

**ORCÁD
VILÁGOSSÁGA
GÖRÖGKATOLIKUSOK
MAGYARORSZÁGON**

MAGYARORSZÁGI
SAJÁTJOGÚ
METROPOLITAI
EGYHÁZ

DEBRECEN
2020

A borítón a nyíregyházi szemináriumi kápolna Pantokrátort ábrázoló falképe (Maklár Zsolt), valamint a magyarkomjádi ikonosztáz *Krisztus*, a nagy főpap ikonjának részlete látható.

A kötetet szerkesztette:

Terdik Szilveszter
(MTA-SZAGKHF Görögkatolikus Örökség
Lendület Kutatócsoport)

A szerkesztő munkatársa:

Szabó Irén

Asszisztens:

Nagy Lilla

A műtárgyleírások szerzői:

Borbás Péter (B. P.), Dobos András (D. A.),
Golub Xénia (G. X.), Gödölle Mátyás (G. M.),
Harmati Hedvig (H. H.), Janka György (J. Gy.),
Kiss Etele (K. E.), Kollárné Tóth Annamária (K. T. A.),
Koltai András (K. A.), Láda Bertalan (L. B.),
Majchricsné Ujteleki Zsuzsanna (M. U. Zs.),
Ozsvári Imri (O. I.), Pallag Márta (P. M.),
Pataki Anikó (P. A.), Prodán Gábor (P. G.),
Puskás Bernadett (P. B.), Gruber, Reinhard H. (G. R. H.),
Sedlmayer Krisztina (S. K.), Szabó Irén (Sz. I.),
Terdik Szilveszter (T. Sz.)

Olvasószerkesztő:

Helfrich Judit

A névmutatót készítette:

Nagy Lilla

Könyvterv:

Borbás Márton, Stalker Stúdió

Nyomdai előkészítés:

Földi Endre, Stalker Stúdió

Projektmenedzser:

Rubóczki Erzsébet

Nyomdai kivitelezés:

Keskeny és Társai 2001 Kft.

ISBN 978-615-5964-11-4

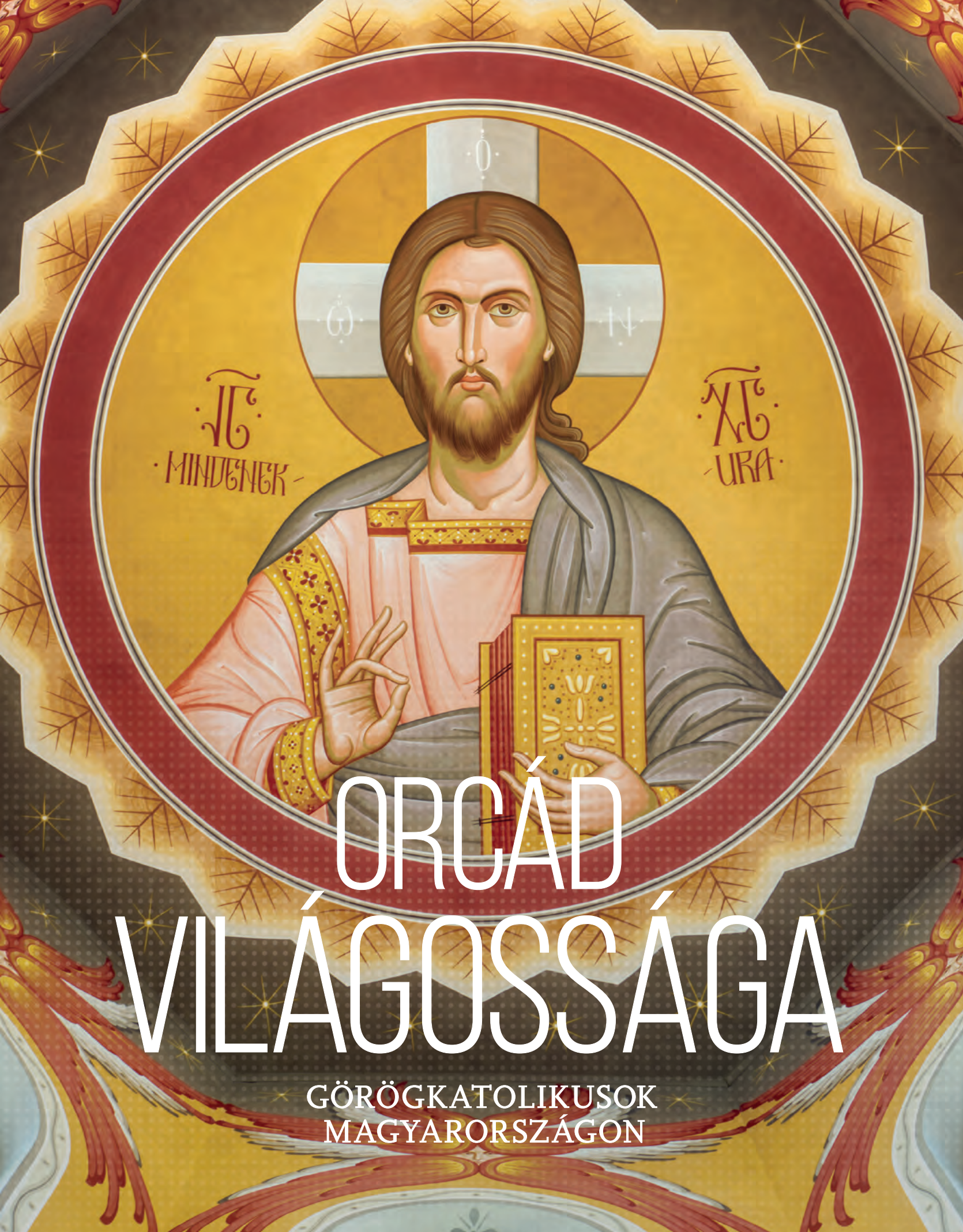
Kiadó: Magyarországi Sajtójogú Metropolitai Egyház

Felelős kiadó: Kocsis Fülöp

© Metropólia

© A szerzők, 2020

Készült a 2020. évi Nemzetközi Eucharisztikus
Kongresszus előkészületének jegyében

· I·C·
· MINDENK ·

· X·P·
· URA ·

ORCÁD VILÁGOSSÁGA

GÖRÖGKATOLIKUSOK
MAGYARORSZÁGON

TARTALOMJEGYZÉK

KÖSZÖNTŐ

Kocsis Fülöp: Múltba tekintő jövőépítés	8
---	---

I. A KÖZÉPKORI MAGYAR KIRÁLYSÁG ÉS BIZÁNC

10

I.1. Baán István: A bizánci egyház a középkori Magyar Királyságban	12
--	----

I.2. Kiss Etele: „Ut mos est grecorum” – Bizánci emlékek és az Árpád-kor	20
--	----

II. AZ EGYHÁZI UNIÓK KORA

36

II.1. Uniós mozgalmak a 16–18. században	38
--	----

II.1.1. Véghseő Tamás: Az ungvári unió előzményei, létrejötte, eredménye	38
<i>Katalógustételek II.1–8.</i>	46

II.1.2. Dobos András:	
A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyománya	54
<i>Katalógustételek II.9–18.</i>	61

II.2. A fatemplomok világa	76
----------------------------	----

II.2.1. Puskás Bernadett: A fatemplomok építészete és művészete	
a 17–18. században a Munkácsi Egyházmegyében	76
<i>Katalógustételek II.19–42.</i>	92

II.2.2. Terdik Szilveszter: A mándoki fatemplom	124
<i>Katalógustételek II.43–54.</i>	128

II.2.3. Sedlmayer Krisztina:	
A Néprajzi Múzeum görögkatolikus emlékanyaga	140
<i>Katalógustételek II.55–66.</i>	150

III. A GÖRÖGKATOLIKUS IDENTITÁS MEGERŐSÖDÉSE – A BIZÁNCI ÖRÖKSÉG ÉS A BAROKK TALÁLKOZÁSA	160
III.1. A felekezetszerveződés nehézségei	162
III.1.1. Véghseő Tamás: A görögkatolikusok helyzete a 18. században	162
<i>Katalógustételek III.1–5.</i>	169
III.2. Kihívás és válaszok: görögkatolikus barokk?	174
III.2.1. Terdik Szilveszter:	
A Munkácsi Egyházmegye és a művészetek a 18. században	174
<i>Katalógustételek III.6–25.</i>	190
III.2.2. Terdik Szilveszter: Az abaújszolnoki oltár	216
III.2.3. Bakonyi Tímea – Erdős Alexandra – Imrik Zsófia – Kránitz Edina:	
Az abaújszolnoki oltár restaurálása	222
<i>Katalógustételek III.26–40.</i>	226
III.2.4. Terdik Szilveszter: A magyarkomjáti ikonosztázion	244
III.2.5. Bakonyi Tímea – Erdős Alexandra – Imrik Zsófia – Kránitz Edina:	
A magyarkomjáti ikonosztáz restaurálása	256
<i>Katalógustételek III.41–53.</i>	264
III.2.6. Szabó Irén: Az Eucharisztia színei – A proszforakészítés hagyománya a magyar görögkatolikus egyházban	278
<i>Katalógustételek III.54–59.</i>	287

IV. A MAGYAR IDENTITÁS MEGERŐSÖDÉSE: A HAJDÚDOROGI MOZGALOMTÓL (1868) A HAJDÚDOROGI METROPÓLIÁIG (2015)	292
IV.1. Máriapócs: Magyarország nemzeti szentélye	294
IV.1.1. Terdik Szilveszter: Nemzeti szentélyünk: Máriapócs	294
IV.1.2. Földvári Katalin: A pócsi kegykép kultusza Bécsben	304
<i>Katalógustételek IV.1–20.</i>	309
IV.2. A magyar görögkatolikusok küzdelmei	332
IV.2.1. Véghseő Tamás: A hajdúdorogi mozgalomtól a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításáig (1868–1912)	332
IV.2.2. Terdik Szilveszter:	
A 19–20. század művészeti tendenciái és a görögkatolikusok	350
<i>Katalógustételek IV.21–36.</i>	366
IV.2.3. Dobos András: A magyar nyelvű liturgia emlékei	386
<i>Katalógustételek IV.37–46.</i>	392
IV.3. A Hajdúdorogi Egyházmegye a két világháború között	404
IV.3.1. Véghseő Tamás: Trianon-trauma: az egyházmegye veszteségei, küzdelem a fennmaradásért	404
IV.3.2. Majchricsné Ujteleki Zsuzsanna: A nyíregyházi püspöki székház	414
IV.4. A megszüntetés rémétől a kiteljesedésig (1945–2015)	420
IV.4.1. Véghseő Tamás: A görögkatolikusok helyzete a szocializmustól a Hajdúdorogi Metropólia megalapításáig	420
<i>Katalógustételek IV.47–63.</i>	436

V. KÉPEK A JELENBŐL	452
V.1. Seszták István: A Görögkatolikus Metropólia születése – az Istenszülő csodája?	454
UTÓSZÓ	
Szabó Irén: „Orcád világossága” – Egy kiállítás képei?	460
Lakos Dániel: Részletek a 2020-ra tervezett kiállítás látványterveiből	462
TÉRKÉPEK	463
SZÓMAGYARÁZATOK	
Összeállította: Dobos András	466
RÖVIDÍTÉSEK	470
RÖVIDÍTVE HIVATKOZOTT MŰVEK JEGYZÉKE	470
A KÉPEK FORRÁSAI	482
A HELY- ÉS SZEMÉLYNEVEK MUTATÓJA	483

Múltba tekintő jövőépítés

Talán így foglalhatjuk össze ezt a gyűjteményt, melyet a kedves olvasó a kezében tart, s amely színes, gazdag tanulmányokkal tárja föl a Kárpát-medencében élő görögkatolikusok múltját, ám azzal a nem rejtett céllal, hogy az így összegyűjtött ismeretek alapjául szolgálhassanak a hiteles jövőépítésnek.

Amikor 2012-ben megünnepeltük a Hajdúdorogi Egyházmegye születésének századik évfordulóját, Erdő Péter bíboros úr egyebek mellett két lényeges tényezőre hívta fel a figyelmünket a Hajdúdorog főterén elmondott lelkesítő beszédében, amelyek jellemzik is magyar görögkatolikuságunkat, de amelyeket feladatnak is tekinthetünk, hogy őseink mintájára továbbvigyük őket. E két dolog két irányt jelöl, kétféle, látszólag ellentmondó magatartást. Mint általában a keleti keresztényekre, ránk is érvényes a hagyományokhoz való kötődés, az elődeinktől kapott tradíció tisztelete és őrzése, ám ezzel egyidejűleg mindig is szükség volt bátorságra a továbblépéshez, a fejlődéshez, hogy a megmaradás zálogaként tudjunk változni, megújulni is. Bíboros úr két szóban foglalta össze a görögkatolikuság feladatát: hűség és bátorság. Hűség a múlthoz, bátorság a jövőhöz.

Ki kell mondanunk: mi magunk is kevésbé ismerjük, hogy ez a múlt mennyire mély, mennyire gazdag, mennyire építő tud lenni mai világunkban is. Lehet, hogy egyeseknek idejétmúlt, ásatag dolognak tűnik előszedegetni az anyaföldből néhány érmét, nyakéket, tarsolylemezt mint a bizánci egyház jelenlétére utaló régészeti leleteket, de ezek a kisebb-nagyobb tárgyak s a hozzájuk fűződő kiegészítő kutatások eredményei mind nagyon beszédesek. Nemcsak a múltról szólnak, hanem magyaráznak, megvilágítanak olyan jelenségeket, folyamatokat is, amelyek nélkül mai világunkat sem tudjuk jól megérteni. Az, hogy a honfoglaló magyarok között több, Bizáncban megkeresztelt fejedelem is volt, alapvetően átértékeli a Kárpát-medencében letelepülő őseink hitvilágát, Krisztushoz és egyházához való kötődésünket. Annak, hogy az itt élő keleti és nyugati szerzetesek körében még évszázadokon át nem volt érzékelhető az 1054-es évhez köthető egyházszakadás, máig ható következményei is vannak. Távoli leszármazottaik, az itt élő görögkatolikusok nem csupán az újkori egyházpolitika törekvéseinek, több-kevesebb sikerrel megvívott küzdelmeinek köszönhetik létüket. Ha nem is mutatható ki kontinuitás a honfoglaló magyarok, a Kárpát-medencében hajdan virágzó keleti szerzetesi és egyházi élet, illetve a későbbi uniós törekvések nyomán létrejött görögkatolikus közösségek között, maga a tény,

hogy a Kárpátok körbeölelő hegláncai mindig magukba fogadtak keleti és nyugati keresztényeket egyaránt, elegendő lelkiert ad ahhoz, hogy ne érezzük magunkat idegennek hazánkban, még ha az évszázadok során számtalanszor megkaptuk is ezt a billogot. Magyarok vagyunk, és görög rítusúak, katolikusok és keletiek, európaiak és bizánciak. Micsoda ötvözet! Ha szerénytelenségnek tűnik is egy ilyen kicsinyke egyház tagjai részéről, de örömmel ismerjük föl hazánkhoz és nyelvünkhöz ragaszkodó, ugyanakkor a keletiséget is sajátunknak valló egyházunknak ezt a kettős sorsát a Szent Korona kettős pántjának kapcsolatában.

Hisszük, hogy van helyünk az őshazában, van helyünk a Kárpát-medencében, és van helyünk a trianoni határok szabta szűkebb pátriában is. Van helyünk, következésképp van feladatunk is.

Mint arra a bevezető szavakkal is utaltam, jelen gazdag gyűjtemény sok mindent fölcillant abból az örökségből, amely magyar görögkatolikusnak mondható. Mint amikor a mesében a koldusi körülmények között fölcseperedő királyfi egyszer csak rádöbben, micsoda örökséggel rendelkezik, úgy kell nekünk is fölfedeznünk, hogy a Krisztustól őseinkre és ránk hagyományozott egyházi örökség hatalmas kincs – és ebből fakadóan óriási feladat is. Ma azt várja tőlünk Krisztus egyháza, hogy a katolikus egyház szervezeti keretein belül éljük meg és mutassuk föl a keleti egyház mérhetetlen gazdagságát, másrészt a bizánci rítus letéteményeseiként vigyük el keleti testvéreink felé a katolikus egyház alázatos és befogadó szeretetét. Éppen a történelem során mindkét oldalról megszenvedett megvetettségünk tehet minket alkalmassá arra, hogy bármi áron képviseljük az egység hivatását, hordozzuk egymás elfogadásának sokszor kínosan nehéz keresztjét. Mi, akiket annyiszor falnak néztek, és néznek ma is, testünkben legyünk az elválasztó falakat leromboló, hiteles követei Krisztusnak, aki szintén saját testében rombolta le a válaszfalat, és egyesítette a két népet (Ef 2,14). Micsoda krisztusi hivatás! Az egység építése saját testünkben. Mi, akik „fokról fokra az ő képmásává változunk át az Úr Lelke által”, ezen a krisztusi úton vezessük fiainkat és testvéreinket, mégpedig épp azáltal, hogy egyházunk szépségében „födetlen arccal szemléljük az Úr dicsőségét” (2Kor 3,18). Mindezt sokat sejtető idő- és kultúrterképésként tárja elénk e gyűjteményes kötet gazdag tartalma.

Debrecen, 2020. augusztus 20.

Kocsis Fülöp
metropolita

Szent István fődiakónus és első vértanú, a Hajdúdorogi Főegyházmegye védőszentje. Alapkép a nyíregyházi szemináriumi kápolna ikonosztázán (Seres Tamás)

I. FEJEZET

A KÖZÉPKORI MAGYAR KIRÁLYSÁG ÉS BIZÁNC

I.1. Baán István:

A bizánci egyház a középkori
Magyar Királyságban

I.2. Kiss Etele:

„Ut mos est grecorum” –
Bizánci emlékek és az Árpád-kor

IC

XC

I.1. A bizánci egyház a középkori Magyar Királyságban

Baán István

Bevezetés

A sajátjogú magyar görögkatolikus egyház gyökerei a középkori Magyar Királyságban működő bizánci egyházra nyúlnak vissza. Ebben az időszakban még nem beszélhetünk görögkatolikus egyházzal, mivel az hazánkban 1646-tól számítható, amikor is a Munkács-központú, többségében ruszin (a korabeli szóhasználatban „rutén”) hívekből álló, bizánci (görög) szertartású ortodox püspökség papjainak egy csoportja elfogadta Róma fennhatóságát. Tanulmányunkban e kor bizánci szertartású híveiről mint ortodox vallású hívekről szólnunk, akiknek egyházi feje mindvégig a Konstantinápolyban székelő pátriárka volt.

A honfoglalástól Mohácsig terjedő hat évszázad történetének összefoglalása számos nehézségbe ütközik. A történelem iránt érdeklődő mai ember, ha egy eseménnyel vagy korszakkal szeretne foglalkozni, tiszta, világos képet óhajt kapni. Úgy gondolja, nincs ebben semmi lehetetlen, hiszen arra való, hogy a szakemberek, hogy maradéktalanul teljesítsék ezt a feladatot. Csakhogy milyen forrásokra támaszkodhat a történész, milyen szerep jut ebben a jelenkor valóságának, szemléletmódjának, a minden történetírónál bizonyos fokig tapasztalható elkötelezettség nem árt-e a „*sine ira et studio*” alapelvének?

Sajnos jelen esetben a szükséges dokumentumok száma igen csekély, ha más korszakok vagy népek helyzetéhez mérjük. A mai információbőség azt a látszatot kelti, mintha hasonló mértékben rendelkezni forrásokkal bármely témával kapcsolatban, legyen szó akár írott, akár tárgyi-régészeti emlékekről. (Például Konstantinápoly 1204-es és 1453-as kifosztásakor az egész bizánci császári és pátriárkai irattár elpusztult, így csak két bécsi kéziratból ismerjük az 1315 és 1402 közt kelt pátriárkai okiratokat.) Mivel hatalmas mértékű forrásvesztéssel kell számolnunk, óhatatlanul is olyan eszmei konstrukciót hozunk létre, amely egy millió kockából álló mozaikhoz vagy puzzle-höz hasonlít, és a rendelkezésünkre álló tíz-húsz darabot kell úgy elhelyeznünk, hogy az teljes képet nyújtson, miközben sokszor csak sejtjük a kitöltendő körvonalakat. Most egy olyan tablót igyekszünk felvázolni, amelyen a viszonylag biztos pontok közötti űrt nem a fantázia, hanem a középkor tudományosan ismert adottságainak

ismerete tölti ki. Bármennyire vázlatos is ez a kép, jelenleg becsületes módon többre nem vállalkozhatunk. Igaz, hogy számos bizánci eredetű műtárgyat őrzünk gyűjteményeinkben (pl. a Szent Korona, Monomakhosz-korona, esztergomi sztaurotéka), ezek azonban legfeljebb a Bizánccal ápolit politikai-dinasztikus kapcsolatokról tanúskodnak, de nem az ortodox egyház hazai történetéről. Több olyan irodalmi emlékünkn van, mely a görög kultúra hatásának nyomait őrzi, ugyanakkor nem mutatható ki egyértelműen, hogy a hazai ortodox egyházzal közvetlen kapcsolatba hozható lenne.¹

A görögkatolikusokkal foglalkozó történeti kutatás eddig diakronikusan folyt, a mi esetünkben a magyar, szerb, román, ukrán, szlovák egyháztörténet-írás keretein belül, mintha nem is ugyanarról az egyházzal lenne szó. Ezek a historiográfiai törekvések egyúttal különféle nacionalista elképzelésekkel párhuzamosan folytak, amelyek korántsem álltak összhangban azzal, amit a másik fél ugyanarról a korról, nemzetről vagy földrajzi területről gondolt. A nemzeti szempont igen sokszor fő motívummá vált, alárendelődve az aktuális politikai-ideológiai kurzusnak, amit csak növeltek a felekezeti különbségek.

Emellett módszertani kérdés, hogy el lehet-e vonatkoztatni azoktól a súlyos vitáktól, amelyek a középkori Magyar Királyságban, vagyis a Kárpát-medencében történt folyamatokkal, eseményekkel kapcsolatosak. Idetartozik egyrészt a nyugati, latin, katolikus egyház mindent kizáró hegemoniájáról alkotott elképzelés, másrészt a területen élő nemzetek, nemzetiségek történetének tisztázatlan kérdései, mivel az ortodox egyházak élete a késő középkorban jórészt ezek kebelén belül folyt.

A bizánci egyház kezdetei Magyarországon

Bizánci forrásokban olvashatunk arról, hogy a vándorló magyarok már a Kárpát-medencébe való megérkezésük előtt találkoztak görög térítővel, majd pedig 880 táján az Al-Dunánál a szent életű Metód (Methodiosz) térítő püspökkel, azonban ez nem járt érzékelhető következményekkel a honfoglaló magyarok számára. Bár a szlávok apostolainak, Cirillnek (Kürillosz) és Metódnak a moráviai missziója kevés nyomot hagyott maga után a Kárpát-medencében, de a 10. század közepétől kezdve a bizánci egyház ugyanitt jelentős

¹ Vö. Kapitánffy István: *Hungarobyzantina: Bizánc és a görögség középkori magyar forrásokban*, Budapest, 2003.

térítő tevékenységet fejtett ki, most már a Magyar Fejedelemség keretei között.² Két törzsfő, Bulcsú és Gyula meg is keresztelkedett Konstantinápolyban (előbbi 948-ban, utóbbi 953-ban), s Hierotheosz személyében püspököt is hoztak magukkal.³

A történészek jelenlegi álláspontja szerint a Szkülitzész-krónikában említett Hierotheosz püspök missziója elsősorban Dél-Magyarországon bontakozott ki. A püspöki székhely akkor vagy kissé később az antik Sirmium (Szávaszentdemeter / Sremska Mitrovica / Сремска Митровица) lehetett, amely a 9. században Pannonia püspöki székének számított. (Maga Szent Metód is ennek érseki címét viselte, de nem sokáig, mert 880-ban a Bolgár Birodalomba kellett menekülnie).

A történészek napjainkig úgy vélték, hogy a görög egyház fokozatosan visszaszorult, amint lendületet kapott a nyugati térítés, sőt Szent Istvánnak kifejezett szándéka lett volna a latin szertartás egyeduralmának megvalósítása, s így kellene értelmezni a király elleni lázadó, ám a bizánci missziót támogató erdélyi törzsfőket, Gyula és Ajtony ellen viselt hadjáratait. Igaz, hogy uralkodásának első felében, amikor központosító harcai zajlottak, Szent István Bizánc-ellenes politikát folytatott, azonban a görög orientációjú, önállósodni akaró főurak ellen nem vallási, hanem hatalmi okokból indított harcot. 1018-tól viszont a Magyar Királyság közvetlenül határos lett a Bizánci Birodalommal, s ettől kezdve a szent király szövetséget kötött

² Györffy, 1977, 47–50.

³ Moravcsik, 1984, 85.

II. Baszileiosz császárral, amit esetleg azzal is megpecsételtek, hogy a trónörökös, Imre herceg bizánci hercegnőt vett feleségül.⁴

A szövetségnek egyházi téren is jelentős hatása volt. 1028 januárjában Ióannész (János), akkori görög elnevezéssel Turkia (= Magyarország) metropolitája, részt vett az Alexiosz Sztuditész pátriárka (1025–1043) vezetésével összeült konstantinápolyi zsinaton, amely több egyházi üggyel kapcsolatban hozott döntést, amint erről egy Áthosz-hegyi és egy párizsi kódex tanúskodik.⁵ A dokumentum már csak azért is figyelmet érdemel, mert csekély információval rendelkezünk arra vonatkozólag, milyen volt az ortodox egyház helyzete a középkori Magyarországon, s ez az oklevél fontos adalékul szolgálhat. Egy korabeli püspöklistán⁶ elfoglalt helyéből arra is következtethetünk, hogy a metropóliát nem sokkal azelőtt, a 11. század elején alapíthatta a pátriárka. A metropólia létezését támasztja alá Antóniosz „szünkellosznak és Turkia elnökének” jelenleg Washingtonban őrzött pecsétje is, aki Ióannész elődje vagy utódja lehetett, mert az említett címet abban a korban leggyakrabban a metropoliták használták. Szent István uralkodásának második felében tehát Magyarország egyházi szempontból Konstantinápoly alá tartozó metropólia is volt, s ezt az egyházszervezetet a király törvényesen elismerte, sőt támogatta.⁷

Bizonyosága ennek egyetlen korabeli görög oklevelünk.⁸ A Szent István által létesített veszprémvölgyi női monostor alapítólevele

ugyanis „a legszentebb Istenszülő metropolitai monostoráról” beszél, s a kifejezésből biztosan megállapítható, hogy a rendház a metropolitától függött, aki ebben az összefüggésben nem lehetett az esztergomi érsek, hanem a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartozó „Turkia metropolitája”.⁹ (Túlzott az a feltételezés, hogy itt hímezték volna görög apácák a koronázási palástot.)

Egy másik, az ország déli részén fekvő marosvári monostorról részletesebb ismeretekkel rendelkezünk.¹⁰ A Gellért-legenda szerint Szent István hadvezére, Csanád ispán Ajtony leverése után az ország négy monostorából jött, tíz latinul tudó áldozópapot „elvitte a csanádi egyházmegyébe, legelőbb is Oroszlámosra, ahol Szent György vértanú tiszteletére monostort építtetett... Innen továbbhaladva Marosvárra mentek, ahol görög szerzetesek voltak, akik az istentiszteleteket saját szertartásuk és szokásuk szerint végezték. Gellért püspök azután tanácsot tartott Csanád ispánnal, és az a görög apátot szerzeteseivel együtt áttelepítette Oroszlámosra, monostorukat pedig átengedte a püspöknek és szerzetes testvéreinek, akik ott is laktak, míg föl nem épült Szent György vértanú monostora.”¹¹ Eszerint Ajtony leverésének idejében területén csak egy szerzetesház állott, mégpedig a Keresztelő Szent János tiszteletére emelt marosvári görög monostor. Ennek temetőjében helyezték végső nyugalomra a csatában elesetteket, a csata színhelyén pedig Csanád – mivel

⁴ Györffy, 1977, 321.

⁵ Olajos, 2014, 81–85.

⁶ Olajos, 2014, 86–89.

⁷ Vö. Baán, István: The Metropolitanate of Turkia. A historical fact or a Gordian knot of historical writing?, in: *Orientalia Christiana Periodica*, 85(1/2019), 139–166. A fenti kutatási eredmények jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a Konstantinápolyi Egyetemes Patriarkátus Szent Szinódusa 2000-ben az ortodox egyház szentjeinek sorába emelje államalapító királyunkat és Hierotheoszt, a magyarok első püspökét; ezt a tényt ezen év augusztus 20-án Budapesten jelentette be I. Bartholomaiosz konstantinápolyi pátriárka, aki részt vett a Szent Jobb-körmenetben is – lásd *Athanasiana*, 13(2001), 249. és 252.

⁸ Szövege: Moravcsik, 1984, 80–81. Vö. Szentgyörgyi Rudolf: A veszprémvölgyi görög monostor adománylevele – Legelső hazai nyelvelmélkünk?, *Magyar Nyelv*, 108(2012), 303–322, 385–399. Patlagean, Évelyne: Une donation royale hongroise rédigée en grec: la charte de Veszprém, in: Michałowski, Roman – Pilch, Bogusława (red.): *Europa barbarica, Europa christiana: Studiae mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata*, Warszawa, 2008, 127–134. A neves bizantinológus behatóan elemzi az okiratban olvasható gazdasági kifejezéseket, és megállapítja, hogy azok megegyeznek a korabeli áthoszi oklevelekben szereplő terminusokkal.

⁹ Baán István: „Turkia metropolitája”: Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon, *Századok*, 129(1995), 1167–1170. Uő: „Turkia metropolitája”: Kísérlet a Szent István kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára, in: H. Tóth Imre (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*, Szeged, 1995, 19–26. A veszprémvölgyi monostorról lásd még: Héczey-Markó Ágnes – Koppány András: A veszprémvölgyi apácakolostor régészeti kutatásának legújabb eredményei, *Archaeologiai Értesítő*, 140(2015), 265–281.

¹⁰ Thoroczkay Gábor: Szent István okleveleiről, in: Uő: *Ismeretlen Árpád-kor: Püspökök, legendák, krónikák*, Budapest, 2016, 51.

¹¹ Legenda S. Gerhardi episcopi, 9, *Scriptores rerum Hungaricarum*, I–II, Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, Budapestini, 1937–1938 (= *SRH*), II, 493, fordította: Almási Tibor, in: Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai (= ÁKÍF)*, Szeged, 1999, 418.

álmában egy oroszlán jelent meg, s emiatt a helyet Oroszlámosnak nevezte el – egy monostort építtetett, ahová áttelepíttette a marosvári görög szerzeteseket, s így helyet biztosított Marosváron Gellért püspöknek és társainak. Marosvár maradt továbbra is a püspök székhelye.¹² Az orosz-lámosi (Банатско Аранђелово) monostor felépítése esetleg néhány évet is igénybe vehetett, addig a görög szerzetesek maradhattak még Marosváron. A két, különféle rítusú közösségnek azért kellett más-más helyet biztosítani, mert mindegyik „az istentiszteletet saját szertartása és szokása szerint végezte”, ami gyakorlatilag párhuzamosan vagy akár felváltva nehezen volt elképzelhető. Ilyen közösségről nincs adatunk ebből a korból. A görögök Oroszlámosra való költöztetését azonban nem kell „kényszerkilakoltatásként” értelmezni, hanem a fentebb említett gyakorlati probléma megoldásaként. A későbbiekben sem okozott konfliktust a két rítus együttes léte a csanádi egyházmegyében Gellért alatt.¹³

Az Árpád-korból harmadikként ismert görög monostorunk Szávaszentdemeter. Az itteni monostor alapításának időpontja ismeretlen ugyan, de három évszázad múltán is a legjelentősebb magyarországi szerzetesházak közé tartozott. Birtokai a tatárjárásig megközelítették a pannonhalmi Szent Márton-monostor tetemes kiterjedésű birtokállományát. Szauropég (közvetlenül a pátriárkától függő) státusza a 14. század közepéig egyedülálló a hazai monostorok között, ami egyúttal a konstantinápolyi pátriárkához kötődő szoros kapcsolat bizonyítéka.¹⁴ (A görög

egyházon belül nem volt idegen az a gyakorlat, hogy a püspök – amennyiben a székhelye nem egy jelentősebb városban volt – egy monostorban székeljen, lévén hogy az ezredfordulótól a püspökök kizárólag a szerzetesek soraiból kerültek ki. Missziós területen ez még érthetőbb volt.) VI. Kelemen pápa levele szerint 1334-ig a császárváros pátriárkája nevezte ki a szávaszentdemeteri monostor apátját, aki az ott lakó görögök, magyarok és szlávok előljárója volt, s kezdettől fogva ők népesítették be a monostort.¹⁵ Elvileg nem zárható ki, hogy az apát püspöki rangban volt, és az sem, hogy esetleg – ha nem is egészen a 14. századig – maga a metropolita töltötte be az előjárói tiszteletet.

Tudjuk, hogy a már említett három monostoron kívül még számos szerzetesi központ létezett a 11. században, melyeknek csak a nevük ismert: Tihany, Visegrád és más helyek, ahol a régészeti emlékek sajnos nehezen azonosíthatók. Számukat egyes kutatók akár több százra is becsülik.¹⁶

Egyedülálló helyzet volt tehát e korban hazánkban: egyszerre létezett két hierarchia ugyanazon a területen, mégpedig a király támogatásával. Noha a két nagy egyházi központ, Róma és Bizánc már annyira elidegenedett egymástól, hogy 1009-től Konstantinápolyban nem vették fel a pápa nevét a liturgikus diptükhába, arról nem tudunk, hogy Magyarországgal kapcsolatban bármely fél joghatósági vitába szállt volna. A mai kutatás úgy látja, hogy régebben eltúlozták az 1054-es „egyházzsokadás” jelentőségét, ami nem jelenthetett fordulópontot a két egyház

¹² Legenda Maior, 8, in: *SRH*, II, 491–492.

¹³ Szent Gellért vértanúságánál a püspök mellett még három társa is szerepel: Bödi, Beszteréd és Benéta (Beztridus, Budi, Beneta), ez utóbbi megmenekült a haláltól. Legenda S. Gerhardi episcopi, 15 (*SRH*, II, 501). Más változatban Besztrik, Buldi és Beneta (Boztricus, Buldi, Benetha), 14. századi krónikakompozíció, 83 (*SRH*, I, 339), *ÁKÍF*, 396. Nevükön kívül székhelyük ismeretlen. Elgondolkodtató az is, hogy 1083-ban őket nem kanonizálták, jóllehet Gellérttel együtt szenvedtek mártírhalált. (Csupán érdekességként jelzem, hogy a 2004-ben épült krakkói Szent Irgalmasság templomának magyar kápolnájában Gellérttel együtt vértanútsait is ábrázolja Puskás László mozaikképe.) Magyarázatot igényel az a tény, hogy 1046-ban Gellért három olyan társával igyekezett Endre és Levente hercegek elé, akik vele egyháziilag és politikailag egy nézetben voltak, és vélhetőleg Gellért egyházmegyéjének a szomszédságában működtek. Vajon Gellért püspökké választásában életszentségén és műveltségén túl csupán a véletlen műve volt-e, hogy a Bizánccal igen jó kapcsolatokat ápoló Velencéből származott, és feltehetőleg kiegyensúlyozott állásponton volt a latin és a görög egyház viszonyáról?

¹⁴ Ezt csak erősíthette, hogy a 12. század végéig hozzá tartozott a Szent Iulianosz-egyházhoz kapcsolódó konstantinápolyi zarándokház is, amint Györffy értelmezése szerint III. Béla 1193–1196-os adományozási oklevele említi: „Apud Constantinopolitanam civitatem Ecclesiam sancti Juliani cum hospitali, domibus, apothecis et aliis omnibus tenimentis et pertinentiis suis.” Vö. Györffy, 1953, 76.

¹⁵ 1344. március 18., *Acta Clementis PP. VI (1342–1352) e regestis Vaticanis aliisque fontibus collegit Aloysius L. Tautu e Pontificia Commissione ad Redigendum C.I.C.O.* (Pontificia Commissio ad Redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis, Fontes, Series III, Volumen IX), Typis Polyglottis Vaticanis, MCMLX, No. 33a, 58. Vö. Györffy, 1953, 96–97.

¹⁶ Vö. Moravcsik, 1953, 60. A bizánci monostorok ismert építészeti részleteinek értékelése: Szakács Béla Zsolt: Rendi hovatartozás és térelrendezés korai monasztikus építészeti munkáiban, in: Bojtos Anna (szerk.): *Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl: A 2012. november 9-én rendezett jubileumi konferencia tanulmányai*, Piliscsaba–Budapest, 2015, 166–179.

kapcsolatában. A latin és a görög egyház inkább lassan hidegült el egymástól, az elhidegülés foka területenként változóan volt érzékelhető, és csak a 13. század elejétől, főképp a IV. keresztes hadjárattól (1204) tudatosodott mindenkiben, milyen tényleges szakadék tátong a kereszténység két fele között. Körülbelül ekkorra tehető a magyarországi ortodox metropólia megszűnése is. Utoljára Ióannész Kinnamosz tesz róla említést az 1164-es görög hadjárattal kapcsolatban, amikor azt mondja, hogy „Bácsban tartózkodik a nép főpapja”. Metropolitai központként szóba jöhet még akár Titel is, hazai viszonylatban egyedülálló Szent Bölcsesség titulusával.¹⁷ Egyes kutatók feltételezik, hogy III. Béla (1172–1196) idején még fennállt ez az egyháztartomány.¹⁸

Komolyabb problémát jelent viszont, hogy vajon miként történhetett a Turkia-metropóliában a görög rítusról a latinra való áttérés. Amennyiben asszimilációról van szó, nem hagyható figyelmen kívül az a párhuzamos folyamat, amely „a pogányság és a kereszténység közötti átmenetet egy hosszabb periódusban határozza meg: a kereszténységgel való első találkozástól a keresztény mentalitás uralkodóvá válásáig, [...] a 9. század végétől a 11–12. század fordulójáig”.¹⁹ Ugyanez állhat kelet–nyugati összefüggésben is.

Mindenesetre a vélhetőleg Szent Demeter nagyvértanú titulusával rendelkező sirmiumi monostor nem lassan néptelenedett el. VI. Kelemen

1344-ben kelt levele szerint ugyanis az apát a Magyar Királyság egyetlen főpapjának sem volt alávetve (vagy – más értelmezés szerint – nem engedelmeskedett), ez pedig az Anjou-korban a szkhizma (szakadás) egyértelmű bizonyítéka volt. A pápa azt is megemlíti, hogy az apát nélkül maradt monostor laikus kézre került, ezért kell a helyzet rendezését a nyitrai püspökre bízni. Megfontolandó az az adat, mely szerint épp ugyanekkor, az 1330-as években érkeznek magyar szerzetesek Sínai Szent Gergelynek²⁰ az ez idő tájt alapított, paroriai szerzetesi központjába,²¹ bár ez jó néhány száz kilométer távolságra van a Magyar Királyság déli végeitől. (Paroria pontos lokalizálása máig vitatott.)²² A hészükhazmus egyik fő képviselője igen vonzó hatást gyakorolt az egész balkáni térségre, sőt tanítványai révén azon túl is. Ezzel kapcsolatban elgondolkodtató, hogy a hészükhazsita szerzetesek által gyakorolt Jézus-ima („Uram, Jézus Krisztus, [az élő] Isten Fia, könyörülj rajtam, bűnösön!”) váratlanul bukkan fel egy korabeli magyarországi forrásban, Krizsafán fia, György 1353-ban kelt látomásaiban, mégpedig rendszerességgel, tizennégy alkalommal.²³

Az ortodox egyház Közép-Kelet-Európában a 14. században

Az Anjou-dinasztia korántsem olyan pozitív módon viszonyult a birodalmának területén élő ortodox

¹⁷ Thoroczkay Gábor szerint „a patrocínium bizonyosan bizánci hatást mutat, amelynek pontos eredete jelenlegi tudásunk alapján nem fejthető meg” (333.), lásd A Szent Bölcsesség egyháza: A titeli társaskáptalan története a kezdetektől a XIV. század közepéig, in: *Fons – Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok*, 21(2014), 331–350.

¹⁸ Baán, István: The Metropolitanate of Tourkia. The Organization of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages, in: Prinzing, Günter – Salamon, Maciej: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453: Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen, 1996; valamint: (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 3), Wiesbaden, 1999, 45–53.

¹⁹ Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában: Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*, Budapest, 2005, 93.

²⁰ Vö. Talbot, Alice-Mary: Art – Gregory Sinaites, in: Kazhdan, Alexander P. (ed.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, New York – Oxford, 1991, 883.

²¹ „Mikor jól berendezkedett [megtelepedett] a hegyen, a Kefalarevónak nevezett helyen, madarak röpténél is gyorsabban híre ment, nemcsak a bolgárok, hanem a szerb és magyar és oláh nép körében is.” Žitie Teodosija, 16, in: Zlatarski, Vasil N.: Žitie i žizn' prepodobnago otca našego Teodosia iže v Trānově postnič'tstvovavšago šāpisano svetějšim patriarchom Konstantina grada kyr Kalistom, *Sbornik za Narodni Umotvorenija, Nauka i Knjižnina, izdava Bālgarskoto Knjižovno Družestvo*, II(XX), No. 5, Sofija, 23(1904), 1–3. Tirnovói Teodosziosznak Kallisztosz konstantinápolyi pátriárka által görögül írt Vitája csak egyházi szláv nyelven maradt fenn. Gjuzelev, Vasil: Bulgarien zwischen Orient und Okzident: *Die Grundlagen seiner geistigen Kultur vom 13. bis zum 15. Jahrhundert*, Wien–Köln–Weimar, 1993, 116. Năsturel, Petre Ş.: „Hongrois et Valaques” ou „Hongrovalaques” dans la vie de S. Théodose de Tărnovo?, *Cyriilo-Methodianum*, 3(1975), 163–165.

²² Δελιγκάρη, Ἀγγελική: Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης. Ἡ Δράση καὶ ἡ Συμβολὴ τοῦ στή Διάδοση τοῦ Ἑσυχασμοῦ στὰ Βαλκάνια. Ἡ Σλαβικὴ μετάφραση τοῦ βίου του κατὰ τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο (Ἑλληνισμός καὶ Κόσμος τῶν Σλάβων, 6), Θεσσαλονικὴ, 2004, 149–195.

²³ „Domine Jhesu Christe, fili dei viui, miserere michi peccatori!” – *Visiones Georgii: Visiones quas in Purgatorio Sancti Patricii vidit Georgius miles de Ungaria*, A. D. MCCCLIII, Edidit L. L. Hammerich, Kobenhavn, 1931, 104, 9–10. És többször, apotropaikus, illetve hitvalló értelemben: V. Kovács Sándor (szerk.): *Tar Lőrinc pokoljárása: Középkori magyar víziók*, fordította: Bellus Ibolya, Budapest, 1985, 56, 61, 63–64, 66, 69, 70–71, 76, 79–80, 86, 91, 94, 97, 121.

közösségekhez, mint az Árpád-ház uralkodói. Jelentőségük azonban abból is lemérhető, hogy Zsigmond császár még 1437-ben is kitarított a mellett az évek óta hangoztatott nézete mellett, hogy az uniós zsinatot egy itáliai város helyett Budán kellene megtartani.²⁴ Erről tárgyalt Egerben a görög követséggel, de nem érthette meg az általa dédelgetett nagy terv megvalósítását: a két egyház unióját 1439-ben Firenzében deklarálták.

Az ortodoxok számára nyomasztó helyzetet még jobban megzavarta egy kalandor, Paulosz Tagarisz feltűnése.²⁵ Ilyen szempontból kell értékelnünk, hogy 1391 nyarán Konstantinápolyba érkezett Dragos erdélyi vajda, és azzal a kéréssel fordult a pátriárkai trónon immáron másodszer ülő IV. Antónioszhoz (1389–1390 és 1390–1397), hogy a máramarosi családi birtokán, Körtvélyesen (Szentmihálykörtvélyes/Грушеве) fekvő, Szent Mihálynak szentelt monostort fogadja főpásztori oltalmába, ajándékozza meg a pátriárkai címmel és joggal. Kérésének a főpap eleget is tett, és augusztusban kelt, ólompecséttel ellátott levelével sztauropég monostorrá vált a körtvélyesi szerzetesház. Az iratból az is kiviláglik, hogy a pátriárka exarkhoszává nevezte ki a monostor főnökét (kathégumenosz), Pakhómioszt, a monostor alá tartozó vidékeken, vagyis a Szilágységben, Megyesalján, Ugocsában, Borzsván, Csicsón, Bálványoson és Almaszegen, és megbízta azzal a feladattal, hogy látogassa a papokat és a népet, felügyeljen az egyházi igazságszolgáltatásra, pátriárkai sztauropégiára szentelje fel az épülő templomokat, és biztosítsa a templomokban és monostorában a pátriárka kommemorálását. Egyúttal Dragos vajda és testvére, Balica, jogot kapnak rá, hogy Pakhómiosz halála után a szerzetesek beleegyezésével másik igument válasszanak, akit ugyanazok a jogok illetnek meg, mint elődjét.²⁶ A körtvélyesi monostor főnökének exarkhoszi státusa két dolgot árul el. Egyrészt azt, hogy a 14. század végén már sehol sem volt Magyarországon bizánci pátriárkai jurisdikció, másrészt viszont azt, hogy Konstantinápoly nem mondott le arról, hogy újból érdekszférájába vonja Közép-Kelet-Európát.

Paulosz Tagarisz azzal dicsekedett, hogy rokoni szálak fűzik a császári házhoz. Ifjúkorában megnősült, majd elhagyta a feleségét, szerzetes lett, és egy kegykép őrzője. Ebbeli minőségében azonban lehetetlenül viselkedett, ezért kénytelen volt távozni Konstantinápolyból. Kalandos útja során Grúziában püspökké szentelték. Az idők folyamán „ökumenikus pátriárkának” adta ki magát, majd a konstantinápolyi pátriárka haragja elől Rómába menekült. Az Arany Horda birodalmán átutazva ért Magyarországra. Itt már gyötörte a lelki furdalás – mint ő maga vallotta –, de nem hátrálhatott meg. Rómába érve a pápa Konstantinápoly latin pátriárkájává nevezte ki. Levetette a szerzetesruhát, luxusban élt, de „sem paráznaságokat, sem mágikus praktikákat nem űzött” – mentegette magát. Végül 1394-ben visszatért Bizáncba, mert a halál közeledtével remegett üdvössége miatt, s a pátriárka bocsánatáért esedezett. Mindezt önvallomásából tudjuk, melyet egy bécsi kódex őrzött meg. Tagarisz Magyarországon püspökké szentelte ugyanazt a Simeont, akit később, 1391-ben galíciai adminisztrátorrá neveztek ki. Amikor Simeon egy idő múlva megtudta, hogy csalóval volt dolga, lemondott püspöki rangjáról, és kérte a konstantinápolyi pátriárkát, hogy oldozza fel.

Az elmondottak alapján megpróbáljuk rekonstruálni a körtvélyesi monostorral kapcsolatos 1380–1390-es évekbeli eseményeket. 1380 táján, úton Róma felé a máramarosi szerzetesházba érkezett Paulosz Tagarisz, aki konstantinápolyi pátriárkának adta ki magát. A vidék urait, Balicát és Dragost nyugtalanította az egyházukra egyre súlyosabban nehezedő latin nyomás. Érdekeik nemcsak Máramaroshoz, hanem Moldvához és Halicszhoz is kötődtek. Kézenfekvőnek látszott, hogy megbízható emberüket, Simeon körtvélyesi igument püspökké szenteltessék, és exarkhai jogkört kérjenek számára. (Simeont talán halicsi metropolitának szentelte fel az álpatriárka. Mindenesetre hosszabb ideig jóhiszeműen gyakorolta püspöki tisztét, helyébe Körtvélyesen Pakhómiosz lett a monostor főnöke.) Nem tudni, mikor derült ki, hogy Tagarisz nem azonos a Bizáncban székelő

²⁴ Dölger, Franz: *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*, 5. Teil, Regesten von 1341–1453 unter verantwortlichen Mitarbeit von Peter Wirth. Beck, München–Berlin 1965, n. 3471.

²⁵ Hunger, Herbert: Die Generalbeichte eines byzantinischen Mönches im 14. Jahrhundert, in: Hunger, Herbert – Kresten, Otto: *Studien zum Patriarchatsregister von Konstantinopel*, II (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Sitzungsberichte, 647), Wien, 1997, 193. oldal, 1–8. sor; 197. oldal, 121. sor – 198. oldal, 154. sor.

²⁶ Baán, 2013, 101–104.

pátriárkával. 1391-ben már nem lehetett halogatni a Drág- és Balk-birtokokon kialakult egyházi helyzet kánoni rendezését. Drág Konstantinápolyba ment, s ott beszámolt róla, hogy bármennyire képtelen módon jött is létre Máramarosban a fennálló hierarchikus szervezet, az ortodox egyház megerősítése azt kívánja, hogy a patriarkátus szentesítse a *status quó*t. IV. Antóniosz tehát a halicsi metropólia kormányzójává nevezte ki Simeont, Pakhómioszt pedig exarkhosszá, s hogy illegális állapot ne alakulhasson ki, Balicát és Dragost az utódlás kérdésében olyan jogkörrel ruházta fel – valószínűleg csak a rendkívüli helyzetre való tekintettel –, amely egyedül a pátriárkát illette meg. Kizárólag így látszott biztosítottnak, hogy a kérdéses vidék a Bizánci Nemzetközösség hatóságába tartozzon.

Körtvélyesről a következő adatunk 1491-ből való. Ekkor már szó sincs a sztauropégiáról, az exarkhoszi jogkörből szinte semmi sem maradt, az igumen csupán amiatt kesereg, hogy a joghatósága alá tartozó rutén papok és jobbágyok nem fizetik meg neki azt a jövedelmet, amely régi szokás szerint megilleti.²⁷ Az eltelt száz év jelentős eseményeiből semmit sem ismerünk. Körtvélyes – ahol minden valószínűség szerint kezdettől fogva nemcsak román, hanem rutén szerzetesek is éltek – nem tudott püspöki székhellyé válni. Vajon azért, mert katolizáló kegyurainak ez már nem állt érdekükben, vagy mert a török veszély által lekötött Bizánc mind kevesebb figyelmet tudott fordítani rá? Esetleg mert Munkács (Мукачеве) hatóságának erősödésével természetes módon gyengült Körtvélyes kisugárzása? Bárhoggy történt is, a hazai keleti egyház életének ez az érdekes epizódja tanulságos bepillantást enged a kor Közép-Kelet-Európájának olyan eseményeibe, melyeknek a következményei máig éreztetik hatásukat.

A törökök előrenyomulása következtében a 15. században az ortodox vallású szerbek nagyobb tömegben települtek át Magyarországra.²⁸ A vallásukhoz ragaszkodó despoták (Lazarevics István, Brankovics György és utódai) és főurak (Jaksicsok, Bakicsok, Belmosevicsek és társaik) udvaraiban feltehetőleg létezett valamiféle egyházszerkezet, de

erről konkrét adatokkal alig rendelkezünk. Néhány dél-magyarországi szerb szerzetesintézmény előzményei erre az időre nyúlnak vissza. Mátyás király 1487-ben templomot építtetett az Istenszülő elhunytá tiszteletére a Csepel-szigeten, a mai Ráckeve-n az al-dunai Kevérről áttelepített szerbek számára. A 15. században a magyarországi ortodoxok egészen Máramarosig a belgrádi metropolita joghatósága alá tartoztak. Ezt a hatalmas területet egyetlen főpap segítség nélkül nem tudta ellátni. Első konkrét adatként 1479-ből ismerjük Dionisije borosjenői (Ineu) püspök nevét, aki a belgrádi metropolita vikárius püspöke lehetett. Később, miután 1521-ben Belgrád török kézre jutott, és az Oszmán Birodalomhoz került belgrádi metropolita elvesztette joghatóságát a magyar király uralma alatt maradt szerbek felett, a Körös–Maros vidéki Jenő lett a török hódoltság alatt levő egész Magyarország metropolitai címet viselő ortodox püspökének székhelye. Az első és egyetlen magyarországi címre kinevezett püspök, Jozsif metropolita 1532-ben több szerb főpap társaságában részt vett az Ohridban (Охрид), a szerb egyház központjában tartott zsinaton. A későbbiekben a szerb bevándorlás erősödésével számos monostor alakult, főként Dél-Magyarországon. Ezekből néhány ideig-óráig püspöki székhelyként is működött, de ez már az újkori ortodox egyház fejezetéhez tartozik.

A román egyházzal²⁹ legkorábbi adataink a 13. századból vannak: Guraszáda (Gurasada) temploma 1292 után épült (2. kép), a demsusi (Densus) pedig bizánci koncepciójú centrális épület. Ebben az időben még a fatemplomok voltak túlnyomó többségben. 1400 körül alapította a havasalföldi (Szent) Nicodim a priszlopi (Prislop) monostort, Vajdahunyadon (Hunedoara) pedig 1458-ban építettek bizáncias alaprajzú kőtemplomot. Ezen a területen kezdetben a Duna-deltában fekvő Vicina püspöke gyakorolhatta a papszentelés jogát, aki a konstantinápolyi pátriárkától függött. 1401-ben a havasalföldi Anthimosz „Ungrovlachia metropolitájának, valamint Magyarország és a határvidékek exarkhájának” címezte magát.³⁰ Ezzel igényét jelentette be az erdélyi papok felszentelésére. 1485 után létesült a révi (Révkolostor/Vad)

²⁷ Hodinka, 1911, 5–7.

²⁸ Vö. Molnár Antal: Szerb ortodox egyházszerkezet a hódolt Magyarországon, in: Csáki Tamás – Golub Xénia (szerk.): *Szerb székes-egyház a Tabánban*, Budapest, 2019, 33–64.

²⁹ Vö. Makkai László: Görögkeleti román papok és templomok, in: Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története*, I, Budapest, 1986, 396–402.

³⁰ Baán, 2013, 112–113.

és a feleki (Erdőfelek/Feleacu) monostor is. Míg a kettős monostori püspökségből az újkorban alakult ki a Gyulafehérvárra (Alba Iulia) költözött erdélyi román metropólia, addig az erdélyi román papság hierarchiájának legfelső fóruma az egymással is vetélkedő havasalföldi és moldvai metropólia volt. A román papság Ohrid örökségeként bolgár egyházi nyelven végezte a szertartásait anélkül, hogy a tirnovói patriarkátustól függött volna.

Az ország északkeleti részén, Körtvélyestől nem messze létesült Szent Miklós tiszteletére a munkácsi monostor, amelyet 1420 körül alapított Koriatovics Tódor podóliai herceg családi temetkezési helyeként, és látta el birtokadományokkal, igumenje pedig Lukács presbiter volt.³¹ Utódja, János már püspök volt, aki joghatóságot gyakorolt a monostor alá tartozó görög papok fölött. Ezen a vidéken a 13. század óta a bevándorló rutének egyre nagyobb területen hoztak létre egyházközsegeket, emeltek fatemplomokat. Így alakult ki a 16. századra a munkácsi központú egyházmegye,

amely csak laza hierarchikus kapcsolatban állt a Magyar Királyság határán túl levő, galíciai és moldvai ortodox egyházi központokkal.

1526 után két, majd három részre bomlott az egykori Magyar Királyság. Az ország középső részét bekebelezte az Oszmán Birodalom, északon és nyugaton folytatódott – immár Habsburg-fennhatóság alatt – a királyi uralom, Erdély pedig török vazallus fejedelemséggé alakult. Az ortodoxia az egykori ország peremvidékein élt tovább szerb, román és ruszin egyházi központok vezetésével, amelyeket már nem fogott szorosabb keretbe a konstantinápolyi patriarkátus. A katolicizmus és a protestantizmus harapófogójába került ortodox egyházak nemzeti kereteiken belül keresték a tovább élés lehetőségét.

Képjegyzék

1. A veszprémvölgyi görög monostor romjai az egykori jezsuita templommal
2. Középkori román ortodox templom, Guraszáda

³¹ Vö. Véghseő Tamás: „...mint igaz egyházi ember...”: A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése, Nyíregyháza, 2011, 13–14.

I.2. „Ut mos est grecorum” – Bizánci emlékek és az Árpád-kor

Kiss Etele

Az újkori magyar történetírás és a szélesebb művelt közönség figyelmét a Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság kapcsolatára egy sajátos esemény és az ahhoz köthető vizsgálatok hívták fel. Amikor II. József, a megkoronázatlan – „kalapos” – király halálos ágyán visszaadta a magyar rendeknek a Bécsben őrzött Szent Koronát, akik azt rendkívül fényes díszmenetben Budára hozták mint a magyar szabadság és függetlenség szimbólumát és megtestesítőjét, ezzel a tettevel a viszály almáját is a magyar rendek közé dobta. Köztük ugyanis mindaddig élt a magyar államalapítás és a pápaság kapcsolatába vetett töretlen hit, melynek záloga épp az ekkor visszatért Szent Korona és az ebből kifejlődött Szent Korona-eszme és apostoli királyság ideája volt (1. kép).

A felvilágosodás korában érthető módon nem maradhatott feltáratlanul a II. Szilveszter adományként felfogott Szent István-i korona eszméje és a kézbe vett, Budán kiállított Szent Korona összetett jellege közötti ellentmondás. Nem véletlen, hogy a II. József rendeleteit követően frissen emancipált protestánsok közül került ki az a Decsy Sámuel orvos, aki monumentális könyvében kiemelte a Szent Korona alsó részének görög jellegét, melynek megfejtéséhez magyarországi ortodox főpapok és tudósok segítségéhez is folyamodtak.¹ Számára a 11. századi bizánci császárok képe a Szent Korona alsó részén, amelyet ekkor neveztek el *corona graecának* a feliratok nyelve alapján, azt is alátámasztotta, amit Gottfried Schwarz már leírt 1739-ben bizánci történetírók alapján, miszerint a magyar kereszténység eredete Bizánchoz kötődik, nem a pápasághoz.²

Ez tehát igazolás volt a protestáns rendek számára arra, hogy kereszténység történetileg is létezett a római egyház fennhatóságán kívül Magyarországon, tehát a vallásszabadság jozefiánus elveinek történeti alapjuk van, s így II. József reformjainak elvetésével sem kell visszafordulni a katolikus hegemoniához.

A zománcképek elemzése alátámasztotta Schwarz további nézeteit is, aki már Révay adatai alapján megpróbálta cáfolni a koronaőr mitikus elképzelését, miszerint a görög és latin feliratok együttese

alapján a korona eredetileg Nagy Konstantintól került volna I. Szilveszter pápához, majd Rómából II. Szilveszter pápától I. István királyhoz.³ Ezzel el is kezdődött a középkori művészettörténeti kutatás Magyarországon, amelynek – bűvópatakként – mindmáig részét képezi a bizánci művészeti kapcsolatok vizsgálata. Az emléktanyag rendkívüli töredékessége megnehezíti az átfogóbb kép kialakítását, amelyben a honfoglaló magyarság, majd a frissen megalakult Magyar Királyság sajátos földrajzi és kulturális helyzete megfelelő fénybe kerülhetne az egykori római világ két, görög és latin fele és ezek középkori utódállamai között, túl a latin világ határozott dominanciáján.

Ez a tanulmány nem az emlékek újabb, még részletesebb elemzésére törekszik, hanem azokat egy sajátos állameszme és kulturális sokszínűség nyomaiként kívánja bemutatni, megkísérelve feltárni azt, hogy a középkori kereszténység különféle római öröksége miképpen érvényesült bennük. Bár a magyarországi művészet egyes elemeinek esetenként kimutatható „görög” vagy „latin” (inkább itáliai, német vagy francia) eredete, ezek a középkori megrendelők és mesterek számára önmagukban nem voltak annyira fontosak, ők nem ismertek „bizánci”, „Ottó kori”, „román” vagy „gótikus” stílust, sőt még „Bizánci Birodalmat” sem. A rómaiság viszont élő fogalom volt a számukra, ami részlegesen megnyilvánult ugyan egyes birodalmakban, de egyúttal túl is mutatott rajtuk, s jelentős mértékben egybeesett számukra a „*christianitas*”, a kereszténység eszméjével. Ez választásra, illetve gyakran ideális szintézis keresésére indította a jelentősebb alkotások megrendelőit az Árpád-korban, amikor a két birodalom között fekvő legjelentősebb államként amazok támadásaival is gyakran szembe kellett néznie. A szintézis számos megnyilvánulása között a legismertebb és legjelentősebb a Szent Korona, mára fennmaradt alakjában.

Amikor VI. Bölcs Leó császár vagy államminisztere, Sztilianosz Zaoutzesz emberei 893-ban kitiltották a bolgár kereskedőket a konstantinápolyi piacról, hogy azok helyette Szalonikát látogassák, nem voltak tudatában annak, milyen

¹ Decsy, 1792. Leírás: uott, 38–43, történeti elemzés: uott, 75–215. Decsy könyvében nincs hivatkozás a főpapokra, de közreműködésük bizonyítást nyert.

² Gottfried Schwarz (Gabriel de Juxta Hornad): *Initia religionis christianae inter Hungaros Ecclesiae orientalis adserta eademque a dubiis et fabulosis narrationibus repurgata: Dissertatio inauguralis historico-critica* [Első kiad. kissé eltérő címmel: Halle, 1739; 2. kiad.: Frankfurt, Lipcse, 1740; 3. kiad.: Kolozsvár, 1749]. Tóth, 2016, 103–136.

³ Decsy, 1792.

(1)

lavinát indítanak el; többek között ez vált a magyar honfoglalás egyik, ha nem legfőbb okává, a bizánci–magyar, illetve a bolgár–besenyő szövetségnek köszönhetően.⁴ Amikor azonban a magyar törzsek letelepedtek a Kárpát-medencében, a konstantinápolyi patriarkátus híveiként való megtérítésük nem volt magától értetődő, hiszen maga a birodalom, azaz annak keleti fele már nem terjedt ki ideig a bolgár hódítás előtt sem. Nem sokkal korábban a görög testvérpár, Konstantin/Cirill és Metód is végül Róma fennhatósága alatt kezdett felvilágosító, azaz térítő tevékenységbe Pannóniában és Moráviában, s ezzel egy időben Bulgária is Róma térítési területévé vált a hivatalos tárgyalások első szakaszának megállapodásai szerint. Végül egészen másként alakult Közép-Európa sorsa egyházi és kulturális szempontból a birodalmi pragmatizmus érvényesülésével: Cirill és Metód térítését a frank birodalom nyomására nagyjából eltörölték az eredeti helyszíneken (leginkább dalmát területeken élt tovább az általuk létrehozott glagolita

ábécé használatával, de eretnység gyanúja alatt), míg tanítványaik végül Bulgáriában készítették elő a szláv nyelvű kereszténységet görög mintára, megalapozva ezzel a „pravoszláviát” egy új ábécé, a cirillika létrehozásával. Így a tágabban értelmezett Pannónia területe, Sirmium központtal, megmaradt Róma elméleti joghatósága alatt.

Ez az elméleti alapállás azonban nem akadályozta meg a konstantinápolyi császári udvart abban, hogy amikor 948 körül a magyar törzsszövetség vezetői közül többen megjelentek Konstantinápolyban, megkeresztelje őket, sőt egyikük, Gyula mellé egy jámbor szerzetest, Hierotheosz térítőpüspököt is adtak az ország egészére kiterjedő joghatósággal.⁵ Hierotheosz tevékenysége végül metropólia létrehozásába torkollott az ezredforduló táján, de a bizánci térítés mikéntje és a kiépülő ortodox egyházszervezet központjainak helyszíne mindmáig vita tárgya a vonatkozó dokumentumok csekély számának köszönhetően.

⁴ A Sztilianosz miniszter szerepét előtérbe helyező forrással, Euthümiosz pátriárka *Vitájával* szembeni újabb nézetek VI. Leó császár saját szándékát látják ebben a tettben, melyet Szalonika és Szent Demeter támogatása érdekében tett volna. Lásd Magdalino, Paul: *Saint Demetrios and Leo VI, Byzantinoslavica*, 51(1990), valamint: Tougher, Shaun: *The Reign of Leo VI (886–912): Politics and People*, Leiden, 1997, 96–97.

⁵ Lásd Baán István tanulmányát ebben a kötetben.

(2)

Ennek a térítésnek a távolabbi lenyomatát, de nem közvetlen nyomait őrizhetik a magyar nyelv keresztény szavainak keleti szláv elemei, valamint az ország területének nagy részén előforduló számos bizánci 10–11. századi ereklyetartó mellkereszt, illetve egyszerűbb mellkereszt is.⁶ Mivel azonban a közvetlenül a görögből átvett keresztény szavak szinte teljesen hiányoznak nálunk, és a mellkeresztek is számos olyan helyen előfordulnak, ahol nehéz feltételezni közvetlen bizánci térítést, ezért feltehető, hogy Hierotheosz és utódai térítő tevékenysége a kereszténységgel való fokozatos átítatódás átfogóbb folyamatába illeszkedett bele anélkül, hogy első lépésének tekinthetnénk azt. Ez a fokozatosság egyúttal a korábbi, kereszténység előtti szokások fennmaradásának is jobban kedvezett, amit Géza fejedelemmel kapcsolatban Thietmar merseburgi püspök leírásából ismerünk, de aminek a korai temetőkből is számtalan példáját látjuk a mellkeresztek és egyéb keresztény tárgyak környezetében.⁷ Mindenesetre ennek az első térítésnek az egyértelmű régészeti nyomainak szinte láthatatlanok maradtak, noha a bizánci tárgyak, ékszerek, pénzek, textíliák kedveltek voltak a magyar honfoglalók körében,⁸ sőt ezek helyenként mintaképül is szolgáltak itteni mesterek számára.⁹ Ezek az emlékek azonban elsősorban távolsági kereskedelmi cikkek voltak, valamint elterjedésükben része volt annak is, hogy magyar katonák bizánci területen ellenségként, illetve szövetségként, néha zsoldosként kapcsolatba kerültek a birodalom kultúrájával és vallásával. E tárgyak azonban csak ritkán tanúskodnak a kereszténységgel való tudatos kapcsolatról.

Annál is becsebb két előkelő és kivételes keresztény emlék a honfoglalók korából

⁶ Langó Péter: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn: Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához, *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve: Studia Archaeologica*, 10(2004), 365–457.

⁷ Géza hitének kettősségére lásd: Halmágyi Mihály: „Kettős hitű” fejedelmek: Gondolatok Géza fejedelem hite kapcsán, in: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): „Fons, skepsis, lex”: *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, Szeged, 2010, 137–146. A mellkeresztek és egyéb, pogány eredetű tárgyak együttes használatára a régészek körében sokféle magyarázat született, korábban általános volt ezek keresztény voltának tagadása vagy relativizálása, ma kissé árnyaltabb nézetekkel is találkozunk, lásd Bollók Ádám: Pogányság és kereszténység között: A Kárpát-medence a magyar honfoglalás korában, in: *Keresztény gyökerek és a boldog magyar élet*, Budapest, 2010, 39–57. A személyes vallásosság és a babona elemeit gyakran együttesen tartalmazó sírok mindenesetre csak nagyon ritkán esnek egybe valamilyen térítő központtal.

⁸ E számos ékszer (fülbevaló, nyakperec, gyűrű stb.) és egyéb tárgy közül kiemelkednek az arany fülbevalók (Kecel, Páty), orosz-lános és egyéb mitikus állattal díszített övcsatok, lásd Mesterházy Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben, I–II, *Folia Archaeologica*, 41(1990), 87–116; *Folia Archaeologica*, 42(1991), 145–177; Bollók, Ádám: Byzantine Jewellery of the Hungarian Conquest Period: A View from the Balkans, in: Entwistle, Christopher – Adams, Noel (eds.): *Intelligible Beauty, recent research on Byzantine Jewellery*, London, 2010, 179–191. Bosselmann-Ruickbee, Antje: *Byzantinischer Schmuck des frühen 9. bis frühen 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 2011, passim.

⁹ Ilyen például a bashalmi bizánci karperec keleties ornamentikája, amelynek motívumkincse megtalálható egy nemrég előkerült nagykőrűi öv veretein.

a Felső-Tisza-vidékről: a Beszterecen előkerült görög feliratú, bizánci stílusú hordozható ezüst szenteltvíztartó (2. kép) és a tiszabezdédi tarsoly-lemez (3. kép). Az előbbi a Hierotheosz-féle misszióval egykorú, a 10. század közepi bizánci ornamentális megújulás egyik korai emléke. Ez az új stílus VII. Bíborbanszületett Konstantin udvarában jött létre egy új aranykor jelzésként, reakcióként az antikvitásra és részben a Karoling-reneszánszra, de tekintettel a barbár népek ízlésére

is, akiknek, így az oroszoknak és magyaroknak, épp akkor fogtak hozzá a térítéséhez. Ez a stílus a kora középkori kínai ornamentikát fejlesztette tovább, és így lett meghatározó díszítőstílussá Bizáncban a birodalom bukásáig.¹⁰

Ugyanakkor ez az ornamentika, szélfútta, aszimmetrikus, háromdimenziósként felfogott palmettaival és virágmotívumaival az ezredforduló nyugati császári megújulásának III. Ottó környezetében is részévé vált, s így épült be az alakuló Ottó

¹⁰ Kiss Etele: A besztereci szenteltvíztartó és a bizánci fémművesség egyes datálási problémái, *Folia Archaeologica*, 45(1996), 201–224. Kiss, Etele: Byzantine Silversmith's work between China and the Ottonians, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 49(1999), 301–314.

kori, majd román művészetbe. Magyarországon nyilván a Hierotheosz-féle misszió honosította meg a vízszentelés gyakorlatát vízkeresztkor, aminek görög jellegére még százötven évvel később, a zágrábi székesegyház alapításakor is emlékeztek, amihez a görög szertartás alapján egy egészen sajátos szintézist hoztak létre latinul.¹¹ Maga a szertartás, a vizek megszentelése az ortodox egyházban szentségszamba megy, s kezdetől fogva nagy hatást gyakorolt a nép képzeletére, hatalmas népünnepély is kísérte.¹²

A templomi szertartásokon betöltött szerepükön túl azonban egyéb fontos funkcióik is voltak ezeknek a hordozható szenteltvíztartóknak az uralkodói reprezentáció terén: a szenteltvízzel való meghintés a birodalmi szakralitás egyik közvetlen kifejezője volt, s így a hadjáratokhoz és ünnepi bevonulásokhoz, *adventusokhoz* is szorosan hozzátartoztak keleten és nyugaton egyaránt. A besztereci szenteltvíztartó tehát a korai bizánci térítés emléke lehet, bár a felirata problémás, egy hallás útján megörökített görög verssor, melynek jelentése – „Krisztus, a gyógyulások élő forrása” – utal a tárgy szerepére. Ennek a magyarsággal kapcsolatba hozható első ismert egyházi felszerelési tárgynak a Felső-Tisza-vidékig vezető útját azonban nem tudjuk nyomon követni, ahogy azt sem, hogy az első besztereci monostor, ahol feltehetőleg használták, mikor jött létre.

A bezdédi tarsolylemez viszont már valamely keresztény térítés helyi lecsapódása, hiszen a központi palmettacsokron álló kereszt honfoglaló palmettás indázatba illeszkedik, és csodás állatok, szemurv és egyszarvú fogják közre, nyilván egy frissen megkeresztelt előkelő sajátos hitértelmezésének egyedülálló emlékeként. A tarsolylemeznek sokféle magyarázata támadt, így a vallási szinkretizmus kifejezőjeként a honfoglalók sámánhitét és égigérőfa-mitológiáját is igazolta visszamenőleg, vagy újabban a keresztre feszítés ábrázolásának is tekintik.¹³ Noha ezeknek az értelmezéseknek kétségkívül van valóságalapjuk, a kompozíció leginkább mégis a 73. (74.) *zoltár* 12. versét

idézheti fel: „Isten pedig, a mi királyunk öröktől fogva üdvösséget cselekedett a földnek közepette.” (A görög fordítás, az ún. *Septuaginta*, illetve a *Vulgata* előtti latin fordítások szerint.) Ezt a Szent Kereszt bizánci szertartásain bőségesen idézett szakaszt egyértelműen Krisztus keresztthalálának előképeként fogták fel, megalapozva a kereszt kozmikus szimbolikáját görög liturgikus környezetben. A zoltár folytatása ugyanakkor a vizekben lakozó sárkányok fejének összezúzásáról szól, ami így az ábrázolt legendás lények, különösen a szemurv magyarázatát nyújtja, maga a szöveg pedig a keresztelési szertartás egyik fontos eleme.¹⁴

Ezzel egybeeseng, hogy feltehetőleg a Hierotheosz-féle misszió következményeként a magyar nyelvbe bekerült a keleti szláv eredetű „kereszt” és a „keresztelés” szó, s így a keresztelés és a keresztthalál – egyébként a páli tanításnak és a liturgiának is megfelelően – összekapcsolódik, amelyek sem a latin, sem pedig a görög nyelvben nem azonos tövűek. Ez nem jelenti persze, hogy a Hierotheosz-féle térítés és a bezdédi tarsolylemez között feltétlenül kapcsolat van, de lehetnek egykorúak.

Természetesen emellett más hasonló helyek, így a 21. *zoltár* 22. verse, illetve egyéb mitológiai elképzelések is közrejátszhattak a kép megalkotásában, az állatok kiválasztásában.

Sajnos ennek a zseniális tiszabezdédi integratív stílusnak nem ismerjük a folytatását, ahogy a besztereci szenteltvíztartó ornamentikája sem nálunk épült be az ezredforduló és a későbbi korok nyugati művészetébe.

A 10. század közepe, második fele azonban európai szinten is, különösen az uralkodói környezetben, a nyitottság időszaka volt, melynek során a keresztény rómaiság megújításának a gondolata gyakran meglepő választásokat inspirált, így nem csoda, hogy ennek a kornak a magyar művészetében is megjelenik egy ilyen különös és eredeti szintézis, hasonlóan a valamivel későbbi, Bécsben, a császári klenódiumok között őrzött

¹¹ Moravcsik, Gyula: The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary, *The American Slavic and East European Review*, 6(1947), 148. Földváry Miklós István: Vízkereszt vízszentelés a görögök szokása szerint, *Magyar Egyházzene*, 23(2015/2016), 3–28. (Köszönöm lektorom, Terdik Szilveszter utalását.)

¹² Denysenko, Nicholas E.: *The Blessing of Waters and Epiphany: The Eastern Liturgical Tradition*, Ashgate, 2012.

¹³ Bollók Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében*, Budapest, 2015, 429–501; lásd még az itt említett irodalmat.

¹⁴ A *Keresztre feszítés* és *A sárkányok eltaposása a keresztelés közben* megjelenik az említett zoltár illusztrációjánál a 9. századi zoltároskönyvek margóján. Evangelatou, Maria: Liturgy and the Illustration of the Ninth Century Marginal Psalters, *Dumbarton Oaks Papers*, 63(2009), 59–116, különösen: 3. és 5. tábla.

ún. Nagy Károly-kardhoz (nálunk: Attila-szablya), amely a viking és a honfoglaló magyar művészet sajátos ötvözete.

Egy ideális – és idealizált – keresztény rómaiság számos meghatározó jelképét vette át Szent István Magyarországa. Ennek egy része konkrét jelvény volt, többek között a birodalmi lándzsa egy darabja, melyet még III. Ottó császártól kapott, benne Krisztus keresztjének szögével, amely egyúttal konstantini ereklye is volt. Ez megjelent az egyik legkorábbi istváni pénzen, de a becses ereklye (latinul: *insigne*) és vele együtt a szimbólum használata István halála után hamarosan eltűnt.¹⁵

Ezzel egyenértékűnek tekinthető a Szent Kereszt-ereklye, amelyet Szent István a szövet-ségesétől, II. Vazul bizánci császártól nyert el. Ez később megjelent Szent Imre legendájában is, mint amit a királyfi a szárhegyi (Łysa Góra) lengyel monostor alapítására hagyott, de Aba Sámuel is egy ilyen ereklyét kapott országalapító elődjétől.¹⁶

Adelhaid magyar királyné, I. (Szent) László neje egy jelentős méretű Szent Kereszt-ereklyét küldött a Szent Balázs-monostorba a Fekete-erdőbe anyja sírjára 1079-ben, hogy díszes ereklyetartóba helyezték; ez jelenleg az ausztriai lavantali Szent Pál-monostor kincstárában található. A kereszttereklyét sógorától, I. Géza királytól kapta, ami felveti annak a lehetőségét, hogy az a Szent Korona alsó részével együtt érkezhett a konstantinápolyi császári udvarból.¹⁷

Későbbi Szent Kereszt-ereklyék és tartóik is szép számmal voltak Magyarországon,

az esztergomi székesegyház kincstárának középkori, kora újkori leltárai legalább négy ilyenről beszámolnak, de kérdéses, hogy a ma meglévő 12. század végi bizánci ereklyetartó, az ún. „esztergomi sztaurotéka” ezek közül való-e.¹⁸ Emellett még három, díszes tartóba tett kereszttereklye játszhatott jelentősebb szerepet az ország életében: a középkori eskükereszt, amely Beckensloer egykori esztergomi érsek jóvoltából Salzburgba került;¹⁹ az ún. Závíš-kereszt a csehországi Vyšší Brod (Hohenfurth) ciszterci monostorában: ez a bizánci zománcokkal díszített szicíliai normann készítésű kereszt feltehetőleg IV. Béla udvarából származott;²⁰ valamint az ezzel egykorú, díszes aranyfoglalatú, de nyugati kereszt-ereklye-tartó, amely csak később, feltehetőleg a 17. századtól fogva lett magyar koronázási eskükereszt, amikor Pázmány Péter talppal látta el.²¹

A Szent Kereszt mint a birodalom jele át is került a kialakuló magyar heraldikába III. Béla idején, a magyar királyság védelmezője és jelképe lett, s a kereszttereklye-tartókra jellemző kettős kereszt forma a kereszt történetiségét, illetve oltalmát emelte ki az ország felett, később azonban elsősorban a magyar királyi uralom apostoli jellegét fejezte ki, azaz a magyar kereszténység királyi alapítását. Ez a kettős kereszt a 13. század végén átmenetileg még a töviskoszorú-ereklye megörökítésével is bővült V. István és gyermekei idején, nyilván az Árpádok és az Anjouk kapcsolatának köszönhetően.²² Ilyen kettős kereszt díszíti a magyar országalmát is az Anjouk idejéből, a 14. század elejéről, amely által a kettős kereszt legkorábbi,

¹⁵ Kovács László: A szent lándzsa Magyarországon, in: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin: *Európa közepe 1000 körül*, Budapest, 2000, 571.

¹⁶ Molnár Imre: Szent Imre emlékezete a lengyelországi Szentkereszt-hegyen: Az ezeréves lengyel–magyar történelem egy elfeledett közös kegyhelye, *Honismeret*, 35(2007), 3. szám, 14–16. Derwich, Marek: The Lysa Gora Foundation Myth, *Roczniki Historyczne*, 72(2006), 53–66. Smohay András (szerk.): *Szent Imre 1000 éve*, Székesfehérvár, 2007, 103, 22. lábjegyzet. Aba Sámuel kereszttereklyéről Lilienfeldi Ortiló számol be, amikor a Melkbe került ereklye eredetét ismerteti: Kovács Éva: *Species, Modus, Ordo: Válogatott tanulmányok*, Budapest, 1998, 179, 32. lábjegyzet.

¹⁷ Kusler Ágnes (szerk.): *Szent Benedek és a bencés spiritualitás* [Kiállítási katalógus], Pannonhalma, 2015, kat. III.10. A kereszt történetének ismertetése: Schütz, Wolfgang: Die große Kreuzpartikel von St Blasien/St. Paul und ihre drei Fassungen, *Carinthia*, 1(1959), 611–632.

¹⁸ Somogyi Árpád: *Az esztergomi bizánci sztaurotéka*, Budapest, 1959. Prinzing az Izsák császár és Jób érsek közötti levélváltáshoz kapcsolja ezt az ereklyetartót, ami a sztaurotéka későbbi bizánci kerete miatt nehezen elképzelhető, de készítése kora valóban a 12. század vége lehet, lásd: Prinzing, Günter: The Esztergom Reliquary Revisited: Wann, weshalb und wem hat Kaiser Isaak II. Angelos die Staurothek als Geschenk übersandt?, in: Asutay-Effenberger, Neslihan – Daim, Falko (Hrsg.): *ΦΙΛΟΠΑΤΙΟΝ: Spaziergang im kaiserlichen Garten: Festschrift für Arne Effenberger zum 70. Geburtstag*, Mainz, 2012, 247–256.

¹⁹ Lásd Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin (Hrsg.): *Europa's Mitte um 1000*, Budapest, Kat. Nr. 02., 03., 12.

²⁰ A keresztet a magyar szakirodalom egyöntetűen és a csehek jelentős része is IV. Béla családjához köti. Eltérő vélemény: Seipel, Wilfried (Hrsg.): *Nobiles officinae: Die königlichen Hofwerstätten zu Palermo zur Zeit der Normannen und Staufer im 12. und 13. Jahrhundert*, Wien, 2004, Kat. 58.

²¹ Kovács, 1974, 38–42, 28–31. kép. Cséfalvay Pál (szerk.): *A magyar kereszténység 1000 éve*, Budapest, 2002, kat. 2.17.

²² Kovács Éva: Signum crucis – lignum crucis, in: Uő: *Species, Modus, Ordo: Válogatott tanulmányok*, Budapest, 1998, 341–351.

(4)

kora bizánci ábrázolásaihoz térnek vissza, mely pénzekben éppen ilyen glóbusokon tűnik fel.

A Szent Kereszt szerepét kiegészítette, de ezt jelentőségében meg is haladta a korona birtoklása és ezzel együtt a királyi cím örökölhetősége a magyar királyok részéről, Közép-Európában hosszú ideig egyetlenként. A Nagy Károly nevéből származó „király” szó a görögbe is Magyarországról kerülhetett át „králész” alakban, és vették át azt onnan később a különféle balkáni uralkodók.²³

A koronákhoz számtalan mítosz kapcsolódott, amelyeknek visszatérő elemük a császári vagy királyi uralom alapítójától való leszármazás és az éggel való kapcsolat. Ezzel találkozott a VII. Konstantinnál járt magyar vezetők, miszerint koronát azért nem ad idegen uralkodóknak a birodalom, mivel azt Nagy Konstantinnak egy angyal hozta még az égből. A Szent Korona

hagyománya ezt a gondolatot aktualizálja a 12. század eleji Hartvik-féle Szent István-legendában, miszerint égi jelre adta át II. Szilveszter pápa a lengyeleknek szánt koronát „egy ismeretlen uralkodó” küldötteinek. E legendaelem történetisége és Szent István koronájának további sorsa nem tartozik e tanulmány témájába, viszont mindenképp megalapozza a magyar udvarhoz kötődő későbbi koronák jelentős számát.

I. András király uralma, az ország és a hit helyreállításának vérzivataros idejében kerülhetett Magyarországra az ún. Monomachosz-korona is, női koronaként, s leginkább I. András nejevel, Anasztáziával, Bölcs Jaroszláv kijevi nagyfejedelem lányával hozható kapcsolatba, akinek sógornője Monomachosz leánya volt (4. kép). A Monomachosz-korona hét félköríves zománclemeze gazdag birodalmi győzelmi és

²³ Tóth Endre: Miért lett király Szent István?, in: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (szerk.): *Arcana tabularii: Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*, II, Budapest, 2014, 775–792.

(6)

békeprogramot jelenít meg paradicsomi tematikába ágyazva, s ez a császári erényekhez kapcsolt *pax–eiréné*-gondolat ekkoriban Európa-szerte a legaktuálisabb programnak számított, mind III. Henrik császár, mind pedig IX. Konstantin részéről.²⁴

Ezt egészítette ki az apostoli testvérpár zománccmedalionja: Péter apostolfejedelem Rómára utalt, fivérét, az elsőnek elhívott Andrást pedig Konstantinápoly elődje, Byzantion térítőjeként és első püspökeként tartották számon. A korona elküldése, valamint a rajta ábrázolt Zoé császárnő halála után, de még IX. Konstantin uralma alatt került sor az egyházszakadásra a katolicizmus és az ortodoxia között, ám ezt a császár minden erejével próbálta megakadályozni, s egyes főpapi körökön kívül később sem tekintették meghatározónak és véglegesnek.

Amikor viszont I. Géza uralma alatt a mai Szent Korona alsó része Konstantinápolyból

Magyarországra érkezett, eredetileg szintén női koronaként, akkor azon az államalapítás Szent István-i gondolatához nagyon hasonló tematika jelent meg „római” szemszögből nézve, melyben az új nemzet a császár indíttatására uralkodója (ti. Géza) tevékenységének köszönhetően megtér, azaz megerősödik a hitben, és kiválasztott néppé válik, új Izraellé, de egyúttal szellemi értelemben rómaivá, a birodalom szentjei pedig az ő védőszentjei lesznek. A Szent Korona alsó részén a rómaiak tényleges ura, a bizánci császár szerepel a vele egy hiten lévő I. Gézával, Turkia (azaz Magyarország) királyával, valamint társcsászárával, fiával együtt (5. kép). A római jog szerint ez eszmei értelemben alávettetést jelentett a király részéről, ahogy arra Géza tekintete utal is a zománcképen, aki a császárok felé fordul, de ez ekkor nem jelentette a valós fennhatóság igényét a Bizánci Birodalom részéről.

A Szent Korona képi programjában azonban a jog mellékes, itt a fő hangsúly az emberiség

²⁴ Bárányné Oberschall Magda: *Konstantinos Monomachos császár koronája*, Budapest, 1937.

Kiss Etele: Új eredmények a Monomachosz-korona kutatásában?, *Folia Archaeologica*, 56(1997), 125–164.

(7)

(Isten népe = ebben az értelmezésben a rómaiak és a türkök, azaz a magyarok) Krisztusban mint második Ádámban való megújulására helyeződik, amit a trónoló Krisztus melletti két ciprus fejez ki a Paradicsom jelzéseként, s ez a nép az istenképiséget hordozó császár és társa, a magyar uralkodó vezetésével egyesül egy testté.

A korona viselője és rajta keresztül a nép Pál apostol képteológiáját értelmezi és valósítja meg középkori módon: „És amint hordtuk a földi ember képét, úgy hordani fogjuk a mennyeknek képét is” (1Kor 15, 49). A császárnak ez a főpapi szerepköre a bizánci hagyományban a nagyböjt első napján, az ún. tiszta hétfőn került előtérbe, amikor az egész nép egységesen böjtölt, hogy ismét beléphessen a Paradicsomba, amit Ádám

elveszített a tiltott gyümölcs megevésével. Ezen a napon prédikált is a császár a palota fő tanácstermében, a Magnaurában a szenátus és az udvar előtt, utalva saját szerepére a népnek a Paradicsom felé vezetésében.²⁵ Ez a liturgikus „Sitz im Leben” magyarázatot nyújthat arra a szigorra, amellyel az 1092-es szabolcsi zsinat előírja a böjt kezdetét bizánci, görög módon, elutasítva a korabeli katolikus gyakorlatot, amelyben szintén jelen van ugyan az Ádám-tematika, de korábban, a *septuagesima* vasárnapján.²⁶ Isten népének ez a felfogása, amely uralkodójában egyesül, egyrészt nem adott, hanem szüntelenül megvalósításra vár, hogy visszanyerje Krisztusban Ádám őseredeti dicsőségét – másrészt viszont koronájában meg is valósul a középkori reprezentáció értelmében, mintegy árnyképszerűen, „tükör által, homályosan” (1Kor13, 12), de az egykorú szemlélő számára egyértelműen. E gondolatkör annyira fontos volt a magyar királyok számára, hogy amikor kiegészítették az abroncsot „apostoli koronává”, az apostolok között épp ezt a ciprusok között trónoló Krisztus-alakot jelenítették meg ismét, kozmikus felhanggal gazdagítva azt. Épp ez a nem jogi, de korporatív, szimbolikus és teleologikus népfelfogás jelenthette a későbbi, nagyon is jogilag felfogott Szent Korona-tan gyökerét.

Néhány további bizánci vagy bizánci hatású zománcos ékszer szintén szerepet játszhatott a magyar uralkodói reprezentációban, mint az ún. királyfejes gyűrű Szeged környékéről, amelynek abroncsa megfelel ugyan a bizánci kéziratok ornamentikájának, ám amelyhez hasonló gyűrűk egyelőre nem ismertek bizánci környezetből (6. kép). A püspöki és a királyi beiktatásnál (koronázásnál) fontos szerepük volt a gyűrűknek, de a főpapok és az uralkodók egymásnak is ajándékoztak díszes gyűrűket, ezért a királyfejes gyűrű esetében sajátos díszítése és lelőhelye alapján fel is tehetünk ilyen szerepet.²⁷ Az Esztergomban előkerült templom alakú zománcos, gyöngyös arany ékszer szintén különleges tárgy, minden bizonnyal udvari ceremonális öltözék részére készült a bizánci művészet egyik központjában (7. kép), rokonai azonban

²⁵ Lásd Kiss Etele: Az uralkodó a Paradicsom árnyékában: Gondolatok a Szent Korona abroncsának ikonográfiájához, in: Tüskés Anna (szerk.): *Omnis creatura significans: Tanulmányok Prokopp Mária hetvenedik születésnapjára*, Budapest, 2009, 21–28.

²⁶ A magyar egyháznak ezt a korai „bizantinizmusát” a papok házasságának a fenntartásával együtt már Gottfried Schwarz kiemelte 1739–1740-ben: Schwarz, i. m., 69–71 (2. lábjegyzetben hivatkozott mű).

²⁷ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. Ann. Jank. 19; az eredeti, illetve a jelenlegi száma: 58.68.B. Mikó Árpád (szerk.): *Jankovich Miklós (1773–1846) gyűjteményei* [Kiállítási katalógus], Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2002, kat. 143.

leginkább a Kijevi Ruszból ismertek.²⁸ Bizánci hatás nyilvánul meg a III. Béla székesfehérvári sírjából előkerült zománcos négykaréjos enkolpionon, amely azonban már a megtalálásakor is hiányos volt, így épp a középső rész díszítése ismeretlen. Egy másik bizánci zománcos korongot egy későbbi királysírban is találtak Fehérvárott, melyet a felfedezői átalakítottak, de mindkettő esetében elképzelhető, hogy nem Bizáncrian, hanem Szicíliában készült a bizánci ékszerek utánzására.²⁹ Feltehetőleg a 12. századi Kijevbe vezet a Jászberényben őrzött Lehel-kürt, amely honfoglaláskori mondáink egyik legszínesebb eleme, és később a jászok kiváltságainak a jelképévé vált.³⁰

A korai bizánci térítés kultusztereit nem ismerjük; nemrég felmerült, hogy Gyulafehérvárott a mai római katolikus, Szent Mihálynak szentelt, 13. századtól felépített székesegyház előtt feltárt hosszaház, egyapszisos templom, közepén négy pillérrrel, Hierotheosz püspök első térítőközpontja lenne.³¹ A feltárt alapok régészeti sztratigráfiája szerint ez a templom 950 és 1050 között épülhetett, jelenleg azonban nincs egyértelmű adat korának pontosabb behatárolására, a Szent László kori korai székesegyház még tekintettel volt rá. Ez a tézis elsősorban az épület viszonylag jelentős méretére, a központi pilléralapok felett rekonstruált kupolára, valamint Gyulafehérvárnak a Konstantinápolyban megtérített Gyula székhelyeként való azonosítására alapoz, amit kiegészít néhány gyulafehérvári, a 10. század második felében használt temetőben talált bizánci mellkereszt. Ezek kétségkívül fontos érvek, bár a pillérek közötti kis méret inkább

egy központi tornyot valószínűsít kupola helyett a későbbi Demus templomához hasonlóan, viszont további perdöntő bizonyítékok híján egyelőre nem igazolja kétségen kívül a Hierotheosz központi-jával való azonosítást, ahogy azokat a nézeteket sem érvényteleníti, amelyek a bizánci tárgyak, különösen aranypénzek nagyobb koncentrációja alapján a Tisza–Maros–Körösök szögében, részben Ajtony későbbi szállásterületén keresik az első Gyula központját.³²

Az államalapítás kori ortodox térítés legjobban ismert emléke néhány monostor, melyek közül a biztosak: Veszprémvölgy, Csanád–Oroszlámos (Magyarmajdán), Visegrád, Szávaszentdemeter, nagy valószínűséggel Dunapentele és a két barlangmonostor: Tihany és Zebegény. Meglepő, hogy az ismert hazai Árpád-kori ortodox monostorok templomainál mai tudásunk szerint nem érvényesült bizánci téralakítás. A leghíresebb közülük a visegrádi Szent András-monostor, I. András király alapítása, amelynek az újabb ásatásokon feltárt sajátos apszisképzése, egyenes záródású főapszissal és félköríves mellék-apszissokkal, egyértelműen dalmáciai és itáliai előképeket követ, míg kupola meglétére semmi sem utal, de az eredeti felépítményből a jelen ismereteink szerint hiányzott az ortodox templomokban alapvető narthex, előcsarnok is.³³

Ez a sajátos apsziselrendezés visszaköszön Pásztor korai apátsági templomán, amelynek eredeti, a cisztercieket megelőző rendi hovatarozásáról nincsenek ismereteink, de amely a 12. század első felében már valamilyen módon Pannonhalmához

²⁸ Kovács Éva: „Jeruzsálem” fülönfüggő Esztergomból, *Építés–Építészettudomány*, 5 (1974), 271–277 (= *Species, Modus, Ordo: Válogatott tanulmányok*, Budapest, 1998, 236–243). III. Béla korára datálva: Mikó–Takács, 1999, kat. II.27; 11. századi datálással: Óze, Sándor – Duerloo, Luc: *Hungaria Regia, 1000–1800: Fastes et défis*, Turnhout, 1999, kat. 25. Kijevi párhuzama (25 darab) az Aranykupolás Szent Mihály-monostor kincsleletében került elő 1824-ben, valamint egy közeli kincsleletben 1887-ben. Újabban valamely ceremóniális tárgy, esetleg uralkodói orosz vagy főpapi szakkosz díszeként határozták meg ezeket, a 11. századra datálva, amelyeket később egy nyaklánc részévé alakítottak át. Pekarska, Ljudmila: *Jewellery of Princely Kiev*, Mainz–London, 2011, 206, 217.

²⁹ Ez a korona a lelet többi ékszerével együtt átalakítva karkötőként került a Magyar Nemzeti Múzeumba, ltsz. 1885.76. Kovács, 1974, 51, 13. kép.

³⁰ Kiss Etele: A jászberényi Lehel-kürt – kései recenzió néhány elfeledett tanulmányhoz. In: Langó Péter (szerk.): *Szállástól a mezővárosig*, Jászfényszaru, 2000, 67–82. Eltérő nézetek: Selmeczi László: A „Jászkürt”, *Tisicum*, 13(2003), 95–110. Eastmond, Antony: Byzantine Oliphants?, in: Asutay-Effenberger, Neslihan – Daim, Falko (Hrsg.): *ΦΙΛΟΠΑΤΙΟΝ: Spaziergang im kaiserlichen Garten: Festschrift für Arne Effenberger zum 70. Geburtstag*, Mainz, 2012, 95–118, noha ott a kürt dél-itáliai lokalizálására nincsenek valódi érvek.

³¹ A feltáró Daniela Marcu Istrate számos tanulmányban tárgyalja a kérdést, az utóbbiak közül egy részletes beszámoló: Marcu Istrate, Daniela: Byzantine influences in the Carpathian Basin around the Turn of the Millennium, *Dacia*, 59(2015), 177–213.

³² Lásd Madgearu, Alexandru: The mission of Hierotheos: Location and significance, *Byzantinoslavica*, 66(2008), 119–138. Uő: Further considerations on Hierotheos' mission to the Magyars, *Acta Musei Napocensis*, II, *Series Historica*, 54(2017), 2–16. Szerinte 1000 körüli, de még ortodox püspökség székesegyháza lehetett. Lásd továbbá: Takács, 2018, 208–213.

³³ Buzás Gergely – Eszes Bernadett: XI. századi görög monostor Visegrádon, in: Szócs Péter Levente – Rusu, Adrian Andrei (szerk.): *Középkori egyházi építészett Erdélyben*, IV, Satu Mare, 2007, 49–93 (= *Archaeologia – Altum Castrum Online*, 2012; <https://archeologia.hu/content/archeologia/34/buz-is-eszesxi-sz-izadi-g-ar-ag-monostor-visegr-idon.pdf> [letöltés: 2020. május 1.]). Takács, 2018, 117–121.

kapcsolódott.³⁴ A Cerbanus velencei klerikus által itt felkutatott és lefordított görög patrisztikus szövegek, valamint a fordítás Dávid pannonhalmi apátnak mint „archimandritának” ajánlása egy nehezen körülhatárolható, de valós görög kapcsolatot feltételez.³⁵ A monostor – vagy legalább egyik lakója – feltehetőleg eredetileg görög volt, ez azonban a 12. században már akár a múlté is lehetett, ugyanakkor Dávid apátnak még határozott ismerete volt róla, hiszen rajta keresztül került Pásztóra a filhellén velencei.

A veszprémvölgyi apácamonostor 2000-ben feltárt templomának eredeti alaprajza még ennél is kevésbé jellemző az ortodox térszervezésre, bár kérdéses, hogy a téglalap alakú egyhajós, egyenes szentélyzáródású szerény templomcska az egyetlen, avagy fő kultushelye volt-e a Szent István által oly gazdagon ellátott monostornak, amely a nem pontosított alapítójának nyelve miatt lett görög.³⁶ Az oklevélben említett „metropolita [a latinban »érsek«-nek fordították] monostora” kitétel azonban leginkább arra utal, hogy itt az alapító épp egy ortodox főpap lehetett, Hierotheosz egyik utóda.³⁷

Érdekes jelenség a barlangmonostorok léte, feltehetőleg szintén András király alapításának köszönhetően Zebegényben és Tihanyban, de ezek térszervezése túl egyszerű és töredékes ahhoz, hogy abból komolyabb következtetéseket le lehessen vonni, ortodox voltukra sincs a tihanyi névén túl biztos utalásunk.³⁸ Mindenesetre mindkettő egy-egy kolostor közelében állt, a tihanyi a Szent Ányosnak szentelt bencés, a zebegényi pedig az említett visegrádi ortodox monostor mellett, s feltehetően az előrehaladottabb szerzetesek aszkézisének helyszínéül szolgált. Ez keleten lavraszerű

közösségekben öltött testet, de a bencés regulában is megjelent ideális helyzetként. A 11. századi remetemozgalom fontos kapcsolatot jelentett a görög és latin szerzetesség között, mind Európában, mind hazánkban, aminek érdekes példája a visegrádi, ún. esperesi templom, nem messze az ortodox kolostortól, amely egy remeteéletet élt lelki atya és latin rítusú közössége részére épült és kapott fejedelmi, de bizánci stílusú kifestést. Nem kizárt, hogy Szent Prokop szláv nyelvű bencés közössége menekült ide néhány évre a cseh Százavából.

A korai alapítású monostorok, melyek eredeti rendi hovatartozása nem ismert, rejthetnek görög szertartású közösséget, ahogy arra III. Ince 1204-es, kissé archaikusan csengő leveléből is következtethetünk, amely szerint a számos görög monostor mellett csak egy latin közösség van az országban, vagy abból is erre gondolhatunk, hogy még az 1344-es pápai levél is bencésekkel akarja megreformálni a görögök monostorait. Ezek esetleges ortodox voltának eldöntésére vajmi kevés eszközünk maradt, egyrészt mivel a többségüknek még a helye is alig ismert, másrészt – ahogy láttuk –, a templomépítéssel, térszervezés, díszítés jellege nem követi a rítusokat, rendeket Magyarországon.³⁹ Ugyanez vonatkozik a sajátos alaprajzuk és esetleg patrocíniumuk miatt ortodoxnak tartott néhány kisebb templomra is, melyeknek az alapjai ásatás során kerültek elő (Gyöngyöspata, Berettyóújfalu-Andaháza, Hajdúhadház-Demeter, Monostorpályi stb.).⁴⁰

A templomépületek terén a korai Árpád-kor nagyon változatos típusokat fejlesztett ki, közöttük is igen nagy számban találunk centrális épületeket. Legjellemzőbb az apszisos körtemplom volt, amely Közép-Európa fejedelmi és püspöki központjaiból

³⁴ Pásztóhoz legutóbb: Valter Ilona: *Pásztó a középkorban*, Budapest, 2018, 89–99, 5–8. kép. Lásd még: Takács, 2018, 121–123.

³⁵ A szövegek kiadása: Terebessy, Andronicus: *Translatio latina Sancti Maximi Confessoris (De Caritate ad Elpidium L. I–IV)*, saeculo XII, in: *Hungaria confecta*, Budapest, 1944. Szigeti, Remigius L.: *Translatio latina Ioannis Damasceni (De Orthodoxa Fide L. III. 1–8)*, saeculo XII, in: *Hungaria confecta*, Budapest, 1940. Boronkai Iván: *Cerbanus Maximus Confessor- és Johannes Damascenus-fordítása, Irodalomtörténeti Közlemények*, 70(1966), 140–142. Újabb feldolgozások: Kapitánffy István: *Cerbanus és Maximos-fordítása*, in: Takács Imre – Szovák Kornél (szerk.): *Mons Sacer, 996–1996: Pannonhalma 1000 éve*, I, Pannonhalma, 1996, 357–368.

³⁶ Fülöp András – Koppány András: *A veszprémvölgyi apácakolostor régészeti kutatása, 1998–2002, Műemlékvédelmi Szemle*, 12(2002), 1. szám, 5–40. Takács, 2018, 226–227.

³⁷ Szentgyörgyi Rudolf: *A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele – Legelső hazai nyelvemlékünk?, Magyar Nyelv*, 108(2012), 303–322.

³⁸ Takács, 2018, Taf. XI–XII.

³⁹ *A Paradisum plantavit* című, 2001-es pannonhalmi kiállítás katalógusa 96 monostort sorol fel, amelyek esetében a források nem említik bencés voltukat vagy még apátot sem, s a listában az igazoltan 69 bencés monostor közé kerültek azok is, amelyek eredetileg ortodoxok voltak, mint a visegrádi Szent András- vagy a szávaszentdemeteri Szent Demeter-monostor, és a többi monostor közül is soknak csak nagyon későn említik a bencés mivoltát. Takács, 2001.

⁴⁰ Takács, 2018, 213–216, 237–239.

terjedt el egészen a legkisebb falvakig.⁴¹ Bennük a római Pantheonból lett Szűz Mária és minden vértanúk tiszteletére szentelt templom és a jeruzsálemi Szentsír-templom nyomán áttételesen a mártíriumjelleg érvényesülhetett, annak eredeti, az isteni beavatkozás földi helyszínei, nyomai értelmében, míg a palotákhoz tartozó kör- és egyéb centrális templomok esetében közvetlen Nagy Károly aacheni palotakápolnája is minta volt.⁴² Magyarországon talán a gyulafehérvári római castrumon belül épült, a veszprémi Szent György-rotunda, valamint a három- vagy négykaréjos fehérvári „Szent Péter”-templom tartozott a legkorábbiak közé, de a 13. századig több száz épülhetett belőlük, ritkán hatkaréjos alaprajzzal (Kiszombor, Karcsa, Gerény [Горяни], Kolozsmonostor), ez utóbbi megoldás feltehetőleg dalmáciai, zárai mintaképeket követett.

A 11. századi magyar templomépítészetben a centrális térképzés igénye összetettebb, meglepő megoldásokat is ihletett: Szekszárd és Kaposszentjakab 1060-as években alapított és épített bencés apátságai, majd Feldebrő talán 11. század végi öthajós temploma, központi kupola, esetleg torony köré szervezve a teret, részben közép- vagy észak-itáliai, de saját helyükön is szokatlan templomokat követve, miközben a korszakban nyugaton, illetve Bizáncban népszerű típusok alig érvényesültek.⁴³ A centrális térelrendezés és a központi kupola vagy torony Feldebrőnél feltehetőleg a központi – ismeretlen tartalmú – ereklyesír kiemelésére szolgált, a többinél az alapító sírjának adhatott monumentális keretet.

A magyarországi korai templomépítészet két legjelentősebb emlékének, a székesfehérvári és óbudai királyi alapítású prépostsági templomnak hatalmas háromhajós bazilikális tere volt, mintegy

ideális római alaprajzot követve.⁴⁴ A 11. század elején azonban a fehérvári bazilika szentélymegoldása az elkülönülő mellékterekkel sem nyugaton, sem Bizáncban nem felelt meg a kortárs liturgia igényeinek, ezért egykorú párdarabja nem ismert – így feltehetjük, hogy a megrendelő önálló szintézisre törekedett, amelynek a mintaképet legközelebb Ravenna kora bizánci bazilikáiban láthatták az uralkodó küldöttei, ahol zárandokszállást is kiépített Szent István. E bazilikák eredetileg könyvtárként, levéltárként és kincstárként használt, szentély melletti, pasztofóriumszerű mellékterei éppen megfeleltek István temetkezési és később a magyar királyok koronázótemplomában a királyság szakrálisnak tekintett fő világi és egyházi kincstára, egyéb archívumai számára. Fehérvár királyi bazilikájának a feltehetően bizánci mesterek által készített, nyugaton ritka mozaikdíszítése és a belső berendezés pompája még inkább ideális római kinézetet biztosított, amely szintén Róma, Ravenna és Konstantinápoly ókeresztény bazilikáit idézhette fel a látogatóban, míg Óbudán a kevésbé ismert építkezésen csupán a hagyomány tartotta fenn a görög mesterek tevékenységét, ám ennek mindeddig semmilyen régészeti nyomát nem ismerjük.⁴⁵

Az Árpád-kor kezdetén, a romanika kibontakozását megelőzően a templombelső díszítésében hasonló „romanizáló” – de nem kifejezetten antikizáló – tendenciák érvényesültek. A kőfaragásban ez elsősorban egy sajátos, egybekapcsolódó akantuszos-palmettás stílus kialakításában és egy részben észak-itáliai, feltehetőleg aquileiai ihletésű akantuszos díszítés meghonosításában nyilvánult meg a 11. században (1040 tájáról ismerjük első emlékeiket), a mindenütt jelen lévő, római eredetű hurkos szalagos-szíjas díszítés mellett.⁴⁶ Ezek a késő antik épületornamentika „barbár”

⁴¹ Gervers Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái* (Művészettörténeti Füzetek, 4), Budapest, 1972. Takács, 2018, 177–189.

⁴² Kifejezett utalást találunk a római Mária-templomra (pantheonra) a prágai Szent Vid- és egy lengyel, Lednika-szigeti (Ostrów Lednicki) körtemplom esetében: Untermann, Matthias: *Der Zentralbau im Mittelalter: Form, Funktion, Verbreitung*, Darmstadt, 1989, 182, 185.

⁴³ Szakács Béla Zsolt: Bizánc peremén: Rendi hovatarozás és térelrendezés korai monasztikus építészetünkben, in: Bojtos Anita (szerk.): *Keleti keresztény kultúra, határainkon innen és túl*, Pilišcsaba, Budapest, 2015, 166–179. Takács, 2018, 125–137, 157–176. Molnár István: Újabb kutatás a kaposszentjakabi apátság templomának területén. *Archaeologiai Értesítő*, 140 (2015), 177–194.

⁴⁴ Takács Miklós a késő antikvitáson túl elsősorban a kortárs bizánci és balkáni építészetből vezeti le ezt a bazilikális téralakítást (Takács, 2018, 65–94), amit Szakács Béla Zsolt nem fogad el recenziójában: Szakács Béla Zsolt: Bizánc ígézetében, *Ars Hungarica*, 45(2019), 529–531.

⁴⁵ Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*, fordította: Kulcsár Péter, Budapest, 1995, 257.

⁴⁶ Ennek kronológiáját Tóth Melinda és Marosi Ernő mellett Tóth Sándor dolgozta ki a legalaposabban. Tóth Sándor: *A 11. századi kőornamentika időrendjéhez*, in: Takács, 1994, 54–62. Uő: *A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai*, in: Takács, 2001, 229–266, kat. V.1–16. Később ugyanó: *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria régi magyar gyűjteményében*, Budapest, 2010, 11–22. Majd utóbb Marosi Ernő fejlesztette tovább: *Művészet a királyi udvarban és udvari művészet az ország közepén*, in: Benkő Elek – Orosz Krisztina (szerk.): *In medio regni Hungariae*, Budapest, 2015, 30–32.

továbbfejlesztései, és itáliai, dalmát vagy bizánci látogatók számára egyaránt otthonosnak tűnhettek, ha csak részben feleltek is meg az övének.⁴⁷ A szentélyrekesztők elemei bencés templomokban (Kaposzentjakab, Pécsvárad vagy a visegrádi, ún. esperesi templom, de talán Zalavárott is) a korabeli itáliai bencések, például az anyakolostor, Montecassino művészetét követték, ami szintén a bizánci – birodalmi – művészet latin verzióját jelentette, bizánci császári megrendelésként.⁴⁸ 1080 körül néhány emlék a fehérvári Szent István-szarkofág körül – néha római kö emlékek átfaragásával – bizánci kisművészeti emlékeket kezdett el inspirációs forrásként felhasználni, de ezeket a korabeli Európában ismeretlen módon, igen önállóan alkalmazta.⁴⁹ Ennek a stílusnak a szarkofágon túl másik csúcspontja egy pécsvárad márvány hodigitria típusú Istenszülő-ikon volt, mely töredékesen is kimagasló, de egyedüli fennmaradt alkotása az ikonok készítésének a korai Árpád-kori Magyarországon, s a frízén megjelenő indás-madaras díszítése elkülöníti a bizánci párdarabjaitól.⁵⁰

A templomi felszerelések terén ikonokkal való díszítésnek alig vannak nyomai a pécsvárad márványikon töredékén kívül, de néhány fémikon (Szalács, vagy a dombói [Раковая] leletegyüttes) utal arra, hogy ismert lehetett az ikonok használata, bár a fémikonok mint kései utódaik inkább magánáhitatra, nem pedig templomi, liturgikus használatra szolgáltak.⁵¹ Egyéb liturgikus tárgyak: egy vasból készült kereszt töredéke egy veszprémi sírból,⁵² egy, talán kereszt részére készült talp Beszterecről⁵³

a bizánci liturgikus gyakorlat lenyomatai, de latin rítusú templomban is használhatták őket.

A festészetben a bizánci művészet hegemóniája eleinte töretlen lehetett, azonban ennek is csak elenyésző töredékeit ismerjük. Erről tanúskodnak a vésztői Csolt-monostor első templomából másodlagos felhasználásban megmaradt csekély freskótöredékek, például egy arc, mely még a 10. század rajzosságát követi,⁵⁴ vagy az a bizánci freskósorozat görög betűk maradványaival, amely az említett visegrádi, ún. esperesi templomban maradt meg sok tízezer apró töredék formájában, s amely feltehetőleg egy konstantinápolyi ihletésű *Szűz Mária élete* ciklust tartalmazott. Ennek bizánci mesterei Kijevből érkezhettek I. András király kíséretében vagy meghívására, nyilván elsősorban a görög Szent András-monostor díszítésére, ahonnan azonban nem ismerjük hasonló freskók maradványait.⁵⁵ A visegrádi együttes azonban szintén eltér korabeli ismert bizánci párdarabjaitól, a lábazat medalionos állatküzdelmes jeleneteinek a megformálásában.

A bizánci festészet további emlékei ismertek még Pécsváradról, illetve Székesfehérvár királyi bazilikájából néhány – mára elveszett – mozaiktöredék is konstantinápolyi mesterek közreműködéséről tanúskodik, de ezek túlságosan töredékesek ahhoz, hogy valamiféle belső folytonosságot, iskolát kikövetkeztethetnénk belőlük.⁵⁶ Az ezeknél későbbi freskóegyüttes a feldebrői altemplomból már egyértelműen egy román kori ciklus, s bár stílusában áttételesebben is érvényesül bizánci ihletés, a gyökerei mégis valahol Nyugat-Európában, talán Itáliában kereshetők.⁵⁷

⁴⁷ Az ún. „acanthus spinosa” díszű korinthusi oszlopfők észak-itáliai és dalmáciai párhuzamait többen kutatták, ennek legutóbbi összefoglalása: Takács, 2018, 31–34.

⁴⁸ VII. Dukász Mihály császár Montecassinóban többszintes zománcdíszes ikonosztázt készíttetett bizánci mesterek közreműködésével egy olyan korban, amikor még a bizánci templomokban is ritka volt a kettőnél több sorból álló képfal. Ebben az időszakban Dél-Itália jelentős része elméletileg még bizánci fennhatóság alatt állt.

⁴⁹ Marosi Ernő: Die Rolle der byzantinischen Beziehungen für die Kunst Ungarns im 11. Jahrhundert, in: Nickel, Heinrich L. (Hrsg.): *Byzantinischer Kunstexport*, Halle, 1978, 39–49. Tóth Sándor: *A 11. századi kőornamentika időrendjéhez*, in: Takács, 1994, 54–62.

⁵⁰ Takács, 1994, kat. I.28.

⁵¹ Nikolajevic, Ivanka: Depotfund bronzener Kunstgegenstände aus Rakovac – ein Beispiel des Exports byzantinischer Kunst, in: Nickel, Heinrich L. (Hrsg.): *Byzantinischer Kunstexport*, Halle, 1978, 218–231. Takács, 2001, kat. III.33–38.

⁵² Lovag Zsuzsa: A veszprémi múzeum vaskeresztje, in: Rainer Pál (szerk.): *Veszprém kora középkori emlékei* (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 5), Veszprém, 1994, 63–70.

⁵³ Takács, 2001, kat. III.32.

⁵⁴ Juhász Irén: A Csolt nemzetség monostora, in: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged, 2000, 291–303, 1–4. kép.

⁵⁵ Takács, 1994, kat. I.17., kat. I.19. Mecsi Beatrix: Magyarország egyik legrégebbi festészeti emléke: A visegrádi esperesi templom falképtöredékei, in: Tüskés Anna (szerk.): *Ars perennis*, Budapest, 2010, 19–21. Kiss, Etele: Piroska-Eirene and the Holy Theotokos, in: Sággy, Marianne – Ousterhout, Robert G. (eds.): *Piroska and the Pantokrator*, Budapest, 2019, 268–269.

⁵⁶ Dercsényi Dezső: *A székesfehérvári királyi bazilika*, Budapest, 1943, 49. kép. Tóth, 1974, 23–25, 18. kép. Kürtösi Brigitta M.: Középkori mozaikleletek a székesfehérvári királyi bazilikából: Készítéstechnikai és történeti kutatás, *ISIS Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek*, 14(2014), 7–13, 89–93. Részletesebben: <https://docplayer.hu/25858172-Magyarorszag-i-mozaikleletek-archeometriai-vizsgalata.html> (letöltve: 2020. március 11.).

⁵⁷ Tóth, 1974, 27–37, 20–29. kép.

A késői Árpád-korból ismertek még a Délvidékről további bizánci stílusú freskók (Száva-szentdemeter / Sremska Mitrovica, ferences templom, Kaporna/Koprivna),⁵⁸ valamint IV. Béla és felesége, Laszkarisz Mária környezetéhez kapcsolódó freskók a veszprémi „Gizella”-kápolna alsó templomából, úgymint az apostolok sorozata, a *Keresztre feszítés* töredékei Szűz Mária fejével. Ennek az udvari, bizánci eredetű stílusnak a hatása megnyilvánul Zsámbékon, egy kontextus nélküli Krisztus-fejen, valamint a lékai (Lockenhaus) várkápolna ablakának néhány szentjén, vagy a jáki Szent György-templom oltárkép-freskóján Sárkányölő Szent Györggyel, de ezek szintén mind katolikus templomokat díszítettek.⁵⁹ Érdekes lenne tudni, hogy Szent Margit saját oratóriumát milyen képecskékkel rakta tele, amiről szentté avatási aktáiban olvashatunk; könnyen elképzelhető, hogy ezek a bizánci vagy a sajátos kereszties ikonfestészet emlékei voltak, sajnos ennek jelenleg egyetlen elemét, sőt semmilyen hasonló képet sem ismerünk Magyarországról.⁶⁰ Ellenben a krakkói klarisszáknál őrzött pompás Szűz Mária-mozaikokon származhatott IV. Béla udvarából, Laszkarisz Mária hozományából, a feljegyzések szerint sógornője, Boldog Salomea, Kálmán halicsi király felesége, majd özvegye adományaként (8. kép).⁶¹

Szimbolikus értékű az is, hogy az Árpád-kor lezárását, az Anjou-kor kezdetét (azaz esetleges alternatíváját), egyúttal Erdély első datált freskóegyüttesét az őraljaboldogfalvi (Sântămăria-Orlea), jelenleg református templomban a Milutin szerb király nevével fémjelzett késő bizánci freskófestő iskola mesterei készítették, de ezúttal feliratok nélkül, rajta gazdag *Szűz Mária élete* ciklussal, s egyúttal a Szent Kereszt megtalálásának jelenetével. Itt a donátor latin feliratos, 1311-re datált megjelenítése utal arra, hogy Hátszeg akkoriban már jelentős mértékben románok által lakott

(8)

környezetében ez mégsem ortodox templom volt.⁶² Ez a freskóegyüttes párhuzamba állítható még néhány elszórtan található 14. század eleji, erőteljesen bizánci hatású falfestészeti emlékekkel Erdélyben és a Felvidéken, például Magyarvistan (Viștea) egy kálváriával vagy a szepesdaróci (Dravce) antonita kolostor freskóival, ezek kapcsolatrendszerében azonban még jórészt felderítetlen.

Összegezve, joggal jelenthetjük ki, hogy a görög egyházi és liturgikus hagyomány jelenléte és hatása sokkal fontosabb annál, mint ami a Szent István-i egyházszervezés alapvetően latin jellegéből következne. Egyrészt a keresztény magyar

⁵⁸ Jeremić, Miroslav: Sirmium – Civitas Sancti Demetrii, in: Kollár Tibor (szerk.): *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*, Budapest 2010, 605–663. Rostás Tibor: Graeco opere – görög modorban, I, Száva-szentdemeter és Kaporna 13. századi falképei, in: Tüskés Anna (szerk.): *Ars perennis*, Budapest, 2010, 31–41.

⁵⁹ Tóth, 1974, 53–56, 59., 61–62. kép. Rostás Tibor: Graeco opere – görög modorban, II, A veszprémi „Gizella-kápolna” és a lékai várkápolna 13. századi falképei, in: Székely Miklós (szerk.): *Kóstolna a szép-tudományba: Tanulmányok a Fiatal Művészettörténészek IV. konferenciájának előadásából*, Budapest, 2014, 9–32.

⁶⁰ *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere*, fordította: Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna, Budapest, 1999, 43, 136.

⁶¹ Dąb-Kalinowska, Barbara: Die Krakauer Mosaikikone, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 22(1973), 285–299. Rózycka-Bryzek, Anna: Mozaikowa ikona Matki Boskiej Hagiosoritissy w klasztorzess: Klarysek w Krakowie, in: Gadomski, Jan et al. (szerk.): *Magistro et Amico amici discipulique Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków, 2002, 405–426.

⁶² Legrészletesebb közlése: Szabó Tekla: Női viselet az őraljaboldogfalvi falképen: Nyugat és kelet találkozása, in: Tibor Kollár (kiad.): *A szórvány emlékei*, Budapest, 2013, 167–216. Újabbban: Prioteasa, Elena Dana: *Medieval Wall-Paintings in Transylvanian Orthodox Churches*, Bucharest–Cluj, 2016, 174–176, fig. 6–10.

szókincsben megmaradt a Hierotheosz-féle ortodox misszió – sajátos módon szinte kizárólag szláv – lenyomata, bár sajnos a Szávaszentdemeteren említett magyarul is végzett istentisztelet teljesen homályban maradt. Másrészt nemcsak a délvidéki népek, de még királyaink és családtagjaik közül is sokan ismerhették személyesen ezt a rituális gyakorlatot a királyi alapítású monostorokban, Visegrádon, Veszprémvölgyben és másutt. A korai magyar egyház görögöktől örökölt két sajátosságát: a nagy vízszentelés gyakorlatát és a nagyböjt ortodox módon való megtartását két bizánci eredetű, egyedülálló és fontos tárgy, a besztereci szenteltvíztartó és a Szent Korona alsó része is megőrökíti, közvetíti és értelmezi is egyúttal. Ezen szokások egy része a 12. századra már a múlté lehetett a női papság intézményével együtt, ugyanakkor további ortodox elemekkel is gazdagodott a 12. század végére, mint Szent Demeter országvédőszentté emelése⁶³ vagy olyan elvont, misztikus ünnepek, mint Szűz Mária templomba való bevezetésének a megünneplése.

Ugyanakkor a Magyarországon fennmaradt vagy hazánkkal kapcsolatba hozható bizánci emlékek gyakran a magyar királyi dinasztia jelentős bizánci vagy balkáni kapcsolatrendszerére vezethetők vissza, s ezek a tárgyak nemegyszer egészen egyedülállóak, néha még bizánci voltak is kérdésessé vált emiatt. A romanika általánossá válásával az alternatíva lehetősége és vele együtt a bizánci hatások egyre jobban visszatorzóultak, még leginkább a festészet terén maradtak meg az Árpád-kor végéig, sőt azon is túlnyúlva.

Mindazonáltal az újításra való fogékonyság megmaradt, így a Konstantinápolyban szerzett „római” háttérnek köszönhető feltehetőleg III. Béla számos újítása, többek között a vörös márvány vagy a gótika meghonosítása, de ilyen „római” háttérre volt még sokkal később a reneszánsz kezdeteinek is Mátyás idején. Ennek birodalmi szinten megfelel az, ahogy a magyar császárné, Piroska-Irén, II. Komnénosz János felesége egy sajátos nyugati fordulatot hozott a bizánci kultúrán belül, de ezzel inkább csak az egyetemesség felé nyitotta meg a Komnénosz-kor kultúráját.⁶⁴

Ezeket a sajátos jelenségeket, a választás lehetőségének a fenntartását jelen tanulmány megpróbálta egy új rómaiság – Isten új népe – tudatához kapcsolni, ami az államalapítástól fogva

(9)

fel-felmerül a vezető rétegeknél, bár legtöbbször inkább csak intuitíve, ösztönösen, és úgy, hogy verbális formái alig ismertek. Ebben az ideális esetben a rómaiság két – görög és latin – fele egymást kiegészítve jelenik meg, miként a Szent Koronán, amely így méltán fejezte és fejezi ki a magyar szabadságot több dimenzióban, s egyúttal az egyetemesség igényét is – ezen a téren talán egyetlen más európai uralmi szimbólum sem veheti fel vele a versenyt.

Képgjegyzék

1. A Szent Korona, Magyar Országgyűlés
2. Szenteltvíztartó Beszterecről, MNM
3. Tarsolytábla Tiszabeadáról, MNM
4. „Monomakhosz-korona”, MNM
5. A Szent Korona hátoldala, Magyar Országgyűlés
6. Királyfejes gyűrű, MNM
7. Esztergomi fülbevaló, MNM
8. Közbenjáró Istenszüdő-mozaikikon, Krakó, klarissza kolostor
9. Szent Piroska (Irén) arcképe, mozaik, Isztambul, Hagia Sophia, 1118

⁶³ Erről bővebben: Tóth Péter (szerk.): *Szent Demeter: Magyarország elfeledett védőszentje*, Budapest, 2007.

⁶⁴ Sággy, Marianne – Ousterhout, Robert G. (eds.): *Piroska and the Pantokrator*, Budapest, 2019.

II. FEJEZET

AZ EGYHÁZI UNIÓK KORA

II.1. Uniós mozgalmak a 16–18. században

II.1.1. Véghseő Tamás: Az ungvári unió előzményei, létrejötte, eredménye

II.1.2. Dobos András: A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyománya

II.2. A fatemplomok világa

II.2.1. Puskás Bernadett: A fatemplomok építészete és művészete a 17–18. században a Munkácsi Egyházmegyében

II.2.2. Terdik Szilveszter: A mándoki fatemplom

II.2.3. Sedlmayer Krisztina: A Néprajzi Múzeum görögkatolikus emlékanyaga

II.1.1. Az ungvári unió előzményei, létrejötte, eredménye

Véghseő Tamás

A magyarországi görögkatolikus egyházak történelmi útja a 17. század különböző szakaszaiban indult. Elsőként a Magyar Királyság déli területein a török elől észak felé menekülő ortodox délszlávok körében jött létre az unió 1611-ben.¹ Az évszázad közepén a királyság északkeleti régióiban élő ruszinok közösségei az 1646-os ungvári unióval kezdődően szerveződnek Rómával egyesült egyházzá.² A 17. század utolsó éveitől kezdve pedig az erdélyi és a partiumi románok csatlakoztak nagy számban a katolikus egyházhoz a gyulafehérvári unió révén.³

A 17. századi Magyarország helyzetét alapvetően meghatározó tény az ország három részre szakadása, mely 1541-től mintegy százötven éven át tartott. Az ország középső része a katasztrófális következményekkel járó 1526-os mohácsi csata után fokozatosan a Török Birodalomba tagozódott be. A nyugati és északi területek a Habsburgok mint magyar királyok irányítása alatt álltak (ezt királyi Magyarországnak nevezzük). Az ország keleti része és Erdély török vazallus államként önálló fejedelemséggé szerveződött. Az Erdélyi Fejedelemség és a bécsi központú királyi Magyarország között súlyos politikai ellentét feszült, mely fegyveres összeütközésekben is kifejezésre jutott. Az ország három részre szakadása a 17. század utolsó évtizedétől kezdve fokozatosan szűnt meg: először az Erdélyi Fejedelemség tagozódott be a Habsburg Birodalomba, majd a török háborúk eredményeként a hódoltsági terület is felszabadult.

A török előrenyomulással és az ország három részre szakadásával egyidejűleg terjedtek el a reformáció eszméi, melyek viszonylag gyorsan teret nyertek mindhárom országrészben. A reformáció lutheri, kálvini, zwingliánus irányzatai mellett a radikális reformáció is megjelent Erdélyben az unitárius egyház létrejöttével. A 16. század végére a magyarországi protestantizmus belső küzdelmei eredményeként kialakultak a különböző protestáns felekezetek: a többséget

a kálvini-zwingliánus irányzat sajátos magyar változata alkotta a magyar református egyházba szerveződve. Fő bástyájuk az Erdélyi Fejedelemség lett, de erős pozíciókat építettek ki a hódoltsági területeken és néhány befolyásos főnemesi család révén a királyi Magyarországon is. A lutheri alapokra építkező evangélikus egyház létszámban alulmaradt, de a lutheránussá lett városok és a főnemesi támogatás ezt a felekezetet is fontos tényezővé tette.⁴

A katolikus egyház súlyos veszteségeket szenvedett el. A 16. század végén a három országrész lakosságának már csak mintegy 10 százaléka maradt katolikus. Ugyanakkor – sajátos magyarországi jelenségként – a katolikus egyházi struktúrák érintetlenek maradtak. A püspöki székhelyek nem alakultak át protestáns egyházi központokká. A szerveződő protestáns felekezetek teljesen új egyházi központokat építettek ki. Az egyházi birtokokat elsősorban a főnemesi családok sajátították ki. A katolikus alsópapság és a szerzetesek jelentős része csatlakozott a reformáció valamelyik ágához, míg a főpapság utánpótlása a kinevezési jog fölötti hatalmi harcok miatt nem volt biztosítva. Így a 16. század végi katolikus állapotokat jól jellemzi az az adat, hogy 1590-ben mindössze három nagyon idős püspök élt a királyi Magyarországon. A török hódoltság területéről és az Erdélyi Fejedelemségből a katolikus főpapokat száműzték.⁵

A magyarországi katolicizmus reménytelen állapotából a tridenti zsinat reformprogramja jelentett kiutat. A magyar katolikus megújulás vezéralakja és emblematikus figurája Pázmány Péter jezsuita, majd esztergomi érsek, bíboros volt, aki 1637-ig tartó három évtizedes munkálkodása során megfordította a magyar katolicizmus helyzetét. Munkássága eredményét az utókor ezzel a kétségtelenül túlzó mondással összegzi: „Pázmány egy protestáns Magyarországon született, és egy katolikus Magyarországon halt meg.”

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ A délvideki unióhoz: Šimrak, 1931; Horányi, 1936; Džudžar, 1986; Ikić, 1989; Molnár, 2008.

² Az ungvári unióhoz: Hodinka, 1909; Lacko, 1965; Véghseő, 2011.

³ A partiumi görögkatolikus egyház kialakulásához: Ghitta, 2008; Gorun, 2008; Véghseő, 2003, valamint az erdélyi románok uniójának bőséges irodalmából: Bârlea, 1990; Suttner, 2005; Suttner, 2008.

⁴ Bővebben: Bitskey István: *Hitviták tüzeiben*, Budapest, 1978. A katolikus egyház tevékenységéről a hódoltságban: Molnár Antal: *Magyar hódoltság, horvát hódoltság: Magyar és horvát katolikus intézmények az oszmán uralom alatt* (Magyar Történelmi Emlékek / Értekezések), Budapest, 2019.

⁵ A katolikus egyház 16. századi állapotairól bővebben: Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, 1973, 209–229.

II.1.1.

Nevéhez számos főnemesi család rekatolizálása, a papnevelés megújítása és intézményrendszerének megteremtése, egyetemalapítás, a magyar nyelvű katolikus teológiai irodalom megteremtése, az egyházfegyelem helyreállítása fűződik. Kinevelte azt a klerikusréteget, mely az ő halála után képes volt továbbvinni a katolikus megújulás művét. Ezzel megvetette a további fejlődés alapjait, ami ahhoz vezetett, hogy a 18. század közepén a Magyar Királyság lakosságán belül a katolikusok többségbe kerültek.⁶

Pázmány és utódai minden erőfeszítése ellenére sem következett be Magyarországon az, ami a hasonló utat bejáró Lengyelországban megtörtént, ahol a protestantizmus elterjedésére reagáló ellenreformáció átütő sikert ért el, s megteremtette a szinte 100 százalékbán katolikus Lengyelországot. A református Erdélyi Fejedelemség politikai és katonai támogatása mellett a magyarországi protestantizmus elérte a közjogi elismertséget, és meghatározó tényező maradt.

Ezért a Magyar Királyságban két protestáns nagyfelekezet, az evangélikus és a református, valamint a katolikus egyház ment keresztül azon a folyamaton, amelyet a történetírás a felekezetszerveződés szóval (német szakkifejezéssel: *Konfessionalisierung*) jelöl. A nyugat-európai történetírás már több mint egy évtizede rögzítette a felekezetszerveződés folyamatának közös, minden konfesszióra jellemző ismérveit. Ezek rövid felsorolásban: 1. az üdvösségre vezető igazság kizárólagos birtoklásának tudata; 2. egyértelmű hitvallásformulák kidolgozása és a heterodox értelmezési lehetőségek elvetése; 3. gondoskodás a hitelvek megfelelő képviselőiről (képzett papok, lelkészek, tanítók); 4. felekezetspecifikus oktatási rendszer kiépítése; 5. az oktatási rendszer újjászervezése és törekvés az oktatási monopolhelyzet megteremtésére; 6. vallási propaganda és cenzúra alkalmazása; 7. felekezetre jellemző istentiszteleti formák kidolgozása és a többi felekezettől megkülönböztető rítusok kihangsúlyozása; 8. sajátos

nyelvezet kifejlesztése; 9. a felekezeten belüli ellenőrzés eszközeinek kidolgozása (zsinatok, vizitációk, lajstromok, anyakönyvek) és a disszidensek eltávolítása; 10. saját egyházszervezet kiépítése; 11. az államhatalommal alkotott szimbiózis.⁷

A felekezetszerveződés folyamatának eredményeként a magyarországi katolikus egyház és a protestáns egyházak egy magas minőségű egyházi életet és komoly európai kapcsolatokkal rendelkező egyházi műveltséget teremtettek meg. Ez utóbbi a protestánsok esetében a németországi, a katolikusok esetében pedig a római képzőhelyeken kiépített kapcsolatrendszerre épült.⁸ Összességében elmondható, hogy a felekezetszerveződés folyamata mind katolikus, mind pedig protestáns oldalon egyben modernizációs folyamat is volt.

A Magyar Királyság különböző régióiban – a katolikusok és a protestánsok között élő – ortodox közösségek ebből a modernizációs folyamatból teljesen kimaradtak. Miközben környezetükben a katolikus és a protestáns felekezetek külföldi impulzusokra alapozva látványos fejlődésen mentek keresztül az egyházi élet területén, az ortodoxia szempontjából periférián élő magyarországi ortodoxok előtt a fejlődés útja zárva maradt. Mind a balkáni, mind pedig a szláv ortodoxia válságos időszakát élte. Egyik régióból se érkeztek új impulzusok és reformgondolatok. Sőt, ebben a korszakban mind a görög, mind pedig a szláv ortodox elit is inkább nyugati protestáns kapcsolatokat épített, és ezekből próbált friss reformgondolatokat meríteni.⁹

A magyarországi ortodox közösségek számára tehát létfontosságú kérdésként fogalmazódott meg: miként nyílik meg számukra az út a modernitásba, a modern és újkorba?

Ezen a ponton érkezünk el a történelmi szövegkörnyezet mellett megvilágítandó fogalomhoz, az unió fogalmához.

Az egyházi unió alapvetően a skizma által megtört kánoni egység helyreállításának pillanata. Az egyház történelmében a legjelentősebb, később

⁶ Pázmány életéhez és munkásságához: Bitskey István: *Pázmány Péter*, Budapest, 1986.

⁷ Vö. Péter Tumor: A katolikus felekezetszervezés problémái az 1630–1640-es évek fordulóján (Egy Rómába írt egri püspöki jelentés alapján), in: Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, Budapest, 2005, 123–124. Bővebben a felekezetszerveződés folyamatáról: Reinhard, Wolfgang: *Felekezet és felekezetszerveződés Európában: A tudományos diskurzus fejleményei*, Budapest, 2017.

⁸ A katolikusoknál kiemelt szerep és jelentőség jutott a Német–Magyar Kollégiumnak. Vö. Bitskey István: *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Budapest, 1996.

⁹ Florovskij, Georgij: *Vie della teologia russa*, Genova, 1987, 53.

egyfajta mintaként szolgáló unió az 1439-ben a firenzei zsinaton megkötött egyezség, mely a Róma és Konstantinápoly között 1054-ben bekövetkezett szakadást volt hivatott helyreállítani. A török veszély által sürgetett, mégis rövid életű firenzei unióban egyezség született a pápai primátus, a Filioque, a purgatórium és az Eucharisztia anyagának kérdésében. Bár a görögökkel megkötött unió – amelyet Izidor kijevi metropolita is aláírt – rövid életű volt, mintaként szolgált a következő években a szírekkel, káldokkal, koptokkal és örményekkel létrehozott egységhez.

Az egyházi unió firenzei modellje alapvetően a szemben álló felek tárgyalásos úton elért megegyezésére épül. A tridentinum utáni katolikus egyházban az unió értelmezése átalakult, s az a felfogás vált uralkodóvá, hogy az unió a szakadarságban lévő keletiek visszatérését jelenti a katolikus egyházba.¹⁰ Ehhez a visszatéréshez kapcsolódhatnak bizonyos feltételek, de alapvetően nem egyenrangú felek megegyezéséről van szó, hanem arról, hogy a katolikus egyház visszafogadja az idők folyamán szakadarságba ment keletieket.

A kelet- és közép-európai egyházi uniókat már ez a felfogás jellemzi. Elsőként a lengyelországi rutének egyháza, a kijevi metropólia és a neki alárendelt püspökségek 16. század végi uniójában (breszti unió: 1596) figyelhetjük ezt meg. Az uniót maguk a rutén püspökök kezdeményezik, mivel a katolikus egyházzal való egység helyreállításától remélik egyházi életük reformját, társadalmi felemelkedésük biztosítását és a fenyegető asszimiláció megállítását a bizánci rítus és egyházi hagyományaik megőrzése mellett. Ugyanakkor az unió megkötésekor már nincs jelen az összes rutén püspök, s hamarosan ki is alakul egy párhuzamos, vagyis ortodox hierarchia. Tehát a ma ukránként ismert görögkatolikus egyház mellett megmarad egy rutén/ukrán ortodox egyház is.¹¹ Ez egyszermind rámutat a kora újkori egyházi uniók egyik legfőbb pontjára is: jóllehet az egyház egységének helyreállítására irányulnak, szinte minden esetben az érintett keleti rítusú egyházak megosztottságához vezetnek.

A 17. századi magyarországi egyházi uniók mintájaként már a breszti unió szolgált. Azzal a különbséggel, hogy a magyarországi ortodox egyházszervezet közel sem volt olyan szervezett és egységes, mint a rutén egyházé, s az ortodox lakosság társadalmi rétegződése is egyszerűbb volt, mint Lengyelországban. Nem volt számottevő nemesség és polgárság, sem közjogilag rendezett és az ország törvényei által elismert egyházszervezet. A magyarországi ortodoxok két értelemben is periférián éltek: egyrészt a keleti szláv és a balkáni ortodoxia peremvidékén, másrészt pedig a magyar társadalom perifériáján. Ez utóbbinak nagyobb jelentősége van, hiszen a hétköznapok világában az egyházi élet vonatkozásában sem lényegtelen tényező a társadalmi integráció megléte vagy hiánya.

A bizánci rítusú keresztények társadalmi csoportjai sokáig elkerülték a többségi társadalom figyelmét: „Senki se viselte szívén sorsukat” – fogalmaz a magyar királyi tanács egyik tisztviselője 1642-ben.¹² Mivel saját belső erőforrásaik elégtelenek voltak, az unió mint megoldás gondolata sem a bizánci rítusú közösségekből érkezett, ahogyan a lengyelországi rutének esetében, hanem sokkal inkább az őket környező katolikus és protestáns közegekből.

Amikor ugyanis lezárulni látszott a magyarországi felekezetszerveződés folyamata, kialakultak és megszilárdultak a katolikus és a protestáns felekezetek közötti választóvonalak, mind katolikus, mind pedig református részről megnőtt az érdeklődés az ortodoxok iránt. Megfogalmazódott egy katolikus és egy protestáns alternatíva ezen egyházi közösségek reformja és társadalmi integrációja tekintetében. Most nincs lehetőségünk a protestáns alternatíva – egyébként részleteiben még kevésbé ismert – jellemzőivel foglalkozni, csak annyit jegyzünk meg, hogy ez az Erdélyi Fejedelemségben és a református fejedelmi család, a Rákócziak északkelet-magyarországi birtokain valósult meg, s célja a népnyelv liturgikus és egyházi használatán keresztül elvezetni az érintett román és ruszin ortodox közösségeket a kálvini

¹⁰ A firenzei és a tridenti modellről: Szabó Péter: A keleti közösségek katolikus egyházba tagozásának ekkleziológiai elvei és jogi struktúrái az uniók korában, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába: A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2008, 15–33.

¹¹ A breszti unióhoz: Dmitriev, Mihail: Historische Voraussetzungen und die Genese der Union von Brest: Fakten und Deutungen, *Ostkirchliche Studien*, 56(2007), 322–343. A breszti unió dokumentumai: Suttner, Ernst Chr. – Zelzer, Klaus – Zelzer, Michaela: Dokumente der Brester Union, *Ostkirchliche Studien*, 56(2007), 275–321.

¹² Véghseő, 2011, 33.

II.1.1.

reformációra.¹³ Ez a kísérlet leginkább a román nyelv liturgikus bevezetése szempontjából jelentős, hiszen az erdélyi román, majd görögkatolikus egyházakban a református fejedelmek ösztönzésére kezdték a románt a liturgiában is használni.¹⁴

A református alternatívával szemben a katolikusok által felkínált, bár tridentin szellemiségű egyházi unió sokkal vonzóbbnak bizonyult a keleti teológia és egyházi hagyományok, vagyis a bizánci rítus fennmaradásának biztosítása szempontjából.

Bár az 1611-ben létrejött márcsai unió időrendben az első, jelentőségben elmarad a Magyar Királyság északkeleti régiójában – mintegy tizenhárom vármegyében – élő bizánci rítusú keresztények – túlnyomórészt rutének/ ruszinok – uniójától. Ebben a régióban a bizánci rítusú kereszténység a betelepülő rutének révén tűnik fel, akik a tatárjárás korától kezdődően egyre nagyobb létszámban jelennek meg.¹⁵ A szervezett telepítés és a spontán betelepülés társadalmi szempontból a jobbágyságot érintette, mivel a magyarországi kincstári és magánföldesúri birtokoknak agrár népességre volt szükségük. A Kárpátokon túlról gyakran egész falvak települtek át, amelyek lakossága magával hozta nemcsak a közösség papját, de sok esetben még a fatemplomát is. A telepítéstörténetben kivélt képez Korjátovics Tódor podóliai herceg betelepülése a 14. század végén, aki a Nagy Vytautas litván nagyfejedelemmel lezajlott konfliktusa után menekült Magyarországra. Zsigmond magyar király a munkácsi uradalmat adományozta neki. Ennek a döntésnek nagy jelentősége lett a térség görögkatolikus történetében. Korjátovics ugyanis Munkács-Csernekhegyen monostort és templomot alapított, amely nemzeti temetkezési helynek számított (1. kép). A Korjátovics családból ugyan nem fejlődött ki dinasztia, de a monostor megmaradt. Sőt, sajátos utat bejárva a monostor elöljárója (igumenje) a 15. század végétől kezdve már püspöki rangú személy volt.

(1)

A munkácsi monostor püspöke közjogi értelemben nem számított egy földrajzilag meghatározott terület felett rendes joghatóságot gyakorló főpásztornak. Kinevezése sem az uralkodótól függött, hanem a munkácsi uradalmat éppen birtokló magánföldesúrtól. „Kvázijoghatóságról” beszélhetünk, melynek gyakorlása az éppen érvényes erőviszonyoktól és lehetőségektől függött.¹⁶ Maga a püspök, a monostor többi szerzetese és a térségben működő papok mind jobbági függőségben éltek, s nem rendelkeztek azokkal a jogokkal, amelyekkel a katolikus klérus, majd később a protestáns egyházi elit.¹⁷

A 17. század elején a munkácsi uradalom az Erdélyi Fejedelemséget is megszerző Rákócziak tulajdonába került, így a monostor református felügyeletet kapott. Ugyanakkor a szomszédos és szintén jelentős ungvári uradalom a katolikus egyházhoz visszatért Homonnai Drugethek kezében volt. A térségbeli katolikus–református vetélkedés kiterjedt az ortodox vallású népességre is. A katolikus földesurak birtokain működő jezsuiták és más szerzetesrendek misszionáriusai nemcsak a reformátusok visszatérítését igyekeztek elérni, hanem a bizánci rítusú keresztények latin rítusra

¹³ Jó példa erre János Zsigmond erdélyi fejedelem 1570-ben kiadott oltalomlevele a munkácsi kolostornak, melyben szabad vallás-gyakorlatot ígér, de azt is előírja, hogy a protestáns prédikátorok működését senki se akadályozza. Hodinka, 1911, 17–19.

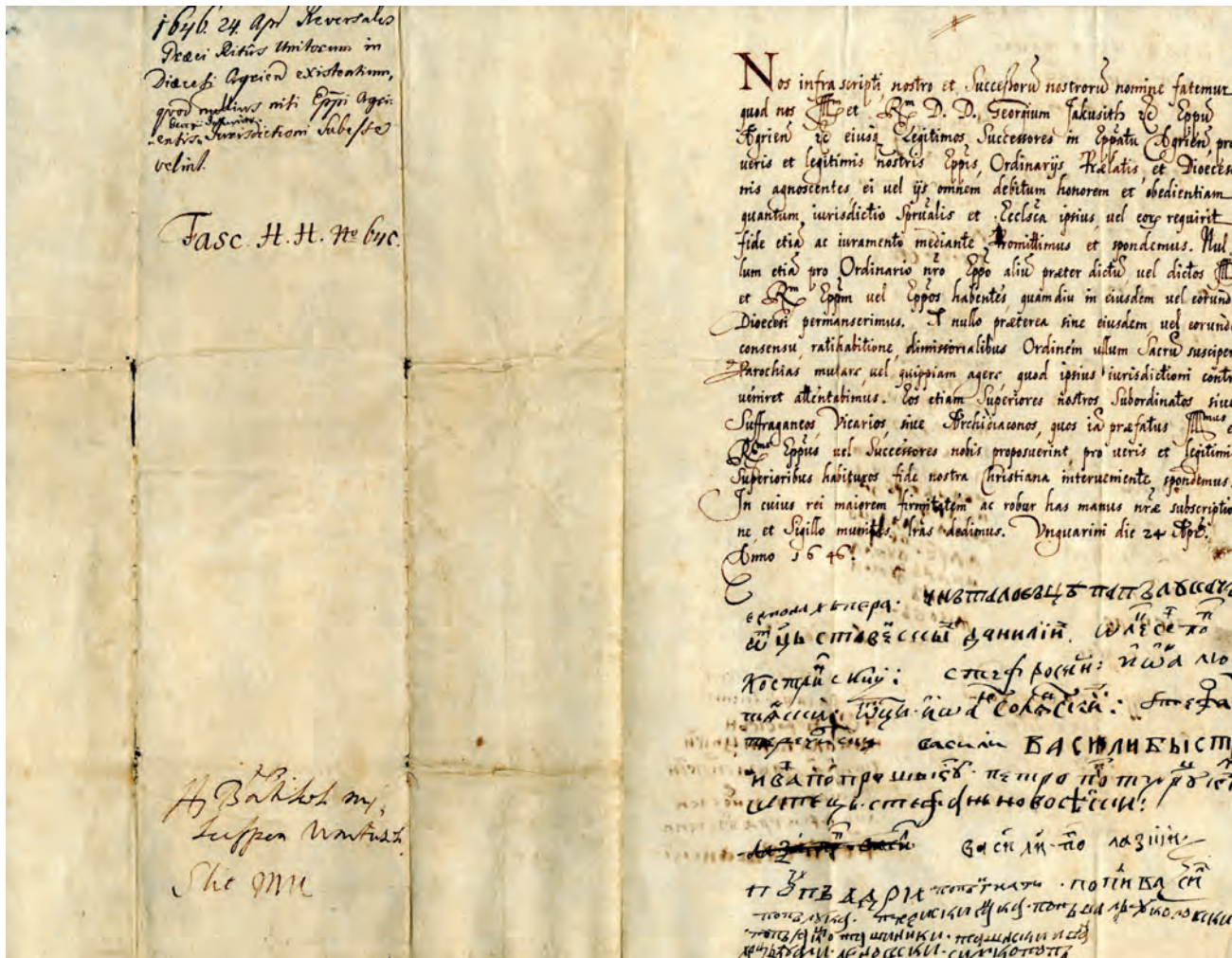
¹⁴ A kérdéshez újabban: Nagy Levente: Kálvinista és/vagy katolikus unió: A reformáció helyzete az erdélyi románok közt a 17. század végén, *Századok*, 152(2018), 623–650.

¹⁵ A ruténekről (ruszinokról) bővebben: Bonkáló, 1996 és Hodinka, 1923.

¹⁶ Bővebben: Hodinka, 1909, 90–175.

¹⁷ „Műveletlen, egyszerű nép, mindnyájan parasztok, falusiak. A betűvetésben jószerével senki sem jártas közülük, a fegyverforgatásban is csak kevesen, szinte kivétel nélkül mindnyájan földműveléssel és állattartással foglalkoznak” – írja róluk Lippay György egri püspök. Tusor, 2002, 204.

(2)

tértésével is próbálkoztak.¹⁸ A református oldalon pedig egy kálvinista színezetű bizánci rítusú egyház megteremtését szorgalmazták.

Bár a latin rítusra való áttértés ért el sikereket, a Homonnai Drugethek ezt a módszert nem tartották szerencsésnek. Mivel a családnak a szomszédos Lengyelországban is voltak birtokai, a 16. század végi breszti unió gyakorlati megvalósulását figyelemmel tudták követni. Az unió mint a katolikus egyházba való rendezett betagozódás hosszú távon sokkal célravezetőbbnek tűnt, mint a lakosságban komoly ellenállást kiváltó egyszerű latinizálás. A lengyelországi gyakorlat átvételére már 1614-ben történt kísérlet, amikor Krupeckij Atanáz przemysli püspök irányítása alatt Homonnai Drugeth György az ungvári uradalomban

megpróbálta kihirdetni a katolikus egyházzal való egyesülést. A kísérlet látványos kudarcot vallott, mivel a folyamatokból kimaradt a református függésben élő munkácsi püspök, vagyis a bizánci rítusú keresztények tényleges vezetője.¹⁹

Áttörésre 1633-tól nyílt lehetőség, amikor a munkácsi monostor élére Lengyelországból Taraszovics Bazil püspök került, aki készen állt az unióra. Katolikus oldalon ő ekkor már nemcsak a világi katolikus földesúrra, hanem az egri püspökséget 1637-ben elfoglaló Lippay György tevőleges részvételére is számíthatott.

A munkácsi püspök által is elfogadott unióra 1640 decemberében kerülhetett volna sor, amikor Lippay püspök és Taraszovics Bazil már az időpontban és a helyszínben is

¹⁸ Tusor, 2002, 206.

¹⁹ A krasznibródi kísérletről bővebben: Véghseő, 2011, 30–32.

II.1.1.

megegyeztek. A titokban tartott tárgyalásokról azonban a Rákócziak tudomást szereztek, s Taraszovics Bazilta a földesúr munkácsi emberei fogságba vetették.²⁰

Bár a korábbi évtizedekben hasonló atrocitás többször is érte a munkácsi püspököket a földesurak részéről, Taraszovics letartóztatása korábban nem ismert erőket mozgató meg. Mivel a katolikus egyházhoz való csatlakozási szándéka miatt került a munkácsi várbörtönbe, kiszabadítása érdekében megmozdult a királyi udvar, az esztergomi érsek, s a bécsi nunciátúrán keresztül a Szentszék is. A katolikusok erőteljes fellépése miatt a Rákócziak kénytelenek voltak szabadon engedni a püspököt, de megtiltották, hogy a munkácsi monostorba visszatérjen.²¹

Taraszovics püspök nyilvánosságra került kísérlete ugyan kudarcot vallott, ugyanakkor azt is jelezte, hogy a folyamat megállíthatatlan. Bár ő maga kikerült az események irányításából, próbálkozása újabb erőfeszítésekre készítette a Homonnai Drugetheteket, különösen is Homonnai Drugeth János országbíró feleségét, Jakusics Annát. Az általa megbízott, Lengyelországból érkező bazilita szerzetesek – Parthén Péter és Kossovics Gábor – közreműködésével, többéves előkészület után, 1646. április 24-én zajlott le az az esemény, amit az utókor az ungvári unióként ismer (2. kép). Bár a történések pontos menete még ma is tisztázásra vár,²² tény, hogy ezekben az években az ungvári uradalomban megszületett a görögkatolikus egyház, mégpedig az alábbi három feltétel mellett:

1. Az unió elfogadása után a bizánci rítus sértetlen marad, vagyis a katolikus fél nem tesz kísérletet a latin rítus bevezetésére.

2. A közösség vezetőjét az évszázados hagyományoknak megfelelően választás útján jelölik ki. A választást a Szentszék megerősíti.

3. Az uniót elfogadó papok megkapják ugyanazokat a jogokat és kiváltságokat, amelyekkel a latin rítusú papok rendelkeznek.

A három feltétel teljesüléséért cserébe a görögkatolikusok elismerték a pápa főségét és a katolikus egyház tanítását.²³

Az Ungvárról kiinduló kezdeményezés lassan terjedt el az ország északkeleti régióiban. A munkácsi uradalomban csak 1660 után valósulhatott meg az unió, amikor Rákóczi György fejedelem meghalt, s özvegye, Báthory Zsófia visszatért a katolikus egyházba. A monostor csak 1664-ben lett görögkatolikus, amikor a már 1651-ben megválasztott Taraszovics-utód, Parthén Péter püspök engedélyt kapott Báthory Zsófiától a monostor elfoglalására.²⁴ A következő években, évtizedekben déli és keleti irányban is terjedt az unió, de csupán 1721-ben, a máramarosi térség uniójával zárult le.

Az unió önmagában a bizánci rítusú keresztények betagozódásának csak a kezdetét jelentette, s elterjedése néhány hátráltató tényező miatt jelentős késedelmet szenvedett. Ezek közül hármat mindenképpen meg kell említenünk:

A bizánci rítusú egyházszervezet köz- és egyházi helyzetének rendezetlensége

A magyar közjog és a kánonjog értelmében a munkácsi püspökség nem létezett. Ezért a munkácsi püspök kinevezésének kérdése sem volt tisztázva. Báthory Zsófia mint kegyúr ragaszkodott a kinevezés jogához, mivel az mindig is a helyi földesúr jogai közé tartozott. A királyi

²⁰ Véghseő, 2011, 43–48.

²¹ Véghseő, 2011, 50–53.

²² A Hodinka Antal (Hodinka, 1909, 252–319) által rekonstruált eseménysorozat, melyet a későbbi szakirodalom is elfogadott (pl. Lacko, 1965), alapjaiban kérdőjelezi meg az 1646. április 24-i ungvári unió 2015-ben előkerült dokumentuma. Ez ugyanis nem tartalmazza az unió feltételeit, hanem csupán egy nyilatkozattételt hatvanhárom ortodox pap részéről, hogy a jövőben az egri püspököt ismerik el főpásztoroknak (vö. Gradoš, 2016). Az új felfedezés új elméleteknek is teret enged, ezért legitimnek tűnik azt feltételezni, hogy a György-napi (április 24., vagyis Jakusics György egri püspök névnapja) papi összejövétel az 1640-es években vissza-visszatérő alkalom volt. Így megváltozik a görögkatolikus főesperesek 1652-ben a pápához írott levele azon adatának értelmezése is, mely szerint az ungvári unióra 1649. április 24-én került sor. Hodinka az 1649-es dátumot egyszerű elírásnak vélte, amit alátámasztott az a tény, hogy a levélben név szerint említett Jakusics püspök már 1647-ben meghalt. Mivel azonban 1646. április 24-én nem hangzottak el azok az unió feltételei, melyeket az 1652-es főesperesi levél részletesen taglal, elképzelhető, hogy az unió több lépcsőben valósult meg: az 1646. évi György-napi papi gyűlésen az egri püspök joghatóságának elismerése, 1649-ben pedig az unió feltételek megfogalmazása. Nem lehet kizárni, sőt nagyon valószínűnek tűnik, hogy 1647-ben és 1648-ban is voltak ilyen papi gyűlések, melyek „intézménye” (vagyis egy-egy régió papságának találkozója a térség központjában) az unió előtt és az unió után is ismert volt.

²³ Bővebben: Hodinka, 1909, 252–319.; Lacko, 1965, 91–113.; Véghseő Tamás: Unió, integráció, modernizáció: A Rómával való egység háttere a munkácsi püspökségben (17. század közepe), *Athanasiana*, 32(2009), 9–36; Véghseő, 2011, 53–61.

²⁴ Véghseő, 2011, 61–68.

udvarban ezzel szemben azzal érveltek, hogy az unió, vagyis a katolikus egyházba való betagozódás alapvetően változtatott a helyzeten, s az immáron katolikus munkácsi püspök kinevezése a főkegyúri jogok közé került. A kérdés rendezetlensége azt eredményezte, hogy 1665 és 1689 között, vagyis az unió elterjedése és megerősödése szempontjából létfontosságú időszakban nem állt püspök a közösség élén, hanem egymással rivalizáló, Bécsben vagy Báthory Zsófia által kinevezett jelöltek próbálták meg joghatóságot gyakorolni.²⁵ A probléma 1689-ben oldódott meg, amikor I. Lipót magyar király Kollonich Lipót bíboros kezdeményezésére De Camillis János Józsefet nevezte ki munkácsi püspökké (1689–1706), aki sikeresen rakta le a görögkatolikus klérus tridentí típusú reformjának alapjait.²⁶ Mivel 1690-ben az Erdélyi Fejedelemség is betagozódott a Habsburg Birodalomba, a kinevezési jog ettől kezdve egyértelműen kikerült a kegyúri jogok köréből. A püspökség köz- és egyházjogi helyzetének rendezetlenségét a bécsi udvar a Szentszékkal egyetértésben a területileg illetékes egri püspök joghatósága alá rendeléssel kívánta megoldani. Ez a döntés De Camillis püspök életében nem okozott problémát, mivel Kollonich Lipót bíboros az egri püspökökkel szemben biztosította a munkácsi püspök szabad működését. A Rákóczi-szabadságharcot követően viszont Erdődy Gábor egri püspök magához ragadta a kezdeményezést, és De Camillis utódját, Bizánczy Gennadiust 1715-ben saját helynökének (ún. rítushelynöknek) nevezte ki, s tőle hűségesküt követelt.²⁷

A rítushelynökség intézménye ettől kezdve súlyos konfliktusok forrása lett a görögkatolikus klérus és az egri püspökség között. A Szentszékhez fellebező görögkatolikusok 1718-ban vereséget szenvedtek, mivel a Propaganda Fide Kongregáció jóváhagyta az egri püspökök gyakorlatát,²⁸ akik már Bizánczy püspök életében is a görögkatolikus egyház fejlődésének hátráltatására használták a rítushelynökséget.

A tridentí típusú reformok érvényre jutásának nehézségei

A katolikus egyházba történő rendezett betagozódás melletti érvek között az egyik legfontosabb az volt, hogy az unió által a görögkatolikusok részesülhetnek azokból a javakból, melyeket a katolikus egyház a tridentí reformnak köszönhetően halmozott fel. Esélyt kaphattak tehát arra, hogy a bizánci rítusú keresztények egyháza is modern értelemben vett felekezetté szerveződjön, és a kor színvonalának megfelelő minőségű egyházi életet alakítson ki. Ennek kulcsmozzanata a tridentí típusú papképzés rendszerének kiépítése lett volna, vagy legalább az, hogy a görögkatolikus papnövendékek eljussanak a latin rítusú képzőhelyekre. Az első – konkrét eredményekre is vezető – kezdeményezésekre csak mintegy fél évszázaddal az ungvári unió után került sor. De Camillis püspök főpásztori programja központi feladatává tette a papnevelés kérdésének megoldását. Pártfogójától, Kollonich Lipót bíborostól és az uralkodótól több alkalommal is kért segítséget saját papnevelő intézet létesítésére. Eredményt

²⁵ A püspökjelöltekről bővebben: Baran, Alexander: Quaedam ad Biographiam Josephi Volosynovskij Episcopi Mucacovoensis (1667), *Analecta OSBM*, Section II, Volume VIII (XIV), 1–2, 1954, 209–227; Uő: Archiepiscopus Theophanes Maurocordato eiusque activitatis in Eparchia Mukacoviensis, *Orientalia Christiana Periodica*, 27(1961), 115–130; Uő: Archiepiscopus Raphael Havrilovič eiusque activitatis in eparchia Mukačoviensis, *Orientalia Christiana Periodica*, 31(1965), 119–124; Baán István: A munkácsi püspöki székhé betöltése 1650 és 1690 között, in: Véghseő Tamás (szerk.): *A görög katolikus örökségkutatás útjai: A Nikolaus Nilles SJ halálának 100. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2010, 161–166; Uő: *Theofánisz Mavrogordatosz (1626–1688), paronaxiai metropolita, munkácsi adminisztrátor – Theophanes Mavrogordatos (1626–1688), Metropolitan of Paronaxia and Adminsitrator of Munkács*, Nyíregyháza, 2012; Véghseő Tamás: „...patriarcham graecum convertit ad unionem...”: A római Német–Magyar Kollégium három egykori növendéke és az ungvári unió, *Athanasiana*, 23(2006), 29–48; Uő: A bazilita Kulczycky Porphyrius munkácsi helynök négy levele Kollonich Lipót bíboroshoz 1688-ból, *Athanasiana*, 24(2007), 137–154.

²⁶ De Camillis működésének immáron gazdag szakirodalmából: Fyrigos Antonis: A khioszi De Camillis János munkácsi püspök tanulmányai és lelkipásztori tevékenysége, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába: A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2008, 57–114; Baán István: De Camillis szebasztei püspökké és apostoli helynökké való kinevezése és felszentelése, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába: A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2008, 139–148; Véghseő Tamás: „...melioem ordinem vivendi introducere” – Egy görög katolikus püspök sajátos feladatai és lehetőségei Magyarországon a felekezetszerveződés korában: Hat ismeretlen De Camillis-levél tanulságai, *Athanasiana*, 30(2009), 85–118; Baán István: *Giovanni Giuseppe De Camillis görög misszionárius és munkácsi püspök (1689–1706) levelei – Letters of Giovanni Giuseppe De Camillis Greek Missionary and Bishop of Munkács (1689–1706)*, Nyíregyháza, 2017.

²⁷ Hodinka, 1909, 513.

²⁸ Hodinka, 1909, 541–542.

II.1.1.

csupán püspöki szolgálata utolsó éveiben ért el. 1704-től kezdve Kollonichnak köszönhetően egy stabil pénzalap, az úgynevezett Jány-alapítvány biztosította néhány munkácsi egyházmegye és papnövendék nagyszombati tanulmányainak finanszírozását.²⁹ Az egyházmegye valós szükségleteihez képest a néhány alapítványi hely rendkívül kevés volt, de hatása és jelentősége így is kimutatható: gyakorlatilag az összes 18. századi munkácsi püspök és vikárius képzése itt történt.³⁰ A helyben történő papképzés első intézménye csak a 18. század közepén, Olsavszky Mánuel püspök kezdeményezésére jött létre Munkácson Mária Terézia anyagi támogatásával.³¹ Addig a falvak papjai maguk adták át tudásukat fiaiknak, vejeiknek vagy más falubeli fiataloknak. Ők maguk is így szerezték a tudásukat, amely a legalapvetőbb papi feladatok elvégzésére korlátozódott. Szerencsés kivételnek számított, ha egy-egy monostorban akadt valamilyen, szintén minimális ismeretek átadására korlátozódó képzés.

A görögkatolikus klérus társadalmi és közjogi emancipációjának késlekedése

Bár a központi királyi hatalom rendeleti úton kezdettől fogva biztosítani kívánta a görögkatolikus papok kiemelését a jobbágyi viszonyok közül, ez a törekvés a vármegyék és az uradalmak szintjén teljes ellenállásba ütközött. Katolikus és protestáns földesurak Bercsényi Miklós gróf vezetése alatt egymással összefogva szabotáltak el olyan magas szintű rendelkezéseket is, mint I. Lipót király 1692-ben kiadott kiváltságlevele, mellyel elrendelte a görögkatolikus papság jogainak biztosítását.³² Az uralkodó maga is botrányosnak nevezte a kiváltságlevélben azt, hogy a Rómával egyesült görög szertartású papoknak a földesurak nem biztosítják a klérust illető jogokat. Míg szakadárak voltak, nem bizonyultak méltónak a katolikus egyház pártfogására. Katolikusokként viszont megillették őket a jogok. Ezért királyi hatalmánál fogva elrendelte, hogy a görögkatolikus papok ugyanazon mentességet élvezzék, amelyet a törvények a latin szertartású klérusnak biztosítanak. Kimondta, hogy aki ezt

nem tartja tiszteletben, ugyanolyan ítélet alá essék, mintha a latin szertartású papok jogait csorbította volna. Felszólította a földesurakat, hogy biztosítsanak telkeket a templomok, parókiák, temetők és iskolák számára. A jogokat kiterjesztette a papok törvényes házasságból született fiúgyermekre is.

A helyi nemesség ellenállásának részben gazdasági, részben pedig elvi okai voltak. A papság jogainak biztosítása anyagi terhekkel is járt, mivel nem csupán az adóbevételektől estek volna el, de kötelességük lett volna a parokiális földek kiosztása is. Ám a gazdasági oknál is jelentősebb volt az elvi: az érintett vármegyék álláspontja az volt, hogy az uralkodónak nem állt jogában egy ilyen horderejű kérdésben az országgyűlés megkérdezése nélkül dönteni. Mivel az ország északkeleti régiójában a Habsburgokkal való szembenállásnak komoly hagyományai voltak, a görögkatolikus papság emancipációjának késleltetésére irányuló törekvések sokáig sikeresek voltak.

Előrelépés ezen a téren csak a Rákóczi-szabadságharc után történhetett, amikor a helyi politikai és gazdasági viszonyok teljesen átrendeződtek. A megtorlás során lezajlott birtoklefoglalások eredményeként a kincstár lett a legnagyobb földbirtokos a térségben, ami lehetővé tette Bizánczy Gennadius püspöknek azt, hogy az udvarban a Lipót-féle kiváltságlevél megerősítését és végrehajtását kezdeményezze. Válaszként III. Károly király 1720 augusztusában kiadta a megerősítő és a végrehajtást elrendelő oklevelét,³³ aminek a foganatosítása fokozatosan ténylegesen is elvezetett a görögkatolikus klérus társadalmi és közjogi emancipációjához.

Képjegyzék

1. A munkácsi kolostor a 19. században. Lámfalussy Sándor, akvarell. MNM, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 56.1576.
2. Uniós dokumentum, 1646. április 24. Štátny archív v Prešove, fond Homonnai Drugeth, inv. n. 652, 8/1646.

²⁹ Hodinka Antal: Papnövendékeink Nagyszombatban 1722-től 1760-ig, *Zorja-Hajnal*, 1(1941), 18–29.

³⁰ Šoltés, 2010, 238.

³¹ Udvari, 1994, 75–76.

³² A kiváltságlevél szövege: Hodinka, 1911, 347–350.

³³ Hodinka, 1909, 749–750.

II.1.1. Korjátovics Tódor podóliai fejedelem képzeletbeli képe

Kat. II.1.

1799, Binder János Fülöp (1736/7–1811)
papír, rézmetszet; 18,5 × 13,4 cm (lemez)
Jelezve jobbra lent: Binder sc.

Felirata: Theodorus Koriathovics, Princeps Ruthenus,
Dux de Munkáts, et Podoliae Basilianorum ad
Munkács fundator Anno. 1360.

Megjelent: Basilovits, Joannicius: *Brevis notitia
foundationis Theodori Koriathovits..., Cassoviae,*
1799, I. címlapelőzők.

MNM TK, ltsz. 2508.

A litvániai trónviszályok után Magyarországra menekült Korjátovics Tódor Zsigmond királytól kért menedéket, akitől megkapta Munkács és Makovica várát, valamint a beregi, sárosi és máramarosi főispánságot. A hagyomány egy 1360-ban kiadott oklevél alapján neki tulajdonította a munkácsi (Csernek-hegyi) Szent Miklós-kolostor alapítását. Az adománylevél hitelességét már 1493-ban kétségbe vonta Corvin János, Mátyás király fia, s a dokumentum valódisága körüli vita a 18. és 19. században is folyt. A 20. század elején Hodinka Antal történész mutatta ki meggyőzően, hogy a levél tartalma nem lehet hiteles. Hodinka legfontosabb, az oklevél tartalmával kapcsolatos érvei a következők: Korjátovics

Tódor ezekben az években még nem tartózkodott Magyarországon, csak 1393 után menekült át Litvániából, és kapta meg Zsigmond királytól (1387–1437) a munkácsi uradalmat, amelyet 1414-ben bekövetkezett haláláig bírt. A levélben szereplő birtokadományok oly mértékben sértik a munkácsi uradalom saját érdekeit és a munkácsi római katolikus plébános jogait, hogy arra királyi megerősítést Korjátovics nem is remélhetett volna. Noha az oklevélben Korjátovics temetkezési helyéül jelöli meg a kolostort, később senki sem beszél és nem is tud a sírjáról, ráadásul ebben az időben a kolostor annyira jelentéktelen faépület lehetett, hogy nem volt alkalmas reprezentatív temetkező helynek. Hodinka úgy vélte, hogy az adománylevelet nem sokkal Korjátovics feleségének halála (1418) után a kolostor szerzetesei állították össze, s hamis volta már 1493-ban kiderült. Ennek ellenére 1458-ban Mátyás király két falu birtokadományát megerősítette, a teljes 1360-as oklevelet viszont I. Lipót király (1657–1705) erősítette meg 1693-ban, amit a sértett felek a következő században többször megtámadtak. A kolostor pontos alapítási ideje tehát nem állapítható meg, valószínűleg a 15. század első évtizedeiben történt. Nem zárható ki, hogy valóban Koriatovicsal jött néhány szerzetes, akik itt telepedtek le. Korjátovics előtt ugyanis Munkács vára és uradalma királyi, majd királynéi birtok volt. Anjou Nagy Lajos király (1342–1382) oly ellenségesen viselkedett a nem katolikus keresztényekkel, hogy az ő uralkodásának idején nehezen képzelhető el egy ortodox kolostor megalapítása. (Vö. a korábbi irodalommal: Terdik Szilveszter: *A munkácsi Szent Miklós kolostor*, online elérés: <http://www.byzantinohungarica.com/index.php/tortenelem-01/terdik-szilveszter-a-munkacsi-szent-miklos-kolostor> [letöltve: 2020. március 1.]) (G. M.)

Irodalom

Rózsa György: Binder János Fülöp, in: *Uő: Grafika-történeti tanulmányok*, Budapest, 1998, 61–135, kat. 278.

Terdik, 2014a, 23–24, 8. kép.

II.1.1. Homonnai Drugeth János országbíró

Kat. II.2.

1722, Johann Friedrich Rosbach (aktív Lipcsében
az 1720-as években)

papír, rézmetszet; 15,5 × 11 cm (körülvágott)

Felirata: Johannes Humeney.

Megjelent: Khevenhüller, Franz Christoph: *Conterfet
Kupferstich (soviel man deren zu handen bringen
können) deren jenigen regierenden grossen Herren,
So von Käysers Ferdinand dess Anderen Geburt...*,
Vol. 2, Leipzig, 1722, 443.

MNM TK, ltsz. 1667.

A tekintélyes Habsburg-párti családból származó Homonnai Drugeth János (1609–1645) apját követve 1636-ban elnyerte az országbírói méltóságot és a felső-magyarországi hadparancsnokságot. Ung és Zemplén vármegye főispánjaként az egyik legjelentősebb felső-magyarországi birtokos volt, ő rendelkezett az ungvári és a homonnai uradalommal. Támogatta a keleti egyházak katolizációját, birtokairól indult ki az uniós mozgalom. 1641-ben tiltakozott az első munkácsi püspök, Taraszovics Bazil munkácsi fogva tartása ellen. Felesége, Jakusics Anna Ungváron letelepítette a jezsuitákat. Mivel 1642-től felesége testvére, Jakusics György volt az egri püspök, támogatta annak törekvéseit a halála utáni évben létrejött ungvári unió létrehozására. A metszeten kívül nem ismerjük más kora újkori ábrázolását; a majd nyolcvan évvel a halála után, egy lipcsei portrékönyvben megjelent rézmetszet valószínűleg csak a fiktív arcképe lehetett. (G. M.)

Irodalom

Reiszig Ede: Zemplén vármegye története, in: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai: Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely*, Budapest, 1905, 392.

II.1.1. Jakusics György egri püspök

Kat. II.3.

1650, Elias Widemann (1619–1652)
papír, rézmetszet; 14,7 × 10,8 cm (körülvágott)
Jelezve jobbra lent: E. Widenman scalp:
Körirata: GEORGIVS IAKVSITH de ORBONA,
EPISCOP9 AGRIEN: PERP: COM. de HEVES,
S.C.Rq'M. CONSILIARIUS.
Jelmondata: NIL VICINIUM QUAM MORS VITAE.
Megjelent: Widemann, Elias: *Icones Illustrium
Heroum Hungariae*, Wien, 1652 (modern kori cím,
RMK, III, 1797, App. Hung. 848.), 38. kép.
MNM TK, ltsz. 2215.

Az evangélikus főnemesi családból származó Jakusics György (1609–1647) tizennégy éves korában katolizált, majd Pázmány Péter támogatásával római tanulmányokat folytatott. Egyházi karrierje gyorsan ívelt felfelé, 1632-es római felszentelése után rövid időn belül pápai kamarás, óbudai prépost, esztergomi érseki helynök, szerémi, majd 1637-ben veszprémi püspök lett. 1642-től egri püspökként folytatta elődje, az esztergomi érseki székbe távozó Lippay György törekvését a kárpátaljai keleti egyházakkal való unió létrehozására. Testvére, Jakusics Anna a legjelentősebb felső-magyarországi főúr, Homonnai Drugeth János felesége volt. Kezdeményezésére 1646. április 24-én az ungvári vártemplomban hatvanhárom ruszin ortodox pap csatlakozott a katolikus egyházhoz, és ismerte el a római pápa főségét (ungvári unió). Elias Widemann arcképmetszetén – amely a száz magyar nemes portrékönyvében jelent meg 1652-ben – fedetlen fővel, püspöki moctumban ábrázolta a rövid hajú, kecskeszakállas főpapot. Az arckép alatt olvasható jelmondata: „Semmi sincs közelebb egymáshoz, mint a halál és az élet.” (G. M.)

Irodalom

Rózsa, 2006, kat. 1652/38.
Véghseő, 2011, 54.

II.1.1. Lippay György esztergomi érsek

Kat. II.4.

1649, Elias Widemann (1619–1652)
papír, rézmetszet; 14,7 × 10,8 cm (körülvágott)
Jelezve jobbra lent: Elias Wideman scalp:
Körirata: GEORGIVS LIPPAY de ZOMBOR,
ARCHIEPISCOP, STRIGON: lociq eiusdem COM:
PERP: PRIM: HVNG: LEG: NAT: SVM: SEC: et
CANC: S.C.Rq'M. INT: CONS:
Jelmondata: CONIVNGERE DEO ET SVSTINE.
MNM TK, ltsz. 2938.

A Bécsben, Grazban, majd Rómában tanulmányokat folytató Lippay György (1600–1666) 1625-ben papként tért haza Magyarországra, ahol Pázmány Péter pártfogásában kezdte egyházi pályafutását. Rövid időn belül kanonok, prépost és 1633-tól veszprémi püspök lett. A bécsi udvarral jó viszonyt ápoló főpap 1635-ben királyi kancellári tiszteletet kapott, majd 1637-től az egri püspöki széket töltötte be. Lippay kezdetől elkötelezett híve volt a keleti egyházakkal való uniónak, ami abból is fakadt, hogy a tridentinus elkötelezettségű főpap aggódva figyelte a protestantizmus térnyerését Kelet-Magyarországon, a keleti szertartásúak között is. Felvette a kapcsolatot Taraszovics Bazil munkácsi ortodox püspökkel, és megszervezte annak katolizálását, amire a pápai nuncius és

az uralkodó, II. Ferdinánd jelenlétében került sor 1642-ben Laxenburgban. Ettől az évtől esztergomi érsekként támogatta tovább az erdélyi fejedelmek gátló hatásai miatt csak lassan kibontakozó uniót.

Lippay érsek portréja nem került be Elias Widemann 1646-os portrékötetébe (*Comitvm Glorise centvm Qva Sangvine Qva Virtute Illvstrivm Herovm Iconibvs Instrvctvm...*, Wien, RMK, II, 669; App. Hung. 841; RMNy, III, Appendix 182.) bár már négy évvel előbb elnyerte a legfőbb magyar egyházi méltóságot. Ha hihetünk az évszámnak, a kiállított metszet 1649-ben készült, és a Widemann-portrészorozatok egyik kötetében sem jelent meg. Az érsek arcképe Wolfgang Kilian 1641-es metszete után készülhetett, amit megerősít a másolásból adódó tükröképes testhelyzet is. Widemann a sujtásos papi civil ruhát (1652-es kötetében ilyet visel Héderváry János zirci apát, Petrachich Péter zágrábi és Széchényi György veszprémi püspök is) püspöki mocetumra cserélte, és a szakállat kissé hosszabbnak ábrázolta. Annak oka, hogy az 1652-es portrészorozatába Widemann egy újabb másolatot készített saját korábbi metszetéről, nem változtatva a beállításon, a köriraton és a jelmondaton sem, az lehet, hogy ebben a kötetben az összes püspök – Draskovich Györgytől Kisdy Benedeken és Szelepcsényi Györgyön át Zongor Zsigmondig – fedetlen fővel, birétum nélkül van ábrázolva. Az új arcképen a tónusok és a háttér árnyékolása leegyszerűsödött, az arc viszont karakteresebb lett, új elemként csak a selyem-tafota vállkendő fényjátékának érzékeltetése jelenik meg. Ez az önálló metszetváltozat is mutatja, hogy a portrészorozat összeállításakor a tartalmiak mellett az esztétikai szempontok is szerepet játszottak. (G. M.)

Irodalom

Cenner-Wilhelmb, Gizella: Über die ungarischen Porträtfolgen von Elias Widemann, *Acta Historiae Artium*, IV(1957), 3–4. sz., 325–347.
Rózsa, 2006, kat. 1652/48.
Mikó Árpád – Verő Mária (szerk.): *Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*, Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2008, kat. X-26.
Véghseő, 2011, 41.

II.1.1. III. Ferdinánd német-római császár, magyar király

Kat. II.5.

1670, ismeretlen német mester
papír, rézmetszet; 17,5 × 12,3 cm (körülvágott)
Felirata: Ferdinandus III. D. G. Romanorum
Imperator semper Augustus Germaniae, Hungariae,
Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae Rex,
Archidux Austriae, Dux Burgundiae...
Megjelent: Id. Merian, Matthäus: Theatri Europaei
Continuatio..., 3, Frankfurt (Main), 1670, 735.
MNM TK, ltsz. 6311.

A fiatalon, még apja életében, 1625-ben, Sopronban magyar királlyá koronázott III. Ferdinánd (uralk.: 1637–1657) regnálása alatt történt az első próbálkozás a munkácsi ortodox püspökség visszatérésére a katolikus egyházba. Lippay György egri püspök előkészítése után Taraszovics Bazil munkácsi püspök az uralkodó jelenlétében, Gasparre Mathei címzetes athéni érsek, bécsi pápai nuncius előtt katolizált 1642 májusában a Bécs melletti laxenburgi palota kápolnájában. Ez a kísérlet még nem bizonyult sikeresnek, a püspököt nem követték az erdélyi fejedelem uralma alatt élő papjai, és Taraszovics nem térhetett vissza munkácsi püspökségébe. Négy évvel később, a linzi békekötés után nyílt politikai lehetőség az unió további előmozdítására. Jakusics György egri érsek 1646. április 24-re Ungvárra hívta a keleti szertartású papokat, akik közül hatvanhárman aláírták az uniót kimondó okmányt, és elfogadták X. Ince pápát főpásztoruknak. Ezzel elindult a még hosszú ideig tartó uniók folyamata. A metszeten a régies viseletű, spanyol gallért viselő uralkodó a császári palástot hordja vállán, jobbájon jogart tart. Mellén az Aranygyapjas Rend láncon lógó jelvényét viseli. Az ábrázolás régebbi, inkább II. Ferdinánd arcképére hasonlító előképek után készülhetett a frankfurti Merian család kiadói vállalkozásában. (G. M.)

Irodalom

Véghseő, 2011, 51.

II.1.1. X. Ince pápa emlékérmé

Kat. II.6.

1648, Gaspare Morone-Mola
bronz, 37 mm

MNM ÉT, ltsz. N.III.100.980.

Előlap: INNOCEN · X · PON · MAX · A · IIII (kőirat).

X. Ince pápa mellképe jobb oldali profílnézetből, szakállal, pápai camauro típusú bársonysapkával és díszes hímzésű palásttal. Gyöngykör szegély.

Jelezve balra, lent a vállvágatban: ·GM·

Hátlap: INSIGNITIS – VATICANIS – SACELLIS (kőirat). A vatikáni Szent Péter-bazilika főhajójának dongaboltozatos árkádsora centrális perspektívában, középpontban a baldachinos főoltárral. Gyöngykör szegély.

Gaspare Morone-Mola termékeny éremművésze végigkísérte négy egymást követő pápa uralkodását VIII. Orbántól IX. Kelemenig. A pápai pénzverdében 1640-ben nyerte el a vésnöki kinevezést, amely pozíciót a szintén kiváló éremvénök nagybátyja, Gaspare Mola halálát követően örökölte meg. Az innen számított bő negyed évszázados termékeny munkássága során ő teljesítette csaknem az összes fontosabb pápai emlékérem és számos forgalmi pénz verőtövének az elkészítésére vonatkozó megbízásokat. Érmeit rendszerint G. M. monogrammal látta el, de egyes esetekben a MORO, illetve MORONE jelzést is használta. X. Ince pápa megbízásából tizenkilenc különböző éremtípust készített. Ezen belül az éremportrék közül négy különbözőt ismerünk, melyek mindegyike kiérlelt, elmélyült személyábrázolást tükröz, valamint a művészre jellemző bravúrosan pontos kivitelezéssel valósult meg. Az érem 1648-ban, X. Ince pápaságának negyedik évében készült, a pápaság érdekeit figyelmen kívül hagyó vesztfáliai béke megkötésének idején. Hátlapján a Szent Péter-bazilika főhajójának centrális perspektívában ábrázolt nézete látható. Ennek középpontjában áll a Szent Péter sírja felé magasodó főoltár és a Giovanni Lorenzo Bernini által tervezett, csavart oszlopos, bronzból öntött baldachin. A bazilika főhajójának pilléreit borító díszítéseket X. Ince pápa megbízásából, ugyancsak Bernini tervei alapján, 1645-től készítették.

X. Ince pápaságának második évében jelentős fordulat következett be az északkelet-magyarországi ortodoxok életében, ugyanis a papság egy része ekkor csatlakozott a római egyházhoz. Az egyesülés okiratát 1646. április 24-én, Ungváron hatvanhárom pap írta alá. Az ún. ungvári unió leszögezte a keleti szertartás teljes sértetlenségét, továbbá biztosította az egyesült papság számára mindazon kiváltságokat, amelyekkel a latin szertartású papság rendelkezett. Az egyesülésről szóló összefoglaló okiratot X. Ince pápának 1652-ben küldték el, Őszentsége áldását kérve a benne foglalt feltételekre. (P. M.)

II.1.1. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem

Kat. II.7.

1650-es évek, Joannes Meyssens (1612–1670)
papír, rézmetszet; 17,2 × 12 cm (körülvágott)
Jelezve jobbra lent: Ioan. Meyssens exc. Antverpiae.
Felirata: Georgius Rakoczii, D. G. Princeps
Transsylvaniae, Moldaviae Dux, Comes Palatinus
Transalpiensis, Partium Regni Hungariae Dominus,
et Siculorum Comes etc.
MNM TK, ltsz. 3738.

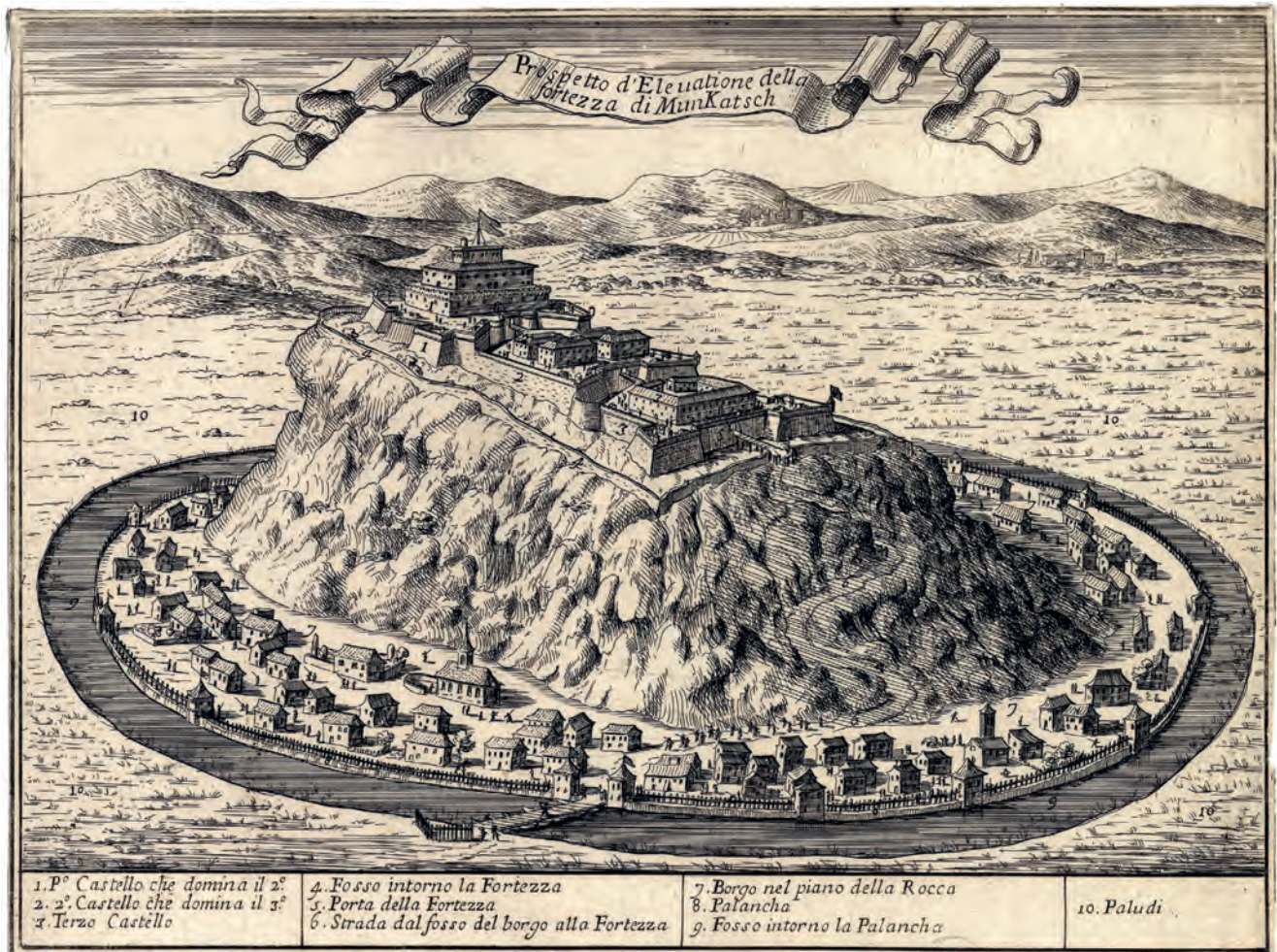
I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és Lorántffy Zsuzsanna fiaként 1648 és 1660 között, apját követve töltötte be az erdélyi fejedelmi címet. Uralkodása alatt Erdélyben és felső-magyarországi birtokain segítette a protestantizmus térnyerését, és akadályozta a keleti rítusú keresztények Rómával való unióját. Az uralma alatt álló Munkácson nem engedélyezte uniós püspökök működését, majd 1652-ben felállította a munkácsi püspökségből kiváló máramarosi püspökséget Simeon Petrasko ortodox püspök kinevezésével. Ennek székhelye kezdetben a körtvélyesi Szent Mihály-kolostor volt 1658-ig. Felesége, a katolikus Báthory Zsófia a házasságuk idejére áttért a református vallásra, de férje halála után, 1660-ban, visszatérve magyarországi birtokaira, gyermekeivel együtt rekatolizált. Meysens portréja dolmányban, mentében és prémszegélyes, tollforgós süvegben ábrázolja a fejedelmet, hiányzik viszont a fejedelmi rangot jelző buzogány. A metszetről 1660 körül Frederik Bouttats készített a másolásból adódóan tükörképes metszetmásolatot, majd Matthias Sommer másolatában az *Ortelius redivivus et continuatus oder der Ungarischen Kriegs-Empörungen historische Beschreibung...* (Frankfurt, 1665) illusztrációjaként terjedt el Európa-szerte. (G. M.)

Irodalom

Hollstein [F. W. H.]: *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, 1450–1700*, XIV, 1956, Kat. Meyssens, 283.

II.1.1. Munkács látképe

Kat. II.8.

1686, Giovanni Giacomo Rossi (1627–1691)

papír, rézkarc; 20,4 × 26,5 cm

Felirata: *Prospetto d'Eleuatione della fortezza di Munkatsch.*

Megjelent: Rossi, Giovanni Giacomo: *Teatro della Guerra contro il Turco...*, Roma, 1687.

MNM TK, ltsz. T.1261.

A munkácsi vár a megözvegyült Zrínyi Ilonával kötött 1682. évi házassága révén került a kuruc felkelést vezető Thököly Imre fennhatósága alá. Bécs 1683-as sikertelen török ostroma után a szultán utasítására a váradi pasa 1685-ben elfogatta Thökölyt, így felesége a két gyermekével (Rákóczi Julianna és II. Rákóczi Ferenc) a munkácsi várba vonult vissza. A császári csapatok 1685 telén kezdték meg a vár ostromát, amely kisebb megszakításokkal majd három évig tartott. A vár mintegy négyezer védője Zrínyi Ilona vezetésével sikeresen állt ellen az Antonio Caraffa, majd Aeneas Sylvius von Caprara vezette Habsburg-párti blokádnak. Végül 1688. január 15-én megszületett a vár feladásáról

szóló megállapodás, amelyet Zrínyi Ilona aláírt. Ennek értelmében a várvédők amnesztiát kaptak, és elkobzott földjeiket, javaikat visszaszolgáltatták. Zrínyi Ilona gyermekeivel Bécsben élhetett tovább bántatlanul, a két gyermek I. Lipót császár gyám-ságába került, örökölt javaikat és birtokait pedig nem kobozhatták el. Az elhúzódó ostrom élénk érdeklődést váltott ki Nyugat-Európában, ezért sorra születtek a tudósítások, elkészültek Munkács első látképei. Giovanni Giacomo Rossi látképmet-szete a munkácsi vár alaprajzával és Szentjobb (Sîniob) látképével közös lapon jelent meg. A képen a sematikus, árokkal és palánkkal körülvett város fölé kiemelkedő sziklatetőn, átlósan elhelyezve jelenik meg a korabeli leírásoknak megfelelő, hármas tagolású vár, amelynek előképe valamilyen viszonylag pontos hadmérnöki rajz lehetett. A látkép alatt 1–10-ig terjedő jelmagyarázat szolgál a metszeten elhelyezett számokhoz. (G. M.)

Irodalom

Szalai–Szántai, 2006, Kat. Munkács, 1688/1.

II.1.2. A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyománya

Dobos András

A soknemzetiségű Munkácsi Egyházmegye gyökerei

Jóllehet a bizánci kereszténység már a magyarok megérkezése előtt jelen volt a Kárpát-medencében,¹ és a magyarok között is számosan akadtak, akiket bizánci misszionáriusok térítettek a keresztény hitre,² az ezekben a századokban fennálló liturgikus gyakorlatnak alig maradt írásos emléke. A tatárjárás a bizánci rítus utolsó nyomait is elpusztította, a hajdan virágzó monostorokból pedig éppen csak romokat hagyott meg.³ Semmiféle adat nem támasztja alá, hogy a Cirill és Metód által megkezdett missziós tevékenység vagy a honfoglalás kori, illetve a középkori magyarságot érintő bizánci jelenlét és a történeti Munkácsi Egyházmegye között bármiféle kontinuitás lenne.⁴ Ez utóbbi egyházi struktúra magját a tatárjárást követően, elsősorban az akkori Magyarország gyepűvidékein letelepedett vlach⁵ és keleti szláv csoportok képezik. Ezen etnikumok, melyek közül az egyházmegye

történetében a később ruténeknek vagy helyesebben ruszinoknak⁶ nevezett szláv népcsoport szerepe lesz a domináns, az ortodox kereszténységhez tartoztak. Minthogy a tatárjárás utáni Magyarországon semmilyen ortodox egyházszervezet nem létezett, egyházi ügyekben valamiféle laza illetékességet csak a környékbeli országok hierarchiája biztosíthatott.

A liturgikus, vagyis általában az egyházi élet központjai a szerzetesi közösségek voltak, amelyek közül a nagyobbak lassacskán joghatóságuk alá vonták az egyre gyarapodó számú híveket. Két monostorról van tudomásunk, amelyek eredete a történelem homályába vész, de amelyek létezése a 14. századtól dokumentumokkal igazolható: a körtvélyesiről⁷ és a munkácsi monostorról.⁸ E két szerzetesház rivalizálásából az utóbbi került ki győztesen, és legkésőbb a 15. század végétől előljárója már a püspöki címet viselte. A munkácsi püspök vezetése alatt álló klérus a 17. században egységre lépett a katolikus egyházzal, és a majd egy évszázadig elhúzódó uniós folyamatnak az első

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Cirill és Metód pannóniai tevékenységének hatását néhány írásos emlék őrzi, vö. Žeňuch, Peter: *Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии – Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae*, Roma–Bratislava–Košice, 2013, 18–31. Hogy hittérítő munkájukból bármi is túlélte volna az idők viszontagságait, vagyis hogy kimutatható-e bármilyen kontinuitás a 9. században felépült egyházi struktúra és az aktuális keresztény jelenlét között, az máig vitatott.

² A bizánci kereszténység középkori magyar vonatkozásairól a leggazdagabb anyagot Moravcsik Gyula gyűjtötte össze, vö. Moravcsik, 1953; Uő: Honfoglalás előtti magyarság és kereszténység, in: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, I, Budapest, 1938, 174–211, 388–422. Egyéb általános összefoglaló művek: Ivánka, Endre: *Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn*, *Orientalia Christiana Periodica*, VIII(1942), 183–194; Révész Éva: *Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci–bolgár–magyar egyházi kapcsolatokhoz*, Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, 2012. Egy esetlegesen fennálló bizánci rítusú egyházszervezetről vö. Baán István: *Turkia metropolíájáról egy negyedszázad múltán – Válaszadási kísérlet a felmerült problémákra*, in: Uő – Görfföl Tibor (szerk.): *Bizáncan innen és túl: Tanulmányok*, Nyíregyháza, 2018, 207–231; Koszta, László: *Byzantine Archiepiscopal Ecclesiastical System in Hungary?*, in: Olajos Terézia (szerk.): *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc – The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*, Szeged, 2014, 127–144.

³ Vö. Moravcsik Gyula: *Görög nyelvű monostorok Szent István idején*, in: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, I, Budapest, 1938, 387–422.

⁴ A 18. század végétől egy évszázadig tartotta magát az a nézet, hogy a Munkácsi Egyházmegye egyike lenne a Cirill és Metód által alapított hét pannóniai püspökségnek, amit az újabb korban már a legtöbb történész teljesen alaptalannak tart, vö. Hodinka, 1909, 58–64, 182–186; Pekar, Basilius: *De erectione canonica eparchiae Mukačoviensis* (an. 1771), Romae, 1956², 18.

⁵ Egyes feltételezések szerint egy vlach kolonizáció sok helyütt megelőzte a későbbi szlávot; több vidéken egy ideig együtt is élt e két népcsoport; vö. S. Benedek, 2003, 11–12.

⁶ A ruszinok eredete ma is számos kérdést vet föl. A jelenlegi legáltalánosabb nézet szerint a valójában különböző, a Kárpátokon túli területekről (Galíciából, Volhíniából illetve Podóliából) érkező népcsoportok a Kárpátok vidékén váltak egységes néppé. A ruszin nyelv sokféle dialektusa is ezt a tézist erősíti. A ruszinság etnogeneziséhez és kolonizációjához vö. Magocsi, Robert Paul: *With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns*, Budapest–New York, 2015; S. Benedek, 2003; Bonkáló Sándor: *A rutének*, Basel–Budapest, 1996²; Hodinka Antal: *A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk*, Budapest, 1923; Петров, Алексей: *Об этнографической границе русского народа в Австро-Угрии: о сомнительной «венгерской» нации и о неделимости Угрии*, Петроград, 1915.

⁷ A 17. században elpusztult körtvélyesi monostor alapításáról vö. Baán István: *A körtvélyesi monostor*, *Vigilia*, 10(1988), 1988, 749–754; illetve lásd a tanulmányát jelen kötetben. A monostor hajdani jelentőségét mutatja, hogy 1391-ben sztavropigialis jogot nyert IV. Antal konstantinápolyi pátriárkától.

⁸ A Munkács közelében fekvő Csernek-hegyi monostor eredetéről és történelméről a legrészletesebb leírást máig Hodinka Antal nagyszabású történeti munkájában találjuk: vö. Hodinka, 1909, 90–175. Az alapításhoz érdekes adalékul szolgál még: Петров, Алексей: *О подложности грамоты князя Федора Кориатовича 1360 г.: Материалы для истории угорской Руси*, III, Санктпетербургъ, 1906.

állomásaként 1646-ban a papság egy része aláírta az egységről szóló dokumentumot.⁹

A Munkácsi Egyházmegyét kezdetektől nemzeti sokszínűség jellemzi. Mint említettük, a korábbi vlach betelepédési hullámot a ruszinok bevándorlása követte. A török elől a Balkánról számos egyéb népelem is érkezett, akiket a források „görög kereskedők” gyűjtőnéven emlegetnek.¹⁰ Nagyobb számban érkeztek a régióba szerb származásúak („rácok”), többek között a Hajdúdorogon letelepedett hajdúk, akik atyáiktól örökölt hitükhöz elszántan ragaszkodtak a kálvinista tengerben, még akkor is, ha anyanyelvüket meglehetősen hamar elvesztették.¹¹ Az unió egyébként sokakat megnyert a más felekezetűek közül is. Olsavszky Mánuel püspök (1743–1767) legalábbis örömmel számolt be a Szentszéknek, hogy egy évszázad alatt jelentősen megnőtt híveinek száma, nem utolsósorban a magyar és szlovák protestáns közösségekből, illetve a zsidó hitközségekből áttérőknek köszönhetően.¹²

A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyományának forrásai

Az egyházmegye viszonylag korai liturgikus emlékekkel büszkélkedhet, hiszen a legrégebbiek a 12. században keletkeztek. A legősibb és legismertebb szövegek – mint a munkácsi és miszticei (Імстичово) töredékek, a királyházi (Королеве)

evangélium és a munkácsi pszaltérion¹³ – a helyi liturgikus gyakorlatból alig tárnak föl valamit, mert túl azon, hogy jórészt nem az egyházmegye területén készült másolatokról van szó, főként szentírási szövegeket őriznek, így természetesen nem is árulkodnak liturgikus sajátosságokról. Az egyetlen korai emlék, amely valami konkrétabbat tükrözne vissza a helyi liturgikus hagyományokból, a 14. század elején lejegyzett ungvári (Ужгород) poluuszta, amelynek azonban 1971-ben sajnos nyoma veszett.¹⁴

Mindezen források ószláv, pontosabban egyházi szláv nyelvűek, hiszen a történeti Munkácsi Egyházmegye területén lévő monostorok és egyházközségek zömmel szláv, illetve román nyelvűek voltak, ekkoriban pedig még a románok is a szláv nyelvet használták az istentiszteletek alatt.¹⁵

Az első liturgikus források, melyek betekintést engednek a helyi gyakorlatba, a 16. század második, 17. század első feléből származó kéziratos euchologionok,¹⁶ vagy – szláv elnevezéssel élve – *szluzsebnjikek*. Ilyenből tíz példányt sikerült feltalálnunk, két gyűjteményben,¹⁷ mégpedig az ungvári volt püspöki könyvtárban – ma az egyetemi könyvtár részlege – és az Országos Széchényi Könyvtárban.

Az egyházmegye nemzetiségi összetételének ismeretében joggal feltételezhetnénk, hogy

⁹ Vö. Gradoš, 2016, 303–314; Lacko, 1965.

¹⁰ Vö. Papp Izabella: Görög kereskedők, in: *Magyar katolikus lexikon*, IV, Budapest, 1998, 180–182.

¹¹ Éppen ennek a szerb eredetű egyházközségnek jut majd a legfontosabb szerep a magyar nyelv liturgikus használatáért vívott évszázados küzdelemben.

¹² Vö. a püspöknek a De Propaganda Fide kongregációhoz küldött 1759-es jelentésével: Lacko, Michael: Documenta spectantia regimen episcopi Mukačevensis Michaelis Manuelis Olšavsky (1743–1767), *Orientalia Christiana Periodica*, 25(1959), 81.

¹³ Az említett kéziratok leírásához vö. Мишанич, Олекса: *Література Закарпаття XVII–XVIII століть: історико-літературний нарис*, Київ, 1964, 9–22.

¹⁴ Любашенко, Вікторія: Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV століть: спроба узагальнення (закінчення), in: Александрович, Володимир (ред.): *Княжа доба: історія і культура*, 5, Львів, 2011, 105. A poluuszta tulajdonképpen nem szoros értelemben vett liturgikus könyv, hanem a szerzetesi élet mindennapi szabályait és néhány imádságot magában foglaló gyűjtemény. Egyetlen leírása: Колесса, Олександр: *Ужгородський «Полуустав» у пергаментній рукописі XIV в.*, Львів, 1925.

¹⁵ A románoknál a szláv nyelvet a 16. századtól kezdve fokozatosan szorította ki a román, míg a 18. század végére teljesen átvette a helyét az istentiszteletekben, vö. Rohály Ferenc: Magyarországi keleti liturgiák, *Keleti Egyház*, 10(1943), 58–59.

¹⁶ Az „euchologion” terminus tágabb és ősbibb értelemben jelenti azt a liturgikus könyvet, amely magában foglalja a Szent Liturgiát, a napi zsolozsma állandó, leginkább a szolgáló papra vonatkozó részeit, illetve egyéb szent cselekményeket, azaz – nyugati szóhasználattal – a szentségek és a szentelmények ünneplésének rendjét. Később az euchologion jelentése leszűkül az ez utóbbi szertartásokat egybegyűjtő könyvre, míg a Szent Liturgia szövegét tartalmazó kötetet liturgikonnak kezdték nevezni. A szláv nyelvűekben a szűkebb értelmezést figyelembe véve az euchologionnak megfelel a *trebnyik*, míg a liturgikonnak a *szluzsebnjyk*; vö. Желтов, Михаил: Евлогий, in: *Православная энциклопедия*, 17, Москва, 2000, 699–700; Velkovska, Elena: Libri liturgici bizantini, in: Churungco, Anscar (szerk.): *Scientia liturgica*, I, *Introduzione alla liturgia*, Casale Monferrato, 1998, 243–258.

¹⁷ Egyéb gyűjtemények is őriznek értékes liturgikus kéziratosokat, többek között a Nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, illetve az Eperjesi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Teológiai Karának Könyvtára, valamint a lembergi (Львів) Sztefánik Nemzeti Tudományos Könyvtár. Ezen kéziratok között ugyanakkor nincs egy euchologion sem, amely helyi eredetű és a 17. század közepénél korábbi lenne, így a témára vonatkozó kutatásban nem relevánsak.

az említett sokszínűség nyomot hagyott a liturgikus hagyományon. Így gondolta ezt Hodinka Antal is, aki elsőként lett figyelmes a püspöki és kolostori könyvtárak gazdag anyagára. Behatóbb analízisre nem nyílt lehetősége, de első látásra is feltűnt neki, hogy a kéziratok egymás között jelentős nyelvi különbözőségeket mutatnak.¹⁸

Bár a kéziratok közötti eltérések filológiai szempontból ténylegesen szembetűnőek, és egyikük-másikuk rendkívül érdekes, másutt ismeretlen liturgikus sajátosságokat tartalmaz, lényegüket tekintve mégis meglepően egységes gyakorlat bontakozik ki előttünk.¹⁹ Valamennyi euchologiont Filotheosz Kokkinosz konstantinápolyi pátriárka (1353–1354 és 1364–1376) diataxisza első változatának hatása alatt írták. A diataxisz a liturgikus nyelvhasználatban a Szent Liturgia ünnepléséhez szolgáló részletes szabályrendszert jelent, tulajdonképpen rubrikák gyűjteménye.²⁰ Filotheosz diataxiszának első variánsát²¹ még Áthosz-hegyi szerzetesévei alatt írta, később pedig átdolgozta azt. Az így létrejött második szövegváltozat és az abból készült szláv fordítások elterjedtek a legtöbb bizánci szertartású egyházban, de legalábbis valamilyen mértékben éreztették hatásukat. A Munkácsi Egyházmegye legrégebbi kéziratok szerzői ugyanakkor az első szövegváltozathoz tartozó, úgynevezett áthoszi szerkesztésű szláv fordítással állnak szoros összefüggésben.²² Ez a feltehetően áthoszi szerb körökben keletkezett változat elsősorban a Balkánon (a szerb és a bolgár egyházban) terjedt el. A munkácsi hagyomány tehát, legalábbis

a legrégebbi általunk rekonstruálható formájában, balkáni gyökerekre nyúlik vissza. Ezt a hagyomány-anyagot még az első vlach telepések hozhatták magukkal Moldván keresztül, és így vált általánossá a Kárpát-medence északkeleti vidékének bizánci rítusú monostoraiban, ahonnan aztán később szétterjedt az egyes parókiákra is. Jóformán ugyanez a liturgikus tradíció érkezett más irányból a szerbek közvetítésével.

Az ungvári unió hatása a liturgikus életre

A Rómával történő egységre lépés idején a történeti Munkácsi Egyházmegye monostoraiban és parókiáin egy viszonylag egységes liturgikus gyakorlat uralkodott, amennyire legalábbis a fennmaradt dokumentumokból erre következtetni lehet. A liturgikus szövegek ugyanis valamiféle egységet mutatnak föl, ami nyilvánvalóan a monostorok mint liturgikus központok szerepének tudható be. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ebben az időszakban, de még az uniót követő száz évben sem volt itt sem szeminárium, sem bármilyen teológiai iskola, ahogyan püspöki hivatal sem. Joggal merül föl a kérdés, vajon előidézett-e változásokat az eddig ortodox hívek szentségi életében a Rómával megkötött unió, és ha igen, milyen jellegűeket.

Bármily meglepő, az egység első évtizedeiből nincs semmilyen adat arra vonatkozóan, hogy a megváltozott egyházpolitikai helyzet fordulatot hozott volna e téren. A katolikus főpapok vajmi keveset törődtek a rítust érintő kérdésekkel,

¹⁸ Vö. Hodinka, 1909, 787–791.

¹⁹ Ez a megállapítás a tíz legrégebbi ismert kéziratok euchologion vizsgálatán alapul. A kéziratok közül hét az egykori ungvári püspöki könyvtárban lelhető fel, amely ma az egyetemi könyvtár részét képezi. Jelzetük: 30 D (570), 31 D (497), 32 D (403), 33 D (80), 34 D (90), 37 D (335), 38 D (68) – vö. Štrepel, 2012. Az Országos Széchényi Könyvtár további három kéziratot őriz, melyek Hodinka Antal révén kerültek a közgyűjteménybe: *Quart. Eccl. Slav.*, 11; *Quart. Eccl. Slav.*, 12; *Quart. Eccl. Slav.*, 13 – vö. Cleminson, 2006, 78–90. Analízisünk leginkább Aranyszájú Szent János *Liturgiájának* szövegére szorított. További, az euchologionok egészét érintő kutatások újabb értékes ismeretekkel gazdagíthatnák nemcsak a hazai, hanem az egész nemzetközi liturgiatudományt.

²⁰ A diataxisz műfajáról általánosságban vö. Taft, Robert: Diataxis, in: Kazhdan, Alexander P. (ed.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1, New York – Oxford, 1991, 619.

²¹ Filotheosz diataxiszának két szövegváltozatához és az azokból készült szláv fordításokhoz vö. Zheltov, 2010, 346–348; Афанасьева, Татьяна: К вопросу о редакциях славянского перевода Диатакиса Божественной литургии патриарха Филофея Коккина и об авторстве его древнерусской версии, *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*, 2013, 67–85.

²² A szóban forgó euchologionoknak a Filotheosz diataxisza első variánsával való rokonítása a következő megfigyeléseken alapul: 1. A pápi ruhák felöltését kísérvő imák elmaradnak; a szöveg csak a diakónusnak szánt formulákat hozza. 2. A megemlékezések sorát a harmadik proszforán (áldozati kenyér) a mai szláv gyakorlatban és a diataxisz második, átdolgozott variánsában Keresztelő János nyitja. A diataxisz első változatában és következésképpen az áthoszi szerkesztésű fordításban a harmadik proszforán a megemlékezések az életadó Szent Kereszt említésével kezdődnek, ezt követi a test nélküli mennyei erőkről, majd a Keresztelőről való megemlékezés. 3. A diakónus saját részéről megemlékező részecskéket helyezhet a diszkoszra (élőkért és holtakért is). Az egyes szláv fordítások sajátosságairól vö. Zheltov, 2010, 351.

II.1.2.

az egyesült keletiek szertartásbeli sajátosságait ugyanis ekkor még nem tekintették veszélyes anomáliáknak. Sokkal feltűnőbb az a változás, amely egy egész más tényezőnek tulajdonítható. A 17. századtól kezdve a Magyar Királyság északkeleti szegletében élő bizánci rítusúakhoz is egyre nagyobb mennyiségben jutottak el a nyomtatott liturgikus könyvek. Míg azonban a tipográfia liturgikus téren általában egységesítést idézett elő,²³ a Munkácsi Egyházmegyében éppen ellentétes folyamatot indított el. A helyi nyomda hiányát pótló könyvimport következtében egyfajta liturgikus kavalkád állt elő. Mindazonáltal – elsősorban az 1771-ben kánonilag is felállított egyházmegye gyorsan kiépülő infrastruktúrájának köszönhetően – lassanként mégiscsak kialakult egy egységes helyi hagyomány, melyet olyan intézmények garantáltak, mint az ungvári székesegyház²⁴ vagy a papnevelő intézet. Ezek vették át a monostoroknak a liturgia ápolásában betöltött szerepét.

A fokozatosan kifejlődő helyi hagyomány magja nem is annyira konkrét liturgikus mozzanatoknak köszönhetően alakult. Inkább abban a mély meggyőződésben gyökerezett, amely a papság mentalitását éppúgy hosszú időn át jellemezte, mint a hívekét, hogy tudniillik ők az atyáiktól örökölt tradíciót szeplőtelenül megőrizték, s így a rítus mentes maradt mindenféle külső, leginkább a római egyház felől érkező behatásoktól. Ez utóbbi hatásokat általában latinizációként szokás emlegetni. A Magyarország északkeleti részén élő görögkatolikusok fölöttébb büszkék voltak arra, hogy nem hagytak idegen liturgikus szokásokat beszüremkedni ősi szertartásaikba, és így a rítus nem „romlott meg”, amit sok egyesült egyház nem mondhatott el magáról.

Ez a meggyőződés persze csak részben volt igaz. Olyan idegen elemek, mint a szentségimádás, az orgonazene, a kovásztalan kenyér, vagyis az ostya használata, valóban elkerülték az itteni gyakorlatot. A Munkácsi Egyházmegyében egészen a 20. századig ragaszkodtak az ikonosztázió építéséhez, amelyet a Kijevi Metropólia egyes területein már a 17. századtól kezdtek elhagyni, vagy ha mégis felállították, erősen redukált formában.²⁵ A Szent Liturgiát is sokáig csonkítatlanul, a 14. században kialakult formájában ünnepelték. Ismeretlen volt a privát mise (magánmise)²⁶ fogalma, ahogy az úrnapja vagy a szeplőtelen fogantatás ünnepe is.

A katolikus egyház unitusokat érintő politikája ugyanakkor az unió után mintegy fél évszázaddal jócskán megváltozott. A latin rítusú főpapok szükségét érezték, hogy gyámkodjanak az egyesültek fölött, akikben szerintük a katolikus tanítás – ezen elsősorban a tridenti zsinaton jóváhagyott skolasztikus dogmákat értették – még nem szilárdult meg eléggé.²⁷ Az 1700-as évek közepe táján drasztikus mutációkat foganatosítottak a szertartások terén, és, hogy csak a látványosabbak közül említsünk néhányat, beszüntették a kisdedek áldoztatását és a zeon²⁸ rítusát.

Ezeket az intézkedéseket az ukrán egyesült egyház 1720-as zamošći zsinata dekrétumainak mintájára foganatosították. Ezen a tartományi zsinaton számos határozatot hoztak, melyek az egyház szentségi rendjét érintették. Minthogy a Kijevi Metropólia püspökeinek körében a latinizáló tendencia már évtizedek óta dominált, a zsinati atyák célja abban állt, hogy a liturgikus gyakorlatot összhangba hozzák a tridenti zsinat szentség-tanával. A zamošći zsinat döntései – helyi színódus lévén – nem bírtak kötelező érvénnyel a Munkácsi

²³ Vö. Taft, Robert: *A bizánci liturgia* (Bizánc világa, X), Budapest, 2005, 123–124.

²⁴ Az egykor a jezsuiták tulajdonában lévő templomot Mária Terézia adományozta a görögkatolikusoknak a rend feloszlatása után. Az épületen Bacsinzky András püspök elgondolásai szerint hajtották végre azokat a változtatásokat, amelyeket a bizánci rítus előírásai megkövetelnek egy liturgikus tértől. Az átépített, immár székesegyházként működő templom, ahogyan a néhány évtizeddel korábban felépült máriapócsi kegytemplom is, mintául szolgált az egyházmegye egyre szaporodó kőtemplomainak berendezéséhez. Az említett két templom történetéhez vö. Terdik, 2014a, 76–120.

²⁵ Vö. Takala-Roszczenko, Maria: *The 'Latin' within the 'Greek': The Feast of the Holy Eucharist in the Context of Ruthenian Eastern Rite Liturgical Evolution in the 16th–18th Centuries*, Joensuu, 2013, 141–142.

²⁶ Ez a megállapítás nem érvényes a szerzetesházakra, amelyek már a 18. században is jelentős reformon estek át, és számos – addig ismeretlen – szokást vezettek be külföldi mintára.

²⁷ Vö. Véghseő Tamás: Az 1750–1752 között lezajlott vizitáció történeti háttere, in: Véghseő–Terdik–Simon–Majchrics–Földvári–Lágler, 2015, 7–11.

²⁸ A zeon forró víz, melyet az áldozás előtt öntenek a kehelybe, a Szentlélek éltető jelenlétét szimbolizálva. Kialakulásáról vö. Taft, Robert F.: *The Precommunion Rites: A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, V (Orientalia Christiana Analecta, 261), Roma, 2000, 441–472.

Egyházmegyére, mégis hatással voltak annak sorsára. Ez idő tájt a munkácsi püspök, papjaival egyetemben, az egri püspöknek való alávetettségben élt. A Szentszék sokáig vonakodott a Munkácsi Egyházmegyéét hivatalosan elismerni, minthogy annak megalapítását semmiféle módon nem lehetett igazolni. Ha egy keleti egyház csatlakozni kívánt Rómához, rendszerint közvetlenül a Szentszék joghatósága alá került. Munkács esetében a helyzet kezdettől fogva összetettebbnek mutatkozott. A Munkácson székelő püspökök ugyanis a 18. század elejétől az egri püspöknek tartoztak engedelmességgel, ez utóbbiak úgy tekintettek rájuk, mint „rítusvikáriusokra”. A latin főpapok kihasználták az egyesültek kiszolgáltatott helyzetét, és minden követ megmozgattak, nehogy Róma önálló egyházmegyéét állítson fel számukra.

Az egri püspököknek ezen politikai programjába illeszkedtek az új liturgikus elírások is. Figyelemre méltó, hogy míg az ukrán egyházban az említett liturgikus változásokat belső reformok eredményezték, a Munkácsi Egyházmegye klérusa és hívei külső kényszerként élték meg azokat.

Évtizedes huzavona után Mária Terézia 1771-ben megalapította a Munkácsi Egyházmegyéét, amelyet XIV. Kelemen pápa az „Eximia Regalium...” kezdetű bullájával kanonizált. Ezzel megnyílt egy olyan korszak, amelyben a liturgia szabadon fejlődhetett. Az egyházmegye intézményi kiépítése Bacsinszky András püspökre hárult, aki kiemelt figyelmet fordított a szertartások méltó végzésére.²⁹ Amikor 1773-ban Mária Terézia tanácskozáásra hívta a Magyar Királyság unitus püspökeit,³⁰ a szerb és a román püspökök között Bacsinszky kitűnt konzervativizmussal, és kiállt az ősi liturgikus formák megőrzése mellett.³¹

Az egyházmegye kánoni felállításával együtt lassan a klérus régi vágya is beteljesülni látszott, elérték ugyanis azt a jogi és szociális státuszt,

amelyet a latin rítusú katolikus papság már régóta élvezett. A Rómával való egységre lépés egyik fő – ha nem a legfontosabb – motivációja a papok szempontjából a jobbágykötelezettségek alóli felszabadulás volt. Leegyszerűsíteni a valóságot, ha ezt pusztán önös érdekként fognánk fel. Amíg a papság nem élvezett valamiféle immunitást, az egyházi élet egészében volt korlátozva, hiszen a celebráló lelkész a földesura bármikor elhurcolhatta az oltár mellől a földekre, csakúgy, mint a kántort.³² Az ilyen esetek nem mentek ritkaságszámba, egyrészt, mert a bizánci kalendárium számos olyan ünnepet felsorol, amely a latin szertartásban ismeretlen, másrészt, mert az ortodoxok a Julianus-naptárt használták, míg magyar földön a katolikusok és a reformátusok már a 16. század végétől szinte mindenütt átvették a Gergely-félet.

Csakhogy a bizánci rítusúak emancipációs folyamata nem várt következményekkel járt. A szabad vallásgyakorlás elől ugyan elhárult immár minden akadály, és a papság is elnyerte az áhított szociális státuszt, de mindez jóformán csak a maga javára vált. Már Bacsinszky püspök idejében megfigyelhetők az egyházi szolgálattevőkön a buzgalom és a liturgikus élet lanygulásának jelei. Sokan az elvilágiasodás útjára léptek, elhanyagolták a szertartások végzését és a böjtöket, s gyakran szláv anyanyelvüket is elhagyták, ami által egyfajta szakadék nyílt köztük és a nép között.³³ Ennek a szekularizációnak tudható be, hogy az 1800-as évek közepére sok egyházközségben alig imádkozták már a zsolozsmát, a ritkábban végzett szertartások pedig, mint az előszenteltek liturgiája vagy Krétai Szent András bünbánati kánonja, teljesen kivesztek.³⁴

A rítus mint identitásformáló erő

A fent említett folyamatok ellenére rituális szempontból alapvetően konzervatív beállítottság

²⁹ Egyik intézkedése volt például, hogy a szertartások tanulmányozása végett szerzeteseket küldött a kijevi Barlangkolostorba, vö. Недзельский, 1932, 87.

³⁰ Az ún. bécsi zsinat előzményeihez, lefolyásához és aktáihoz lásd Lacko, 1975.

³¹ Egy eklatáns példa: míg a többi püspök az olyan szentek eltávolítását kívánta az egyházi kalendáriumból, akik a nagy szakadás után éltek (mint a moszkvai csodatévő főpapok), Bacsinszky hangsúlyozta, hogy a nép körében tisztelt szentekről van szó, akiknek a tisztelete ellen a római Szentszék sem emelt kifogást, vö. Lacko, 1975, 14–15, 43–44, 76, 245–248.

³² Vö. Lippay György érsek Szentszéknek küldött beszámolójával az 1654-es évből: Hodinka, 1911, no. 126, 169. Lippay az elsők között figyelt föl a ruszin nép nyomorúságos helyzetére.

³³ Bacsinszky András körleveleiben már mindezt felpanaszolja a papságnak. Vö. Udvari, István: The Circulars of András Bacsinszky, Bishop of Munkács (1732–1772–1809) Belonging to the Period of Maria Therese, *Studia Slavica Hungarica* 48(2003), 287–289.

³⁴ Popovics Bazil püspök (1837–1864) hosszú lajstromokban vádolja a klérust szolgálatbeli hanyagságáért, vö. 892. sz. körlevél, 1840. március 19., Sárospataki protokollum; 1219. sz. körlevél, 1834. december 5, Tokaji protokollum, Miskolci Egyházmegye Levéltára, GKPL, III–2–b.

II.1.2.

jellemezte a hívek és a papság tudatát is. A szertartásokat továbbra is az atyai hagyományokhoz hűen ünnepelték. A liturgikus örökség felett érzett büszkeség a 19. század közepétől fölerősödött, amit alapvetően két okra lehet visszavezetni. Az első az orosz kultúrával való találkozás, amelyre 1849 után nyílt lehetőség, az orosz csapatok magyarországi tartózkodása révén.³⁵ Ehhez kapcsolódik a másik tényező is, a ruszin nép öntudatra ébredése, illetve önazonosságának keresése. Nem is gondolnánk, milyen szerepe volt mindebben a rítusnak. Amikor a ruszinság a többi hazai nemzetiség közül szinte utolsóként eszmélni kezdett, a sorai között lévő csekély számú intelligencia előtt világossá vált, hogy irodalmi nyelv nélkül a nép aligha maradhat fenn. Ez a nemzeti ébredés kezdetben nem öltött semmilyen politikai színezetet. Noha a szintén mozgolódó ukrán nép képviselői keresték a kapcsolatot a ruszin „testvérekkel”, közeledésüket ez utóbbiak általában rideg közönnyel fogadták. Etalont számukra az orosz nyelv és kultúra jelentett, ami valóban érthetetlen, ha csak azt az egyetlen tényt vesszük figyelembe, hogy a hazai ruszinság mind nyelvében, mind szokásaiban sokkal közelebb állott az ukránokhoz. A ruszin értelmiség ruszofil érzelmei magyarázhatók történelmi és esztétikai okokkal, és azzal a nyelvészeti megokolással is, hogy idegenkedett a számára polonizmusoktól hemzsegő ukrán nyelvtől. Szebbnek és archaikusabbnak csengett a ruszin fül számára az orosz, már csak azért is, mert az egyházi szlávhoz közelebbinek érezte, ez pedig a maga részéről sokáig hatott a helyi ruszin nyelvre.³⁶ Döntőnek a szóban forgó választásban mégis egy egész más faktor mutatkozott. A ruszinok csodálattal tekintettek az orosz egyház liturgikus hagyományára, melyben sajátjukat ismerték föl, az ukránok latinizáló gyakorlatát pedig megvetették, mondván, hogy „megrontották a rítust”.³⁷ Valóságos kis liturgikus reneszánsz bontakozik ki az 1800-as évek közepétől, amiről

az orosz nyelvű liturgiakommentárok és katekizmusok tanúskodnak.³⁸

Törés a hagyományban

Bármilyen büszkék voltak a Munkácsi Egyházmegyében az ősök liturgikus hagyatékára, az idegen hatást nem tudták teljesen elkerülni. A 19. századtól már nem is annyira külső kényszerítő erő formálta a szertartásokat, mint inkább belső hatások érvényesültek. Bár a papképzés túlnyomó részben Ungváron folyt, mindig voltak, akik latin szemináriumokban nevelkedtek, ahol akarva-akaratlanul a skolasztikus szentségtan formálta a mentalitásukat. Gyakran éppen az ilyen, Pesten vagy külföldön tanuló papnövendékek közül került ki az egyházmegyék vezető rétege. A 19. század több püspöke is, akiket az emlékezet a liturgia ismerőiként és szeretőiként őrzött meg, ambivalens tevékenységével hagyott nyomot a liturgikus életben. Popovics Bazil püspököt (1837–1864) úgy tartották számon, mint aki igazán szívén viseli a szent szolgálatok ügyét. Ő volt az utolsó, aki még klobukot³⁹ hordott, és főpapi szertartásain használta a zeont és a ripidionokat. A császári titkosrendőrség folyton megfigyelés alatt tartotta gyanúsnak vélt orosz kapcsolata miatt. De ő volt az is, aki – elsőként a püspökök közül – már nem viselt szakállat, és aki kötelezte papjait a Szent Liturgia napi végzésére, ami a bizánci lelkiségtől teljesen idegen, s ami a későbbiekben súlyos következményekkel járt a papság lelkiségében és a nép liturgikus szemléletében.

Minden változás ellenére az egyházmegye szellemiségét továbbra is a liturgikus konzervativizmus jellemezte. Az említett latinizmusok a századok során vagy külső behatásra hagyták nyomaikat a helyi gyakorlaton, vagy észrevétlenül szivárogtak be, például a papnevelés által vagy pusztán divatból, anélkül, hogy a papság tudatában lett volna ennek. Az mindenesetre elmondható, hogy a Munkácsi és az abból

³⁵ Vö. Недзельский, 1932, 125–132.

³⁶ Vö. Геровский, Георгий: *Язык Подкарпатской Руси*, Москва, 1995, 46–61.

³⁷ A „rítusrontás” a 19. században szakkifejezéssé vált. Vö. Sztripszky Híador: *Moskophilizmus, ukrainizmus és a hazai rusznákok, Budapesti Szemle*, 153(1913), 288–290.

³⁸ A legnagyobb népszerűségnek Alekszander Duhnovics katekizmus (*Літургическій Катихись, или изъясненіе с. літургіи и нѣкоторыхъ церковныхъ обрядовъ по Новой Скрижали*, Будинь, 1851) és Jevgenyij Fencik kézikönyve (*Литургика или объясненіе богослуженія святой, восточной, православно кафелической церкви, въ Будапештѣ*, 1878) örvendett.

³⁹ A bizánci rítusú egyházakban a szerzetesek és a püspökök mindennapi fejfedője, amely egy keményebb, kalapszerű felső részből és egy hosszú, rendszerint fekete színű fátyolból áll.

1818-ban létrejött Eperjesi Egyházmegyében⁴⁰ a rítus még mindig tisztább formában maradt meg, mint sok más egyesült egyházban. Ezt bizonyítják Tóth Miklós eperjesi püspök (1876–1882) egész egyházmegyéjére kiterjedő kánoni látogatásának jegyzőkönyvei.⁴¹ A püspök számos szabálytalanságot észlelt a szertartások rendjét illetően, amelyek leginkább a Szent Liturgia önkényes megrövidítésében és néhány, kötelező jelleggel elvégzendő istentisztelet elhagyásában álltak. Ugyanakkor említésre méltó, hogy a keleti liturgikus szellemnek idegen elemeket csak néhány parókián talált föl. Határozottan megtiltotta a szentségimádásokat és a szentségi körmeneteket azokon a helyeken, ahol szokásban voltak, azon megokolással, hogy ezek a jámborsági gyakorlatok sem a munkácsi anyaegyházmegyében, sem az eperjesi székesegyházban nincsenek szokásban, és nem képezik részét az ősi hagyománynak. Megjegyzendő, hogy az Eperjesi Egyházmegye – fekvéséből adódóan is – mindig nyitottabb volt a liturgikus újdonságra, a munkácsi püspökségben pedig jobban idegenkedtek mindattól, amit a hagyománnyal nem tartottak összeegyeztethetőnek.

A két világháború közti időszak törést hozott a liturgikus szemléletben. A trianoni szerződés következtében a Munkácsi és az Eperjesi Egyházmegye néhány parókia kivételével Csehszlovákia területére került, ahol az állam egy jobban ellenőrizhető nemzeti ortodox egyház megerősödését támogatta volna.⁴² Ilyen légkörben a rítus az lett, ami a történeti Munkácsi Egyházmegyében még soha nem volt: megkülönböztető jel. Ettől fogva elsősorban a klérus, de idővel a hívek is kifejezetten törekedtek arra, hogy rituális elemek, gesztusok vagy addig ismeretlen szertartások révén megkülönböztessék magukat az ortodoxoktól. Hamar elterjedt a szentségimádás, a Jézus szíve kultusz és az egyéb latin eredetű áhítatgyakorlatok, amelyek által erősíteni vélték a katolikus egyházhoz fűződő köteléket. Az új

lelkiségi irányzat úttörői a megreformált bazilita rend tagjai közül kerültek ki.⁴³

Az egyházmegyék vezetősége a megváltozott politikai viszonyok között most már az ukrán egyházzal kereste a kapcsolatot. Átvették liturgikus könyveiket, amelyeket sokáig vonakodtak használni. 1942-ben azonban a Szentszék új, bizonyos latin elemektől megtisztított liturgikus szövegeket adott ki, részben éppen az előbb említett, az ortodoxoktól való eltávolodást a rítus szintjén is növelő folyamatokat megfékezendő. Az új könyvek azon egyházmegyék számára bírtak kötelező jelleggel, amelyekben a zamošci zsinat határozatai érvényben voltak. A Munkácsi Egyházmegye nem tartozott ezek közé, ekkor mégis az új liturgikon mellett döntöttek az illetékesek.⁴⁴ Ezzel gyakorlatilag lezárult a munkácsi liturgikus hagyomány sajátos útja. A Munkácsi Egyházmegye 1949-ben, illetve az Eperjesi Egyházmegye 1950-ben bekövetkező, a kommunista államhatalmak által megvalósuló likvidálása egyébként is véget vetett volna bármilyen belső liturgikus fejlődésnek. Az azóta újjáéledt egyházmegyék most liturgikus identitásukat keresik. Hagyománykincsük részben tovább él olyan leányegyházakban, mint a magyar görögkatolikus egyház, a Pittsburghi Görögkatolikus Metropólia vagy a Szerbiában lévő Bácskeresztúri (Руски Крстур) Egyházmegye.

⁴⁰ Az egyházmegye alapításának történetéhez vö. Duhnovič, Aleksander: *The History of the Eparchy of Prjašev* [Basilius Pekar fordítása a latin kéziratból] (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni, ser. II, sec. I, vol. XXV), Romae, 1971².

⁴¹ Vö. Dobos, András: *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo dall'unione di Užgorod fino alla metà del XX secolo*, Dissertazione di dottorato, Roma, 2019, 281–282.

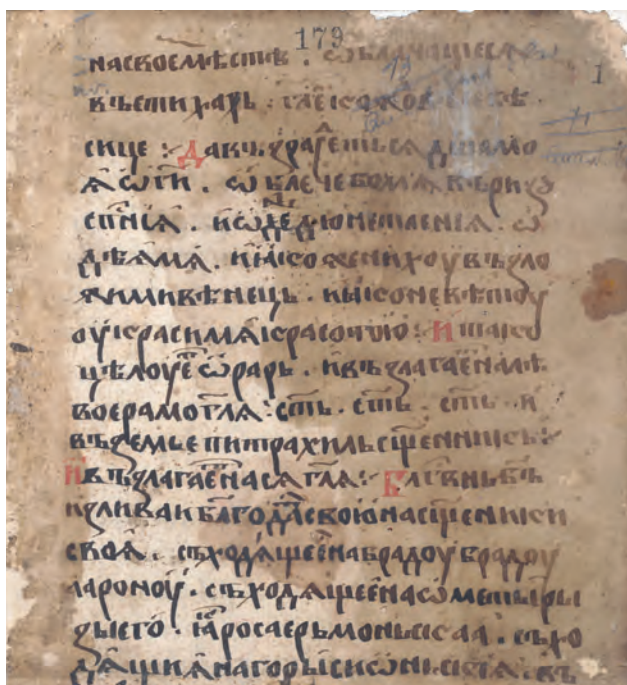
⁴² Vö. Пекар, Атанасій В.: *Нариси історії церкви Закарпаття*, I, Рим, 1967, 128–132.

⁴³ Vö. Пекар, Атанасій В.: *Василіянська провінція св. Миколая на Закарпатті* (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni, II/IX, fasc. 1–4), Roma, 1982.

⁴⁴ Vö. Пекар, Атанасій В.: *Нариси історії церкви Закарпаття*, II, Рим–Львів, 1997, 45–46.

II.1.2. Euchologion

Kat. II.9.

16. század közepe, rutén közeg

papír, tinta

i + 181 + fólió

19 × 13,5 cm

Kötés: modern, a gerincén bőr, a hátoldalán korábbi bőrkötés maradványa.

Restaurálás: Magyarai Lászlóné, 1953.

OSZK, Quart. Eccl. Slav. 13.

Ez az euchologion a történelmi Munkácsi Egyházmegye területéről ránk maradt egyik legrégebb liturgikus emlék, a 16. század közepére datálják. Egyike annak a tizennégy kéziratnak, amelyet Hodinka Antal adományozott a közgyűjteménynek 1904-ben. Pontos eredete ismeretlen, csak annyi állapítható meg, hogy ruszin vidéken keletkezett. A másoló többé-kevésbé a tirnovói iskola normáit vette figyelembe.

Tartalmát tekintve a kézirat az euchologionok kategóriájába tartozik. A szó eredeti értelmében ez a könyvtípus tartalmazza nemcsak a szentségek és különféle áldások rendjét – ahogy ma a fogalom ebben a szűkebb értelemben használatos –, hanem a liturgiákat és a zsolozsma állandó, papi szolgálattelvőre vonatkozó részeit is. A jelen kézirat magában foglalja Aranyszájú Szent János és Nagy Szent Bazil *Liturgiáját*, a reggeli és az alkonyati istentisztelet – a vecsernye és az utrenye – rendjét, a testvérré fogadás rítusát, a keresztény beavatást – a keresztséget és a csatolt szertartásokat –, a pünkösdi térdhajtási imákat, a nagy és a kisebb

vízszentelést, a házasságkötés szertartását, a halottakról való megemlékezést, a bűnbánati szövegeket és a különböző egyéb alkalmakra szóló áldásokat, imádságokat. A kézirat csonka, az abban utolsóként szereplő bűnbánati szertartás hiányos.

Aranyszájú Szent János *Liturgiájának* rendjét a kézirat Filotheosz Kokkinosz konstantinápolyi pátriárka (1353–1354, 1364–1376) diataxisza szerint közli, mégpedig az annak első változatából készült szláv fordítás, az úgynevezett áthoszi változat alapján. Filotheosz diataxiszának ezt az első verzióját követik az első nyomtatott szláv liturgikonok, így a tãrgoviștei (1508), a gorãždei (1519) és a velencei (1519) is. Ennek legfőbb sajátossága a második szöveghez képest – amelyet a legtöbb bizánci rítusú egyház ma is használ –, hogy az előkészületben, a proskomidiában a megemlékezések sorát a Szent Kereszttel nyitja. Ezenkívül lehetőséget kínál a diakónusnak, hogy a papot követően maga is megemlékező részecskéket helyezzen a diszkoszra. Ugyanakkor különbözik az említett áthoszi verziótól – és következésképpen az említett nyomtatott könyvektől – abban, hogy tartalmazza a diakónusnak az orárion, vagyis egy stólaszerű ruhadarab felöltésekor mondandó imáját, illetve az epiklézis előtt a harmadik imaóra tropárját. Ugyanakkor a proskomidiában kihagyja Áthoszi Szent Atanáz és a szerb Szent Simeon említését, de beilleszti a listába az istenősoket, Joakimot és Annát. (D. A.)

Irodalom

Cleminson–Moussakova–Voutova, 2006, 78–79; Афанасьева, Татьяна Игоревна: К вопросу о редакциях славянского перевода Диатаксиса Божественной литургии патриарха Филофея Коккина и об авторстве его древнерусской версии, *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*, 2013, 67–85.

II.1.2. Tetraevangelion

Kat. II.10.

16. század közepe, rutén közeg

papír, tinta

i + 328 + i fólió

Kötés: félbőr, márványozott papír, modern.

33 × 20,5 cm

Restaurált.

OSZK, Fol. Eccl. Slav. 13.

A bizánci egyházak liturgikus könyvei között az evangéliumos könyvnek kiemelt szerepe van. Minden templom oltárának közepén állandó jelleggel ott kell lennie, mintegy az élő Krisztus jelenlétét szimbolizálva az ő közösségében. A Szent Liturgián és néhány egyéb szertartás meghatározott pontján körmenetben viszi ki a diakónus vagy annak híján a pap a szentélyből a templomhajóba, esetleg a templomon kívülre, majd onnan vissza az oltárhoz. Megkülönböztetett alkalmakkor, így minden vasárnap a reggeli istentiszteleten (utrenye), a hívek az evangéliumos könyv megcsókolásával fejezik ki hódolatukat a föltámadt Krisztusnak.

Az első, liturgikus használatra szánt evangéliumos könyvek *tetraevangelion* néven ismertek. A görög szó jelentése „négy(es) evangélium”. Az elnevezés maga is arra utal, hogy egy ilyen kötet *Máté, Márk, Lukács és János evangéliumának* szövegét egymás után, megszakítás nélkül közli, a laodikeai zsinat (361) által meghatározott kánoni sorrendben. A 8. századtól kezd elterjedni az a típusú evangéliumos könyv, amely nem a kánoni sorrendet követi, hanem a liturgikus év menetét. Ez a görögül *aparakosznak* is nevezett kiadás — amely megfelel a nyugati *evangelistariumnak* — nem folytatólagosan hozza az evangéliumok szövegét, hanem válogatott perikópákat tartalmaz, rendszerint a húsvétvasárnapi liturgiára előírt *János evangéliumából* vett szakasszal kezdve. A bizánci rítus egyházi szláv nyelvet követő egyházai szinte kizárólag a *tetraevangeliont* használják, míg a görög egyházak az *aparakoszt* részesítik előnyben.

A történeti Munkácsi Egyházmegye templomainak oltárain kezdettől fogva *tetraevangelion* díszelgett. Az egyházmegye egyik első, teljes egészében ránk maradt liturgikus emléke, az 1401-ből származó királyházi (Королеве) evangélium, szintén ebbe a kategóriába tartozik.

Az itt bemutatott kötet a 16. század közepe-re datálható. Nyelvezetét és helyesírását tekintve a másoló igyekezett tartani az egyházi szláv középbolgár redakciójának úgynevezett tirnava-i normáit. A gyakori hibákból azonban

egyértelműsíthetők keleti szláv nyelvi gyökerei, ami egyik jele annak, hogy a tetraevangelion ruszin környezetben keletkezett. A kötet legkorábbi kézírásos bejegyzése arról tudósít, hogy a könyvet egy Péter nevű pap vásárolta feleségével egy tehén és egy bika árán az egykori Bereg megyében található Malmos (Стройне) falu temploma számára.

A kötet tartalmazza a négy evangélium szövegén kívül az egyes könyvek előtt Theofilaktosz ohridi érsek († 1107) bevezető magyarázatát, valamint egy *szinaxárium* töredékét és egy naptári részt is, benne Száva és Simeon szerb szentek említésével. Ez utóbbi alapján feltételezhető a kézirat prototípusának szerb eredete.

A négy evangélium elejét pirossal festett, növényi indákat idéző fejléc díszíti. Az iniciálék nagy részére balkáni, fonatos ornamentika jellemző. (D. A.)

Irodalom

Velkovska, Elena: I libri liturgici bizantini, in: Chupungco, Anscar J. (red.): *Scientia Liturgica*, I, Casale Monferrato, 1998, 243–258; Cleminson–Moussakova–Voutova, 2006, 23–25, Plate 10.

Ткаченко, Александр Анатольевич: Евангелие служебное, in: *Православная Энциклопедия*, 16, Москва, 2007, 687–688.

II.1.2. Tetraevangelion

Kat. II.11.

16. század (harmadik negyede); rutén közeg
papír, tinta, illuminált

i + 292 + i fólió

Kötés: barna egész bőr, ornamentális és figurális
nyomott mintákkal, aranyozás nyomával, 17. század
33 × 21,5 cm

Restaurálás: Magyarai Lászlóné, 1956.
OSZK, Fol. Eccl. Slav. 6.

A történeti Munkácsi Egyházmegye területéről nagyon kevés korai, festett miniatúrával díszített kötet maradt fenn. Ebben az evangéliumban a négy szent író egész oldalt kitöltő, őket írás közben megjelenítő auktorportréja is megtalálható: Szent Mátéé (fol. 15v, 275 × 175 mm), amelynek bal alsó sarka hiányos; Szent Márké (fol. 92v, 281 × 182 mm); Szent Lukácsé (fol. 143v, 288 × 145 mm) és Szent Jánosé (fol. 255v, 285 × 175 mm). A miniatúrák keretezése egyszerű, az evangélisták architektúra-elemekből összeállított háttér előtt, vagyis enteriőrben ülve alkotnak, kivéve Jánost, aki idősen, tájháttér előtt, Pathmosz szigetén ül, és az eget kémleli. A kötetben több, igényesen megformált ornamentális díszítés is található

még, a négy evangélium kezdetén nagy méretű, fonatdíszes iniciálékkal.

A négy evangélium szövegén kívül megtalálható még benne: az elején egy *szinaxáron*, az egyes könyvek előtt Theofilaktosz ohridi érsek († 1107) bevezető magyarázata, a végén egy naptár, amelyet a nagyböjtre szóló olvasmányok és vegyes szövegek követnek.

Nyelvezetét és helyesírását az egyházi szláv középbolgár redakciójának úgynevezett tirnovói normái jellemzik, egyértelmű keleti szláv jegyekkel, ami arra utal, hogy rutén környezetben keletkezett. A kötet kéziratos bejegyzése arról tudósít, hogy a könyvet Alekszej vásárolta feleségével a „csornai” Szent Mihály-templom számára. Ez a település talán az egykori Ugocsa vármegyében található Csarnató (Черна) faluval lehet azonos. A könyv 1904-ben Hodinka Antal révén jutott a könyvtár birtokába. (T. Sz.)

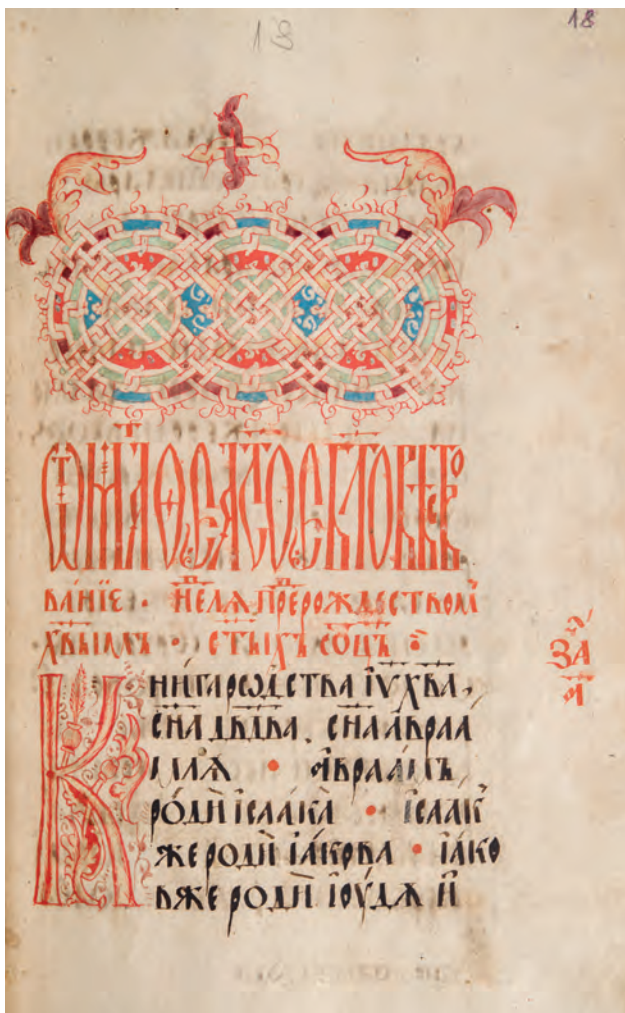
Irodalom

Cleminson–Moussakova–Voutova, 2006, 26–28, Plate IV, 11, 12.

Puskás, 2008, 47–48, 19. kép.

II.1.2. Tetraevangelion,
ún. Piricsei kódex
Kat. II.12.

16. század utolsó negyede
papír, tinta
[389] fol.

19,6 × 32,4 × 8 cm

Egykori egész bőr kötéséből csak a fatáblák maradtak meg, bőr nélkül, négy bordával, kapcsok nyomaival.
Restaurálás: 2019.
Nyíregyháza, SZAGKHF, ltsz. M-1058 (Ms20008).

Ez az egyházi szláv nyelvű kézirat a görögkatolikus könyvemlékek közül talán a legismertebb, amely *Piricsei kódex* néven került a tudományos köztudatba első leírója, Somogyi Árpád elnevezése nyomán. Később M. Pandur Julianna, majd Kocsis Mihály is foglalkozott a könyvvel, akik nyelvi jellegzetességei alapján megerősítették a kézirat keleti szláv eredetét. A *Piricsei kódex* így a magyarországi görögkatolikusok körében fennmaradt legkorábbi cirill kéziratok közé sorolható. A papír vízjele (liliom) alapján a könyv másolásának idejét M. Pandur Julianna nyomán legkorábban 1570 körülre tehetjük.

Tartalmát tekintve tetraevangelion, mely az evangéliumi olvasmányok rendjét mutató kisegítő táblázatokon kívül a négy evangélium teljes szövegét, illetve mindegyikük előtt a bolgár Theofilaktosz által írt előszókat is tartalmazza. A könyv végén ünnepi kalendáriumot, illetve a nagyböjtben és különféle alkalmakkor esedékes evangéliumi olvasmányok rendjét találjuk.

A kézirathoz eredetileg három szalagfonatos és egy növényi díszes ornamentális fejléc készült; az evangéliumokat megelőző előszóknál visszafogott növényi díszítéssel kiegészített, pirossal festett iniciálék találhatók.

A szalagfonatos fejlécekről a kézirat korábbi kutatói is kiemelték, hogy balkáni párhuzamokat mutatnak, míg az egyetlen, ezektől erősen különböző fejlécről megállapíthatjuk, hogy a 16. század végén a legkorábbi keleti szláv nyomtatványokban feltűnő, reneszánsz akantuszleveles-indás fejléceket idézi. Legközelebbi párhuzamát a Vilnóban (Vilnius) a Mamonyics fivérek nyomdájában készült könyvekben, azok közül is az 1575 körül Pjotr Tyimofejev Msztyiszlavec által nyomtatott breviáriumban (*Časovnik*) találtuk. Msztyiszlavec Moszkvából került a Litván Nagyfejedelemségbe, a keleti szláv könyvnyomtatás atyjaként ismert Ivan Fjodorov mellett kezdte a pályafutását, majd Vilnóban lett a Mamonyicsok nyomdásza 1574 és 1576 között. A nyomda a tőle maradt dúcokat vélhetően távozása után is használta.

A piricsei kézirat első, *Máté evangéliuma* előtt található bonyolultabb, hármass fonatokból összefűződő körös fejléce kapcsán szintén felmerül, hogy nyomtatott előképre megy vissza. Elsőre meglepőnek tűnik, hogy egy szerb nyomtatású liturgikon, a Velencében, Božidar Vuković nyomdájából 1519-ben kikerült *Služabnik* fejlécével mutat rokonságot. A korai keleti szláv és szerb könyvnyomtatás kapcsolataival foglalkozó kutatás azonban régóta számontartja azt a nyomtatványt, amely számára változatlan formában újrametszették a velencei liturgikon fonatos fejlécének dúcát. Ez pedig az 1583-ban Vilnóban a Mamonyics-nyomdában készült *Služebnik*, amely által a korai balkáni eredetű motívum a keleti szláv könyvművészetbe is eljutott. A fentiek alapján tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy a *Piricsei kódex* díszítése balkáni motívumanalógiái ellenére készülhetett a Litván Nagyfejedelemség területén, és pedig minden bizonnyal a 16. század utolsó negyedében, valamint hogy illusztrációira már a korai keleti szláv nyomtatott könyvek fametszetes grafikai hatottak.

A kézirat eredetileg nem tartalmazott figurális egyedi grafikai ábrázolásokat. A benne található

három, egész oldalas evangélistaábrázolás (János – „Márk” felirattal –, Lukács, illetve Márk – „János” felirattal) fametszetes sokszorosított grafika, amelyeket egy lvivi kiadású (Tipografia bratsva, 1636 vagy 1644) evangéliumból vágtak ki és ragasztottak/kötötték be a *Piricsei kódex*be. A könyv ilyen kiegészítésére az utolsó levélen olvasható, későbbi bejegyzés alapján talán 1666-ban (de mindenképpen 1636/1644 után) kerülhetett sor: „Jegyzet! A könyvkötő által a táblára nyomott képen látható [1666] évszám, vagy is: 1666. évszám.”

Ezt a bejegyzést 1876. március 20-án Jenkovszky Ágoston piricsei görögkatolikus parókus helyezte el a könyvben, az előtte olvasható cirill betűs bejegyzéssel együtt, amely a kötetben lévő korábbi lapalji bejegyzés átirata. A könyv provenienciájára az első előzéken olvasható, magyar nyelvű bejegyzés is utal: „Piricsei gkat. egyház tulajdona jegyzette: Jenkovszky Ágoston gklek. 876”.

A Jenkovszky által is átirat cirill betűs, ukrán szerkesztésű egyházi szláv marginális a 123v–145. lapok alján húzódik. Eszerint a könyvet Semion kedresi (?) pap, fia, Vasil és neje, Mária adták Grigori papnak, hogy ezzel egy „szerindárt” (*szarandar*, azaz negyven liturgián való említés) váltsanak meg 1728. október 1-jén Partenij Santuskij ieromonah idején. A kézírásos bejegyzés továbbá azt is kiköti, hogy ha Vasilból pap lesz, övé lehet a könyv, ismét egy „szerindárért” cserébe, amelyet Grigoriért végez:

„Siú knigu rekomuú // Ev[an]g[e]lie dav' Vasil s[y]n' papa // Semion Kedreskogo papa Grigorievi // za svoim ocem našâ // naima i ere[i] Semion iva svoev" // roditelnicev' na imâ // Mariâ // i tak dav' papa Grigorievi // aby im" // služiv' serindar edin // i aby tuú knigu nihto // ne mug' // ouzâti // vud papa grigi okret // Vasil sn' papa Šimonuv' // atak až' Vasil popom budet // a lita aby i Vasil ouzâv' // âk' papa Grigori zaplati // serindar togosâ btlo pri // ermonahu Partheniû Santuskomu // roku B[o]žji [1728] m[e]s[â]ca oktobri [1]”. (G. X.)

Irodalom

Зернова, А. С.: Типография Мамоницей в Вильне: XVII в., *Книга: Исследования и материалы*, 1(1959), 178.

Somogyi Árpád: A piricsei óegyházi szláv kódex, *Művészettörténeti Értesítő*, 19(1970), 272–277.

M. Pandur Julianna: Két XVI. századi cirill-szláv tetraevangélium a nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában, *Könyv és Könyvtár*, 14(1985), 121–135.

Kocsis Mihály: *Tizenhatodik századi ukrán egyházi kéziratok és helyesírásuk*, Szombathely, 2008, 143–157.

1585

papír, fekete és piros tinta

30 × 19 × 7 cm

barna egészsbőr kötés

Restaurált.

Miskolc, Herman Ottó Múzeum, ltsz. 2019.46.1.

A kézirat egyházi szláv nyelvű tetraevangelion Baktakékről származik. A fekete tintával írt szöveget piros iniciálék, fejezetcímek, ornamentális szegélyek, valamint piros-fekete, fonatdíszeket utánzó, stilizált fejlécek díszítik. Helyesírása moldvai-havasalföldi jegyeket mutat.

A könyv a legkorábbi, görögkatolikus közegben fennmaradt cirill betűs kéziratok egyike, amelyet a végén található hosszú, 1585-ből származó bejegyzés datál. Azt ugyan első nézésre más kéznek tulajdonítanánk, tartalma alapján azonban szerzője azonosnak tekinthető az evangélium másolójával, aki bizonyára az íráskép eltéréseivel igyekezett „magánbejegyzését” elkülöníteni a főszövegtől.

A hosszú, nyugati szláv nyelvi jegyeket is mutató, cirill betűs bejegyzés elején írja hálát ad Istennek azért, hogy be tudta fejezni a könyv másolását. Ezután következik az a passzus, amelyben magát mint az evangélium másolóját is megnevezi: „Vakh pap”, aki „Krosna dicső falujában” 1585. május 14-én helyezte el bejegyzését:

„Spisana Ey[ange]lija sia s[vâ]taa naimâ / Vakhom" s[vâ]šeny[ko]m" v" slavno[i] v[e]si Krosnoj kã č[e]sti i kã hvalë m[i]lostivo/mu B[og]ã v" Troici edinomu kã po/žitku d[u]š[ev]nomu vëčnomu i ku s[vâ]toi / c[e]rkvi živoi založenã s[vâ]togo arha/agg[e]la g[ospod]nã Mihaila Velikag[o] slugy / s[vâ]togo B[og]a naš[e]go, lëta ot narož[e]nã / s[y]na B[og]žia 1585 m[ě]sãca maa d[e]n" / 14.”

A bejegyzés harmadik részében ismét megnevezi magát, amikor bűneinek bocsánatáért esedezve kéri a könyvből majdan szolgáló atyákat és testvéreket, hogy emlékezzenek meg róla.

A kézirat 15–18., számozatlan lapjainak alján húzódik egy alighanem 18. századi kézírásos tulajdonbejegyzés is, amely a 19. lap függőleges belső szélén folytatódik. Eszerint az evangélium Zsugrovics Gregorij szolnoki pap tulajdona volt, akinek a neve után a „havaji” jelzőt is olvashatjuk:

„Siã kniga // glagolema // â Ey[an]gelie svâšenogo // ereã Gregoriã sonoc'kago // Žugroviča // gavaevskogo”.

Kárpáti László a helynevet a Makovica alatti Havaj faluval azonosította, ami azt is mutatja, hogy az Abaújszolnokra, Baktakékre (Kéty) betelepülő ruszinok – vagy legalábbis a papjuk – Sáros vármegyéből érkeztek a Cserehátra. Gregorij, azaz Gergely pap felmenője lehetett annak a Zsugrovics János lelkésznek, akinek a neve egykor – az 1758-as építési év mellett – a szolnoki fatemplom nyugati ajtajának szemöldökére volt írva, ahogy erre Kárpáti László rámutatott (Kárpáti, 1999, 681). Az értékes, régi, ortodox közegben készült evangélium tehát a sárosi ruszinok révén került Abaújszolnokra, illetve Baktakékre. (G. X.)

Közöletlen

16–17. század

papír, vörös és fekete tinta

30 × 19 × 7 cm

[317?] fol.

Barna egész bőr kötés.

A kötéstáblák belső oldalán töredékes fametszetek vannak beragasztva.

Restaurált.

Miskolc, Herman Ottó Múzeum,

ltsz. 2019.46.2.

A Baktakékről származó kézirat Apostolt keleti szláv területen másolhatták, bizonyára még ortodox közegben. Igényes díszítését fonatdíszes fejlécek, záródíszek és iniciálék alkotják.

A kézirat ukrán szerkesztésű egyházi szláv nyelvű, lapalji marginálisa (ff. [3]–[31]) a 18. századból, Mária Terézia királynő idejéből (1740–1780) származhat, hiszen arról számol be, hogy az Apostolt, amely 10 „Terézia-aranyba” került, Mihko és hitvese adományozta Sztebnik falu Szent Paraszkéva-templomának:

(1)

„Siû knigu // rekomuû // Apostol" // kupil" // rab" B[o]žij // najmâ Mihko // i svoev" ženoû naimâ // Donev" do sela // Stebnika // a do c[e] rkvi založenie // a hramu s[vâ]toj Velikoj // m[u] č[e]nicě Paraskovi // dal za nû // zlotyh" devât" Thereskih" // [...] // tery otceve i bratia // kotory budete na nih" // čytati povinste // za nih G[ospod] u B[og]a prositi aby // račil G[ospo]d" B[og]g" grěhi // odpustiti. A po sem světě // aby ih G[ospo]d" B[og]g" račil p[ri]ati // do c[a]rstv[ia] n[e]b[es]nago aby s nim // v c[a]rstv[ii] n[e]b[es]nom opočilvali // kotoromu neh budet č[es]t' i slava // navěki věkom. Amin'. // Aktoby mal sej Ap[os]t[ol]" // od sei c[e]rkvi oddaliti tedy // bym s nim na toitom světě // sud" mal"”.

Sztebnik (Esztebnek/Stebník) Bártfa közeli ruszin település, ahol a könyvben olvasható bejegyzést írták. A középkorban a makovicai uradalom része volt. A parókiát 1750-ben Olsavszky Mánuel munkácsi görögkatolikus püspök is meglátogatta, a Szent Paraszkeva nagyvértanúnak szentelt fatemplom alapítási idejét, építésének korát már akkor sem ismerték. A templom a szükséges könyvekkel – köztük az *Apostollal* – el volt látva, de arra semmi nem utal, hogy ez a példány már akkor is meglelt volna, ami akár elképzelhető is (vö. Véghseő–Terdik–Simon–Majchrics–Földvári–Lágler, 2015, 136–137). (G. X.)

Hogy az *Apostol* mikor és hogyan került Baktakékre, nem ismert. Feltehetően már ezt a kötetet említik a kéziratot evangéliumos könyvvel együtt a parókia 1877-es kánoni látogatásának jegyzőkönyvében („Evangelium et Apostol in manuscripto, antiquum”, AGKA Inv., č. 479, Rok. 1877, Sign. 27). A 18. századnak tűnő kötések tábláira ragasztott, színezett fametszettöredékek a populáris grafika ritka emlékei. A műfaj sajátossága ellenére, hogy ti. egy nyomdúcról számos lenyomat készült,

(2)

mára mégis nagyon kevés maradt fenn közülük. Az egyik töredéken az Atyaisten büszkje látható, aki pluviálét, fején pápai tiarát visel, körülötte dicsfény ragyog, a háttérben csillagok, a képmező sarkai felé drapériára emlékeztető felhők. Az Atya keble előtt megjelenő dicsfény és hajkorona, valamint a vízszintes keresztszár és egy bal alkar töredékéből egyértelmű, hogy a keresztre feszített Fiút tartja a kezében. Ez az ikonográfia a Szentháromság-ábrázolások egyik típusát, az ún. *Gnadensthult* (A kegyelem trónja; 1. kép) követte. Az Atya pápai tiarája, pluviáléjának díszes paszománya alapján sejthető, hogy a metszet az alsó-ausztriai zarándokhely, Sonntagberg híres Szentháromság-kegyképének valamely másolata alapján készült. A 15. században alakult, majd a barokkban virágkorát élő kegyhely egész Közép-Európában ismert volt (vö. Gugitz, 1956, 193). Ez a metszet lengyel területen készülhetett, de ukrán közegben, amire a keretsávon feltűnő cirill betűs töredék utalhat. A hátsó kötéstábla metszettöredékén sokszirmú, stilizált virágok középpontjában két vértanúnő háromnegyed alakos ábrázolása tűnik fel (2. kép). Fejükön korona, kezükben pálma, de a másik két attribútum alapján sem lehet őket egyértelműen azonosítani. Színezése hasonló az előzőhöz, talán egy műhelyben is készültek. Ukrán területekről ismertek hasonló jellegű, feltehetően magánáhitat céljára készült, néha meglehetősen durva kivitelű fametszetek (vö. Стасенко, 2003, 90–91), amelyek datálása a 17. és 18. század között ingadozik. Ezeket a metszeteket keretezve, fára ragasztva természetesen a templomokban is alkalmazták, de úgy tűnik, hogy nagy méretük miatt még a könyvkötő is hasznukat vette. (T. Sz.)

Közöletlen

II.1.2. Tetraevangelion

Kat. II.15.

Lviv, az Istenszülő elszenderülése
székesegyház Testvérületének nyomdája,
1636. augusztus 20.

(Nyomdász: Mihail Sliozka.)

Evangelion sireč Bl[a]gověstie b[og]od[u]hnovennyh
evangelist". V" Lvově, tšaniem Bratstva
Stayrop[igijon], hrama Ouspennia Pr[esvâ]tjâ
B[og]orodica, v lěto ... o[t] r[o]ž[des]tva H[risto]va
1636. avg[usta] 20.

[12], 412, [3] fol., ill. (fametszetek); 2° (32 cm)

Kötése: fatáblás egészbarsony kötés, közép- és
sarokveretekkel, csatokkal, 17. és 19. század
31,5 × 19,5 × 8,2 cm

Budapest, Iparművészeti Múzeum,
Itsz. 57.117.

Az Iparművészeti Múzeumban őrzött egyházi szláv nyelvű evangéliumot – amint arról hosszú címe is megemlékezik – Petr Mohila pátriárka áldásával a Lvivi (Lemberg/Львів) Istenszülő Elszenderülése Testvérület adta ki 1636-ban. A nyomdász, Mihail Sliozka nevét a címlap hátoldalán látható, egész oldalas Krisztus Pantokrátor-metszet keretében találjuk.

A könyv hatvanegy fametszetes illusztrációt tartalmaz, számos fejlécén, záródíszén, iniciáléján, valamint címlapkeretén kívül. Ez utóbbi Georgij ierodiakon munkája 1636-ból, aki a nevét a fametszet két alsó sarkában helyezte el, a – magának a könyvnek a megjelenési évéhez hasonlóan – hagyományos módon, egyházi szláv betűkkel jelzett évszámot pedig az Istenszülő elhunytának ábrázolása körül. A címlapkeretet a Lvivi Testvérület még legalább öt későbbi evangéliumkiadásához, azaz itteni első megjelenése után több mint száz évvel később is használta.

A címlaldalon a könyv címe és a megjelenési adatai egy nyugati reneszánsz oltárépítményt utánzó kartusban jelennek meg, melynek lábuzatán egy ovális képmező az Istenszülő elszenderedését ábrázolja. A címlaldal kompozíciójában ezt a központi, architektonikus elemet koronázza a Deészisz hármass csoportja, Krisztus, az Istenszülő és Keresztelő Szent János alakjával. A címlapkeret két hosszanti oldalán hat-hat szőlőindával körbefuttatott medalionban az apostolok, alsó szélén pedig Jónás, Izajás, Mózes és Dániel próféták mellképei láthatók.

Az egész oldalas, jelzetlen evangélistaábrázolások érdekessége, hogy Teológus Szent János mellett az ikonográfiai hagyománytól eltérően az oroszán, Szent Márk mellett pedig a sas szerepel attribútumként. Az 1636-os egész oldalas evangélistametszeteket a kutatás Pamva Berinda metsző–tipográfusnak (?–1632), a sokoldalú galíciai tudós–szerzetesnek tulajdonítja. Berinda korábban, az 1600-as években készítette a metszetportrékat a Petr Mstislavec által 1575-ben Vlnóban kiadott evangélium evangélistaábrázolásainak nyomán, amelyek azonban nyugati grafikai előképekre támaszkodtak.

Az 1636-os Lvivi kiadvány evangéliumi jeleneteket, példázatokat illusztráló szövegközi metszetei szintén közvetve nyugat-európai grafikákra mennek vissza, ahogy erről a figurák reneszánsz öltözékéből és a leginkább a német grafikából ismert kompozíciókból is következtethetünk. (A *tékozló fiú* ábrázolását például a kutatás Hans Sebald Beham német metsző 1540-es művére vezeti vissza.) Ezeket a Lvivi 17. századi nyomtatványokban gyakran ismételt kompozíciókat korábban egy kisebb galíciai tipográfia, a kriloszi Elszenderülés-templom nyomdája is használta és közvetítette Lviv felé.

Az itt bemutatott evangéliumkiadás illusztrációi, illetve az evangélistaportréit metsző Pamva Berinda életműve is érzékelteti a 17. század

eleji keleti szláv könyvkultúra bonyolult kapcsolatrendszerét, nyomdaközpontjainak egymásra épülését. Berinda még a 16. század legvégén (1597) került közeli kapcsolatba Gedeon Balaban Ivivi püspökkel, aki Striatinban létrehozta a korszak másik fontos, jóllehet a livvinél kevésbé produktív nyomdai központját. A striatini nyomda felszerelese azután a kijevi Barlangkolostor nyomdájához került. Berinda maga a 17. század tízes éveiben előbb a Ivivi Bratstvo nyomdájában működött tipográfusként, majd a húszas évektől Kijevben a Barlangkolostorban folytatott kiadói-szerkesztői tevékenységet.

Az Iparművészeti Múzeum könyve a Ivivi Elszenderülés-székesegyház mellett megalakult Sztauropég Testvérület (Uspenskoe Bratstvo) nyomdájának első evangéliumkiadása, melyet később több újabb is követett a 17–18. század folyamán. A 17. század első felében a kijevi Barlangkolostor nyomdája mellett a Ivivi Testvérület nyomdája volt a legtermékenyebb a keleti szláv területek liturgikus könyvnyomtatásában. Első ismert kiadványa 1589-ből maradt fenn. A Rómával egységre lépett közösségek egyházikönyv-igényének kielégítésében a Testvérület játszotta a legfontosabb szerepet, miután 1708-ban csatlakozott az unióhoz, majd 1730-ban megkapta a kizárólagos jogot a nyugatukrán területek liturgikus könyvkiadására. A magyarországi görögkatolikus körében fennmaradt 17. századi liturgikus nyomtatványállomány nagyjából fele ebből a nyomdából való.

Az evangélium első lapjainak alján egy töredékesen fennmaradt, egyházi szláv nyelvű, kézírásos, utólag megújított donációs bejegyzés húzódik a 17. század második feléből, talán 167(?)4-ből, mely szerint az evangéliumot a volhíniai Chortoryis'k (Чорторійськ) várának Urunk mennybemenetele és Szent Paraszkéva-templomába adományozták:

„Maxim [Vumoga?] // vo imâ Otca i S[y]na i S[vâ]tago // D[u]ha siû k'nigu rekomuû // Ev[ange]lie tetr" rab" B[o]žij [...] // [...] // za sp[a]senie svoe i za roditelej svoih // i pridal siû k'nigu do c[e]rkvi // Vozneseniâ G[o]s[po]dnâ i Velikomučenici // Hristovoi Paraskovi vo gradi Čertarisku // za deržavie ego m[il]os[ti] Samoelâ večšna[...]jogo // Očvoznogo Koron"nogo vovodiča [?.eč]skogo // v roku 16[?]4 m[esâ]ca avgusta // dnâ 5 i aby nebyla rušenaâ // ot togo mësca vo večnye časy". (G. X.)

Irodalom

Гусева–Каменева, 1976, kat. 65.

Запаско–Ісаевич, 1981, kat. 253.

Az evangéliumos könyv felső kötéstábláját öt, a hátlapot egy aranyozott ezüst, vésett rátét díszíti. A hátsó táblán négy egyszerű, rusztikus megformálású vörösréz gomb társul a sarkokon a központi ezüstemelhez, illetve további két, a könyvcsatokat rögzítő levélforma rézveret is van még rajta.

A felső táblán az ezüstlemezek széleit kb. 1 centiméter széles sávban visszahajtották, így a képmezők kiemelkednek a kötéstáblából. A középső mező enyhén nyújtott nyolckaréjos formájú, amelynek négy fő tengelyét számárhátívesen alakították ki. A lemezre a keresztre feszítést vésték: középen Krisztus nyolcágú, ferde szárú keresztben függ, fölül két angyal siratja, a kereszt alatt jobbján az édesanyja és Mária Magdolna, a másik oldalon a szeretett tanítvány és Longinosz, a százados állnak. A jelenet megnevezésén kívül az ábrázoltak elnevezése is szerepel rajta, a kereszt tövében Ádám koponyája, a háttérben Jeruzsálem falai bontakoznak ki. A saroklemezekre a négy evangélistát vésték: a bal felső sarokban az idős Teológus Szent János áll, tekintetét a fölülről érkező isteni fényre emeli, miközben a sziklás barlang előtt ülő tanítványának, Prokhornak diktál. A jobb sarokban Máté evangélista ül stilizált enteriőrben, és

egy díszes kiképzésű pulton ír. Az utóbbihoz hasonló módon van megkomponálva a két alsó lemez evangélistájának, Lukácsnak és Márknak a portréja is: mind a ketten írnak, a háttérben különböző díszes épületek látszanak. Az evangélistákat a felirataik alapján lehet azonosítani, megszokott szimbólumaik hiányoznak. A hátlap közepére helyezett centrális, görögkeresztre emlékeztető, karéjos levelekben végződő lemez nem emelkedik el a táblától, csupán a közepén volt egy kidomborodó gomb, amely mára megsérült. Az egész lemezt vésett, tekeredő, stilizált, palmettákra emlékeztető növényi ornamensek töltik ki. A fedlap figurális elemeinek nagyon finom vonalvezetése azt mutatja, hogy a mesterséget értő, jó rajzkészséggel rendelkező mester munkáit látjuk. A rajzok stílusa még az előző századok (15–16. század) fejlett orosz miniatúra- és ikonfestészetének műveit idézi (Vö. Popowa, O. S.: *Altrussische Buchmalerei 11. bis Anfang 16. Jahrhundert*, Leningrad, 1984, kat. 36, 38, 39, 43, 48). Hasonló jelenséget figyeltek meg novgorodi eredetű, domborított evangéliumos könyvveretek kapcsán is (Gnutova–Ruzsa–Zotova, 2005, 62, 103. a–d). Gyengébb rajztudású ötvös munkái lehetnek azok a könyvborítóra való, egyező formájú lemezek, amelyek a moszkvai Iparművészeti Múzeum gyűjteményében maradtak fenn (Itsz. МД-456/ 1–5). Ezek központi lemeze a Deésziszt ábrázolja, és az evangélisták ikonográfiája is különböző, de alapvetően azonos hagyományból táplálkoznak a budapesti darabokkal. Lengyelországi gyűjteményekben több olyan evangéliumos könyv is fennmaradt az egykor ruszinok lakta vidékekről, amelyek kötéstáblái hasonlóak, azonban egyik sem közelíti meg azt a művészi nívót, amely a budapesti darabot jellemzi. A Przemysli Várostörténeti Múzeum (Múzeum Historii Miasta Przemysła) állandó kiállításán is szerepelt egy darab (2012), de az ottani Nemzeti Múzeum (Muzeum Narodowe) szakrális művészeteket bemutató tárlatán két példány is megtekinthető, amelyek a környék egykori görög-katolikus templomaiból származhatnak. Az egyik felső kötéstábláján egy kis ezüsttáblába vésve a lemezek készítése éve is kiderül: 1670. Ezek a lengyelországi példák nincsenek aranyozva, és sokkal provinciálisabbaknak tűnnek, mint a budapesti példány lemezei, amelyekről joggal feltételezte az eddigi kutatás, hogy valamelyik nagyobb orosz központhoz, talán éppen Moszkvához köthetők. A hátsó táblán lévő vörösréz elemek azonban a 19. századi újrakötése során kerültek a könyvre. (T. Sz.)

Irodalom

Gnutova–Ruzsa–Zotova, 2005, 230, no. 99.

Liturgikon

Kat. II.16.

Lviv, Mihail Sliozka nyomdája, 1646. augusztus 23. Leiturgiarion, si est' Sluzhebnik" ot lyturgij s. Vasilija, Ioanna Zlat. i Preždesvášennyh"... n[y]jně že izdan" v četvertoe tšaniem" i iždiveniem"... Arsenia Želiborskogo... Vo Lvově, v typografii Mihaila Slioski, roku B[oj] žogo 1646. avgusta 23 [6], 308, [2] fol., ill. (fametszetek); 4° 14 × 18 × 4,5 cm
Csonka, meglevő lapjai: fol. 12–279.
Restaurálás: Kovács Péter, 2020.
Nyíregyháza, SZAGKHF, ltsz. M–920 (Ant10467).

Az elején és végén is csonka, cirill betűs, egyházi szláv nyelvű, fekete-vörös nyomású liturgikont (szláv nevén *szluzsebniket*) metszetei alapján sikerült azonosítani a Mihail Sliozka Lvivi nyomdájában 1646. augusztus 23-án készített liturgikonkiadással. A példány Nyírderzsről került a SZAGKHF könyvtárába 2010-ben, meglehetősen rossz állapotban.

A nyomtatvány teljes példányainak címlapján olvasható, hogy a szluzsebnik korábban három kiadást ért meg a kijevi Barlangkolostor nyomdájában, s ezúttal Arsenij Želiborskij Lvivi püspök megbízásából és költségén jelenik meg. Az ukrán népnyelven írt előszó, melyet maga a püspök szignált, arról is beszámol, hogy a liturgikon azért nem a Lvivi Szent György-templomnak a Želiborskij püspök által működtetett nyomdájában készült, mert ott éppen Petr Mohila katekizmusának új kiadásán dolgoztak. A nyomdász Mihail Sliozka monogramja a címlap hátoldalának ornamentális szedett keretében található.

A nyomdászattörténetből tudjuk, hogy Sliozkának alaposan meggyűlt a baja a liturgikon kinyomtatásával, amiért Petr Mohila kijevi metropolita tiltása ellenére Želiborskij Lvivi püspök támogatásával bocsátotta sajtó alá a könyvet. Mohila, aki a kijevi Barlangkolostor nyomdájának fő vetélytársát látta Sliozkában, anatómával is sújtotta a nyomdászt, megtiltva, hogy keresztény temetésben legyen része élete végén. Mivel azonban Mohila néhány hónappal a liturgikon megjelenése után távozott az élők sorából, az egyházi átok érvényét veszítette, mi több, Sliozka még a főpásztor temetésére is elment Kijevbe a Lvivi Testvérület küldöttségével.

A 17. század első felében Kijev mellett Lviv volt a keleti szláv könyvnyomtatás fő központja, elsősorban a Lvivi Istenszülő elszenderülése székesegyház mellett működő Nagyboldogasszony Szttauropég Testvérület (Uspenskoe Bratstvo) nyomdájának köszönhetően, amely a korszak legtermékenyebb tipográfiai műhelye volt. Mihail

Sliozka kezdetben a Testvérület nyomdászaként fejtette ki tevékenységét, majd 1639-ben magánnyomdát alapított, amely 1660-ig működött Lvivben. A nyíregyházi hittudományi főiskola könyvtárában a legkorábbi Sliozka-kiadvány az 1642-ben megjelent *Pentikosztáron*, amelyet korábban a makói egyházközség használt. Az 1646-ban kiadott lvivi liturgikonnak még egy példánya található a SZAGKHF könyvtárában, amely Nyírpazonyról került be.

A Sliozka-féle *Liturgikon* illusztrációinak metszője bizonyos Ilia volt, akinek a szignója a Dialógus Szent Gergelyt ábrázoló egész oldalas metszeten, illetve az *Alászállás a poklokra* jelenetet a *Keresztre feszítés* és *Sírba tétel* jelenetével együtt ábrázoló fejlécen tűnik fel. A liturgikon másik két egész oldalas metszete a hagyományoknak megfelelően Aranyszájú Szent Jánost és Nagy Szent Bazilt, a liturgiaszerzőket ábrázolja. Ezekon kívül tartalmaz egy fametszetet a *Titkos vacsora*, valamint az oltárasztal ábrázolásával, mely felett három ikon, az Istenszülő és a Gyermekek, a *Keresztre feszítés* a *szomorkodókkal*, illetve a Világbíró Krisztus ikonja látható. Egy további illusztrációja a proskomidiát mutatja a diszkoszon elhelyezett részecskékkel.

Ізъображеніе Положенія Сѣгн
ХЛѢБЪ И ЧАСТІИ СѢГНЪ,

НА СѢГНЪ ДІСКОСЪ.
ТѢЖЕ ІЕРЕН ПРІЕ ПЕРВДІИ ПРОСФЕРЪ,
ГЛЕТЪ: БУЕ И ПАМАТЪ ПРЕБЛГО

A kiállított nyírdzerzsi liturgikon 102–109. lapjainak alján egy töredékes, cirill betűs, kézí-rásos donációs bejegyzés is húzódik. A széljegyzet tanúsága szerint a „szluzsebnnyiket” Zekácsa (Székács?) Matej bíró és hitvese, Anna vásárolta 1666 júliusában a „krivai/krivei” templomnak:

„...kupil” Sluzebnik Matěj // Zěkača Birov i z ženoû // svoeû Annoû za svoe otpuše[...] // grěhov do crkve kriveckoj // pridaet ej nerušimo // za zolotyh sěj; // rok [1666] m[ěsâ]ca iûl dnâ [...] // Ioan Star m. v. m.”

Mivel több hasonló nevű, görögkatolikus ruszinok által lakott településről is tudunk – egyebek között szóba jöhet Máramarosban Nagykirva (*Kriva*), illetve Zemplén vármegyében Ulics-Kriva (Görbeszeg / Uličské Krivé) a Homonnai Drugeth család birtokán is –, a bejegyzésben említett templomot egyelőre nem tudjuk biztonsággal azonosítani. (G. X.)

Irodalom

Каратаев, 1883, kat. 597.
Запаско–Ісаєвич, 1981, kat. 352.
Гусева–Каменева, 1976, kat. 91.

II.1.2. Tetraevangelion

Kat. II.17.

Lviv, az Istenszülő elszenderülése székesegyház Testvérületének nyomdája, 1670. június 11.

(Nyomdász: Stefan Poloveckij.)

Evangelion sireč" Bl[a]gověstie b[o]god[u]hnovennyh evangelist"... treticeu izdadesâ. V" Lvově, tšaniem... Bratstva Lvov: Stavropigion, hrama Uspenia Pr[esvâ] tyâ B[ogorodij]ca, v leto... o[tj] r[o]ž[des]tva H[r]isto]va 1670. iŭniâ 11.

[12], 412 fol., ill. (fametszetek); 2°

Kötés: fatáblás, barna egész bőr kötés, vaknyomással, aranyozott, kapcsokkal, mintázattal, figurális medalionokkal, 17. század.

22 × 32,8 × 7,8 cm

Restaurálás: Schramkó Péter, 2002.

Nyíregyháza, SZAGKHF, Itsz. M–331 (Ant20171).

Az egyházi szláv nyelvű, cirill betűs kötet a Lvivi Istenszülő elszenderülése székesegyház Testvérülete által kiadott *Evangélium* harmadik kiadása. Fekete-vörös nyomással készült, és több egész oldalas és szövegek közti fametszet díszíti, melyek Ieromonah Dorothei, Ilia, illetve egy V. Th. Z. monogrammal jelzett metsző munkái. A címlap keretét tizenöt evangéliumi jelenet alkotja, jelzete az Alexandriai Szent Péter látomását ábrázoló

képmezőben található: 1646 V.Th.Z. A címlapkeret, ahogy azt a jelenetek tematikája is elárulja, eredetileg egy korábbi *Virágos triód* kiadáshoz készült. A címlap hátoldalán található fametszetet a cirill betűs jelzése alapján Ilia készítette. Stefan Poloveckij, a nyomdász a címlapverző ornamentális szedett keretdíszeiben helyezte el a cirill betűs szignóját: „Stefan Polove: Maister”.

Az 1670-es Lvivi *Evangélium*nak, amelyből ezeröttszázhárom példányt nyomtattak, két kiadásvariánsát különbözteti meg a szakirodalom. Az egyik variáns címlapkerete az *Evangélium* első kiadásánál használt szőlőindás-medalionos kompozíció, melyet Georgij ierodiakon metszett 1636-ban. Címlapverzőjén Ilia öt képmezőből álló, ugyanezen évre keltezett kompozíciója látható, amelynek középképe az *Alászállás a poklokra* jelenetét mutatja. Az itt bemutatott példány azonban a másik kiadásvariánsba sorolható. Ennek címlapkerete a tíz évvel későbbre datált, evangéliumi jeleneteket ábrázoló kompozíció, címlapverzőjén pedig Ilia metsző egy másik, hét mezőből álló egész oldalas grafikája van, ezúttal a nyugati típusú *Krisztus feltámadása* ábrázolással a középpontjában. További eltérés az első kiadásvariánsához képest, hogy az egyes evangéliumokat megelőző portrék közül a Szent Máté evangélistát ábrázoló fametszet is a „Ieromonah Dorothei” cirill betűs jelzést viseli magán. A további három evangélistaportré közül a Teológus Szent Jánost ábrázoló fametszeten Dorothei néven kívül az 1669-es évszám is olvasható.

Az 1670-es Lvivi *Evangélium* számára Ieromonah Dorothei metsző a Pamvo Berinda által a 16–17. század fordulóján készített, s a Lvivi Testvérület által 1636-ban kiadott *Evangéliumban* feltűnő evangélistákról másolta egész oldalas evangélistaportréit 1669-ben. Dorothei a mintaképül használt ábrázolásokon kijavította az ekkor már több mint egy évszázados „hibát”, a Szent Márk és Teológus Szent János között felcserélt evangélistaszimbólumokat, így fametszetein az előbbi mellett helyesen az oroszlán, az utóbbi mellett pedig a sas szerepel attribútumként. Dorothei keze alatt azonban Berinda evangélista-ábrázolásai, melyek a nyugati reneszánsz formavilágában fogantak, jelentős stílári átalakuláson mentek keresztül: egyszerűsödtek, provinciálisabbakká váltak.

A könyvben található kisebb, szövegek közti illusztrációk a Lvivi Testvérület 17–18. századi evangéliumkiadásában visszatérő korai, nyugatias, reneszánsz fametszetek.

Az 1670-ben kiadott Ivivi *Evángélium* a Testvérület második, 1644-es *Evángélium*-kiadásához hasonlóan különösen népszerű lehetett a hazai görögkatolikusok körében, mert legjelentősebb görögkatolikus könyvgűjteményünkbe, a nyíregyházi hittudományi főiskola könyvtárába is több példánya bekerült különböző parókiákról (Kántorjánosi, Kisléta, Nyírderzs, Balsa).

A kiállított példányt már igen korán, néhány évvel a megjelenése után, 1679-ben a mándoki Csodatévő Szent Miklós-templomnak adományozta bizonyos Stefan Poltavskij, amint arról az első lapjai (ff.[3]–12) alján húzódó, egyházi szláv nyelvű kézírásos donációs bejegyzés árulkodik:

„Roku B[o]ž[o]go 1079 [alatta másik kéztől:] Roku B[o]ž[o]go 1679 / siŭ knigu [..]vaeme // kupil" rab" B[o]žii Stefan // [?]rurovič Poltavskij: // zlotyh [18] ugorskih" // i pridal ej do hramu // [..] tgo otca Nikoly // do c[e]rkve mandockoj // za svoih otpušenje grěhov" // htobyj měl" // otdaliti ot toi crkve mandockoj // takoŭ pričinoŭ // da budet proklât Anathema // 1679.”

A marginális szerint a könyvet Stefan 18 „magyar aranyért” vásárolta, bizonyára galíciai vándorkereskedőktől, akik a hazai unitus

közösségek liturgikus könyvellátását biztosították ebben a korszakban.

Egy, a könyv előzékén olvasható, keltezés nélküli bejegyzés szépen dokumentálja a ruszin bejegyző bizonytalanságait a magyar nyelv területén, hiszen a hagyományos átokformulát, melyet a könyv esetleges eltulajdonítójának címeztek, még egyházi szláv nyelven, előbb latin, majd cirill betűkkel tette hozzá a magyar mondathoz:

„Mándoki Czerkóba / való ez Szent / Evángyliom: / Es pedig azki ellopno vagy / is elvine az Mándoczkoj / Cerkvi [innen cirillel:] tot" bude proklâ/ty navěki:”.

Ugyanezt a kétnyelvűséget rögzíti a könyv hátsó előzéklapján elhelyezett kézírásos bejegyzés:

„Do mándoká Válásnae / Cie Evánhelie / Az az Hogy ez Szent Evángyliom / Mándoki Czerkóba / Való.” (G. X.)

Irodalom

Запаско–Ісаєвич, 1981, kat. 468.

Ojtozi, 1985, kat. 28/3.

Гусева–Полонская, 1990, kat. 194.

II.1.2. Evangélium

Kat. II.18.

Lviv, az Istenszülő elszenderülése székesegyház Testvérületének nyomdája, 1722
(Nyomdász: Vasilij Stavnickij.)
Evangelion sireč" Bl[a]gověstie b[o]god[u]hnovennyh evangelist". V" Lvově, tšaniem ... Bratstva Ivovskago Stavropigion, hrama Uspenja Pr[esvăt]yâ B[ogorod]i[ca] ..., v lěto ... o[t] r[o]ž[destva] H[risto]va 1722.
[10], 412, [14] fol., ill. (fametszetek); 2°
Kötés: fatáblás, barna egész bőr kötés, aranyozott, festett (Keresztre feszítés jelenet) bőrrrel, két kapoccsal.
21,1 × 31,4 × 8 cm (kötés mérete)
Restaurálás: Fehrentheil Henriette.
Nyíregyháza, SZAGKHF, ltsz. M–185 (Ant20016).

Az egyházi szláv nyelvű, cirill betűs kötet a lvivi Istenszülő elszenderülése székesegyház Testvérülete által kiadott *Evangélium* hatodik kiadása. Fekete-vörös nyomással készült, és több olyan egész oldalas és szövegek közti fametszet díszíti, amelyeket már a korábbi kiadásokhoz is felhasználtak. Címlapkeretét az *Evangélium* első kiadásáról ismert, Georgij ierodiakon által

1636-ban metszett kompozíció adja, melyet felül a Deészisz csoportja koronáz, kétoldalt pedig szőlőindás medalionokban az apostolok, lent az Istenszülő elhunytának ábrázolása zár le. A címlap hátoldalán található fametszeten ugyanez, a könyvet kiadó Nagyboldogasszony Testvérületre utaló téma jelenik meg, mely azonban fent az Immaculata Istenszülő koronázásának jelenetével egészül ki, valamint Lviv városára utaló elemek is feltűnnek benne: balra a lvivi Korniakt-torony, középen a város címeréből is ismert hármaskaputorony, az alsó keretén pedig az oroszlán. A címlapverző metszetén az N. Z. monogram és az egyházi szláv betűkkel jelölt, 1697-es évszám olvasható, ami alapján metszőjét Nikodim Zubrickijjal azonosíthatjuk. A nyomdász, Vasilij Stavnickij jelzése cirill betűkkel az oldal szedett keretében található: „Vasilij S: Drukar”. A könyv harmadik illusztrátora Evstathij Zavodovskij metsző volt, akinek szintén cirill betűs jelzését Szent Máté, Márk és Teológus Szent János egész oldalas evangélistaportréján is megtaláljuk, az arab számmal jelzett 1681, 1682 és 1683 évszámok kíséretében. A számos, korábbi lvivi *Evangélium*-kiadásból is ismert, a nyugati reneszánsz formavilágában fogant szövegek közti metszetillusztráció és figurális fejléc között az Ilia nevű metsző 1639-es évszámmal jelzett *Golgota*-kompozícióját is megtaláljuk.

Az 1722-ben kiadott lvivi *Evangélium* is népszerű volt a hazai görögkatolikusok körében, mert a nyíregyházi hittudományi főiskola könyvtárába legalább hat példánya került be különböző parókiákról (Tolcsva, Nyírgelse, Gadna, Hejőkeresztúr).

A kiállított példány egykor a máriapócsi monostor könyvtárába tartozott, amint arról a könyv felső kötéstartáblájának belső oldalán levő bélyegző árulkodik: „Máriapócsi Monostor könyvtárának pecsétje”. (G. X.)

Irodalom

Ojtozi, 1982, kat. 42.

Запаско–Исаевич, 1984, kat. 1001.

Ojtozi, 1985, kat. 60.

II.2.1. A fatemplomok építésze és művészete a 17–18. században a Munkácsi Egyházmegyében

Puskás Bernadett

A püspökség környezete: a kárpáti régió

A Munkácsi Egyházmegye 17. századi művészetének sajátosságait öröksége és környezete határozta meg. Parókiái Magyarország keleti részén, határterületen alakultak ki. Bizánci rítusa, de még inkább kultúrája révén a püspökség a tágabb kárpáti régióba tartozott, amely a tatárjárás utáni időktől kezdődően a Lengyel Királyság galíciai és volhíniai rutén területeit foglalta magába, szorosan kapcsolódott Litvánia fehér-orosz területeihez, s délen Moldváig húzódott. A régió kiterjedtsége és sokrétősége nemcsak világi, hanem egyházi és művészeti életére is kihatott.

A Kárpát-vidék sajátos – az orosz vagy a balkáni posztbizánci művészettől eltérő – helyi művészetén belül leginkább az ikonfestészet terén figyelhető meg a különféle hatások összekapcsolódása. Kelet és nyugat között fekvő területén nemcsak az északi és déli, balkáni hatások érvényesültek; már a 12. századtól a közép-európai román kori, majd gótikus stílus sem hagyja érintetlenül. A bizánci ikonográfiát őrző helyi ikonfestészet sajátossága, hogy jellegzetesen közép-európai megfogalmazású lett. Ez a folyamat folytatódik a 17. században is.

A 17. századi művészet alakulását további jelenségek is befolyásolták. Egyházi vonatkozásban a régió meghatározó eseménye volt a keletiek 1596-os breszti egyházi uniója a katolikus egyházzal. Az 1646-ban unióra lépett munkácsi püspökséget a művészeti kapcsolatok már korábban is a tőle északkeletre fekvő püspökségekkel fűzték össze. Ezek közül azonban Przemysl ténylegesen csak 1691-ben, Lviv 1700-ban vált görögkatolikussá. A latin rítushoz kapcsolódó művészeti változások így nem az unióval önmagában, hanem később, a sajátosan barokk szellemiségű zamości zsinat hatására, már a 18. század második felében fognak jelentkezni. Annál nagyobb fordulatot hozott a művészeti jelenségekben az, hogy az 1569-ben egyesült soknemzetiségű Lengyelország és Litvánia területén a városi fejlődés és polgárosodás mellett

még jelentősebbé vált az európai orientáció. Ezt a szemléletet követte Kijev moldvai származású ortodox metropolitája, Mogila Péter (1633–1647) is, aki tudatában volt a legkorszerűbb európai látásmód és iskolázottság jelentőségének.¹

A 17. század elejére lezárult a nyugati határvidékét délről, egészen Kis-Lengyelországig érő, elsősorban a hegyvidéki területeket és környéket érintő vlach–rutén kolonizáció, amelynek folyamán a munkácsi püspökség területén is több száz kistelepülés jött létre. Falusi közösségekről volt szó, amelyek számára őseik hitének követése a kulturális megnyilvánulás egyik fontos tere is volt egyúttal. Tagjaik számára a Kárpátokon innen és túl, vidéken a kolostorok jelentették a szellemi élet egyik meghatározó közegét, a kisebb-nagyobb városokban tartott vásárokon pedig a 16–17. század fordulójától a hétköznapi élet új kulturális sajátosságaival találkozhattak. A perifériahelyzet, amelynek köszönhetően különféle hatások befogadása is lehetővé vált, azonban nehézségeket is okozott, hiszen itt nem épültek ki olyan súlyú központok, amelyek a változó körülmények közepette a posztbizánci művészet alakításában részt vehettek volna. Mégis, a Munkácsi Egyházmegye számára – amely mind Magyarország, mind a más szomszédos bizánci rítusú egyházmegyék szemszögéből konzervatív területnek számított – épp a hágókon át vezető utak mentén szerveződő gazdasági és egyházi kapcsolatok tették lehetővé, hogy a jelentős helyi központok hiánya ellenére se legyen kizárva azokból a kulturális változásokból, amelyek ezt a fontos időszakot jellemezték.

A fatemplomépítészet állandó és változó formái

A 18. század közepén lezajlott kánoni vizitációk tanúsága szerint a munkácsi püspökségben elenyésző volt a szilárd anyagból épített templomok száma. Az egyházmegye központját jelentő munkácsi kolostor rotundája és a körtvélyesi épületek kivételével a kolostorok épületei is fából épültek a 18. századig. Ez a sajátosság nem az anyagi lehetőségek szűkösségéből fakadt, hiszen a Kárpátokon túli, galíciai városokban

¹ Később Joszif Sumljanszkij (József Szumlański), az első Lvivi görögkatolikus püspök is az egyházi élet színvonalának emelése érdekében adta ki rendeleteit és könyveit, az uniót a szellemi élet emelése és a moszkvai érdekek ellensúlyozása szolgálatába állítva. Antimenzionjának nyomódúcáról nyomtatta saját antimenzionjait Bizánczy György munkácsi püspök. A konfessionális civilizálódásról: Wawrzeniuk, Piotr: *Confessional civilising in Ukraine: the bishop Iosyf Shumljansky and the introduction of reforms in the diocese of Lviv 1668–1708*, Huddinge, 2005.

II.2.1.

is ez volt a jellemző, s néhol egészen impozáns faépületek álltak.² A fatemplom-építészeti tehát a tradíció szerves részét alkotta. Az elérhető és jól ismert építőanyag lehetővé tette, hogy az egész régióban, szinte minden faluban legalább egy kis méretű, 6-7 m széles, boronafalú fatemplomot építtessenek, a felhalmozott több száz éves gyakorlat birtokában sok szempontból általánosan érvényes, részleteiben mégis egyedi formában. A régió fatemplom-építészetére a középkori világi védelmi épületek technológiája és formaalakítása volt hatással, melyet a bizánci liturgikus térszemlélethez és a liturgikus elvárásokhoz igazítottak.³ A keleti rítusúak 17. századi fatemplomai úgy a Munkácsi Egyházmegyében, mint északkeleti határain túl, az előző századok hagyományát követték: egy tengelyre felfűzött három centrális, négyzetes szakaszból épültek, a keleti szentélyből, a központi hajóból és az előcsarnok jellegű, *babinec* elnevezésű nyugati női templomi szakaszból. A nők számára fenntartott tér és a hajó közötti falba széles, profílozott betekintőnyílásokat és központi nyitott bejáratot vágtak, a hajó és a szentély közötti falban szintén ajtók nyíltak, közöttük és felettük ikonokat helyeztek el.

A templomok külső megjelenése változatos képet mutat, az egyházmegye területén található különböző építészeti tradícióknak megfelelően. A fennmaradt fatemplomok egy-egy terület és lakóinak nyelvjárása szerint négy alaptípusba sorolhatók be, azonban az ácsok helyi kérések alapján alakították ki az épületek egyedi arányait és dekoratív részleteit, így több alváltozat is létrejött.

A Kárpátok északkeleti hágói környékén terjedt el a helyi népelnevezésre utaló *bojko* típusú templom, melynek számos példája áll a hegygerincen túli galíciai területeken is. Ezt képviseli a husznai (Гусний) Szent Miklós-templom, melynek alapformái az 1655-os felállításához kapcsolódnak, habár később többszöri beavatkozás érte.⁴ A boronafalazású templom alsó részét mindhárom szakaszán körbefutó tetőeresz védi. Fölötte mindegyik szakasz már önálló tetőzetet kapott, amelyek közül a középső egyfajta poligonális süvegként emelkedik ki, emiatt a templom

(1)

sziluettje lépcsőzetesen piramidális. Négyzetes hajója nemcsak szélességével, hanem magasságával is a leghangsúlyosabb tömegként jelenik meg, a kisebb keleti szentély és a nyugati *babinec* teljesen szimmetrikusan épült hozzá. Ez a templomforma egyik részről a galíciai határvidék erődtemplomaira emlékeztet, amelyek között az egyik legismertebb a Przemysl környéki Posada Rybotycka késő középkori, falképekkel is díszített 16. századi temploma volt. Másrészt ez a tömeg- és téralakítás hordozza magában leginkább a bizánci középkupolás templomok bizonyos elveit. E fatemplomok mellett gyakran épültek változatos sisakú, négyzetes alapú haranglábépítmények.⁵

Az egyházmegye felvidéki területein jóval gyakoribb az ottani nyelvjárásra utaló *lemko* típusú templom, amely a Kárpátok lengyel oldalán is elterjedt. Ebbe a típusba tartozik a rózsadombi (Bodruzsál, Bodružal) Szent Miklós-templom, amely 1658-ban épült, s később többször javították (1. kép). Jellemzője a nyugat felé dinamikusan növekvő, toronyban kicsúcsosodó tömegalakítás, amit a templomszakaszok külön álló, többszintes, egyre magasabb tetőformái is követnek. A torony nem feltétlenül a nyugati építészetből kölcsönzött elem, jelen volt a régió világi építészetében is, ahol kezdetben védelmi és jelző szerepe volt. A nyugati tornyokat azonban épp a 17. századtól elkezdték harangok elhelyezésére is használni, ekkortól vált általánossá Galíciában a harangozás a liturgiához

² Тарас, 2007, 23.

³ Тарас, Ярослав: Генеза сакральної дерев'яної архітектури українців Карпат, in: Дзюба, І. (ред.): *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: У 4 т, Т. 2, Етнологія та мистецтвознавство*, Львів, 2006, 178–273.

⁴ Сирохман, Михайло: *Дерев'яні церкви та дзвіниці Закарпаття*, Ужгород, 2016. Jelenleg új keletű bádogborítást kapott.

⁵ Тарас, 2019, 21–23.

(2)

kapcsolódóan.⁶ Rózsadombon a zsindeyes sátor-tetővel fedett kisebb szentélyt, a magasabb zömök hajót a vele közel azonos szélességű, toronnyal megfejelt babinec követi, nyugatról oszlopos tornác zárja. A templom tornya teljesen zárt építmény, két kicsi ablakkal.⁷ A nyugati térrészt a harangozás miatt mégis gerendavázasnak, azaz rugalmasabb szerkezetűnek építették. A 18. században számos lemkó templom tornyát magasabb, barokk, zsindeyes sisakkal emelték meg, jelentősen megváltoztatva eredeti jellegét, ezekben azonban harangokat nem helyeztek el.

Leginkább Ugocsában és Máramarosban jellemző az ún. *Tisza mentinek* vagy *máramarosinak* is nevezett templomtípus, melynek felépítménye a helyi román kori vagy gótikus templomok sziluettjét idézi, és jól példázza a környezet

építészetéhez való igazodást. Legkorábbi, ma is álló példái a darvai (Колодне) Szent Miklós-templom a 15. századra datált boronafalazással (1470, 18. század) és a középrapsai (Середне Водяне) azonos titulusú fatemplom (17. és 18. század; 2. kép).⁸ A templomforma egyenes vagy poligonális záródású alacsony szentélyből és annál méretesebb, hossz tengely mentén nyújtott térből áll, melyet osztófalak tagolnak négyzetes hajóra, rövidebb babinecre és a bejárat előtti keskeny külső tornácra, utóbbiak alaprajzukban együttesen szintén négyzetet alkotnak. Ezt a típust képviseli többek között a mihálkai (Крайниково) Szent Mihály-templom (1668). Meredek lejtőjű zsindeyes nyeregtetők fedik szentélyét és hajóját. A belső tér keresztmetszete az emeleti rész beugró boronafalazása miatt bazilikális szerkezetet idéz.

⁶ Таpac, 2019, 24–25.

⁷ Pavlovský, 2007a, 8–19.

⁸ Таpac, 2007, 432–435.

II.2.1.

A templombelsőben több archaikus megoldást alkalmaztak, például a babinec és a hajó közötti falban a bejárat körül vízszintes betekintőnyílásokat vágtak, a babinec fölött pedig karzat készült hasonlóan egyszerű vízszintes nyílással a belső térre. Az előcsarnok fölé égbe nyúló, zsindegyel borított, gerendavázás fiatornyos süveget emeltek. E templomtípus egyszerűbb változata a mándoki fatemplom (Szentendre, Szabadtéri Múzeum), amely a bejárat fölé bevéselt felirat szerint 1676-ban készült el. A Munkácsi Egyházmegye későbbi sematizmusai minden nem téglából épült templomot fatemplomként említenek, azonban a hegyvidéki területek hasított tölgy- és fenyőgerendákból ácsolt fatemplomaival ellentétben a síkvidéken ezek paticstemplomok lehettek.⁹

A moldvai, bukovinai eredetű *ház típusú fatemplom* a régió legrégebb építési hagyományait örökítette át.¹⁰ A munkácsi püspökségben ennek kései példája sajátos módon épp a felvidéki Kistopolyán (Топола), a 17–18. század fordulóján épített, utóbb részben átépített Szent Mihály-templom, amely szokásosan három különböző arányú szakaszból áll, szentélye azonban poligonális.¹¹ Az épületet meredeken emelkedő egységes tetőzet védi: zsindegyel fedett egybefüggő síkjai lefutva szinte eltakarják a falakat, az így kialakított széles ereszt oszlopok tartják. Az alaptípussal ellentétben itt nyugati bejárat készült, fölötte a tető nyergén ülő alacsony nyugati torony jelzi, hogy az épület egyszerű formája ellenére itt nem lakóházzal van szó.

A templomépületet lehetőség szerint magaslatra építették, néhol zsindegyes eresztű kapuzattal ellátott, zárt fakerítéssel, ezen belül temetőterület el. A kertben fák gyűrűje óvta az épületet a szél ellen. Mindegyik templomtípus a 18. században is tovább élt, még látványosabb, összetett barokk toronysisakokkal. Ekkor valószínűsítették meg az alapszerkezet szimmetrikus, keresztirányú bővítését is, létrejött a kereszt alaprajzú középsüveges *hucul templom* formája. Bár alaprajz és tömegformálás szempontjából ez

(3)

(4)

a típus közelít leginkább a bizánci centrális kőépületekhez, nem vált meghatározóvá Galíciában sem. A Munkácsi Egyházmegyében egy kései példája áll, Kőrösmezőn (Ясиня), az ún. Sztruk-templom (1824; 3. kép).¹²

A fatemplomokat faragott oszlopokkal, a bejárat ajtó körül faragott-véselt archaikus Nap-motívumokkal, fonatokkal, fogazott mintával díszítették (Uzsok, Ужок; 4. kép).¹³ Bár a 17. század az unió időszaka, a fatemplom-építészetben sem ekkor, sem a következő évszázadban nem történtek radikális változások. Az 1646. évi ungvári uniót követően is az előző századokból megörökölt

⁹ Domanovszky György: *Magyarország egyházi faépítészet: Bereg megye*, Budapest, 1936, 43. Például Újfehértón az „orosz” templom, lásd Kat. III.19.

¹⁰ Шевцова, Галина: Східна Європа та Україна: ступінь впливу народного житла на формотворення дерев'яної церкви, *Містобудування та територіальне планування*, 37(2010), 565–571.

¹¹ Pavlovský, 2007b, 120–129.

¹² A keresztalaprajzú fatemplomokról: Тарас, 2007, 416–429.

¹³ Болюк, Олег: Профілі та різьба, in: Павлюк, С. (ред.): *Церковне мистецтво України, 1, Архітектура: Монументальне мистецтво*, Харків, 2018, 547–550.

(5)

hagyományos formák és térfelosztás jellemezte az épületeket. Csupán a rítust nem érintő dekoratív elemek körében figyelhetők meg a késő reneszánsz jelei. Ilyen az árkádos toronygaléria, az erős kiülésű vízszintes párkányok alkalmazása.

A 17. század végén az épületet körbefutó széles ereszt a falat védő deszkázás vagy zsindelezés kezdte felváltani. Ez az eredeti kis méretű ablaknyílások helyett nagyobb ablakok, így világosabb belső tér kialakítását vont maga után, amelybe már falképeket is festettek. Lényegesebb változás, hogy az egységes belső tér barokk kori igénye miatt távolították el később egyes 17. századi fatemplomokban a hajó és a női szakasz közötti választófalat, vagy csak jelképesen, karzattartó oszlopokkal jelölték a nemek elkülönítését.

A fatemplomok állandó eleme volt a kőből épített, kőlappal fedett, közel kocka formájú körüljárható oltár, amelynek legkorábbi ismert példája Darván maradt fenn (15. század).¹⁴

Ahogy ott ezt a keleti szentélyfalba vágott ablak is követi, az oltárt az épület fő tengelyétől kissé eltolva jobbra, déli irányba állították fel, hogy a szentély északi falánál az előkészület asztalának elegendő hely maradjon. Hasonló aszimmetria figyelhető meg a mándoki fatemplomnál is, ahol az egész szentély kissé északra tolvá épült meg. A fatemplomokban, a szentély és hajó közös falában eredetileg két ajtó nyílt, az északi a proskomidionhoz, a kissé délebbre tájolt központi, ún. királyi ajtó az oltárhoz vezetett, felettük ikon tartó gerendák álltak ki, később ide került az ikonosztázion.

A szentélyrekesztő templontól az öt ikonosoros ikonosztázionig

A fatemplom-építészethez hasonlóan a Munkácsi Egyházmegye területén fennmaradt 17. századi ikonok és ikonosztázionok annak a példái, hogy e terület többféle gyakorlati és esztétikai megoldás találkozásának a színhelye.

¹⁴ Kiszélesedő talapzattal és oltárlappal készült oltár az ósándorfalvai templomban. Приймич, 2017, 274, 4, 134. kép.

II.2.1.

A periférijellegből adódóan az itt lakók több ősi megoldást őriztek meg, ugyanakkor megélték azt a szemléletmód-változást, amely az egész régiót elérte a 16. század utolsó évtizedeit követően.

Az ikonosztázionépítéshez a 17. század első harmadában még az előző század ősi gyakorlata szolgált mintával. A fennmaradt korábbi ikonok a Kárpát-vidéken szokásos módon, egyszerű, hornyolt ikontartó gerendákból álló szentélyrekesztőhöz tartoztak, amelyet *templonként* (*tjablo, тьябло*) említenek. Tematikájuk alapján csupán két ikonsort tesznek ki: *Istenszülő*, szentek, *Deészisz*

(6)

Rónáról (1550–1580, Rovné, Bártfa, Šarišské Múzeum).¹⁵ A kétsoros ikonosztázion balkáni, voltaképp bizánci eredetű, melyet egykor a Kijevi Ruszban is követtek. A 14–15. században északi szláv területeken, valószínűleg Kiprián metropolita idején kialakult a magas ikonosztáz, miközben a kárpáti régióban, Galíciában is a 16. század közepéig–végéig a hagyományos balkáni forma archaikus változata maradt érvényben. Ez a hagyományőrző liturgikus gyakorlattal is összefüggésben állhatott, azonban a keleti hajófal boronafalas kialakításából is következhetett. A tradicionális megoldáshoz való ragaszkodást

minden bizonnyal az is erősítette, hogy az ikonok festése ekkor még egyházi felügyelet alatt történt. Kezdetben kolostorokban, majd a 16. században központi szerepet betöltő püspöki központban, Przemyslben működő műhelyek őrizték a korábbi századok helyi ikonográfiai és technológiai gyakorlatát.¹⁶ Ezt a gyakorlatot követték a munkácsi püspökségben is. Dísztelensége miatt az ikontartó gerendázat csak néhány kivételes helyszínen őrződött meg Galíciában, a későbbiekben kibontották, hogy díszes új ikonosztázionokat építsenek be helyette. A munkácsi püspökség déli területein viszont még a 17. században is élt az archaikus forma. Az Ugocsa megyei Csarnatőújfaluban (Sós-Újfalú/Новоселиця) az 1669-ben épült fatemplom hajója és szentélye közötti zárt falán két, aszimmetrikusan elhelyezett ajtónyílás van: a keskenyebb diakónusajtó északi oldalról és a templom középtengelyétől jobbra lévő szélesebb királyi ajtó (5–6. kép).¹⁷ Közöttük tartócövek töredékei jelzik az egykori alapképikonok helyét. Felettük a falból kiemelkedő vízszintes gerendát szintén ikonok elhelyezésére alakították ki.

A kárpáti régióban – a 15–16. századi ikonográfiából következően – kezdetben két vagy három ikon alkotta az alapképek sorát: az *Istenszülő a Gyermekkel* (néhol a „Megtetesülés” felirattal) és a régió védőszentje, Szent Miklós, vagy a templom tituláris szentje, illetve ünnepe.¹⁸ A *Pantokrátor*-ikonokból az egész régióban csak elenyésző számú példa maradt a 16. század közepét megelőzően. Csarnatőújfaluban a diakónusajtótól északra egy alapkép – feltehetően Szent Miklós –, délre egy keskenyebb következő ikon – minden bizonnyal az *Istenszülő a gyermek Jézussal* –, majd a királyi ajtó után következő szélesebb falszakaszon egy fekvő formátumú nagyobb ikon helye látszik; az *Istenszülő* elszenderülése templom tituláris ünnepe lehetett ott.

Az ikonosztázion második sorában Csarnatőújfaluban az ünnepek állhattak levehető

¹⁵ Grešlík, 1994, 22–25.

¹⁶ Aleksandrowycz, Wołodymyr: Malarze południowo-wschodnich terenów prawosławnej diecezji przemyskiej w drugiej połowie XVI wieku, in: Gienza, Jarosław – Stepan, Andrzej (red.): *Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej* [Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 roku], Łańcut, 1999, 73–88.

¹⁷ Друзюк, Галина – Скоп, Лев: *История создания алтарной преграды в церкви Успения Богородицы в с. Новоселице на Закарпатье, Памятники культуры: Новые открытия – Письменность – Искусство – Археология – Ежегодник 1989*, Москва, 1990, 204–218.

¹⁸ Зілінко, Роман: Давній український іконостас: Дерев'яні церкви, *Галицька брама*, 145–146(2010), № 4–5, квітень–травень, 32–37; Островський, Юрій: Архітектонічно-декоративна виразність та процес формування українського іконостасу, in: *Апологет – Християнська сакральна традиція: Віра, духовність, мистецтво* [Матеріали II Міжнародної наукової конференції, м. Львів, 24–25 листопада 2010 р.], Львів, 2010, 38–45.

ikonokként, ugyanis 1673-ban a szentély feletti falszakaszra falképszerűen megfestett további ikonsorok készültek: apostolok és próféták.¹⁹ A Kárpátok túloldalán az ünnepeket ábrázoló ikonok kezdetben a *Deészisz* sorának szélein, majd a 16. század elejétől alatta, önálló sorban kaptak helyet, azonban a három állandó sorból álló ikonosztázion a 16. század végéig sem vált általános és kötelező gyakorlattá.

Bár a Kárpát-vidéki ikonosztázion tagolásában még a balkáni hagyomány szerinti vízszintes, soros elrendezés dominál, archaikus aszimmetriája a 16. század közepén kezd rendeződni. A királyi ajtó ekkor kapott ikonként festett ajtószárnyakat, és került a főtengelybe (Ajtószárnyak Kruzsloáról [Kőtelep/Kružlov], 1580-1600, Bártfa, Šarišské Múzeum), megjelent egy újabb, déli diakónusajtó nyílása, az alapképek száma pedig négyre nőtt. A felső sorokban is kiegyenlítettebb lett a főtengely két oldalán elhelyezett ikonok száma, holott az emlékek szerint korábban ez nem mindig volt így. A 17. század elején ez a szimmetrikus alapforma vált jellemzővé. Ezzel együtt a képi program egy negyedik, ún. prófétasorral bővült.²⁰

Az Északkelet-Kárpátok vidékén a 17. századi ikonosztázion sorainak rendje eltért az orosz területeken szokásostól, hiszen itt az alapképek fölött az ünnepek következnek, a liturgikus év rendje szerint felsorakoztatva, és csak előlött kapott helyet az apostolos *Deészisz*. Ennek kompozíciójában a Pantokrátor trónusa körül – az előző századi gyakorlattal ellentétben – már nem a különféle szentek rendjei, hanem balkáni ikonográfia hatására az apostolok sorakoznak.²¹ A negyedik sort a próféták, köztük további ószövetségi alakok alkották. A munkácsi püspökség szerény anyagi lehetőségekkel rendelkező falvaiban azonban még Olsavszky Mánuel püspök vizitációjának idején is vagy hiányoztak a próféták, vagy hosszú vászonra megfestve pótolták őket (Apostol- és prófétasor, 17. század második

fele, Trocsány/Tročany, Szent Lukács-templom). Máshol falképekkel helyettesítették őket, mint Csarnatőújfaluban. További megoldásként egy közös táblára festették meg az apostolokat és a próféták tondóit (Sósfüred/Scsávnik, Šarišský Štiavnik, Bártfa, Šarišské Múzeum).²²

Az ikonosztáziont a megfeszített Krisztust ábrázoló festett kereszt vagy *Keresztre feszítés* jelenet zárta, mellékalakok két csoportjával, a három Máriával, valamint János evangélistával, Arimateai Józseffel és Longinusszal. Az ikonsorok együttesében így központi függőleges tengely rajzolódott ki, amelynek ábrázolásai a Krisztussal kapcsolatos teológiai tanítás fő gondolatait sorakoztatják fel. A királyi ajtón a négy evangélista alakja a krisztusi örömhírt közvetíti, az *Angyali üdvözet* az Ige megtestesülésére emlékeztet. Az ünnepsor középső ikonjaként néhol még a *Mandylion*, a nem emberkéz által festett Krisztus-képmás szerepelt, a 17. század első évtizedeitől azonban helyét átvette az *utolsó vacsora*, az Eucharisztia megalapításának jelenete. A *Deészisz* középső ikonjaként az *Utolsó ítélet* trónoló Pantokrátorát immár liturgikus viseletben, főpapként festették meg.²³ Ritkábban a próféták sorának középpontjában az Emmánuel Krisztus mutatkozik meg az *Istenszülő a Jellel* képtípusban.

Miközben a 17. század első felében a Munkácsi Egyházmegye déli részén még archaikus megoldások éltek, a galíciai városok, elsőként soknemzetiségű polgársága megerősödésével Lviv, majd Zsolkva építkezéseiben, templomaik felszerelésében, ikonosztázaikban és nyomtatott könyvek ornamentikájában a késő reneszánsz dekorációs elvek, motívumok jutottak érvényre.²⁴ Az ikonok reneszánsz keretekbe kerültek, az ikonosztázion párkányokkal tagolt, függőleges tengelyek mentén összerendezett, háromajtós együttessé vált. A gazdag festéssel és faragott dekorációval ellátott oszloprendes építmény méltó közösségi-egyházi reprezentációs eszközként mutatkozhatott meg a manierista római

¹⁹ Puskás, 2008, 83–85.

²⁰ Гелитович, 2017, 40.

²¹ Гелитович, 2017, 32.

²² Greslík, 1994, 38.

²³ Puskás Bernadett: Krisztus, a Nagy Főpap alakja a Kárpát-vidék ikonfestészetében, in: Ivancsó, István (szerk.): *A papságról a papság évében 2009. november 26-án rendezett szimpozion anyaga* (Liturgikus örökségünk, 10), Nyíregyháza, 2009, 67–84.

²⁴ Александрович Володимир: Жовківський осередок майстрів українського малярства та різьблення: початки традиції, in: *Жовква крізь століття*, Вип. 1, *Матеріали наукової конференції, присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві 22–24 квітня 2010 року*, Жовква, 2010, 375–385.

II.2.1.

katolikus oltárépítményekkel, epitáfiumokkal való összevetésben. Az inspirációt flamand minták adták, melyek újításai jól illeszkedtek a lvivi ortodox testvériség önkifejezési igényéhez. Világi mesterek sora lépett fel, miközben a régi hagyományos formákat követő szerzetesi műhelyek száma és a munkáik iránti kereslet a 16. század végére lecsökkent. Mindez azonban az ikonosztázion lényegi, tartalmi részére, képi programjára nem volt hatással.

A Munkácsi Egyházmegye archaikus ikonosztázionszerkezetei is strukturális-formai, dekoratív változásokon mentek keresztül a szomszédos északi és keleti püspökségekből érkező mesterek révén. Először az ikonok hátterén jelentek meg reneszánsz jellegű festett árkádivék (Apostolok Matisováról [Máté/Matysová], 17. század eleje, Ólubló, L'ubovnianske Múzeum). Majd az ábrázolás körül festett sötétkék keretek tűntek fel, melyeket „ékkövek”, stilizált indamotívumok vagy angyalfejek díszítenek, később faragott ezüstözött, lazúrozott íves lécpofilok, rozetták kerültek az ikontáblák keretére. A 17. század második felében felállított semetkóci (Šemetkovec) ikonosztázion frízszerűen sorakozó keretes ikonsorokból áll. A bal és a jobb oldalon már egyezik az ikonok száma (hat-hat), azonban függőlegesen még nincsenek olyan szigorúan egymás alá rendezve, ahogy az egyes galíciai ikonosztázionokon vagy itt helyben a századfordulótól kezdve a barokk ikonosztázionokon jellemző lesz.

A 17. század végén az ikonosztázion újabb sorokkal bővült. Az alapképek alatti képmezőkbe predellaikonok kerültek, melyek témája változatosan alakult, ószövetségi, újszövetségi témák mellett történeti vonatkozású jelenetek is helyet kaphattak itt.²⁵ Egyes műhelyek a saját bevett tematikájukat javasolták, így jelent meg az 1640-es évektől működő rybotyczei műhely tevékenysége nyomán Barlanglakó Szent Antal és Teodóz alakja Tolcsván is. A nagyobb galíciai ikonosztázionokon bevezették a passióikonosort, melyhez néhol a húsvét utáni vasárnapok

kompozíciói kapcsolódtak, utóbbiak a nyírparasznyai ikonosztázion (18. század) felső részén is láthatók. Bár az ikonok száma később már nem változott, az ikonosztázion késő reneszánsz struktúrája a 18. század elején módosult. Legjelentősebbnek tekintett ikonjai, *Krisztus*, *a főpap* és az alapképek kimondottan a kárpáti régióra jellemző, építmény jellegű, hangsúlyos barokk keretet kaptak, amelyet megtört párkányokból kialakított oromzat koronáz, és áttört faragású oszloppár díszít. Az ikonosztáz ajtónyílásai portálszerű kialakítást kaptak, amelynek béléteire és felső ívére is festett alakok kerültek. A Munkácsi Egyházmegye itt is archaikus megoldásokat őrzött meg: a kapuívékbe gyakran szeráfok alakjait festették, akik a királyi ajtó egyik ószövetségi előképére emlékeztetnek, a szeráfok által őrzött Szövetség ládájára.²⁶

A 17. századi ikonosztázionokon megnő az áttört fadaragás szerepe, amely először a királyi ajtón jelent meg – felváltva az ikonszerűen festett ajtószárnyakat –, majd a prófétákat ábrázoló medalionok körül. Egyik feliratozott, 1654-ből származó példája a Kuróról (Kurova/Kurov, Bártfa, Šarišské Múzeum) származó királyi ajtó, melyet szőlőfürtös, leveles festett és aranyozott inda alkot, hagyományosan az *Örömhírvételt* és a négy evangélistát ábrázoló medalionokkal. Kárpátalján a *Jessze fáját* megjelenítő királyi ajtószárnyakból maradt több, 18. századi példa, amelyeken a fekvő alak oldalából kiágazó leveles inda Jézus ószövetségi felmenőinek ábrázolásait veszi körül.²⁷ A falvak 18. századi ikonosztázionjain a próféta-medalionok növényi indába foglalt piramidális kompozíciókat alkottak. Magát a párkányos oszlopos szerkezetet a 18. század folyamán sem érte jelentős formai vagy dekoratív átalakítás. Az első kimondottan barokkos, lépcsőzetesen kialakított szerkezet, amely szakít a hagyományos párkányos tagolással, 1784-ben épült meg Zúgón (Hukliwa/Гукливій), ikonjait Franz Peyer festette.²⁸

A Munkácsi Egyházmegyében a megtört szerkezetű, késő barokk faragványokkal díszített

²⁵ Пелех, Мар'яна: Розвиток символіки та іконографії у пределах іконостасів Галичини XVII–XVIII ст., *Вісник Закарпатського Художнього Інституту*, 7(2015), 82–86.

²⁶ Hasonló okból látható szeráf egy kárpátaljai eredetű, 17. századi királyi ajtó töredékén (magántulajdon Ungbükkösről). Александрович, Володимир: Комплекс ікон передвітарної огорожі в українській церковній традиції княжої доби, in: *Апологет: Християнська сакральна традиція: Віра, духовність, мистецтво* [Матеріали V Міжнародної наукової конференції м. Львів, 23–24 листопада 2012 р.], Львів, 2012, 50.

²⁷ Приймич, 2014, 118–119.

²⁸ Puskás, 2010b, 691.

ikonosztázion a 18. század utolsó harmadától kezdett elterjedni a Felvidéken és Kárpátalján. Bár a barokk megoldások nyilvánvalóan katolikus hatást mutatnak, ugyanakkor önmagukban nem az 1720. évi zamości zsinat hatására váltak népszerűvé. Ugyanis a nyugati késő reneszánsz, majd barokk esztétikára való áthangolódás ortodox területek emlékein is megfigyelhető, általános esztétikai szemléletváltásra utal, amely a 17. század folyamán Lvivből indult el. A nagy tűzvész után itáliai és német mesterek építették újjá a várost, az általuk alkalmazott reneszánsz és manierista tagozatokat kezdték alkalmazni az ikonosztázok építői és faragói, először a város műhelyeiben, majd ezt vették át zsolkvai műhelyek is. A helyi nyugatias építészethez hasonló szerepet játszott a könyvgrafika és a nyugatról érkezett mintakönyvek is.²⁹ Mind új szerkezeti, dekorációs elveit, mind stílusát tekintve a nyugatiasan átfogalmazott építmény típusa a kijevi Lavra 17. századi festőiskolája közvetítésével már a 17. században jelentős változást hozott messze a kárpáti régió túl – orosz, szerb – területeken is, ahol ennek nyomán terjedt el a „flem” (flamand) típusú barokk faragás, melyhez „friag” (nyugatias, itáliai) ikonfestő stílus társult.³⁰ Az Északkelet-Kárpátok vidékének műhelyeiben a barokk ikonkereteken belül az ikonfestők viszont még a 18. század közepéig rajzosan síkszerű formákat alkalmaztak, ha már nem is az eredeti középkori elvont kifejezőmódban.

A kis falusi fatemplomok szerény és meglehetősen sötét belső terében a figyelem középpontjába állított ikonosztáziont fali ikonok, körmeneti kereszt, kétoldalas hordozható ikonok, a 18. századtól szentségházzal egybeépített keretű oltárkép- és ikontartó építmények, ún. kiotok (kivotok) látványa egészítette ki. A Kárpátalján is működő rybotyctsei mesterek a 17. század közepétől készítették szentségházakat, de ezek formája és ikonográfiája még a 18. század elején sem állandósult.³¹ Mivel a fatemplomokban a szentély kis belmagassága miatt nem alakult ki az oltár fölötti baldachin állításának gyakorlata, az oltárikonokat zárták

baldachin jellegű elemmel (Ungbükkös/Bukivcova). A baldachin csak a kőtemplomok építésével jelent meg a 18. század végén.³²

Mivel a Kárpát-vidéki fatemplomok négyszög keresztmetszetű gerendákból épültek, a közök kitöltésével és az alapozással alkalmassá váltak falképek elhelyezésére. A fatemplomokban a falképek megjelenése kezdetben a látvány szempontjából meghatározó elemhez, a figyelmet a szentélyre irányító ikonosztázionhoz kapcsolódott. A keleti falra készült falképek mindig az ikonosztázion felső sorait helyettesítették. Csarnatőűfaluban 1673-ban Jur Ivacsinn megrendelésére a *Trónoló Krisztust* festették meg apostolokkal, feljebb *Joakimot és Annát próféttákkal*, legfelül a *Keresztre feszítést*. A képsorok egyes alakjai a hajó oldalfalain folytatódnak, ahol két további népszerű kompozíció is látható: az északi falon az *Utolsó ítélet* „Раб божий Юра Петришинь сее второе пришествие дал змальовати за здравие свое и за отпущение грихов року божого 1662” felirattal (7. kép), a déli és a nyugati falon Krisztus szenvedései, felettük *Jessze fája* kompozíció.³³ Több felirat megemlíti az adományozókat, a mesterek nevét és a festés évét. A fatemplom hajójának dongaboltozatos famennyezetére a bizánci ikonográfia szerint inkább a szentélybe tartozó témák, az ószövetségi áldozatbemutató jelenetei és a *Szűz a Jellel* kompozíciók készültek körmezőkbe foglaltan. Kárpátalján hat falképegyüttes maradt fenn, a legtöbb a 18. század második feléből, például Darván (Колодне), Mihálkán (Крайниково). Ósándorfalván (Олександрівка) a templom oldalfalaira 1779-ben Sztefán Terebelszkij festett még rajzos, de már kora barokk stílusban a végidőkre emlékeztető kompozíciókat: körmezőkben az okos és a balga szüzeket, felettük az apokaliptikus lovasokat, a szentélyben azonban a szent főpapok hagyományos ikonográfiáját tartotta meg. A Felvidéken, a 18. század második felétől több, teljes templombelsőre kiterjedő falképsorozat is ismert. Ezekben a barokkos ornamentikába foglalt ábrázolások

²⁹ Драган, 1970, 43–49, 73–78; Юркевич, Юрій – Гелитович, Марія – Олейнюк, Надія: *Царські врата українських іконостасів*, Львів, 2012, 24–27.

³⁰ Оляніна, Світлана: Символічна структура флоральної декорації українських іконостасів, *Культурологічна думка*, 2015, № 8, 97–112.

³¹ Косів, 2018d, 77.

³² Приймич, 2014, 88.

³³ Козак, Назар: Монументальне малярство XVII–XVIII століть в дерев'яних церквах, in: Павлюк, Степан (ред.): *Церковне мистецтво України: У 3-х томах*, Т. I, *Архітектура – Монументальне мистецтво*, Харків, 2018, 687–701.

a keleti hagyomány és a nyugati ikonográfia szintézisét példázzák: *Mária megkoronázása* és a *Három főpap* (Kozsány/Kožany, 1793–1797).³⁴

Az ikonfestészeti hagyomány a 17. század elején

A munkácsi püspökség szerteágazó művészeti kapcsolatai leginkább az ikonfestészet területén mutatkoznak meg. Az észak–déli hágókon át vezető utak a késő középkortól kezdődően lehetővé tették a távolabbi területekről érkező művészeti megoldások megismerését, majd adaptálását a saját hagyományba. A tatárjárást követő évszázadban a Rutén út mentén álló két kolostor, az Ószambor (Stary Sambor, Старий Самбір) környéki Spas (Спас) és Lawrów (Лаврів) adott helyet ikonfestő műhelynek, a Kárpátokon innen a 14. századi

alapítású krasznibrodi monostorral is középkori ikont hoznak kapcsolatba.³⁵ A munkácsi kolostorban is lehetett valamilyen művészeti tevékenység, hiszen a környékén több kéziratos könyv is fennmaradt figurális miniatúrákkal. A Munkácsi Egyházmegye északkeleti területéről ismert 16. századi ikonok nagyjából a Kárpátokon túli ikonfestők munkái lehetnek (*Deészisz*, Rónáról, Bártfa, Šarišské Múzeum).³⁶ A 15. századtól Przemysl számított a legjelentősebb ikonfestő központnak, ahol a helyi püspökség befolyása alatt álló műhelyek ikonfestői a források szerint egyházi személyek vagy papcsaládok tagjai voltak.³⁷ Őrizve a hagyományos ikonográfiát, egészen sajátos szintézist hoztak létre az ikonfestés terén, amelyben az északorosz ikonfestészetre jellemző síkszerű festésmód, telített színhasználat mellett a román

³⁴ Božova, Jana – Grešlík, Vladislav: *Drevené kostolíky v okolí Bardejova*, Bardejov, 1997, 101–105.

³⁵ Александрович, Володимир: *Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво: Українська культура XIII – першої половини XV ст.*, in: *Історія української культури*, Том 2 (Українська культура першої половини XIII–XVII століть), Київ, 2001, 279.

³⁶ Grešlík, 1994, 22–25.

³⁷ Александрович, 2000, 312.

kori falképekre és kéziratokra emlékeztető formai megoldások és dekoratív részletek tűnnek fel. A 16. század első felében a grafikus jelleg még markánsabbá vált déli hatásra, bizonyos Moldva felől érkező ikonográfiai megoldásokkal együtt.

A 16. század közepén újabb, kisebb ikonfestő műhely alakult Szamborban (Sambor, Самбор), ahol már világi mesterek dolgoztak, Magyarországra is átjárva (*Szent Mihály* Alsókalocsáról/Колочава, Ungvár, Skanzen).³⁸ Ez az időszak a késő középkor utolsó évtizedeit jelentette e vidék posztbizánci művészetében. Bizonyos stílári különbözőségeik ellenére az ekkor festett ikonok közös jellemzője, hogy az alapvető észak–déli kapcsolatok mellett, a vidék nyugat–keleti határterületi mivoltából fakadóan, már jóval az egyházi uniók időszaka előtt a bizánci ikonográfia helyi, kelet-európai stílusátiratát alakították ki a mesterek, számos gótizáló formai részletet, díszítőmotívumot illesztve a megfogalmazásba.

Ilyen előzmények mellett már nem tűnik különösnek, hogy a Munkácsi Egyházmegye 17. századi ikonjainak stílusa is különféle megoldásokat szintetizál. Bár a századfordulót követő átmeneti időszakban, a 16. század végi jelentős kulturális, egyházpolitikai változásokkal összefüggésben nagy különbségek mutatkoztak ekkor a régióban, leginkább az északkeleti bizánci rítusú püspökségek művészetéhez való kapcsolódás maradt meg.

Galíciában, az ikonfestészetben már a 16. században is két irányvonal rajzolódott ki, egy egyházi, nemesebb és egy provinciális, iparos, hiszen egyfelől az ikonosztázion szerkezetének bővülésével több lett az ikonfestők munkája, másrészt új megrendelőként léptek fel a kisvárosi polgárok, majd a falvak tehetősebb lakói is. A korábbi műhelyek ennek ellenére jelentőségüket veszítették a gyors polgárosodás útjára lépő Lviv gazdasági és művészeti fejlődése mellett.³⁹ 1572-ben a világi kultúra központjává emelkedett városban Iván Fedorov létesített nyomdát, a 17., majd a 18. században további nyomdákban számos liturgikus könyvnyomtatvány készült, melyekből

könyvkereskedők révén a munkácsi püspökség templomaiba is jutott.⁴⁰ A könyvnyomtatványok grafikai lapjait nyugati, flamand metszetek inspirálták, így az európai reneszánsz és később a manierizmus jellemzői tűntek fel a helyi ortodox ikonfestő műhely plasztikus stílusban megalkotott ikonjain, melyek Lviv távolabbi környékén is keresettek voltak.⁴¹

Ezzel ellentétben a Munkácsi Egyházmegye jogi helyzete tisztázatlan és alárendelt volt, az anyagi források szűkösek. Kolostorainak, püspöki székhelyének szellemi szerepe meg sem közelítette a Kárpátok túloldalán álló olyan egyházi és világi központokét, amelyek a kárpáti régió egészének a kultúrájára kihatottak. Híveinek még a 17. században sem volt anyagi vagy szellemi vonatkozásban meghatározó világi rétegük. Megrendelői egyszerű falusi parókiák voltak, jobbágyi kötelezettségekkel megterhelt papokkal. Miközben a templomok száma bővült, önálló helyi mester vagy műhely működésére a század közepéig nincs adat. Az ikonosztázionépítés gyakorlatában hagyományörző szemléletű munkácsi püspökség területére az újjátás felé nyitó formákat a Kárpátok lengyelországi oldaláról érkezett mesterek hozták.

A Felvidéken a 17. század harmincas éveiből több helyen is olyan ikonok maradtak fenn, amelyek jellegzetes, új stílusváltozatot képviselnek. Rajzban, ornamentikában már reneszánsz, néhol manierista jegyek jellemzik őket – lendületes vonalvezetés, nyújtott arányok a figurák ábrázolásában. Azonban még őrzik a középkorias elvont térábrázolás elveit, a kompozíciók árnyékolás nélküli formákból és síkokból állnak. Mestereik Újszandec és Muszyna környékéről származnak, ikonjaikon már adományozási formulák szerepelnek, és szignók olvashatók. (*Keresztre feszítés* Ressoról, 1634, Trocsány, Szent Lukács-templom; Paweł Muszyna: *Utolsó ítélet*, 17. század közepe, Kassa, Východoslovenské Múzeum).⁴²

Ikonfestő vándorműhelyek

Miközben a 17. század első felében a világi ikonfestők önállóan dolgoznak, a század

³⁸ Puskás, 2008, 41.

³⁹ Александрович, Володимир: Львівський осередок українських малярів другої половини XVII століття, in: *3 історії західноукраїнських земель*, Вип, 2015, 10–11, 37–70.

⁴⁰ Ojtozi, 1985.

⁴¹ Deluga, Waldemar: The influence of dutch graphic archetypes on icon painting in the Ukraine, 1600–1750, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 34(1996), 1–26.

⁴² Szanter, Zofia: Muszyńscy malarze ikon w XVII wieku, in: *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki* [Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku], Łańcut, 2003, 199–221; Grešlík, 2002, 20–26.

II.2.1.

közepén – a megrendelések hatékonyabb teljesítése érdekében – megkezdődött a közös műhelyek szerveződése.⁴³

A Przemysl és Lviv között félúton fekvő Szudova Visnyában (Sądowa Wisznia / Судова Вишня) már a 16. század végétől működött egy-egy ikonfestő, hol Lvivhez, hol Przemyslhoz kapcsolódva, de jelentősebb helyi műhely csak 1635 után kezdett formálódni.⁴⁴ Az ide köthető mesterek előszeretettel szignózták műveiket, s abban kihangsúlyozták a műhelyhez tartozásukat (wiszenski), ami alapján jól nyomon követhető a vándorlásuk déli irányba, a munkácsi püspökség felé. Ikonjaik sokféle egyéni stílusról tanúskodnak. A visnyai ikonfestők közül Ilija Brodlakowycz-Wiszeński (Ilija Brodlakovics) tűnik ki munkáinak színvonalával, aki szintén Szudova Visnyáról indult az 1640-es években. A feltehetően lvivi tanultágú mester művészeti kvalitásai révén a műhely fő alapítói között lehetett.⁴⁵ A Kárpátok mindkét oldalán dolgozott, Magyarországra érve Munkácson telepedett le, és nyitott műhelyt, az 1640-es és 1670-es évek között festett ikonjai Galíciában, illetve Munkács és Nagybánya környékén maradtak fenn. Ezek közül az Oroszvégről (ma Munkács része) származó *Szent Mihály arkangyal* és az *Istenszülő a Gyermekekkel* ikonokat különösen is részletező, pontos, arányos rajz, gazdag színtónusok, az arcok, a kezek, a drapériák anyagszerű és valóságosan térbeli megfestése jellemzi. Brodlakowycz ikonjai két, kissé eltérő stílusban készültek, ami két mesterkézre, talán tanítvány vagy utód közreműködésére utal. A visnyai mesterek hol festésmódban, hol csak ikonográfiaiban már kimondottan reneszánsz szemléletben dolgoztak. Ikonjaikat késő reneszánsz festett keretezés szegélyezi. A városkából származott el Jackó, aki a 17. század közepén több szignált ikont festett a kárpátaljai Domafalvára (Domasina/ Домашин) (*Keresztre feszítés, Utolsó ítélet*, 1658).⁴⁶ Neki tulajdonítanak egy votív portréikont is (Fegya Sztefanikuv votív halotti képmása, 1668, Lviv,

Nemzeti Múzeum). A visnyai Ioan Szczyrecki (Iván Scsireckij) ikonjai még alapvetően síkszerűek, a jeleket elvont, jelzesszerű környezetben láttatják. Az általa festett predellák jelenetei ugyanakkor a korabeli város késő reneszánsz épületeit idézik meg, újszövetségi szereplők pedig kora barokk viseletben tűnnek fel (Szuha, Keresztelő Szent János-templom ikonosztáza, 1679).⁴⁷ A megoldás a bibliai, evangéliumi események immár reneszánsz jellegű aktualizálásának példája. Ez a jelenhez kapcsolódó ábrázolásmód érhető tetten később egyes ünnepikonokon is (*Menekülés Egyiptomba, Bevonulás Jeruzsálembe*). Ehhez a műhelyhez tartozott több Stefan Wyszyński nevű mester is. Egyikük 1656-ban festett ikonokat a Turka környéki Botelkára, majd 1688-ban Patakófalura. Ez utóbbi megrendeléshez kapcsolódhatott egy szignált kétoldalas votív ikon megfestése is (*Keresztre feszítés / Mária a Gyermekekkel* Patakófaluról, Budapest, Néprajzi Múzeum, lásd Kat. II.24.). A másik ilyen nevű mester jóval provinciálisabb stílusban az Ökörmező környéki Csuszkán dolgozott (Tyuska/Тюшка).⁴⁸ Az ő munkássága a 17. század végére, a 18. század elejére esik.⁴⁹ Így az ő munkája lehet a szignált és datált *Keresztre feszítés* 1729-ből Fenyvesvölgyről (*Стане*), amelyet egy, a Néprajzi Múzeumban őrzött archív fotóról ismerünk (8. kép).⁵⁰ A visnyai műhely tevékenysége a 18. század második felében is még nyomon követhető, bár jelentősége ekkor már csökkent.

A visnyai ikonfestő műhely ikonjainál jóval egységesebb stílusúak a rybotyczei ikonfestők munkái. Az 1640-es évektől egészen az 1760-as évekig jól dokumentált a Przemysl környéki Rybotycze mestereinek működése, akik több műhellyel vándorolva vállalták el a templomok teljes képi berendezését: ikonosztázionokat, oltár- és körmeneti ikonokat, kereszteteket, zászlóképeket, plascsenyicákat. A műhelyekben fafaragó szobrászok, festők és asztalosok együtt dolgoztak. Az általuk készített művek száma rendkívül nagy,

⁴³ Александрович, 2013, 28.

⁴⁴ Гелитович, Марія: Вишенські майстри в історії українського іконопису XVII століття, in: *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, Т. 261, *Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва*, Львів, 2011, 209–222; Александрович, 2013, 12–13.

⁴⁵ Александрович, 2013, 19.

⁴⁶ Гелитович, Марія: Іконостас 1653 р. церкви Івана Хрестителя у Дністрику Головецькому майстра Яцька з Вишні, *Вісник Львівського університету – Серія мистецтво*, 9(2009), 167–168.

⁴⁷ Откович, Василь: *Народна течія в українському живопису XVII–XVIII ст.*, Київ, 1990, 86–87.

⁴⁸ Драган, 1970, 95.

⁴⁹ Александрович, 2013, 19.

⁵⁰ Szttripszky Híador felvétele 1912-ből, Budapest, Néprajzi Múzeum, F 13717, 13718.

(8)

nemcsak Nyugat-Galíciában, hanem a Felvidéken és Kárpátalján is számos községben dolgoztak, elsősorban falusi templomok számára.⁵¹ Ikonjaikon többször felismerhető a Rybotyczéban álló Szent Onúfriosz (Onofer) -kolostor stilizált fehér tömbje és vörös, barokkos toronysisakjai. Műveik színvonalja gyengébb, a rajz sematikusabb, alakjaik zömökek, néhány jellegzetes kerek arctípus ismétlődik az ábrázolásokon. Színpalettájuk négy-öt színre korlátozódik. A cinóber, szürkés-kék, okker, barna és olajzöld színnel, többnyire síkszerűen festett formákat erős, vastag, fekete kontúrvonal emeli ki (Barlanglakó Szent Antal és Teodóz, Tolcsváról, lásd Kat. II.34.). A vörösre festett, barokkos keretépítményekből álló dekoratív

ikonosztázionjaik mégis nagyon népszerűek voltak. Ilyen eredeti keretépítményekben maradtak fenn a Baktakékről és a Gagyvendégiből származó ikonok (lásd Kat. II.28–31.). Bár a műhely működését Galíciában a püspöki tiltó rendelkezések és a vizitációk lekicsinylő megjegyzései próbálták ellehetetleníteni, a mesterek számos templomi együttest készítettek el, melyek később több helyszínen is megőrződtek. Műveiket nem szignálták, de oklevelekből több ikonfestő mester és fafaragó neve ismert.⁵² Bár ezek a mesterek nem képviseltek magas festői kvalitást, mégis kiváló érzékkel harmonizálták a színeket, képesek voltak ügyesen összehangolni a szerkezeti, dekorációs és ikonográfiai elemeket.

A 17–18. század fordulóján és a 18. században egy harmadik karakteres stílusú ikonfestő műhely is működött, amely szintén Galáciától a Felvidéken át egészen Szatmárig vándorolt, elsősorban falusi parókiák megrendeléseit teljesítve.⁵³ Kiindulási pontja még pontosan nem ismert, de a Szkole városka közelében lévő Szlávszko nevű kistelepülésről származik több ikon. Így Szlávszko környéki mesternek tulajdonítanak több rokon stílusú felvidéki 17. századi ikont is.⁵⁴ Az ebben stílusban festő mesterek munkái rendkívül széles körben terjedtek el, északon a Drohobicsi és Szkolei járásban, a Felvidéken Szinna (Snina) környékén, Kárpátalján Szolyva (Свалява) és Volóc (Воловець) környékén, délen Szatmárban.⁵⁵ A Szudova Visnya-i és a rybotyczei mesterek gyakorlatával összevetve, leginkább ebben a műhelyben őrizték meg a posztbizánci ikonográfiát a nyugati ikonográfiából kölcsönzött elemek mellőzéseivel. E mesterek sajátossága, hogy rajzos, síkszerű környezetben, nagyvonalúan leegyszerűsített drapériák festése mellett térbeli módon, plasztikusan modellált arcokkal és kezekkel ábrázolják az alakjaikat (18. század, Ungbükkös/Буківцьово).⁵⁶ Az ovális arcok részletei nagyon karakteresek, ezek révén fűződik ebbe a csoportba a hodászi korábbi Szent Miklós-, *Istenszülő*-, *Örömhírvétel*-ikon (lásd Kat. II.37–40.). A 18. század második felében e műhelyek szerepe

⁵¹ Косів, Роксолана: Структура та іконографія іконостасів стилістики майстрів з Риботич 1680–1740-х рр., *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, 32(2017), 130–141.

⁵² Косів, 2018d, 81.

⁵³ Ebbe a körbe tartozik az *Istenszülő a Gyermekkel* ikon Nagypeleskén. Pallai–Terdik, 2006. Lásd Kat. II.37.

⁵⁴ Grešlík, 2002, 65–69.

⁵⁵ Приймич, 2017, 74–75.

⁵⁶ Приймич, 2014, 89; Приймич, 2017, 74–78.

II.2.1.

csökken. A kőtemplom-építkezések megindulásával ellenőrzötté vált a berendezés készítése is, amely előre benyújtott tervek alapján történt. Különbőlegesen, egyénileg munkát vállaló mesterek dolgoztak, akik között a szintén Galíciából származó Spalinszky Mihály és Tádé tűnt ki, az ő magas színvonalú munkáik azonban már barokk festői stílusban készültek.

Az ikonográfia az egyházi uniók időszakában

A 17. század első harmadának fatemplomaiban a két-három soros ikonosztáz és az oldalfalokon elhelyezett nagy méretű ikonok – a sokjelenetes *Passió*, illetve az *Utolsó ítélet* képeinek – tartalmi és képi hármasa határozta meg a látványt. Ezek az évtizedek az új ikonsorok bevezetésével és az ikonfestő stílus fokozatos átalakulásával teltek, ikonográfiai vonatkozású változásoknak nincs nyomuk. A Munkácsi Egyházmegyébe érkező ikonfestők így képzettségüktől függetlenül a hagyományos ikonográfia kereteit betartva dolgoztak. Az ikonok tematikája az ikonosztázion alapképsorában még a 16. századi típusokat követte: *Szent Miklós*, *Istenszülő*, *Krisztus* háromnegyed alakos, hagyományos ábrázolásai. A királyi ajtó fölötti jelképes ábrázolást azonban a Krisztus-ereklye, a *Mandylion* ikonját a 17. században az Eucharisziára emlékeztető *Az utolsó vacsora* immár nyugatias kompozíciója váltotta fel, asztaltársaságot ábrázolva.⁵⁷ Az újítások a kisvárosi céhek megjelenésével függtek össze, és természetszerűen inkább technológiai korszerűsödést jelentettek kezdetben: divatosabb – azaz késő reneszánsz – háttérminták, újszerű profilokkal készített keretek, faragványok, vagyis az ikon lényegi részét nem befolyásoló elemek jelentek csak meg.⁵⁸

A galíciai ikonfestő műhelyek stílusa az ottani polgárosodó világgal párhuzamosan alakult át. A legjelentősebb változás a nyomtatott könyvek flamand, késő reneszánsz ábrázolásmódot bevezető illusztrációinak szemléletformáló erejére vezethető vissza, amely egy csapásra kiszorította

a középkorias, elvont, az újkorban már kevésbé érthető ikonikus teret láttató megoldásokat.

A régióban és a Munkácsi Egyházmegyében a mesterek által használt ikonográfiai tematikában egyaránt szerepeltek a helyi középkori hagyományt folytató témák, így az egész kárpáti régióban általánosan első számú védnöknek számító Szent Miklós püspök, továbbá templomok tituláris szentjeiként Szent Demeter, Szent Paraszkéva, Szent Mihály, Péter és Pál főapostolok, ritkábban a szent remeték, Szent Onofer, Oszlopos Szent Simeon ábrázolása. Egy rövid időre fellendült Szucsávai Szent János helyi kultusza, akinek ereklyéit Sobieski János szállíttatta 1690-ben Zsolkvára. Több ikonja készült a Felvidéken is (Alsógyertyán / Alsó-Hrabóc / Nižný Hrabovec, 1690–1720, Bártfa, Šarišské Múzeum).⁵⁹

Az ikonográfiai preferenciák kifejezésében elkötelezett tudatosságot nem feltétlenül kell keresni. A rybotyczei műhely tevékenysége nyomán terjedt el a kijevi Barlanglakó Szent Antal- és Teodóz-ikonográfia, akiket az ikonosztáz új, legelső sorában ábrázoltak az 1650-as évektől a 18. század közepéig; egyes magyarázatok szerint a kijevi kapcsolatok kifejezésének szándékával terjesztették ezeket a kismesterek.⁶⁰ A kijevi szentek az *Istenszülő*-ikonok predelláiként készültek mindig. Így valószínűbb, hogy nem elvi, hanem kimunkált tipológiai gyakorlatról van szó, hiszen a falusi ikonosztázionok többnyire közel azonos képi programot követtek. Ezt valószínűsíti az, hogy ugyanennek a műhelynek a munkásságával függ össze olyan, kimondottan nyugatias elemek alkalmazása, mint a koronák Mária és Jézus fején, amelyek nem az egyházi viszonyokat, hanem a korban általánosan használt szimbolikát tükrözték (Égi királynő). A rybotyczei mesterek kedvelt típusai közé tartozott az olyan eleusza *Istenszülő a Gyermekkel* ábrázolás, amelyen Mária – kárpáti régiós késő középkori hagyományt követve – fehér virágot tart a kezében.⁶¹

A hagyományos Istenszülő-tisztelet a 17. században kegyikonok tiszteleti formájával egészült ki a régió mind ortodox, mind görögkatolikus területein. Ennek példája számos olyan kegyhely

⁵⁷ A *Mandylion* 17. századi példái: Grešlík, 2002, 44–45.

⁵⁸ Приймич, 2014, 111.

⁵⁹ Grešlík, 2002, 72–73.

⁶⁰ Косів, 2018a, 93–107.

⁶¹ Федак, Марта: *Особливості іконографії образу „Богородиця нев'янучий цвіт” в українському іконопису XVI–XVIII століть: Студії мистецтвознавчі: Архітектура – Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво*, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, Київ, 2017, 44–53.

kialakulása Galíciában, mint Werchrata, és a Munkácsi Egyházmegyében Laborcrév (Krasznibród / Krásny Brod), Klokocsó (Klokočov), Pócs, Kolozsvár–Mikola, Kricsfalu (Kricsfalva/ Кричово), Husztbaranya (Бороняво), amelyek csodatévő ikonjai másolatok és metszetek révén is ismertekké váltak.

Bár a 17. század az egyházi uniók időszaka volt, az ikonográfiában ennek direkt nyoma közvetlenül ekkor még nem jelentkezett. Az a tény, hogy a nyugatias felfogás valójában módszertani megközelítést jelentett, és nem teológiai kérdést, megerősíti, hogy a Mogila Péter-féle kijevi akadémia is jezsuita skolasztikus oktatási rendet vezetett be, anélkül, hogy ortodoxitását feladta volna. A latin ikonográfiából kölcsönzött elemek beemelése a helyi ikonográfiába a 18. században következett be széles körben, részben a barokk mint egyetemes stílus általános térhódításával, részben a folyamatokat felgyorsító zamości zsinat nyomán. A kárpáti régióban azt megelőzően jelentős ikonográfiai változtatásról beszélni nem lehet. A valóban programszerűen alkalmazott és általában kivételes példák a sajátos megrendelői helyzettel voltak összefüggésben. Például Kuncevicz Szent Jozafát görögkatolikus polocki vértanú püspök ikonjai, ábrázolásai a 18. században akkor terjedtek el lengyel területen, amikor három püspökség is, a lvivi, a przemysli és a lucki, unióra lépett. Az *Arbor Virginis* képtípus is inkább római katolikus környezetben, lengyelországi területekről ismert. A Munkácsi Egyházmegyében ilyen kivételes példaként említhető még Ioan Brodlakovics kétoldalas votív ikonja *Rózsafüzéres Madonna-* és *Keresztre feszítés* ábrázolásokkal (Nagybánya, Muzeul Județean de Artă).⁶²

A 17. századdal a kárpáti régióban, így a Munkácsi Egyházmegyében is megjelentek a szimbolikus tartalmú kompozíciók. Ezek között a Jézus valóságos emberi természetére utaló, családfáját megjelenítő *Jessze fája* kompozíciónak régi hagyománya van a nyugati és a bizánci ikonográfiában egyaránt, a 17. században liturgikus

könyvek metszetein is szerepelt. A Kárpátok vidékén elsőként a falképfestészetben jelent meg, a Munkácsi Egyházmegyében legismertebb példája az 1670-es években készült kompozíció a csarnató-újfalui fatemplom nyugati falán. A 18. századtól a téma az ikonosztázionra került át, és a monumentális művészetből kikopott. Kárpátalján több ikonosztázion királyi ajtajaként faragták meg Jesszét két változatban: fekvő vagy ülő alakként, aki fölött szövevényesen elágazó leveles-virágos vagy szőlőfürtös növényi indában hat-hat sziluetszerűen körbevágott koronás félalak vagy ószövetségi koronás dicsfényes alakot ábrázoló medalion helyezkedik el.⁶³

Szintén a 17. század végétől jelentek meg azok a kompozíciók, amelyek a krisztusi áldozatról való megemlékezésre helyeztek hangsúlyt. Elsőként a passiókompozíciókból kiemelt ülő *Szomorkodó Krisztus-* vagy álló *Fájdalmas Krisztus-* ikonok készültek (Oltárikon, 18. század, Nyírderzs, lásd Kat. II.27.), *Pietà-*ikonok. Az eucharisztikus áldozatbemutatás titkára rámutató, összetettebb szimbolikájú kompozíciók metszetek hatására születtek meg, ami tanúsítja, hogy az ikonográfia komolyabb változásai a teológiai irodalmi művekkel és az azokat kísérő illusztrációkkal kapcsolódnak össze. Ilyen ábrázolás többek között a *Krisztus, a szőlőtő*, amely a Szent Liturgián Krisztus testévé és vérévé átváltoztatott kenyérré és borra utal. Az 1699-ben kiadott lvivi *Liturgikon* tituluslapján Nikodym Zubrzycki *Szőlőt préselő Krisztus* kompozíciója jelent meg. E metszet hatására megfestett – a vizitációkban *Forrásnak* nevezett – téma a rybotyczei ikonfestőknél tűnik fel, akik ezt a kompozíciót gyakran foglalták be festett-faragott oltárépitményeikbe.⁶⁴ Ungbükösön és Csontoson (Кострино) szentségházak ajtaján jelenítették meg Krisztus alakját az oldalából kisarjadó szőlőindával. Az ebbe a tematikába tartozó másik kompozíció, Krisztus kehelyben álló eucharisztikus ábrázolása szintén Ungbükösön maradt fenn.⁶⁵ A szentségházak keretétől szolgáló oltárfelépítmény nagy ikonjának ikonográfiája nem volt teljesen

⁶² Puskás, Bernadett: Quelques données concernant les icônes d'Ilia de Wisznia, peintre de Munkács, *Apulum: Series Historia & Patrimonium*, 50(2013), 47–70.

⁶³ Kosiv, Roksolana: Ikon na полотni «Древо Єсееве» другої половини XVII ст. зі збірки Національного музею у Львові, *Народознавчі зошити*, 150(2019), 1383–1385; Приймич, 2014, 119–120.

⁶⁴ Kosiv, Roksolana: Євхаристійні образи Христа у творчості риботицьких майстрів 1690–1750-х рр.: Джерела іконографії та причини популярності, *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 35(2018), 305.

⁶⁵ Приймич, 2014, 89, 98; Kosiv, Roksolana: *Спас–Виноградна Лоза: Ikonі зі збірки Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького: монографія*, Львів, 2016, 88.

II.2.1.

kötött, különféle témákat ábrázolhatott, többek között *Levétele a keresztről* jelenetet, *Az Istenszülő oltalmát Palástos Mária*-típusként Ladomérvágásán (Ladomirova), ugyanitt a szentség ház ajtaján a *Krisztus, a szóltó* ábrázolás van megfestve. A rybotyczei mesterekhez kapcsolható emlékek között a leggazdagabb kialakításúak a Felvidéken maradtak fenn az 1750–1760-as évekből.⁶⁶

Az ikonográfiai változások másodlagos rétegét jelenti a korabeli viseletek, városkép, épületek ábrázolása ünnepikonokon. Ez azzal az általános szemléletváltással függött össze, amely a nyomtatott liturgikus könyvek metszetei és díszítőelemei nyomán az ortodox területeket is elérte a 17. század folyamán, és az ikonfestő stílus, illetve az ikonosztázion barokk, majd rokokó faragványokkal való díszítésével kapcsolódott össze. A formai újításokon túl lényege abban állt, hogy a korábbi elvont ikonikus tér helyett egykori teológiai jelentése feledésével – a nyugati művészet hatására – az evangéliumi események helyi környezetbe és időbe való helyezése szólítja meg az ikon szemlélőjét.

A legalapvetőbb liturgikus könyvek nagyobb-részt lvivi nyomdákban kerültek be a Munkácsi Egyházmegyébe. Ugyaninnen származnak a vidéki egyházközségek antimenzionjai is. A 18. századi vizitációk többször említik a Munkácsi Egyházmegye északi területének templomaiban przemysli püspökök antimenzionjainak őrzését, ami lehetett pusztán papi mozgások nyoma, de akár a jurisdikciós határok pontatlanságát is mutathatja. Az első nyomtatott antimenzion Taraszovics Bazil munkácsi püspök (1633–1651) adta ki 1638 előtt, amelynek dedikációs formulája szerint ő a munkácsi, máramarosi és minden magyar föld keleti igazhitű egyházának püspöke. A fametszet-ábrázolással díszített antimenzion ősi ikonográfiát követ: körmezőbe foglaltan a Pantokrátor és a négy evangélista alakja díszíti. Készítéséről, analógiáiról csak az a forrás maradt, amely szerint könyvnyomtatóktól vette a püspök.⁶⁷ Hasonló kompozíciót követ De Camillis József 1689 után kiadott antimenzionja, amelynek formulája szerint „szebasztei, munkácsi, máramarosi és egyebek [sic!] püspöke, minden magyar föld apostoli helynöke, ő császári és királyi felsége maestat tanácsosa”. Fametszetes

kompozíciójában a Pantokrátor félalakját az Istenszülő és Keresztelő János álló figurája kíséri.⁶⁸ A későbbiekben az antimenzionok új barokkos típusai terjedtek el, melyek nyomódúcait Lvivben készítették.

Kelet és nyugat között

A 17. század a kárpáti régió művészetének minden művészeti ágában más-más jellegű változásokat hozott, amelyek területenként is eltérő időben jelentkeztek. Közös sajátosságuk azonban abban mutatkozott meg, hogy a helyi posztbizánci kultúra mellett, hogy ragaszkodott a hagyományos liturgikus térfelépítéshez és ikonográfiához, a kor szellemének megfelelő, európaias, korszerű kifejezési formákat keresett hozzájuk. A munkácsi püspökség területére a galíciai polgárosodást kísérő stílusjelenségek lassabban jutottak el, így a helyi építészet az, amelyik a leginkább őrzi a korábbi formákat. Az ikonosztázion építésében is, különösen a püspökség déli területén, helyenként fennmaradtak az archaikus megoldások. Mégis, a galíciai vándorműhelyek felvidéki és kárpátaljai működése révén a 17. század végére a helyi falusi templomokban is az ötsorosra nőtt ikonosztázionok épültek meg, késő reneszánsz, majd kora barokk gazdagon faragott felépítménnyel és újkori festésmóddal kivitelezett ikonokkal. Az ikonográfiában a passió és az Eucharisztia fölött szemlélődő képtípusok megjelenése jelentett újdonságot. Az egész régió vonatkozásában a sokszorosító grafika, a nyugati kompozíciókat újrafogalmazó illusztrációkkal díszített nyomtatott könyvek, valamint a mintarajzok elterjedése hozott új szemléletet a helyi keleti egyház művészetébe.

Képjegyzék

1. A rózsadombi fatemplom
2. A középapsai fatemplom
3. Az uzsoki fatemplom
4. A kőrösmezői fatemplom
5. A csarnatóújfalui fatemplom ikonosztáza
6. A csarnatóújfalui fatemplom ikonosztáza
7. Az *Utolsó ítélet* részlete. Falkép a csarnatóújfalui fatemplomban
8. Stefan Wyszyński: *Keresztre feszítés* ikon, 1729. Sztripszky Hiador felvétele, 1912, NM

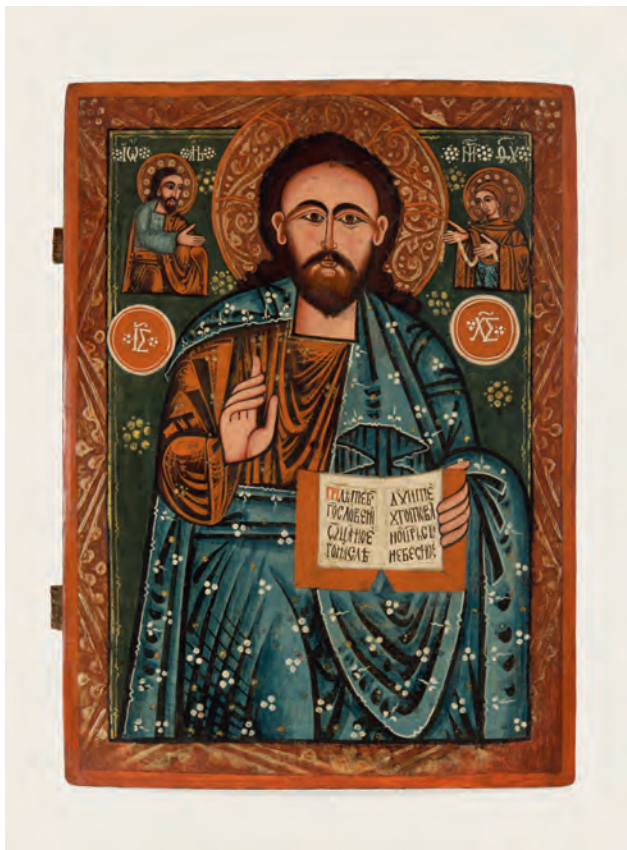
⁶⁶ Kocib, 2018d, 78–79.

⁶⁷ Puskás, 2002, 59–65.

⁶⁸ Puskás, 2008, 112.

II.2.1. Tanító Krisztus

Kat. II.19.

17. század közepe,
Mihail Popovics (attribúció)
fa, tempera
76 × 55,5 cm
Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 91.14.1.

Háromnegyed alakban ábrázolt Krisztus, aki jobbával áld, baljával nyitott könyvet tart, benne egyházi szláv idézet: „Прїдѣте Бꙋгословени Сѡца моего наслѣдꙋйте уготовано цѣрство небесное” („Jertek, Atyám áldottai, vegyétek örökül az elkészített mennyországot” – Mt 25, 34b, Dobos András átírata). Khitónja fekete alapon vörössel, himationja késsel, feketével van modellálva. A ruházatot fehér és sárga pöttyök díszítik, a köntös szegőit, redőit fehér vonalakkal hangsúlyozta a festő. Krisztus válla mellett görög nevének kezdőbetűi szerepelnek fehérrel, egy-egy vörös medalionba írva. Nimbusza az ikon keretéhez hasonlóan a krétaalapozásból domborított ornamensekkel van díszítve, előbbit vörössel keretezte, benne a kereszt szárait is megfestette, és „a Létezőt” jelentő három görög betűt is ráírta a mester. Krisztus jobb válla fölött közbenjáró kéztartással a félalakos Keresztelő Szent János tűnik fel, míg a balján az Istenszülő jelenik meg

hasonló beállításban. Nevük, titulusuk rövidítése felettük olvasható, nimbuszukat domborított kerek motívumokkal gazdagították. Az Istenszülő egy csíkos szalagot – orárt/omofort? – tart a kezében, ami a Szent Miklós-ikonokra jellemző, ikonográfiai szempontból itt nehezen értelmezhető.

Az ikont először Varga Zsuzsa ismertette, feltételesen „rutén munkának” ítélte, és a 18. század végére datálta, amit a későbbi szakirodalom is átvett. A mű festői stílusához legközelebb álló darabok Máramarosban vannak, három ikon a budfalvi alsó és felső (mind a kettő Szent Miklós tiszteletére szentelt) (Budești Josani/Susani) templomban maradt fenn, de eredetileg mindegyik az előbbiben volt, amely 1643 körül épült: *Trónon ülő Krisztus* (90,5 × 60 cm); *Trónon ülő Istenszülő a Gyermekekkel* (91 × 60 cm); és a szintén nagy méretű *Szent Paraszkéva nagyvértanúnő az életéből vett jelenetekkel*, amelyek minden bizonnyal egyazon ikonosztáz alapképei voltak. A *Trónon ülő Krisztus* ikonján lévő egyházi szláv feliratból kiderül a készítés éve, 1647, és az adományozó neve (Nikita Opris). Ehhez az együtteshez tartozik még hét ünnepikon is. A 17. századi táblák egy részének hátoldalára a 18. században Alexander Ponehalszki újabb ikonokat festett, amikor a budfalvi alsó templom ikonosztázán dolgozott. A fatemplom pitvarának északi falán egy monumentális az *Utolsó Ítélet* ikon is függ. Marius Porumb úgy vélte, hogy festője azonos lehet a Szent Paraszkéva-ikon mesterével. Az ikonon számos egyházi szláv felirat olvasható, amelyeket néhány éve John-Paul Himka vizsgált és írt át. Szerinte az egyik felirat talán a kép festőjétől származhat, aki az „oroszföldi” Kolomijából (Коломия, Ukrajna) származott, és Mihail Popovicsnak hívták – vö. Betea, Raluca: Icoana Judecății de Apoi din biserica de lemn din Budești Josani (Județul Maramureș), *Apulum, series Historia et Patrimonium*, 50(2013), 74–75, 78. Ez a festő alkotta még a szerfalvi (Sârbi Susani) felső (Szent Paraszkéva-) fatemplomban található Szentháromság-ikont (*Ábrahám vendégsége*) is. Feltehetően még ehhez a csoporthoz sorolható további két ünnepikon is (*Jézus születése* és *Jézus mennybemenetele*) a sajói (Șieu) Istenszülő elszenderülése fatemplomban (Porumb, 1975, 11–13, 44, fig. 13–15; Porumb, 1998, 63–65, 363, 396). A mester művei sajátos stílusa alapján jól felismerhetők: a figurák arányai a fej és a kezek javára billennek, a szem kontúrjának fülíg nyúló szűk vonala erőteljes, azonban a ruharedőzet

II.2.1.

rutinos alakítása és az élénk színek kiegyensúlyozott használata megnyugtató elevenséggel tölti meg a képeket. Minden bizonnyal lengyel–ukrán területeken tanult, ahol már az előző században nagy hagyománya alakult ki a dekoratív módon alakított, domborított krétalapozású háttereknek, nimbuszoknak is. Hasonló háttere van annak a festésmódjában is rokon Deészisz-ikonnak, amelyet a krakkói Nemzeti Múzeum ikongyűjteményében őriznek, s erre az időszakra datálnak (vö. Kłosińska–Zinovieff, 1987, kat. 13). Erdély más vidékein is megfordultak a Kárpátok túloldaláról érkező vándormesterek. Egyiküktől, akinek mind stílusa, mind az ikonok háttérére alkalmazott domborítástechnikája – már amennyire az átfestésektől meg lehet állapítani – emlékeztet a budfalvi ikonok mesterére, több mű is fennmaradt Maros megyében, a 17. századból (vö. Dumitran, 2014, 129–130, 139–143, fig. 8–12). (T. Sz.)

Irodalom

Varga, 1970, 22, 40. kép.

Puskás, 1991, 56 (kép), 78, kat. 161.

Puskás, 2008, 182–183, 144. kép.

Örömhírvétel – Jézus Krisztus születése, kétoldalas ikon

Kat. II.20.

17. század közepe, Mihail Popovics (attribúció) – 1760–1780, Alexander Ponehalszki (attribúció) jegenyefő fatábla, tempera–olajfestmény 46 × 38 cm

Restaurálás: Boldizsár Dóra (Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem), 2017/2018. Magántulajdon.

Az *Örömhírvétel*-ikon ikonográfiai bal (szemből nézve jobb) oldalán az Istenszülő áll, kék himationban és vörös maforionban, felemelt kezén fehér fonalat tart, amelynek végén orsó függ. Jobbjánál vörös oldalú, kék fedlapú asztal van. Máriával szemben Gábor arkangyal áll, kék és vörös ruházatban, jobbjával áld, baljában fehér színű, keresztben végződő pálca, szárnyának színe sötétvörös, sárga és piros csepp alakú foltokkal megidézett tollazattal. A jelenet zöld, stilizált növényekkel díszített talajon játszódik, a háttérben okkerszínű városfalrészlet, amelyet két oldalról timpanonos épületek fognak közre. A kompozíció tetején, a középtengelyben az isteni közreműködésre utal a megnyíló égbolt kék-fehér félköríves mezőiből kiváló három fénysugár. Közvetlenül alattuk a jelenet egyházi szláv elnevezése olvasható: „БЛ[А]ГОВЪЩЕНИЕ” (*Örömhírvétel*).

A szentek nimbuszában domborított, gyöngyhatszínű köröcskék jelennek meg, fölöttük szláv, illetve görög megnevezésük rövidített formája. Az eredeti, egykor szintén domborított ornamentális keret mára majdnem teljesen elpusztult, nagyobb töredékei a jobb oldalon maradtak meg. Az *Örömhírvétel* festője a stílusából következtetve a Néprajzi Múzeum *Tanító Krisztus*-ikonjának mesterével lehet azonos, aki máramarosi analógiák alapján a 17. század közepén alkotott, és Mihail Popovicsnak hívták (vö. Kat. II.19.).

A fatábla másik oldalára a 18. században Jézus születését festették meg. A képmezőt középen két részre osztotta a mester: az ikonográfiai jobb – szemből nézve bal – oldalon egy cseréppel fedett, kéményes épületben az álló Szent József és Szűz Mária fogadja a három király és két pásztor hódolatát: előbbieket térdelnek, utóbbiak állnak, egyikük leveszi a kalapját tisztelete jeléül. A fehér inget viselő gyermek Jézus egy oltárra emlékeztető asztalon áll, édesanyja gyöngéden tartja. Szent József lába előtt az ökör és a szamár is feltűnik. A királyok és a pásztorok mögötti domb fölött kétszer is megnyílik az ég: a középtengelyben lévő mező középpontjában a betlehemi csillag ragyog,

míg a jobb szélre komponált felhők fölött fehér sugarak indulnak a föld felé. A cserfalevelekre emlékeztető ornamensekkel vésett háttér ezüstözött, aranyhatást imitáló lakkozással, akárcsak a kép széleire facsapokkal illesztett, profilozott keret belső pereme, amelynek vastagabb része barnásvörös, külső széle élénkpiros színű. A felső keretléc profilján ma már alig látszó, feketével, cirill betűkkel írt román felirat olvasható: „НАЩЕРА ЛѦИ ІИСУСЪ ХРИСТОСЪ” (*Jézus Krisztus születése*). A kompozícióban az Istenszülő nevének görög rövidítésén túl Szent József neve szerepel még: „ІОСІФ”. A jobb oldali hosszanti keretléc küldő oldalán az ünnep egyházi szláv elnevezése is megjelenik: „РОЖДЕСТВО ІСА ХСА”.

Az ikont stílusa és ikonográfia alapján Alexander Ponehalszki, főképp Máramaros vármegyében a 18. század második felében tevékenykedő, görögkatolikus ikonfestő műveként határozhatjuk meg. Ponehalszki több településen festett teljes ikonosztáziót, az alapképeket rendszerint fatáblákra, a felső sorokat pedig a fatemplomok alapozott boronafalára. Az ukrán kutatás Ponehalszki galíciai eredetét valószínűsíti, és vándorfestőnek tartják, míg a román szakirodalom a helyi kötődését hangsúlyozza, mivel Bárdfalván (Brebești) élt Elena nevű feleségével együtt, s innen kiindulva dolgozott a környék fatemplomaiban. Első szignált műve Felsőkálnifalván (Călinești-Căieni) a fatemplomban maradt fenn 1754-ből, de már több, néhány évvel korábban készült ikont is neki attribuíáltak. A budapesti Néprajzi Múzeumban is található néhány mű, amelyek minden bizonnyal az ő alkotásai (Terdik, 2016, 55–60). Ponehalszki előszeretettel használt fel korábbi fatáblákat is – amint ennél az ikonnál is tette –, gyakran jóval nagyobb méretű, feltehetően sérült fatáblákat aprítva fel, de a hátoldali kompozíciók töredékeit is megőrizte (vö. Terdik, 2016, 61–62; Terdik Szilveszter: *Szent Miklós-ikon Borsáról, Görögkatolikus Szemle*, 38[2017], 12. szám, 16). (T. Sz.)

Irodalom

Nagyházi Galéria és Aukciósház, 220. aukció, 2016. december 13–14. [Katalógus], Budapest 2016, 25. kat. 55.

Terdik, 2016, 61.

Zsámbéki Anna (szerk.): *Barokk. Római.*

Pop-Art: Megmentett műkincsek – Preserved Art Treasures, Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Képzőművészeti Egyetem [Diplomakiállítás], Budapest, 2018, 4. kat. 1.

II.2.1. Passió-ikon töredékei

Kat. II.21.

17. század közepe, ismeretlen ikonfestő

a Kárpátok vidékéről

fa, tempera

bal oldal: 182 × 44,5 cm, jobb oldal 180 × 46 cm,

a középső tábla hiányzik

Restaurált.

Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 87.195/1–2.

Az ikon Szttripszky Hiador 1908–1910. évi gyűjtései során került az Ung megyei Hajasdról a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe egy vele párt alkotó, az *Utolsó ítéletet* ábrázoló ikonnal együtt. A keményfa hordozó eredetileg három függőleges részből állt. Ezekből a középső táblarész a gyűjtés idején már hiányzott. Az ikon két függőleges külső szélét felerősített keskeny, profilozott, festett keret zárja. A bal oldali táblának csak a legalsó része kopott meg jelentősen. A jobb oldali tábla festett felületéből viszont alig a fele maradt meg.

A passió eseményeinek ábrázolása a kora bizánci időktől kezdve jelen volt a krisztológiai ünnepkör ikonográfiájában. A Kárpátok vidékén a Krisztus szenvedéstörténetét bemutató táblák a 15. századra visszanyúló hagyománnyal rendelkeznek, amikor elterjedté vált a nagy méretű fali ikonok megfestésének szokása. Krisztus szenvedéseinek ikonjait mindig a templomhajóban helyezték el, leggyakrabban az északi falon. Az ilyen témájú ábrázolások az *Újszövetség* leírását követik. Központi jelenetük mindig a keresztre feszítés, amelyet a passióciklus többi jelenete vesz körül. A képsorozat a 17. századtól kezdődően már a virágvasárnapot megelőző Lázár-szombat jelenetével indul, és leggyakrabban a feltámadással, néhol a tanítványok elküldetésének eseményével zárul. A kárpáti régió ikonfestészetében a 15–16. századtól jelen vannak a nyugati kompozíciós és ikonográfiai megoldások. Különösen jellemző ez a passióikonokra, melyek közül már a legkorábbi példák is nemegyszer német metszetsorozatokat követnek.

A hajasdi ikon fennmaradt szélső tábláin a jelenetek hat vízszintes sávban sorakoznak. A festékréteg számos hiánya ellenére jól felismerhető, hogy a kompozíciók kimondottan a németalföldi ikonográfiára jellemző megoldásokat mutatnak, alakjaik manierista beállításokban láthatók. A jellegzetes részletek nyomán beazonosítható, hogy az ikon Adriaen Collaert (1560?–1618) Marten de Vos nyomán készített metszetei nyomán készült. A metszetsorozat *Vita, Passio et Resurrectio Iesu Christi varijs Iconibus a celeberrimo pictore Martino de Vos expressa, ab Adriano Collart nunc primum*

inaesincisis címmel, 1636 után több kiadásban is elterjedt Kelet-Európában és a Balkánon is, és jelentősen átalakította a posztbizánci ikonfestészet képi világát. Az eredeti metszetek kompozícióit számos narratív részlet gazdagította. A hajasdi ikon festője többet átvett e motívumokból, ennek köszönhetően még az egészen töredékesen fennmaradt jelenetek is meghatározhatók, annak ellenére, hogy némelyikük a metszetek fekvő kompozícióját át komponálva álló formátumúként készült. Sorrendjük nyomán a hajasdi ikon képi programja jól rekonstruálható a középső tábla hiányának dacára.

A jelenetek időrendje eleinte szokásosan vízszintesen, balról jobbra, fentről lefelé halad, néhol kissé esetlegesen felcserélődik. 1. sor, balról jobbra: *Úrszínváltozás, Lázár feltámasztása [Bevonulás Jeruzsálembe], Az utolsó vacsora*. 2. sor, balról jobbra: *Az apostolok lábmosása [Ima a Getsemáne-kertben]*, jobbról: *Jézus elfogatása*. 3. sor, jobbról balra: *Jézus Kaifás előtt, Krisztus Pilátus előtt [Pilátus kézmosása], Krisztus ostorozása, Töviskoronázás*. 4. sor, jobbról: *Krisztus Heródes előtt, Ecce homo*, balról: *Keresztvitel*. 5. sor, balról jobbra: *Keresztre szegezés* [4–5. sorban, középen: *Golgota*], *Levétel a keresztről*. 6. sor, balról jobbra: *Sírba tétel [Alászállás a poklokra], Feltámadás*. A témákat megnevező cirill betűs feliratok a jelenetek hátterén vagy a képsorokat elválasztó sávokon futnak. Bár a rekonstruált húszjelenetes képi program a németalföldi metszetsorozat rendjét követi, ugyanakkor nem áll szemben a helyi ikonográfiával. Jelenetei a bizánci rítus szerint szervezett, a húsvétot megelőző nagyhét liturgikus ünnepi rendjében szemlélhetők.

Az ikonfestő nemcsak a metszettelőkép figuráinak elrendezését, hanem az építészeti terek és táji elemek ábrázolását is átvette. Azonban igyekezett megfeleltetni az ábrázolást a keleti ikonográfiának: Krisztust görög névbetűs dicsfénnyel, Lázárt halotti lepelben, a nőket maforionban ábrázolja. Emellett, miképp a hajasdi *Utolsó ítélet* ikonon, aktualizálja a témát a korabeli viselet, helyi tárgyak, faeszközök ábrázolása révén. A sötét kontúrral kiemelt formák, a meleg színpaletta, a visszafogott tónusozás, a jellegzetes arctípusok arra utalnak, hogy a mestert a galíciai Szudova Visnya (Судова Вишня) műhelyéhez lehet kötni. (P. B.)

Irodalom

- Puskás, 1991, kat. 39.
 Puskás, 2008, 105.
 Puskás, 2011.

II.2.1. Utolsó ítélet

Kat. II.22.

17. század közepe, ismeretlen ikonfestő
a Kárpátok vidékéről
fa, tempera
183 × 132 cm
Restaurálás: Horváth Mátyás, 2019–2020.
Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 87.194/1–3.

Az ábrázolás három függőleges részből össze-
illesztett keményfa táblára készült, krétaalapon,
temperával. A táblához eredetileg keskeny, profi-
lozott festett keretet is erősítettek, amelynek
alsó léce hiányzik (a legutóbbi restaurálás során
pótolták). Az ikon az Ung megyei Hajasdról
származik. Sztripszky Hiador 1908–1910-ben
végzett gyűjtései során került a Néprajzi Múzeum
gyűjteményébe párdarabjával, egy passiót ábrázoló
ikonnal együtt.

Az *Utolsó ítélet* kompozíciója a közép-bizánci
időszakban alakult ki, de ikonográfiája kisebb
változtatásokkal fennmaradt a további századokban
is. Témája rendkívül népszerű volt a Kárpátok
vidékén is, ahol legkorábbi példái a 15. századból
származnak. Hagyományosan nagy méretű
ikonok, melyeket a templomhajó északi vagy
nyugati falán, illetve az előcsarnokban helyeztek
el. Az ikonográfiai program alapjául az *Apokalipszis*

és más bibliai könyvek, valamint apokrifek leírásai
és patrisztikus szövegek, mindenekelőtt Szír Szent
Efrém homíliái szolgáltak.

A hajasdi ikon a részletes változatok egyik
példája. A kompozíció öt vízszintes képsávból áll.
Az első az eget jeleníti meg, melyet tekercként
angyalok göngyölítenek fel a végidőkre utalva.
E sor közepén és egyúttal az ikon eszmei közép-
pontjában Krisztus jelenik meg hófehér ruhában,
négy angyal által tartott kerek, világítóan fehér
dicsfényben. A Pantokrátor fel és le irányba mutató
gesztusai utalnak az ítélethozatalra. Két oldalán
imádkozó kéztartással az Istenszülő és Keresztelő
Szent János állnak, mellettük angyali karok
láthatók. A kezükben tartott három-három „Szent”
feliratú szféra a *Triszágion* liturgikus énekre utal.
A felső sáv jobb szélén az üres keresztfa mellett
az Istenhez hú angyalok szférája és a lázadó
angyalok bukása is feltűnik.

A második képsáv középtengelyében az ún.
hetimászia, az előkészített üres trón magasodik,
az apokaliptikus báránnyal és az *Írások könyvével*,
amelyben ez áll: „Jöjjetek, Atyám áldottai, vegyétek
birtokba a világ kezdete óta nektek készített országot”
(Mt 25, 34). A trónt a tizenkét apostol ülő alakja
fogja közre. Alatta a pszüchosztázia, Isten lelkeket

tartó jobbjá mérleget emel, amely mellett Ádám és Éva térdepelnek. Az ősszülők mögött a képi jobb oldalon szentek sorakoznak, köztük püspökök és papok, vértanúk, szerzetesek, uralkodók és szent szüzek. A másik oldalon Mózes közeledik, a hetimá-sziára rámutatva figyelmezteti a különféle népek képviselőit. Az alakok azonosítását feliratok segítik, törökök, tatárok, mórok, azaz hitetlenek, de lengyelek, magyarok (uhri), rutének is szerepelnek itt.

A kompozíció negyedik sorában, a szentek sora alatt a Mennyei Jeruzsálem látható. Zárt falai mögött a három őszövetségi ősatya, Ábrahám, Izsák és Jákob tartja kebelén az üdvözülteket, de itt van az angyalok között trónoló Istenszülő, valamint a jobb lator is. A falon kívül a jó és a rossz halál ábrázolása kapott helyet, a gyónás jelenetével együtt. A képsáv másik végén a Földet jelképező gömb látható a jeruzsálemi templommal, közelében az angyalok harsonáinak hangjára holtak kelnek ki sírjukból. Az alsó képsorban a paradicsom kapui előtt igazak sorakoznak, az ellentétes oldalon a pokol üstjei és a Hádész nyitott szája tárul fel, elnyelve az ördögök által kísért kárhozottakat. Ugyaninnen a bűnök kígyója tekeredik ki, és mar bele Ádám sarkába. A kígyó mellett angyalok és ördögök szállnak az elhunytak lelkeivel és feliratos táblácskakkal. Az alsó sorban számos meztelen alak jeleníti meg a bűnöket. A Kárpát-vidéki *Utolsó ítélet* ikonok, így a hajasdi mű sajátossága is a részletező, aktualizáló, ítéletet mondó ábrázolásmód, amit a pontos feliratozáson túl olyan elemek emelnek ki, mint népcsoportok, korabeli viseletek, a bűnös foglalkozások karakteres bemutatása, a molnár, a kocsmai jelenet szerepeltetése. Az ikon alján töredékes adományozási felirat nyomai maradtak.

A hajasdi *Utolsó ítélet* ikon stílusjegyei alapján egy jól elkülöníthető ikoncsoportba tartozik, melyek között több hasonló ikonográfiájú emlék van. Ezek a Lviv környéki Szudova Visnya-i ikonfestő műhelyéhez kapcsolódnak, amelynek első olyan mestere, aki a Munkácsi Egyházmegyébe telepedett át, Ilia Brodlakovics-Viszenszkij volt. A hajasdi ikon több részletében is egyezik a plaviei *Utolsó ítélet*tal, így szintén a 17. század közepére datálható. (P. B.)

Irodalom

Varga, 1970, 16–17, 22, kat. 37.

Puskás, 1991, kat. 38.

Fejős–Lackner–Wilhelm, 2001, 142.

Puskás, 2008, 132.

Himka, 2009, 234.

Berezhnaya, Liliya – Himka, John-Paul: *The World to come: Ukrainian Images of the Last Judgment*. Cambridge, Massachusetts, 2014, 255–256.

Istenszülő a gyermek

Jézussal – Eleusza

Kat. II.23.

17. század közepe, dél-lengyelországi ikonfestő, fa, tempera

109,5 × 91 cm

Restaurált.

Mogyoróska, Szent Péter és Pál apostolok görög-katolikus templom

Az ikon – méretei és fennmaradt eredeti keret-építményének formája alapján – egy több mint 6 méter szélességű ikonosztázion alapképsorába tartozhatott, melynek eredeti helye ismeretlen. Képi kompozíciója az Istenszülőt ábrázolja, félalakosan, bal karján a gyermek Jézussal, aki jobbjával írástercset tart a térdén. Mindketten hagyományos öltözetben láthatók: az Istenszülő kék ruhát, fehér főkötőt és vörösesbarna maforiont visel, a Gyermekek bő ujjú, derékban átkötött, khitónszerű fehér inget és vörösokker himationt. Mária a gyermeke felé hajtja a fejét, Jézus az anyjához bújik, és arcát finoman az ő orcájához érinti; mindketten felénk tekintenek. Az ábrázolás a glükophilusza, azaz az „édesen csókoló” elnevezésű képtípusba tartozik, amelynek számos változata ismert. A mogyoróskai ikonon három jellegzetes motívum látható: a gyermek Jézus bal kezét az Istenszülő előrenyújtott tenyerébe helyezi, lábát keresztbe teszi, és jobb talpát kissé felénk fordítja, Mária maforionja a jobb vállán át hátravetve festői redőkben omlik le elől.

II.2.1.

A glükophilusza típusú ikonok jóval kisebb számban készültek a Kárpát-vidék ikonosztázaira, mint a hodigitria (Útmutató Istenszülő) típusú ábrázolások. Mégis, a 17. század első felétől, Kijevtől Szandecig, még Erdélyben is, de főképp Kis-Lengyelország területén egész sor ilyen kompozíciójú ikon született többféle változatban, amelyek közös eleme a gyermek Jézus anyja tenyerébe helyezett bal keze. A glükophilusza típusú ikonokat korábban a werchrata–krechovi kegykép másolatainak vagy variánsainak tartották, azzal a kiegészítéssel, hogy a prototípus az írásos forrásokból ismert Liddai, avagy Római Mária-ikon volt (Kłosińska, Janina: *Ikony Kraków: Muzeum Narodowe*, Kraków, 1973, 174). Ezzel szemben a Liddai-Római Istenszülő eredetileg hodigitria típusú ábrázolás volt, amely a 18. századi orosz metszeteken kompilálódott az eleusza típusúval. A werchratai bazilita kolostor Mária-ikonja a 17. század első felében, Zamośćban készült. Csodái azonban csak 1688-ban kezdődtek, Józef Szumlański lvivi püspök (1667–1708) nyilvánította kegyképpé. 1808-ban számos bazilita kolostor mellett a werchratait is felszámolták, a szerzetesek Krechovba költöztették át a kegyképet, ahol a csodák folytatódtak, a már krechovinak is nevezett kegykép-ikon tisztelete tovább terjedt.

A glükophilusza a középbizánci eleusza képtípus változata, amely a Paleologosz-időszaktól vált ismertté (Лазарев, В. Н.: *Византийская икона комниновской эпохи*, in: *Уб: Византийское и древнерусское искусство*, Москва, 1978, 18). A formájában líraibb hangvételű kompozícióhoz ekkor összetett teológiai jelentésrétegek kapcsolódtak. Az Istenszülő mindenekelőtt közbenjáróként öleli fiát földi valóságos és isteni mivoltában, ugyanakkor anyai szomorúságot sugároz a gyermek Jézus jövő emberi szenvedései miatt – akinek lábán a kifordított sarutalp és sarok motívuma is a passióra utal –, harmadsorban az eleusza típus ölelését a mennyasszony és a vőlegény, Krisztus és az egyház jegyességéként interpretálják – lásd Этингоф, О. Е.: *К иконографии „ласкающей Богоматери” („Гликофилусы”)*, in: *Древнерусское искусство: Балканы, Русь*, Санктпетербург, 1995. A későbbiekben a képtípus a posztbizánci krétai és italogörög művészetben mind a glükophilusza, mind kimondottan a passióra vonatkozatható *Szenvedő Istenszülő* képi formában rendkívül népszerű lett. Első példái a 15. század második feléből a krétai Andreas Ritzos (1421–1492) candiai műhelyéből kerültek ki, de nagyobb számban a 16. századtól készültek. Kompozíciójában teljesen megegyezik a mogyoróskai ikonnal, három apró eltéréstől

eltekintve: a gyermek Jézus kiforduló lábáról leesik a szandál, Mária főkötője és Jézus khitónja nem fehér, hanem kék. Az ikonográfiát az antwerpeni születésű, de később többek között Velencében is dolgozó Raphael Sadeler (1584–1632) 1614-ben készült metszete is népszerűsítette (Biskupski, Romuald: *Ikony ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku*, Warszawa, 1991, 273, kat. 63). A Kárpát-vidékre néhány italogbizánci ikon is eljutott, azonban a metszetek inspiráló hatása jelentősebb lehetett. Glükophilusza Istenszülőt ábrázol többek között a lvivi 1651-ben kiadott *Ünnepi Ménea* egyik metszete is.

A nevezetesebb ikonok elbeszélései a képek csodás megjelenéséről szólnak (a kijeji–bratszki ikon pl. a Dnyeperen úszva, a lopienkai ikon fán jelent meg). Így utólagosan a 17. század végén, 18. század elején kapcsolódott hozzájuk a Liddai menekülő Lukács-ikon története. Ezek az Istenszülő közbenjárása gyakorta közösségi szinten, tatárok elleni védelmezőként jelenik meg, de alapvetően egyéni szinten, személyes csodás gyógyulásokban valósul meg. A képtípus jelentését a mogyoróskai ikon nemcsak a képi elemeken keresztül közvetíti, hanem – az analógiák hosszú sorában egyedülként – a keretére felírt *Akathisztosz*-idézzel is megjeleníti a szenvedések elkerülésének kérését: „О всепетая Мати, рождающая всех святых Святейшее Слово, нынешнее приемши приношение, от всякия избави напасти всех, и будущия изми муки, Тебе вопиющих: Аллилуиа.” („Szent Anyánk, kit a folytonos ének illet, ki az összes szentek legszentebb Igéjét születed, fogadd el ezt az imádságunkat mint lelki ajánlatot. Szabadíts meg minden veszélytől, végy ki a jövő szenvedésből mindnyájunkat, akik neked énekeljük: Alleluja, alleluja, alleluja.”) (*Akathisztosz himnusz* 12[13]. kontákja, éneke).

Festői kvalitásai révén, amit a pontos rajz, a finom arányok, a részletek kidolgozása tanúsít, a mogyoróskai ikon a korabeli ikonfestészet művesebb darabjának számít, stílusjegyei alapján dél-lengyelországi mester műve. Mária arcának, a maforion redőzésének megfestésében, a reneszánsz vésett háttér mintázatában a sanoki Történeti Múzeumban őrzött, a 17. századra datált, ismeretlen helyről származó glükophilusza típusú ikon egyik legközelebbi analógiája. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1991, 60, kat. 23.

Puskás, 1996b, 10, 27.

Puskás, 2008, 78, 125, 38. kép.

II.2.1. Istenszülő a gyermek Jézussal – Glükophilusza / Keresztre feszítés, kétoldalas ikon

Kat. II.24.

1688 körül, Stefan Wyszyński

Szudova Visnya-i mester

fa, tempera

81,5 × 69 cm

Restaurálás: Orbán Kata (Magyar Képzőművészeti
Egyetem), 2005/2006.

Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 81.79.156.

Az ikon Sztripszky Hiador gyűjtése nyomán 1912-ben Patakófaluból (Ósztuzsica, Стара Стужиця) került a múzeum gyűjteményébe. A függőlegesen nyújtott, nyolcszögletű tábla mindkét oldalán képmező található, melyet faragott, festett lécpofil szegélyez. A festett felület erősen megkopott, foltokban teljesen hiányzik.

A kétoldalas ikon egyik oldalán az eleusza, azaz „irgalmas típusú Istenszülő a gyermek Jézussal” ábrázolások egyik változata látható. A glükophilusza, azaz az „édesen csókoló” elnevezéssel is illetett kompozícióban az Istenszülő szorosan magához öleli gyermekét, arcuk összeér. Fejük körül vörössel és fehérrel kiemelt fény-sugárkoszorúként megfestett dicsfény látható. Mária olajzöld ruhája felett jobb vállán átvetett, vöröses maforiont visel, amely alól, arca körül

a főként fehér széle látszik ki. A maforiont az Istenszülő homloka fölött a szüzességére utaló csillagmotívum és egyszerű fehér szegély díszíti. Nyomokban fennmaradtak a drapéria redővetését hangsúlyozó sötét vonalak. A gyermek Jézus vörös övvel átkötött fehér khitont és okker himationt visel. Kéztartása sejteti, hogy a képtípusnak megfelelően jobb kezét anyja jobb tenyerébe helyezte. A maforionnál meglévő festéknyomok talán arra utalnak, hogy a Gyermek bal kezével anyja nyakát ölelte át. Az okkeres háttérben a görög névrövidítések olvashatók, a képmezőt sötét felhősáv keretezi. A glükophilusza ikonográfiai típusának késő bizánci formája az italobizánci krétai ikonok közvetítésével a 16. században nyugaton is népszerűvé vált. A képtípusban egyszerre jelenik meg az Istenszülő anyai mivolta és közbenjáró szerepe. A Kárpátvidéken számos változatban megfestették a 17. és 18. században, melyek közül több ikon is csodatévőként lett ismert: például a łopienkai, a chłopicei, és a werchratai, amely később Krechovba került, és ott is csodák fűződtek hozzá. A képtábla másik oldalára világi mellékalkakkal kiegészített keresztre feszítési jelenet

II.2.1.

készült. Középpontjában kereszt magasodik, a megfeszített, töviskoszorút viselő Krisztus halott alakjával. A felső vízszintes szárán és a ferde lábtartón olvasható betűk a feltámadásra utaló „IC XC NIKA” feliratot adják ki. A kompozíció a feszület révén szimbolikus tartalmat nyer, annál is inkább, mert két oldalán közbenjárást kérő alakok sorakoznak. Balról egy mentét, sarkantyús csizmát viselő, hosszú hajú, bajuszos fiatal férfi áll, oldalára kötött szablyával, imádságosan összetett kézzel, jobbján egy szőtt kendő van átvetve. Lábánál üstféle van, mellette egy fehér ruhás kislány alakja tűnik fel. A kereszt jobb oldalán egy hasonló korú kisgyermek és édesanyjuk, a férfi felesége látható, fejet takaró kendőben, földig érő világos ruhában, szintén imádságra kulcsolt kézzel. A keresztfa mögött síkság terül el, melynek kopárságát egy-egy fűcsomó tompítja, a horizontot fehér hegyvonulat zárja le. A földi és az égi szféra között a kép felső harmadánál éles határ húzódik, amelyet nemcsak a fehérből kékre váltó ég sávja, hanem vörös-fehér ívelt felhővonulat is jelez. Efölött a háttér aranyló okkerszínű, így utalva a mennyekre, ahol a végidők jele, a Nap és a Hold páros motívuma tűnik fel a keresztfa tetejénél.

A kép hátterén, az ég fehér sávjában votív felirat olvasható: „Сей обра(з) дал и(з)робити рабъ / божий мило и з жоною свое в / за доброе здоровья свое и за пр(ес)тавшаго / небощика стефана / аш... которого / як атошув осемъ рок...” („Ezt a képet Isten szolgálja... feleségével készítette jó egészségéért és az elhunyt Szebánért, aki nyolc éve ment el.”) A felirat jobboldalt szignóval végződik: „Стефан малар вишенски”, amely a kép alján latin betűkkel is megismétlődik: „stefan wyszynski”.

A Lviv (Lwów, Lemberg) melletti Szudova Visnya (Судова Вишня) városka festőműhelyéhez, amely a 17. század közepétől a 18. század második feléig működött, több mester is kapcsolódott, akik a várostól távolabb is vállaltak munkát. A műhely festőinek stílusát egyszerre jellemezte a hagyományos grafikus síkszerűség és a lvivi mesterek hatására elsajátított plasztikus formálás. Más, provinciálisabb ikonfestőkkel ellentétben a visnyai mesterek szívesen szignálták műveiket. Közülük többen a Stefan nevet viselték, műveiket Dobromil, illetve Turka környékén, Botelkán (1656) jegyezték le, majd Kárpátalján is, Tyuskán, és épp Patakófaluban, ahonnan az itt bemutatott kétoldalas ikon származik. A patakófalui templomot Bradács János munkácsi püspök (1768–1772)

idejében emelték, majd 1905-ben jelentősen átépítették (Сирохман/Syrokhman, 2000, 127). 1970 körül még állt az ikonosztáza, amelyet a felirat szerint 1688-ban Stefan Wyszyński festett, de amelynek hollétééről azóta nincs adat (Драган, 1970, 95). A névazonosság alapján feltételezhető, hogy mestere azonos a kétoldalas ikon festőjével.

A visnyai mesterek kétoldalas ikonjai formájukban mindig azonosak, egyetlen kötött típust követnek, míg más műhelyek változatosan készítenek el az ilyenfajta alkotásokat. A 17–18. században készült kétoldalas ikonoknak különféle funkcióik lehettek. Körmeneti ikonként, epitáfiumképként és votív ikonként is funkcionálhattak a megrendelő képmásának szerepeltetésével, a két utóbbi tárgytypus nem vett részt körmenetekben, a templom hajójában vagy az előcsarnokban voltak elhelyezve (Kociv, 2018e, 55). Ilyen votív képként szolgálhatott a patakófalui is. Eredetileg a templom mennyezetéről eresztették alá, amire az ikon keretére erősített, vörös és fehér fonalából sodort vastag zsinór is utal. Az ikonon ábrázolt család egyike lehetett azoknak, amelyeknek férfi tagjai a vidék védelme és irányítása érdekében jutottak jövedelemhez és előjogokhoz. Hogy a kis falu vonatkozásában milyen szerepe lehetett, nem tudjuk, ahogyan a képen ábrázolt üst és kendő szerepére sincs a feliratban utalás. (P. B.)

Irodalom

Megmentett műkincsek, 2006, 10–11, kat. 7–8.

II.2.1. Megváltó Krisztus

Kat. II.25.

17. század vége, ismeretlen ikonfestő,
rybotyczei iskola

fa, tempera

110 × 72,5 cm

Restaurált.

Baktakék, Jézus mennybemenetele görög-
katolikus templom

Az ikon eredeti ráerősített keretében maradt fenn. A keret egyszerű ráma, melyet fekete alapon vörös, világoskék és fehér ecsetnyom-vonalkák borítanak nagyon egyszerű, dekoratív mintázatként; külső szegélye vörös. Késő reneszánsz megoldásokat utánozva az ikonmezőt faragott motívumok zárják félkörívesre: apró konzolokról induló ívprofil, fölötté, a tábla két felső sarkában a vörös háttér előtt jól érvényesülő indamotívumok. A faragott elemek ezüstöztek, a sárgás lakkklazúr miatt aranyozott hatást keltenek. A képmező krétaalapú háttere is ezüstözve és lazúrozva van, felületét vésett késő reneszánsz brokátmustra borítja.

Az ábrázolás középtengelyében a Megváltó Krisztus szembenézetű, háromnegyed alakos

ábrázolása látható. Az ún. térdképes kompozíció nem szokatlan a Bizánctól északra eső területek ikonfestészetében. A Megváltó jobb kezével áldást ad, bal kezében nyitott evangéliumos könyvet tart, melynek felirata: „Придѣте, благус(ло) венїи Цѡцамоого, наслѣдите оуготованое с(в) тѡвам царство н(е)бесное Цѡпочатку(мира)” (Mt 25,34). Krisztus öltözete határozott ecsetvonalakkal van ábrázolva: vörössel modellált barna khitón és világoskék himation, melynek a drapéria hullámzása révén előbukkan az okkerrel tónusozott fehér bélése is. Az arcot lágy vonalú, kétoldalt leomló hajfürtök és szakáll keretezi. A figura alsó része darabosabban van megfestve, minden részletét vastag fekete kontúrvonal veszi körül. Hagyományos görög névbetűk olvashatók a dicsfényben és a háttéren: „OCΩH, IC XC”.

A Pantokrátor Krisztus félalakos ábrázolása a bizánci ikonográfiában a legnagyobb számban elterjedt képtípusok közé tartozott. A kárpáti régióban a fennmaradt késő középkori ikonok tanúsága szerint inkább egész alakosan, trónolóként vagy hármass mandorlában ábrázolták, félalakos ábrázolásait pedig szinte mindig apostollokkal egészítették ki. A mellékalakok nélküli típusváltozat a 17. századtól állandósult. Első ismert példája Magyarország területéről a Ioan Černeckyj lvivi ikonfestő által készített Krisztus-ikon Sósfüredről (Scsávnik/Šarišský Štiavnik, 1608, Bártfa, Sárosi Múzeum), amelyet részletes feliratozás kísért (II.) Mátyás magyar királyt és Rákóczi Zsigmondot is megemlítve.

A baktakéki Krisztus vörösesbarna khitónja emberi, kék palástja isteni természetére utal. Nyílt tekintetű arcának jellegzetessége a vékony, rövid szemöldök, a bajusz és a szakáll formája. A stílusjegyek alapján mestere egyértelműen a rybotyczei iskolához sorolható, legközelebbi analógiája a 17. század végére, 18. század elejére datálható Pantokrátor Suszyca Wielkáról (Велика Сушиця, ma: Lviv, Szabadtéri Múzeum). Azonban az alak beállítás, a kéztartás, a drapériák megfestésének rajzi egyezései mellett a baktakéki a másikonál kissé naivabb megfogalmazású. A baktakéki ikon méretei, kompozíciója alapján ún. ikonosztázion-alapképként szolgálhatott, még az 1725 körül épült kéki fatemplom elődjében vagy máshol. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1991, kat. 44.

Nagy Márta: *Ikonfestészet Magyarországon – Icons Painting in Hungary*, Debrecen, 2000, 33.

Puskás, 2008, 93, 129, 311.

II.2.1. Oszlopos Szent Simeon

Kat. II.26.

17. század közepe – második fele, ismeretlen ikonfestő a Kárpátok vidékéről
fa, tempera

94,5 × 68 cm

Restaurálás: Zsíros Ágnes (Képzőművészeti Főiskola), 1994/1995.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 2010.167 (A 54).

A mű Makkoshotykáról származik, ahol az azonos című nevezett fatemplom tituláris ikonjaként szolgálhatott. Több darabból álló fatáblára készült, hátoldalán harántmerezítéssel. Előoldalát fából készített profilok tagolják képmezőre és keretezésre. A képmező alávásznazott krétaalapozásra készült, a keretsávok festett alapozása közvetlenül a hordozóra került. Az ikon az Antiókiában 521-ben született Oszlopos Szent Simeont ábrázolja, aki az aszkézis sajátos, Szíriában elterjedt formáját gyakorolta: egész életét egy oszlop tetején töltötte imádsággal, a hozzá fordulókat tanításával. Halálát követően tisztelete gyorsan elterjedt Bizáncban és az egész keleti egyházban. Ikonjai a Kárpátok galíciai oldalán

fekvő parókiákról is fennmaradtak a 16. század közepétől kezdődően, bár nem nagy számban. A szent tiszteletére Rybotycze környékén keleti rítusú kolostor épült, 1311-ben már említett fatemplommal, amely számára egy Lavrentij nevű szerzetes 1409-ben az oszlopos szentet ábrázoló ikont festett. A szent tisztelete később sem halványult el. Ezt tanúsítja több, a rybotyczei ikonfestő műhelyből származó alkotás.

A makkoshotycai ikon a korábbi galíciai példákkal ellentétben nem életképszerű jelenetet, hanem magát a szentet mutatja szembenézetből, amint kehelyszerűen kiszélesedő oszlopfőben foglal helyet félalakosan. A kompozícióhoz liturgikus könyvnyomtatványok rokon ábrázolása adhatott mintát. A szent némileg stilizált formában megrajzolt keleti szerzetesi ruházatot visel. Alsó ruhája vörössel bélelt szürkéskék, fölötté fehér palást és a nagy fogadalmas szerzetesek sajátos öltözete, az öt kereszttel díszített kékes-szürke kukulion. Jobbjában keresztet tart, bal vállánál hosszú írástekerics bomlik ki, melynek kalligráfiája arra utal, hogy az ikon lengyel területen készülhetett. Az írástekerics egyházi szláv szövege megegyezik a chyrzynkai Oszlopos Szent Simeont ábrázoló ikonon olvashatóval (Łańcut, Vármúzeum). A szent életű Simeon tropárjának sorai ezek: „Терпѣніа столпъ былъ (Єси), ревнова(вый) правтцемъ, пр(е)п(о)д(о)бнѣ, юву во страстехъ, юсифу во искушеніихъ, и безплотныхъ житильству, (сый) в телеси”, arról betűvel folytatva: „Симевне, втче нашъ, моли Христа Бога спастиса душамъ нашимъ.” A fehér színű oszlop törzsén apró betűs folyóírással lejegyzett hosszú adományozási felirat, amelynek töredéke maradt csupán fenn, egy bizonyos Georgij atya jó szándékát említi. A festett képmező háttere ezüstözött, vésett késő reneszánsz jellegű brokátmintázattal.

Az ikon sajátossága, hogy feliratokban nagyon gazdag. Fent az ábrázolást festett, vésett motívumokkal díszített ív zárja le, amely fölött ószláv rövidített névfelirat látható: „Szent életű Oszlopos Simeon”. A képmezőt körbefogó szürkéskék keretsávon további cirill betűs feliratok futnak körbe. Oszlopos Szent Simeon ünnepnapja az egyházi év kezdetére esik, ezen ünnepnap liturgikus énekei olvashatók a keretezésen. Balra az Indiktosz 2. hangú tropárja: „Содѣтелю всеа твари, иже времена и лѣтаво Своєю Власти положивый (благослови вѣнецлѣта благодсти Твоєа, Господи, сохраниа въ мирѣ люди и градъ твой, молитвами Богородицы, и спаси ны).”

Jobbra az Istenszülő tropárja, 1. hang: „Радуйся, вбрадованнаа Богородице дѣво, пристанище и предстательнице роду челоѳческому, изъ тебѣ бо воплотисѣ избавитель миру: Єдина бо Єси + (мати и дѣва, прис)ноблагословеннаа, и преп)рославлен(наа, моли Христа Бога миръ даровати всей вселеннѣй).” Az idézet feltehetően az ikon alján folytatódhatott.

Az ikon stílusjegyei, a feliratok kalligráfiája alapján egy pontosabban nem ismert galíciai városi ikonfestő műhelyben készülhetett, vagy onnan származó mester lehetett a készítője. Kosziv Roksolana felveti, hogy a kép Iván Krulickij ryboticzei ikonfestő stílusához közelít, és ezért későbbre, a 18. század legelejére datálható. A feliratban ligatúrák és a cirill írás olyan kalligráfiai megoldásai figyelhetők meg, amelyeket ritkán használnak rybotyczei mesterek – nem zárható ki, hogy valami korábbi előkép alapján dolgozhattak. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1996b, kat. 4.

Nagy, 2000, 36, 110.

Nagymihályi Géza: Képtisztelet a bizánci kereszténységben, in: Xeravics Géza (szerk.): Ikonográfia ökumenikus megközelítésben (Horizontok), I, Budapest, 2005, 52–53.

Puskás, 2008, kat. 39.

Puskás, 2010a, 147, 199, 4. kép.

Dr. Szarka János: *A Rotunda öröksége, 2, A görög rítus nyomai a középkorban Sárospatakon és vonzáskörzetében*, Miskolc, 2010, 276.

Terdik, 2011a, 37.

Puskás, 2012, 19, 38, kat. 6.

Косів, Роксолана: Иконографія святих монахів Онуфрія, Симеона Стовпника та Сави

Освященного у творах риботицьких майстрів 1670–1750-х років, *Народознавчі Зошити*, 2018, № 5 (143), 1268–1278.

18. század első fele, Kárpát-vidéki mester fa, tempera

180 × 170 cm

Legutóbbi restaurálás: Varga Ferenc, 2020.

Nyírderzs, Az Istenszülő oltalma görögkatolikus templom

Az ikon az eredeti, festett, aranyozott faragványokkal gazdagon díszített mély keretépítményében maradt fenn. Mind oromzatát, mind volutás fejezetű oszlopait és oldalszárnydíszait áttört faragású, stilizált levelű szőlőinda alkotja. Az oromzat középpontjában kereszt emelkedik ki. A félköríves lezárású képmező körül kagylódíszmotívumos profil fut körbe. A keret sötétkekes alapszínén jól érvényesül az aranyozás és a színes lazúrozás.

Az ikon Krisztus dobogón álló alakját ábrázolja, amint kissé jobbra fordulva szomorú arckifejezéssel tekint le. Bíbor palástot és ágyékendőt visel, maga előtt tartva összekötözött kezét, jobbában nádpálcát fog. Testén az ostromlás nyomán vér serken ki. A középkoriasan, szinte

felülnézetben ábrázolt dobogó perspektivikusan összetartó négyzethálós padlózatán áll. Az ikon aranyozott háttérét plasztikus, manierista jellegű indamotívumos mustra díszíti.

Krisztus szenvedéstörténetének ábrázolása a Kárpát-vidék középkori ikonográfiájában is jelen volt, nagy méretű összetett kompozíciójú fali ikonként. A 17. században a nagyobb galíciai ikonosztázok külön ikonsorában is helyet kapott a nagyhét eseményeinek megjelenítése. E történeti jelenetekből kiemelve, a szenvedő Krisztus önálló ábrázolása a 17. század végén került be a Kárpát-vidéki ikonfestészet ikonográfiájába, amikor egy sor olyan szimbolikus témát is megfestettek, amely az Eucharisztia titkára utal. Az ilyen tárgyú ikonok a templomok oltáraitra kerültek föl, a római katolikus templomok oltárépítményeire emlékeztetve. A kompozíciók nyugati vagy nyugati előképeket követő, galíciai metszetek rajzai alapján készültek.

A nyírderzsi ikon Krisztusa az *Ecce homo* jelenetből kiragadott alakként áll a képmezőben. Hasonló beállítású flamand metszetek is készültek, melyek között előképe lehet. A szokásosnál kifinomultabban megfestett részletek, a Krisztus-alak arányai, plasztikus megfogalmazása, a háttér és a faragványok művészete arra utal, hogy az ikon nem az ekkor Kárpátalján is működő galíciai vándormesterek munkájaként készült. Képzettebb mesterének más munkája egyelőre nem ismert. Feliratok a táblán nincsenek, Krisztus monogramjának szokásos névbetűi sem szerepelnek a dicsfényben. A keret belső faragványai, a stilizált inda levelei és szőlőfürtjei inkább a Nyírderzs környékén működő, délről érkező fafaragók stílusára emlékeztetnek. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 2012, 29, kat. 38.

Puskás, 2008, 214–216.

18. század második harmada,
ismeretlen ikonfestő a rybotyczei iskolából
tempera, fa
129,7 × 96,2 cm
Restaurált.
Baktakék, Jézus mennybemenetele
görögkatolikus templom

Az egykor ikonosztázion-alapképként szolgáló ikonon az Istenszülő háromnegyed alakos ábrázolása látható. Ikonográfiája a hodigitria, „útmutató” képtípusba tartozik: a gyermek Jézus anyja bal karján foglal helyet, Mária a jobbával mutat felé. Mindketten szinte szembenézetben láthatók. Az Istenszülő sötétkék khitont és zöld bélésű sötétvörös maforiont visel, koronával. Ruháját arany szegély díszíti, homlokán és vállán a hagyományos csillagmotívumokkal. Jézus Pantokrátorként szintén uralkodói jelvényekkel szerepel, fején korona, kezében a kereszties világgömb „СЪ, СЪ, СЪ” („Szent, szent, szent”) felirattal. Ruházata aranyokker palást, alatta fehér khitón, piros szalagóvvel, mellyel

a 17. századtól egészítik ki a gyermek Jézus ruházatát. A tábla ezüstözött, reneszánsz jellegű háttérmutráján hagyományos rövidített görög névfeliratok betűi olvashatók.

A 17. század közepén a nyugat-európai esztétika és a barokk oltárok látványelemeinek hatására a korábbi, késő reneszánsz jellegű, lapos profilú ikonkereteket architekturális, erőteljesen mélyülő keretépítmények váltották fel. A baktakéki ikonkeret lehangsúlyosabb eleme a többszörösen megtört, homorú ívekkel tagolt oromzat, melyet fentről áttört faragásokkal díszített kiugró párkányrészetek zárnak, középen és kétoldalt pedig az oromzat síkjából kiugró, szintén párkányelemekkel lezárt konzolok dekorálnak. A két szélső konzolt lábazaton álló, kihalasodó törzsű oszlopok tartják, stilizált leveles, bimbós fejezettel. A keret alsó része az ikonmező felé mélyül, oldalt és lent egyenes, fent félkörívvel zárul. A keret frontális felületeit cinóbervörös festés díszíti, ezzel áll kontrasztban a mélyülő felületek sötét olajzöldje. A keretépítményt ráapplikált faragványok egész sora díszíti, melyek ezüstözöttek és sárgás lakkal vannak lazúrozva, az arany hatását keltve: az oromzaton rozetták, a keret alsó részén növényi indák, az oszlopon rovátkolt profil. Az ilyen típusú kereteket az ikonosztázion kitüntetett ikonjai esetében alkalmazták, az alapképeknél és a felső sorok fő tengelyében, *Krisztus*, a *főpap* ikonjánál. A megoldás a Przemysl környéki Rybotycze festőműhelyéből indult el, és vált népszerűvé nemcsak Nyugat-Galíciában, hanem a munkácsi püspökség területén is. A baktakéki Istenszülő-ikont stílusjegyei szintén a rybotyczei ikonfestő műhely mestereihez kapcsolják, akiknek munkáiban a plasztikusabb formálás a 18. században tűnik fel.

Olsavszky Mánuel munkácsi püspök 1750–1751-es vizitációjának leírásából tudni lehet, hogy a kéki fatemplom 1725 táján épült, minden ikonképpel rendelkezett, kivéve az apostolokat, amelyeket épp megfestetni kívántak. Mivel a rybotyczei mesterek általában teljes ikonosztázionokat vállaltak el, az ikon vagy máshonnan került Kékre, vagy a vizitáció megjegyzése úgy is értelmezhető, hogy épp az ikonosztáz készülését dokumentálja. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1991, kat. 129.

Puskás, 1996b, kat. 46.

Puskás, 2008, 180, 225, 72. kép.

18. század második harmada, ismeretlen ikonfestő a rybotyczei iskolából
fa, tempera
129,7 × 96,2 cm
Restaurált.
Baktakék, Jézus mennybemenetele
görögkatolikus templom

Az összetett, architekturális jellegű keretépítménybe foglalt ikon egy 18. századi ikonosztázion alapképeként szolgált a vele azonos keretépítményben fennmaradt baktakéki Istenszülő-ikonnal együtt. Ahogy az ikonosztázion-alapképek esetében szokásos, a Megváltó Krisztust háromnegyed alakosan ábrázolja. Krisztus Pantokrátorként jelenik meg, viselete hagyományosan vörös khitón, aranyozott-okkeres övvel átkötve, és aranyozott szegélyű sötétkék palást. Jobbjával kétujjas áldást oszt, bal kezében nyitott könyvet tart a leggyakrabban alkalmazott idézet egyházi szláv szövegével („Jöjjetek, Atyám áldottai, vegyétek birtokba a világot kezdetétől

nektek készített országot!” – Mt 25, 34), mely az utolsó ítéletre vonatkozik. Fején részletezően kimunkált, díszes koronát visel a mindenség uraként. Ez a motívum a 18. század elejétől a rybotyczei műhely gyakorlatában lett jellemző Krisztus ábrázolásaiban, más műhelyek ritkábban alkalmazták. A tábla háttérét késő reneszánsz jellegű, leveles, indás brokátminta díszíti, melynek felületét, a többi aranyhatású motívummal együtt, sárga lakklazúrral arany hatását keltő ezüstözés ékesíti. Krisztus széles arcának jellegzetes fizionómiai jegyei és a keretépítmény megoldásai alapján az ikon rybotyczei mesterek munkája, a festőibb, tónusozó kialakítás arra utal, hogy a műhely működésének utolsó évtizedére keltezhető. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1991, kat. 130.

Puskás, 1996b, kat. 47.

Puskás, 2008, 180, 225, 73. kép.

1750–1760-as évek, ismeretlen ikonfestő
a rybotyczei iskolából

fa, tempera

121 × 102 cm

Restaurálás: Jeszeniczky Ildikó, 1994–1996.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 2010.168 (A 55).

Az ikon Nagyvendégiből származik. Az ezüstözött háttérű festett fatábla eredeti barokk keretével együtt maradt fenn. Az oltárépítmény jellegű keret a rybotyczei műhely tevékenysége nyomán elterjedt típus jellegzetes példája. A gazdag kialakítású, többszörösen megtört, áttört faragású párkányból alkotott oromzat konzoljaihoz lent oszloppár kapcsolódik. A keret jellegzetes vörös színezést kapott, s erős kiegészítő kontrasztot képez, hogy belső felületei sötétzöldek. Mind az oromzatot, mind a képmező felé mélyülő keretet ezüstözött és sárgás lakkal lazúrozott faragott motívumok díszítik. A keret ünnepélyességét kétoldalt áttört faragású szárnyak fokozzák,

amelyeket aranyozott hatású ezüstözött kagylós inda alkot. Az oromzatot hármaskereszt koronázza.

Hasonló keretek a Kárpátok lengyelországi oldalán és a Munkácsi Egyházmegye felvidéki templomaiban ismertek. A gagyvendégi ikon keretén lévő, az oldalkonzolokat díszítő hármaskereszt viszonylag ritkán előforduló elem. Hasonlóan gazdag kialakítású keretépítmények a szentély oltárán kaptak helyet, néhol szentségházzal egybeépítve, néhol önállóan, illetve ilyenek ezenkívül az ún. előkészítő oltárok esetében épültek, melyek tetején szintén kereszt állhatott. Mindez megerősíti a gagyvendégi ikon oltárképfunkcióját.

Az ikon a keresztről való levétel evangéliumi eseményét ábrázolja. A háttérben álló kereszt szárainak támasztott két létrán balról egy ifjú áll, jobbról Nikodémus. A jobbra lent megjelenő Arimateai Józseffel együtt egy fehér lepel segítségével emelik le Krisztus testét a keresztfáról. Lent, a kereszt lábánál, baloldalt Szent János evangélista segíti őket, az előtérben a három Mária látható. Az Istenszülő keblét, a késő középkori ikonográfia szerint, hosszú tör járja át, fájdalomát jelképezve. Fent a felhősávból vörös lepelbe burkolódzó, ősz szakállú Atyaisten tekint le, két kézzel áldást oszt, és a Szentlélek galambját küldi le. A jelenetet hátról stílizált épületek zárják. Az ezüstözött, arany hatású lazúrozott hátteret az alapozásba vésett késő reneszánsz mustra díszíti.

Az ikon csupán néhány szín alkalmazásával készült, melyeket kevés tónusozással, inkább síkszerűen vitt fel a festő. A figurák zömökek, mozgásuk darabos, jellegzetes rajzos kidolgozásúak az arc részletek. Az ikont stílusjegyei alapján egyértelműen a rybotyczei ikonfestő műhely munkájának lehet tekinteni. A kompozíció ikonográfiája részleteiben is pontosan egyezik a rybotyczei mesterek által leggyakrabban megfestett típussal. A műhely tevékenysége az 1670-es évektől kezdődően az 1760-as évekig terjed, tagjai közül kevesen szignálták munkáikat, a nagyszámú emlékmű meglepően egységes stílusú (Kocib, 2018b, 56). Egyes ikonográfiai témákat a mesterek csak kisebb változtatásokkal festettek meg. Így több, a gagyvendégi *Levétele*hez hasonló kompozíció maradt fenn a Kárpátok lengyelországi oldaláról. Az ikonfestők fafaragókkal és asztalosokkal dolgoztak együtt, a műhely működésének első öt évtizedéből öt fafaragóra vonatkozó adatok maradtak fenn. (P. B.)

Irodalom

- Puskás, 1996b, kat. 48.
Puskás, 2008, 180, kat. 75.
Puskás, 2012, 20, 41, kat. 7.

1750–1760-as évek, ismeretlen ikonfestő a rybotyczei iskolából (?)

fa, tempera

147,5 × 95,5 cm

Restaurálás: Gedeon Péter, 1996.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 2010.169 (A 56).

Az ikon Szent Miklós műrai püspök háromnegyed alakos ábrázolása. A szent püspök barokkosan, kissé jobbra forduló beállásban látható, amely liturgikus könyvnyomtatványok metszetei hatására került be a 18. századi Kárpát-vidéki ikonfestészetbe. Viselete világoskék, arany leveles ornamentikájú szakkosz. Nyakában arany kereszttel díszített, vörös színű omofor és mellkereszt, fején kerubokkal díszített magas mitra. Jobb kezében kendővel pástortbotot tart, bal kezével csukott, díszes kötésű, kékes-szürke evangéliumos könyvet emel, díszbetéttel, amelyen a keresztfá és a szenvedés eszközeinek

kompozíciója látható. A püspök a háromnegyedes profilbeállításból a néző felé fordítja figyelő tekintetét. A szem, a részletezően ábrázolt ősz haj és szakáll, a finom arcvonások puhán, plasztikusan vannak megformálva. Mindez ellentétben áll a ruházat szinte tónusozás nélküli ábrázolásával. A drapériákat díszítő motívumok részletei azonban rajzi szempontból pontosak. Az ikon a ruházat és a beállítás tekintetében azt az elterjedt ikonográfiai típust követi, amelyet a rybotyczei mesterek alkalmaztak az 18. század első felében. Festésmódja azonban már túlmutat az alapvetően falusi templomok számára dolgozó mesterek kvalitásain. Hasonló kettősség jellemzi a Kuncevicz Szent Jozafátot ábrázoló ikont (18. század második fele, Łańcut, Vármúzeum), amely eredetileg témája ellenére mellékoltárként funkcionált, s amelyet újabban a rybotyczei iskolához soroltak, bár ebben a műhelyben ez volna az egyetlen ilyen témájú ábrázolás.

A Gagyvendégiből származó ikon az eredeti, barokkosan megtört oromzatú keretépítményében maradt fenn. Többszörösen tagolt zárópárkányát faragott motívumok díszítik: hullámprofil, áttört stilizált növényi motívumsor, melyeket sárgára lazúrozott ezüstözés emel ki. A vörösre festett oromzat párkányát középen és kétoldalt konzol támasztja, napmotívumos rozettával. A keret belső felületeit is ezüstözött indamotívumok díszítik olajzöld háttér előtt. A ráját két kihasasodó, bimbófejezetes oszlop ékesíti faragott függőleges profilokkal, amelyek a 18. századtól kezdtek felváltani a teljesen áttört, szőlőindát formázó, keretdíszítő oszlopelemeket (Kociv, 2018b, 55). Az épített keretek tetején gyakran nyílást hagytak egy ezüstözött, áttört faragású oromzati dísz behelyezésére. Az egyszerűbb indamotívumok a párkány két lejtős oldalát díszítették, a középső vízszintes párkánydarabra indamotívumba foglalt festett medalion került, amelynek ábrázolása leggyakrabban kerub volt. Zárókereszt az oltárfunkciót betöltő keretes ikonokat jelölte. A gagyvendégi Szent Miklós-ikon esetében nem zárható ki, hogy oromzati keresztje más ikonról került át. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1996b, kat. 45.

Puskás, 2008, 224, 71. kép

Puskás, 2012, 20, 41, kat. 8.

Szent Mihály arkangyal

Kat. II.32.

17. század vége – 18. század első harmada,
ismeretlen ikonfestő, rybotyczei iskola
fa, tempera

kerettel együtt 102 × 63 cm

Restaurálás: Nemessányi Klára, 1994.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 1999.45 (A 1).

Az ikon Nagymihályi Géza gyűjtése során, 1984-ben került elő Tolcsván, a templompadláson. Méretei alapján az ikonosztázion első, ún. alapképsorába készülhetett, azonban a tolcsvai templom titulusa az Istenszülő elhunytá, s a legközelebbi Szent Mihály címünnepe templom Rudabányácskán áll. A táblát eredetileg a hordozóra ráerősített, fehér alapon vörös, sötétkék és bordó apró festékfoltokkal díszített ráma keretezte, melynek csupán a jobb oldala maradt fenn. Az ikon a késő reneszánsz stílust utánozva fent félköríves lezárást kapott sárga lakklazúrral színezett, ezüstözött faragott elemek

révén. Ezekből csak a vörössel is kiemelt faragott ívprofil őrzdött meg a jobb oldali konzolla, és a jobb oldali szürkéskek mezőt díszítő rozettamotívum. A Kárpát-vidéken ebben az időszakban kedvelt késő reneszánsz háttérbrokátminta itt húsos leveleket formáz.

A képmezőben Szent Mihály arkangyal frontális beállítású térdképe látható. Szokásosan vállig érő hajú, szakálltalan ifjúként jelenik meg, aki a hagyományos ikonográfiának megfelelően antik jellegű ruházatot visel. Archisztratégoszként, a mennyei erők fővezéréként Szent Mihály a középbizánci időszaktól kezdődően katonai felszerelésben látható. A tolcsvai ikonon viselete zöldes tunika, kék ingre felöltött, aranyokker elemekkel tagolt szürkéskekés dróthálós páncéling, alatta vörös bőr védőszalagokkal. A válláról a bal karján átvetett vörös palást omlik előre széles redőkben. Szent Mihály háta mögött a testben ábrázolt szellemi lényeket megkülönböztető szárnyak láthatók. A jobb kezével felemelt kivont kard és a bal kezével tartott kardhüvely dinamikus átlót rajzol a statikus kompozícióba.

Az ikon festékrétege erősen megkopott. Ennek ellenére a dekoratív színválasztás, valamint a kép egyes részleteinek párhuzamai az alsógyertyáni (Alsó-Hrabóc / Nižný Hrabovec) Szucsávai Szent János-ikon stílusával rokonítják (1690–1720, Bártfa, Sárosi Múzeum). A jellegzetes ikonfestő megoldások alapján mindkét ikon a rybotyczei műhelyhez kapcsolható. (P. B.)

Irodalom

Nagymihályi, 1984, 244, kat. 4.

Puskás, 1996b, kat. 1.

Puskás, 2008, kat. 45.

Puskás Bernadett: A nyíregyházi Görög Katolikus Egyházművészeti Gyűjtemény emlékei: Szent Mihály arkangyal ikonja, *Görögkatolikus Szemle*, 21(2010), 11. szám, 4.

Puskás, 2012, 18, 36, kat. 1.

Istenszülő a gyermek Jézussal

Kat. II.33.

18. század első harmada, ismeretlen ikonfestő,
rybotyczei iskola

fa, tempera

101 × 60 cm

Restaurálás: Springer Ferenc (fatábla), Imrik Zsófia,
2020 (festmény).

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény.

Az ikont a Szent Miklóst ábrázoló párdarabbal együtt 1996-ban gyűjtötték be Tolcsváról. A két ikon eltérő formájú és nagyságú fatáblára készült, azonban stílusjegyeik rokonítják őket.

Mária ikonja két darabba hasadva maradt fenn, a tábla felső-középső részén jelentős függőleges hordozóhiánnyal, kompozíciója mégis rekonstruálható volt. Az Istenszülő és a gyermek Jézus szorosan összekapcsolódva látható rajta. Mindketten hagyományos viseletben vannak, Mária aranyszín kézelős kék khitónban és zöld bélésű sötétvörös maforionban, Jézus fehér ingruhában és vörös palástban. Mária

II.2.1.

homlokán és vállán a szüzességét jelző csillagmotívumok. Mindkettejük fején a háttérbe vésett, a kerek dicsfénybe rajzolódó díszes süvegkorona látható, amely a nyugati ikonográfiából kölcsönzött elemként kapcsolódott be a posztbizánci ikonfestészetbe az égi uralkodói mivolt jelölésére. A gyermek Mária bal karján foglal helyet, jobbjával áldást oszt, bal kezét anyja felé nyújtott nyitott kezébe helyezi, emlékeztetve a Mindenkor segítő Mária-ábrázolások hasonló gesztusára. Arcuk összeér. Az ábrázolás így a hodi-gitria és az eleusza képtípusokat kapcsolja össze. A számos festékhány ellenére jellemző részletek tanúskodnak arról, hogy az ikon a galíciai Rybotycze egyik mesterének munkája. Ilyen jellemzők a redukált színpaletta, a síkszerű ábrázolásmód, a drapéria-redők erős, vastag kontúrozása, az arctípusokra utaló nagy szemek és vékony szemöldök, a kipirosított orcák. A drapériák és a karnáció festésmódját tekintve a rybotyczei műhely Žohatynból származó eleusza ikonjával mutat rokonságot (1710–1730, Sanok, Népi Építészet Múzeuma). Az ikon fatáblájának felső két sarka ferdén le van metszve, ami arra utal, hogy jellegzetes barokk architektúris kerete volt, hasonlóan a baktakéki Istenszülő-ikonhoz.

Az ikonnal együtt a gyűjteménybe került Szent Miklós-ikon szintén jelentősen sérült volt (56 × 83 cm, ltsz. 2010.166 [A 53]). A legjelentősebb hiány különösen az arcon, az orr vonala mentén keletkezett. Az ábrázolás a műrai főpapot a hagyományos ikonográfia szerint mutatja be, frontális félalakként, teljes főpapi díszben, világoskék, stilizált mintás brokátszakkosban, keresztekkel díszített vörös omoforban, mellkeresztel. A pásztorbotot és a püspök fején a dicsfénybe illeszkedő mitrát vésetként ábrázolta a mester, így szinte beleolvad az ezüstözött háttér brokátmintájába. Szent Miklós kendővel átfogott pásztorbotot tart a jobbában, bal kezével piros bőrkötéses evangéliumos könyvet támaszt meg. Az ikon sajátossága, hogy a túlzottan magasra megfestett kéz miatt a könyv mintegy lebeg a szent püspök előtt álló asztalka fölött. Az asztalon tintatartó van, és kibontott írástekerces, melynek csak két sora olvasható. A képmező fent félkörívesen záródott, egykor félköríves profil határolta. A négyszög záródású tábla felső sarkait kerek motívumok díszítették, amelyeknek ma csak a nyomaik láthatók a vörös háttéren. A névfeliratból csupán az első néhány betű vehető ki: „ССДН”. Rokon ábrázolások galíciai területen maradtak fenn nagyobb számban. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 2012, 18, 36, kat. 2.

Barlanglakó

Szent Antal és Teodóz

Kat. II.34.

1720–1730, ismeretlen ikonfestő, rybotyczei iskola
fa, tempera

75,5 × 92 cm

Restaurálás: Tordainé Bucsi Ágnes, 1996.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 2010.165 (A 52).

Az ikont Tolcsván gyűjtötték, ahol másodlagos elhelyezésben, egy mellékoltár stipesébe volt beépítve. A táblát eredeti, zöld és vörös színnel festett, profilozott pilaszterek keretezik oldalt, melyeket ezüstözött faragott levélmotívummal díszített vörös konzolok zárnak. A konzolok felett ezüstözött faragott profillal záruló párkány fut. Az építmény zöldesszürke lábazati lapon áll.

A képmező a kijevei Barlangkolostor alapító szentjeit ábrázolja, Szent Antal és Szent Teodóz szerzeteseket. A keleti szláv kereszténység két szentjének ábrázolása viszonylag ritka a kárpáti régió késő középkori ikonfestészetében. A 17. század derekától nő meg ábrázolásaik száma, elsősorban 1670–1750 között a Przemysli és a Munkácsi Egyházmegyében működő rybotyczei mestereknek köszönhetően, miközben a lengyel püspökség templomaiban a téma változatlanul nem túl gyakori (Kociv, 2018a, 101).

A két szerzetes kissé egymás felé fordulva áll az ikon előterében, jellegzetes szerzetesi viseletben, szürkésfekete rászonban és fehér bélésű sötétbarna palástban. Fejük fedetlen, ahogy a lvivi 1654-ben kiadott *Apostolos könyv* egyik fejlécén, nyakuknál kapucniként hátratolt, keresztekkel díszített kukulion. Fejük körül szabálytalan formájú vörös dicsfény. Közöttük az alacsony horizontú talajból kiemelkedő dombon vörös kupolás kőépület látható, melyet hagymakupolás lanterna koronáz. Oldalt a háttérben stilizált fenyvesek hegyes süvegmotívumai húzódnak a láthatárig. A két szent kéztartása tükörképesen ismétlődik, egyik kezüket mindketten a mellükhöz emelik, másik kezükben kibomlott írástekerces tartanak. Baloldalt a hosszú ősz szakállú Szent Antal tekercsének felirata: „Г(оспо)ди да будетъ благословеніе на мѣстѣ сем”. („Uram, legyen áldásod e helyen!”) A felirat jelentése nemcsak konkrétan a kijevei Lavrára vonatkozhatott, hanem arra a templomra is, ahová az ikon készült. Jobboldalt a rövidebb ősz szakállú Szent Teodóz tekercsén az áll: „Г(оспо)диво имѣпр(есвя) тыя Б(огороди)ца создася домъ сей”. („Uram, a legszentebb Istenszülő nevére épül ez a ház.”) A háttér világoskék felhős egén, fent középen vörös fénymezőbe írt, latin típusú Mária-monogram helyettesíti az ebben az ikonográfiai típusban szokásos,

álló Istenszülő-alakot. A fénykört szegélyező felhők szétnyíló sávjából hármass sugár vetül a templom tornyára. Kétoldalt az alakok fölött névfelirataik olvashatók: „С Ѡѡѡъ Антоныйи”; „С ѠѠѡъ Θεοδοсийи”.

Az ikonosztázion a Kárpát-vidéken

a 18. században bővült az alapképek alatti mezőbe elhelyezett predellaképekkel, ezek ikonográfiája kötetlenebb volt, mint a felső ikonsoroké. A kijevi Barlangkolostor alapítóit néhány kivételtől eltekintve mindig ebben a sorban ábrázolták, ahol ikonjuknak saját helye volt, amely szokásosan az *Istenszülő a Gyermekekkel* alapkép alatt kapott helyet. Az ikonográfia alapjául a kijevi Lavrában, illetve Lvivben kiadott liturgikus könyvek metszetei szolgáltak. A témaválasztás mégsem tekinthető valamiféle tudatos orientálódásnak, hanem inkább arra utal, hogy az Istenszülő-alapkép és a barlanglakó szentek ikonjának erős képi összekapcsolása vált tipikussá. Ezzel párhuzamosan a Krisztus-alapkép és a Péter és Pál főapostolokat ábrázoló predellája között lesz hasonlóan szoros kapcsolódás. A jellegzetes stílusjegyek, többek között a környezet, az alakok és ruházatuk sematizált ábrázolása,

a színfoltok, a kontúrozás alapján a tolcsvai ikon a rybotyczei műhely munkája. Mind a téma, mind a stílus szempontjából az ikonoknak számos analógiája ismert nemcsak a Kárpátok galíciai oldalán (Ulucz, 1690, ikon ismeretlen helyről, 1720–1730, Sanok, Történeti Múzeum), hanem a Felvidéken is. Nagyon hasonló a dobroszlói (Dobroslava) ikon stilisztikája, amely 1730–1740 között készülhetett, azonban ikonográfiája részben eltér: a két szentet térdepelve ábrázolja, imafüzérrel a kezükben. Barlanglakó Szent Antal és Teodóz megjelenítése a 17. századtól kezdődően a Przemysli Egyházmegyében a leggyakoribb, de Kárpátalján is több példája maradt fenn. A rybotyczei műhely hanyatlásával azonban, már a 18. század közepe után, ábrázolásuk elveszíti népszerűségét, és kikopik. (P. B.)

Irodalom

- Puskás, 1996b, kat. 27.
 Puskás, 2008, kat. 128.
 Puskás, 2010a, 147, 199, 5. kép.
 Terdik, 2011a, 36.
 Puskás, 2012, 18, 37, kat. 3.

II.2.1. Körmeneti kereszt megfeszített Krisztus- és vízkereszt-ábrázolásokkal

Kat. II.35.

1730–1750, ismeretlen ikonfestő, rybotyczei iskola
fa, tempera

86 × 63 cm

Restaurálás: Ifj. Bóna István, 1993–1994.
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, Iksz. 1999.46 (A 2).

A körmeneti festett keresztet Tolcsváról gyűjtötték be 1984-ben, s töredékesen maradt fenn, alsó negyede a harmadik keresztszárral hiányzik. Egyik oldalán szokásosan a megfeszített Krisztus látható vörös háttéren a Nap és a Hold kíséretében, melyek a vízszintes hosszú szár két végén vannak megfestve. A felső vízszintes száron a hagyományos, cirill betűs rövidített titulus olvasható: „ИҤЦІ”. A kereszt másik oldalán a vízkereszt jelenete szerepel, mivel úrjelenésnap körmenet tárgyaként is használták, amikor hagyományosan a község patakjánál végezték a vízszentelési szertartást. A két téma teológiai értelemben is kapcsolódik, hiszen a keresztség az ősbűn lemosásával a gonosz feletti részleges győzelmet jelenti, melyet Krisztus keresztáldozata teljesít be.

A szürkészöld hátterű kompozíció méretében is kiemelt figurája maga Krisztus, álló alakja szinte teljesen betölti a kereszt függőleges szárát, bal karját leengedi, jobbját a melléhez emeli. Dicsfényvel övezett feje a függőleges és vízszintes keresztszárak metszéspontjába esik. Viselete a keresztelés eseményének megfelelően ágyékkendő, lába alatt a Jordán hullámvázát stilizáltan néhány kanyargós

vonal jelzi a folyót ábrázoló, csepp alakú, fehér folton belül. A hosszú vízszintes száron a jelenet további szereplői láthatók félalakosan: balról Keresztelő Szent János, jobbról egy kendőt tartó angyal. Mellettük stilizáltan ábrázolt fehér, vörös és zöldes sziklás hegyek jelenítik meg a környezetet. A keresztet T alakban kapcsolódik felső vízszintes szára, olyan jellegzetes keresztformát követve, amely nagy népszerűségnek örvendett a Kárpátok falvainak faragásában a 16–19. században kézi és oltárkeresztként is. A felső keresztszáron felhősávval keretezett vörös mezőben az Atyaisten félalakja tekint le a jelenetre, karjait széttárva mindkét kezével áldást oszt. Az egekből hármás fény sugarban a Szentlélek galambja száll alá.

A fából készült, mindkét oldalukon festett körmeneti keresztet a 17–18. századi templomi felszerelés jellegzetes darabjai voltak, az ikonosztácion közelében helyezték el őket. Ekkor már állandósult, hétágú formájuk volt, a felső vízszintes ágakon nem nyúlt túl a függőleges szár. A középső leghosszabb szár általában a kereszt felső negyedén, esetleg harmadánál húzódott. A felső és az alsó vízszintes szár rendre egyforma hosszú volt, néha az alsó kicsit hosszabb lehetett. Az alsó keresztszár többnyire egyenes volt, de lehetett ferde is. A vízszintes szárok olykor faragott levélmotívumokban végződtek. A körmeneti kereszt lent faragott, festett gömbben zárult, amelybe a nyelét illesztették (Kociv, 2018c, 226). Festett felületét – ahogy a Tolcsváról származó kereszt esetében is – általában keskeny ezüstözött profilozott lécc keretezte. A tolcsvai kereszt ábrázolásait csupán néhány színnel festették, a zömök formákat erős fekete kontúr veszi körül. A jellegzetes stílusjegyek mellett a kerek arctípusok is arra utalnak, hogy rybotyczei mester volt a tárgy készítője. A tolcsvai kereszt egyik közeli analógiája többek között a muszynkai kereszt, amelyen hasonlóan széles arcok láthatók (1730–1750, Sanok, Muzeum Historyczne). Az analógiák alapján hiányzó alsó vízszintes szárán a keresztre feszítést ábrázoló oldalon Ádám koponyája szerepelhetett, a vízkereszt-jelenetben pedig egy szárnyas kerub. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1996b, kat. 28.

Puskás, 2010a, 147.

Puskás Bernadett: A nyíregyházi Görög Katolikus Egyházművészeti Gyűjtemény emlékei: Körmeneti kereszt Vízkereszt- és Keresztre feszítés ábrázolással, *Görögkatolikus Szemle*, 22(2011), 1. szám, 4.

Puskás, 2012, 19, 40, kat. 5.

II.2.1. Deészisz

Kat. II.36.

18. század közepe (1733 ?),
ismeretlen galíciai (?) festő
fa, olaj

81 × 57 cm

Restaurálás: Mészáros Erika, 2019–2020.

Miskolc, Herman Ottó Múzeum, ltsz. 53.4733.1.

Aranyozott, vésett mintákkal (ún. mustrával) díszített háttér előtt a középtengelyben díszes trónszéken püspöki ornátusba öltözött Krisztus ül. Jobbjával áld, baljában nyitott könyvet tart, benne egyházi szláv nyelvű szentírási idézet olvasható: „глаꙗкезача / Воꙗаꙗкахъ Боса: и дастемііастѣ: вожажда ꙗкъся: и напоистема: Боле ꙗ и поꙗтістемене.” – „Mert éheztem, és ennem adtatok, szomjaztam, és innom adtatok, beteg voltam, és meglátogattatok...” (Mt 25, 35–36, Dobos András átírata). Krisztus szakkosza vörös, aranszínű mintázattal és paszománnyal, bélése kék, püspöki omoforja fehér, fekete keresztekkel. Kézélője, epitachelionja kék, arany paszománnyal, akárcsak mitrája, amelyen két töredékes hatszárnyú kerub is kivehető. Kerub díszíti a jobb keze alatt feltűnő hüpogonátió is. A díszes trón alatt ambonra emlékeztető, kör alakú pódium sejthető. Krisztus balján az Istenszülő, jobbján Keresztelő Szent János áll felhőkön.

Előbbi ruházata kék színű, vörössel bélelt köntös, rózsaszínes tunika, utóbbi teveszőr ruha övvel, amelyen zöld színű köntöst visel. Kezüket nem a bizánci hagyományban megszokott közbenjáró gesztussal emelik Krisztus felé, hanem nyugati módra összeillesztve tartják. A trón háttámlája felett két félalakosan ábrázolt angyal lebeg, kezükben a rövidített szláv „szent” szavakkal feliratozott glóbuszokkal. Az ábrázolt személyek görög, illetve szláv nevének rövidített formái a nimbuszokban, vörössel írva olvashatók. Az ikon eredetileg a rakacai templom ikonosztázióján, az apostolsor középtengelyében állt. Festője ismeretlen, talán a környékbeli városokból vagy még lengyel területről származó mester dolgozhatott itt. A deészisznek ez a típusa a 17. században sokszorosított grafikán keresztül is terjedt, amint egy 1664-es fametszet mutatja (vö. Стасенко, 2003, 90, fig. 157).

1939-ben a rakacai parókia története kapcsán említik az ikonosztáziót is: „A protestantizmus elterjedt Rakaczán is, de csak 1614-ben lett önálló egyház. Mikor azonban a súlyos adó miatt lakosai elszökdöstek, a puszta területre nagyszámú tót és rutén telepes költözött, s ezek részére 1723-ban templom is épült (régii ikonosztáziója és miseruhája ma a Borsod-Miskolci Múzeumban van), a református vallás hanyatlani kezdett.” (Csíkvári Antal [szerk.]: *Borsod vármegye [Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegyék]*, Budapest, 1939, 115.) A régi rakacai templomot 1920-ban bontották le, azonban kőbe vésett egyházi szláv nyelvű építési emlékfeliratát az új épület belsejében helyezték el (képe: <https://www.bucsujaras.hu/rakaca/nz17.jpg>, letöltve: 2020. március 1.). Hogy a régi berendezésből pontosan mikor és hány darab került a miskolci múzeumba, nem lehet tudni. Kétségtelen, hogy Rakaca a Borsod vármegyei görögkatolikus parókiák között a 18. században a legtehetősebbnek számított. Egykori kőtemploma formájáról a parókián őrzött, monumentális hagymasisakkal fedett tornyát mutató fényképen túl az összeírások, vizitációk jegyzőkönyveiből is lehet némi fogalmunk. 1751-ben Olsavszky Mánuel munkácsi püspök személyesen is járt itt, s a templom kapcsán feljegyezték, hogy „minden képpel szépen van felékesítve”, ami feltehetően már az ikonosztázióra vonatkozott. 1877-ben Tóth Miklós eperjesi püspök is végzett kánoni látogatást. A jegyzőkönyvben az ikonosztáziót is leírták: 1733-ban emelték, már avított állapotban, négy sor kép díszítette, azonban a tejéről a kereszt és a hozzá tartozó szomorkodók (Istenszülő és

Teológus Szent János) hiányoztak. Három ajtaja közül a királyi ajtót szép, szőlőt imitáló faragás díszítette, amelybe tizenkét medaliont komponáltak az ószövetségi pátriárkák ábrázolásával. Az ajtó fölött nem a *Titkos vacsora*, hanem Krisztus ún. nem kézzel festett képmása (*Mandylion*) volt látható (vö. AGKA Inv., č. 479, Rok. 1877, Sign. 43, Kan. vizit., Rakaca). Az ikonosztáz szerkezete a leírás alapján leginkább a közeli tornahorváti (Chorváty) templom képállványára emlékeztet, amely 1907-ben Budapestre került. A Néprajzi Múzeumban őrzött, darbjaira szedett együttes szintén négysoros, tetejéről hiányzik a kálváriacsoport, ami azzal magyarázható, hogy a tornahorváti templom hajója sík mennyezetes, ahogyan ez az egykori rakacai templomban is volt; a *Titkos vacsora* helyén itt is a *Szent Mandylion* szerepelt, a királyi kapuját pedig próféták képei díszítették (Terdik, 2011b, 15–17). A tornahorváti ikonosztáz apostolsorának közepén is a *Deészisz* ikonja állt (Néprajzi Múzeum, ltsz. 2020.7 30, festett felülete: 86 × 52 cm), amely stílusában a rakacaival nagyon közeli kapcsolatot mutat; feltételezésem szerint egyazon mester munkái lehetnek. Ebből az is következik, hogy a 18. század folyamán több fázisban készülő tornahorváti ikonosztáz stílusuk alapján is legkorábban tartható darbjait (az apostol-, ünnep- és prófétasor jelentős részét) az 1730-as évekre datáljuk, és a korábbi templom berendezéséhez soroljuk, amelyeket azonban az új templomba is áthelyeztek az 1770-es években. (T. Sz.)

Közöletlen

Útmutató Istenszülő

Kat. II.37.

18. század első fele

fa, tempera, olaj

106 × 98 cm

Restaurálás: Seres Tamás (fatábla, festmény; Budapesti Képzőművészeti Egyetem, 2010/2011), Szabóné Szilágyi Mária (oszloptöredék, oszloprekonstrukciók).

Nagypeleske (Peles), Szent Mihály és Gábor főangyalok görögkatolikus templom

A fatáblára fölhorvont vastag krétaalapozásra temperával (részben olajjal) festett ikonon kék tunikát, fölötte vörös, zöld bélésű, arany szegőjű maforiont viselő Szűz Mária baljában fiát tartja, jobbával rámutat. A Gyermekek köntöse narancs-sárga, ingje fehér, piros övvel átkötve, jobbával áld, viszont baljában a megszokott formától eltérően nem könyvet, hanem glóbuszt tart. Az ikon háttéré ezüstözött, aranyat imitáló lakkal van bevonva, a krétaalapozásba vésett, akantuszlevelekből kombinált díszítéssel, úgynevezett mustrákkal. A háttérben hosszúkás kék mezőkben az Istenszülő és Jézus görög neveinek rövidítése szerepel, a Gyermekek nimbuszában a szokásos „ho ön” („a Létező”) görög szavak is kivehetők. Az ikon felső részét félkörívesen, a táblára erősített profilozott léccel keretették, a kereten kívül eső mezőkbe két faragott, hatszirmú virágot is helyeztek. A keretét egykor díszítő oszlopok közül az egyiknek csupán

lábazati töredéke, a másikkal a faragványt tartó kovácsoltvas szege maradt fenn.

Az ikon korát stílusa és a nagypeleskei fatemplomra vonatkozó történeti adatok alapján a 18. század első felére helyezhetjük. Ennek a mesternek – vagy talán műhelyének – több ikonja is fennmaradt az egykori Munkácsi Egyházmegye területén. A történeti Szatmár vármegyében Kántorjánosi és Hodász templomaiból gyűjtöttek mind ikonográfiai szempontból, mind festői stílusban nagyon közel álló darabokat (*Istenszülő* [Kat. II.39.], *Örömhírvétel* [Kat. II.40.], *Szent Miklós*, Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény). A legszorosabb kapcsolatot a Nagydoboson begyűjtött Szent Miklós-ikonnal mutatja: nemcsak stílusuk, hanem méretük, keretdíszük is egyezik, ami minden bizonnyal arra utal, hogy egykor azonos ikonosztáz részei lehettek, még hozzá a nagypeleskei ikonosztázéi (erről lásd: Kat. II.38.).

A mai Kárpátalja, Szlovákia és Nyugat-Ukrajna templomaiban, múzeumi gyűjteményeiben is található még néhány ikon, amely ennek a mesternek a műve lehet. Ilyen emlék például a szárazpataki (Сухий) fatemplomban őrzött eleusza („könyörülő”) típusú Istenszülő-ikon, amelynek a keretét díszítő oszlopok a nagypeleskeire készített rekonstrukciók mintájául szolgáltak. Olyan ikonosztázt egyelőre nem ismerünk, amelynek az összes képe ettől a mestertől származna. Rendszerint az alapképek, azok közül is leginkább három szokott az ő műve lenni (*Szent Miklós*, *Istenszülő*, *Szent Mihály*), mint ahogyan az ungbükkösi (Букивцьово) fatemplomban megfigyelhető (képei: Приймич, 2014, 88–89). A nagyturajsögi (Nagyturica/Туриця) barokk kőtemplomban is csupán a négy alapkép származott ettől a festőtől – feltehetően még a korábbi fatemplomból mentették át –, s bár ebben az esetben a *Tanító Krisztus* is egyazon festő munkájának tűnik. Ezt az együttest néhány éve kibontották, s a tervek szerint a faluban épülő új görögkatolikus templomban fogják elhelyezni a régi ikonokat. (T. Sz.)

Irodalom

Terdik–Pallai, 2006, 28–30.

Seres Tamás: A nagypeleskei Istenszülő-ikon, *Műtárgyvédelem*, 36(2011), 163–176.

Kovács Petronella (szerk.): *Megmentett műkincsek – Preserved Art Treasures, 2011* [A Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett kiállítás katalógusa], Budapest, 2011, 9.

Terdik Szilveszter: Istenszülő-ikon Nagypeleskéről, *Görögkatolikus Szemle*, 22(2011), 8. szám, 4.

Terdik, 2014c, 162–164, 168–170.

18. század első fele

fa, tempera, olaj

86 × 65 cm

Restaurálás: Pethes Zsófia Mária, Szák-Kocsis Réka (Budapesti Képzőművészeti Egyetem), 2018/2019.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 2016.298 (A 143).

A széles deszkára először vastag krétaalapot hordtak fel, amelyre az előrajzot követve, feltehetően olajfestéssel készítették el a csodatévő szent képmását háromnegyedes alakban.

A püspök kék színű szticharion, narancsos színű béléssel ellátott, rózsaszínes árnyalatú felont visel, amelyet eredetileg apró, ma már alig látszó, ezüst görögkeresztek díszítettek. Omoforja vörös, rajta négy ezüst, aranyra emlékeztető, lakkal fedett latin kereszt van, a himzést imitáló ornamensek jórészt már lekoptak. Hasonló módon készült püspöki rangját jelző mellkeresztje is. Szent Miklós jobbával áld, baljában csukott evangéliumot mutat

II.2.1.

fel, amelynek bordó kötéstábláján az ezüst alapú középmezőt eredetileg kereszt díszítette. A püspök arca finom rajzú, bajusza, rövid körszakállá ősz, akárcsak a haja, amelynek néhány fürtje díszes, mára már elég kopott, vésett mintákkal is díszített mitrája alól tűnik elő. Arcának hangsúlyos eleme az egyenes nyergű orr, a szelídséget árasztó szem, amellyel jobbra, a távolba tekint.

Az ikon háttere ezüstözött, s aranyat imitáló lakkal van bevonva, ezt a krétaalapozásba vésett akantuszlevelekből kombinált mustrák díszítik. A hátteren hosszúkás mezőkben az ábrázolt személy cirill betűkkel írt neve az erős kopások ellenére még kivehető: „Szent Miklós atya”. Az ikon felső részét félkörívesen, a táblára erősített profilozott léccel keretezték, amelynek egy darabja hiányzott; ezt a restaurálás során pótolták. Az íves keret és az eredetileg fölötte lévő, mára elveszett záróléc (amelynek rögzítési helyét a fatábla tetején három lyuk jelöli) által határolt két ívmezőben faragott, ötszirmú, stilizált virág díszel. A fatábla álló, hosszabb oldalaira szegezett keretlécekhez eredetileg faragott oszlopokat rögzítettek, elhelyezésükre a lécek alján és tetején meglévő lyukak utalnak. Az oszlopok pusztulása után ezeket a részeket barnára festették, akárcsak a fatábla alját keretező, jóval keskenyebb lécet, de ezt a réteget a mostani helyreállítás alkalmával eltávolították. A tisztítás során egy cirill betűs felirat töredéke is láthatóvá vált az alsó lécen, amelyről néhány kibetűzhető szó („szej obráz” – „ez a kép”...) alapján sejthető, hogy a kép adományozójára utalt.

Az ikon festője, pontos készítési kora nem ismert, de hasonló művek stílusa alapján a 18. század első felére vagy inkább közepére datálhatjuk. Egészen közel áll hozzá a Hodászról származó Szent Miklós-ikon, amelynek formája, keretezése sokkal egyszerűbb, ikonográfiája azonban kicsit gazdagabb, mert a szent főpap válla fölött az őt tisztségébe visszahelyező Krisztus és Istenszülő is feltűnik (Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 2010.176 [A 63]; Puskás, 2012, 22, kat. 16). Ennek a mesternek az egykori Munkácsi Egyházmegye területéről több ikonja vált ismertté az utóbbi években. Nem csupán stílusában, de a keret kialakításában is a Nagydobosról származó tábla testvérének tűnik az a Nagypeleskén fennmaradt Istenszülő-ikon, amelynek kapcsán már korábban felmerült, hogy ez a két kép eredetileg egy ikonosztázhoz tartozhatott. Hogy pontosan mikor, milyen úton-módon került a Szent

Miklós-ikon Nagydobosra, egyelőre nem tudjuk. Nagypeleskén a 19. század első felében emelt templomba a korábbi fatemplom berendezését helyezték át. A jelenlegi, új ikonosztázion építésére 1906 novemberében szerződtek. 1907 nyarán már a feleslegessé vált régi ikonosztázképeket árverésen értékesítették a hívek között. A vásárlók és az eladott képek számát ugyan feljegyezték, de hogy ki melyik képet vette meg, azt sajnos nem. Nagyon valószínű, hogy a Szent Miklós-ikon ekkor, vásárlás útján jutott Nagydobosra, ahol először talán a templomban helyezték el, majd onnan is kikerült, s több évtizedes hányódás után jutott megfelelő körülmények közé, amikor Nagymihályi Géza begyűjtötte. (T. Sz.)

Irodalom

Nagymihályi, 1984, 242–243, 2. kép.
Nagymihályi Géza: *A Pantokrátor magyar földön*, Budapest, 2006, 76–77, 4. kép
Terdik, 2014c, 164, 169–170.
Terdik Szilveszter: Szent Miklós-ikon Nagypeleskéről?, *Görögkatolikus Szemle*, 31(2020), 1. szám, 16.

II.2.1. Útmutató Istenszülő

Kat. II.39.

18. század első fele

fa, tempera, olaj

80 × 45 cm

Restaurálás: Hutóczki Vivien (Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem), 2014/2015.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 1990.50 (A 6).

A hagyományos módon vásznazott, krétaalapozással előkészített fatáblára festett Útmutató Istenszülő-ábrázoláson a gyermek Jézus könyvet tart a kezében. Az ikon keretezése egyszerű, profilozott lécekből áll. A fatábla az évszázadok folyamán erősen meggyengült: elrepedt, több irányban meghajlott, feltehetően erős nedvesség hatására az alsó részein nemcsak a festett rétegek és az alapozás pusztult el, hanem maga a fahordozó is jelentős károkat szenvedett, korábbi rovarfertőzés miatt töredezetté vált.

Az ikonnal egykorú, a fatáblára külön illesztett keret alsó léce elveszett, ami tovább gyengítette a tábla szilárdságát. Szerencsére a figurális részekben kevés kár esett, az Istenszülő arca és keze teljesen ép maradt, csak a ruhákban voltak nagyobb hiányok, illetve a gyermek Jézus arcán hatolt keresztül egy nagyobb, zavaró repedés. A legutóbbi restaurálás folyamán a fatábla anyagát szilárdították, a repedések mentén összehúzták, az eredetileg ezüstözött és arany hatást keltő lakkal kezelt, vésett mintákkal díszített háttérrel megtisztították a bántó átfestésektől, az alapozás és a festett részletek kipergéseit kiegészítették, a hiányzó keretléceket pótolták. Az esztétikai helyreállítás visszafogottan történt.

Az ikon festőjét, pontos készítési idejét és helyét nem ismerjük. A művészettörténeti irodalomban korábban a 17. század második felére, utolsó évtizedére datálták. Legközelebbi rokona az ungbükkösi (Букивцьово) fatemplom ikonosztáziájának Istenszülő-alapképe (fotója: Приймич, 2014, 89). Az ikon későbbi datálása (18. század első fele, közepe) mellett szólhat azonban, hogy a Kántorjánosihoz közeli, szatmári parókiákról előkerült rokon darabok olyan helységekből származnak, amelyekben csak a Rákóczi-szabadságharc leverése után alakultak meg a görögkatolikus parókiák és épültek meg az első templomok. Ezek az ikonok is minden bizonnyal ugyanettől a festőtől származnak, vagy legalább ugyanabban a műhelyben készültek. Azonos mestert feltételező hasonlóságot mutat a kántorjánosi ikon a nagypeleskei Istenszülő-ikonnal, amelynek ugyan díszesebb kerete van, de a két ábrázolás néhány apró részletől eltekintve szinte megegyezik (vö. Kat. II.37.). Bár eltérő témákat ábrázolnak, de mind stílusban, mind technikában és méretben nagyon szoros kapcsolatban állnak a kántorjánosi képpel a Hodászról származó Szent Miklós- és Örömhírvétel-ikonok (Kat. II.40.). Ezt a szoros kapcsolatot látva merült fel, hogy a kántorjánosi kép eredetileg a hodászi templomé lehetett, ahol 1779-ben az ikonosztáziót átalakították, aminek során két új alapkép, a *Tanító Krisztus* és az Istenszülő-ikon is készült (előbbin olvasható az 1779-es dátum, ma mindkettő az Egyházművészeti Gyűjteményben van, vö. Puskás, 2012, 23, kat. 18–19). Az új ikonoknak köszönhetően a feleslegessé vált régebbi hodászi alapképet, vagyis a ma kántorjánosinak nevezett ikont nyugodtan átadhatták a szomszédos falu templomának. Természetesen pontos levéltári adatok hiányában mindez csak hipotézis marad.

Megfontolandó azonban, hogy a hodászi és a jánosi parókia is csupán 1711 után alakult meg, fatemplomaik is hamarosan megépültek, eredetileg a szóban forgó ikonok is ezek berendezéséhez tartoztak. A 19. század folyamán mind a két helyen új templom épült, ahová a korábbi ikonosztázokat is áthelyezték. Kántorjánosiból a többi alapkép nem ismert, azonban az Istenszülő-ikonnál későbbi, és más mesterektől származó ikonok részben fennmaradtak, amelyek szintén a Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjteménybe kerültek: két deszkán hat ünnep, ltsz. 1997.47–48 (Puskás, 2012, 21, kat. 11–12); Szent Péter apostol és Szent Márk evangélista, ltsz. 2016.359 (A 145) (Zsámbéki, 2018, 8, kat. 5). (T. Sz.)

Irodalom

Puskás, 2012, 20, kat. 10 (korábbi irodalommal).
Kovács Petronella (szerk.): *Megmentett műkincsek – Preserved Art Treasures, 2015* [A Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett kiállítás katalógusa], Budapest, 2015, 4, kat. 1.
Terdik Szilveszter: Útmutató Istenszülő-ikon Kántorjánosiból, *Görögkatolikus Szemle*, 27(2016), 7. szám, 16.

18. század első fele

fa, tempera, olaj

82,5 × 45 cm

Restaurálás: Gedeon Péter, 1996.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 2010.179.

A kompozíció bal oldalán félig felhúzott függönyű baldachin előtt áll a Szent Szűz, kék tunikában, okker bélésű vörös maforionban, kezét előre nyújtva. A jobb oldalon az Istenszülőnél fél fejjel magasabb Gábor arkangyal jelenik meg, fehér sztychárban, derekán övvel átkötött vörös dalmatikában, jobbával az égre mutat, baljában háromágú fehér liliomot tart. Az angyal mögött épületrészlet, kettejük között a háttérben fehér kendővel terített asztalon nyitott könyv látszik. Az enteriőr padlózatának kövezete perspektivikusan rövidül. Az ikon háttere vésett akantuszmintás, ezüstözött. A középtengelyben

felül felhők között a Szentlélek galambja lebeg. Szűz Mária válla fölött görög nevének megszokott rövidítése szerepel vörössel írva. A fatábla eredeti, profillozott léckerete a bal oldalon és alul maradt fenn részben, a jobb oldali keretléc teljesen hiányzik. A fatábla felső sarkait csonkolták, az ívesen kialakított részekre és a felső szélre később díszesebben faragott, illetve eltérő profillozású íves keretlécet illesztettek.

Az ikon több más töredéssel, festett ikonnal együtt a hodászi Örömhívétel görögkatolikus templomból került a gyűjteménybe. Ezek közül csupán a Szent Miklós-ikon tűnik egykorúnak ezzel a táblával, s feltehetően mind a két kép a 18. század elején alapított parókia egykori fatemploma ikonosztáznak alapképsorához tartozott. A két ikon legközelebbi párhuzamai a kántorjánosi Istenszülő- (Kat. II.39.) és a nagy-pegleskei ikonok (Kat. II. 37–38.), ami alapján az *Örömhívélt* is a 18. századra datálhatjuk. A hodászi Szent Miklós-ikon felső részét is csonkolták, ami minden bizonnyal az ikonosztáz 1779-es átalakításához köthető, amikor két új központi alapkép, ünnep- és apostolsor készült (vö. Puskás 2012, 23–26). A töredékesen fennmaradt új ikonok, faragások mesterei sem ismertek, stiláris kapcsolataik alapján a Szatmár vidékén még a 19. század elején is aktív műhely munkái lehetnek (erről: Terdik, 2011a, 45–46; Terdik, 2014d, 200–202). Hodászon 1810-re lett készen az új téglatemplom (Entz, 1986, 431–432), amelybe a régi berendezést is áthelyezték. A templomban 1827. október 5-én komoly tűz pusztított, a tetőzet és a torony is lánggra kapott (DAZO, fond 151, opisz 8, no. 584, fol. 1–2), amelyet azonban az ikonosztáz részlegesen átvészelt. 1828 tavaszán Lengyel János helyi „pictor” árajánlatából kiderül, hogy a tűz folyamán kitörő ablakok az ikonosztázban is kárt tettek: a képek és „cirádák” (faragványok) egy részét kihordták ugyan, de egy részük megégett (uott, fol. 20). A templom 1875-ös leltárában viszont jó állapotúnak mondják a képfalat, amely „három szakaszra” – értsd: sorra – készült („... újonnan tisztított és aranyozott, régi képekkel”, DAZO, fond 151, opisz 15, no. 2126, fol. 32v–33r, 35r). A 20. század közepén azonban kibontották, s a század végéig a templom padlásán várta a sorsa jobbra fordulását. (T. Sz.)

Irodalom

Puskás, 2012, 22–23, kat. 17 (korábbi irodalommal).

(1)

18. század második fele

fa, olaj

105 × 82 cm

Restaurálás: Kutas Eszter, 1989.

Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 81.79.147.

A háromnegyed alakban ábrázolt Krisztus növényi ornamensekkel díszített aranyozott háttér előtt jelenik meg. Jobbjával áld, baljában nyitott könyvet tart, amelyben felirat olvasható: „Прѣдѣте бѣгословени Цѣца моего наслѣдуйте уготовано цѣрство небесное” – „Jertek, Atyám áldottai, vegyétek örökül az elkészített mennyországot!” (Dobos András átírata). Khitónja (alsó ruhája) vörös, arany paszománnyal, kék béléssel, derekán kék övvel megkötve, himationja, vagyis köntöse kék színű, világos béléssel, arany szegőkkel. Krisztus arca szelíd, vállára omló enyhén hullámos, világosbarna haja a fejére simul. Bajusza élesen elválk, hangsúlyos, szakála két hegyes ágacs-kában csúcsosodik. Az ikon ívesen záródó, erősen profillozott keretben van, két oldalán csavart törzsű, levelekkel díszített oszlopok láthatók, amelyek egyszerű, leveles fejezetben végződnek, s az ikont is tartó profillozott lécekkel keretezett talapzaton állnak, felül a kép íves keretéhez áttört rokokó faragványok illeszkednek.

Ez a Krisztus-ikon a Sáros vármegyei Viskó (Viskóc/Viškovce) görögkatolikus fatemplomának ikonosztázához tartozott. 1901-ben az épület bontás közben a Műemlékek Országos Bizottsága képviselőjeként Sztehlo Ottó vizsgálta meg, részben föl is mérte. Az ikonosztázion faragott szerkezetét iparművészeti remeknek tartotta, és megállapította, hogy legalább két fázisban készült. A régebbinek vélt, *Angyalok gyülekezete* ábrázoló alapkép keretének latin feliratát is följegyezte, amely szerint „Anton Dwornitzki” festette 1761-ben. A helyi lelkész ekkor a berendezést megvételre ajánlotta, amit Sztehlo támogatott. Végül az Iparművészeti Múzeum vásárolta meg az ikonosztáziót és a hozzá tartozó négy gyertyatartót 1902-ben 800 koronáért (Terdik, 2011b, 10–12). A múzeumban ki is állították, amiről egy archív fotó tanúskodik (Iparművészeti Múzeum,

Adattár, FLT 27295, 2. kép). 1915-ben az egész együttest örök letétként átadták a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának, így ma a Néprajzi Múzeum gyűjteményében található, de ünnep- és apostolsorát a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban felállított mándoki fatemplomban helyezték el.

Úgy tűnik, hogy az *Angyalok gyülekezete* ikon valóban korábbi volt a képfal többi ikonjánál, mivel kerete nagyobb, archaikusabb formájú, s a festmény stílusa is más. Az ikonosztázion többi képe egységes stílusú, feltételezhetően azonos mester művei, aki nem sokkal, talán egy-két évtizeddel később alkotott. Azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy a későbbi festői feladatokkal is Dvorniczky Antal eperjesi mestert bízták meg. A Viskón dolgozó (talán második) festőnek attribuáltam korábban stíluskritikai megfontolások

alapján több más ikont, ikonosztázt is, például a mérgekvágási (Mérgeške / Nova Polianka) ikonosztáziót, ma a litinyei (L'utina) kegytemplomban, lásd Terdik, 2011b, 12.

A viskói együttes jelentős hányadát – a Krisztus-ikon keretét is – készítő (talán második) faragómesterhez vagy műhelyéhez kötöttem több sárosi, felső-zempléni templom faragott berendezését (például Mérgekvágása, Pataki, Jakabvölgye). A szomszédos lengyel területek emlékanyagát áttekintve úgy tűnik, hogy ott is dolgozhatott, vagy talán onnan jött, mivel több olyan ikonosztázió is fennmaradt a lemki vidék fatemplomaiban, amelyek akár az ő munkái is lehetnek (Banica, az ikonosztáz festése 1787-ből; Bielanka, az ikonosztáz festése 1783-ból; Bartne, itt az ajtó és a szerkezet néhány eleme nagyon hasonló; vö. Żak, Jerzy – Piecuch, Andrzej: *Lemkowskie cerkwie*, Warszawa, 2011, 132–134, 200–203, 228–231).

Ennek a faragónak a stílusa (csavart oszlopok, akantuszornamensek, tömör szerkezeti arányok), amely a 17. század végétől az 1730-as évekig volt uralkodó, már a maga korában is régiesnek hathatott, amin néhány rokokó motívum sem tudott jelentősen változtatni, de talán éppen ez a konzervatív attitűd garantálta a falusi közösségekben tapasztalható nagy sikerét. (T. Sz.)

Közöletlen

(1)

18. század második fele

fa, olaj

85,5 × 63 cm

Restaurálás: Galántai Zsófia

(Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem),
2005/2006.

Budapest, Néprajzi Múzeum,

ltsz. 81.79.152.

Az ikon a hodigitria, vagyis „útmutató” típusú Istenszülő-ábrázolások csoportjába tartozik. A Szűz baljában tartja gyermekét, jobbával rámutat. Maforionja bordó árnyalatú, díszes paszománnyal, zöld béléssel, tunikája kék. A gyermek Jézus áldó jobbát előrenyújtja, baljában tekercest fog. A háttérben gazdagon formált virágornamensek között Mária görög tituluszának megszokott rövidítése olvasható, fején korona díszlik. Az ikon körülbelül egy harmada (Jézus feje, bal oldala és a háttér) súlyosan sérült állapota miatt nagyrészt rekonstrukció. Az alsó sávban futó cirill betűs román nyelvű donációs felirat is töredékes, a megrendelő neve és a készítés dátuma nehezen olvasható, illetve elpusztult: „Ačasta s[făntă] icoană s'au zugrăvit cu cheltuiala sfântii sale... loa...” Az ikon minden

II.2.1.

(2)

utolsó évtizedeiben Máramarosban vagy valamelyik szomszédos vármegyében alkotó, egyelőre név szerint még nem azonosítható festő művésztének a ritka emléke. (T. Sz.)

Irodalom

Megmentett műkincsek, 2006, 8.

Terdik, 2016, 61–62, 7–8. kép.

bizonytalán valamelyik, a kolozsvári könnyező ikont ábrázoló metszet alapján készült, amire Szűz Mária gesztusa, a gyermek kéz- és lábtartása, továbbá a háttér virágdíszei utalnak. A 20. század elején vásárlás útján, feltehetően a máramarosi Borsáról (Borşa) került múzeumi gyűjteménybe.

Az ikon korának pontosabb meghatározását segítheti, hogy az ikertestvére néhány évvel ezelőtt Leszkovszky György (1891–1968) festő hagyatékából jutott a Gödöllői Városi Múzeumba (Ipsz. K.2014.1, 2. kép). A sokkal töredékesebb állapotú gödöllői ikon alján futó felirat azonban jól olvasható maradt. Ebből kiderül, hogy az ikont 1782-ben vette meg egy pap, Mihályi István és felesége, a saját, illetve fiuk és menyük, valamint egész családjuk lelki üdvéért. Pontosán ezt a szöveget Ioan Bârlea már 1909-ben közölte a borsai Szent Mihály-fatemplom ikonjain szereplő feliratok között, ami arra utal, hogy ez az Istenszülő-ikon a 20. század elején az egyik borsai templomban, feltehetően az alsóborsaiban volt elhelyezve.

A két ikon biztosan egy mester alkotása, olyannyira, hogy – amint a restaurátori vizsgálatok kimutatták – az előrajz szinte teljesen megegyezik mind a két képen. Ez a két ikon egy, a 18. század

II.2.2. A mándoki fatemplom

Terdik Szilveszter

A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum ún. felföldi egységéhez kapcsolódva 1978-ban nyitották meg a látogatók előtt az újjáépített mándoki fatemplomot.¹ Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök tíz évvel korábban engedélyezte, hogy az akkor még csak formálódó skanzen az épületet megvásárolja.² A fatemplom bontása 1971 májusának végén indult meg, a következő hónap elejére be is fejeződött, azután majd egy évtizedig tartott, míg mai formájában újra felépülhetett (1. kép).

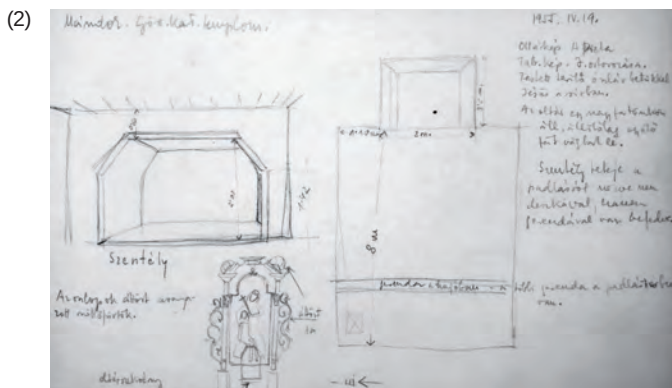
A templomról az első ismert, tudományos igényű vázlatos felmérést a nyíregyházi Jósa András Múzeum régésze, Szentes Lajosné Risztics Emília készítette 1955-ben³ (2. kép). Az épületről a bontás előtt is bőséges rajz- és fotódokumentáció készült⁴ (3. kép).

(3)

(1)

(2)

Mándokon a görögkatolikusok megjelenését 1650 utánra teszik a kutatók. Az egyik első, eredetiben is megmaradt, rájuk vonatkozó dokumentum az egyházmegyei levéltárban maradt fenn. A helybéli földesúr, a Forgách család gácsi „fő gondviselője”, Makfalvy János a közeli tiszaszentmártoni kastélyban 1680. június 3-án kelt levelében felszólította a mándoki bírákat és előjárókat, hogy a közöttük élő „oroszkot” hagyják meg azon szolgálatban, amelyeket Bodnár Péter idejében kellett végezniük, és „batykójukat”, vagyis papjukat se háborgassák. Nagy szegénységben élnek, a gazdáknak összesen nyolc ökrük van, ezért ne kényszerítsék őket kállói szekeres szolgálatra, elég csak gyalogosan szolgálniuk, mint annak előtte is tették.⁵ Ugyanezen levél hátoldalára 1686. április 3-án Forgách István és Simon teljhatalmú jószágkormányzója azt jegyezte fel, hogy megerősíti a mándoki „oroszkot” betelepítéskor nyert szabadságlevelének tartalmát, ameddig a földesúr másképpen nem rendelkezik.⁶

A levélben említett telepítési okmányt egyelőre nem ismerjük, és azt sem lehet tudni,

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Kecskés, 1982. Kurucz Albert – Balassa M. Iván – Kecskés Péter: *Szabadtéri néprajzi múzeumok Magyarországon*, Budapest, 1987, 104–105. Cseri Miklós – Horváth Anita – Szabó Zsuzsanna (szerk.): *Fedezze fel a vidéki Magyarországot!*, Kiállításvezető, Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2011, 224–225.

² A templom eladásával kapcsolatos iratok: GKPL, I–1–a (2), 1376/1968, uott, I–1–a, 2264/1968.

³ A rajzok a vázlatfüzetében maradtak fenn, magántulajdonban vannak.

⁴ Lásd a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum adattárában.

⁵ A parókia alapítástörténetével foglalkozik, az első levél átiratát közli: Papp, [1939], 11.

⁶ NYEL, II–40–a (1. doboz).

II.2.2.

hogy ki volt a „szegény” jelzővel illetett Bodnár Péter – ami arra utal, hogy ekkor már nem élt. Az eddig ismertetett források a betelepítés pontos dátumát nem adják meg. Azt sem tudjuk, melyik vidékről érkeztek az „oroszk”. Az „oroszk” jelző ebben az időben nem csupán nemzetiségi, hanem inkább vallási hovatartozást jelölt. Olyan, főképp ruszin eredetű jobbágyokról lehetett szó, akik a szomszédos, földben szegényebb vármegyéből jöttek a jobb boldogulás reményében. Bodnár pedig az a „vállalkozó” lehetett, aki a telepítést irányította.

A fatemplom építési idejéről a bejárat ajtó szemöldökfájába vésett, „Jézus Krisztus győz” felirat alá vésett cirill betűs dátum tanúskodik. A betűszámoknak különböző olvasatuk létezett, egyesek 1640-nek, mások 1670-nek vélték az évszámot.⁷ A templom kutatását végző Kecskés Péter muzeológus szlavisták egybehangzó véleményére alapozva az 1670-es olvasatot tartotta elfogadhatónak,⁸ bár az 1676 egyértelműnek tűnik.⁹

Sajnos a 18. századi összeírásokból sem derül ki a telepítés vagy a templomépítés pontos ideje. 1775-ben csak arra utaltak, hogy három évvel korábban a templom tetőzetét megújították. Ekkoriban az antimenzion Bizánczy György püspök idejéből (1716–1733) származott, ami szintén nem nyújt igazi támpontot az épület datálásához.¹⁰ A 18. századi harangok közül a nagyobbikon olvasható egy évszám, amelynek éppen a harmadik számjegye hiányzik, de a szakirodalom általában 1709-es készítésűnek tartja.¹¹

A fatemplomot a falu *bukóc* nevű dombján szépen faragott tölgyfa gerendákból építették, fenyőfa zsindellyel fedték. Alaprajza nagyon egyszerű: a téglalap alakú hajóhoz egy hasonló formájú, de keskenyebb és rövidebb szentély csatlakozik (az egész épület mérete: 13 × 5,86 méter). A helyi hagyomány úgy tartotta,

hogyan a *cerkó* – ahogyan a közösség a fatemplomot nevezte – oltára egy élő fa törzsének a kifaragásával keletkezett, de a bontás során kiderült, hogy ezt a vastag, hasáb alakú rönköt máshonnan hozták. A templomot a 19. század végén, a 20. század elején átalakították: a hajót két részre osztó középső falat, amely a női és a férfitemplom határát jelölte, kibontották, de hasonló sorsa jutott a szentély és a hajó közötti fal is, amely eredetileg az ikonosztázt tartotta. A kibontott falakat lenyomataik alapján a rekonstrukció során hitelesen helyreállították.¹² Később, talán a 19. században épült a nyugati torony és a bejárat előtt egy kisebb tornác. Mivel a rekonstrukció során a templom tetőszerkezetét is eredeti formájába visszaállították, a tornácot elhagyták, a tornyot azonban megőrizték. Az ablakosztó

(4)

⁷ Rajzát közölte: Kecskés, 1982, [6]. Ezen több olyan betű is látszik, amely számként értelmezhető: A X O S M. Az 1670 biztosra vehető, de az utána következő cirill S (z) 6-nak felel meg. Az utánuk látható M, amely 40-nek felelne meg, már nem tartozik a számhoz, talán a „hónap” szó kezdőbetűje lehet, de a felirat folytatása hiányzik. Cs. Tóth Endre olvasta 1640-nek. Ezzel kapcsolatos levele fényképpel: GKPL, I–1–a, 1896/1963. A megye műemléki topográfiájában is ezt az adatot vették át, a parókián őrzött dokumentumra hivatkozva: Entz, 1987, 59. Ez utóbbi a templom 1837 és 1912 között vezetett számadáskönyve (*Ratiotinium*) lehet, amelynek utolsó előtti oldalára valaki feljegyezte a templom kapuja feletti szöveget, de az építési dátumot arab számokkal adta meg: „1640: Esztendőben / Az ájtó Letzeken kivan Vágva” – mármint a felirat. A számadáskönyv a parókia irattárában van.

⁸ Kecskés, 1982, [3–6].

⁹ Lásd a 7. jegyzetben írottakat; Puskás, 2008, 76.

¹⁰ Végheő–Terdik–Majchrics–Földvári–Varga–Lágler, 2016a, 37.

¹¹ Kecskés, 1982, [5], a harangok rajza: uott, [8].

¹² Balassa M. Iván: A rekonstrukció és másolat kérdése a szabadtéri néprajzi múzeumok építésében, *Műemlékvédelem*, 17(1973), 173–174.

(5)

gerendákat is visszahelyezték, az eléjük felszerelt kovácsoltvas rácsok eredetiek. A régi számadáskönyv szerint a templom tetőzetét 1837-ben és 1862-ben újjátették fel alaposabban, ugyanekkor új bejárati ajtó is készült. A bontás előtti fényképeken jól látható, hogy a templom fala tapasztva és meszelve volt. 1863-ban a meszelésére 2 véka mészért fizettek, 1903-ban a belső falak tapasztása került nagyobb összegbe.¹³

A templom 18. századi berendezéséből nagyon kevés maradt meg. Az oltáron egy *Pietà*-kép állt, díszesen faragott, rézsűsen kialakított keretben (4. kép). Ez az ikon az újjáépítés során elkallódott, legalábbis nem került vissza a templomba, jelenleg csak a szentségházat is magában foglaló alépitménye van az oltáron. A szentségház reteszre emlékeztető, felhúzható ajtaját a megostorozott Krisztus ábrázolása díszíti (5. kép). Az oltárkép és szentségház ikonográfiája a 18. században már elterjedtnek számított a Kárpátok vidékén, mint az Eucharisziára utaló ábrázolások.¹⁴ Fatemplomokból sok hasonló szentségház ismert.¹⁵ A retesz megoldás talán azzal magyarázható, hogy a szegény közösségeknek egyszerűen nem futotta még arra sem, hogy a lakatosnál fémzárart rendeljenek.

A bontás során került elő a különleges formájú, szép, 18. századi királyi ajtó is, amelyek

(6)

¹³ Számadáskönyv, 1837–1912. (A parókia irattárában.)

¹⁴ A *Pietà* gyakran a főoltáron vagy az előkészítő oltáron szerepel. Lengyelországi gyűjteményekben: például a sanoki történeti múzeumban (Sanok, Muzeum Historyczne), lásd Kułakowska-Lis, 2008, 86–88. Más emlékek: Giemza, 2017, 385. Felvidéki példák: Kozsány (Kožany), fatemplom főoltára (Pavlovský, 2007a, 61.); Ladomérvágása (Ladomirová), előkészítő asztalon (Pavlovský, 2007b, 79); Görbszegen (Ulics-Kriva / Uličské Krivé) a fatemplom főoltárán (Pavlovský, 2008, 132). A haburai fatemplom főoltárán is ez van (Csehországba, Hradec Královéba áttelepítve), lásd Dudáš–Jiroušek, 2013, 154. Az oroszsebesi (Orosz-Bisztra / Ruská Bystrá) fatemplomban úgyszintén: uott, 129. A megostorozott Krisztus képe díszíti a sárospataki templom régi főoltárának tabernákulumajtóját is, lásd Terdik, 2011a, 162, 15–16. kép.

¹⁵ A bártfai Sárosi Múzeum (Bardejov, Šarišské Múzeum) ikonkiállításán több példány is ki van helyezve.

II.2.2.

alján a domborműként kifaragott ülő, kezében irattekercset tartó Jesse mögül burjánzó levelek között Jézus test szerinti őseinek ábrázolásai jelennek meg kis medalionokon (6. kép). Az ajtó a 18. század első felében készült; minden bizonnyal a Kárpátok túloldaláról érkező, időnként vándorló mesterektől szerezte be a közösség, ahogyan az oltárral is teheték. A mándoki ajtó „ikertestvérei” ma különböző lengyelországi gyűjteményekben is megtalálhatók,¹⁶ de az egykori Felső-Magyarországon¹⁷ és a mai Kárpátalján is maradtak fenn nagyon hasonló emlékek.¹⁸

Mivel az ikonosztázion képei nem kerültek elő,¹⁹ a fatemplom újjáépítése során a budapesti Néprajzi Múzeum gyűjteményéből válogattak egy képfalra való ikont (7. kép). A négy, 1770-es években készült alapkép közül hármat a máramarosi Felsőborsáról (Borşa), az ottani görögkatolikus templomból Szmik Antal gyűjtő vett meg 1906-ban.²⁰ A Szent Miklós-ikon a többi képtől eltérő stílusú, de hasonló korú, pontos származási helyét egyelőre nem ismerjük. Érdekessége, hogy a deszkája egy jóval nagyobb méretű *Utolsó ítélet* ikon része volt, amelynek töredéke a fatábla hátoldalán jó állapotban van.²¹ Az apostol- és az ünnepsor a Sáros vármegyei Viskó (Viskóc/Vyškovce) egykori fatemplomából került először az Iparművészeti Múzeumba, majd a Néprajzi Tár gyűjteményébe. Mivel az utolsó vacsorát ábrázoló kép megsérült, a helyére egy másik, Jézus ún. nem emberi kézzel festett arcát bemutató ikont tettek. Ez utóbbi kép a torna-horváti (Chorváty) templom egykori ikonosztázából származik, amelyet szintén a 20. század elején vett meg a Néprajzi Tár.²²

A templom többi berendezési tárgya is különböző helyekről, főképp a Néprajzi Múzeum korábbi gyűjtéseiből származik. A könyöklős székeket közvetlenül Aradványpusztáról vették meg, de eredetileg a nyíradonyi templomban voltak, a 19. század második felében készültek.

A mándoki templom jelentőségét növeli, hogy ez a trianoni Magyarország legkorábbi álló faépülete és egyetlen fennmaradt fatemploma.

Képjegyzék

1. A mándoki fatemplom a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban
2. A mándoki fatemplom vázlatos felmérési rajza 1955-ből. Szentés Lajosné vázlatfüzete, magántulajdon
3. A fatemplom eredeti helyén, a bontás megkezdése előtt. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Adattár
4. A fatemplom szentélye bontás közben. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Adattár
5. Szentségház, 18. század. Mándoki fatemplom, Szentendre
6. A fatemplom királyi ajtaja, 18. század
7. A mándoki fatemplom belseje, lásd a II. fejezet nyitóképet!

¹⁶ Lásd Gumińska, Bronisława: *Gallery „Orthodox Art of the Old Polish Republic”: The National Museum in Cracow, The Bishop Erasm Ciołek Palace*, Guidebook, Cracow, 2008, 74, 85; illetve a sanoki Muzeum Historyczne állandó kiállítását.

¹⁷ Az újszéki (Nová Sedlica) fatemplom ikonosztázán – jelenleg a homonnai (Humenné) skanzenben, lásd Pavlovský, 2008, 85–87. A kassai Kelet-szlovákiai Múzeum (Košice, Východoslovenské Múzeum) állandó kiállításán is szerepel egy ilyen királyi ajtó, lásd Dudáš–Jiroušek, 2013, 149.

¹⁸ Приймич, 2014, 120.

¹⁹ Szent Miklós-képét említik még, amely állítólag az ikonosztázról származott, illetve egy cirill betűs Szent István-képet, amelynek eredeti elhelyezéséről nem szólnak. Lásd Entz, 1987, 60.

²⁰ Terdik, 2016, 55–57.

²¹ Terdik Szilveszter: Szent Miklós-ikon Borsáról, *Görögkatolikus Szemle*, 29(2017), 12. szám, 16.

²² Terdik, 2011b, 16.

II.2.2. Kehely

Kat. II.43.

15. század eleje

aranyozott ezüst, trébelt, vert; sérült és javított
mag.: 16,6 cm, talpátm.: 10,7 cm, szájátm.: 9 cm
Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 1913.47.1.

A kehely hatkaréjos sima talpon áll, függőleges alsó részét négykaréjos mérmű jellegű, de nem áttört mintával ellátott préselt szalag díszíti. A talp és a kiszélesedő kupa között tizenhét gerezddel tagolt, lapított gömb alakú nádusz, illetve egy-egy hatoldalú szárgyűrű helyezkedik el, ez utóbbiak valamennyi oldalán lóhereszerű háromlevelű poncolt dísz jelenik meg. A kehely felfelé erőteljesen kiszélesedő kupája és a gerezdelt nádusz még a 13–14. század hagyományát követi, de

a hatosztatú karéjos talpa már a 15. századra utal. Nem kizárt, hogy a talp későbbi hozzátétel, de valószínűbb, hogy ez a Borsáról (Borşa) származó gótikus kehely egy 15. század eleji, némileg archaizáló jellegű emlék. Hasonló felépítésű 15. századi klenódiumok Erdélyből a szászszentiváni (Sântioana) és vindai (ma: Beszterce része) kelyhek, bár azoknak a kupája magasabb, jobban megfelel a korszak ízlésének.

A Máramaros vármegyei Borsa község a Radnai-havasok lábánál fekszik, és 1365-ben szerepel először oklevélben, mint a Moldvába távozott Bogdán birtokainak egyike, amelyet Nagy Lajos Drág (Dragos) vajdának adományozott, akinek a kérésére 1391-ben IV. Antal konstantinápolyi pátriárka kiállította a körtvélyesi Szent Mihály-monostor oklevelét a sztavropégiáról. A falut legalább a 16. századtól román kisnemesek lakták. A községben korábban két fatemplom volt, mind a kettő a Szent Arkangyalok tiszteletére épült a 18. században. Egyikük ma is fennáll: egykor görögkatolikus volt, ma ortodox, de ezt már a 16. században is megelőzte egy másik fatemplom, amely helyett a 19. század végén kőtemplomot emeltek. Feltehetően ez utóbbi görögkatolikus templomból vette a Rétay és Benedek cég a kelyhet, amely azt 1913-ban továbbadta a Magyar Nemzeti Múzeumnak (vö. Terdik, 2016, 56–57). A község középkori temploma nem ismert, de a kehely nem feltétlenül helyi használatú volt eredetileg, hiszen akár az 1717-es, tatárok felett aratott hatalmas győzelem zsákmányát is képezhetette, melynek során a felmentő sereget a helyi görögkatolikus pap, Lupu Sándor, egykori kuruc vezette. Sajnos a kelyhen az alapítóra vagy a használatra semmilyen felirat nem utal. (K. E.)

Irodalom

Marosi Ernő (szerk.): *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, II, Budapest 1987, 483, No. 1510.
Kolba, Judit: *Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen Nationalmuseum, 14.-17. Jahrhundert* (Catalogi Musei Nationalis Hungarici – Series Mediaevalis et Moderna, 1), Budapest, 2004, 29–30, Kat. 7.

II.2.2. Diszkosz

Kat. II.44.

1648, ismeretlen magyarországi ötvös
aranyozott ezüst; kalapált, vésett
átm.: 15,2 cm

Restaurálás: Szilágyi Veronika, 2016.
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 2015.291 (B 65).

A feltehetően ezüsből készült, aranyozott, mélyített tányér alakú diszkosz széles peremének külső szélén magyar nyelvű felirat fut körbe: „BODNOVITS U[...]
S DEMIEN VR VACZORAIA KISZOLGALTATASARA CZINALTATTA, ISTEN TIZTESSEGERE A.D. 1648.” A perem többi részét az apostolok álló, egymástól koszorúkkal elválasztott vésett alakja díszíti. Azonosításukat latin nevük és a kezükben

tartott szimbólumaik, ún. attribútumaik teszik egyértelművé. Péter („S. PETRVS”) kulccsal, András („S. ANDREAS”) X alakú, ún. András-kereszttel, idősebb Jakab („S. IACOBVS”) kulacsos zarándokbottal, János („S. IOHANNES”) kehellyel, Fülöp („S. PHILIPVS”) keresztos végű bottal, Bertalan („S. BARTHOLOMEVS”) késsel, Júdás Tádé („S. IVDAS THAD[EVS]”) és Tamás („S. THOMAS”) lándzsával, ifjabb Jakab („S. IACOBVS MINOR”) bunkóval, Simon („S. SIMONVS”) fűrésszel, Máté („S. MATTHEAEVS”) és végül Mátyás is („S. MATTIAS”) szekercével jelenik meg. A diszkosz mélyített középrészének enyhén domborodó alját a feltámadt Krisztus álló alakja díszíti, akinek válla fölött görög nevének rövidítése („ΙΣ ΧΣ”),

nimbuszában a bizánci ábrázolásokon megszokott három görög betű („ο ω Η” = „a Létező”) olvasható. A tárgyért készítő ötvös a korszakban elterjedt, valószínűleg németalföldi metszetek alapján ábrázolta az apostolokat, legalábbis erre utal a latin névhasználat, és az, hogy mellőzi az evangélistákat és Pált, Mátyást azonban megjelenítette, ami a posztbizánci művészetben nem volt szokás. A latin nevek és a magyar felirat mellett a Krisztus-kép görög betűi egyértelművé teszik, hogy eredetileg is bizánci liturgikus használatra szánták ezt a tárgyat, bár az ötvös feltételezhetően más felekezethez tartozott.

1780-ban a diszkoszt a nagykállói templomban írták össze, feliratát latin fordításban közölték, az adományozó neve „Damjan Bodnovics Üveges” alakban szerepel. Ez alapján úgy tűnik, hogy a perem később hiányzó kis darabja ekkor még megvolt, mert az „Üveges” szó mára olvashatatlanná vált. Az adományozó Damján ugyanebben a jegyzőkönyvben még egyszer feltűnik: 1661-ben ő köttette be a templom evangéliumos könyvét is (GKPL, IV–1–a, fasc. 5, no. 20). Ez az adat megerősítheti, hogy a diszkosz eredetileg is a nagykállói templom számára készült, noha erre a felirat nem utal. Adományozója talán még a parókiát alapító első „rácok” közé tartozott, személyének felderítése további kutatást igényel.

1822-ben a diszkoszt már Napkoron írták össze a kehellyel és csillaggal együtt. Hogyan kerültek ide? A napkori parókia ugyan a 17. század végén már létezett, de híveinek többségét a következő század közepén a földesurak áttelepítették Kiskállóba, így a parókia megszűnt, 1768-ban a fatemplomot is lebontották, majd az anyagából a hívek új helyen építettek egy másikat, amely 1771-re lett kész. A kiskállói templom ónkelyhe és szláv liturgikus könyvei is Napkorról származtak (GKPL, IV–1–a, fasc. 5, no. 20). Az átköltözés ellenére Napkoron is maradtak görögkatolikusok, számuk újra emelkedni kezdett, ezért a Kállayak segítségével 1794-ben új, paticstemplomot építettek, de továbbra is Nagykállóból látták el őket (1814-ig). Feltételezhetően ekkoriban került át Napkorra ez a régi ötvöstárgy a hozzá tartozó csillaggal és egy kehellyel együtt (vö. Kat. II. 45–46.), az anyaegyház, Nagykálló adományaként. (T. Sz.)

Irodalom

Entz, 1987, 132.

Legeza–Ivancsó, 2013, 24–25.

Terdik Szilveszter: Egy 17. századi kehely és diszkosz Napkorról, *Görögkatolikus Szemle*, 28(2017), 2. szám, 16.

Rákossy–Kontsek, 2019, 216–217.

Csillag (aszteriszkosz)

Kat. II.45.

17. század közepe, ismeretlen magyarországi mester aranyozott ezüst; kalapált, öntött, vésett
mag.: 8,2 cm, átm.: 7,5 cm
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 2015.292 (B 66).

Két félkörívesre hajlított ezüstszalag széle finoman élszedett, külső oldalukat vésett levél- és virágmotívumokból komponált minták díszítik, a felső közepén a „STEL/LA” (csillag) szó is olvasható. A két elemet egy csavarral illesztették össze, úgy, hogy ennek mentén a belső szalag könnyen elfordítható legyen. A csavar külső szára lándzsákban végződő, félgömbön ülő görögkereszt, amelynek függőleges szárvégén vésett dísz, a két vízszintes végén azonban Jézus Krisztus görög nevének rövidítése olvasható. A csavar belső zárófeje a 20. században egy aranyozott hatágú csillagot függesztettek.

Ez a csillag feltehetően az 1648-as diszkossal együtt vagy nem sokkal később készült, s osztozott annak sorsában: 1780-ban a nagykállói templomban, 1822-től pedig már Napkoron írták össze, s 1970-ben került a nyíregyházi püspökségre. Jelentőségét növeli, hogy jelenlegi tudásunk szerint a történeti Munkácsi Egyházmegye legkorábbi fennmaradt, ebbe a műfajba tartozó liturgikus tárgyáról van szó. (T. Sz.)

Irodalom

Entz, 1987, 132.

Legeza–Ivancsó, 2013, 24–25.

Rákossy–Kontsek, 2019, 217.

II.2.2. Kehely

Kat. II.46.

1668, ismeretlen magyarországi mester
részben aranyozott ezüst és vörösréz; kalapált,
öntött, vésett
mag.: 19,5 cm, talpátm.: 13 cm
Restaurálás: Szilágyi Veronika, 2016.
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 1999.5 (B 5).

A gótizáló formájú kehely vörösréz talpa hatkaréjos; függőleges peremét áttört, íves oldalait viszont vésett motívumok díszítik. A szára rövid, gömbölyded náduszát alul-felül hajtogatással kialakított „fodrozású” lemezgyűrűk övezik. Az ezüst kupakosár áttört, kalapált, nincs aranyozva, reneszánsz virág- és levélmotívumokkal van díszítve, s egy darabkája hiányzott, amelyet a legutóbbi restaurálás során pótoltak. A kehely talpának belső oldalán latin felirat olvasható: „HOC OPUS FIERI FECIT ECCLESIA NECPALIENSIS ANNO 1668.” Vagyis: „Ezt a művet a necpáli egyház készítette az 1668. évben.” Necpál (Necpaly) az egykori Turóc vármegyéhez tartozó település, amelynek lakói a 16. század folyamán áttértek a lutheránus hitre, bár az 1559-ben felvett vizitációs jegyzőkönyv szerint a nős Miklós plébános még katolikus módra szolgáltatta ki a szentségeket – vö. Tomisa Ilona (szerk.): *Katolikus*

egyház-látogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század, Budapest, 2002, 44. 1697-ben a középkori templom már újra katolikus, plébánosa is van (Esztergom, Prímási Levéltár, Can. vis. 1697, Lib. 10, 31. o.), de az evangélikusok is gyakorolhatták vallásukat, mivel a soproni országgyűlés (1681) artikuláris helyé nyilvánította Necpált (Esztergom, Prímási Levéltár, Can. vis. 1713, Lib. 16, 110. o.). A kelyhen szereplő dátum alapján úgy tűnik, hogy eredetileg az evangélikus közösség számára készülhetett. A katolikus templomban az 1713-as vizitáció során egy aranyozott rézkelyhet írtak össze (Esztergom, Prímási Levéltár, Can. vis. 1713, Lib. 16, 110. o.), s ezt említik a többi 18. századi vizitációban is, de feltehetően nem azonos az itt bemutatott darabbal.

Ezt a kelyhet ugyanis 1780. december 21-én a nagykállói parókia vizitációja során már az ottani templom felszerelési tárgyaként írták össze (GKPL, IV–1–a, fasc. 5, no. 20). A latin nyelvű jegyzőkönyv készítője számára Necpál neve nem volt ismerős, Nagy-Páliként értelmezte, talán a közelebbi Ó- vagy akkor még Olasz-Pályinak nevezett falura gondolva. Hogy pontosan mikor és milyen úton-módon került Nagykállóba a kehely, azt már a vizitáció idején sem tudták. Elképzelhető, hogy a 17. század végére és a 18. század elejére jellemző zavaros háborús időkben vetődött ilyen távolra eredeti rendeltetési helyétől.

A 18. század végén vagy a 19. század elején a kelyhet egy diszkossal és egy csillaggal együtt (lásd Kat. II.44–45.) továbbadományozták az újjáalapított szomszédos napkori parókiának. 1771-ben a lebontott napkori fatemplom faanyagának felhasználásával Kiskállóban építettek egy újat, de ide kerültek a felszerelési tárgyai is az 1780-as leltár szerint (GKPL, IV–1–a, fasc. 5, no. 20). Napkoron 1794-ben kezdtek új templomot építeni (Véghseő–Katkó, 2014, 52–54). A paticstemplom 1822-es leltárában a csillag, a diszkosz és ez a kehely együtt szerepel, kettő esetében a készítés dátumát is megadták. Feltehetően csupán elírás, hogy a kehelynél 1666-os évszám van megadva (Nyirán–Majchricsné, 2017, 248). A tárgyakat említik a templom későbbi leltáraiban is, 1970 körül kerültek be a nyíregyházi püspöki központba. (T. Sz.)

Irodalom

Entz, 1987, 132.

Legeza–Ivancsó, 2013, 24–25.

Terdik Szilveszter: Egy 17. századi kehely és diszkosz Napkorról, *Görögkatolikus Szemle*, 28(2017), 2. szám, 16.

Rákossy–Kontsek, 2019, 216.

II.2.2. Talpas kereszt

Kat. II.47.

1698, ismeretlen magyarországi mester
ezüst, részben aranyozott, fa; húzott, öntött,
vésett, cizellált

mag.: 50 cm; szél.: 40 cm; talpátm.: 13 cm
Restaurálás: Szilágyi Veronika (fém), Szabóné
Szilágyi Mária (fa), 2016.
Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény,
Itsz. 2015.285 (B 59).

A műtárgy több részből áll. A latin keresztet alkotó ezüstlemezek egy feltehetően diófából készült famagot rejtjenek, amely az egész szerkezet szilárdságát segíti elő. A kereszt szárai háromkaréjosan végződnek, találkozási pontjuknál kétszárnyú, öntött, aranyozott kerubfejeket helyeztek el átlósan. A kereszt lemezeit csavarokkal illesztették

össze. A legelső karéjhoz forrasztották a szár és a talp magját alkotó hengeres elemet, amelyhez a talplemez belső oldalára illesztett menetes tagot lehet csavarni, így rögzítve egymáshoz a szét-szedhető darabokat. A keresztet két vésett, figurális részleteiben aranyozott kompozíció díszíti. Egyik oldalon a keresztre feszített Krisztus látható, kézfeje fölött görög nevének megszokott két-két betűs rövidítésével, dicsfényének keresztformájában ugyancsak görög betűk („o ωu” – „a Létező”). A felső karéjban cirill betűs, rövidített felirat („И҆Ц҆К҆” – „NJZsK”) olvasható. A másik oldalon Jézus megkeresztelkedése jelenet bontakozik ki: Krisztus keresztbe tett kezekkel, ágyékkendőben áll a Jordánban, lába alatt egy nagy hal, amely a vízszentelési imában említett, a vizekben rejtőzködő sárkányra utal. Fent a Szentlélekre utaló galamb jelenik meg az Üdvözítő felé irányuló sugarak fölött. Krisztus feje mellett, illetve nimbuszában a már említett görög betűk szerepelnek. A bal szárban Keresztelő János félalakja tűnik fel, akit egy cirill betűs felirat azonosít: „ΣΤ҆И҆ Іоу҆Н҆И҆”. A másik karéjban egy angyal ábrázolása vehető ki, a kezében talán kendőt tart. A posztbizánci tradícióban bevett dolog, hogy a kereszt egyik oldalán Jézus keresztre feszítését, a másikon pedig megkeresztelkedését ábrázolják, mivel ezek a keresztetek épp a vízszentelés során töltöttek be kiemelkedő liturgikus szerepet.

A kereszt talpa egy darab, szépen tagolt, húzott lemez; hasasodó pálcatajának felületét trébelt, aranyozott virágdíszek borítják, akárcsak a felső perem vízszintes felületét. A talp belsejében

lévő domború fenéklemezen a kereszt tulajdonosára és készítési évére utaló szöveg fut körbe: „KALLAI RACZ ECLESIA KERESZTI. ANNo. 1698”. Egy sorral beljebb: „RENOVÁTA 1790”. Alatta egy még későbbi beavatkozásra a következő évszám utal („1859”), amely alá a tárgy pontos súlyát is bevésték: „61¾ lat” (kb. 1100 gramm). A magyar nyelvű felirat egykorú lehet a tárggyal, bár az 1790-es megújításra emlékeztető szöveg betűi, számai is hasonlóak. A kereszt első ismert említése 1780-ból származik a nagykállói parókia esperesi vizitációjának jegyzőkönyvében, ekkor ugyan a feliratot nem közlik, de az 1698-as évszámot igen (GKPL, IV–1–a, fasc. 5, no. 20), ami arra utal, hogy ez az évszám már akkor is szerepelt rajta, s feltehetően a szöveg is. A két későbbi megújítás mértékét nem lehetett megállapítani.

A kereszt talpára több darabból összerakott szár ül. Az alsó egy váza formájú elem, amelyre három, szintén öntött, hermafekkel díszített fület forrasztottak, majd az egészet aranyozták. Ez az elem tartja a két félgömbből összeillesztett nóduszt. Ennek felső felére finoman sodort dróttokkal (filigrán) díszített, többszirmú virágot idéző félgömbforma lemezkét illesztettek, amelyre egy visszahajlított, vésett felületű, hullámzó hatást keltő karikát tettek. A tisztítás során vált láthatóvá, hogy a filigrános, felhúzott lemezt eredetileg színes zománcozás díszítette: a virágmotívumokban fehér és sárga, a levélmotívumokban sárga, fekete és zöld festés nyomait figyelték meg. (Az egyik „szírom” zománcozásának színrekonstrukcióját Szilágyi Veronika elkészítette). A darab letört részeit ezüsből pótolták.

A kereszt öntött és vésett figurális részleteinek stílusa a korszak nyugati művészetére jellemző, csupán az ikonográfia és a feliratok egyértelműsítik, hogy nem latin használatra készült. A mestere nem ismert, bár meg kell jegyezni, hogy Nagykálló 1699-ben felvett lakosságjegyzékében szerepel „Joannes Komaromi aurifaber” (aranyműves) neve – lásd Mező András: Nagykálló személynevei a XVI. és XVIII. században, in: Csepelyi Tamás – Ratkó József – Orosz Gézáne – Szücs Imre (szerk.): *A Nagykállói járás múltja és jelene*, Nagykálló, 1970, 105. Ő helyben lakó mesterként talán ilyen jellegű munkák elkészítésére is vállalkozott. (T. Sz.)

Irodalom

Lengyel, 1900, 348.

Papp, 1939, 4.

Entz, 1987, 109.

Terdik Szilveszter: Talpas kereszt Nagykállóból, *Görögkatolikus Szemle*, 31(2020), 2. szám, 16.

1661, ismeretlen magyarországi mester
ezüst, kalapált, vésett
átm.: 19,6 cm

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 2015.289 (B 63).

A kerek, öblös mélyedésű tál széles peremén vésett körvonalak futnak, amelyeket két vésett koszorú szakít meg, s a beléjük helyezett, szintén vésett, mára olvashatatlaná vált cirill betűs feliratból egyedül az évszám tűnik értelmezhetőnek. A mélyedés enyhén domborodó

középrészén kidudorodó, sugaras, vésett, nyolcgúcsú csillag díszítés látható. A tálkát a nagy ünnepeken szokásos proszforaosztás alkalmával használták, amikor az olajkenés (miroválás) alatt a híveknek a lítián megáldott, apró darabokra vágott kenyeret kiosztották.

A tárgy szerepel a nagykállói templom 1780-ban (GKPL, IV–1–a, fasc. 5, no. 20) és 1822-ben felvett leltárában is (Nyirán–Majchricsné, 2017, 231). Mind a két alkalommal 1661-et jelölik meg a készítés éveként, a felirat tartalmát nem közlik, feltehetően már akkoriban is nehezen volt olvasható. Minden bizonnyal erre a tára hivatkozott Görömbei Péter is, amikor a parókia régiségeit ismertette 1882-ben: „Jelenben van a görög katolikus egyháznak két darab régisége. Egyik egy ezüst tányérka olvashatlan rác felirattal, 1661-ik évből. A másik egy áldozó-kehelyre való selyemből készült takaró, díszes és gazdag kiállításal, ezen felirattal: 'A város pénzén vette Rác... a kállói egyháznak 1677-ik évben, az Atyának, a Fiunak és Szentléleknek nevében.' A felirat rác nyelven van.” Sajnos ez utóbbi darab mára elenyészett. Mindenesetre a nagykállói parókian fennmaradt öt darab 17. századi, fél évszázad alatt készült ezüstdarab az egész történelmi Munkácsi Egyházmegye területén egyedülálló. Jól mutatja a szabolcsi városokban (Hajdúdorog, Hajdúböszörmény, Újfehértó, Királytelek) még a 17. század elején megtelepülő „rác” népelemek tehetőségét, ragaszkodását saját egyházukhoz. Ugyanakkor a magyar feliratok azt is jelzik, hogy ezekben a közösségekben a szláv nyelv használata alapvetően a szertartásokra szorított. (T. Sz.)

Irodalom

Görömbei Péter: *A nagy-kállói ev. ref. egyház története*, Sárospatak, 1882, 17.
Lengyel, 1900, 348.
Papp, 1939, 4.
Entz, 1987, 109.
Szabó Irén: A proszforakészítés hagyománya a magyar görögkatolikus egyházban, in: Barna Gábor (szerk.): *Eucharisztia és Úrvacsora a magyarországi vallási kultúrában*, 1, Szeged, 2019, 58.
Rákossy–Kontsek, 2019, 217.

17. század, Lengyel–Litván Unió területe
ezüst; trébelt, vésett, öntött
mag.: 26 cm, szél.: 15 cm; 440 gramm
Restaurálás: Varga Noémi, 2017.
Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. 70.279.1.

Hármas kereszt, a függőleges hosszú szár nem fut túl a felső, rövidebb, a kereszt fölötti táblára emlékeztető száron. Az alsó rövidebb szár, amely a lábtartót idézi, ferde. A merőleges szárak ellentétes sarkait lemetszették, ami „megmozgatja” a statikus alapformát. A kereszt előlapjára a megfeszített, lehajtott fején töviskoszorút viselő Üdvözítő ábrázolását vésték. A felső száron a Jézust megnevező tábla felirata szláv fordításának cirill betűs rövidítése: „I. H. I. I.” A kereszt másik oldalán ugyancsak vésett jelenet: *Jézus megkeresztelkedése a Jordánban*. Az Üdvözítő

lehajtott fejjel áll a folyóban, jobbát áldón maga elé emeli. Feje körül keresztos nimbusz, benne a megszokott három görög betű, válla fölött görög nevének rövidítése („IC XC”). Krisztus jobbán, a kereszt szárán Keresztelő János félalakban ábrázolva éppen vizet önteni készül az előtte álló Messiásra, míg a másik oldalon egy angyal tartja Krisztus ruháját. Fölül a Szentlelket szimbolizáló galamb lebeg, a felső szárban megnyíló égből az Atya szózata olvasható: „СЕ ЕСТЬ СИЪ МОИ / ВУЛ ЮБЛЕННЫ / СЪНЕЖЕ БЛГО / ИЗВОЛИ” – „Ez az én szeretett Fiam...” (Mt 3,17). Az ábrázolások, különösen a megfeszített Krisztus, finom vonalvezetéssel készültek. A kereszt oldalát két gyöngysor között rombuszforma mintával díszített lemez fogja össze. Alul egy lapított formájú náduszhoz csatlakozik a nyél.

A kereszt, formája és véseteinek stílusa alapján – amelyen már a nyugati művészet hatása is erősen érzékelhető –, leginkább az ukrán területen fennmaradt hasonló 17. századi emlékekkel rokonítható. (T. Sz.)

Közöletlen

18. század, Északkelet-Magyarország vagy Dél-Lengyelország
 ón; öntött, vésett
 mag.: 39 cm, szél.: 18 cm, talpátm.: 13,7 cm
 Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. 69.244.1.

A latin kereszt szárai háromkaréjosan végződnek. Az egyik oldalára a keresztre feszített Krisztust, a felső karéjba az Atya félalakját vésték. Krisztus nimbuszában a megszokott keresztforma három görög betűje, míg feje fölött az „ИҢЦІ” cirill felirat, válla fölött pedig nevének rövidítése („IC XC”) olvasható. Az alsó karéjba aránytalanul nagy Ádám-koponyát és két lábszárcsontot helyeztek. A kereszt másik oldalán a Jézus megkeresztelkedése jelenet bontakozik ki: az Üdvözítő egész alakban áll, keresztos nimbuszában az egyik görög betűt véletlenül nem a megfelelő helyre írták. Fölül a Lélekre

utaló galamb száll alá, Krisztus jobbán az Előhírnök, Keresztelő János, balján azonban egy angyal tölti ki a karéjos szárvégeket.

A keresztet több elemből illesztették össze, a keskeny oldalak díszítés nélküliek, az alsó szárhoz csavarmenettel kapcsolódik a talp. A kerek, mélyített talpra körte alakú, levélmotívumokkal díszített náduszba illeszkedik a kereszt. A rajzolatok nagyon egyszerűek, nem vallanak gyakorlott kezű mesterre. A 18. században nemcsak a szűkebb értelemben vett liturgikus eszközök (kelyhek, diszkoszok stb.) készültek önből, hanem gyakran ezek az oltáron álló talpas keresztetek is, amelyek a roppant szerény anyagi lehetőségekkel rendelkező görögkatolikus közösségekben – bármily hihetetlen is – már egyfajta fényűzésnek számítottak. (T. Sz.)

Közöletlen

(1)

Északkelet-Magyarország, 18. század
ón; öntött

mag.: 18 cm, talpátm.: 10 cm

Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. 69.259.1.

A széles, csengőre emlékeztető talpra sokszorososan tagolt szár ül, amely a szélesedő peremű kupát tartja. A talphoz hasonlóan „flechelt” sávok díszítik. A kupa oldalán a körbefutó sávok között négy-szögbe írt keresztforma látszik, amelynek szárai közé a „IC XC NI KA” betűket, vagyis a „Jézus Krisztus győz” feliratot vésték. Ez a stilizált ábrázolás talán az eucharisztikus kenyérnek, a proszforának a hasábra vágott, felül az itt is látható betűkombinációval pecsételt középső részére, az ún. Báránra utal.

A kehely a Kat. II.50-es kereszttel együtt Fehér István gyűjteményéből került a múzeumba.

(2)

A 18. században készülhetett, amikor a görög-katolikus templomok túlnyomó többségében még ónkelyhet használtak. Sok példány maradt fenn szlovákiai és lengyelországi gyűjteményekben is, többségük görögkatolikus templomokból származik. Az ungvári bazilita gimnázium 1940-ben megnyílt néprajzi-egyházművészeti kiállításán Kőszeghy Elemér is megőrkített néhány darabot (Iparművészeti Múzeum, Adattár, Kőszeghy Elemér ingóságeltára, CXXXVIII, 45. lemez, 2. kép). Hasonló kelyhek a Balkánról is ismertek, mivel az ortodox keresztények is sokáig használták őket (vö. Милановић, 2008, 340–342, kat. 232–233). (T. Sz.)

Közöletlen

18. század, Magyarország

ón; öntött

diszkosz átm.: 11,4 cm, csillag mag.: 5,4 cm

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 1999.1–2 (B 2.1–3).

Egyszerű, minden különösebb díszítést nélkülöző darabok. A csillag csavarjának végén feltűnő kettős kereszt ritkának mondható. Az ónkelyhekhez képest ezekből kevesebb maradt fenn: kis méretüknek és jelentéktelen kinézetüknek köszönhetően hamarabb az enyészetei lettek. Ismeretlen helyről kerültek a nyíregyházi gyűjteménybe. (T. Sz.)

Közöletlenek

II.2.2. Cibórium

Kat. II.53.

18. század vége, 19. század eleje
fa; esztergált, faragott, aranyozott,
ezüstözött, lüszterezett
8,7 × 18,5 cm

Restaurálás: Seres Tamás, 2019.
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 2015.235 (B 79).

A gömb alakú kupa domború talpon és egyszerű nádusszal tagolt száron ül, s a gömb felső felén a szárok találkozásánál utólag madzaggal megerősített görögkereszt koronázza. A tetőt hét darab gömböcske díszíti, amelyek ki is vehetők. A gömbdíszek rögzítését biztosító kerek nyílások esetenként a zárt edényke szellőzését is lehetővé tették, amit az indokolhatott, hogy a kovászos

kenyér alapú Eucharisztia a gyakran nedves templombelsőben hamar penészedni kezdett. A cibórium felülete nagyrészt aranyozott, ezüstözött, tagozatait szép árnyalatú vörös és bordó lüszter emeli ki.

A fémből készült latin áldozatókelyhek hatására, részben mintájára jelentek meg a 18. századtól kezdve a görögkatolikus templomokban a fából készített cibóriumok a betegek számára félretett Eucharisztia őrzésére. A Munkácsi Egyházmegye első átfogó nagy vizitációja (1750–1752) során felvett jegyzőkönyvekből világosan látszik, hogy akkoriban számos templomban még szentségház sem volt, hanem fából készült, doboz formájú szentségtartókban vagy éppen ónból, fából készült cibóriumokban őrizték az Oltáriszentséget, közvetlenül az oltárasztalon. Míg az egykori Felső-Magyarország és a Lengyel Királyság görögkatolikus fatemplomaiban számos helyen maradtak fenn ilyen típusú, de gyakran eltérő arányú és formájú cibóriumok – többségük jelenleg különböző múzeumi gyűjteményekben található –, addig Magyarországról mindössze három példányt ismerünk. Az egyik, s minden bizonnyal a legkorábbi, az itt bemutatott darab, amely Abaújszántóról került a gyűjteménybe. Ismeretlen helyről származik egy nagyobb, de feltehetően későbbi példány is, amely arányaiban jobban követi a fémcibóriumokat (GKEMGY, ltsz. 2015.236. [B 80]). Több hasonló tárgy volt látható az ungvári bazilita gimnázium 1941 májusában megnyíló néprajzi kiállításán is (vö. 137. o., 2. kép). A tárlat egyik szekrényét Kőszeghy Elemér örökítette meg, de a cibóriumok részletes leírását elmulasztotta (Iparművészeti Múzeum, Adattár, Kőszeghy Elemér ingóság-
leltára, fotó uott: CXXXVIII, 45. lemez), pedig a háború alatti és utáni zavaros időkben ezeknek a tárgyaknak nyomuk veszett. (T. Sz.)

Irodalom

Kontsek–Rákossy, 2019, 217.

II.2.2. Cibórium

Kat. II.54.

19. század második fele
fa; esztergált, festett
mag.: 36 cm, talpátm.: 11,5 cm
Nyíregyháza, Görögkatolikus
Egyházművészeti Gyűjtemény

A kehely formájú, sávos felületűre esztergált cibóriumnak nemcsak a teteje, hanem az alja is levehető, ami a talp enyhén túlzónak tűnő méreteit is magyarázza. Elképzelhető, hogy az alsó részt a betegek ellátásához szükséges partikulák (Eucharisztia-részecskék) szállítása miatt alakították ki. A betegek rendszeres (havonkénti, ún. első pénteki) áldoztatása a 19–20. században vált általánossá az egyházi gyakorlatban, ami a formai jegyeken túl a tárgy korának meghatározásához is támpontot nyújt. A cibórium tetejét kereszt díszíti, rajta Jézus Krisztus görög nevének rövidítése („ΙΣ ΧΣ”) és a „NIKA” („győz”) szó olvasható.

Érdekes adat, hogy Nyírlugoson, ahonnan a tárgy származik, az 1780 februárjában végzett kánoni látogatás során is egy vörösre festett cibóriumot írtak össze („Ciborium ex metallo nullum, sed ligneum solum, coloratum rubrum”, GKPL, IV–1–a, fasc. 5, no. 20). Nyilvánvaló, hogy az itt bemutatott tárgy nem lehet azonos az említett példánnyal, azonban elképzelhető, hogy amikor ezt készítették, tudatosan választották a vörös színt, amilyenre talán éppen közvetlen elődjét festették. (T. Sz.)

Irodalom

Kontsek–Rákossy, 2019, 217.

II.2.3. A Néprajzi Múzeum görögkatolikus emlékényaga

Sedlmayr Krisztina

A Néprajzi Múzeum nagyszámú és jelentős görögkatolikus emlékényagot őriz egyházi gyűjteményében. A változatos tárgyegyüttes hangsúlyosan „néprajzi” jellegű – a kollekciónak egyedi ízét az egyházművészeti tárgyak sajátos karaktere mellett a faragott gyertyatartók, kenyérpecsételők, növényi szálból font szenteltvízhintők, a templomi támaszkodóbotok, öltöztetett figurák, nagypénteki fakalapácsok és kereplők, üvegképek, szekrénykébe zárt Krisztus-alakok adják. Többnyire magyarországi falusi közösségek használatából, helyszíni gyűjtés során kerültek a múzeumba. A görögkatolikus vallású lakosság körében használt, gyűjtött szakrális anyag akkor is ennek a vallási közösségnek az öröksége, ha a tárgyakat ortodox mesterek készítették, vagy ha nyugati keresztény ábrázolási hagyományokat mutatnak, mint például a magyarkomjáti ikonosztáz képei. A görögkatolikus emlékényag a Néprajzi Múzeum egyházi gyűjteményének a római katolikus után a legnagyobb tárgycsoportja. Értékét, jelentőségét fokozza, hogy szép számmal tartalmaz néprajzi szempontból korainak tekinthető, 18. századi darabot, sőt néhány 17. századból való is.¹ Párhuzamait Ukrajna, Lengyelország, Szlovákia és Románia néprajzi múzeumaiban találjuk. A görögkatolikus közösség szakrális művészetének kutatói meghatározó szerepet vállaltak a gyűjtemény emblematikus műtárgyai, az ikonosztázok, nagy méretű templomi ikonok feldolgozásában. A gyűjtemény azonban az etnográfia oldaláról is értelmezhető. A tanulmány a kollekciónak gyarapodástörténetét, nagyobb tárgycsoportjait és múzeumi életét elsősorban ebből a szempontból vizsgálja.

Gyarapodástörténet

A görögkatolikus anyag nagy részét Sztripszky Hiador (1875–1946) gyűjtötte kárpátaljai ruszin falvakban az 1910-es évek fordulóján. Ezekben az években a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya különös figyelmet fordított a hazai vallási felekezetek néprajzi anyagának archiválására – a görögkatolikus tárgyak mellett ekkor került a gyűjteménybe több református templomi berendezés és az intézmény zsidó tárgyainak többsége. De míg a zsidó anyag egyértelműen a vallásgyakorlatot reprezentálja, a görögkatolikus kollekción egyben a ruszin nemzetiség népi kultúrájának dokumentuma is.

A nyelvész, néprajzkutató, görögkatolikus kántortanító családból származó Sztripszky Hiador máramarosszigeti királyi segéd-tanfelügyelői munkája mellett külső munkatársként 1909 nyarán végzett először terepmunkát a Néprajzi Osztály számára szülőföldjén. A következő másfél évben Máramaros, Ung és Ugocsa vármegyei falvakban több mint ezer néprajzi tárgyat gyűjtött. Semayer Vilibald igazgatónak írt levelei és gyűjtési beszámolója alapján szokatlanul pontosan követhetjük a gyűjtőútjait, és a korabeli néprajzi terepmunka módszertanáról is képet kapunk. A kollekción a hétköznapi, ugyanakkor helyi jellegzetességet mutató tárgyak iránti különleges érzékét tükrözi. Válogatásában hangsúlyos részt alkotnak a fából, kéregből, gyapjúból készült kézművesmunkák, az archaikus vonásokat őrző eszközök. A Sztripszky-féle anyag viszonylagos homogenitása több forrásból ered: kis földrajzi terület falusi közösségeiből származik, rövid idő alatt került a múzeumba, és karakteres etnográfusi elképzelést, tudatos választást is mutat. Sztripszky értelmezésében a kultúra meghatározó tényezője a földrajzi, éghajlati adottság: a Néprajzi Múzeum számára gyűjtött tárgyegyüttes Kárpátalja hegyvidéki, fenyőerdőben, folyóvizekben gazdag, csapadékos területének anyagi műveltségét reprezentálja.² A hegyi pásztorkodás, rét- és tejjagdalkodás, gyűjtögetés, halászat, vadászat, erdőművelés eszközei mellett nagy figyelmet fordított a népszokások tárgyaira is. Különösen értékes a népi vallásosság nagyszámú emlékényaga, mellyel nem csak a Néprajzi Múzeum keleti kereszténységhez kötődő gyűjteményét alapozta meg, de a kárpátaljai ruszin kisebbség hagyományos kultúrájának megőrzésében is kiemelkedő szerepet vállalt. A tárgyak leírócéduláin gyakran ott találjuk a „rutén” vagy „hucul” megjelölést. Feltűnő ugyanakkor, hogy a terepmunkája során nem lépett ki a számára biztos közeget jelentő nép és vallás anyagi kultúrájának kutatásából: máramarosi gyűjtései során például az akkor ezen a területen virágzó zsidó nép- és hitélet mindössze egyetlen tárgyát, egy templomi gyertyakoppintót vásárolt a Néprajzi Osztály számára.

A görögkatolikus egyházhoz kötődő anyag a múlt század fordulóján lezajlott tárgyváltás következtében kerülhetett közgyűjteménybe. A kopottnak,

¹ Szacsavay, 2000, 413.

² Udvari István – Viga Gyula: A néprajzos Sztripszky Hiador, *Néprajzi Értesítő*, 81(1999), 147–175.

II.2.3.

elhasználtnak ítélt ikonokat, szobrokat az egyház helyi képviselői értékesíthették, a befolyt összeget pedig új berendezési tárgyak beszerzésére fordíthatták. Sztripszky Híador azokban az években járta végig a kárpátaljai görögkatolikus falvakat, amikor a 18–19. századi berendezési tárgyak helyett a papok és a hívek egyaránt szívesen láttak új, sokszorosított, akár gyári termékeket, felszerelési tárgyakat, a Nemzeti Múzeum pedig Néprajzi Osztálya számára lehetővé tette a lecserélt tárgyak megvásárlását: „...gyorsárúként vasútra adattam egy láda küldeményt, mint Máramarosban tett gyűjtőgetéseim eredményét. A gyertyatartók, csillárok stb. mindannyian régibb idők terméke, mert ma már cifrább, gyári portékákkal díszítik az oroszok a templomaikat [...], legérdekesebbek köztük a szobor holmik. A görög szertartás ma ilyet nem tűr meg, a templomban csak festménynek adnak helyet. Régi időkben azonban nem juthattak olyan szép festményekhez, mint a mai 5–10 koronás olajképek, így hát faragott faszobrokkal pótolták a görög rítustól megkövetelt ikonosztáz képeit. Az új idők azonban ezeket is elsöpörték – ki a templom padlására, tornyára. Én innen szedegettem össze nagy kínnal a porból”³ – olvassuk 1909. július 6-án kelt levelében. A két nappal korábban útnak indított láda többnyire Rahón (Рахон) és Kőrösmezőn (Ясіня), kisebb részben Bisztrán (talán: Bistra/Petrovabisztra), Kislonkán (Lunca la Tisa) és Szeklencén (Сокирниця) gyűjtött értékes templomi berendezéseket tartalmazott. A zömében fatárgyak jelentős része rossz állapotú, törött volt, de megmentésüket, múzeumba kerülésüket a vezetés a gyűjtővel egyetértésben így is szorgalmazta. A levélből azt is megtudjuk, hogy az elhozott tárgyakért az egyháznak új képeket, zászlót, füstölőt, a magánszemélyeknek pedig vallásos könyveket ígért cserébe.

A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma őrzi az 1910. november 5. és december 22. között a „Máramaros vidéki hucul-rutének” között

végzett terepmunkája elszámolását:⁴ a Nemzeti Múzeum segédőre ekkor már a helyszínen fizetett – többnyire csekély összeget – a gyűjtött tárgyakért.⁵ A terepmunka célja nemcsak a „máramarosi hucul-rutenség néprajzi felgyűjtése” volt, hanem az „Ung vármegyei Radvánc naiv népi templomi képeinek tanulmányozása” is. Sztripszky téli, intenzív gyűjtőútja során ötszázhat tárgyat küldött Budapestre. Üvegképek, fametszetek és egy, a Volóci járás Zúgó (Нуклива/Гукливиї) nevű ruszin községének fatemplomából való, *Utolsó ítélet* ikon is a kollekció részét képezte. A gyűjtés különleges egységét képezik egy 18. századi, Tiszabogdányban (Богдан) elbontott kályha ólomházas csempéi, köztük *Szűz Mária a Kiseddeddel* ábrázolással díszített szemek (ltsz. 58.45.2–3).

A Néprajzi Múzeum legalább három, elemeire szétszedett, falusi görögkatolikus templomból származó 18. századi ikonosztázt őrzi.⁶ Tornahorváti (Chorváty) és Viskó (Viškovce) községek ikonfalainak a néprajzi gyűjteménybe illesztése a tudományszakát rendkívül szélesen értelmező Semayer Vilibald igazgatósága alatt történt. Tornahorváti község görögkatolikus, az Istenszülő elszenderülése tiszteletére szentelt templomának ikonosztázát és oltárát 1908-ban bontották le és szállították Budapestre a Nemzeti Múzeum munkatársai. Az anyag 1915-ben került át a Néprajzi Osztályra, de törzskönyvi és leltári számot csak évtizedekkel később, 1981-ben kapott. Az Iparművészeti Múzeum 1902-ben vásárolta meg egy falusi templom ikonosztázát, amelynek származási helye hamar elfelejtődött, de Terdik Szilveszter kutatásai alapján tudjuk, hogy a lebontott ikonfal a Sáros vármegyei Viskó görögkatolikus templomából való.⁷ A műtárgyat pár évvel később az Iparművészeti Múzeum átadta a Néprajzi Osztálynak, 1915-ben az ott készült fotókon felállítva látható.⁸ A Néprajzi Múzeum gyűjteményébe és zsúfolt Könyves Kálmán körüli raktárába 1970 körül került át az Iparművészeti

³ Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum, NMI, 90/1909.

⁴ Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum, NMI, 8/1911.

⁵ A 88762. leltári számú, *Szentlélek eljövetele* tematikájú, Rahón gyűjtött üveggépért például mindössze 50 fillért (Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum, NMI).

⁶ Az ikonosztázok kutatástörténetéről lásd: Terdik, 2006, 143–153; Terdik, 2011b.

⁷ Terdik, 2006, 144–150.

⁸ A viskói ikonosztázról az átadás előtt, az Iparművészeti Múzeum épületében, ahol szintén fel volt állítva, készült üvegnegatívok: F 342790-F 342791. A műtárgyról 1915-ben az Iparcsarnokban készült üvegnegatív (F 341748) és két papírkép: F 327663 – F 327664. Őrzési helyük: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma. Az egyik papírképet közölte: Terdik, 2006, 149, 2. kép.

Múzeumból az Ugocsa megyei Magyarkomját görögkatolikus templomában 1913-ban lebontott rokokó ikonosztáz.

Az 1910-es években Filimon Aurél (1891–1946), a Maros Megyei Múzeum egyik későbbi alapítója több görögkatolikus tárgyat gyűjtött Máramaros vármegye területén, Középvíson (Vișeu de Mijloc) és Izsaszacsal (Săcel) településen. A 106447–106459. leltári számú együttes egyes darabjai: „kenyérpecsételő (prescurabélyegző)”, két faragott templomi gyertyatartó, Szent Miklós-ikon, festett „igen régi szentkép” és más ikonok; összesen tíz tárgy ma már a gyűjtemény hiánylistáján szerepel, egy részük leltári számát veszve feltehetően később új számot kapott. Az elmúlt években a gyűjteményben lezajlott revízió során azonban a gyűjtés több tárgya is beazonosíthatóvá vált. A leltárkönyv „forgókereszt” (ltsz. 106456) bejegyzése ráillik egy hársfa deszkából faragott, két oldalán festett kereszt alakú ikonra, melynek előkerült két fém forgatóeleme. A vékony, sötét kontúrral előrajzolt, színes temperával festett tárgy előlapján *Krisztus a kereszten* ábrázolás, hátlapján háromalakos *Krisztus megkeresztelése* jelenet látható (ltsz. 2018. 161.1).⁹ A „faragott angyalként” megnevezett tárgy nagy valószínűséggel azonos a raktárban évtizedek óta kallódó angyalfejjel díszített faragvánnyal. A két „tornyos szentkép” a leírócédulán található évszámok alapján nem más, mint a gyűjteményben található két, leltári számát veszített *pomelnyik* (ltsz. 106449, 106450).¹⁰

Az 1910-es évek elején a görögkatolikus közösségekhez kapcsolódó szokástárgyakkal is gyarapodott a gyűjtemény. Sztripszky Hiador Oroszkőn (Repedea), Havasmezőn (Ruszpolyána / Poienile de sub Munte) és Hosszúmezőn (Câmpulung la Tisa) gyűjtött a nagypénteki istentisztelet alatt használt templomi kereplőt (ltsz. 78275, 78276, 85199).

Az Ung vármegyei Csontos (Kosztrina/Кострино) községből a templomi kereplők egy sajátos, asztali változatát hozta el, „forgató, nagyhéten a toronyban használatos” megjegyzéssel (ltsz. 86672). A nagypénteki harangozás helyetti zajkeltés eszköze a fakalapács is, a gyűjtő Dombón (Дубове) vásárolt négy példányt belőlük (ltsz. 83663–83666). Fenyvesvölgyi (Sztavna/Ставне) gyűjtés a fából faragott, öltöztethető Mária-figura (ltsz. 87207), amely „feszületkép elé – mely fülkeszerűen készült – helyeződik a templomban”. A Mária-figurát és a Fenyvesvölgyön gyűjtött öltöztetett fa angyalalakat körmenetek alkalmával használták. Sztripszky a tárgytípusnak a ruszin népi kultúrában való jelenlétét a szlovák római katolikusokkal való együttélés hatásának ítélte. A görögkatolikus húsvéti hagyományok része a pászka, vagyis kalács sütése, tetején a Krisztus töviskoszorúját jelképező kerek fonattal, kereszttel, tésztából formázott madárral, rózsával díszítve. Tiszabogdányi gyűjtés a dongás pászkatartó faedény, amelyet a leírócédulán álló magyarázat szerint „a húsvéti ételek megszentelésekor használtak” (ltsz. 88428). Mikita Elek helyi pap 1911-ben a településen háromágú, piros vászonnal körbetekert puhafa tartóba illesztett, sárga viaszból készült gyertyát vásárolt (ltsz. 90354). A leírócédulán a tárgy használatára vonatkozó értékes adat szerepel: „vízkeresztkor a folyóba mártogatják”. A hideg januári időben a pap a hármast, égő gyertyát a befagyott Fehér-Tiszán kereszt alakban vágott lékbe mártva oltotta el a vízszentelés szertartásának megfelelően, a falu lakói innen merítették és vittek haza szenteltvizet.

Szmik Antal 1912-ben a borsai (Borșa) görögkatolikus templom Mária „felmagasztalását” (megkoronázását) ábrázoló oltárképét (100690) és ikonosztázának alapképeit adta el a múzeumnak (100686–100689, 100691).¹¹ 1927-ben máramarosi,

⁹ A tárgyat a Képzőművészeti Egyetemen 2007-ben Feketics Erika Tímea diplomamunkaként restaurálta. Az ikon ekkor klímadobozba került: *Megmentett műkincsek, 2007 – Diplomamunka-kiállítás*, Magyar Képzőművészeti Egyetem – Magyar Nemzeti Múzeum / Preserved Art Treasures, 2007 – Exhibition of Diploma Works, Hungarian University of Fine Arts – Hungarian National Museum, Budapest, 2007, 11, kat. 6. Ezúttal is köszönöm Szekrényesy Réka gyűjteménykezelőnek a tárgy további részeinek felkutatását, beazonosítását.

¹⁰ A pomelnyikek olyan festett fatáblák, amelyekre az adott templom élő és megholt alapítóinak, jótevőinek nevét írják fel, mivel róluk mindig megemlékeznek a liturgia ún. proskomidia részében. A pomelnyikek különböző formájúak lehetnek: egy deszka, vagy triptichon, ikonok is díszíthetik. A templomok előkészítő oltárán (protheszisz, proskomidia) őrzik őket.

¹¹ Utóbbi ikonok közül három ma a Szentendrei Szabadtéri Múzeum mándoki görögkatolikus templomában felállított ikonosztáz-rekonstrukció részét képezi, lásd Terdik, 2016, 56.

II.2.3.

háromágú, festett, faragott gyertyatartót (Itsz. 126822) ajándékozott a múzeumnak. 1928-ban Albrecht királyi herceg adományaként három ruszin szobor és egy ikon került a gyűjteménybe. 1939-ben Lehóczky Jenőtől három Szolyván (Свалява) gyűjtött templomi gyertyatartót vásárolt a múzeum (Itsz. 136434–136436). Az 1960-as évektől a fellendülő régiségkereskedelem kínálata jelentős számú máramarosi ikonnal, üveggéppel, kézi kereszttel gyarapította a kollekción. 1986-ban a Néprajzi Múzeum megvásárolta Paszternák Károly több mint tízezer darabos szentképgyűjteményét. A magánajátosság számára kiadott nyomtatványok között a görögkatolikus közösség legjelentősebb búcsújáró helye, a máriapócsi kegyhely is szép együttessel van jelen.

Templomi ikonok, liturgikus tárgyak

Az Északkelet-Kárpátokban a templomhajó falán vagy az előtérben a 15. századtól nagy méretű, kötött tematikájú ikonokat helyeztek el. A falképként és az egyéni áhítatot is szolgáló *Passió*- és *Utolsó ítélet* ikonok az ikonosztázzal együtt jelölték ki a teológiai súlypontokat.¹² Sztripszky Hiador 1911-ben az Ung vármegyei Hajasd (Voloszánka/Волосянка) község ruszin nemzetiségű, görögkatolikus Szent Mihály-fatemplomának berendezéséből különös szépségű, három önálló táblából álló *Utolsó ítélet* ikont (Itsz. 87194) vásárolt.¹³ A 17. század harmadik negyedében készült ikon vízszintes tagolásban ábrázolja az utolsó ítélet eljövételét. A mű és párdarabja, a töredékesen ránk maradt hajasdi *Passió*-ikon (Itsz. 87195) ismeretlen alkotó, feltehetően galíciai ikonfestő munkája.¹⁴ Az ikonok különös néprajzi értékét adják a helyi utalások, a mester a bibliai, evangéliumi jeleneteket a saját korába, környezetébe ültette. Az *Utolsó ítélet* ikon jobb oldali mezőjében Mózes mögött a környező népek képviselői sorakoznak, a pokol egyik szegletében máramarosi ruszin viseletben ábrázolt

mulató alakok láthatók.¹⁵ Puskás Bernadett tanulmányában a *Passió*-ikon részletes és gazdag bemutatása mellett a hiányzó középső tábla és a bal oldali elem szinte teljesen megsemmisült festésének rekonstrukciójára is kísérletet tesz. Megállapítja, hogy a mester a flamand Adriaen Collaert metszetsorozatát használta fel előképül.¹⁶

A Máramaros vármegyei Bisztra községben vásárolta Sztripszky a gyűjtemény egy másik *Utolsó ítélet* ikonját (Itsz. 87201). Az eredetileg három táblára festett ikon két tábláját hozhatta el: „Utolsó ítélet deszkalapokon” – áll a tárgy leírócéduláján. A megfakult temperakép Szacsvey Éva meghatározása szerint a 18. századi görögkatolikus apokalipszisképek típusába tartozik, festése naivabb, mint a hajasdi ikoné. Feltehetően halványabb ikonográfiai ismeretekkel rendelkező falusi mester munkája, helyenként egyedi megoldásokkal kialakított kompozíció. Kiemeli a seprűvel, kaszával ábrázolt halál és a kárhozottak tömegének leegyszerűsített, népies ábrázolását. A mennyország zárt kapuján az üdvözültek Szent Péter vezetésével kérnek bebocsátást.¹⁷ A jelenetek nem mezőkbe rendezve, hanem a felületet szabálytalanul betöltve kapcsolódnak egymáshoz.

A század eleji máramarosi gyűjtésből származik a gyűjtemény egyik legszebb ikonja: *Útmutató Istenszülő*, a kolozsvári jezsuita (később piarista) templom könnyező kegyképének 18. század végi változata (Itsz. 81.79.152). Az ikon hordozója fenyőfa tábla, mustrás arany háttér előtt Szűz Mária félalakos képe, baljában a Gyermeke, jobbjaival felé mutat.¹⁸

Budfalva (Budești), Alsókálinfalva (Калини), Alsókalocsa (Колочава) görögkatolikus közösségeiben és más, nem nevesített máramarosi falvakban gyűjtötte Sztripszky a fatáblára ragasztott, „negyed árkus papírra”¹⁹ nyomott sárga/vörös/barna árnyalatú metszetek sorozatát. A hesdái (Szamoshesdát/Hășdate) fametszőktől

¹² Puskás, 1991, 6.

¹³ Az Etnológiai Archívum őrzi a „nyugtatványt”, melyet a hajasdi lelkész adott a Nemzeti Múzeumnak a három darab deszkára festett és egy darab vászonra festett képért felvett 50 koronáért: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum, NMI, 98/1910.

¹⁴ Puskás, 2011, 327.

¹⁵ A tárgy leírását Varga Zsuzsa végezte el, a Székesfehérváron rendezett *A Népművészet évszázadai II. – Képek és szobrok* kiállítás kapcsán 1969-ben.

¹⁶ Puskás, 2011, 327–334.

¹⁷ Szacsvey, 2000, 403–432.

¹⁸ Az ikont Galántai Zsófia restaurálta 2005–2006-ban a Magyar Képzőművészeti Egyetemen. Leírását lásd ebben a kötetben, Kat. II.42.

¹⁹ Kós, 1994, 198–210.

származó képeket vízfestéssel színezték, fenyő-deszkára vagy keményfa lapra ragasztva ikonként illesztették a templomok falaira, ezzel a sokszorosított eljárással pótolták az ikonfestők munkáit.²⁰ „A hesdái fametszet-dúc utáni levonat készítés, a könnyed kézi kiszínezést is beleszámítva, igen termelékeny munka volt. Évente százezerrel is kerülhettek ki a családi műhelyekből a cirill betűs feliratú ikonok és kis részben az inkább magyar vásárlóknak szóló latin betűs világi témájú egyéb képek” – írja Kós Károly.²¹ A Néprajzi Múzeum hesdái fametszetein is cirill betűs, többnyire nehezen kivehető feliratokat találunk. A Budafalváról elhozott Szent György-, Szent Miklós-, *Krisztus a keresztfán* (Itsz. 83671, 83673, 83674), és a kálinfalvi Teológus Szent Gergely-, Nagy Szent Bazil- és Aranyszájú Szent János-ikon (*Három szent főpap*) (Itsz. 85205), melyeket Sztripszky a levelében „sablonos templomi képeknek” nevez, álló formátumú. Az Alsókalocsán vásárolt *Örömhírvétel (Angyali Üdvözlét) és Három szent főpap* ábrázolás (Itsz. 85729), valamint az *Istenszülő a Gyermekkel* és a *Krisztus, a világ üdvözítője* tematikájú (Itsz. 85728) ikonok fekvő fenyőfa deszkára egymás mellé ragasztott két képből állnak.

A fatemplomok szűk ablakai kevés fényt engedtek be, a világosságot évszázadokon át viaszgyertyák biztosították. A faragott, festett gyertyatartók a berendezés részét alkották. A máramarosi templomok mennyezetéről lógó fakaros gyertyatartói a 17. századi németalföldi bronzcsillárokat idézik. Sztripszky 1909. július 6-án kelt leveléből tudjuk, hogy egy „csillárt” is feladott postán a múzeumba, egy „zöld festésű, 2 arcú angyalfővel díszített” példányt, melynek „összes mellékletei faforgácsban együtt vannak, a letörött darabok részei számozva” (Itsz. 78277).²² Ezen a gyűjtőúton több gyertyatartót vásárolt a gyűjtemény számára: Kőrösmezőn „3 fehér, festett gyertyatartót, 1 barna egyes, 4 egyszerű, 1 hosszúkás faligyertyatartót”, Rahón „2 nagy, zöld-színes, faragott 3-as gyertyatartót”.

A máramarosi gyűjtések néhány figyelemre méltó liturgikus tárggyal – ruszin fafaragással,

ötvozmunkával is gazdagították a Néprajzi Osztály anyagát. A Kökényesről (Терново) származó, egy darab fából faragott, talpas kettős kereszt mindkét oldalát gazdagon borítja a mélyített faragás (Itsz. 85198). A kereszt egyik oldalán a megfeszített Krisztus, a hat keresztágon párba állított siratók. A kereszt oldalán Istenszülő a Kisdettel. Az elnagyolt faragású, vésett kereszt középkori ábrázolási és felületdíszítési hagyományokat mutat. A magyar közgyűjteményekben szinte egyedülálló tárgytypus a fából faragott vagy esztergált nyélre illesztett növényi szálból vagy sörtéből kialakított szenteltvízhintő. Sztripszky Hiador Hajasdon gyűjtött két faragott fanyelű, többféle sásból és háncsból álló példányt (Itsz. 86788, 86789). Mikita Elek tiszabogdányi szenteltvízhintője esztergált nyélre erősített, mára többnyire kihullott sörtéből készült (Itsz. 90355; 1. kép). Az ónból formázott fedeles kehely (cibórium; Itsz. 85201) felületét egyszerű karcolt keresztalak és növényi ornamensek, fedelét keresztforma díszíti. 1909-ben Sztripszky Hiador a keleti keresztény egyházi rítusban kiemelt szerepet játszó tömjén használatával kapcsolatos tárgyegyüttest is gyűjtött. Az Oroszkőről származó tömjéntartó (Itsz. 78177) és a meg nem nevezett máramarosi faluból való tömjénmerő kanál (Itsz. 78178) mára sajnos elkallódott. A puha fémötvözetből préselt, áttört fedelű, láncon vagy gyapjúmadzagon lógó füstölők azonban részben ma is fellelhetők a gyűjteményben. A négy füstölő (Itsz. 78179–78182) egyik, hiányzó elemét gyaníthatjuk a raktárrendezési számot viselő, láncon lógó példányban. Lehóczky Jenő 1939-ben Szolván gyűjtött két rézlemezéből préselt, trébelt talpas tömjénfüstölőt (Itsz. 136439, 138052).

A gyűjtemény különleges tárgyai a templomi támaszkodóbotok. Az egy darab keményfából faragott, homorúan kiképzett vízszintes részbe futó három botot Sztripszky Hiador Szeklencén (Itsz. 78267–78268) és Alsókálinfalván (Itsz. 83661) gyűjtötte 1909-ben. A tárgytypus párhuzamait az etióp és kopt keresztény közösségekben találjuk meg, bár mindkét helyen

²⁰ Szacsavay, 2000, 407.

²¹ Kós, 1994, 198–210. A metszeteiről lásd még: Knapp Éva – Tüskés Gábor: *Populáris grafika a 17–18. században*, Budapest, 2004, 227–239.

²² Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum, NMI, 90/1909. A gyűjtemény egy másik máramarosi festett, faragott facsillárral is rendelkezik, mely évtizedek óta a Szentendrei Szabadtéri Múzeum mándoki fatemplomában látható (Itsz. 78211).

rituális szerepe az elsődleges.²³ A máramarosi támaszkodóbotok azonban egyszerűen fizikailag segítették az arra szorulókat a hosszú egyházi szertartások alatt.

Ikonok, üvegeképek, szobrok

Müller Adolf 1913-ban Máriabesnyőn vásárolta a máriapócsi kegyképet ábrázoló vaslemezre festett olajképet (Itsz. 120037).²⁴ A 19. század első felében készült kép német mester munkája, neve a kép bal alsó sarkában egy fatörzsön olvasható: „J: Pichler f.” A mozgalmas festmény felső részében vörös baldachin, alatta angyalok tartják a máriapócsi kegyképet. „A kép alján embercsoport, akik az ég felé fohászkodnak. Többek között látható köztük egy anya csecsemőjével, egy másik anya két gyermekével, egy parasztember cséppel, egy betegen fekvő asszony, egy lábával mankóra támaszkodó koldus, egy kezén megbilincselte rab. A háttérben fallal körülvett város több templommal” – írja le a tárgyat a gyűjteményt az 1960-as években gondozó Csilléry Klára.²⁵

Sztripszky Híador Patakófalun (Стужіця) gyűjtötte azt a puhafa lapra festett *Pásztorok imádása* ikont, melyet a Mária, József és a Kisdéd mellett megjelenő, bárányokkal érkezett pásztorok helyi viselete tesz különösen izgalmassá (Itsz. 87198). Az előtérben térdelő figura fehér és szürke, paszománnyal díszített darócharisnyát és -ujjast

visel, lábán bocskor. Mellette pirossal szegett fekete gubába öltözött alak, pirossal szegett süvegén rozmaringág. A háttérben két fekete gubába burkolódzó pásztor, kampós bottal.

1909-ben Máramarosszigeten két üvegeképet vásárolt: a füzesmikolai (Nicula) (kolozsvári) Istenszülő (Itsz. 78202) és egy felvidéki szlovák műhely *Az utolsó vacsora* ábrázolását (Itsz. 78201). 1910 decemberében Tiszabogdányban és a Rahói járás egy másik településén négy üvegeképet gyűjtött a múzeum számára. Felvidéki szlovák műhelyből való *Szentháromság* (Itsz. 88498), *Pietà* (Itsz. 114966) került a gyűjteménybe. A Füzesmikolán készült, különösen szép *Szent Mihály arkangyal* (Itsz. 88499) és *Szentlélek kiáradása* ábrázolást (Itsz. 88762) érdemes közelebbről megnéznünk. Füzesmikola kegytemploma és bazilita kolostora Észak-Erdély és Kárpátalja görögkatolikus lakosságának jelentős zarándokhelye volt, a helyi műhely és az üvegeképek használata így témánk szempontjából is figyelemre méltó.²⁶ A műhely ábrázolási hagyományai szerint festett két üvegekép fekete kontúrokkal felvitt részleteit élénk, ragyogó színek töltik ki. Az itt dolgozó mesterek a földfestékekhez növényi színezőanyagot adtak, képeik expresszivitását az így kikevert élénk színekkel is fokozva. Szent Mihály mélykék háttérből kiemelkedő alakja erőt és dinamizmust sugároz. Élénk, ragyogó, gazdagon

²³ Köszönöm Déri Balázs információit, segítségét.

²⁴ A festmény részletesebb leírását lásd ebben a kötetben, Kat. IV.12.

²⁵ Online elérés: <http://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&kv=393946&nks=1> (letöltve: 2020. március 30.).

²⁶ A Néprajzi Múzeum tárgykatalógus-sorozatában jelent meg Szacsavay Éva *Üvegeképek* című kötete, mely a görögkatolikus egyházhoz egyértelműen köthető néhány darab mellett a gyűjtemény többtucatnyi füzesmikolai üvegeképét is bemutatja. Lásd Szacsavay Éva: *Üvegeképek* (Catalogi Musei Ethnographiae, 2), Budapest, 1996.

redőzött ruháján aranszínű szegély és öv, jobbában kardot, baljában kelyhet tart, palackzöld szárnyán arany részletek. A pütkösi tematikájú kép felületét szinte betölti Szűz Mária és a tanítványok vörös ruhás, szorosan egymáshoz tapadó tömege. A kép felső részén sötétkék háttérben cirill betűs felirat között felhőkoszorúban megjelenő zöld szárnyú, fehér Szentlélek-galamb. A kompozíció hangsúlyos része a széles, vörös-fehér, aszimmetrikus keretezés. A *Szentlélek kiáradása* üveggép sajnos törött, s talán már a gyűjtés idején is az lehetett: Sztripszky mindössze 50 fillérért szerezte meg, míg a Szent Mihály- és a *Szenháromság*-ábrázolásért 3,50 koronát adott.

A Sztripszky által gyűjtött 17. századi máramarosi faszobrok kálváriaelemek: a középkori faszobrászat hagyományait továbbvivő, mozgatható karokkal ellátott Korpusz, Szűz Mária, Evangélista Szent János, keresztet vivő és kereszt alatt összeroskadó Krisztus, nap- és holddombormű, *Szentlélek galamb képében* (ltsz. 78168, 78186, 78190, 78194, 138097, 68.120.107, 68.120.110, 68.120.111). Varga Zsuzsa stíluskritikai alapon az együttest egy kéz vagy legalábbis azonos műhely munkájának tartja.²⁷ Feltehetően színeztetett kálváriaelemet takar Sztripszky levelében a „piros, görbe szobor Rahóról” bejegyzés. „Mestereik nagyon természetesen a népből teltek ki, bámulatos plasztikai érzéke lévén a hucul-orosznak. Művészettörténeti és ethnográfiai értékükön kívül művelődéstörténeti jelentőségük is van ezeknek az egy darab fából faragott szobroknak.”²⁸

A görögkatolikus ruszin tárgyak karakteres együttesét alkotják az Albrecht herceg által ajándékozott művek. A 127927. leltári számú tárgy fadobozba zárt jelenet: a puhafából faragott, polikróm Krisztus-alak kézzel szőlőfürtöt présel, a kicsorduló levét egy térdeplő angyal kehelybe fogja fel. Krisztus testén ágyékkötő, fején töviskoszorú. A kereten „Életünk forrása” felirat ukrán nyelven. Pár darabja puhafa dobozban elhelyezett faragott, festett faszobor, jobb könyökét jobb térdére támasztó *Szomorkodó Krisztus*-ábrázolás (ltsz. 127926). Egyik lába koponyán támaszkodik, bal kezében nádszál. A két tárgy feltehetően

azonos kéz munkája.²⁹ A naiv megfogalmazású *Jó pásztor szobor* (ltsz. 127924) Krisztus-alakja fehér ruhában tartja a nyakába vett bárányt, kezein, mezítelen lábfejen stigmák.³⁰ A tárgy provenienciája nem szerepel a leltárkönyvben, de a szobor megfogalmazása alapján feltételezhetjük, hogy ez is ruszin famunka. Az együttes negyedik eleme üvegezett tölgyfa szekrénykébe zárt, fára festett orosz ikon Szent Alekszej metropolita és Szent Izidóra szerzetesnő ábrázolásával (ltsz. 127925).

A görögkatolikus gyűjtemény múzeumi története

Az intézmény gyakori költözése és folyamatosan rossz raktári körülményei az egyházi gyűjtemény nagy méretű tárgyait, elsősorban a lebontott templomi berendezéseket különösen súlyosan érintették. A zsúfoltság megnehezítette az anyag nyilvántartását, leltározását, állagvédelmét. A kivételesen értékes műtárgycsoport feldolgozása nehezen haladt: „A századelő nagy gyűjtőinek a lehetőségeket megsejtő ambíciója úgyszólván napjainkig nem lelt nálunk méltó kiteljesedést” – írja Varga Zsuzsa 1969-ben. Az ikonosztázok, templomi ikonok történetére is messzemenően érvényes volt ez a megjegyzés. Az elfelejtett, ládákban porosodó anyag a szakrális művészet kutatói és a látogatók előtt egyaránt szinte ismeretlen maradt.

A tetszhalott tárgycsoport a 2000-es évek elejétől lassan életre kelt: a művészettörténeti/muzeológiai/restaurátori kutatás feltárta az együttesek készítésének, használatának, gyűjtésének történetét, értelmezhetővé tette a különálló részleteket.

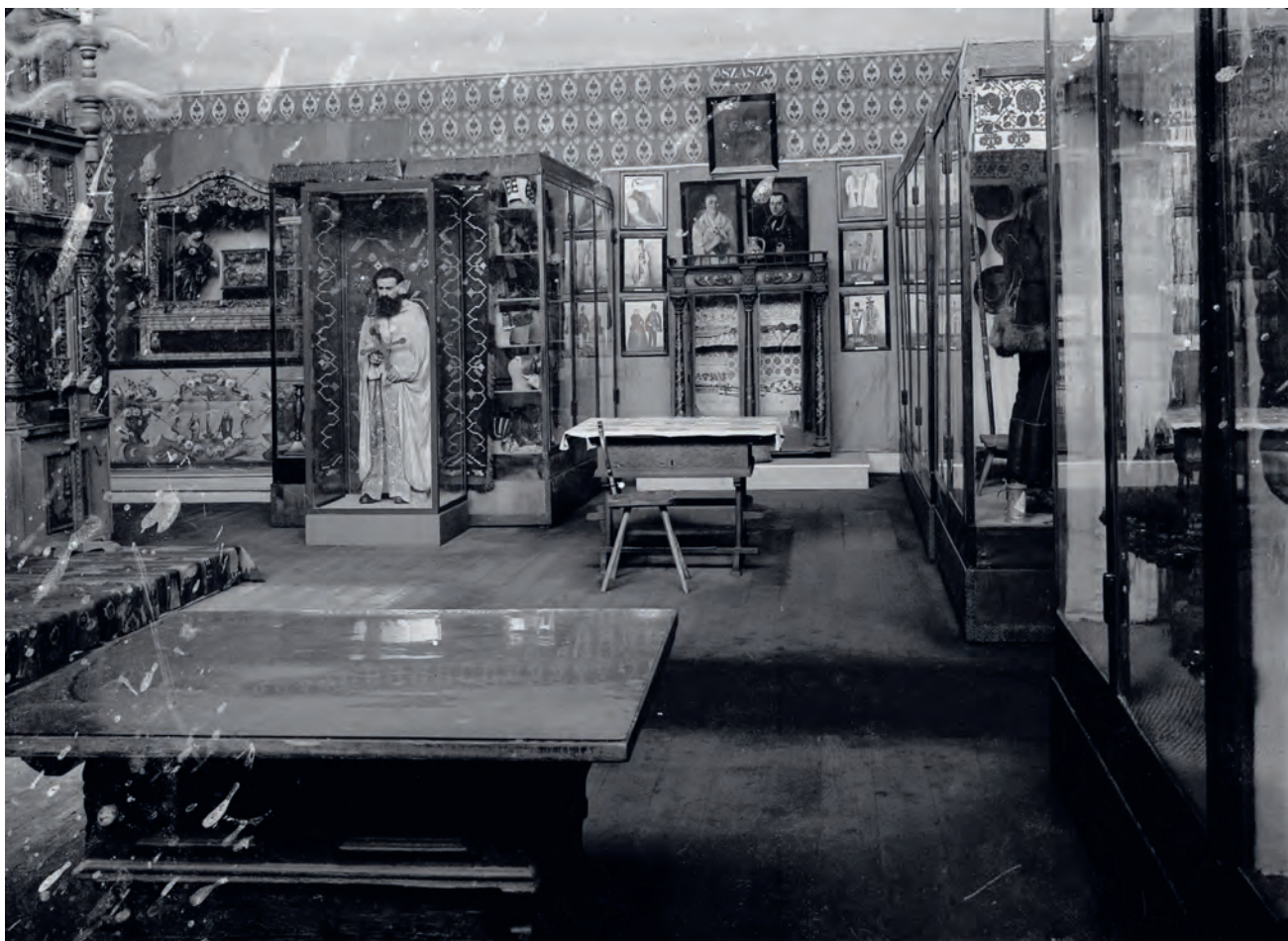
A Képzőművészeti Egyetemmel való együttműködés keretében a görögkatolikus anyag több értékes műtárgyát restaurálták végzős hallgatók. A tornahorváti oltár *Szűz Mária mennybevétele* képe (lásd ebben a kötetben: Kat. III.28.), az ikonosztáz két medalionja, a két oldalon festett kereszt alakú ikon, a kolozsvári kegykép másolata és a magyar-komjádi ikonosztáz egy-egy lizénája is diploma- vagy negyedéves munka keretében újulhatott meg.

²⁷ Sztripszky Hádor a kerek formájú, sugarak előtt megjelenő szakálltalan arcot Krisztus-fejként határozta meg. Ez az értelmezés a legutóbbi időig fennmaradt. Terdik Szilveszter kutatásai, máramarosi analógiák alapján tudjuk ma már napábrázolásaként azonosítani. Az együttes részletesebb ismertetését lásd ebben a kötetben, Kat. II.55–62.

²⁸ Néprajzi Múzeum, NMI, 90/1909.

²⁹ Szacsavay, 2011, 89–90.

³⁰ Szacsavay, 2011, 88.

(2)

A rossz állapotban lévő magyarkomjádi ikonosztáz restaurálása 2005-ben indult el, a Nemzeti Kulturális Alap pályázatának köszönhetően. A több szakaszban éveken át tartó, egyetemi hallgatók bevonásával folytatott munka eredményeként megújult a négy alapkép és kereteik, két konzolasztal és az aranyozott rokokó faragások egy része.³¹ A munka itt évekre megtorpant, és az a terv sem valósult meg, hogy az elkészült részeket bemutatják a látogatóknak.

Kiállítások

A budapesti Városligetben 1896-ban rendezett millenniumi kiállítás Magyarország nagyszabású kortárs néprajzi képét rajzolta meg. Jankó János, a Néprajzi Osztály igazgatója az anyag

gyűjtésében maga is aktívan részt vett. Bereg vármegye „rutén” házában az egyszerű berendezést két falra akasztott, bekeretezett olajnyomat egészítette ki: Szent Mihály- (ltsz. 23519) és mariazelli kegyszobor-ábrázolások (ltsz. 23518).³² A szakrális tematikájú olajnyomatok 19. század végi rendkívüli népszerűségét mutatja, hogy a „vármegyék ajándékaiként” az egész ország területéről érkeztek a kiállításra, megalapozva a múzeum későbbi olajnyomat-kollekcióját.

A városligeti Iparcsarnokban rendezett kiállítás „Népviselőket” termében készült fotón az egyházi gyűjtemény több ruszin, görög-katolikus tárgya is feltűnik (F 342765; 2. kép). Az 1912 és 1921 között készült kép előterében a Máramarosban gyűjtött angyalfejes facsillár

³¹ A munkát Kutas Eszter és Velledits Lajos végezték. A restaurálásról szóló beszámolójukat lásd: https://www.neprajz.hu/binaries/content/assets/restauralas/rest_magyarkomjat_2-1-converted.pdf (letöltve: 2020. március 10.).

³² Szacsavay Éva: A nemzetiségek a millenniumi kiállításon, in: Eperjessy Ernő (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi görög, bolgár, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából*, I (Nemzetiségi Néprajzi Tanulmányok), Budapest, 1996, 224.

(3)

lóg, mellette a felállított viskói ikonosztáz részlete. Az alapképek előtt a hucul *Troica*- (Szentháromság-) gyertyatartók, a dobogót és a diakónusi ajtókat máramarosi festékes szőnyeg fedi. Középen, nagy méretű üvegtárlóban papi ruhát, a Kolozs vármegyei Szentmártonmacskás (Sânmartin) görögkatolikus egyházának ajándékát viselő szakállas bábut látunk. Öltözéke nyomott mintás vastag lenvászon anyagból varrt sztichár (miseing), a fehér alapon indigóval nyomott textílián a nagy tulipánok, rózsák, szőlőfürtök dekoratív mintát alkotnak. Felonja (kazula) színes virágos, nyomott mintás vékony lenvászonból készült (Itsz. 96318–96319). A figura kezében a Hunyad megyei Hosdón (Hășdău) 1909-ben gyűjtött puhafa faragott kézi kereszt (Itsz. 79584) és szenteltvízhintő (Itsz. 86788). Egy, az Iparcsarnokban a kiállítás „Néphagyományok” egységében készült üvegnegatívon a tornahorvátai ikonosztáz részlete látható (Itsz. F 341747; 3. kép). Az 1910-es években tehát az Iparcsarnokba látogató közönség két felállított görögkatolikus ikonosztázban is gyönyörködhetett, és gazdag

képet kaphatott a Monarchia ruszin kisebbségének sajátos tárgyi világáról.

Az egyházi gyűjtemény és a görögkatolikus anyag első, nagyszabású bemutatkozására 1970-ben a Székesfehérvári István Király Múzeum Csók István Képtárában kerülhetett sor. A *Népművészet Évszázadai II. – Képek és szobrok* című kiállítás rendezője, Varga Zsuzsa a Néprajzi Múzeum legszebb szakrális tárgyait mutatta be a látogatóknak. A kiállítás katalógusának tanulmányában az anyag máig meghatározó értelmezési keretét adja: a falusi templomok berendezési tárgyait, parasztházakból származó, gyakran szériamunkaként készült képeket és szobrokat sajátos fejlődési utat járó népi ábrázolóművészetnek látatja. A görögkatolikus anyagot ikonok, szobrok, ikonosztázrészletek, kézi és talpas keresztetek, csillár, gyertyatartók képviselték. A kiállítás katalógusának címlapjára is a hajasdi *Utolsó ítélet* ikon egy részlete került.

A Néprajzi Múzeum *A magyar nép hagyományos kultúrája* című, 1991-től 2017-ig élő állandó kiállításán a görögkatolikus közösségeket is több

II.2.3.

tárgy reprezentálta. A sárosi Viskó ikonosztázanak *Tanító Krisztus*-képe méretben és kvalitásában is uralta az együttest. A kőrösmezői görög-katolikus templom berendezéséhez tartozó és egy ismeretlen máramarosi helyszínről származó gyertyatartó (Itsz. 78211, 126822), a Kőkényesen 1909-ben gyűjtött (Itsz. 85198), és az 1972-ben régiségboltban vásárolt kézi kereszt (Itsz. 72.45.1) a ruszin fafaragások egyéni ízét mutatta. A görög-katolikus egyház tárgyait prezentáló egységet Sztripszky Hiador Budfalván (Itsz. 83671, 83673) és Alsókalocsán (Itsz. 85729) gyűjtött, fenyőfa lapra ragasztott fametszetei egészítették ki.

A Magyar Nemzeti Galéria 1991-ben rendezett *Kelet és Nyugat között – Ikonok a Kárpát-vidéken a 15. és 18. század között* című kiállításán Puskás Bernadett kurátor a Néprajzi Múzeum máramarosi anyagából is szép válogatást mutatott be: a Hajasdon gyűjtött *Utolsó ítélet* ikont (Itsz. 87194) és *Passió*-ikont (Itsz. 87195), a Kőrösmező környékén gyűjtött *Deészisz*-ikont (Itsz. 78217), az áttört, szőlőfürtökkel díszített királyi ajtót (Itsz. 78220) és a *Tanító Krisztus*-ikont (Itsz. 91.14.1).³³

2000-ben nyílt meg a Néprajzi Múzeum *Időképek* című, a gazdag gyűjtemény „sztár-tárgyait” felvonultató, az idő tematikáját szélesen értelmező kiállítása. Szacsvay Éva az „Ezredvég, világvége, századforduló” egység részébe az egyházi gyűjtemény két *Utolsó ítélet* ikonját emelte be.³⁴

A Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény 2000-ben nyílt meg Nyíregyházán, korábbi kiállítási anyagának felhasználásával, újrarendezett formában. *A magyar görögkatolikus egyház művészeti emlékei* című állandó kiállításra a Néprajzi Múzeum több értékes 18. századi ikont, ikontöredéket, két királyi kaput és egy körmeneti keresztet kölcsönzött. A kiállításban látható a máramarosi gyűjtéséből származó hajasdi *Passió*-ikon-részlet és a *Deészisz*-ikon (Itsz. 78217), két királyi kapu (78220 és 78221), a Nagy Szent Bazilt és Teológus (Nazianzi) Szent Gergelyt (Itsz. 78185) ábrázoló ikon. A körmeneti kereszt 1968-ban (Itsz. 68.120.128), a *Tanító Krisztus*-ikon (Itsz. 91.14.1) 1991-ben kapott raktár-rendezési számot, az ismeretlen eredetű tárgyak

feltehetően szintén a század eleji máramarosi gyűjtéssel kerültek a Néprajzi Osztályra.

A több mint száz éve elhozott, szakrális jelentését veszített magyarkomjati ikonosztázt, a hajasdi *Utolsó ítélet* ikont és a máramarosi fatemplom makettjét a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus alkalmából restaurálták, régi fényükben láthatja majd őket a közönség. A Néprajzi Múzeumtól kölcsönzött kéttucatnyi egyéb görögkatolikus tárggyal együtt jelképesen a forrásközösség is újra birtokba veheti majd őket.

Képjegyzék

1. Szenteltvízhintő, NM
2. Néprajzi kiállítás az Iparcsarnokban, NM
3. Néprajzi kiállítás az Iparcsarnokban, a tornahorvái ikonosztázzal, NM

³³ Puskás, 1991.

³⁴ Szacsvay Éva: Ezredvég, világvége, századforduló, in: Fejős Zoltán et al. (szerk.): *Időképek: Millenniumi kiállítás a Néprajzi Múzeumban*, Budapest, 2001, 142–143.

II.2.3. Megfeszített Krisztus

Kat. II.55.

Máramaros, 18. század

fa, egykor festett

mag.: 167 cm, szél.: 121 cm, vas.: 20 cm

Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 78168.

Az egy fából faragott testhez a karokat csapolással illesztették. Krisztus lehajtja a fejét, töviskoronájának nagy része elpusztult, bordái kiállnak, ágyékkendőjét durva kötél tartja. Nyakán, arcán, ajkán, oldalán erőteljes vörössel festett vércseppek látszanak. Varga Zsuzsa a szobrot máramarosi rutén munkaként határozta meg, és a 17. század végére datálta. A faragványt valóban erőteljes, redukált, de nagyon kifejező formavilág jellemzi, ami nem annyira a tárgy korának, mint inkább az autodidakta – mondhatni, „népi” – mesterekre jellemző archaizálásnak, az alapvetően rusztikus megmunkálásnak köszönhető, ezért a készítés idejét későbbre, a 18. századra is helyezhetjük, amikor a máramarosi faépítészeti virágkorát élte. (T. Sz.)

Irodalom

Varga, 1970, 21, kat. 12–13.

Szacsvay, 2011, 95.

Fájdalmas Istenszülő

Kat. II.56.

Máramaros, 18–19. század

fa; faragott, festett

mag.: 93, szél.: 31 cm, vas.: 19 cm

Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 68.120.111.

Egy darab keményfából faragott, bárdolt szobor. Szűz Mária S alakban áll, fejét balra dönti, arcát bal kezébe temeti, jobbával bal könyökét tartja. Az eredeti színezésből az arc okkere és tunikájának vöröse maradt meg a legjobban. Varga Zsuzsa szerint valószínűleg kálváriacsoportozhoz tartozott, és egy máramarosi rutén műhely munkája lehet a 18. századból. Biztosan a Teológus Szent János párdarabja. Szacsvay Éva a gyűjtemény több más szobrát is ehhez a mesterhez kapcsolta stílárius megfontolások alapján. (T. Sz.)

Irodalom

Varga, 1970, 20, kat. 10.

Szacsvay, 2011, 106–107.

II.2.3. Teológus Szent János

Kat. II.57.

Máramaros, 18–19. század
fa; faragott, festett
mag.: 89,5 cm, szél.: 33,7 cm, vas.: 14 cm
Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 78186.

A *Fájdalmas Istenszülő*höz nagyon hasonló módon megmunkált szobor, tartása szinte tükrözi annak gesztusait, bár bal kezét maga elé emeli, s ennek következtében kézfeje le is tört. Színezése is hasonló, de jobb megtartású, mint a másik szoboré. (T. Sz.)

Irodalom

Varga, 1970, 21, kat. 11.
Szacsavay, 2011, 95.

Mellékalak (Százados?)

Kat. II.58.

Máramaros, 18–19. század
fa, festett
mag.: 45 cm, szél.: 23 cm, vas.: 13,3 cm
Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 78190.

Az előző két szoborhoz képest alacsonyabb, háromnegyedes beállításban. Fejét enyhén balra dönti, kezét imára teszi össze. Körszakállas, hullámos hajjal. Színezése töredékes, itt is a vörös maradt meg a legjobban. Analógiák alapján a máramarosi kálváriacsoportokban János evangélista mellett szokott állni. Feltehetően a százados lehet. (T. Sz.)

Irodalom

Varga, 1970, 13–15.
Szacsavay, 2011, 93.

II.2.3. Nap

Kat. II.59.

Máramaros, 18–19. század
fa; faragott, festett
átm.: 33,5 cm, vas.: 6 cm
Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 78194.

A kerek formájú faragvány középpontjában egy haj és szakáll nélküli emberi arcot hullámos sugarak öveznek. Kék és vörös festéknymok figyelhetők meg rajta. Analógiák alapján a máramarosi kálváriacsoportokon a Hold pandanjaként megjelenő Nappal azonosítható. Elképzelhető, hogy a gyűjtő Sztripszky Híador tévesen ezt a darabot azonosította Krisztus-fejként (vö. Szacs vay, 2000, 421–423), adatát legalábbis a tárgy első publikálása során erre a faragványra vonatkoztatták. (T. Sz.)

Irodalom

Szacs vay, 2011, 184.

Hold

Kat. II.60.

Máramaros, 18–19. század
fa; faragott, festett
mag.: 28 cm, szél.: 23 cm, vas.: 6 cm
Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 138097.

Az eredetileg kerek formájú faragvány bal oldalán, félhold mögöl harcsabajuszú, „törökös” ábrázatú férfi tekint elő. A faragvány színezése elég ép. Analógiák alapján a máramarosi kálváriacsoportokon a Holddal azonosítható. Gunda Béla (1911–1994) gyűjtötte Felsőszelityén (Săliște de Sus). (T. Sz.)

Irodalom

Szacs vay, 2011, 186.

II.2.3. A kereszt alatt összeroskadó Krisztus

Kat. II.61.

Máramaros, 18–19. század
fa; faragott, festett
hossz.: 100 cm, szél.: 25 cm, vas.: 14 cm
Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 68.120.110.

A földön összegörnyedt, majdnem fekvő, tövissel koronázott, vörös ruhát viselő Krisztus balra fordítja fejét, kezén, térdén támaszkodik. Végtagjai részben letörtek, a koszorú is sérült, színezése azonban ép. Sztripszky Hádor 1909-ben Máramarosban gyűjtött tárgyainak jegyzékében két olyan tétel szerepel, amelyek közül az egyik talán erre a szoborra vonatkozatható: „1 db piros görbe szobor Rahóról” (idézi: Szacs vay, 2000, 422); majd a kálváriához tartozó szobrok után írja: „Szobor fából, piros fekvő helyzetű” (uott, 423). Varga Zsuzsa stíluskritikai alapon a kálváriacsoport álló szobraihoz kapcsolta, s a 18. századra datálta. (T. Sz.)

Irodalom

Varga, 1970, 19, 20.
Szacs vay, 2011, 106.

Tövissel koronázott, keresztet vivő Krisztus

Kat. II.62.

Máramaros, 18–19. század
fa; faragott, festett
mag.: 44 cm, szél.: 34 cm, vas.: 13 cm
Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 68.120.107.

Krisztus keresztordozás közben térdre esik a nehéz fával, a szobor alkarja és a kereszt már elveszett. Fejét balra fordítja, tekintetével mintha a nézőt keresné. Fején töviskoszorú, vörös ruhát visel. Arca fájdalomtól gyötört. Színezése kopott, de ruházatán nagy felületeken megmaradt. Stílusban és korban a kálváriacsoport álló darabjaival rokon. (T. Sz.)

Irodalom

Varga, 1970, 40.
Szacs vay, 2011, 105.

II.2.3. Szentlélek galambja

Kat. II.63.

fa; faragott, egykor festett
hossz.: 16,5 cm, szél.: 20,5 cm, vas.: 5,5 cm
Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 68.120.159.

Irodalom

Szacsvay, 2011, 187.

Szobrok Máramarosból

Az itt bemutatott szobrok többségét 1909-ben Sztripszky Hiador, akkor Máramarosszigeten (Sighetu Marmăției) élő királyi segéd-tanfelügyelő – néhány évvel később már a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának munkatársa – gyűjtötte a vármegye ruszin (hucul) falvainak görög-katolikus fatemplomaiban. A tárgyakat kísérő beszámolójában név szerint a következő településeket említi, ahol gyűjtőmunkát folytatott: Rahó (Рахів), Kőrösmező (Ясиня), Bisztra (talán: Bistra/Petrovabisztra), Kislonka (Lunca la Tisa) és Szeklence (Сокирниця). Feltehetően ez utóbbi településről származott az a nagyobb, hét darabból álló szoboregyüttes (Szacsvay, 2000, 421–423), amelynek egyes darabjai ugyanazon kálváriacsoporthoz tartoztak. A korpusz és a három szomorkodó eredetileg is egy csoport része lehetett, talán még a Nap is, a Hold később, de szintén Máramarosból érkezett be a gyűjteménybe. Még Sztripszky gyűjtése során kerülhetett be egy másik, nagyobb méretű, János evangélistát ábrázoló szobor, amely bal kezében könyvet tart, feje azonban erősen töredékes (ltsz. 68.120.109; Sacsvay, 2011, 177). Stílusa alapján a csoporthoz sorolható még egy ülő, ágyékkendős, szakálltalan figura is, amelynek azonosítása nem egyértelmű (ltsz. 68.120.106; Sacsvay, 2011, 104), illetve idetartozik még egy töredékes, félszárnyú angyalfej is (ltsz. 68.120.102; Sacsvay, 2011, 187). Sztripszky nagyon vázlatos feljegyzései ma már nem bizonyulnak elegendőnek a szobrok származási helyének megállapításához és az eredetileg is egy együtteshez tartozó darabok újbóli összekapcsolásához. Úgy tűnik, hogy legalább két különböző, de az is lehet, hogy még több kálváriacsoport darabjai kerültek egy helyre a múzeumi körülmények között. Sztripszky azt írja, hogy fatemplomokból, azok lomtáraiból szedte össze ezeket a darabokat, de eredeti funkciójukra nem ad kielégítő magyarázatot. Inkább azon elmélkedik, hogy miként lehetséges az, hogy a szobroktól mereven elzárkózó görögkatolikus ruszinok és románok között ilyen sok töredéket lehetett találni. A szobrok készítését főleg anyagi okokkal magyarázza – mondván, hogy még piktorra sem futotta nekik –, aminek lehet némi igazságtartalma, bár ha ez így volna, mindenképp meglepő, hogy éppen a máramarosi régióban maradt fenn a legtöbb teljesen kifestett belsejű fatemplom a 18. századból (vö. Bratu, 2015). Valószínűbbnek tűnik inkább, hogy ezek a szobrok kültéri használatra, részben nyitott kápolnák számára készültek, amelyekben az időjárás viszontagságainak jobban ki voltak

(1)

téve a szentek ábrázolásai, mint egy templomban. Ebben az esetben e rusztikusan megfaragott, még jó alaposan be is festett alkotások biztosan sokkal tartósabbak lehettek, mint a fára vagy fémlemezre festett ikonok. A keresztet hordozó Krisztust megjelenítő szobrok is talán ezekhez a kálváriacsoportokhoz tartozhattak, de akár önálló kápolnáknak is állhattak, a templomokon belüli használatuk nehezen elképzelhető.

A Néprajzi Múzeum kálváriaszobrainak eredeti elhelyezéséhez a legjobb analógiát a Bárdfalva (Berbești, Máramaros megye, ma Románia) határában fennmaradt fedett kápolnában felállított szoborcsoport nyújtja (1. kép, Tóth Zsuzsa). Feltehetően erről az emlékről készült az 1940-es években egy felvétel, amely korábbi állapotát mutatja (2. kép, Fortepan). A román szóhasználatban *Troicának* (Szentháromság) hívott útszéli keresztnek is nevezik, s a 18. századból eredeztetik. A Rednik család valóban jelentős szerepet töltött be az erdélyi görögkatolikus életében, egyik tagjuk, Atanáz fogarasi püspök lett (1764–1772). Az itt még ma is eredeti helyükön lévő szobrokhoz nagyon

(2)

közel áll a múzeumi darabok közül az Istenszülő, a kezében könyvet tartó János apostol, a százados figurája, a kápolna hátfalán pedig a Nap és a Hold. Azonban a bárdfalvi megfeszített Krisztus egészen más jellegű, mint a Néprajzi Múzeumé. Úgy tűnik, Máramarosban egykor valóban sokkal több ilyen típusú emlék állhatott, mivel egynek a töredékei a máramarosszigeti Néprajzi Múzeum állandó kiállításán is megtalálhatók (Muzeul Etnografic, Sighetul Marmăției), amelynek figurái a bárdfalvihoz hasonlítanak, még a kereszt tövében elhelyezett domborműbe faragott *Útmutató Istenszülő*-ikon is megvan mind a két helyen.

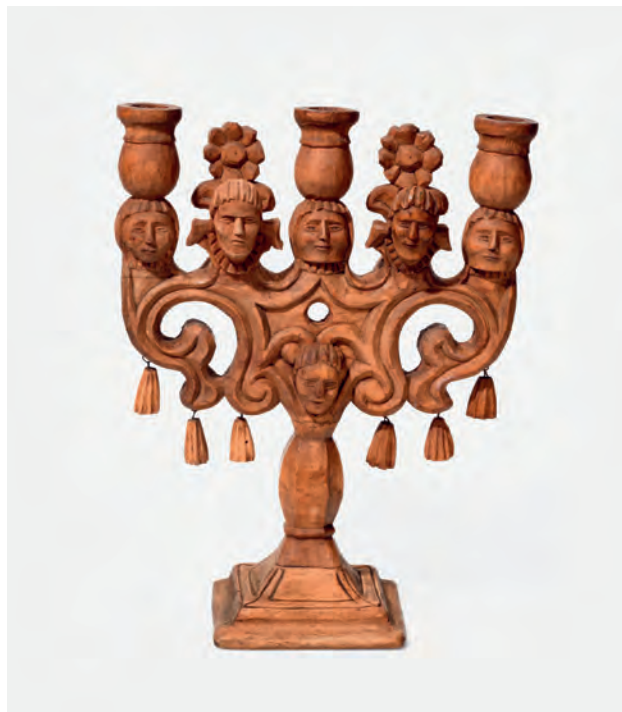
Sztripszky ítélete, amely szerint a bizánci tradícióval teljesen összeegyeztethetetlen a szobrok használata, csak részben állja meg helyét. Való igaz, hogy például a munkácsi püspökök közül Bacsinszky András kifejezetten ellenezte a használatukat (vö. Terdik, 2014a, 113–115), de az elődei elnézőbbek voltak. Görögkatolikus közegeből származik a faragott kálváriacsoporttal díszített kápolna, amely ma az ungvári skanzenben áll; hasonló emlékeket eredeti helyükön még az első világháború után is dokumentáltak Kárpátalján (Vavroušek, 1929, 257–258). Érdekesebb azonban, hogy az erdélyi görögkatolikusok között is találunk faragott korpusszal díszített útszéli keresztet, pedig ők még inkább vigyáztak a rítus tisztaságára, mint a munkácsi egyházmegyések. Görgényüvegcsúr (Glăjărie) határában több, faragott korpusszal

(3)

román kereszt található, s meglepő módon a település egykori görögkatolikus fatemplomának ikonosztázán, a felső párkányra a templom védőszentjeinek, Mihálynak és Gábornak egy népi mester által készített 19. századi szobrai állították.

Magyarország területén csupán egy hasonló emlékről van tudomásom. A Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjteménybe 2010-ben a történeti Szatmár vármegyéhez tartozó nagydobosi régi parókia épületéből került be három, hársfából faragott, meglehetősen rossz állapotú szobor. Restaurálásukat 2012-ben Csík Ilona végezte (3. kép). A keresztre feszített Krisztus (Itsz. 2011.193 [A 80]) alakja igen töredékes, kitért karja, lábfeje elveszett. A fájdalmas Istenszülő (Itsz. 2011.193 [A 81]) és János apostol (Itsz. 2011.193 [A 82]) alakján a talp és a kézfej hiányzott, illetve sérült, a szeretett tanítványnak még a feje is letört. A kálváriacsoport eredeti rendeltetési helye nem ismert. Felmerült, hogy esetleg a korábbi fatemplom ikonosztázának oromzatát díszítette, amire az egykori felső-magyarországi fatemplomokban ismerünk példát (pl. Venéce/Lukov-Venecia), s ez a gyakorlat a 17. század végén már a moszkvai Kreml bizonyos templomaiban is megjelent (erről: Terdik, 2018, 135–136). A nagydobosi szobrok esetében az erős, kátrányos jellegű, igaz, másodlagos fekete védőfestés alapján azt sem lehet kizárni, hogy egy szabadtéri, nyitott kápolnában álltak, mint ahogyan ez az ungvári szabadtéri néprajzi múzeumban is látható egy boronafalú útszéli építményben. A népi mestert feltételező, időnként durvának tűnő faragás a 18. vagy a 19. században készülhetett. (T. Sz.)

19. század
fa; faragott
mag.: 30,5 cm, szél.: 24 cm
Budapest, Néprajzi Múzeum, Itsz. 78211.

Sztripszky Hiador 1909 nyarán Kőrösmezőn több talpas és fali gyertyatartót gyűjtött. A Néprajzi Osztály igazgatójához Máramaroszigetről írt levelében az egyes példányokat a „három ágú”, „színezett”, „kerek talpú”, „hosszú kás fali”, „nagy zöld színes faragott”, „fehér festett egyes”, „barna festett egyes” jelzőkkel illette. A „3 ágú gyertyatartó, gyapjúval átfonott” minden bizonnyal a 78211-es leltári számú darabot jelenti, a tárgy leírócéduláján is szerepel ez utóbbi adat. Hucul „Szentháromság-gyertyatartó”, a rutén egyházművészet emblematikus tárgytípusa. Analógiáit megtalálhatjuk a térség nagy gyűjteményeiben, a kijevi Ivan Honcsar Múzeum a párdarabját őrzi.

A puhafából faragott, talpas, háromágú gyertyatartó a 19. század második felében készült. Festetlen, dekorativitását a gazdag, áttört faragás és az antropomorf ábrázolás adja. Talpa és szára a karos fém gyertyatartók formavilágát idézi, a karok két lendületes, áttört volutából nőnek ki. A test alján a rutén gyertyatartók hagyományos kellekei, textilbojtot idéző faragott függők lógnak.

A háromágú gyertyatartó és a Szentháromság kapcsolata természetesen asszociatív. Ezen a gyertyatartón a csészék alatt megjelenő

II.2.3.

három arc azonban egészen konkrét: középen az Atyaisten, a két szélén a Fiú és a Szentlélek. Az egyházi gyűjtemény két másik Kőrösmezőri származó talpas gyertyatartóján a népművészet sajátos alkotói gyakorlatát figyelhetjük meg: a Szentháromság személyeit virágok/rozetták szimbolizálják.

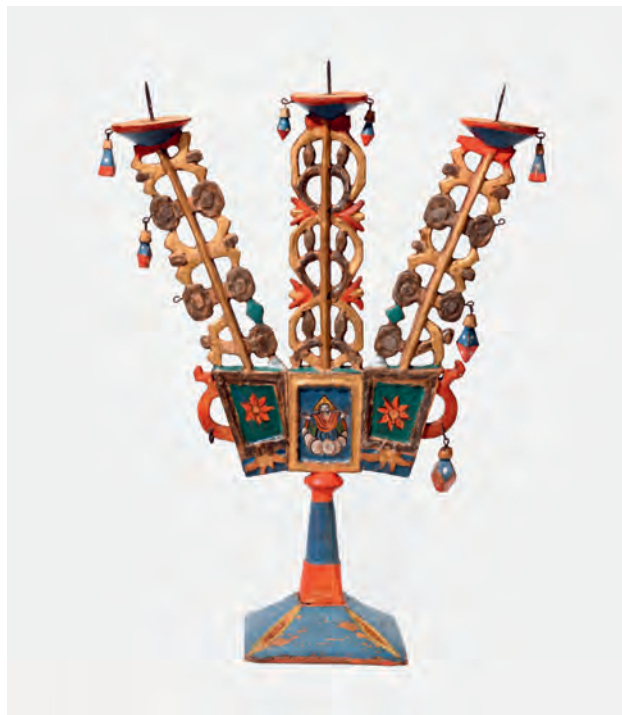
A karok között megjelenő két arc angyali mivoltát apró szárnyak jelzik. Az angyalok első karába tartozó kerubok és szeráfok hagyományosan több pár szárnyát itt a virágok levelei helyettesítik. Így tesz eleget az ábrázolás a keleti egyházban nagy tekintélynek örvendő Dionüsziosz Areopagitész tanításának, miszerint csak az angyalok első kara láthatja közvetlenül az Istent, míg az alacsonyabb rendűek kizárólag általuk. Az egyik kerubfej a gyűjtemény viszonytárságos története során letört, elkallódott. A Néprajzi Múzeum 1991-ben nyílt állandó kiállítására a hiányzó részletet Kutas Eszter restaurátor pótolta. 2019-ben, a gyűjtemény revíziója során az eredeti faragás is megkerült, amit a tárgy történetét gazdagító tartozékként őrzünk.

A háromágú Szentháromság-gyertyatartók minden Szent Liturgia és a vízkeresztvi vízszentelés kellékei voltak. (S. K.)

Közöletlen

Gyertyatartó

Kat. II.65.

fa, faragott, festett

*mag.: 56 cm, szél.: 41,5 cm, vas.: 13,5 cm
Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 126822.*

A háromágú, talpas gyertyatartót Szmik Antal gyűjtötte 1927-ben Máramarosban. A 19. század első felében készült, rutén, ún. Szentháromság-gyertyatartók csoportjába tartozik. Gazdagon faragott, kék és vörös színezésű, aranyozott. Szögletes talpon áll, a szár felett három négyzetes mezőre osztott alapzatról indulnak el a gyertyatartó ágai. Az alapzat középső mezőjében az Atyaistent ábrázoló kis kép látható, feje felett háromszögletű dicsfény, körülötte felhőkoszorú. A két szélső mezőben a Szentháromság másik két személyét helyettesítő domborúan faragott virágfej, alattuk stilizált gyökérszék. A tárgy karakterét a hangsúlyos, áttört, ferde ágak adják. A középső ág széléin a gyökérszék formája, vörös színe ismétlődik. Az ágak végén textilbojtot idéző faragott, kék és vörös függők lógnak. A csészékben vasból készült tűskék.

A háromágú gyertyatartó a görögkatolikus húsvéti liturgia és a vízkeresztvi szertartás kelléke. E tárgy díszítettsége és a kivitelezés magas művészi színvonala templomi használatra utal, de a faragott, háromágú gyertyatartók a térség görögkatolikus otthonaiban is fontos használati és díszítő funkciót töltek be. (S. K.)

Közöletlen

II.2.3. Ruszin fatemplom modellje

Kat. II.66.

(1)

1909

keményfa

mag.: 140 cm, szél.: 102 cm, hossz.: 158 cm

Restaurálás: Balázs Gyula, 2020.

Budapest, Néprajzi Múzeum,

Itsz. 2019.68.1.

A 18. században épült taracújfalui (Felsőneresznic, Новоселиця) görögkatolikus Szent Mihály-templom kicsinyített mása, helybeli ezermester parasztgazda munkája. Nagyobb együttes része volt, melyhez ruszin lakóház, istálló, disznóól, kukoricakas (góré), kút, abora tartozott. A modelleket Vaszkó Elek lelkész 1909-ben vásárolta a községben, és adta el a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának. A múzeum Etnológiai Adattárában megtalálható Semayer Vilibald igazgató decemberben kelt levele, melyekben intézkedik 100 korona kifizetéséről

(2)

a „rutén házmintákért” (Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár, 139/1909). Feltételezhető, hogy a lelkész a múzeum kérésére készítette el a jellegzetes máramarosi falusi építményeket.

A 20. század elején a múzeumi interpretáció kedvelt formája volt a szemléltető modell. Bátky Zsigmond 1906-ban megjelent *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* című munkájában így ír a múzeumi modellkészítés elveiről: „Modelleket tehát csak olyan tárgyakról készíttessünk – ha nem lehet, legalább rajzoljuk vagy fényképezzük le őket –, a melyek vagy el nem mozdíthatók, pl. épületek, malmok, hidak stb.; vagy túlságosan terjedelmesek, pl. ladikok, különféle kasok, ketreczek, kocsik stb. vagy egyáltalában olyanok, hogy lényegükön jóformán alig változtat az, ha kisebb alakban kerülnek is a gyűjteménybe, a mit esetről-esetre kell eldönteni. Mindig szemünk előtt lebegjen azonban az, hogy a minták csak kényyszerűségből, kiegészítőnek születtek. [...] A modellek méretei már most változók lehetnek s az illető készíttető ízlésétől függ, hogy a helyes arányt eltalálja. Épületeknél 1/10-1/20 arány ajánlatos.” (Bátky, 1906, 10–11.)

A Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya az 1910-es években több ház- és templom-moddellel gazdagodott a Keleti Kereskedelmi Akadémia gyűjteményének befogadása révén. Az anyag felügyeletével, gyarapításával a múzeum Györffy Istvánt bízta meg. Az első világháború alatt a Monarchia fogolytáborában élő orosz katonák kedvelt időtöltése volt a faragás: otthonuk jellegzetes épületeit is gyakran jelenítették meg kicsinyített formában. A Keleti Akadémia gyűjteményének leltárkönyvében több tucat templom- és zsinagógamodellt jegyeztek fel (Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár, 1/f-i/7, Archív nyilvántartási könyvek, 3. gyarapodási napló). Az 1950-es években sajnos ezt az anyagot

a Néprajzi Múzeumban felállított bizottság érdektelennek ítélte, és megsemmisíttette. A selejtezési jegyzőkönyvben említett templommodell, melyet példaként meg kívántak őrizni, minden bizonnyal nem orosz hadifogolymunka volt, hanem a taracújfalui makett. A tárgy eredeti leltári számát 1965-ben törölték.

Az ungvári bazilita rendház néprajzi kiállításán 1941-ben készült fotón a Néprajzi Múzeum görögkatolikus anyagának több analógiáját láthatjuk. A háttérben *Tanító Krisztus*-ikon, egy tárlóban faragott talpas kereszték, fedeles fa- és ónkelyhek, fonott pászka. A teremben több, a taracújfalui építményhez hasonló, zsindegyel borított, tornyos fatemplommakettet mutattak be (Iparművészeti Múzeum Adattára, Kőszeghy Elemér ingóságileltára, 1941, Lemez CXXXV.5, 45, 2. kép).

A taracújfalui görögkatolikus fatemplom 1928-ban leégett, de a pusztulás előtti években készült archív fotón jól látható az építmény (Vavroušek, 1929, 209; Сирохман/Syrokhman, 2000, 565–568, fig. 666). Az egyhajós ácsolt templom jellegzetes részlete a bejárat előtt található faragott oszlopú tornác és a felette található gúlisak-fedésű torony.

A makett keményfából faragott, ácsolt szerkezetű, nagy méretű építmény. Egyhajós, kerek szentélyén magas tető. Bejárata faragott oszlopos tornácról nyílik. A templomhajó két oldalán szűk, fekvő formátumú ablakok. Tetejét zsindegy borítja, alatta – a templomhajó két hosszanti falán és a bejárati oldalon – három sor zsindegyből álló vízvető. A templom jellegzetes magas tornya a maketten ma nem látható, alacsony, zsindegyel borított lezárás helyettesíti. A restaurálás során felmerült a torony rekonstrukciója a fotó alapján, ezt azonban muzeológiai megfontolásból elvetettük. (S. K.)

Közöletlen

III. FEJEZET

A GÖRÖGKATOLIKUS IDENTITÁS MEGERŐSÖDÉSE – A BIZÁNCI ÖRÖKSÉG ÉS A BAROKK TALÁLKOZÁSA

III.1. A felekezetszerveződés nehézségei

III.1.1. Véghseő Tamás:

A görögkatolikusok helyzete a 18. században

III.2. Kihívás és válaszok: görögkatolikus barokk?

III.2.1. Terdik Szilveszter: A Munkácsi Egyházmegye és a művészetek a 18. században

III.2.2. Terdik Szilveszter: Az abaújszolnoki oltár

III.2.3. Bakonyi Tímea – Erdős Alexandra – Imrik Zsófia – Kránitz Edina: Az abaújszolnoki oltár restaurálása

III.2.4. Terdik Szilveszter: A magyarkomjati ikonosztázion

III.2.5. Bakonyi Tímea – Erdős Alexandra – Imrik Zsófia – Kránitz Edina: A magyarkomjati ikonosztáz restaurálása

III.2.6. Szabó Irén: Az Eucharisztia színei – A proszforakészítés hagyománya a magyar görögkatolikus egyházban

III.1.1. A görögkatolikusok helyzete a 18. században

Véghseő Tamás

A Propaganda Fide Kongregáció 1718-ban kiadott, az egri püspök joghatóságát a görögkatolikusok fölött megerősítő rendelkezése¹ mintegy fél évszázadra meghatározta azokat a szűkös és egyre szűkülő kereteket, melyek között a Rómával egységre lépett bizánci rítusú katolikusok a maguk egyházi életének fejlesztésén munkálkodhattak. A korszakot és az Egernek való alávetettséget egyfajta kettősség jellemzi. Tény, hogy az ungvári unió megkötését követő évtizedekben nem sikerült a görögkatolikus egyházi élet minőségét a korban szentendnek tartott tridenti normákhoz közelíteni. Ebben az értelemben az a „gyámkodás”, amit Kollonich Lipót bíborostól kezdődően a római katolikus püspökök és tanácsadói² szükségesnek és elengedhetetlennek tartottak, némileg igazolható. Ugyanakkor azok az intézkedések, amelyek Egerben a görögkatolikusokkal kapcsolatban megszülettek, több esetben sem a felzárkózást szolgálták, hanem az elmaradott viszonyokat konzerválták vagy egyenesen súlyosbították. A görögkatolikusok felzárkóztatásában érdekelt központi hatalom – III. Károly, majd pedig Mária Terézia intézkedései révén – előbb „jóindulatú katalizátorként” próbálta a folyamatokat kedvező irányba terelni, majd pedig – felismerve a rítusvikáriátus rendszerének tarthatatlanságát – végérvényesen a görögkatolikusok egyházi autonómiája mellett kötelezte el magát.

III. Károly az 1720-ban kiadott kiváltságlevelé³ mellett a lelkészpénztár (*cassa parochorum*) felállításával (1733) és annak a görögkatolikusokra való kiterjesztésével ösztönözte a bizánci rítusú katolikusok egyházi életének fejlődését. A lelkészek megélhetését biztosító állami jövedelemkiegészítés (*kongrua*) megállapításának előfeltétele a valós jövedelmi viszonyok felmérése volt. Ezt a feladatot Bizánczy püspök utódai – Olsavszky

Simon (1733–1737), Blazsovszky György (1738–1743) és Olsavszky Mánuel (1743–1767) – 1737-től kezdődően több szakaszban kivitelezett összeírások útján végezték el.⁴

A felsorolt rítusvikáriusok közül kiemelkedik Olsavszky Mánuel püspök, aki mintegy negyed évszázados szolgálata során az egyházi élet több területén is fontos és időálló kezdeményezéseket tett, illetve vezette az Egertől való szabadulását folytatott küzdelem utolsó szakaszát.

Olsavszky püspök már egyike volt azon görögkatolikus papoknak, akik a nagyszombati szemináriumban nevelkedve a Munkácsi Egyházmegye új, „Trident-kompatibilis” elitjét képezték.⁵ Helyettesként segítette bátyját, Olsavszky Simon püspököt, majd pedig annak utódját, Blazsovszky Györgyöt. Kinevezése után egy évvel már iskolát alapított Munkácson, ahol papok, kántorok és tanítók képzésére tett kísérletet. 1746-ban latintankönyvet jelentetett meg, mely az alapvető hittani ismereteket latinul és egyházi szláv nyelven tartalmazta.⁶ Kísérletet tett egy szláv betűkészlettel is rendelkező nyomda felállítására, hogy az egyházmegyéjét sújtó szertartáskönyvhiányon enyhítsen. Ez a próbálkozása nem járt sikerrel.⁷ 1750–1752-ben kánoni látogatást⁸ végzett hatalmas kiterjedésű egyházmegyéjében, melynek végén, majd pedig 1756-ban ismételten, egyházmegyei szabálygyűjteményt adott ki a szentségek kiszolgáltatására és a papság életvitelére vonatkozóan.⁹ A Bizánczy püspök által elkezdett, de félbemaradt máriapócsi templomépítést befejezte, s a kegyhely vezetését – Barkóczy egri püspök és a nyírbátori minoriták ellenkezését legyőzve – bazilita szerzetesekre bízta (1. kép).¹⁰ Munkácson püspökiszékház-építésbe kezdett, miután a baziliták kezdeményezésére el kellett hagynia

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Hodinka, 1909, 541–542.

² A jezsuita tanácsadók elképzeléseihöz: Véghseő Tamás: Jezsuiták és görögkatolikusok Északkelet-Magyarországon a 17. század második felében, in: Szabó Irén (szerk.): *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon: Művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének 350. évfordulója alkalmából*, Sárospatak, 2014, 214–226.

³ Vö. az előző tanulmányommal ebben a kötetben.

⁴ Erről lásd: Véghseő–Terdik, 2015.

⁵ Munkásságához: Lacko, 1961 és Udvari, 1994, 180–187.

⁶ *Elementa puerilis institutionis in lingua latina*, Hasonmás kiadás Udvari István gondozásában, Nyíregyháza, 1999.

⁷ Hodinka, 1909, 813.

⁸ Ennek jegyzőkönyvei: Véghseő–Terdik–Simon–Majchrics–Földvári–Lágler, 2015.

⁹ Udvari, 1994, 181–187.

¹⁰ Puskás, 1995, 172–175; Terdik, 2014a, 35–37.

(1)

a munkács-csernekhegyi kolostort, a munkácsi püspökök hagyományos székhelyét.¹¹ Mária Terézia utasítására 1746-ban, majd 1761-ben az erdélyi román görögkatolikus közösségeket látogatta, s felvette a harcot az uniót támadó szerb vándorszerzetesekkel. Erdélyi működésének összegzése az unió megtartására buzdító, több nyelven is kiadott beszédgyűjteménye.¹²

Buzgó püspöki szolgálatának legnagyobb próbatétele és egyben életének legkeményebb küzdelme a görögkatolikusok érdekeinek képviselete volt az egri főpásztorok, Barkóczy Ferenc (1744–1761) és Eszterházy Károly (1762–1799) püspökkel szemben.

A két egri püspök intézkedései közül a leglátványosabb rendelkezés Barkóczy Ferentől származik. Az egri főpásztor 1747. május 8-án elrendelte, hogy a görögkatolikus papok

a területileg illetékes római katolikus papok káplánjai legyenek¹³ – tehát a latin plébánosok úgy felügyelik a görögkatolikus papok ténykedését, ahogy az egri püspök felügyeli a rituális helynökké degradált munkácsi püspök tevékenységét. Ezzel az intézkedéssel Barkóczy püspök hivatalosan is másodrangú katolikusokká nyilvánította a görögkatolikusokat, ami természetesen tiltakozást váltott ki, és a fentebb említett konfliktus újabb szakaszához vezetett.

A rendelkezést követően Barkóczy püspök a kánoni vizitáció eszközével élve hozzálátott a görögkatolikus klérus ellenőrzéséhez. Közismert, hogy egyáltalán nem volt elégedett azokkal a tapasztalatokkal, amelyeket körútja során első kézből szerzett. Negatív tapasztalatait jegyzőkönyvbe is foglalta, s az általa kifogásoltak kijavítására már 1748 júliusában – a források

¹¹ Terdik, 2014a, 25–27.

¹² A magyar változata: *A szeretet kötele az az a nap-keleti és nap-nyugati anya szent egy-ház-közt-ülő egygyességről lőtt beszéd*, Péts, [év nélkül]. Latinul: *Sermo de sacra occidentalem inter, orientalem Ecclesiam unione...*, Tyrnaviae, 1761. Basilovits, 1799, III, 48–79.

¹³ Pekar, 1992, 51.

szerint meglehetősen megalázó körülmények között és újabb hűségköt követelve – kötelezte Olsavszky Mánuel munkácsi püspököt.¹⁴

Az egri püspök számára elfogadhatatlan állapotok és gyakorlatok felsorolására tekintve megállapíthatjuk, hogy azok között vannak valós egyházfegyelmi problémák, de akadnak olyanok is, melyek csupán a bizánci rítusú egyház eltérő gyakorlatának a meg nem értését és ebből fakadóan el nem fogadását tükrözik. Vitathatatlan, hogy a görögkatolikus papság műveltségi viszonyai, teológiai képzettsége még mindig nem illeszkedett teljes mértékben a kor elvárásaihoz. Kétségtelen az is, hogy a megözvegyült papok újbóli házasságának elterjedt gyakorlata sem felelt meg az előírásoknak. Az érvényben lévő, s a Propaganda Kongregáció 1718-ban kiadott egyértelmű utasításában szereplő előírásoknak az a gyakorlat is ellentmondott, hogy a görögkatolikusok nem tartották meg a latin egyház ünnepeit (ahogyan a püspök fogalmaz: inkább otthon henyéltek), illetve az is, hogy a liturgiában nem kommemorálták a főpásztort, vagyis az egri püspököt.

Ezekkel szemben viszont nehéz az igazolható kifogások közé sorolni az olyasféle szemrehányásokat, amelyek alapja egyértelműen a bizánci rítus hagyományaival szembeni elutasító hozzáállás. Ilyen például a kisdetek megáldoztatása, amivel az egri püspök elsősorban Szatmár vármegyében találkozott, és amit be is tiltott. Szintén értetlenkedve írt a zeon szertartásáról, melynek során a Szent Liturgiában a pap a Szent Vérhez néhány csepp meleg vizet ad ezekkel a szavakkal: „Szentlélekbe vetett hit melegsége.” Hasonlóképpen nehezen igazolható az, hogy a püspök felrója a görögkatolikus papoknak: nem ismerik és nem végzik az *Úrangyala* (*Angyali üdvözlét*) imádságát úgy, ahogyan azt Magyarországon az udvardi zsinat 1307 óta előírja (harangszóra, térdhajtással). Tévedésként rótta fel azt is, hogy a betegek szentségének kiszolgáltatásakor a görögkatolikusok törekednek arra, hogy hét pap legyen jelen, s ha ez nem megoldható,

akkor a jelen lévő pap vagy papok mind a hét pap helyett elmondják az imádságokat.

A görögkatolikus egyházi élet vélt vagy valós visszásságainak kijavítása érdekében Barkóczy püspök egy instrukciót állított össze, mely tükrözte azon meggyőződését, hogy a görögkatolikusok egyházi életének szintje, minősége még mindig messze áll a tridenti normáktól és a modern felekezeti ismérveitől, ezért a felügyeletüket, irányításukat szorosabbá kell fogni. Ha a maguk útját járják, akkor az előbb-utóbb a hitbeli kérdésekben való önállósodásra fog vezetni, vagyis lényegében magát az uniót veszélyezteti. Az instrukciót végül Mária Terézia utasítására nem tette közzé.¹⁵ Az uralkodó elrendelte azt is, hogy a Helytartótanács kövesse figyelemmel a konfliktus alakulását.¹⁶ Egyúttal a megoldás előkészítéseként támogatásával Egerben megindult a görögkatolikus papok képzése. Ahogy fentebb említettük, 1744-ben ugyan Olsavszky püspök is létrehozott Munkácson egy iskolát, melyben felszentelt papok is tanultak, de az nem papnevelő intézet volt. Annak megteremtésére az egri püspök vikáriusaként önálló jövedelem híján esélye sem lehetett. 1754-től az egri szemináriumban a Mária Terézia által biztosított évi 1200 forint segítségével saját rítustanárs vezetése alatt hat görögkatolikus papnövendék tanulhatott.¹⁷ Tekintve, hogy ebben a korszakban öt-hatszáz görögkatolikus pap működött a térségben, az egri képzés önmagában nem számolhatta fel a papképzés hiányosságait. Ugyanakkor az esztergomi érsekek által a szepességi parókiákról származó tehetséges görögkatolikus ifjaknak a nagyszombati egyetemen biztosított képzési lehetőséggel együtt az egri ösztöndíjak legalább a görögkatolikus vezetői elit képzésének kereteit garantálták.¹⁸

Az egri püspökök korlátozó intézkedéseinek miértjét kutatva elsősorban a térséget jellemző számadatokat kell megvizsgálnunk. A 18. század közepén a munkácsi rítusvikárius püspök megnyirbált joghatósága alá ezeregy-százhuszonkilenc görögkatolikusok által lakott település tartozott. Ezek közül azonban csupán

¹⁴ Дулишкович, Иван: *Исторические черты Угро-Русских*, III, Ungvár, 1877, 137–149.

¹⁵ Az instrukció kiadása: Véghseő Tamás: *Barkóczy Ferenc egri püspök kiadatlan instrukciója az Egri Egyházmegye területén élő görögkatolikusok számára (1749)*, Nyíregyháza, 2012.

¹⁶ Hodinka, 1909, 607.

¹⁷ Bővebben: Földvári Sándor: Eger szerepe a kárpátaljai ruszin, görög katolikus kultúrában, in: Beke Margit – Bárdos István (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat metszéspontján: A nemzetközi történetes konferencia előadásai*, Esztergom, 1994, 297–308.

¹⁸ Véghseő, 2013, 50.

négyszázötvenhárom, vagyis kb. 40 százalék volt tisztán görögkatolikus. Hatszázhetvenhat, vagyis mintegy 60 százalék felekezetiileg vegyes helység volt, ahol görögkatolikusok együtt éltek a római katolikusokkal és/vagy a két protestáns felekezet valamelyikével vagy mindegyikével.¹⁹ A vegyesen lakott településeken az egyes felekezetek jövőjével kapcsolatban nagy jelentőséggel bírt a helyben lakó pap, aki a születéstől a halálig végigkísérte híveit, és a vegyes házasságok sorsára, az azokból születő gyermekek felekezeti hovatartozására döntő hatást gyakorolt. Ezen a területen a térségben jelen lévő felekezetek közül kétségtelenül a római katolikusok álltak a legrosszabbul. Maga Barkóczy püspök több alkalommal is elismerte, hogy egyházmegyéjében egy latin szertartású papra három-négy görögkatolikus pap jut. 1745-ben az egri egyházmegyében mindössze kétszáznegyvenegy plébános és tizenhét káplán működött, s volt olyan vármegye (Máramaros), ahol egyetlen római katolikus pap sem élt.²⁰ Ezzel szemben a görögkatolikus papok száma ugyanebben az időszakban meghaladta a nyolcszázat. A tendenciák pedig arra utaltak, hogy a görögkatolikusok által lakott helységek száma elsősorban a déli irányú ruszin migrációnak köszönhetően tovább nő. A latin szertartású katolicizmus szempontjából az is aggasztó jelenségnek tűnhetett, hogy eredetileg római katolikus templomok kerültek át a görögkatolikusok használatába azokon a településeken, amelyeknek az őslakossága járvány miatt részben vagy teljesen kihalt, s helyükre görögkatolikus lakosok érkeztek. A Szepességben működő görögkatolikus parókiák száma rövid időn belül megduplázódott.²¹

Azokat a görögkatolikusok szempontjából súlyosan korlátozó intézkedéseket tehát, melyek az egri püspökök nevéhez fűződnek, elsősorban a felekezeti térnyerés/térvesztés kontextusában kell értelmeznünk. Az egri főpásztorok számára

reális veszélyként jelent meg az a lehetőség, hogy a demográfiai változások, vagyis a görögkatolikusok létszámának növekedése megváltoztatja egyházmegyénk területén a felekezeti arányokat. Ezért törekedtek arra, hogy a görögkatolikus közösséget a lehető legnagyobb mértékben integrálják a helyi katolikus egyházba, s fölötté a lehető legszorosabb felügyeletet gyakorolják.

Az egri püspök és a görögkatolikusok közötti ellentétből származó konfliktusok az 1760-as évekre teljesen aláaknázták a két felekezet közötti viszonyt, sőt 1765-ben Hajdúdorogon, a Munkácsi Egyházmegye legnagyobb parókiáján skizmatikus mozgalom is útjára indult az unió felbontása érdekében.²² A római katolikus hierarchiának való alávetettség és annak következményei olyan kudarcélményt jelentettek a görögkatolikusok egy részének, hogy ennél a karlócai szerb metropolitának való alávetettséget is elviselhetőbbnek tartották. A dorogi skizmatikus mozgalom ugyan hamar elhalt, de világossá vált, hogy a probléma megoldása nem tűr halasztást. Mária Terézia megtette a szükséges lépéseket a Szentszék irányába, Bacsinszky András, a korszak kiemelkedő görögkatolikus egyházi személyisége²³ pedig Bradács János 1768-ban kinevezett vikárius püspök²⁴ és a papság bizalmát élvezve tájékoztatta a császárnőt a kialakult helyzetről. 1769 őszén Bacsinszky vezetésével küldöttség indult Bécsbe, hogy beszámoljon az udvarban arról a megalázó fogadtatásról, amelyben Eszterházy Károly egri püspök már nem először részesítette Bradács János püspököt és kíséretét.²⁵ Az egyházmegye felállításának ügye – hosszas egyezkedések és diplomáciai csörték után – végül 1771-ben oldódott meg, amikor a Szentszék jóváhagyásával Mária Terézia intézkedett a kánoni felállításról.²⁶ Az egyházmegye püspöke Bradács János lett, aki viszont már 1772-ben elhunyt. Ekkor nevezték ki Bacsinszky Andrást, akinek majd négy évtizedes püspöki

¹⁹ Šoltés, 2010, 235.

²⁰ Sugár István: *Az egri püspökök története*, Budapest, 1984, 184.

²¹ Šoltés, 2010, 238.

²² Bővebben: Janka, 2014.

²³ Bacsinszkyhez: Véghseő, 2014.

²⁴ Bradács-hoz: Udvari, 1994, 187–190.

²⁵ Véghseő, 2013, 52–53.

²⁶ Bővebben: Janka György: A munkácsi egyházmegye felállítása, *Athanasiana*, 4(1997), 57–81. Alexander Baran (coll.): *Monumenta Ucrainae Historica*, XIII, *De processibus canonicis Ecclesiae Catholicae Ucrainorum in Transcarpathia*, Roma, 1973. Vanyó Tihamér Aladár: *A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról, 1611–1786*, Budapest, 1986, 107–113.

szolgálata során a görögkatolikusok egyházi és társadalmi integrációja végbement (2. kép).

Bacsinszky András püspöki szolgálata részleteinek bemutatása előtt érdemes felidézni dorogi éveinek egy fontos jellegzetességét, mely a görögkatolikus integráció folyamata szempontjából is jelentőséggel bír. Hajdúdorogi évei alatt Bacsinszky teljes mértékben alkalmazkodott az őt körülvevő népi-nyelvi viszonyokhoz. Az anyakönyveket egyházi szláv nyelven vezette, a hívekkel, a városi hatóságokkal és a szabolcsi papsággal magyarul, a vármegyei hatóságokkal latinul, az egyházmegyei hatóságokkal rutén nyelven levelezett. Ezt a fajta nyelvi szinkretizmust püspök korában is megőrizte, sőt az akkor születő magyar nyelvű liturgikus fordításokat is támogatta.²⁷ Ez egy alapvető nyitottságra utal, mely a más nyelvek és kulturák megbecsülésében és értékelésében nyer kifejeződést. Jóllehet ruszin népének hű gyermeke volt, annak kultúráját fejleszteni akarta, mégsem tekintett ellenségesen vagy veszélyforrásként más nyelvekre, hanem azokban felfedezte a közös kincs újabb kifejeződési formáit, illetve elismerte azok kultúrák közvetítő szerepét.²⁸

Bacsinszky püspöki kinevezése után²⁹ néhány hónappal Mária Terézia egy igen nagy jelentőségű értekezletre hívta Bécsbe a magyarországi bizánci rítusú katolikus püspököket.³⁰ A különböző egyházmegyékben egymástól eltérő jogszokások és fegyelmi előírások voltak érvényben, amin célszerűnek tűnt változtatni. Mária Teréziának az volt a kívánsága, hogy a görögkatolikus püspökök együtt válasszák ki a kinyomtatandó egyházi könyveket, határozzák meg azok nyelvét, egységesítsék a vitatott liturgikus szövegeket. A bécsi horvát kollégiumban tanácskozó püspököknek dönteniük kellett az ünnepek számának kérdésében is, mivel a királynő ezt – gazdasági és társadalmi megfontolásból – tizenhatban kívánta maximálni. Ebben a kérdésben hosszas viták után a püspökök azt kérték az uralkodótól, hogy az ünnepek csökkentését rendelje el az ortodox felé is. A tárgyalások egyik fontos napirendi pontja a papság életkörülményeinek javítása volt. A főpásztorok a kérdés egyedüli megoldását az egyesült papok számára

(2)

kiadott királyi kiváltságlevelek érvényesítésében látták. Ezek a görögkatolikus papságot egy szintre helyezték a latin szertartású papokkal. A püspökök konkrét javaslatokat fogalmaztak meg a királynőnek: építtessen lelkészlakásokat, mérse ki mindenütt a papság megélhetését biztosító parokiális földeket, rögzítse a papok járandóságának mértékét, melyet a hívek kötelesek biztosítani, adott esetben állami alapokból gondoskodjon a papok megélhetéséről. A vármegyéket és a földesurakat a görögkatolikus iskolarendszer kiépítésére kívánták ösztönözni. A társadalmi megítélés szempontjából fontosnak tartották annak rendeleti úton történő szabályozását is, hogy a hivatalos iratokban

²⁷ Nyirán, 2014.

²⁸ Bővebben: Udvari, 1994, 196–201; Udvari, 1997, 134–160.

²⁹ Baán István: Bacsinszky András munkácsi püspökké való kinevezése, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Bacsinszky András munkácsi püspök: A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2014, 61–84.

³⁰ A püspökök bécsi színódusának forrásai: Lacko, 1975.

III.1.1.

a Rómával egyesült keletieket ne görög szertartású egyesülteknek, hanem görög szertartású katolikusoknak, papjaikat pedig ne pópáknak, hanem lelkészeknek vagy parókusoknak nevezzék. A püspökök felemelték szavukat a római katolikus szerzetesek népmissziói ellen is, melyeket a görög-katolikus közösségekben azzal a céllal szerveztek, hogy a bizánci rítusú katolikus híveket megnyerjék a latin szertartás számára. Kérték a királynőt, hogy buzdítsa a latin főpásztorokat a görögkatolikusok megbecsülésére.

Mária Terézia a magyar kancellária véleményének meghallgatása után, 1773. június 28-án a szinódus határozatait jóváhagyta, és utasítást adott az ott felszínre került problémák megoldására.

A Munkácsi Egyházmegye fejlődésének folyamatába illeszkedik az, hogy a királynő 1776. július 12-én héttagú káptalant állított fel.³¹ Kinevezte az első kanonokokat, és gondoskodott a fizetésükről. Mivel a munkácsi püspököknek földbirtokuk nem volt, és mindössze két bizonytalan jövedelmi forrás állt rendelkezésükre: a katedratikum, vagyis az a csekély összeg, amelyet a papok vagy egyházközségek a püspöknek évente befizettek, valamint a papszentelések után járó illeték, Mária Terézia 1776. október 23-án kelt adománylevelével a tapolcai apátságot adományozta a munkácsi püspökségnek. Bacsinszky András – elsőként a magyarországi görögkatolikus püspökök közül – a főrendiház tagja és valóságos belső titkos tanácsos lett.³² A főrendiház tagjaként részt vett az 1790–1791., az 1792. és az 1796. évi országgyűléseken, amelyeken alkalma nyílt az akkor kibontakozó nemzeti mozgalom alapelveivel megismerkedni, hogy azokat aztán ruszin népe felemelése érdekében adaptálja.

A tizenhárom vármegyére kiterjedő munkácsi püspökségnek Bacsinszky korában hétszázhuszonkilenc parókiája volt, ugyanannyi pappal, akik hatvan esperesség területén működtek.³³ A püspök az egyházmegye kormányzásának megkönnyítésére a már meglévő máramarosi vikariátus mellett felállította a szatmári (1776) és a kassai (1787) külhelynökséget.

(3)

A püspökség székhelye 1778-ig Munkács városában, ezt követően pedig Ungvárott volt, ahol a püspökség megkapta a felosztott jezsuita rend épületét.³⁴

A püspöki székhely Ungvárra történt átvitelével a papnevelő intézet ott kapott helyet (3. kép). A képzés négyéves lett. Munkácson, illetve Ungváron kívül a 18. században Nagyszombatban, Egerben, Bécsben, Pesten és Lembergben is tanultak Munkács egyházmegyei klerikusok. Bacsinszky püspök egyik 1805-ös körlevelében leírta, hogy állami finanszírozásban Ungvárott, Nagyszombatban, Egerben, Pesten százhusz Munkács egyházmegyei klerikus tanult. Több körlevelében is szólt a szívügyének tekintett papképzésről. A felvételi legfontosabb előfeltételül a liturgikus, az egyházi szláv nyelv ismeretét, s az egyházi éneklésben való jártasságot jelölte meg. Bacsinszky felhívta a címzettenek figyelmét arra: a liturgikus nyelv, az anyanyelvi műveltség, az „orosz szertartás” kárát látja annak, ha az ifjak

³¹ A káptalan statútumait közli: Papp György: *A munkácsi egyházmegye székeskáptalanjának statútumai*, Ungvár, 1942.

³² Forgó András: Batthyány József esztergomi érsek szerepe a görögkatolikus egyháziak országgyűlési részvételében, *Athanasiana*, 36(2013), 69–81.

³³ A Munkácsi Egyházmegye 1792. és 1806. évi adatai: Bendász–Koi, 1994; Udvari, 1990.

³⁴ Az átalakításhoz bővebben: Terdik, 2014a, 76–128; Bacsinszky püspöki reprezentációjához: Puskás, 2014.

a középfokú latin stúdiumok után latin (római katolikus) szemináriumokban tanulnak tovább. Elrendelte, hogy a parókusok a fiaikat a felvételi előtt „tanítsák meg atyai nyelvükre, vallásukra és tudományukra, illetve erősítsék meg bennük ezeket”. Bacsinszky azt is kötelezővé tette, hogy a latin iskolákba járó, a papi hivatásra készülő ifjak a vakációban a „ruthén tudományokból” vizsgát tegyenek.³⁵

A püspök nagy hangsúlyt fektetett a kántorképzésre is. A görögkatolikus falvak számára kántortanítókat képeztek a nagykárolyi iskolában, ezenkívül a monostori iskolákban: Krasznibrodon, Bukócon, Munkácson, Máriapócon. A század utolsó harmadából adatok vannak arról is, hogy esperesi kerületek székhelyén folyt kántorképzés, így például Hajdúdorogon ruszin és román nyelven. A görögkatolikus tanítóképzés csak az ungvári képző felállításával oldódott meg 1793-ban, amely intézményben az oktatás a korabeli ruszin irodalmi nyelven folyt.³⁶

A püspök az oktatás legalsó szintjének, a népiskolai hálózatnak a fejlesztését is fontosnak tartotta. A katolikus kisiskolák tananyagát már több mint két évszázaddal korábban, az 1560-as nagyszombati rendelkezések megszabták: a katekizmus szövege, olvasás, írás és éneklés. A körlevelek tükrében lényegében ugyanezeket látjuk a ruszin kisiskoláknál is. A nép- vagy kisiskolák legfontosabb feladatának azonban Bacsinszky a keresztényi tudományok tanítását és a katekizálást tartotta. Körleveleiben a katekizálást mindkét nembeli gyermekek számára hatéves kortól tizenéves korig rendelte el. Az óriási könyvhiány miatt a tanításnak ezt a formáját a legtöbb helyen könyv nélkül végezték. A katekizmus hiányán csak Kutka János (aki 1799-ben ruszin ábécéskönyvet is megjelentetett) 1801-ben Budán kiadott munkája enyhített. Kutka katekizmusának megvásárlását Bacsinszky külön körlevélben rendelte el minden egyházközség számára. A kate anyagából házasság előtt a fiataloknak vizsgát kellett tenniük. A kántorokat pedig kötelezte arra, hogy a könyv egész anyagát kívülről tanulják meg, mert „aki mást akar tanítani, az maga is legyen tanult”.³⁷

Az Egyetemi Nyomda igazgatójának kezdeményezésére a Helytartótanács 1806-ban kikérte Bacsinszky véleményét arról, milyen könyvek kiadására tart igényt egyházmegyéje népiskolái számára, s milyen betűkkel történjen a nyomtatás. Bacsinszky mintegy tucatnyi tankönyv megjelentetésére nyújtott be igényt. A jó erkölcsök, a keresztényi tanítások, a szertartástani ismeretek elsajátításához szükséges tankönyvek kiadásán kívül szükségesnek tartotta számtankönyvet, a jó állampolgár kötelességeit részletező tankönyv kinyomtatását is. Ez utóbbiakat a bibliai történetekhez hasonlóan népnyelven kívánta közreadni. Szintén az ő kezdeményezései közé sorolandó az 1804-ben, illetve 1805-ben a budai Egyetemi Nyomdában megjelent ötkötetes ruszin nyelvű *Szentírás*, melynek szövegét a későbbi eperjesi püspök Tarkovics Gergely gondozta.³⁸

A Bacsinszky-korszak kezdeményezései és látványos eredményei egy másfél évszázadra elnyúló, időnként teljesen elakadó, majd új erőre kapó integrációs folyamatot zárnak le. A folyamat motorja Mária Terézia korától kezdve egyértelműen a bécsi udvar, melynek egyház- és társadalompolitikájában a görögkatolikusok mint a központi államhatalom helyi szövetségesei különleges szerepet kaptak.

A püspök 1809-ben bekövetkezett halálával a Bacsinszky-korszak már a magyar reformkorban zárul. A magyar nemzeti érzés fellángolása, a „nemzet” szakralizációja, az ebből fakadó igazodáskényszer a magyar és magyarországi görögkatolikusok számára új lehetőségeket és új kihívásokat hozott.

Képjegyzék

1. A máriapócsi kegytemplom főkapuja Olsavszky Mánuel püspök címerével
2. Franz Linder: *Bacsinszky András püspök portréja*, 1792. Ungvár, Boksay József Kárpátaljai Megyei Szépművészeti Múzeum
3. Mária Terézia az ungvári szeminárium (vár) alaprajzával. Kőszeghy Elemér ingóság-leltára, Iparművészeti Múzeum, Adattár, CXXXVII. 26. lemez

³⁵ Udvari, 2001, 76. Továbbá: Vasil, 2014.

³⁶ Udvari, 2001, 77.

³⁷ Udvari, 2001, 78–81.

³⁸ Kocsis, 2014. Bacsinszky püspök könyvtáráról: Végheő, 2016.

III.1.1. Olsavszky Mánuel munkácsi püspök portréja

Kat. III.1.

1758–1767 között, Spalinszky Mihály
vászon, olaj
250 × 167 cm
Restaurálás: Kerekes Elek, 1988.
Máriapócs, Nagy Szent Bazil-rend gyűjteménye,
Itsz. 2017.9.1.

Az egész alakos portré Olsavszky Mánuel munkácsi püspököt (1743–1767) ábrázolja. A főpap egy négyzethálós padlózatú szoba közepén áll, kissé balra fordulva, és felénk tekint. Öltözete a korabeli szokásnak megfelelően a keleti és a latin főpapi ruhadarabokat kombinálja: vörös gombos sötét reverendáját cingulum köti át, fölötte mintás sötétkék brokátból készült grékát és vöröses sötétbarna mandiaszt visel. Feje fedetlen, hosszú, hullámos, kissé őszes haját kettéválasztva viseli. Jobbját áldásra emeli, bal kezével hangsúlyosan ötvösmű mellkeresztjét fogja, ami a főpapi arcképek sajátos rangjelző ikonográfiai motívuma. Mellette jobbra a vörös bársonnyal

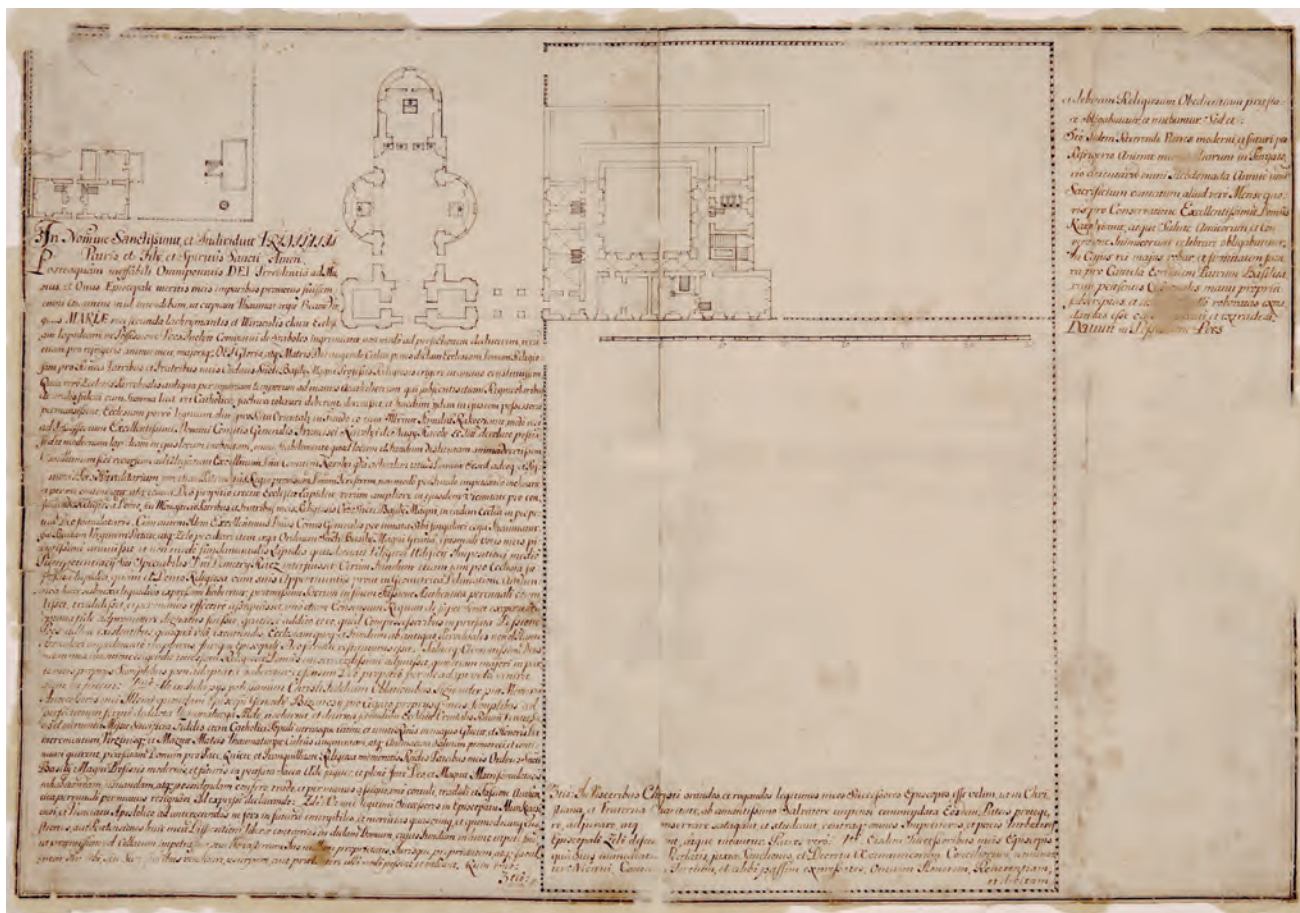
letakart asztalon a püspöki liturgikus és hatalmi jelvények – a mitra, a pásztorbot és az evangéliumos könyv –, valamint a főpapi erényekre utaló további tárgyak láthatók: egy díszes váza liliomfélével és az asztalról látványosan lelógó tervrajz körzövel. A sötét szobában baloldalt intarziával díszített könyvszekrény áll, mögötte az ablakfülke felől beáramló fény tágítja a teret; a szoba eleganciáját a barokk motívumos falfestés és a háttérrel lezáró sötétkék aranyrojtos függöny hivatott emelni. A kompozíció régies perspektívaábrázolást alkalmaz, a könyvszekrény síkja és az asztal hátul meredeken emelkedő felülete szinte középkorias megoldásnak hat. Ennek ellenére – a barokk ideál szerint – az erényes, tudós és mecénás főpap képmása ez, amely reprezentatív jellegét épp az egész alakos megjelenítésnek köszönheti. A tervrajz ábrázolása annak állít emléket, hogy Olsavszky Mánuel püspök volt az, aki lendületet adott a máriapócsi templom elakadt építkezéseinek, és a zarándokhely kiszolgálására bazilita kolostort is építtetett.

A képmás festőjére a püspök halálakor, 1767 novemberében kelt levél utal, amelyben utódja, Bradács János intézkedik a temetés szervezése ügyében, és ravatalképeket, illetve az életében készült képmásról mellképes másolatot festet egy Mihály nevű festővel (Máriapócsi Bazilita Levéltár). A festmény stiláris jegyei alapján a mester Spalinszky Mihály volt, akinek nemcsak szakrális témájú művek, ikonok fűződnek a nevéhez, hanem a portréfestésben is járatos volt. Hozzá kapcsolható több képmás is, melyek közül Olsavszky Mánuel egyik félalakos portréja az ungvári Boksay József Kárpátaljai Megyei Szépművészeti Múzeumban az egész alakos képmással teljesen egyező festői eszközökkel készült. A félalakos arcképváltozat a munkácsi püspökök portrégalériájának egyik darabja. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 2009, 102–103.
Terdik, 2014a. (A portréről: 41, 25. kép.)

III.1.1. A máriapócsi kegyhely egyházi épületeinek alaprajza Olsavszky Mánuel püspök rendelkezésével Kat. III.2.

1753. december 1.
papír, tinta
35,8 × 52,5 cm
Restaurálás: Kovács Péter, 2020.
Máriapócs, Nagy Szent Bazil-rend gyűjteménye
Az irat külzetén olvasható felirat: *Delineatio Ecclesiae M[aria]-Pocsiensis, et testamentum Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Michaelis Olsavszky Episcopi Rossiensis, et Munkácsiensis*

Olsavszky Mánuel munkácsi püspök a dokumentum első részében összefoglalja, hogy milyen módon sikerült elődei munkáját folytatva a pócsi kegytemplom építését lassacskán befejeznie. Külön kitér Károlyi Ferenc, az egykori Rákóczi-birtokok tulajdonosaként helyi földesúrrá váló gróf szerepére, aki nem csupán az új, szilárd anyagból emelt kegytemplom, hanem a hozzá csatlakozó bazilita monostor alapításában, majd építésében is tevékeny részt vállalt 1749-től, a rendház ünnepeyes alapkőletételétől kezdve. Az írás második felében öt pontba szedve pedig a monostorba költöző bazilita szerzetesek kötelességeit, feladatait foglalja össze. A dokumentum érdekessége, hogy

a szövegen kívül a parókia, a kegytemplom és a bazilita rendház, valamint a hozzájuk tartozó kert kerítésének alaprajzát is pontosan közli. Különösen figyelemre méltó a templom északi oldalán álló egykori parókia épülete és udvara, mivel ez az épület a 19. század közepére teljesen elenyészett. A rajzból az is kiderül, hogy 1753-ban a rendház épülete még korántsem volt kész, a keleti szárny teljesen hiányzott. (T. Sz.)

Irodalom

Litterae Cessionales... Episcopi M. Olsavszky, quad Monasterium M. Pocsense, in: Basilovits, 1799, III, 37–41 [teljes szövegkiadás].
Puskás, 1995a, 175, 8. kép.

III.1.1. Mária Terézia királynő

Kat. III.3.

1770, Joseph Ducreux (1735–1802) és Jacob Matthias Schmutzer (1733–1811)

papír, színezett rézmetszet

38,7 × 27,2 cm (körülvágott)

Jelezve balra és jobbra a kép alatt: Gemalt von Du Greux K. K. und K. Französl. Maler / In Kupfer gegraben von Jacob Schmutzer K. K. Hof Kupferstecher 1770.

Felirata: MARIA THERESIA ROM. IMPERTATRIX VIDVA. HVNGARIAE. BOHEMIAE ETC. REGINA. ARCHIDVX AVSTRIAE. DVX BVRG. ETC. M. PRINC. TRANSYLVANIAE. COMES TYROLIS ETC. MNM TK, ltsz. 3264.

Mária Terézia magyar királynő (1740–1780) kezdeményezésére 1771-ben XIV. Kelemen pápa megalapította a munkácsi görögkatolikus egyházmegyéjét, majd VI. Piusz pápa – szintén az uralkodónő támogatásával – 1777 júniusában kiadott bulláiban jóváhagyta a nagyváradi („Indefessum Personarum...”) és a kőrösi („Charitas illa...”) görögkatolikus egyházmegyéek felállítását is. A képen fekete ruhában és főkötőben látható az uralkodónő, aki férje, Lotaringiai Ferenc német-római császár 1765. évi halála után nyilvános

szerepléseinek és reprezentatív képmásainak uralkodásának hátralévő tizenöt évében mindig gyászruhában jelent meg. Mellén nagymesterként az általa 1764-ben megalapított Szent István Rend ékkövekkel díszített keresztjét viseli női csokorszalagon. A metszet előképéül szolgáló festményt a lotaringiai származású Joseph Ducreux (1735–1802) készítette, aki 1769-ben azért ment a bécsi udvarba, hogy a francia trónörökös (a későbbi XVI. Lajos) menyasszonyának, Marie Antoinette-nek a hivatalos portréját elkészítse. A császári család több tagját is lefestette; Mária Teréziáról készített pasztellképe ma a bécsi Képzőművészeti Akadémia gyűjteményében található (Akademie der bildenden Künste, Inv. Nr. 207). Az idősödő királynő már ritkán ült modellt művészeknek, ezért Ducreux arcképe hallatlan népszerűsége miatt számos másolat készült, és jó néhány róla készült metszetet ismerünk. (G. M.)

Irodalom

Koschatzky, Walter (Hrsg.): *Maria Theresia und ihre Zeit* [Ausstellung Katalog, Schloß Schönbrunn], Wien, 1980, Kat. 34.02a.

Papp Júlia: Adatok Mária Terézia ikonográfiájához, *Aetas*, 25(2010), 2. szám, 141–154.

Iby, Elfriede et al. (eds.): *Maria Theresia 1717–1780: Strategist, mother, reformer* [Ausstellung Katalog, Schloß Schönbrunn], Wien, 2017, Kat. HM 23.2.

III.1.1. Bacszinsky András munkácsi püspök portréja

Kat. III.4.

1773 és 1777 között, ismeretlen festő
vászon, olaj
61 × 46 cm
Restaurált.
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, Iksz. 1999.67.

A képmás Bacszinsky András munkácsi görögkatolikus püspök (1772–1809) félalakos ábrázolása, amely jól érvényesül az egynemű sötét háttér előtt. A festmény kompozíciója a korabeli barokk főpapi képmások beállításait követi. A püspök kissé jobbra fordul, miközben fejével szembenézettel felénk tekint. A görögkatolikus püspökök korabeli latinizált viseletének megfelelően öltözte vörös cingulummal átkötött vörös gombos, kékesfekete reverenda és vörös bélésű, vörös galléros pallium. Fején vörös pileolust visel. A festmény a főpapi portrék egyik tipikus ikonográfiai elemét is átveszi: Bacszinsky András jobb kezével – hangsúlyos gesztussal – vörös ékkövekkel díszített püspöki mellkeresztjét fogja, rangjára utalva. A jellegzetes magas homlok, a hátrafésült haj, az arc fiziognómiai jegyei megbízhatóan idézik fel

a munkácsi püspök ungvári egész alakos portréjának arcvonásait (Franz Linder, 1792, Ungvár, Boksay József Kárpátaljai Megyei Szépművészeti Múzeum). A finom ötvösmű mellkereszt ábrázolásának egyezései a két portrén arra utalnak, hogy konkrét személyes tárgy ábrázolásáról van szó. A festmény részletgazdag ábrázolásmódja a püspöki gyűrű *Keresztre feszítés* kompozícióját is láttatja.

A képmás még fiatalon, negyvenes éveiben ábrázolja a püspököt. Szakálla rövid, nem őszülő, ahogy az ungvári portrén. A későbbi ungvári festmény reprezentációs céllal készült, így bársonyfüggönnyel lezárt környezetbe állítja a püspököt, s a püspöki liturgikus viselet kellékeit, a koronát és a pásztorbotot is ábrázolja egy asztalkán. A nyíregyházi képmás inkább személyes jellegű, sem szignó, sem évszám nem található rajta. Feltehetően Bacszinsky András püspöki kinevezésének időszakában készülhetett. A mű kidolgozott részletei arra utalnak, hogy képzett helyi mester, talán az egyházmegye vezető festőjének vagy tanítványának műve lehet. A festmény provenienciája nem ismert. Mivel Bacszinsky András pappá szentelése (1756) után tizenkét évig Hajdúdorogon szolgált parókusként, majd főesperesként, tisztában volt az ottani parókia jelentőségével, nem lehetetlen, hogy a képmást oda szánta. Valószínűbb azonban, hogy Kelet-Magyarország legjelentősebb görögkatolikus kegyhelyére küldte, Máriapócsra. Mivel a képmás még püspökségének kezdetén keletkezhetett, dokumentatív, emlékeztető funkcióján túl más jelentés nem kapcsolódik hozzá. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 2009, 104.
Puskás, 2012, 31–32, 60, kat. 54.
Puskás, 2014, 173–195.

III.1.1. Az Istenszülő oltalma

Kat. III.5.

1781, Spalinszky Mihály

fa, olaj

95 × 76,3 cm

Restaurált.

Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 57.17M.

Az ikon az Ung megyei Alsóhunkócról (Choňkovce) 1900-ban került a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe, mivel ábrázolásán Mária Terézia és II. József alakja is jól felismerhető volt.

A kétszintes kompozíció középkori, szláv eredetű ikonográfiájában az Istenszülő Mária oltalmazásának két eseménye fűződik egybe. Lent a jobb oldali csoport előtt álló Krisztusért Balgatag Szent András (9. század) arra a jelenésre mutat, amelyet az ikon felső szférájában ábrázolnak: a jelenlévők fölött kendőjét oltalmazón széttáró Máriára és az őt kísérő angyalokra, szentekre. Középen, az ambonon a Mária közbejárásával csodásan himnuszt költő Dallamszerző Szent Romanosz diakónus (6. század) áll. Írástekercsén az Istenszülő oltalma ünnepnapján elhangzó liturgikus ének, konták egyházi szláv szövege olvasható: „Деваа днесь предстои твъъ Церкви, и с лики с(вя)тых невидимо за ны молитса Богу: анг(е)ли съ с(вя)тели покланяются,

ап(осто)ли же со пророки лико(в)ствуют: нас бо ради Б(огороди)ца моли Превечнаго Бога.” Balra a Szent Liturgián részt vevő bizánci császár és udvartartása helyén az ikon megfestésének idejében élő személyek láthatók. A munkácsi püspökség vitatott jogállását, javadalmazását rendező Mária Teréziát a görögkatolikusok földi patrónájukként tisztelték, a kompozíción így foglalhatja el fiával, II. Józseffel a bizánci császároknak járó helyet. Kísérete több tagjának is portrészereűek a vonásai, közülük egykorú ábrázolás alapján bizonyossággal Bacsinszky András munkácsi püspök (1772–1809) ismerhető fel, hátrébb barna felöltőben Kaunitz kancellár állhat további világi és egyházi személyek körében, akiknek másik csoportja az ábrázolás bal oldalán, hátul tűnik fel. Az ambonlépcső előoldalán az 1781-es évszám olvasható, mely megfelel a festésmódból következő datálásnak. Az ikonon sem adományozási felirat, sem szignatúra nem szerepel. A portrék, drapériák ornamentikája, az alakok finom kidolgozása itt is képzett, gyakorlott, tehetséges festőre vall. A stílusjegyek nyomán az ikon Spalinszky Mihály életművébe tartozik.

A kép mérete és témája arra utal, hogy eredetileg az alsóhunkóci templom oltárképe lehetett, s nem az ikonosztáz alapképe volt, mivel a templom címünnepe: Örömhírvétel. A templom berendezését a 19. század végén a Spisák-műhellyel kicseréltették, és elkészült az *Istenszülő oltalma* ikon másolata is, melyet a főoltáron helyeztek el (vö. Terdik, 2011a, 81, 110. kép). Mivel a 18. századi főoltárképek tematikája alapvetően a krisztusi áldozathoz kapcsolódott, leginkább ilyen témájú ábrázolások szerepeltek itt. Az élő történeti szereplőket felvonultató *Oltalom* ikon ritkának számít ebben a funkcióban. Valószínűleg ekkoriban valósult meg a teljes ikonosztáz festése is, amelynek csupán néhány ünnepi ikonja (*Örömhírvétel, Találkozás Simeonnal, Menekülés Egyiptomba, Vízkereszt, Bevonulás Jeruzsálembe*) maradt meg – csókolóikonokként használják őket –, melyek stiláris egyezések alapján a festőnek tulajdoníthatók. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1991, kat. 126.

Puskás, 1995b, 120–133.

Puskás, 2002a, 153–162.

Puskás, 2005, 57–68.

Terdik, 2011a, 81.

Puskás, 2012, 19, 38, kat. 6.

Puskás, 2015, 20.

III.2.1 A Munkácsi Egyházmegye és a művészetek a 18. században

Terdik Szilveszter

A 18. század számos változást hozott a Munkácsi Egyházmegye életébe. A királyi Magyarország peremterületein fekvő vármegyékben nagyszámú, de gazdaságilag meglehetősen elmaradott, alapvetően jobbágyokban élő görögkatolikus népesség számára csupán a század utolsó negyedében kezdtek érezhetővé válni az unió megkötésekor ígért – főként gazdasági – előnyök, amelyek leginkább a papság életminőségét javították. Hosszú küzdelmek után 1771-ben kánonilag is felállították az egyházmegyét, hamarosan a központi intézmények teljes körű kiépítése is megtörtént.¹ Az egész püspökség területét érintő racionalizálási folyamat záróakkordja a több évtizedig húzóódó, s csupán a 19. század elejére lezáruló parókiarendezés volt, amely a hívek hatékonyabb lelkipásztori ellátását irányozta elő. Ennek része volt bizonyos területeken a papok létszámának csökkentése (Máramarosban), más régiókban viszont új parókiák alapítása. A szervezeti keretek megszilárdulása, racionalizálása fokozatosan a nyugati szemléletmód érvényesüléséhez vezetett még a hitélet területein is. Ezek a folyamatok leghamarabb a papság bizonyos csoportjainak gondolkodás- és életmódját befolyásolták, a hívő közösségek döntő többsége azonban még sokáig ragaszkodott az ősi keleti hagyományokhoz és szemlélethez. Utóbbiak felbomlása, eltűnése – vagy inkább nagy fokú visszaszorulása – a paraszti társadalom átalakulásával párhuzamosan zajlott, s leginkább ennek lett a következménye.² Hasonló tendenciák jellemezték az egyházmegye területén folyó művészeti tevékenységet is: az uralkodó korstílus, a barokk hatása alól senki sem vonhatta ki magát. A hagyományokhoz való ragaszkodás és az újdonságra való nyitottság mértéke gyakran nagyon eltérő lehetett a megrendelők, de a mesterek, művészek

részéről is. Ez a változatosság roppant színes képet eredményezett, amelyből most csupán a főbb kontúrokat emeljük ki.

Templomépítészet

Az egyházmegye területén a 18. században a templomok döntő többsége fából épült, s ezen az arányon még a század második felében, végén felgyorsuló építkezések sem tudtak jelentősen módosítani. Olsavszky Mánuel püspök 1750 és 1752 között bejárta szinte az összes parókiát. A vizitáció végén készített összesítésekben a templom-épületekre is kitért. Ezekből tudható, hogy az első évben meglátogatott két vármegyében (Zemplén, Sáros) 21 kő- és 274 fatemplom állt, míg a második évben sorra kerülő hat vármegye (Abaúj, Borsod, Szabolcs, Szatmár, Máramaros, Ugocsa) 330 templomából csupán 12 épült kőből, de a harmadik évben vizitált két vármegye (Bereg és Ung) területén sem volt jobb a helyzet, az előbbiben 130 fa- és 12 kő-, míg az utóbbiban 79 fa- és 5 kőtemplomot talált.³ A 851 templomból tehát csupán 50 épült kőből, ami az egész épületállománynak a 6 százaléka.

A fatemplomok régióként nagy formai változatosságot mutattak, amely a 18. században csak tovább gazdagodott: a felső-magyarországi emlékeken, azokon belül is különösen az ún. lemke típusú fatemplomokon a bonyolult hagymaidomos sisakok, míg Máramarosban, Szatmárban, ahol az ún. gótizáló típus maradt az uralkodó, az egyre magasabb és fiatornyokkal ellátott toronyépítmények fokozták az épületek tekintélyét.⁴

A kőtemplomok egy részét a görögkatolikusok nem maguk építették, hanem több településen a földesurak jóvoltából átvehették a háborúk és járványok miatt kihalt vagy erősen lecsökkent létszámú korábbi népesség elhagyott/elhanyagolt

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ A folyamat részleteiről lásd Véghső Tamás tanulmányait ebben a kötetben.

² A liturgikus szemlélet átalakulásához lásd Dobos András első tanulmányát ebben a kötetben. A papság és a hívő közösség egymástól való eltávolodásának okairól és következményeiről lásd még: Cserbák András: A magyar görög katolikus népi vallásosság művelődéstörténeti háttere, in: Tüskés Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta...”: *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, Budapest, 1986, 275–310.

³ Véghseő–Terdik–Simon–Majchrics–Földvári–Lágler, 2015, 240, 527, 683. A Szepesség, valamint Torna és Gömör vármegyék, ahol szintén éltek görögkatolikusok, ekkor még nem tartoztak a munkácsi püspök joghatósága alá.

⁴ A szlovákiai fatemplomokkal kapcsolatos, mindmáig alapvető fontosságú mű: Кавачовичова-Пушкарьова, Бланка – Пушкар, Імріх: Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині, *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*, 5, Пряшів, 1971. A felső zempléni és sárosi fatemplomokról újabb összegyűjtött archív felvételek: Syrochman, Mychajlo – Džoganík, Jaroslav: *Stratené drevené cerkvi severovýchodného Slovenska*, Svidník, 2019. A máramarosi templomokra alapvető: Baboş, 2004. Általában: Puskás, 2008, 25–31, 72–77, 141–145.

III.2.1.

középkori templomát.⁵ A 18. század első felében saját erőből, szilárd anyagból épült templomok egy részét – alaprajzi elrendezésük, azon belül is a szentély poligonális záródása miatt – gótizáló jellegű épületeknek tarthatjuk, amelyek arányaikban még a fatemplomoktól sem szakadtak el teljesen. Ebbe a típusba tartoznak a nagykállói és a sátoraljaújhelyi parokiális templomok; mind a két város vármegyei központ volt abban az időben.⁶ A század végén azonban át is alakították őket, különösen a sátoraljaújhelyit. A torony és a szentély megmagasítása miatt az épület tömegarányai erősen megváltoztak, s amint a korabeli írott forrásokból tudható, az újhelyi templom átalakítását a latin templomokhoz való idomítás igénye motiválta.⁷

A másik fő típusba az ún. kliroszos épületek tartoznak. Ezek jellemzője, hogy a hajó keleti végén két oldalapszist építettek a kántorhelyek, vagyis a kliroszok befogadására, amelyek elnevezése aztán a templom ezen részére is átragadt, de így nevezték a kántorok saját padjait is. Az épülettípus a monostori építészetben született meg az első ezredforduló után, feltehetően az Áthosz-hegyen, hogy aztán balkáni, esetleg moldvai közvetítéssel a Kárpát-medencébe is megérkezzen. A Munkácsi Egyházmegyében az 1732-ben Liczky Nikodémus kassai építőmester tervei szerint megkezdett máriapócsi kegytemplom már ezt a típust követte, bár a centrális és a longitudinális tételrendezést ötvöző barokk zárandoktemplom esetében a hajóhoz kapcsolódó két oldalapszist nem a szerzetesi klirosz (kórus), hanem mellékhelyek számára tartották fenn, s kápolnákként használták. A hívek irányába zárt kliroszokat, kántorpadokat a hajó keleti végébe, az ikonosztázion elé állították be. A többi hazai bazilita monostorban, amelyek elrendezése a pócsi templomból indult ki, azonban az alaprajzot úgy módosították, hogy az oldalapsziszokat a hajó keleti vége felé csúszttatták, s már egyértelműen az énekesek számára fenntartott részként funkcionáltak – például Kisberezsnán

(1)

(Малий Березний), Laborcréven (Krasznibród, Krásny Brod) és Bukócon (Bukovce), de később Bikszádon (Bixad) és Miszticén (Імстичово) is.⁸ A máriapócsi templom és a század közepén, majd második felében megépülő bazilita monostortemplomok térszervezése a 18. század második felében lassan meginduló parokiális templomépítések számára is mintaadó lett. Ennek korai emlékei a nagykárolyi (Carei) és az egykori munkácsi parokiális templom.⁹ Előbbi építését 1737-ben kezdték, két év múlva már be is fejezték a fennmaradt eredeti kovácsoltvas toronykereszteken olvasható évszám szerint. Építéskor minden bizonnyal a pócsi templom terveit is figyelembe vették, feltehetően tervezőjük is azonos. A nagykárolyi templom azért is különleges, mert az egész egyházmegyében ez az egyetlen olyan 18. századi épület, amelyen szabályos kupola épült (1. kép).

⁵ Terdik Szilveszter: Biserici greco-catolice de origine medievală din Sătmăruș istoric, in: Szócs Péter Levente (szerk.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Medieval ecclesiastical architecture in Transilvania*, Satu Mare, 2012, 85–106; Terdik, 2014h, 178–188.

⁶ A kállói templom 1731 és 1733 között épült. 1732. szeptember 8-án, Máriapócscon, Olsai Mihály parókus házában Horváth Miklósné Michalovics Lázár Mária több birtokot („szállást”) is adományozott a „kállai Rácz Ecclésiának”, méghozzá a „már félig fel épített” templomra. DAZO, fond 151, opisz 1, no. 502.

⁷ Terdik, 2011a, 15–17.

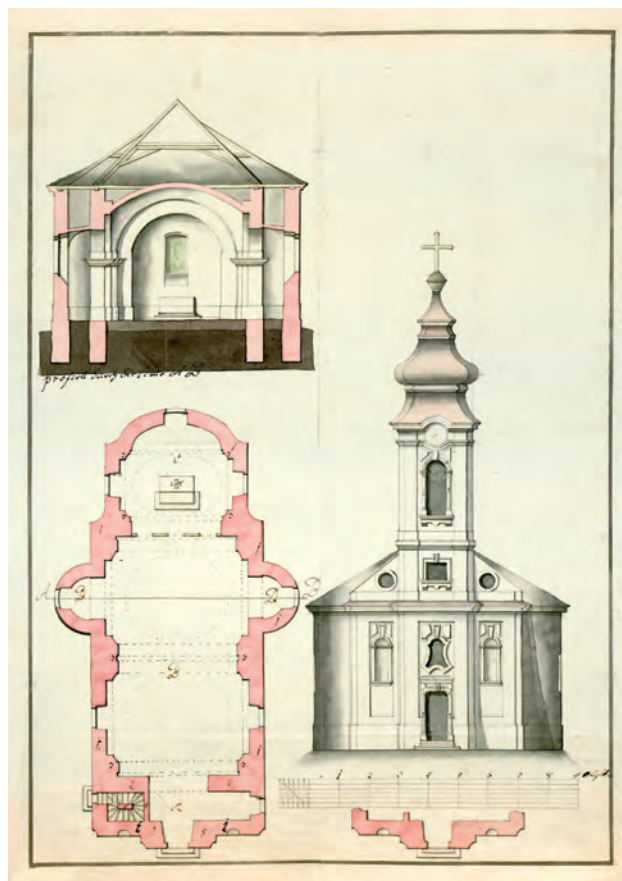
⁸ Terdik, 2014a, 37–40. Terdik, Szilveszter: Monasteriové chrámy baziliánov v Uhorsku v 18. storočí, in: Coranič, Jaroslav (red.): *História Rádu baziliánov sv. Jozafáta*, Prešov, 2017, 133–148.

⁹ A munkácsi templom az 1740-es években épült, alaprajzi elrendezése látszik egy 1752-es helyszínrajzon: Terdik, 2014a, 26, 10. kép.

Az alaprajzhoz képest monumentális arányú, kéttornyú, kupolás templom építtetője a szatmárnémeti (Satu Mare) „görög” kereskedőcsaládból származó Rácz Demeter volt, aki a Károlyi grófok teljhatalmú jószágkormányzójaként a munkácsi püspökkel és a bazilitákkal is jó kapcsolatot ápolott: ott találjuk a pócsi monostor alapkövetésénél 1749-ben, majd az 1760-as években ő irányítja, finanszírozza a munkácsi monostor építését is, ahol 1782-ben örök nyugalomra helyezték.¹⁰

A század második felében megélnéknél, szilárd anyagból folyó templomépítések során a kliroszos típus vált uralkodóvá. A Munkácsi Egyházmegye legnagyobb létszámú parókiáján, Hajdúdorog városában is ezt a formát követték, amikor a feltehetően még középkori eredetű templomuk helyén újat emeltek. A 17. század első felében alapított dorogi parókia az egyik legősibbnek számított, Marinics Radivoj nevű parókusát már 1638-ban említik,¹¹ de a század második felében egy templomon két parókia, egy „rác” és egy „oláh” osztozott, a prédikálás rendjét a két pap számára 1667-ben szabályozták.¹² Az új templom alapkövét 1764. szeptember 2-án Bacsinzky András főesperes, helyi parókus,¹³ későbbi munkácsi püspök (1772–1809) rakta le, majd a kész istenházát 1772 novemberében szentelték fel.¹⁴ A templom egykori barokk kori külső formájáról egy 1859-es metszet alapján alkothatunk fogalmat (lásd ebben a kötetben: 336. o.).¹⁵

A Rákóczi-szabadságharc után elkobzott és kincstári kezelésben maradt északkelet-magyarországi birtokokon számos görögkatolikus élt. Ezekben az uradalmakban a kincstár gyakorolta a kegyúri jogokat a kamarán keresztül, de az építkezéseket is pozitívan befolyásoló nagyobb aktivitás csupán a század utolsó negyedében mutatkozott.

(2)

Az alsó-zempléni, nagyrészt a Hegyalján, a Tisza és a Bodrog mentén fekvő uradalmak, valamint az Ung völgye falvaiban sok templom ekkor épült, s ezek rendszerint a kliroszos formát követték. Az építkezés terheinek nagy részét a közösségek vállalták, a tervek készítésében azonban a kamarai alkalmazásban is dolgozó mestereknek jutott nagy szerep. Viszonylag sok terv fenn is maradt, amelyeket tanulmányozva gyakran kiderül, hogy

¹⁰ A nagykárolyi templomról: Terdik, 2014g; Terdik Szilveszter – Vadas Krisztián: *A nagykárolyi görögkatolikus egyházközség története*, Nagykároly, 2016.

¹¹ Dorog neve szerepel az 1606 és 1608 között Bocskai hajdúi számára kijelölt települések között. Úgy tűnik azonban, hogy csak 1616-ban, Deli Száva lippai kapitány vezetésével költöztek be, Thurzó György nádor ekkor bocsátotta ki számukra a letelepedést engedélyező levelét. 1632-ben a kiváltságaikat megerősítették, a település ekkor kapta meg a többi hajdúvárost már megillető jogokat is. Vö. Komoróczy György (szerk.): *Hajdúdorog története*, Debrecen, 1971, 50–51, 221–235. A parókia tekintélyét mutatja, hogy a királytelki zsinaton (1638) Taraszovics Bazil munkácsi püspök Marinovicst nevezte ki a tiszántúli kerület főesperesévé. Hodinka, 1911, 70–73.

¹² Az egyezés magyar szövegét publikálta: Udvari István: Adalékok a XVIII. századi hajdúdorogi cirill betűs iratokhoz, *A Miskolci Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 25–26(1988), 331. Szabolcsban „rác” parókiának számított még a hajdúböszörményi, az újfehértói és a nagykállói. Ezek alapítása a hajdúkkal, illetve a végvári katonák jelenlétével függött össze a 17. század elején.

¹³ Lutskay, Michael [Lucskay Mihály]: *Historia Carpatho-Ruthenorum: Sacra, et Civilis, antiqua et recens usque ad praesens tempus, Ex probatissimis authoribus Diplomatis Regiis, et Documentis Archivi Episcopalis Dioecesis Munkacsensis elaborata*, *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*, 18, Prešov, 1992, 129.

¹⁴ Az építkezés további részleteiről lásd még: Terdik, 2011a, 20.

¹⁵ Takács Ede: *Hajdu-Dorog*, *Vasárnapi Ujság*, 6(1859), 29.

az épület végül nem az adott tervlapon szereplő helységben, hanem valahol másutt valósult meg: például az Abaújszántóra szánt terv temploma inkább a tokajira, a sárospatakira és a végardóira hasonlít (2. kép).¹⁶

Az 1770-es években meginduló parókia-rendezéshez kapcsolódóan a közösségek anyagi erejéhez arányított költségvetésű títusterveket is rendelt a bécsi építészeti hivatal, általában három árkategóriában. A görögkatolikusok számára 1779-ben Lorenz Lander készített egy terv-sorozatot, amelyben különös módon a kliroszos változat egyáltalán nem szerepelt,¹⁷ talán mert drágának találhatták. Lander pedig helyismerettel is rendelkezett, többször megfordult Ungváron, ahol a vár püspöki központtá alakításához terveket is készített, amelynek része lett volna egy nagyszabású, görögkereszt-alaprajzú székesegyház. Lander víziója nem válhatott valóra, helyette az egykori jezsuita templomot alakították át székesegyházzá.¹⁸ A már meglévő templom felhasználásával kialakított püspöki főtemplom építészeti nem is válhatott az egyházmegyében épülő új parokiális templomok számára követendő mintává.

Összegzésként megállapítható, hogy a 18. században szilárd anyagból épített templomok alapformája alig különbözik a korabeli latin falusi templomokétól. Volt azonban néhány építészeti és berendezési sajátosságuk, amelyekhez a 19. század végéig szinte minden görögkatolikus templom esetében ragaszkodtak: 1. a keletelés, vagyis a szentély kelet felé nézett; 2. az oltár a szentély közepén állt, körüljárható volt, az északi oldalon az előkészítő oltár számára egy fülkét is kialakítottak; 3. külön sekrestye soha nem épült; 4. a diadalívbe mindig állítottak ikonosztáziont (helyét a títusterveken is jelölték); 5. a szolea (külső

szentély) szintjét rendszerint egy lépcsőfokkal megemelték; 6. a hajó keleti végén, a soleán vagy ahhoz közel helyezték el a kántorpadokat, amelyek számára gyakran külön apszisokat, fülkéket építettek (klirosz, románosan: sztrána); 7. a hajó közepén létezett egy férfiakat és nőket elválasztó korlát;¹⁹ 8. térdeplős padok nem voltak, sztaszidionok, illetve székek, lócák igen; 9. a hajó nyugati végén nem építettek karzatot, vagy ha mégis, a kántor nem onnan énekelt; 10. mellékoltárok egyáltalán nem voltak (kivéve a bazilita templomokat és az ungvári székesegyházat). A templomok külseje gyakran gazdagon tagolt, az egyes térrészek fölé illesztett tornyos elemekkel hívta fel magára a figyelmet, amelyeknek köszönhetően már külső formájában is elkülönült a korabeli római katolikus templomoktól.²⁰

Természetesen továbbra is számos fatemplom épült még, bár 1797-ben a Királyi Helytartótanács szorgalmazta, hogy már csak szilárd anyagból építkezzenek.²¹ Arra is van adat, hogy a régi templomokat adták-vették: például az Ung vármegyei Kereknyérről (Коритняни) átszállított és újjáépített régi fatemplomot a szabolcsi Petneházán 1802. augusztus 31-én szentelték fel.²²

A barokk templomok berendezése

A 18. század folyamán egyre szaporodó, szilárd anyagokból épített templomokhoz igyekeztek új, egységes stílusú faberendezést is készíteni, amire gyakran csak évekkel később jutott pénz, így gyakran az is megesett, hogy a korábbi templom ikonjait, egész ikonosztázát helyezték át az újba. A lebontott fatemplomok berendezésének töredékei még ma is fellelhetők: egy királyi ajtó Tornabarakonyban, ahol a modern képállvány részeként kapta vissza eredeti funkcióját, ahogyan a 18. század első feléből származó nyírlugosi

¹⁶ Az abaújszántói terv (45 × 31 cm) jelzete: MNL OL, T 62, no. 1393/1. Közölve: Terdik, 2011a, 17–30; Terdik, 2013a, 91–94. Az egykori Munkács egyházmegyei levéltárból és más levéltárakból terveket közölt újabban: Liška–Gojdič, 2015, 65–86.

¹⁷ A títustervekről a korábbi irodalommal: Terdik, 2013a, 89–90.

¹⁸ Először a vár udvarán álló, középkori, ekkoriban már romos templomot – ahol feltehetően az 1646-os ungvári uniót is megkötötték – akarták székesegyházzá alakítani. Minderről részletesen: Terdik, 2014a, 76–120. A vártemplomhoz lásd még: Terdik Szilveszter: Ungvár, vártemplom, in: Kollár Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*, Nyíregyháza, 2013, 196–205. Hogy a vártemplom pontosan mikor pusztult el, az egyelőre nem ismert. 1797-ben még készült egy tervrajz, ami arra utal, hogy ekkor még újjáépíteni szándékoztak. A rajzot közölte: Liška–Gojdič, 2015, prílohy XVIII.

¹⁹ Ez szinte sehol nem maradt fenn, csupán az érpataki kistemplomban.

²⁰ Erről lásd: Terdik, 2011a, 19, 9. kép.

²¹ Puskás, 2008, 156.

²² DAZO, fond 151, opisz 6, no. 1054, fol. 14.

(3)

darabban is történt (3. kép).²³ Hasonló módon jártak el a 19. század végén az érendrédi (Andrid) görögkatolikus (ma ortodox) templomban is, ahol a nyírlugosihoz hasonló szerkezetű, szőlőindákkal, fürtökkel, hat fordított szív alakú mezővel bíró, de részleteiben kevésbé finom kidolgozású királyi ajtót az új ikonosztázba helyezték át.²⁴ A nyírpazonyi régi templom töredékes királyi ajtaja is néhány évvel ezelőtt újult meg (4. kép).²⁵ Korábbi fatemplomokból származó jelentős ikonosztáztöredékek ismertek

(4)

még Hodászról és Kántorjánosiból is.²⁶ Persze arra is van példa, hogy a régi ikonosztáz a mai napig a helyén van az új templomban.²⁷ 19. század eleji források szerint előfordult, hogy az éppen elkészült új kőtemplom számára máshonnan hoztak feleslegessé vált régi berendezési tárgyakat. A zempléni (Zemplín) templom szenteléséről szóló beszámolóban említi a kerületi esperes 1803-ban, hogy a szomszédos parókiákat arra kérte: régi könyveket, ikonokat adjanak az új templom

²³ Az ajtószárnyakat 2009–2010-ben Budapesten, a Magyar Képzőművészeti Egyetemen restaurálták. Terdik, 2009, 124–129. 2020-ban került vissza a templomba, a Gergely József mátészalkai tanár által készített új ikonosztázba.

²⁴ Marta, Liviu (coord.): *Andrid: Ghid Cultural și istoric – Érendrédi: Történelmi és kulturális kalauz – Andrid: A Cultural and Historical Guide*, Satu Mare, 2011, 24–25.

²⁵ GKEMGY, ltsz. 2015, 208. (A 96). Terdik Szilveszter: Egy régi királyi ajtó Nyírpazonyból, *Görögkatolikus Szemle*, 27(2016), 4. szám, 13.

²⁶ Ezekről a korábbi irodalommal: Puskás, 2012, 20–26.

²⁷ Pl. Nyírpazonyán, ahol a Munkács melletti Podhering lebontott fatemplomából vettek meg egy komplett ikonosztázt 1905-ben, lásd Terdik, 2014f. Az ugocsai Fancsikán szépen átmentették a régit: Terdik Szilveszter: Fancsika – A görögkatolikus templom ikonosztáziója, in: Kollár Tibor (szerk.): „...ideje az építésnek...”: *A Rómer Flóris Terv műemlék-helyreállításai*, Budapest, 2018, 57–64.

III.2.1.

számára.²⁸ A kenézliói parókus pedig azt említi egyik levelében, hogy 1794-ben a sárospataki parókustól a lebontott hotykai fatemplom négy alapképét kapták meg új templomuk számára, amelyeket viszont 1805-ben az abaújszántóioknak adtak el 30 forintért a gondnokok az ő beleegyezésével, mivel náluk ezekre a régi képekre nem volt szükség, és fennmaradásuk is kérdésessé vált.²⁹ Ez az adat azért is figyelemre méltó, mert a makkoshotyкаи fatemplom feltételezhetően egyik alapképe, a védőszentet ábrázoló Oszlopos Szent Simeon-ikon egészen a 20. század végéig Sárospatakon maradt (lásd ebben a kötetben: Kat. II.26.), ami arra utal, hogy a pataki parókus valamely más képet adhatott tovább.

Noha a korszakban készített új faberendezések és festett ikonok egységesen a barokk korstílus hatását mutatják, mégis különböző csoportokra oszthatók. Míg a máriapócsi zarándoktemplom építészeti formájának hatása az egyházmegyében jól tetten érhető, addig ez a monumentális ikonosztázionjáról, amelyet Olsavszky Mánuel püspök megrendelésére egy balkáni eredetű faragó, Konsztantinosz Thaliodorosz 1748–1749-ben készített, már nem mondható el. A pócsi ikonosztáz, amely formájában szinte teljesen a korabeli Balkánon elterjedt szerkezetet követi – jellemzői a hangsúlyos párkányok, a dús faragás, a monumentális oromzati kereszt –, valójában „kakukktójás” maradt a munkácsi püspökség területén, noha készítője nyilvánvalóan ügyesen tudott volna alkalmazkodni a helyi körülményekhez is. Faragója

a pócsi munkán kívül a másik két görögkatolikus püspöki székhelyen, Nagyváradon és Balázsfalván is dolgozott egy rövid ideig, azután valószínűleg visszatért a Balkánra.³⁰ A pócsi ikonosztáz ikonjait 1752 és 1755 között Csongrádi Péter ortodox mester festette, művét majd három évtized múlva kicserélte, részben átfestette Spalinszky Mihály, aki ekkor már több évtizede a püspökség területén dolgozott, s a legképzettebb festőnek számíthatott.

Spalinszky Mihály életrajzi adatait nem ismerjük. Feltehetően Galíciából származott, festői képzettségét is ott, talán valamelyik bazilita kolostorban szerezte.³¹ Első ismert szignált munkája az ungvári jezsuiták Mária kongregációs albumának *Angyali üdvözlés* ábrázoló címlapja 1756-ból.³² Puskás Bernadett neki attribuíja a sátoraljaújhelyi Szent Miklós-templom pompás ikonosztázának képeit is. Ez az együttes szerkezetében, stílusában még a 17. században Galíciában meghonosodott formákat követi, faragóját nem ismerjük, képei az Istenszülő-ikon bal alsó sarkában olvasható évszám szerint 1759-ben készültek (5. kép).³³ 1778 áprilisában Bacsinszky püspök Spalinszky Mihállyal szerződött az ungvári székesegyház új ikonosztáza, valamint a szentélyben álló két előkészítő asztal képeinek megfestésére 500 rajnai forintért.³⁴ A nagy megbízás után további kisebb feladatokat is teljesített még 1780–1781-ben a székesegyházban, illetve a püspöki székházban.³⁵ Néhány év múlva a máriapócsi kegytemplom ikonosztázának új ikonjai megfestésére szerződött, 1787-ben pedig a szószék kifestésére tett ajánlatot,

²⁸ „Pro cuius Ecclesiae quali tali ornamento, ordines feci, ut ex vicinis Ecclesiis tam libri, quam et Icones etiamsi antiquae conferentur pro posse omnia fierint.” Krutsay Mihály beszámolója Bacsinszky Andrásnak, kelt 1803. május 31-én, DAZO, fond 151, opisz 6, no. 1204, fol. 4. Talán ekkor kerülhetett ide az a 18. századi ikon is, amelyet nemrég restauráltak: Terdik Szilveszter: *Jézus síratása* ikon Zemplénben, *Görögkatolikus Szemle*, 29(2018), 3. szám, 16.

²⁹ „Anno praeterito Curatores mei Vetustas quatuor Imagines, ex Ecc[lesi]a Hokykaiensi desolata, a pie defuncto Joanne Gáts Parocho Patakiensi gratuito colatas, & per supradictos Curatores Ecclesiae Kenézlióiensis Anno 1794 in tantum quantum renovas, G. C. Ecclesiae Szantoviensis Curatoribus 30o Rflnis cum scitu, & consensu meo, vendiderunt, praehabita ex ratione ea quod Ecclesia nostra nullam amplius necessitatem illarum Imaginum, neque locum habitura sit ergo potius in Ecclesia seu in Templo, et debito honore, venerationeque habentur & conserventur ibidem; quam in Podio, vel in aliquo alio abstruso loco inficiantur et destruantur.” Gojda András levele Bacsinszky püspöknek, kelt 1806. április 16-án, DAZO, fond 151, opisz 6, no. 1596, fol. 10. Ekkoriban már készültek a kenézliói ikonosztázion új ikonjai. Lásd uott.

³⁰ Terdik Szilveszter: „Sculptor constantinopolitanus”: Un itagliatore greco a Máriapócs nel Settecento, in: Véghseő Tamás (ed.): *Symbolae: Ways of Greek Catholic heritage research*, Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles, Nyíregyháza, 2010, 247–267. Uő: Artists from the Balkans in the Service of Greek Catholic Bishops (18th century), in: Rakocija, Miša (red.): *Niš and Byzantium*, Twelfth Symposium Niš, 3–6 June 2013 (The Collection of Scientific Works, XII), Niš, 2014, 477–488.

³¹ Puskás, 2015, 138.

³² A mű elpusztult; én azonosítottam, és archív fotóját is közöltem: Terdik, 2014a, 99, 120. kép.

³³ Puskás, 2015, 127–128. Puskás Bernadett itt Spalinszky Tádé bazilita festő szerepét is feltételezi, ezért az együttes egy évtizeddel későbbi datálását is elképzelhetőnek tartja.

³⁴ A szerződés szövege: Terdik, 2014a, 262–263.

³⁵ Terdik, 2014a, 97.

(5)

de ezt végül nem ő készítette el.³⁶ Ugyanebben az évben dolgozott Tokajban is, ahol a barokk kori ikonostázból napjainkra csupán az apostolors maradt meg eredeti szerepében a 19. században többször jelentősen átalakított együttesből.³⁷ Nyilvánvaló, hogy Spalinszky az ungvári ikonokon mutatta meg tehetsége legjavát: ezen az együttesen a legaprólékosabban kidolgozottak a részletek, az egyes témák. Későbbi munkái közül a pócsi és a tokaji apostolok is hasonlóan igényesen megfestett, de egyszerűsített

kompozíciók. Ez utóbbiak lesznek majd követői számára is a meghatározó minták, amint azt Viller Vencel magyarkomjádi és kenézli munkássága mutatja.³⁸ Az 1770-es évektől vannak adatok egy bazilita festő, Spalinszky Tádé működéséről is.³⁹ Hogy Tádé vajon rokoni és munkakapcsolatban állt-e Mihállyal, az források hiányában egyelőre nem dönthető el, mint ahogy az sem, hogy az újabban feltárt dokumentumokban szereplő Spalinszky András festő vajon ugyanebből a családból származott-e.⁴⁰

³⁶ Terdik, 2014a, 65–66, 75, 250–251.

³⁷ Két lant formájú alapkép ismertetését lásd ebben a kötetben: Kat. III.36–37. Az 1940-ben végzett püspöki vizitáció során még további két alapképet is leírtak, amelyek azóta lappanganak. A negyedik alapkép Nagy Szent Bazilt ábrázolta, amint az eretnek könyvek megsemmisülnek mellette. Vö. Majchricsné Ujteleki, 2014, 58. Hasonló Szent Bazil-kép állt a máriapócsi kegytemplom egyik mellékoltárán is, amelyen a szent egész alakos ugyan, de az eretnek könyvek pusztulása is hangsúlyos volt. A festmény Spalinszky Mihály műve lehetett, 1948-ban kicserélték, mára elkallódott. Archív felvételek: Nagy Szent Bazil-rend gyűjteménye, Máriapócs. A tokaji ikonostáz 19. századi átalakításairól: Terdik, 2011a, 79–80.

³⁸ Lásd a magyarkomjádi ikonostázzal szülő tanulmányt ebben a kötetben.

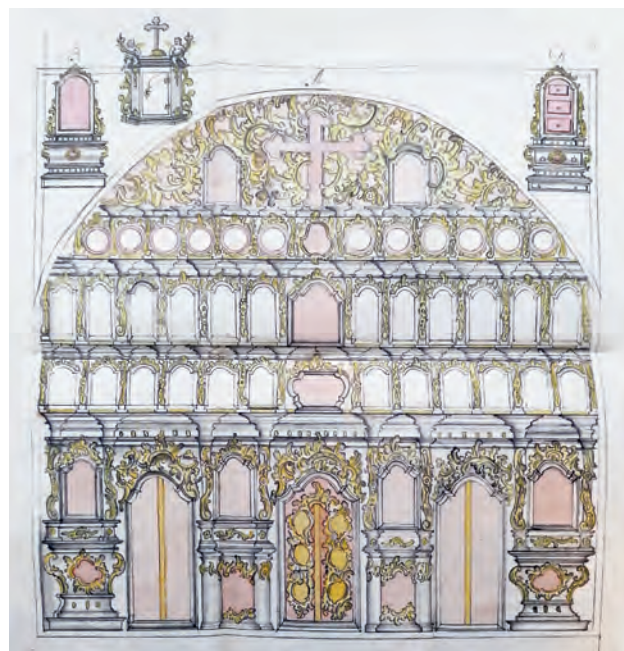
³⁹ Korábbi irodalommal: Puskás, 2015, 129–138.

⁴⁰ Spalinszky András egy 1778. szeptember 22-én kelt elszámolás szerint a nagymihályi templom toronykeresztjét 35 rajnai forintért és 30 krajcárért aranyozta. DAZO, fond 151, opisz 1, no. 2714, fol. 16. 1789-ben hunyt el, lánya 1796-ban a püspöktől kért segítséget, hogy a falkusi (Falkušovce) ikonostáz prófétasorának árát (13 rajnai forintot és 36 krajcárt) segítsen neki behajtani. DAZO, fond 151, opisz 5, no. 1428.

III.2.1.

Bár a székesegyházzá alakított ungvári jezsuita templom építészeti formája nem válhatott mintaadóvá az egyházmegyében, új, pompázatos rokokó berendezése annál inkább. Az ikonosztáz, főoltár és két előkészítő oltár elkészítésére Franz Feck szerződött Kassáról 1776-ban, de halála után a munkát testvére, Johann fejezte be 1779-ben. A következő évtizedben ő készítette a szószéket és a püspöki trónt is.⁴¹ Minden bizonnyal a kamarai adminisztráció ajánlhatta a Kassán élő, egyébként bécsi tanultságú mestereket a püspök figyelmébe. A bizánci hagyományokat egyáltalán nem ismerő római katolikus szobrászok irányába feltehetően maga Bacsinszky püspök fogalmazta meg az elképzeléseit. Ha ekkor talán nem is, később írásba foglalta az elvárásait: 1799-ben és 1800-ban a Magyar Királyság három görögkatolikus püspöke (a munkácsi, a nagyváradai és a kőrösi) a Helytartótanács számára röviden összefoglalta, hogy milyen alapvető berendezésre, felszerelésre van szüksége egy görögkatolikus templomnak. A három püspök elvárásaiban jól kirajzolódik egyházmegyéik sajátos hagyománya is. Bacsinszky például az oltár esetében a baldachin vagy oltárkép, az ikonosztázionnál pedig a négy alapkép elé helyezett kis oltárok elkészítését is szükségesnek tartotta, a többiek nem.⁴² Ezzel persze már az egyházmegye területén olyan szokásokat állandósított, amelyek még elődei idején terjedtek el. Az ungvári ikonosztáz rokokó faragványai, szerkezete, ornamentikakincse hosszú időre kiapadhatatlan forrás lett az egyházmegye újonnan épülő templomai számára. (Lásd a III. fejezet nyitóképét.) A mű olyan jól sikerült, hogy a mesterek és a megrendelők is úgy gondolták, ezt kell követniük, amire a fennmaradt szerződések szövegében időnként utalnak is,⁴³ s minden bizonnyal ez volt a püspök elvárása is.

Az ungvári berendezés rokokó formanyelvének terjedését az is elősegítette, hogy szobrásza, Johann Feck további megrendeléseket

(6)

nyert az egyházmegyében: 1786-ban tervet készített a balsai templom ikonosztázához,⁴⁴ s talán az ő műhelyében készült a magyar-komjátói együttes is valamikor 1792 után. Stílusának, formáinak még számos követője akadt a 18. század végén, a 19. század első évtizedeiben, akikre most nem áll módunkban kitérni. Csupán egy ikonosztáztervet emelünk ki, amely 1791-ben a tokaji templom felújítása kapcsán készült (6. kép). A rajz Johann Gaspar Ertt (Ertl, Erdt) szobrásztól származik, aki a faberendezés felújítására, illetve készítésére vonatkozó árajánlatot jegyezte.⁴⁵ A rajz érdekessége, hogy az ikonosztáz felett egy szentségház, előkészítő oltár és egy, a ruhák tárolására szolgáló szekrény rajza is szerepel. A tokaji templom felújítását az indokolta, hogy 1789-ben Zemplén vármegye a háborús időkre való tekintettel lefoglalta és gabonaraktárként használta az épületét. Ez alatt

⁴¹ Minderről részletesebben: Terdik, 2014a, 91–115, 261, 264.

⁴² Terdik, 2009, 135–36. Az alapképek előtti kis oltárokat egyedül a bazilita templomokban használták a Szent Liturgia végzésére is. A parokiális templomokban általában a római katolikus papok miséztek rajtuk, amit 1781-ben Nyíregyházán és Bujon is feljegyeztek. Előbbihez lásd: Nyirán János – Majchricsné Ujteleki Zsuzsanna (összeáll.): *Források a nyíregyházi Szent Miklós görögkatolikus székesegyház történetéhez*, Nyíregyháza, 2017, 184. Utóbbi: GKPL, IV–1–a, fasc. 2, no. 16.

⁴³ Például a hajdúdorogiai 1799-ben: Terdik, 2011a, 89–90.

⁴⁴ A tervet közölte: Puskás, 2008, 198, 181. kép. Ha megalósult is, 1900 után egy újjal helyettesítették: Terdik, 2011a, 81.

⁴⁵ A rajz és az árajánlat jelzete: DAZO, fond 151, opisz 5, no. 377, fol. 3, 11. A szobrászati munkákért összesen 777 rajnai forintot kért volna, amelyből az ikonosztáz munkái 120 forintot tettek ki. Ertt 1757-ben Eperjesen nyert polgárjogot, s feltehetően azonos azzal a szobrásszal, aki 1787-ben a minoriták ottani kolostorában végzett becslési munkát. Aggházy, 1959, I, 131, 190. Svábföldről, Farfranckenből származott. Bodnárová, Miloslava – Chmelinová, Katarína: Umelci a umeleckí remeselníci Prešova v 16.–18. storočí, *Ars*, 39(2006), 236. A terv fotóját először közölte: Приймич, 2014, 139.

(7)

az idő alatt a közösség egy kicsiny kápolnába kényszerült, s amikor 1791. november 21-én visszakapták a templomot, a parókus azzal szembesült, hogy komoly károk keletkeztek az épületben, amelyek helyreállítására hamarosan kísérletet tett.⁴⁶ Különös, hogy az ikonosztáz kapcsán nem hivatkoznak arra a tényre, hogy festését Spalinszky Mihály nem sokkal a raktári használat előtt, 1787-ben fejezte be. Az is furcsa, hogy Ertt a terve készítése során nem vette figyelembe a Spalinszky-képek ritka lantformáját sem (lásd Kat. III.36–37.), pedig minden bizonnyal meg kívánták őrizni a néhány évvel korábban festett ikonokat. Megemlítjük még a fábiánházi templom ikonosztázát is, amely 1800 után

készülhetett, faragója, festője egyelőre ismeretlen, de különösen előbbi szemei előtt egyértelműen az ungvári példa lebeghetett, amely az állványzat számos elemében jól kimutatható (7. kép).⁴⁷

Spalinszky Mihály ungvári ikonjai, a szobrászati munkákhoz hasonlóan, fontos referenciaponttá váltak az egyházmegyében. Festői stílusa sok szállal kötődik az ukrán barokk festészethez, amelyben már jó ideje teret nyert a nyugati előképek alkalmazása, különösen az ünnepek történeti jeleneteiben, az apostolok és próféták ábrázolásain, de az is megfigyelhető, hogy az ikonosztázok alsó sorát alkotó alapikonok esetében erősebben ragaszkodtak a bizánci művészet megszokott formáihoz. Ennek a barokkos, számos realiztikus elemet alkalmazó stílusnak a korábbitól való különbözőségét a kortársak is érzékelték. Legalábbis erre utal Szécsényi József nagykarolyi festő Bacsinszky püspökhöz 1790. szeptember 16-án írt levele, amelyben panaszosan említi bizonyos kifogásokat, melyeket a mezőteremi (Tiream) ikonosztáza kapcsán neki róttak fel: „...a holiss az Extiád Ungvari templomának formája szerint egész Ikonosztászt festettem, mellyet Istenben boldogult néhai Májer Püspök Eő-Excellentiája is helyesnek lenni talalt; jó lehet találkoznak itt is némellyek, a kiknek ezen munka sem teczik, mivel azt állitják, hogy a Szentek sok sanyaruságban élvén; azok képjeinek fekete, sovány, és szomorkásnak kelletik lenni, nem pedig vidám és világos ábrázatunak; az alsó nagy képeknek pedig székbén ülni kelletik, mint az Archijerei szokot festetni.”⁴⁸ Mezőterem szatmári román parókia volt, ahol a közösséget nagyobb fokú konzervativizmus jellemezte. Hogy milyen típusú festészetet tekintettek volna a „kritikusok” elfogadhatóbbnak, azt talán a máramarosi, szatmári és bihari fatemplomokban fennmaradt emlékek bizonyos csoportjai alapján lehet elképzelni, amelyeket időnként sematizmusba hajló egyszerűség jellemez.⁴⁹ Az utolsó, formai kifogás, hogy ti. az alapképeken a szenteknek ülniük

⁴⁶ A festői (itt inkább csupán mázolás feladatot) Kállay István tokaji festő vállalta volna. Ő 1786-ban a tokaji feloszlatott pálos rendházban végzett becsüsi munkát. Vö. Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*, Budapest, 1955, 225. A kőművesmunkára Szuda János mester adott ajánlatot. Az ügyszóhoz kapcsolódó iratok és további mesterek árajánlatai: DAZO, fond 151, opisz 5, no. 377, fol. 1–16.

⁴⁷ A fábiánházi ikonosztázról: Terdik, 2014d.

⁴⁸ DAZO, fond 151, opisz 5, no. 230, fol. 21–22. Major Gergely (Grigore Maior) fogarasi görögkatolikus püspökre (1772–1783) utal. A mezőteremi ikonosztáz ma már nem létezik.

⁴⁹ Máramarosban ilyenek voltak például Alexander Ponehalszki, Radu Munteanu, és más, név szerint nem ismert festők. Vö. Bratu, 2015, 94–217.

(8)

kellene, szintén a román területen is elterjedt balkáni tradícióra utal, amely egyértelműen érvényesült a nagyváradi és a balázsfalvi székes-egyházban is.⁵⁰ Szécsényi bemutatkozása nem volt hatástalan a püspöknél, a következő évben ugyanis egy általa festett ikont adományozott Abaújszántóra (lásd Kat. III.38.). Úgy tűnik azonban, hogy néhány év múlva már a román parókiákon is győzedelmeskedett az új stílus. Az alsószopori (Supuru de Jos) templom ikonosztáznak megfestésére 1804. október 1-jén, Vörös Antal „érdemes Pictor”-ral kötött magyar nyelvű szerződésben egyértelműen leszögezik, hogy: „Egy szóval oly kötés alatt tétetik ezen Contractus, hogy mindenben hasonló legyen munka az Unghvári Cathedralis Templomban lévő munkához.”⁵¹ Egyszerűbb eszközökkel alkotott a nyíraczádi templom ikonosztáznak ma még nem azonosított mestere: apostolsorának előképei ebből a hagyományból erednek. Művét 1794-ben fejezte be az Áron próféta tekercsén látható évszám szerint (8. kép), az állványzatot Zetz Mihály debreceni asztalos készítette egy évvel korábban.⁵²

A rokokó mellett már a klasszicizálóbb formákat alkalmazó stílus meghonosítására is történtek kísérletek. Az egyik korai, meg nem valósult terv a Szepességben fekvő ólublói királyi uradalomban épült kövesfalvi (Kamjonka/ Kamienka) templom berendezése kapcsán készült. A kamarai adminisztráció csökkenteni kívánta az építkezés költségeit, ezért a beérkező „két oltár” tervét, amelyek közül az egyik a főoltár, a másik az ikonosztáz rajza lehetett – a korabeli szóhasználatban ugyanis ezt „nagy oltárnak” nevezték –, megküldték Bacsinszky püspöknek véleményezésre a hozzájuk tartozó költségvetéssel együtt. Két kérdést is feltettek: 1. A szobrászati munkára lényegileg szüksége van-e? 2. Nem lehetne-e inkább alkalmas festészeti munkával helyettesíteni? A püspök válaszában kitért arra, ismertetve az ikonosztáz és az oltár helyét, szerkezetét, hogy bizony a szobrászati munkára szükség van, s megjegyezte, hogy egyik esetben sem lehet festői megoldásokkal kiváltani a faragott részeket. A kapott terveken kívül mellékel egy NB. (vagyis *Nota bene!*) jelzetű új tervet is, amelyet ő készíttetett, kiemelve, hogy ez egyszerűbb és világosabb a többinél. Írni fog az esperesnek és a parókusnak is, hogy ezt a tervet alakítsák át a templom adottságaihoz, s készíttessenek hozzá költségvetést.⁵³ Az ügyirathoz kapcsolódóan több terv is fennmaradt: két ikonosztázrajz, amelyek közül az egyiket szepességi mesterek szignálták,⁵⁴ a másikat azonban, amelyeknek a hátoldalán a Bacsinszky által hivatkozott „NB” jelzés szerepel, a jobb sarokban olvasható cirill betűs felirat szerint Arsenij Pantaszics rajzolta Budán, 1790-ben (9. kép).⁵⁵ A művész nem más, mint a néhány év múlva befutó hazai szerb ortodox

⁵⁰ Terdik, 2014a, 171–173, 199–206.

⁵¹ DAZO, fond 151, opisz 6, no. 1335, fol. 38. A hajó déli falán, a főpárkány alatt látható évszám szerint a templom 1792-ben épült. Az ikonosztáz ma már nincs ott.

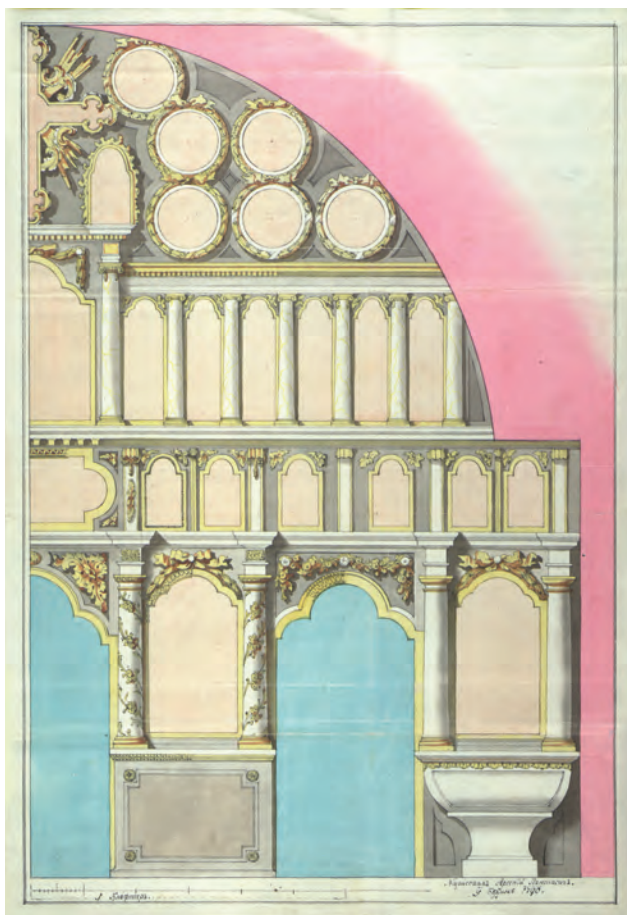
⁵² Az asztalos neve a legutóbbi restaurálás során került elő, az egyik lízéná hátoldalán szerepelt a mester autográf ceruzafelirata. Zetz (Setz) Mihály 1790-ben jelentkezett a debreceni asztaloscéhbe, amelybe a következő évben került be. Munkásságáról: Zlinszkyne Sternegg Mária: A ládás asztaltól a gömbasztalig, *A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 60, Debrecen, 2008, 196–198. Nyíraczádi a Munkácsi Egyházmegye peremén feküdt, a Nagyváradi Egyházmegyéhez tartozott.

⁵³ „Idcirco simplicius, et clarius Planum delineari curavi, quod etiam isthic sub NB demisse advolvo, in quo praeprimis sculptoris, atque Pictoris labores compendiantur.” Bacsinszky püspök levele 1790. október 14-én, Budán kelt: MNL OL, E 87. 50, csomó 26, kútfő 1790, fol. 3–4.

⁵⁴ Az ikonosztázterv jelzete: MNL OL, T 62.959. A rajz egykori helyén van egy ikonosztázhoz és egy főoltárhoz készült költségvetés is (881 rajnai forint értékben): MNL OL, E 87. 50, csomó 26, kútfő 1790, fol. 5. A rajzot publikálta: Puskás, 2008, 166, 103. kép.

⁵⁵ MNL MOL, T 62, 969/4. Ezt a rajzot, valamint két oltár és egy szószék tervét (uott, T 62.969/1–3) az ügy folytatását jelentő iratok közül emelték ki: MNL OL, E 87. 61, csomó 5, kútfő 1791. Az egyik oltárterv is Pantaszics rajza lehet, bár nincs szignálva, de stílusa egyezik az ikonosztázéval (MNL MOL, T 62. 969/3). A tervekhez a szepességi mesterek által készített 1791-es költségvetés is tartozik, amely már a templom teljes szobrászati és festészeti munkáit tartalmazza, s közel másfélszer több (2736 rajnai forint), mint a korábbi árajánlat. Uott, fol. 281–282.

(9)

festő, aki az 1790-es évek közepétől már Arsenije Teodorovičnak nevezi magát (a magyar szakirodalomban Teodorovics Arsza néven ismert). Rajza, amely az ikonosztáznak csak a felét ábrázolja, jóval igényesebb, szebben kidolgozott, gazdagabban színezett a korabeli átlagnál. Jelzi az aranyozások és a márványozás lehetséges módját is. A művész képzettségének jele, hogy az egyes sorokon még az oszloprendek is a klasszikus rendben követik egymást – az alapképeken dór, az apostolsorban ión fejezetek szerepelnek. A terv elkészítése során minden bizonnyal

személyesen konzultált a püspökkel, amire a szélső alapkép előtt alkalmazott kis oltár (presztol) utal, hiszen ez az ortodox gyakorlatban ismeretlen, a hazai görögkatolikus egyházmegyéék közül is csak a munkácsiban vált általánossá Bacsinszky hatására. A bánsági Perlaszon (Перлез) született Teodorovič a rajz készítésének idején épp a bécsi képművészeti akadémián folytatott tanulmányainak felénél tartott (1788 és 1792 között volt az intézmény hallgatója).⁵⁶ Hogy mikor és hol ismerte meg Bacsinszky püspököt, nem tudjuk. Találkozhattak Bécsben, ahol a püspök az országos ügyek miatt ekkoriban sokat tartózkodott, de akár Budán is, mivel Bacsinszky levele ott kelt, és a rajz is ott készült a szignója szerint. Ismeretségüknek izgalmas emléke volt egy mára már elveszett portré is, amelyről 1941-ben Kőszeghy Elemér készített leírást Ungváron: „Bacsinszky András pk. torzképe. Vízfestmény papíron. Elnyújtott arckép, amelyet a papír felfeszítésére szolgáló deszka végén elhelyezve volt (ma már hiányzó) okulárén át kellett nézni, ami által a humorosan ható, hosszúra nyújtott kép rendes rajzot mutatott. Alul jobbra jelezve: Arseni Pantasi fecit 1790.”⁵⁷ Anamorfózis, vagyis olyan torzított rajz lehetett, amely egy ráhelyezett tükörtárgy (pl. henger) segítségével válik teljesen értelmezhetővé, a kompozíció ugyanis csak a tükörtárgy felületén megjelenő képben „áll össze”, bár ebben az esetben speciális lencsét feltételeztek a késői leírók. Teodorovič festői bravúrnak számító portréja alapján úgy sejtethetjük, hogy jó viszonyban lehetett a munkácsi püspökkel, vagy talán éppen ezzel akarta kegyeit megnyerni, további megbízások reményében. Noha a kövesfalvi munkát nem ő nyerte el, később több megbízást kapott görögkatolikus megrendelőktől is.⁵⁸ Klasszicizáló kísérlete – ha nem is közvetlenül – gyakorolhatott némi hatást: a bodrogkeresztúri Szent György-templom ikonosztáznak faragott részein, amelyek állítólag 1801-ben készültek, már klasszicizáló megoldások is megfigyelhetők.⁵⁹

⁵⁶ Buzási, 2016, 261. Plečaš, Ksenija: Arsenije Teodorovič életútja, in: Csáki Tamás – Golub Xénia (szerk.): *Szerb székesegyház a Tabánban: Az eltűnt Rácváros emlékezete*, Budapest, 2019, 322–323.

⁵⁷ Tulajdonos: Murányi Miklós püspöki titkár. Budapest, Iparművészeti Múzeum, Adattár, Kőszeghy Elemér Ingóságileltára, Ungvár. Pontos leírását és fényképét sem mellékelte az adatgyűjtéskor, feltehetően különleges készítéstechnikája okán tartotta említésre méltónak.

⁵⁸ 1795 és 1797 között a bácskeresztúri Szent Miklós, 1811-ben a belényesi Szent Demeter görögkatolikus templom képfalát festette.

⁵⁹ A faragót Jesper Lőrincnek hívták. Aggházy, 1959, II, 287. Az ikonokat 1807-ben festette egy eddig még nem azonosított mester – az Istenszülő-alapkép bal alsó sarkában megbúvó évszám szerint. Az ikonosztázzal foglalkozott: Simon Katalin: A bodrogkeresztúri görög katolikus templom ikonosztázionja, in: Tüskés Anna (szerk.): *Ars perennis*, Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája, 2009, Budapest, 2010, 303–308.

Az ungváritól különböző, rokokó elemeket nélkülöző, klasszicizáló késő barokk díszítő szobrászat kimagasló emléke a Munkácsi Egyházmegyében a hajdúdorogi templom berendezése lett. A monumentális ikonosztázion faragására 1799-ben szerződtek Jankovics Miklóssal, a Délvidékről Egerben letelepedő és dolgozó ortodox szobrásszal (10. kép). A szerződésben az ungvári székesegyház, a pesti görög ortodox templom és a karlócai (Сремски Карловци) szerb ortodox székesegyház ikonosztázaira mint figyelembe veendő előképekre hivatkoznak.⁶⁰ Ezen a széles horizonton egyrészt a megrendelők által ismert (Ungvár), másrészt a készítő mester saját kínálatából származó művek tűnnek fel. Jankovics saját munkájaként hivatkozhatott a pesti templomra, ugyanakkor stílusának gyökerére a karlócai monumentális ikonosztáz utal, amelyet az újvidéki (Нови Сад) Markoviczdinasztia tagjai és tanítványaik emeltek az 1770-es években.⁶¹ Jankovics műhelyében, feltehetően már egri tanítványa, Pádits Péter közreműködésével készült a 19. század elején több görögkatolikus templom ikonosztáza is (Szerencs, Sajópálfala), amelyeket Jankovics halála után Pádits önálló munkái követtek (Abod, Abaújszántó).⁶² Pádits legnagyobb szabású munkája a budai szerb ortodox székesegyház ikonosztáza lett (1813), amelynek képeit Arsenije Teodorović festette (1817–1820), akivel jóval annak rövid egri tartózkodása alatt még komaságba is került.⁶³

A hajdúdorogi ikonosztázion nemcsak a szobrászati, hanem a festészeti stílusában is különbözik az ungvári székesegyházétól. Még Bacsinszky püspök életében, 1808-ben szerződött két bajai származású festő, Szüts János és Hittner Mátyás a nagy munkára, amely miatt Miskolcra át is telepedtek családjukkal együtt a hajdúvárosba.

A szerződésükben megjegyezték, hogy a képek „ritus szerint” lesznek kiosztva, és a „mai világnak leg jobb ezléssére” készülnek, amin a világos alapot és a szenteknek „a maga eredeti valóságában”, természetes színekkel történő ábrázolását értik.⁶⁴ Az évekig húzódó munkát számos konfliktus kísérte: a festők először a várossal, majd egymással is összevesztek. Szüts Hajdúdorogon maradt, Hittner azonban Kassán telepedett le. Utóbbi működése több más görögkatolikus templomban is kimutatható (pl. Tokaj, négy alapkép).⁶⁵ Feltehetően egyikük sem járt akadémiára, művészetükre viszont nagy hatást gyakoroltak azok a Bécsben tanuló művészek, akik ekkoriban a hazai ortodox templomok monumentális ikonosztázain dolgoztak. Például Arsenije Teodorović, akinek első nagyobb megbízása éppen Hittner szülővárosában, Baján, a Szent Miklós-templom ikonosztázának megfestésére szólt 1793-tól kezdve – amelyet ők minden bizonnyal láthattak. Miskolcon pedig tanulmányozhatták Anton Kuchlmeister bécsi festő munkáit is, aki 1801-től kezdve Pesten és az északkelet-magyarországi ortodox templomok többségében dolgozott.⁶⁶ A dorogi ikonok festői ugyanabból a metszet-hagyományból merítettek, mint nagyobb jelentőségű kortársaik,⁶⁷ de a festésmódon, a kompozíció-szerkesztésen, a sötét és a természeti hátterek alkalmazásán is érezhető a késő barokk bécsi akadémizmus követésének szándéka (11–12. kép).

Annak ellenére, hogy a bizánci hagyományban a képhasználat a kultusz elengedhetetlen része, meglepően kevés, a művészeti tevékenységre reflektáló püspöki megnyilatkozás ismert a korszakból. Bradács János püspök 1769. július 26-án kiadott körlevelében arra intette a papokat, hogy csak olyan festőt bízzanak meg, akinek a munkára való alkalmasságát ő maga

⁶⁰ Terdik, 2011a, 50–53. A faragóval kötött szerződés: uott, 89–90.

⁶¹ A Markoviccsok munkásságáról: Кулић, Бранка: *Новосадске дворорезбарске радионице у 18. веку*, Нови Сад, 2007. Tanítványukról, Manojlovićsról, aki 1788-ban a bajai ikonosztázra szerződött: Golub Xénia: *Ortodox fafaragók magyarországi működéséről a legújabb kutatások tükrében*: Avram Manojlovićs képfaragó munkái, *Műemlékvédelem*, 55(2011), 366–373.

⁶² Terdik, 2011a, 53–54.

⁶³ Erről lásd: Simić, 2019, 129–178. Kulić, Branka: A budai ikonosztáz faragványai, in: Csáki Tamás – Golub Xénia (szerk.): *Szerb székesegyház a Tabánban: Az eltűnt Rácváros emlékezete*, Budapest, 2019, 179–188.

⁶⁴ A szerződés szövege: Terdik, 2011a, 90–91.

⁶⁵ A dorogi és más munkáikról: Terdik, 2011a, 54–65.

⁶⁶ Kuchlmeister munkásságáról újabban: Terdik Szilveszter: A tabáni székesegyház oltára és liturgikus tárgyai, in: Csáki Tamás – Golub Xénia (szerk.): *Szerb székesegyház a Tabánban: Az eltűnt Rácváros emlékezete*, Budapest, 2019, 205–210.

⁶⁷ A tabáni székesegyház ikonosztáza kapcsán tárták fel Arsenije Teodorović metszethasználatát. Az ottani *Feltámadás*-ikon feltételezett metszetelőképét (lásd Simić, 2019, 164–165) sokkal szorosabban követi a hajdúdorogi ikonosztáz középtengelyében elhelyezett *Feltámadás*-kép. Utóbbiról: Terdik, 2011a, 62, 174, 54. kép.

(11)

igazolja pecsétes papírral.⁶⁸ Bacsinszky Andrásról, aki alatt óriási lendületet vett az új templomi berendezések készítése, szintén ismerünk hasonló határozatot. Úgy tűnik, hogy arra is elég későn szánta rá magát, hogy a bécsi akadémián taníttasson valakit. 1802-ben Mankovits Mihály papnövendéket küldte ki Bécsbe festészetet tanulni, ő azonban csak évekkel később, a püspök halála után tért haza. Bradács Mihály egyházmegyei kormányzó 1813-ban ajánlotta Mankovitsot a papság figyelmébe,⁶⁹ s valóban ő lett a Munkácsi Egyházmegye első hivatalos festője.⁷⁰

⁶⁸ Udvari, 1994, 190. Uő: Szöveggyűjtemény a ruszin írásbeliség tanulmányozásához, II, Blazsovszky Gábor, Olsavszky Mihály Manuel, Bradács János püspökök és koruk – Собрание источников для изучения русинской письменности, II, Епископы Гавриил Благовский, Мануил Ольшавский, Иоанн Брадач и их время, Nyíregyháza, 2005, 72–80. Puskás, 2008, 199–200.

⁶⁹ A körlevél második pontja szól róla. Kelt: Ungvár, 1813. október 22. GKPL, IV–1–a, fasc. 22, no. 19.

⁷⁰ Beszkid, 1914, 422.

(12)

A 18. század második felében lezajlott folyamatoknak köszönhetően az ikonosztáz szerepe nem, formája azonban lényegesen megváltozott: a fatemplomokhoz képest jóval világosabb és nagyobb belmagasságú, szilárd anyagból épült templomokban egyre áttörtebb, a fényt hátulról is átteresztő szerkezeté vált. Ekkoriban a szobrászati és festészeti részek aránya még egyensúlyban maradt, de fokozatosan megerősödött az a napjainkig érezhető szemlélet is, amely az ikonosztázban többre értékeli a díszes faragott szerkezetet, mint az ikonokat.

(13)

A liturgikus felszerelések

Nagyon kevés igazán régi liturgikus tárgy maradt fenn a Munkácsi Egyházmegyében. Mivel eredendően a munkácsi Szent Miklós-kolostorban éltek a püspökök is, számos régi ötvöstárgyat ott őriztek.⁷¹ Máriapócson is szinte csak az evangéliumos könyv ezüstveretei tanúskodnak a barokk felszerelés gazdagságáról.⁷² Az ungvári székes-egyház gazdag felszereléséről, amelynek egy

(14)

része még a jezsuitáktól eredt, korabeli leltár tudósít.⁷³ Bacsinszky idejében készült a székes-egyház Szent Kereszt ereklyéjének díszes új tartója, amelynek két oldalán a Mária Teréziától kapott pompás 17. századi ereklyetartók álltak. Előbbi máig fennmaradt, az utóbbi kettő azonban elveszett.⁷⁴ Fennmaradtak azok a püspöki rangjelző ezüsttárgyak is, amelyek szintén Bécsből érkeztek.⁷⁵ Az egyházmegyei levéltárból került elő egy pompás rokokó kehely és talán egy áldozatókanál terve,

⁷¹ A templom egykori felszereléséről: Terdik, 2014, 24. A kolostor templomából 1862. augusztus 27-én éjjel egy ezüstfüstölőt, három kelyhet és liturgikus textileket is elloptak. DAZO, fond 64, opisz 3, no. 41, fol. 57.

⁷² Terdik, 2014e, 18.

⁷³ Terdik, 2014a, 266–267.

⁷⁴ Terdik, 2014a, 100–104.

⁷⁵ Puskás, 2014, 177–178, 247–249.

III.2.1.

amelyeknek – eredeti kontextusokból kiszakadva – sem készítési idejük, sem mesterük nem ismert (13–14. kép).⁷⁶ Minden bizonnyal 18. század második feléből származnak, hasonló rajzokat alig ismerünk a hazai anyagból.⁷⁷

A 18. századi vizitációk jegyzőkönyveiből látszik, hogy a templomokban található liturgikus tárgyak jelentős része ónból, aranyozott rézből, ritkábban ezüstműből készült. Nagyon kevés adattal rendelkezünk arról, hogy milyen úton-módon szerezték be ezeket. Ritka adat a hajdúdorogi 1778-as évről készített számadáskönyvében szereplő bejegyzés, amely arról tudósít, hogy Sarkadi Tódor parókus hagyatékából és saját erőből Bécsben készíttettek egy új ezüstkelyhet.⁷⁸ 1812-ben sem volt sokkal több ezüstműje a templomnak.⁷⁹ A század végéről ismert, donációs feliratokkal ellátott kelyhek (vö. Kat. III.10–11.) általában egyszerű, szinte minden bonyolultabb részletet nélkülöző darabok, ami a mecénások korlátozott anyagi lehetőségeit is jelzi.

Képjegyzék

1. A nagykárolyi görögkatolikus templom
2. Az abaújszántói görögkatolikus templom terve. MNL OL, T 62.1393/1.
3. Királyi ajtó, 18. század első fele. Nyírlugos, Szent Péter és Pál görögkatolikus templom
4. Királyi ajtó, Nyírpazony, 18. század első fele
5. A sátoraljaújhelyi Szent Miklós-templom ikonosztáza

6. J. G. Ertt: *Ikonosztázterv a tokaji templom számára*. DAZO, fond 151, opisz 5, no. 377, fol. 3.
7. A fábiánházi ikonosztáz királyi ajtaja
8. A nyíraczádi Istenszülő oltalma templom ikonosztázának részlete, 1793–1794
9. Arszenij Pantaszics: *Ikonosztáz terve*, 1790. MNL MOL, T 62. 969/4.
10. A hajdúdorogi templom ikonosztázionja
11. Szent Miklós, a hajdúdorogi ikonosztáz alapképe
12. Mózes az égő csipkebokor előtt, a hajdúdorogi ikonosztáz részlete
13. Kehely terve. DAZO, fond 151, opisz 5, no. 1669, fol. 2.
14. Áldozatókanál (?) rajza. DAZO, fond 151, opisz 5, no. 1669, fol. 1.

⁷⁶ A rajzokon sem évszám, sem mesternév nem szerepel, s egyelőre a hozzájuk tartozó iratanyag sem került elő. A kanál rajzán a nyél végén egy keresztre feszített Krisztus, az öblös résznél egy bennszülött (?) alakja látható. A nyélen romlott latin szöveg olvasható: „DEUS, pretker / MEUS” (sic!), a *protector* torzult alakja). Talán a 17. zsoltár 3. és 4. verséből származó mozaikidézett. A lap hátoldalán is látható egy apró fej rajza, illetve az egykori levéltári helymegjelölése: „de aedificiis, et Ecclis in gen. 4”. DAZO, fond 151, opisz 5, no. 1669, fol. 1. A rokokó kehely rajza hátoldalán: „de aedificiis, et Ecclis in gen. 4. Delineatio Calicis et ear[um] av hunc requistor[um]”, uott, fol. 2.

⁷⁷ Feltehetően még a II. József korát jellemző racionalista purizmus előtt keletkeztek. Az ez utóbbira jellemző liturgikus ötvös-tárgyakhoz készült terveket, amelyeket Joseph Lasser készített 1788-ban, lásd Feld István – Velladics Márta: *Magyar építészet, 2. Buda elfoglalásától József nádor koráig (1541–1808)*, Budapest, 2016, 258.

⁷⁸ „NB. Ebben az esztendőben Bécsben csináltattunk, és hozattunk új kelyhet, melyre Sarkadi Tódor Parochus Urunk testált vala 100. forintokat: 19. forintokat, és 44. krajtzárt hozzá adtunk még a Templom Cassájából: és így azon kehelyért egészen: 119 Rfl. 44 xr.” GKPL, IV–1–a, fasc. 9, no. 16. 1789-ben egy rézfüstölt és gyertyatartókat vettek Debrecenben: „11a Augusti – Debreczenben vettünk egy Temjényozót vagy is Turibulumot – 7 rfl . 30 xr / 2a 4 Réz Gyertyatartott az oltárra – 5 Rfl 30 xr / 3a egy kopantótt – 7 xr.” GKPL, IV–1–a, fasc. 10, no. 29.

⁷⁹ Ezek a liturgikus tárgyak voltak: „1° Egy meg aranyozott nagy Kehely. / 2. Ahoz való Tányér, Csillag, Kés. / 3. Egy más kisebb Kehely. / 4. Ahoz való Tányér, Csillag. / 5. Egy ezüst pixis pro viatico gömbölyű. / 6. [ezüst pixis pro viatico] más kövekkel kirakva. / 7. három áldozatni való kanálka. (1-7. mind ezüstműből). / 8. Egy ezüst új temjénező. / 9. Egy réz temjénező ótskás, ahoz temjének való réz hajótska / 10. két ezüst lámpa minden hozzá tartozandokkal. / 11. Négy vas kopantó. / 12. Gyertya tartó rézből tizenegy. / 12. [gyertyatartó] fából nyoltz. / Egy pixis szentségnek fából [...] / 17. Egy réz kehely hozzá való réz tányírral [...] / 18. Egy tzintányér hasatt.” GKPL, IV–1–a, fasc. 21, no. 34.

III.2.1. Epitrachelion

Kat. III.6.

17. század, ismeretlen ortodox monostori műhely atlaszkötésű, láncoldalú selyemszövet, lenvászon, selyemtaft, ezüst- és aranyozott ezüst fémfonalak, flitterek
hossz. (kiterítve): 282 cm, szél.: 16 cm
Vétel a zalatnai görögkatolikus parókiától 1889-ben.
Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. 13526.

Az ábrázolt szentek feliratai, lefelé, minden egyes sornál balról jobbra haladva: a nyakrész középpontjában Krisztus főpap: IC XC; Gábor

arkangyal: Γ[...]; az Istenszülő: ΜΡ ΘΥ; Szent Péter apostol: Ο [Α]ΓΙΟ[С] // ΠΕΤΡΟС; Szent Pál: Ο [...] // ΠΑΥΛΟС; Szent Máté evangélista: [...] // [ΜΑΘ]Ε[ΟС]; egy evangélista, akinek semmilyen felirata nem maradt meg, feltehetően Szent János; Szent Márk evangélista: Ο/ΑΓΙΟС // [ΜΑΡ]ΚΟС; Szent Jakab apostol: Ο /Α[Γ]Ι[ΟС]//[ΙΑΚ]/ΟΒΟ[С]; Szent Simon apostol: Ο/ΑΓΙΟС //СΙΜ/ΟΝ; Szent András apostol: [...] // ΑΝΔ/ΡΕΑС; Szent Lukács evangélista: Ο/ΑΓΙΟС // ΛΟΥΚΑС; Szent Bertalan apostol: Ο/ΑΓΙΟС //ΒΑΡ/ΘΩΛ/ΟΜΕ/ΟС; Szent Fülöp apostol: Ο/ΑΓΙΟС // ΦΙΛΙ/ΠΟС; Szent Tamás apostol: Ο/ΑΓΙΟС //ΘΟΜ/ΑС.

Az epitrachelion alján cirill betűs, szerb felirat: „Саи петраиль приск[?] / цание[?] уч[.]ъ[?] у све/таго // [пр]иложи Милица / [цр]кву своју харис/тратига / Sai petrail” prisk[?] / anie [?] u č[.]”[?] u sve/tago // [pr] iloži Milica / [cr]kvu svoju haris/tratiga”.

A liturgikus ruhadarab alapszövege vörös, atlaszkötésű selyemszövet, melyen a figurák dicsfényét, ruházatát, az ábrázolt építészeti elemeket, oszlopokat, virágokat, valamint a mezőket kontúrozó bordűröket mintásan letűzött, domború fémfonalas hímzések alkotják. Ez utóbbi hímzések alátöltésének elkészítéséhez lenfonalat használtak. A tárgyon látható feliratok, nevek szintén fémfonalak felhasználásával, kétoldalas lapos öltéssel készültek. Az ábrázolt személyek arcát, végtagjaikat ún. tűfestéses technikával, selyemfonal felhasználásával hímezték, sötétbarna selyemfonallal kontúrozták. Egyes mezőkben aranyszínű, bouillon fonallal letűzött flitterek találhatók. A tárgy hátoldalán lenvászon merevítőbélés, valamint egy jelenleg nagyon töredékes állapotú rózsaszín selyemtaft külső bélés van. Külső szegélyét körben a hímzés korától eltérő, valószínűleg 19. századi, aranyszínű, mintás szövött paszomány keretezi. Az alján bojtok is lógtak, amelyeknek mára csupán apró csonkjaik maradtak.

A nyaknál, a tárgy középtengelyében elhelyezett medalionban Krisztus mint nagy főpap jelenik meg, teljes püspöki ornátusban – fején mitra, keresztmintás szakkoszt és omofort visel, amely az ölénél mintha megisméltődne –, két kézzel áld. Krisztus ilyen típusú ábrázolása már a 15–16. századtól előfordul epitrachelionokon. Az ittenihez nagyon hasonló, Krisztust főpapként megjelenítő hímzésekhez készült kartonok az athéni Benaki Múzeum gyűjteményében maradtak fenn a 18. századból (vö. Vassilaki, Maria: *Working Drawings of Icon Painters after the Fall of Constantinople: The Andreas Xyngopoulos Portfolio at the Benaki Museum*, Athen, 2015,

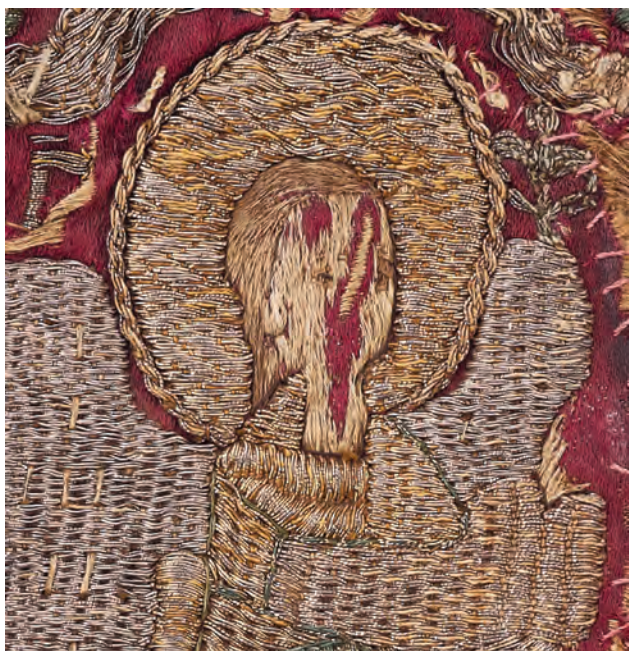

143–144, kat. 111–113.), ami az ikonográfiai típus évszázadokon is átívelő népszerűségére utal.

Az epitrachelionon hét-hét, oszlopokon nyugvó, háromkaréjos, a középtengelyben számárhátívesen záródó fülkékben állnak a szentek: legfölül Gábor arkangyal köszönti Szűz Máriát, alattuk pedig az apostolok következnek. Minden egyes szent nevét görögül írták, a figurák mellé az „aljzatra” keleties jellegű növényi ornamenteket helyeztek. Az egyes alakok arca, testrészeik selyemfonalas hímzése nagyrészt elpusztult, csupán Gábor arkangyal, az Istenszülő és Fülöp apostol arcából maradtak meg nagyobb részletek. A fémfonalas ruhák sokkal jobb megtartásúak. Mind az *Örömhírvétel* jelenete, mind az apostolok figurái hűen követik a hagyományos, nyugati mintaképektől még alig érintett bizánci ikonográfiát és stílust, leginkább a növényi ornamentek, az áldó Krisztus oldalán feltűnő olasz korsók és a többi virágmotívum jelzi, hogy a tárgy a 17. századnál mégsem lehet korábbi. A figurák megformálását nézve azonban a korábbi emlékek között találunk párhuzamokat. Formailag, elrendezésében közel áll hozzá a belgrádi Szerb Ortodox Múzeum 1533-ból

származó darabja, amelyen vörös alapszöveten fémfonalakkal hímezték meg az álló apostolokat, akik oszlopos, háromkaréjos, számárhátíves fülkékben állnak, a széleken virágminták futnak (Милеуснић, 2001, 79–80). Hasonló felépítésű az athéni Benaki Múzeum egyik, 16. század közepére datált epitrachelionja is, de az apostolok felett nem az *Örömhírvétel*, hanem a *Deészisz* kapott helyet – vö. Egger, Hanna (Hrsg.): *Ikonen – Bilder in Gold: Sakrale Kunst aus Griechenland*, Graz, 1993, 292–293, kat. 135. A Havasalföldön és Moldvában fennmaradt, részben konstantinápolyi eredetű, 16–17. századi epitrachelionok is inkább formai és ikonográfiai előzményként foghatók fel, stílus és mesterazonosság nem áll fenn – vö. Durand, Jannic – Giovannoni, Dorota et al. (eds.): *Broderies de Tradition Byzantine en Roumanie du XVe au XVIIe Siècle: Autour de l'Étendard d'Étienne le Grand*, Paris, 2019, 38–49.

A tárgy alján futó felirat rekonstruálható értelmé: „Ezt az epitracheliont Milica adományozza a Szent Fővezér templomába”. Mind a „petrail” („epitrahilj” helyett), mind pedig a „haristratig” („arhistratig”) szó az egyházi szláv kifejezések

népnyelvi torzulását mutatja. A szerb szerkesztésű egyházi szláv nyelven írt feliratot vélhetően olyan hímző készítette, aki előtt a szavak értelme nem volt teljesen világos. A Milica női keresztnév szerb donátornőre utal. A felirat nyelvi jellegzetességei is megerősítik a tárgy 17. századi datálását. A görög feliratok és a rontott (?) szerb felirat alapján elképzelhető, hogy az Oszmán Birodalom valamelyik görög többségű monostorában készült, szerb megrendelésre. A Konstantinápolyból származó 17. századi textilekkel nem mutat szorosabb kapcsolatot – vö. Papastavrou, Elene – Filiou, Daphni: On

the beginnings of the Constantinopolitan school of embroidery, *Zograf*, 39(2015), 166–168.

Az epitracheliont 1889-ben az erdélyi Zalatna (Zlatna) László János görögkatolikus esperes-parókusa kínálta fel a Nemzeti Múzeumnak megvételre. Levelében így írt: „A zalatnai gör. kath. 1424-ben épült templom birtokában szakértők véleménye szerint – több régiségi tárgy található. Egyházi gondnokságunk azok sorából mint kiváló régiségi műbeccsel bírót, a templom javára leendő értékesíthetés céljából, kettőt választott. A mely tárgyakat (egy 274 gramm súlyú régi ezüst aranyozott serleg és egy az apostolokat ábrázoló arany-ezüstszákkal kivart selyem stóla) ide mellékelve a nemz. múzeumnak alább írt feltételek mellett elhatározta.” Az ezüsttárgyért 200 forintot, a textilért 150 forintot szerettek volna kapni. Az epitrachelion cirill feliratát s annak latin betűs átíratát is elkészítette az esperes, amelyet a Nemzeti Múzeumban gondosan átmásoltak a levél hátoldalára (a fordítással, értelmezéssel nem bajlódtak). Pulszky Ferenc igazgató ezeket továbbította Radisics Jenőnek, az Iparművészeti Múzeum igazgatójának. Az epitracheliont végül 100 Ft-ért vette meg a múzeum (IMM Adattár, 66/1889).

A zalatnai templom történetével már sokan foglalkoztak. A feltehetően még a 13. században szász telepések által épített templomot a 14. század végén vagy a következő század elején átvehették a román ortodoxok, s a környék tekintélyes egyháza lehetett. 1744-ben már biztosan a görögkatolikusok használták, mivel az ekkor megújított és kifestett épületet Inochentie Micu-Klein fogarasi püspök (1729–1751) szentelte fel (korábbi irodalommal: Petrov, Gheorghe: Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Zlatna, jud. Alba, in: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, II, Satu Mare, 2002, 123–135). A szakirodalomban egyelőre nem találni Milica donátor helyi kötődésére utaló adatot. A textil felirata egy „Szent Fővezér”, vagyis valamelyik arkangyal oltalmába ajánlott templomra utal, míg a zalatnait az Istenszülő elszenderülése tiszteletére szentelték. Nincs adatunk a templom címünnepének megváltoztatására, bár ez sem zárható ki teljesen, azonban a tárgy luxusmivolta, amelyhez hasonlók fejedelmi adományokként kerültek rendszerint a monostorokba, mégis inkább arra enged következtetni, hogy eredetileg máshová szánták. Hogy pontosan mikor és kinek a révén került Zalatnára, egyelőre nem lehet megállapítani. (G. X. – P. A. – T. Sz.)

Közöletlen

III.2.1. Kézi kereszt

Kat. III.7.

faragvány: Áthosz-hegy; fémfoglatat: Neagoe mester, Havasalföld vagy Moldva, 1681
puszpángfa; aranyozott ezüst, kövek (türkiz); öntött, vésett
hossz.: 22,5 cm, szél.: 13 cm, mag.: 2,5 cm
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 1999.13 (B 13).

Az áttört puszpángfaragvány latin kereszt formájú, mind a két oldalán négy képmezővel, amelyek közül a középső hosszabb, mint a szárak végén lévők. Az egyik oldalon a központi ábrázolás Jézus megkeresztelkedése, a másikon a keresztre feszítése. A függőleges szár alján és tetején mind a két oldalon az evangélisták ülő auctorportréi kaptak helyet, a vízszintes szárakon egy-egy félalakos ábrázolás kíséri a központi jelenetet: a keresztre feszítés mellett Szent Konstantin és Ilona, a keresztelezés két oldalán pedig egy-egy letakart kezű angyal.

A faragványt fémfoglatba helyezték, amelyen a képmezőket számárhátívesen záró keretek övezik. A szárak végén levélmotívumból kis keresztnek nőnek ki, illetve a közepén csomómotívummal osztott dekaéderforma gombban végződő nyél csatlakozik. A kereszt oldalaira négy, növényi motívumokkal kombinált sárkányt illesztettek, a két felsőt a kereszt arányaihoz igazítva csonkították. A kereszt szárainak találkozásánál mind a két oldalon – virágszirmokat idéző foglatba – felül két piros, alul pedig két kék követ helyeztek. A nyél *Keresztre feszítés* felőli oldalán a következő felirat olvasható: „ПОМЕНИ Г[ОСПОД]И / РАДУЛ Л[Е]Т #ЗРП”, s minden bizonnyal hozzá tartozik még a gomb felirat alatt lévő oldalán a „Θ” betű is. Vagyis: „Emlékezzél meg, Uram, Radulról, 7189-ik évben”. Az itt megadott, a teremtéstől számolt év a Krisztus születésétől számított 1681. évnek felel meg.

A gomb másik két oldalán további felirat: „κγκο / ρβ(?)κγ”. A gomb alsó oldalán körirat: „ΜΕΤΣΕΡΥΛ ΗΒΓΟΕ” – vagyis „Neagoe Mesterul”, amely Neagoe mesterre, tehát a tárgy (fémrészeinek) készítőjére utal.

A tárgy eredetével kapcsolatos hagyományt már Borovszky is közölte: „A gör.-kath. egyháznak egy 20 cm. magas, remekműű, aranyozott ezüst-keresztje van, szentképet ábrázoló, művésziesen faragott fabetéttel. E nagybecsű kereszt 1628-ban [sic!] készült s egy orosz tábornok ajándékozta az egyháznak 1848-ban. Van még egy ezüsből vert régi kelyhe s egy ugyanilyen tányérja 1623-ból.” Feltehetően a keresztben lévő évszámot elírták, de minden bizonnyal erről a darabról van szó. Sajnos az utóbb említett liturgikus tárgyak nem maradtak fenn.

A kereszt történetéről a szájhagyomány őrizte meg a legtöbb információt, amely szerint a falu közössége 1849-ben egy sebesült orosz katonatisztet fogadott be a parókiára, ahol ápolták. Hálából ezt a keresztet adományozta a templomának. Hogy őhöz milyen úton-módon került, nem ismert. Moldvával és Havasalfölddel az oroszoknak szoros kapcsolataik voltak, előbbi egy része, Besszarábia orosz fennhatóság alatt is volt 1812-től kezdve, így a tiszt akár az előző állomáshelyén is birtokába juthatott ennek a tárgynak. A parókia 1881. október 4-én felvett leltárában a keresztet ugyan leírják („aranyozott régi metszetű fabetéttel ezüst kézi kereszt”), de az eredettörténetét nem említik, ahogyan

az 1940-ben végzett kánoni látogatás jegyzőkönyvében sem, abban is csupán a leírása szerepel („Kézikereszt: 13 karátos ezüst, dúsan aranyozva”, közli: Majchricsné Ujteleki, 2014, 116).

A helyi közösségben a mai napig erősen ragaszkodnak ehhez a kereszthez, generációkon keresztül öröklődött a tisztelete. Eredettörténetének megőrzését segítette, hogy évente kétszer a tisztelet középpontjába állították. Feldíszítve a templom középső részére helyezték, Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepén, szeptember 14-én és keresztthódoló vasárnap, a nagyböjt harmadik vasárnapján. Egyébként a parókián őrizték. Az 1970-es években restaurálás céljából vitték el az egyházközségből, amire a helyi közösség és a sáradsadányi filia hívei is adakoztak. Restaurálást követően a Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjteménybe került.

A kereszt faragott része az ún. áthoszi faragványok csoportjába tartozik. Az Áthosz-hegyen a 16. század végén jelent meg a nagy türelmet igénylő puszpángfaragványok készítésének szokása, amelyeket a szerzetesek vagy ajándékként, vagy eladás céljából szállítottak az ortodox híveknek adománygyűjtő útjaik során. A díszes fémfoglatok időnként még a szent hegyen, de gyakran már az új tulajdonosok megbízásából készültek különböző ötvös-műhelyekben. Magyarországi görögkatolikus templomokban is találunk néhány példányt, ezek eredete gyakran homályba vész; három darabot az Egyházművészeti Gyűjteményben őriznek. Kőszeghy Elemér 1941-ben felvett ingóságjelentéséből tudható, hogy az ungvári és a nagyváradi görögkatolikus székesegyháznak is volt egy-egy áthoszi keresztje, utóbbiról fotódokumentációt is készített (Budapest, Iparművészeti Múzeum, Adattár, Kőszeghy Elemér ingóságjelentés). (K. T. A. – T. Sz.)

Irodalom

- Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai: Zemplén vármegye*, Budapest, 1905, 28–29.
- Nagy Mihály Géza: Régi és új a görögkatolikus magyarság egyházművészetében, in: Timkó Imre (szerk.): *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve, 1912–1987*, Nyíregyháza, 1987, 89, 13. kép.
- Puskás, 1996b, 26.
- Pozbai Dezsőné: *Bodrogolaszi története*, [Bodrogolaszi], 2005, 469.

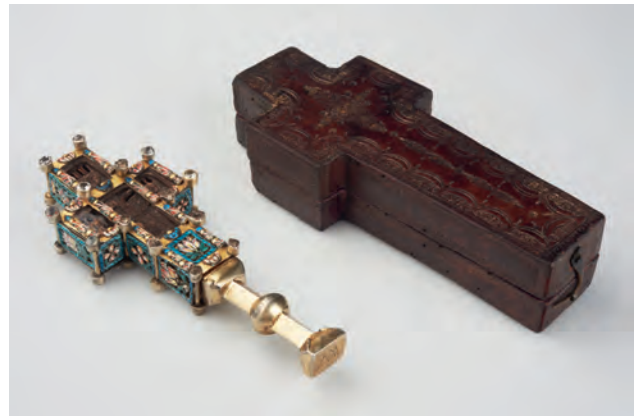
III.2.1. Áthoszi kereszt bőrtokban

Kat. III.8.

17–18. század; faragás: Áthosz-hegy;
fémfoglatat, bőrtok: Erdély (?)
puszpáng, aranyozott ezüst, festett zománc,
üveg; fa, bőr, textil
hossz.: 18 cm; szél.: 6 cm; vas.: 2 cm
Restaurálás: Szabóné Szilágyi Mária (puszpáng),
Szilágyi Veronika (fém, zománc), Tóth Hajnalka
(bőrtok), 2015–2016.
Szatmárnémeti (Satu Mare), Szent Miklós magyar
görögkatolikus parókia

Az egy darab puszpángfából faragott, áttört kereszt egyik oldalát *Jézus megkeresztelkedése* jelenet díszíti úgy, hogy a kompozíció középpontjában háromnegyedes beállításban Krisztus a Jordánban lépő mozdulatot tesz, jobbra felől az Előhírnök vizet önt a fejére, mögötte egy angyal áll, fölötte pedig az ívesen megjelenő mennyből egy sugár utal

az Atya szózatára. A kompozíció keretén görög felirat – amely a fémkerettől jelenleg nem látszik – olvasható: „H ΒΑΠΤ[Ι]C”. A kereszt két rövidebb, vízszintes szárában, számárhátíves fülkékben folytatódik a jelenet: két félalakos, profilból ábrázolt angyal fordul Krisztus felé, kezükben tartják a ruháját. A függőleges szár felső negyedében egy félalakos, kezébe könyvet fogó evangélista büszkje látható. A másik oldal hasonló szerkesztésű, a központi jelenet Jézus keresztre feszítését ábrázolja, görög felirata: „H CTABPO[C] C”. A megfeszített Üdvözítő keresztje alatt közvetlenül egy asszony (talán Mária Magdolna) és egy szakállas férfi – feltehetően a százados – áll, míg a bal oldali vízszintes szárban egy másik asszony – minden bizonnyal a fájdalmas Istenszülő –, a jobb oldaliban pedig a szeretett tanítvány szakáll nélküli félalakos ábrázolása jól azonosítható. A függőleges szár végén egy másik evangélista szerepel. A faragványt magába rejtő fémfoglatat aranyozott ezüst, amelyet áttört lemezekre festett színes (fehér, kék, sárga, rózsaszín), különféle virágokat, alapvetően tulipánokat ábrázoló zománcozott lapok díszítenek. A fémkeret lapjait ezüsthuzalokkal illesztették össze, amelyek végére foglalatot, csiszolt üvegekőveket helyeztek. A kereszt függőleges szárának alsó negyedét mind a két oldalon zománcos elemekkel fedték el, noha alattuk a további két evangélista portréja szerepel. Ennek az lehetett az oka, hogy a faragvány alsó része már akkor sérült volt, amikor a jelenlegi fémkeret készült, ezzel a megoldással leplezték el a faragott rész hiányait. A kereszt nyele is aranyozott ezüst, diagonálisan fordított, négyzet metszetű hasáb, amelynek közepén egy lapított gömb formájú nódusz van, a tetején és az alján csonkolt gúlára emlékeztető végződés. Az alsó oldalait vésett levélmotívumokkal díszítették, talplemezén ugyancsak vésett, latin betűs Mária-monogram kapott helyet. A legutóbbi restaurálás

során a hiányzó zománcos oldallemezeket pótolták. A faragvány védelme érdekében mind a két oldalra csillámlapot is helyeztek. A puszpángfaragvány azon, áthoszinak mondott faragványok csoportjába tartozik, amelyeket a 16. század végétől kezdve valóban a szent hegyen élő szerzetesek faragtak s terjesztettek az ortodox világban. Stílusuk alapján nehéz őket datálni, mert erős formai konzervativizmus jellemző rájuk. Ez a példány a 17. század második felében vagy akár a következő század elején is készülhetett. A tulipános festett zománcokkal díszített fémkeret viszont inkább már a 18. században, annak is az első feléből származik, talán a közeli Erdélyből. Nem ortodox ötvösre, vagy inkább nem ortodox megrendelőre utalhat a latin betűs Mária-monogram a kereszt nyelének gombján. Az erdélyi anyagból eddig csak egy hasonló jellegű, finomabb mívű zománcos áthoszi faragványt rejtő talpas kereszt ismert, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeumban őriznek (ltsz. 1849.11), felirata alapján 1735 körül készült Brassóban (Braşov). Ritka, hogy a tárgy szállítását biztosító eredeti, 18. századi bőrtok is fennmaradt, amely technikája, nyomott-aranyozott díszei alapján magyarországi vagy erdélyi mester munkájának tűnik.

A szatmárnémeti Szent Miklós-parókiát a 17. század második felében „görög” kereskedők alapították, akik a Rákóczi-szabadságharc alatt elszenvedett veszteségeik ellenére az 1720-as években is támogatták a közösség újjászervezését, az új templom építését. Hogy ez a kereszt mikor került a közösség tulajdonába, az egyelőre nem ismert. A templom 1843-ban felvett leltárában a következő bejegyzés is szerepel: „10. Egy czifra kereszt a' csókoló képnél az Idősb Tánya Mihály ajándéka...” (a dokumentum a parókia irattárában). A leírás szűkszavúsága miatt nem lehet ezt az adatot egyértelműen erre a keresztre vonatkoztatni, s az is nehezen hihető, hogy a parókia legértékesebb keresztjét állandóan kint tartották volna a templomhajóban, igaz, egyértelműen kizárni sem lehet. Id. Tánya Mihály a leltár készítésének idején a helyi parókus volt. Valószínűbb, hogy ez a tárgy még az előző században, valamelyik gazdag „görög” kereskedőcsalád révén juthatott ide. (T. Sz.)

Irodalom

Terdik, 2014b, 114–115.

Terdik Szilveszter: Posztbizánci miniatűr faragványok a Magyar Nemzeti Múzeumban, *Folia Historica*, 32(2016), 87–88, 16. kép.

Kehely

Kat. III.9.

18. század első fele, ismeretlen ötvös aranyozott ezüst; kalapált, öntött, cizellált mag.: 27 cm, szájm.: 6,6 cm, talpátm.: 16,6 cm Makó, Az Istenszülő oltalma görögkatolikus templom

A hatkaréjos domború talpon szalag- és virágmotívumokból komponált díszítésbe Krisztus szenvedésének néhány eszköze van elhelyezve. Nódusza váza alakú, amelyre fehér ezüst áttört, szalag- és virágmotívumos kupakosár ül. Az ornamensek között *vera icon*, azaz a Szent Arc domborműve van elhelyezve. A kupa pereme kihajló. A jelzés nélküli műtárgy korát stílusa alapján a 18. század első felére helyezi és magyarországi munkának tartja a szakirodalom. (T. Sz.)

Irodalom

P. Brestyánszky Ilona: Csongrád megye iparművészeti kincsei, *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve*, 2(1970), 128.

Puskás-Tóth, 2004, 10.

III.2.1. Kehely

Kat. III.10.

1781, Szaczlauer Mátyás (?)
aranyozott ezüst; kalapált, öntött
mag.: 23 cm, szájm.: 10 cm, talpátm.: 16 cm
restaurálás: Seremetyeff-Papp János, 2009.
Görömböly, *Az Istenszülő oltalma görög-
katolikus templom*
Talpa belső peremén felirat: Andr: Eppus Munkatsien.
Eccla G. R. C. Görömböli. donavit 1781.

A négy nagyobb és nyolc kisebb karéjból komponált domború talphoz egyszerű, váza alakú nádusz csatlakozik, amelyre kihajló peremű kupa ül. A talp külső, vízszintes peremén 13-as fémfínomságjel mellett „MS” monogram, amely talán Szaczlauer Mátyás nagyszombati mester jegyével azonosítható, akinek működése 1769 és 1800 között mutatható ki a városban (vö. Kőszeghy, 1936, 269). A latin feliratból tudható, hogy a kelyhet Bacsinszky András munkácsi püspök adományozta a templomnak 1781-ben. Bacsinszky nem csupán a közösség

lelki elöljárója volt, hanem 1776-tól kezdve, amikor a mindenkori munkácsi püspök elnyerte a tapolcai apáti címet a hozzá tartozó jövedelemmel együtt, a falu kegyura is lett (Baán István: *A görömbölyi görögkatolikus egyházközség a 18. században*, in: Uő: *Bizáncon innen és túl: Tanulmányok*, Nyíregyháza, 2018², 493; Puskás, 2014, 182). A kehely a kegyúri gondoskodás megnyilvánulásaként került a közösséghez. (T. Sz.)

Irodalom

Puskás, 2014, 186, 257, 18. kép (restaurálás előtti állapot).

III.2.1. Kehely

Kat. III.11.

1796, Szakmáry Pál (1743–1816)
ezüst; kalapált, cizellált, egykor aranyozott
mag.: 24 cm, szájátm.: 8,5 cm, talpátm.: 14,5 cm
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 2017.1.1.

Talpának belső oldalán körbefutó felirat: „Pro
Ecclesia G. R. Búdensi. 1796. Sumpibus ejusd:
Eccles: curavit Steph: Lupess”.

A kehely kerek talpának alsó peremén babérszörű fut körbe, a fokozatosan szűkülő paláston három, szalagra függesztett, ugyancsak babérból font szörű domborodik, amelyeket mélyebbre engedett babérfüzérek kötnek össze, a talp palástjának maradék szabad felületein pedig virágok és szőlőfürtök váltakoznak. A nádusz gazdagon tagolt váza formájú, a kupakosáron a talp szörű-, füzér- és szőlőmotívumai ismétlődnek. A kupa pereme kihajló.

A klasszicizáló késő barokk kehely talpának alsó peremén, de a kupakosáron is jól látható 12-es fémfínomsági jel és egy nehezen kivehető alakos jegy

mellett a „PSz” monogramos mesterjegy, amely talán Szakmáry Pál (Paulus Szakmáry), 1772-től haláláig (1816) Eperjesen dolgozó mesteré lehet (vö. Kőszeghy, 1936, 105, 640). A talp belső peremére vésett latin felirattól kiderül, hogy a bűdi egyház számára Lupes István ugyanazon egyház költségén készítette. Búd a mai Tiszavasvárral egyező település, ahol Lupes István 1792-től 1804-ig szolgált. Innen a tímári parókiára került, ahol az 1814-ben másolt magyar nyelvű liturgikus kézírata okán vált ismertté a liturgiátörténettel foglalkozó szakemberek előtt (vö. Kat. IV.37.). (T. Sz.)

Közöletlen

III.2.1. Áldoztatókanál

Kat. III.12.

19. század
réz, aranyozott
Aranyosapáti, Szent Miklós görögkatolikus templom

A kanál nyele a fej irányába enyhén szélesedik, középtengelyében vájat fut, végén tobozra emlékeztető záródísz. Feltehetően eredetileg nem szakrális használatra készült. A templom 19. század elején épült falazott, de többször átalakított oltárából került elő. Jelentőségét fokozza, hogy a Munkácsi Egyházmegye területéről régi áldoztatókanalat nem ismerünk. (T. Sz.)

Gyertyatartópár

Kat. III.13.

18. század, ismeretlen magyarországi műhely
ón; öntött, poncolt
mag.: 51 cm, szél.: 11 cm
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 1999.36 (B 31.1–2).

A gyertyatartók talpát alkotó saskarmok által szorított gombokon álló volutás elemek egymással 120 fokos szöveget zárnak be. A talp oldalát durva megformálású levélmotívumok díszítik. A száruk csavart testű baluszterekre emlékeztetnek, közepükön nádusszal. A viaszfogó tányérkák erősen deformálódtak. A 18. században számos görögkatolikus templomban használtak ilyen típusú ón gyertyatartókat, különösen az oltáron, bár sok parókián még ez is luxusnak számíthatott, hiszen leginkább fából készítették mindent, amit lehetett. Az ón sérülékenysége miatt mégis alig maradt fenn ilyen típusú emlék. (T. Sz.)

Közöletlen

III.2.1. Butykos

Kat. III.14.

1775 körül

ón; öntött, vésett

15 × 10 × 5,5 cm

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, Iksz. 2015.286. (B 60).

Álló hasáb formájú, felső rövidebb sarkain ívesen tagolt italtartó butykos, amelynek szűk szája csavarosan van kiképezve, de eredeti zárófedele mára elkallódott. Az egyik szélesebb oldalán egyházi szláv felirat: „МИНИЦА СОБОРА СЛЪВЪЛЧАНСКАГО 1775” – „A szabolcsi kerület műrótartója, 1775”. Ebből a feliratból egyértelmű, hogy az ungvári székesegyházban a nagycsütörtöki Szent Liturgiában megszentelt olajat (műrót) 1775-ben ebben az edényben küldték ki feltehetően a szabolcsi főesperesség számára, s az esperes gondoskodott arról, hogy minden parókiának jusson belőle. A szabolcsi főesperesség központja Hajdúdorog volt, ezért vélhetően ez az ónbutykos is ott maradhatott fenn.

A műrót, vagyis az illatos olajat (krizmát) a Munkácsi Egyházmegyében is csak a püspök szentelte meg. Az előírások szerint olívaolajhoz számos (helyi hagyományoktól függ, de akár 40-féle) fűszernövényt adva, a böjt folyamán főzték a püspöki központban. A műrót az áldozópapok a bérmálás szentségének ünneplése során az olajkenéshez használják, a püspök azonban más, csak számára fenntartott szentelések (pl. oltár, templom) alkalmából is. A 18. századi vizitációk jegyzőkönyveiből kiderül, hogy a parokiális templomok számára küldött kisebb mennyiséget edényekben az oltáron, gyakran a szentségházban (ha volt) vagy az ahhoz kapcsolódó fiókocskákban tartották. (T. Sz.)

Közöletlen

III.2.1. Szenteltvíztartó edény

Kat. III.15.

(1)

1778

vörösréz; kalapált

mag.: 63 cm, szájátm.: 36 cm, talpátm.: 21 cm

Miskolc-Görömböly, Az Istenszülő oltalma görög-katolikus templom

Egyszerű, lefelé szélesedő átmérőjű hengeres talpon kehelyforma, pálcatagokkal profilozott edény ül, amelyre hasonló módon, virágsziromra vagy tetőcserépre emlékeztető, kalapált díszítésű, profilozott, harangot idéző tető borul, csúcsán gombbal. A tetőn vésett díszítés látható: egy szív, amelynek a közepéből kettős kereszt nő ki, benne cirill betűk két sorban, „Ц” és „Г”, amelyek a „görömbölyi templom” szavak rövidítései, alattuk pedig betűkkel írt évszám – „ΑΨΟΗ” = 1778 –, olvasható. A kereszt mellett „IC XC” felirat.

A parókia 1877-es kánoni látogatása során felvett jegyzőkönyvben külön nem emlékeznek meg a szenteltvíztartó edényről. Meglátára csupán a 121. kérdésre adott válaszból következtethetünk, amelyben azt kérdezték, hogy a keresztelőkút kulcsát ki őrzi, s így válaszoltak: „Nincs kulcsa.” (AGKA Inv., č. 478, Sign. 16, Rok. 1877, Kan. viz. Másodpéldányból készült magyar fordítása: Gyulai Éva: A görömbölyi görögkatolikus egyház 1877.

(2)

évi canonica visitációja [1. rész], *Egyháztörténeti Szemle*, 1(2000), 1. szám, 110–134.)

Hasonló minőségű edény nagyon kevés helyen maradt fenn, mivel a vízszentelés rendszerint élő víznél zajlott, a templom számára eltett szenteltvizet pedig a legtöbb helyen fadézsákban szentelték, őrizték még a legutóbbi időkig is.

A Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjteménybe Sajópetriből került be még hasonló méretű, de eltérő formájú, díszesebb vízszentelésre, -őrzésre alkalmas rézedény a 18. századból (mag.: 42 cm, talpátm.: 50 cm, ltsz. 1999.35 [B 35]). Felnyitható, lapos tetején kalapált „IHS” monogram, az edény köpenyén körbefutó, szintén kalapált növényi ornamentális díszítésben kialakított kartusban vésett egyházi szláv felirat olvasható évszámmal: „Семіѡнь Чирскыи / Парохъ дал спра/вити року ꙗѡсо” (2. kép). Ebből kiderül, hogy 1770-ben Csirszky Simon parókus készítette. 1751-ben Olsavszky Mánuel munkácsi püspök látogatása idején már ő szolgált a településen (Véghseő–Terdik–Simon–Majchrics–Földvári–Lágler, 2015, 291). Kisebb méretű, igényesebb vörösréz edény található még a hejőkeresztúri és a tokaji templomban (utóbbit 2010-ben az Egyházművészeti Gyűjteménybe szállítottam), amelyek szintén 18. századiak lehetnek. (T. Sz.)

III.2.1. Talpas kereszt

Kat. III.16.

19. század első fele, Orosz Birodalom
bronz, réz; öntött, kalapált, aranyozott
mag.: 40 cm; talpátm.: 17 cm
Miskolci Egyházmegye

A talpas kereszt leírása az 1877-ben végzett kánoni látogatás jegyzőkönyvében:

„30. Pacificale altaris ex argento chinensi, in statu bono. Aliud antiquum cum fusa effigie, in statu usuabili. – Tertium supra mensam prothesis antiquissimum e materia auri. //

Ad Nr. 30. Pacificale, praetensive e materia auri est triplicatum, 41 centimetra amplum, in basi habet quatuor Evangelistarum effigies exsculptas, inter has effigies, trochleis firmatas, sunt aliae quatuor

figurae exsculptae, quarum duae uvae et duas spicas aequae uvae sculptae, infra tertium ramum crucis transversum habetur effigies mortis, supra effigiem mortis et infra pedes crucifixi Salvatoris sunt in duobus ordinibus cyrillicae litterae, et quidem in primo ordine М. Л. in secundo Р. Б. – In secundo et tertio ramo est effigies ipsius Salvatoris, circa caput circulo et in circulo СΩΩН gaudentis; supra caput Salvatoris est inscriptio: І.Н.Ц.І. in secundo seu medio ramo est inscriptio: Распятіе Господа Бога и Спаса Нашего Иисуса Христа Сына Божія literis cyrillicis; in secundo ordine magnis literis: ІС ХС. In tertio ordine habetur: Кресту твоему поклоняемся Владыко, и святое воскресеніе твое славимъ. Infra hunc ordinem ad dexterum latus est: НИ ad sinistram latus КА. Supra secundum seu medium ramum crucis sunt effigies duarum Angelorum, quorum figurae in superiori parte tertio ramos est effigies Spiritus Sancti in forma columbae, cum inscriptione: Святой Духъ. Ex utraque parte effigiei Spiritus Sancti sunt effigies angelorum capitibus duarum, quasi de coelo supra caput crucifixi Christi volantes, cum inscriptione: Ангела Гдни; et in infimo ordine est inscriptio maioribus literis: Цр Свята [sic!]. Supra tertium ramum in columnali ramo est effigies Dei Patris cum inscriptione Гдь Саваоть, et in sinistra parte Dei Patris effigiei est globus mundi, supra quem habetur signum triplicatae crucis. Inscriptiones omne literis cyrillicis in metallo praetensive sculptae; sed ex his omnibus inscriptionibus neque aetas, neque procurator aut donator tam pretiosi pacificalis cruci potest.” (AGKA Inv., č. 478, Rok. 1877, Sign. 18, Kan. viz., 36. o.)

Az oltáron álló kereszt trébelt, egykor aranyozott, ovális réztalpának alsó, domború peremén álló levélsor fut körbe; a felette lévő, szintén domború részt már négy, szőlőmotívumokkal díszített sáv tagolja mezőkre, amelyek közepére leszerelhető, ezüstözött, ovális formájú evangélistaportrékat illesztettek. A talpból szőlőlevelekkel díszített, váza alakú, öntött nódusz nő ki, a tetején trébelt akantuszlevelek rejtik el az öntött bronz, aranyozott, nyolcágú kereszt rögzítését. A hármas kereszt alsó szára ferde, középső szárán két hatszárnyú kerub is megjelenik. A kereszt előlapján, a vele egyező formájú, de kisebb méretű domború keresztben a megfeszített Üdvözítő, akinek dicsfényében is kereszt van, a megszokott három görög betűvel. A belső kereszt felső szárán a Pilátus parancsára készített magyarázó felirat szláv fordításának domború, rövidített változata olvasható („І.Н.Ц.І.”). Jézus

Krisztus görög nevének rövidített alakja („IC. XC.”) a kereszt hosszú szárának végénél jelenik meg, szintén domborítva, míg a hosszú szár alatt mélyítve a kereszt kitételekor – szeptember 14-re, és a nagyböjt harmadik, ún. keresztódoló vasárnapjára – előírt liturgikus ének („A te keresztet előtt leborulunk, Uralkodó, és a te szent feltámadásodat dicsőítjük”), a szár fölött pedig az esemény megnevezése („A mi Urunk, Istenünk és Üdvözítőnk, Jézus Krisztus, Isten Fia keresztre feszítése”) olvasható. A kereszt mellett, a lánczsa és a nádra tűzött szivacs felett a „NIKA” görög szó is szerepel, amely a Megváltó nevével együtt ezt jelenti: „Jézus Krisztus győz”.

A kereszt felső szárában két letakart kezű, síró angyal rendül meg a Megfeszített láttán (mélyített feliratuk: „Úr angyalai”). Alattuk a Krisztusra vonatkozó, „Dicsőség királya” titulus olvasható. Az angyalok között a Szentlelket szimbolizáló galamb lebeg, fölötte felhőkoszorúból a jobbjaival áldó, baljában glóbuszt tartó „Seregek Ura” teszi teljessé a Szentháromságot.

A ferde szárban, a lábtartó alatt a keresztfán négy cirill betű is szerepel („М.Л.Р.Б.”) még, jelentésük: „A vesztőhely Paradicsommá lett.” A kereszt tövében, egy kis barlangban Ádám koponyája látszik (a feliratokról: Давыдов, 2010, 105).

Hogy mikor és honnan került ez a kereszt a templomba, nem lehet tudni. 1877-ben már biztosan ott volt, mert az akkor kánoni látogatást végző Tóth Miklós eperjesi püspök a jegyzőkönyvben részletes, latin nyelvű műleírást készített róla, ami azt mutatja, hogy neki is megtetszett ez a különleges darab (lásd fentebb). Az orosz kutatók az ilyen típusú hármaskereszt-öntvényt a 18. század végére, a 19. század elejére datálják (vö. Давыдов, 2010, 75, 82). Ritka, hogy ebből talpas változatot készítsenek. A talp stílusa egészen különböző, talán más műhely munkája, stílusa alapján azonban ez is a 19. század elejére tehető. Szőlős díszítése mint eucharisztikus szimbólum arra utal, hogy az oltárra szánták. A kereszt talán a Hegyalján megforduló orosz kereskedőknél vagy katonákon keresztül került valamilyen úton-módon a templom birtokába még a 19. század első felében. 1877-ben is lakonikusan jegyzi meg a leíró, hogy a tárgyon lévő sok feliratból sem a kora, sem a készítő vagy adományozó neve nem derül ki, ami azt jelenti, hogy ekkor már nem emlékeztek a beszerzés módjára, idejére.

Különös, hogy ugyanebben a templomban egy ugyanilyen öntésű kézi keresztet is őriznek, amely állítólag csak a második világháború után került ide, egy hazatérő honvéd hozta magával a frontról. Jól látszik, hogy a nyele külön öntőformával készült, amelyet az *arma Christi*, vagyis Krisztus szenvedésének eszközei díszítenek. Egy ehhez nagyon hasonló darabot Moszkva környékéről eredeztetnek és a 19. századra datálnak (vö. Gnutova–Ruzsa–Zotova, 2005, 94, kat. 179.).

Mind a két kereszt hátoldalát egyházi szláv idézetek – himnuszok és apokrif imák – borítják. Az első a nyolchangú énektár szerdai és pénteki utrenyéjének fényéneke, amely a fa megdicsőülését oly kifejezően zengi: „Kereszt, te vagy az egész földkerekség őrzője; kereszt, te vagy az Egyház ékessége; kereszt, te vagy a királyok jogara; kereszt, te vagy a hívek erőssége; kereszt, te vagy az angyalok dicsősége és az ördögök rettegése!” (T. Sz.)

Irodalom

Terdik Szilveszter: „Kereszt, te vagy a hívek erőssége”, *Görögkatolikus Szemle*, 28(2018), 4. szám, 16.

III.2.1. Ereկlyetartó ládika

Kat. III.17.

18. század második fele, 19. század eleje,
Palesztina (?)

fa, gyöngyház, textil, vas, ezüst, csont;
vésett, kalapált

mag.: 13,5 cm, hossz.: 23 cm, szél.: 13,5 cm

Restaurálás: Seres Tamás, Szabóné Szilágyi Mária
(gyöngyház), Szilágyi Veronika (fém), 2014/2015.
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 2010.194 (B 25.2).

A hasáb formájú ládika faelemeit fémszegek nélkül, csapolásokkal, faszegekkel illesztették össze. Teteje csonkolt gúlára emlékeztet, oldalai trapéz formájúak. A belsejében egy kalapált, cizellált ezüstlap hátoldalára különböző szentek csont-ereklyéit rögzítették a ráforrasztott fémszalagok segítségével. A szabálytalan formájú nyílások

szalagkeretére az adott szent görög nevét vésték. A nyílások közötti felületet késő barokk, rokokó jellegű virágok és ornamentelek egybekomponálásával töltötték ki. Az ezüstlapba balról jobbra haladva a következő ereklyéket helyezték el: ismeretlen férfi szent („O Αγίος”) – az ereklye elveszett, ha volt egyáltalán –; Szent Marina („Η Αγία Μαρίνα”); Szent Jakab („Ο Άγιος Ιακώβος”); Szent Anna („Η Αγία Άννα”); Szent Panteleimon („Ο Άγιος Παντελεΐμονος”); Szent Nikétasz („Ο Άγιος Νικήτας”); Szent Paraszkéva („Η Αγία Παρασκευή”), és még egyszer Szent Panteleimon („Ο Άγιος Παντελεΐμονος”). A láda tetejének belsejét vörösbársonnyal vonták be, amely csupán a jobb oldali rövidebb elemen maradt fenn.

A ládika külső oldalait gyöngyház lemezekkel borították, a négyzetes lapokból kirakott mezőkbe

III.2.1.

jeleneteket vésték, a vonalakat fekete pasztával hangsúlyozták. A mezőket ébenfa furnérral vagy formára vágott falapok és gyöngyház lemezek váltakozásával kialakított sávokkal választották el. A restaurálás előtt a teljes külső borítás – egy-két lapocskát leszámítva – hiányzott, lepetyogott. A gyöngyház lapok egy része el is kallódott, ami a külső borítás rekonstrukciója után is érzékelhető maradt: a jelenetes mezőkben a pótlásként bekerülő – eltérő árnyalatú – lemezekén csupán a keretvonalazást készítették újra, a figurális hiányokat nem egészítették ki. A fennmaradt lemezek eredeti helyének meghatározásában a ládán megfigyelhető ragasztásnyomok jelentettek segítséget. Összesen tizennégy, négy különböző méretű képmezőt lehetett rekonstruálni: *Jézus bevonulása Jeruzsálembe és megkeresztelkedése* (a két rövidebb oldalon, 6 × 9 cm-es mezők); *Örömhírvétel, Jézus születése, Szent Konstantin és Ilona, Krisztus egy gyógyító csodája* (négy darab, 5,7 × 8,8 cm-es mező a ládika hosszabb oldalain); *Az Istenszülő a Gyermekekkel (Axion esztin, azaz a „Valóban méltó” típus)*, két álló apostol, egyikük Szent Péter (két darab, 4,7 × 6,4 cm-es mező a ládika tetején); *Keresztre feszítés, Jézus síratása, Jézus színeváltozása és megjelenése Mária Magdolnának* (5 × 6,3 cm-es mezők a fedél hosszabb, ferde oldalain); *Jézus feltámadása* és egy azonosítatlan töredék (5 × 5 cm-es mezők a fedél rövidebb, ferde oldalán). Az ábrázolások azonosítását az ikonográfián túl görög felirataik is segítették. A ládika alján felfedezhető nyomok alapján kiderült, hogy eredetileg négy lába is volt, amelyeket a restaurálás során rekonstruáltak. A ládika vaselemeinek szakszerű restaurálása is megtörtént, hiányait pótolták, ahogyan azokat a karikákat is, amelyekbe a fedél nyitásának szögét szabályozó zsinórokat lehet fűzni.

Hasonló formájú ereklyetartó ládikákat közöltek az Áthosz-hegyi Hilandar monostorából is. Díszítésük gyöngyház berakású, de nem figurális, hanem csupán ornamentális, 17. századnak tartja őket a kutatás (vö. Милановић, 2008, 417, 421, kat. 296–297.). Azonban a nyíregyházi darab gyöngyház díszítésével egyező technikájú, de más funkciójú tárgyak is maradtak fenn ugyanott. Egy talpas keresztben mind a korpust, mind a talpat borító, Szent Konstantint és Ilonát ábrázoló képet vésett, feketével modellált gyöngyház lapokból rakták össze. A tárgy – leírója szerint – a Szentföldön készült a 18. században (uott, 374, kat. 258.). Ugyancsak itt őriznek egy díszes ikonkeretet, amelyet fekete masszával kitöltött vésetű gyöngyház lapocskákkal borítottak. A keret felső részének középtengelyében

a *Titkos vacsora*, tőle jobbra pedig *Az Istenszülő elhunyt*a a fő jelenet, míg a többi képmezőbe Krisztus szenvedéstörténetének epizódjai kerültek. Az egyes képeket görög feliratok kísérik, a képek közötti szabad felületeket kitöltő virágmotívumok és kerubfejek a szentföldi eredetű, gyöngyházzal borított zárándokemlékek motívumait követik (Petkovic, Sreten: *The Icons of Monastery Chilandar, Monastery Chilandar, The Holy Mountain Athos*, 1997, 180). A belgrádi Szerb Egyházi Múzeumban lévő, hasonló formájú ládikákat 18. századnak tartják, ezeket is csupán geometrikus díszekkel borították. Itt is őriznek azonban egy nagy talpas keresztet, amelyet vésett, feketére színezett gyöngyház lemezek borítanak. A kereszt formája a szentföldi zárándokok által hozott darabokéhoz áll közel, talpán Szent Lázár szerb király képe arra utal, hogy az ott alkotó palesztin mesterek metszetelőkép után bármit el tudtak készíteni, amit a megrendelő kért (vö. Милеуснић, 2001, 89–91).

Feltételezhetően a nyíregyházi ereklyetartó is a Szentföldön vagy az Oszmán Birodalom valamelyik más ortodoxlakta vidékén készült, az ezüstlappal egy időben, de talán más műhelyben. Minden bizonnyal „görög”, vagyis balkáni keresztény kereskedők, vagy ortodox vándorszerzetesek hozhatták Magyarországra. Ismeretlen helyről, a 20. század második felében került a gyűjteménybe. (T. Sz.)

Közöletlen

III.2.1. Talpas kereszt

Kat. III.18.

19. század, Palesztina

fa, gyöngyház

mag.: 32 cm, szél.: 12 cm, mélys.: 7,5 cm

Restaurálás: Szabóné Szilágyi Mária, 2014–2015.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 2010.194 (B 25.1).

A gyöngyház bizonyos puhatestűek (kagylók, csigák) héjának belső oldalán kialakuló kemény, színjátzó anyag, amelyet különböző mértékben megfaragva előszeretettel használtak díszítésre már az ókortól kezdve. A nyíregyházi kereszt magja fenyőfa, hátoldalán olajfa furnérlemezzel, oldal-lapjain és előlapján gyöngyházzal borítva. Az előlap több darabból összeillesztett gyöngyház részei faragottak: a kereszt alakú középmezőt a megfeszített Krisztus finoman megmunkált, domború ábrázolása tölti ki. Az Üdvözítő alakja eredetileg egy T alakú gyöngyház lapból készült, de a függőleges szár alsó harmada – tehát Krisztus lába térd alatt – letört és elveszett. A Názáreti Jézust a zsidók királyaként aposztrofáló, szláv betűs feliratot mutató tábla külön lapocskára készült, és ez meg is maradt.

A latin kereszt formájú famag karéjos végeit szintén faragványok díszítették: a bal oldalán egy siránkozó nő háromnegyedes alakja – feltehetően Mária Magdolna –, a kereszt tövében Ádám koponyája tűnik fel, a másik két szárat díszítő faragványok elvesztek. Megmaradt viszont a kereszt hosszanti szárán, tulajdonképpen a nyelén, a Fájdalmas Anya egész alakos ábrázolása. A két hiányzó elemet hasonló korú és stílusú analógiák alapján rekonstruálták: a kereszt fölötti karéjba az Atya és a Szentlélek, míg a jobb oldali karéjba a kereszt alatt szomorkodó Teológus Szent János, a szeretett tanítvány ábrázolása készült el. A kiegészítéseket Seres Tamás festő-restaurátor művész rajzolta meg, aminek alapján Szabóné Szilágyi Mária faszobrász-restaurátor művész faragta ki gyöngyházból. A keresztet valamikor később egy szépen faragott, gazdagon profizott talpra illesztették.

A kereszt datálása nem egyszerű. A zárándokoknak szánt gyöngyház faragásokkal díszített keresztetek, képek, szentsírmodellek készítése a 17. századtól kezdve egyre elterjedtebbé vált a Szentföldön. A Betlehemben és Jeruzsálemben élő, főképp helyi latin rítusú keresztény palesztin mesterek faragták ezeket a ferencesek biztatására a 16. század utolsó évtizedétől kezdve (vö. Bagatti, Bellarmino: *L'industria della Madreperla a Betlemme*, in: Piccirillo, Michele: *La Nuova Gerusalemme: Artigianato palestinese al servizio dei Luoghi Santi*, Bergamo, 2007, 225–233). A 19. századtól megélenkülő orosz politikai és zárándokjelenlétnek köszönhetően a szláv feliratú, gyakran ortodox ikonográfiájú tárgyak száma is növekedett, amelyekből jelentős gyűjtemény maradt fenn a sínai Szent Katalin-kolostorban és a szentpétervári Ermitázsban – lásd Piatnitsky, Y. – Baddeley, O. – Brunner, E. – Mango, M. M. (eds.): *Byzantium Russia, Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century*, St. Petersburg, 2000, 224–226, 453–456. Két, a nyíregyházihoz nagyon hasonló formájú kereszttről közöltek felvételt az Áthosz-hegyi Hilandar szerb monostor kincstárából is (Милановић, 2008, 51). A publikációkban hozzáférhető darabokat tanulmányozva megállapítható, hogy a nyíregyházi kereszt is vagy a 19. század végén, vagy a 20. század elején készülhetett a Szentföldön ortodox zárándokok számára. Ismeretlen helyről és ismeretlen időben került a gyűjteménybe. (T. Sz.)

Irodalom

Terdik Szilveszter: Gyöngyház faragással díszített kereszt, *Görögkatolikus Szemle*, 27(2016), 5. szám, 16.

III.2.1. Pad

Kat. III.19.

(1)

1833

fa, faragott

mag.: 136 cm, szél.: 71 cm, mélys.: 41,5 cm

Restaurálás: A Titkos vacsora kép töredéke: Sántha Nelli, Vihart Anna (Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem), 2018/2019.

Újfehértó, Az Istenszülő örömhírvétele görög-katolikus templom

Egyszemélyes ülőpad, feltehetően tölgyfa deszkákból. Háttámlája ívesen záródik, peremén faragott babérfüzérek futnak le, a középtengelyben ovális alakú mező, amelyet saját farkába harapó, fején ötágú koronát viselő kígyó keretez, benne a készítettőre és a készítés évére utaló felirat olvasható: „NS / MOSOL/LYGO JÁNOS / 1833”. Az oldallapok közül csupán az egyik, a bal oldali faragott: a csigában végződő könyöklő alatt két tárcsasor között levelekből komponált középdísz látható.

Újfehértó viszonylag új település, 1600 körül alakult három elpusztult falu határában. Az itteni

(2)

parókia alapítói a vármegye hajdúvárosaihoz hasonlóan „rácok” voltak, vagyis ortodox hajdúk, akik 1630-ban jórészt Hajdúböszörményből telepedtek át. Hajdú kiváltságait a 18. századig őrizték, lakórészük árokkal és palánkkal volt kerítve, a települést ebben az időszakban Rácféjértónak is nevezték (Sipos, 2000, 190–206). 1687-ben Teodor nevű papjukat említik (Entz, 1987, 406). A 18. század első felében már két parókia létezett külön-külön fatemplommal, az egyiket az „orosz”, vagyis az egyházi szláv liturgikus nyelvű, a másikat a román közösség használta. 1738-ban a debreceni piaristák taxalistának (a jobbágyi járandóságait készpénzben fizető személyek) összeírása során mind a két fatemplomot említik (PMKL, II.11, Debreceni Rendház Levéltára, Status Domus 1736–1770, fol. 8). Az „orosz” parókia ősiségére és tekintélyére utalhat, hogy az 1780-ban végzett kánoni látogatás idején felszerelési tárgyai között 1698-ból származó ezüstkelyhet is említenek diszkosszal, a kisebb létszámú román parókia

azonban fokozatosan elsorvadt, ekkor már nem volt papja (GKPL, IV–1–a, fasc. 2, no. 16). A két parókia 1806-ban egyesült, a román fatemplomot a parókus 1822-ben éléskamraként használta (!), ikonosztázát már a kiskállói templomban említik ugyanekkor (Nyirán – Majchricsné Ujteleki, 2017, 97, 206). A jelenlegi templom 1832-ben épült, amiről a bejárati kapu klasszicista kőkere-tének szegmensívébe vésett évszám tanúskodik (Entz, 1987, 406). Egyértelmű tehát, hogy ez a pad már az új templom számára készült. A megrendelő azonosítása nem egyszerű. A halotti anya-könyvben ebben az időszakban ugyanis három Nemes Mosolygó János is szerepel: az első 1837. december 16-án, hetvenévesen; a második 1843. január 9-én, huszonhét évesen; a harmadik 1844. június 14-én, negyvenhat évesen hunyt el. (MNL SZSZBML, IV. 451/468, Újfehértó, Görögkatolikus anyakönyv másodpéldánya. Az adatokat Szemán László levéltárosnak köszönöm.) Feltehetően az első személy volt a pad megrendelője és használója, aki 1833-ban már tisztos korról és tekintéllyel rendelkezhetett ahhoz, hogy a templomban önálló, reprezentatívabb ülőhelye legyen. A faragott oldallap elhelyezkedését figyelembe véve úgy tűnik, hogy a pad eredetileg a hajóban, az északi oldalon állhatott, mert díszesebb részletei így válhattak jól láthatókká. Más görögkatolikus templomunkból nem ismerünk ilyen típusú padot, csupán Tokajban maradt fenn egy hasonló, amely azonban sokkal szerényebb kivitelű. Az újfehértóihoz hasonló díszítésű oldaltámlával bír, de nem szék, hanem lóca formájú pad maradt fenn még Aranyosapátiban, amely nem sokkal később, az 1840-es években készülhetett (2. kép).

A megye műemléki topográfiájában olvashatjuk, hogy: „A pad figurális, festett lappal van javítva, valószínűleg korábbi ikonosztáz táblájával, amelyen Krisztus és két mellékalak látható.” (Entz, 1987, 406.) Az itt említett töredéket 2019-ben választották le és restaurálták (3. kép). A pad szélességéhez igazított, legalább két oldalán erősen megcsonkított fatábla valóban egy ikon töredéke. Nem három, hanem jóval több figurát lehet rajta kivenni, akik egy kerek asztal körül ülnek. Nyilvánvaló, hogy a *Titkos vacsora* ábrázolásának töredéke, amelyen azonban éppen a központi szereplő, Jézus Krisztus nem maradt fenn. Az asztal meg van terítve, tányér, evőeszköz mindenkinek jut, a középpontban egy kehely és egy kenyér látható, illetve egy nagyobb tál, amelyben a pászkabarány lehetett. A kompozíció jobb alsó negyede ép, négy apostol alakja

(3)

szinte teljesen megmaradt. Az egykori középtengelytől balra Júdás látható profilból, övén a pénzes erszénnyel, tőle jobbra két apostol egymás felé fordul, a mellettük ülő másik tanítvány Krisztusra nézhetett. Ezen az oldalon még három további tanítványnak kellett lennie, akikből töredékek maradtak: a Krisztus keblére hajló Jánosnak csupán az asztalra tett bal kézfeje látszik. A másik oldalon is hat tanítvány volt, közülük Júdás ép, egy másik, az asztaltól elforduló apostol fejének a felső fele maradt meg, illetve a fatábla csonkolt szélén egy további tanítvány arctöredéke kivehető. A festmény alól és az egykori keret helyén egy korábbi tervhez tartozó előrajz is előbukkant, amely szűkre mért arkádívekhez készült. A tábla jobb oldalán és alján az egykori, feltehetően vastag díszkeret rögzítésére szolgáló csapok helyei jól láthatók.

Honnan származhat ez a töredék? Minden bizonnyal a korábbi templomból. A mai épület berendezését 1913-ban a budapesti Rétaý és Benedek Műipari Intézet készítette – vö. *Egyházi Műipar*, 14(1913), 3. szám, 44. Az új berendezés elkészültéig valószínűleg az előző templom régi ikonjait, berendezését őrizték és használták, amelyek az új darabok elkészültével feleslegessé váltak. Valaki azonban ezt a jó vastag fatáblát a pad stabilitásának növelése céljából újrahasznosította: méretre vágta, a festett alakokkal lefelé főszegette az ülőke alatti részre. Szerencsére a festett oldal belülré esett, így a falhoz közel kerülve sem tudta a nedvesség végleg megsemmisíteni, bár jelentős felületek már az újrahasznosítás után pusztulhattak el.

A korábbi templomról elég sok információval rendelkezünk az 1780-ban végzett kánoni

III.2.1.

látogatás jegyzőkönyvéből (GKPL, IV–1–a, fasc. 2, no. 16). Ekkor úgy tudták, hogy a templomot 1746-ban a közösség építette paticsból (sárral tapasztott vesszőfonat), nyilván a korábbi templom helyén. A templom falait Jézus szenvedésének epizódjaival díszítették, a férfiak temploma feletti faboltozat is színes volt. A tetőzetet javították 1771-ben, kívülről a falakat tapasztották és meszelték 1774-ben, hat évvel később az alapokat égetett téglával erősítették meg. Az oltár egy fatörzsre helyezett falapból állt, és a megfeszített Krisztus képe volt rajta. Az ikonosztáz részben gyűjtésből, részben Rácz Zsigmond úr adományából 1763-ban épült, 200 váltóforintért, vagyis dukátért, és 50 köből búzáért, elegáns, három ajtóval volt ellátva, és a fontosabb ünnepek képeivel felékesítve. A „női templomot” (a hajó nyugati fele) gerendákkal és régi alapképekkel választották el, a falaira a pokolbéli büntetések és a tékozló fiú történetének ábrázolásait festették. Ezekből az adatokból kitűnik, hogy a *Titkos vacsora* kép nem az oltáron állt, hanem az ikonosztázhoz tartozhatott. A képfalnak legalább három sora volt: alapképek, ünnepek és apostolok, utóbbiak előtt vas gyertyatartók voltak elhelyezve. Rácz Zsigmond neve még egyszer szerepel a jegyzőkönyvben: 1766-ban ő vette a templom kisebbik, 75 font súlyú harangját. Talán őt vagy az apját említik már 1738-ban a taxalisták összeírásakor is. Tekintélyes régi családnak számíthattak a parókián, mert már 1648-ban is említenek egy Rácz Zsigmondot (vö. Sipos, 2000, 199), ilyen ritka keresztnév pedig bizonyára csak egy családban öröklődött.

A jegyzőkönyv alapján az ikon készítése idejét 1763-ra tehetjük. Festője olyan nyugati metszet-előképekből indult ki, amelyek Albrecht Dürer *Az utolsó vacsora* kompozíciójára nyúlnak vissza. Az előkép elterjedtségét mutatja, hogy az 1780-as években a nyírparasznyai ikonosztáz festője is hasonló forrásból merített (vö. Terdik, 2014f, 228). (T. Sz.)

Irodalom

Entz, 1987, 406.

Szekrény forgatható könyvtartóval

Kat. III.20.

19. század második fele
mag.: 145 cm, hossz.: 72 cm, szél.: 58,5 cm
Restaurálás: Varga Ferenc, 2020.
Tokaj, Szent Miklós görögkatolikus templom

A négy lábacsokán álló hasábforma szekrény egyik oldalán íves ajtó nyílik, belül egy könyvtartó polc. A szekrény fedlapjának középpontjában egy esztergált baluszter formájú nyakra ül a forgatható, háztető alakú könyvtartó, amely néhány centivel hosszabb és szélesebb a szekrénynél. A forgatható rész egyik végén fűrészelt, íves nyílás található.

A tokaji templom mindkét klorozában állt kántorpad, mára csupán az egyiknek maradt meg a forgatható része is, a hozzájuk tartozó székek formáját nem ismerjük. A 20. század második felében már nem használták őket, s eredeti helyükről elmozdítva a templom karzatára kerültek. Az 1940-ben végzett kánoni látogatás idején felvett templomi leltárban még ott álltak (vö. Majchricsné Ujteleki, 2014, 59).

A Hajdúdorogi Metropólia területén ez az egyetlen, épségben fennmaradt, forgatható

könyvtartóval ellátott klirosz. A 18. és 19. századi egyházlátogatások során mindig rákérdeztek a kántorhelyek állapotára is, amelyeket vagy „chorus”-nak, vagy „klirosz”-nak neveztek (ez utóbbi torzult alakja, a „krilosz” is előfordul). A kántorok helye a bizánci hagyományban a szólea, vagyis a külső szentély két végén van. Fa- és kőtemplomainkban – ha nem volt külön épített félköríves klirosz – a hajó falával párhuzamosan elhelyezett padok jelezték a kántorok helyét, amelyek előtt forgatható résszel ellátott könyvtartó szekrények is állhattak. Ha nem volt ilyen, akkor a kántor egyszerűen az ülőpad mellvédjére tette a könyveit. A 20. század folyamán azonban a legtöbb helyen elvesztették eredeti szerepüket, mivel a kántorok egyre inkább a nyugati karzatra költöztek át, így a funkció nélkül maradt bútorzat az enteriőrből is kikerült. A kis méretű padok néha megőrződtek eredeti helyükön (pl. Makó, Csengerújfalu; Biriben az egykori fatemplom kétszemélyes kántorpadja a templom karzatán van). A tokajihoz hasonló forgatható szekrények azonban mára eltűntek. A közeli Bodrogolasziban is említik még 1940-ben a két kliroszt (vö. Majchricsné Ujteleki, 2014, 118), azonban 2010-ben már csupán az egyik könyvtartó töredékét, a forgatható részét és aajtáját vesztett szekrényét találtam meg másodlagos funkcióban a toronyaljban. A kliroszok készítésére a parókia számadáskönyvében is van adat: az 1870-es években állították be őket. Ehhez hasonló 19. századi, de még két ép darab van a nagykárolyi magyar görögkatolikus templomban. Ezek a tokajitól eltérően a forgatható rész nemcsak két, hanem négy oldalán van megdöntve. A kántorok az utóbbi tíz évben kezdik újra megtalálni elveszett helyüket a templomban, így egyre több parókián lehet újra látni a forgatható elemekkel bíró könyvtartókat is (pl. Nyíregyháza, Debrecen, székesegyház). (T. Sz.)

Irmologion

Kat. III.21.

17–18. század

276 fol.

150 × 185 × 5 cm

papírkötés, a gerincen és a sarkokon barna bőrrel; sérült, hiányos

Nyíregyháza, SZAGKHF, ltsz. M-1040 (Ms10003).

Az irmologion (heirmologion) „irmoszok gyűjteménye”, azaz énekeskönyv. Az irmoszok az ódák hosszú, legnehezebben elsajátítható részei, ezért is kapták róluk a nevüket a bizánci rítusú kereszténység liturgikus zenéjét őrző kottás énekgyűjtemények. Az irmologionok a három fő istentiszteleti forma (Szent Liturgia, vecsernye, utrenye) vasár- és ünnepnapokon elhangzó legfontosabb állandó és változó énekeit tartalmazzák.

Az első nyomtatott irmologiont a keleti szláv területeken 1700-ban adták ki Lvivben, Bécsben pedig csak 1780-ban látott napvilágot Joseph Kurzböck „illír” nyomdájában ilyen, de kották nélküli énekeskönyv, mely nem is kifejezetten az unitus lakosság számára készült. A magyarországi görögkatolikusok a 18. században Lviv és Pocsajev nyomdáiban készült irmologionokat használták, illetve meglepően nagy számban és egészen későig (19. század vége) kéziratos másolatokat. A görögkatolikusok körében a 17. századtól fennmaradt kéziratos irmologionok

III.2.1.

többsége csak a nehezen énekelhető dallamokat tartalmazza. Illusztrációik rendszerint a fejlécekre, iniciálékra korlátozódnak. A ritka, figurális kompozíciókkal is díszített kéziratos irmologionok közül a sajpópálfalai érdemel figyelmet, melyet Kárpáti László írt le (Kárpáti, 1985, 171–177; Kárpáti 1986, 328–347). (Lásd még: Kat. III.23.)

A máriapócsi monostorból a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárába került egyházi szláv nyelvű, kéziratos, kottás irmologion a 17–18. században készíthetett. A nyolc hang dogmatikonjait tartalmazza: az Istenszülő Szűz Máriát köszöntő sztichirákat, amelyek az Ige megtestesülésével kapcsolatos hitigazságokat – dogmákat – éneklük meg.

Az egyes hangokhoz tartozó kották élén színes, ornamentális fejlécek és iniciálék találhatók. A fejléceken a késő reneszánsz virágos-indás motívumai köszönnek vissza erőteljesen népies ízléssel. Az iniciálékban egyszerűbb fonatdísz is megjelenik.

Az irmologionban több magyar nyelvű kéziratos bejegyzés is található: „Tótsik György Gebej [ma Nyírkáta] kántor”; „Deváhó János tanult... 1820”; a hátsó előzéklapon „Telepi Jánovics” (helyesen Telepjánovics). Az első előzéklap homlokoldalán a „Máriapócsi monostor könyvtárának pecsétje” tulajdonbélyegző látható. (G. X.)

Irodalom

Ojtozi, 1982, 128, Ms. kat. 16.
Baán–Damjanovics, 2018, 577.

Irmologion

Kat. III.22.

Fetko (Fekete) János (?), 1755 előtt
papír, kéziratos, illusztrált
203 fol.

barna egészsbőr kötésben, nyomott mintákkal
mag.: 19,2 cm; szél.: 15,5 cm, vas.: 4,3 cm
Eger, Főegyházmezei Könyvtár, T.XVI.12.

Ez az irmologion nem pusztán kottáskönyv, amelynek tartalma nem különbözhet lényegesen a kötetben ismertetett többi példánytól, hanem egy gazdagon illusztrált kötet is (32 oldalán van valamilyen rajz). A rajzok többsége fejléc, de vannak egész oldalas ábrázolások és számos iniciálé. Úgy tűnik, hogy a kották és a hozzájuk tartozó szövegek, illetve a képi díszítések ugyanattól a személytől származnak. A figurális rajzok többsége esetében, különösen azoknál, amelyek közelebb állnak a bizánci tradíció képi megoldásaihoz, az előképek még 17. századi kiadású liturgikus könyvek címlapjai vagy szövegek közötti fametszetei lehetnek, amelyeket meglehetősen rugalmasan kezelt az illuminátor. A barna tintával rajzolt figurákat gyakran okker és/vagy zöld színekkel tette hangsúlyosabbá. Az ábrázolások széles ikonográfiai skálán mozognak: az evangéliumokból, szentek életéből vett jelenetek, vagy egyszerűen csak egy-egy szent. A fejlécek nemegyszer csupán ornamentális elemek variálásából jöttek létre, akár a gazdagon megformált iniciálék (ezek ikonográfiai leírása:

Kárpáti, 1986, 346–347, 27. lábjegyzet). A bizánci hagyományú ábrázolások mellett római katolikus metszeteket is előképként használt a rajzoló (például Szent Család, Szent Ferenc vagy Páduai Szent Antal). A latin nyelv valamelyes ismeretére utal, hogy a könyv kötéstáblájának belső oldalán a sajópálfalai Fetko (Fekete) családra vonatkozó feljegyzéseket ezen a nyelven vezették, és több illusztrációt latin nyelvű sorok kísérik. Ebből a latin és más szláv nyelvű bejegyzésekből egyértelmű, hogy a kötetet a 18. század folyamán már a sajópálfalai görögkatolikus templomban használták. A Fetko család évszázadokon keresztül kántori szolgálatot gyakorolt a közösségben. Kárpáti László feltételezi, hogy a könyv másolója az a János lehetett, akitől az első szláv nyelvű datált bejegyzés (1755) származik a könyvből.

A mai Magyarország területéről fennmaradt illusztrált irmologionokból kötetünk is bőséges változatát közli. Van azonban két példány, amelyek a második világháború hajnalán kerülhettek a Munkácsi Egyházmegye központjába, Ungvárra, onnan pedig 1949 után az ottani egyetemi könyvtárba. Az egyik darab Gadnáról, a másik Hodásról származik, magyar nyelvű bejegyzéseik alapján egyértelmű, hogy az 1930-as években még az egyházközségeknél őrizték ezeket. Gazdagon illusztrált kötetek, az ornamentális fejlécek és a díszesen megformált betűk, valamint a figurális rajzok stílusa jobban követi a korábbi évszázadok hagyományait, ezért régebbinek tűnnek, bár a 18. századnál ezek sem lehetnek korábbiak (rövid ismertetésük 16. századi datálással: Štrepel, 2012, 171–174, 45D, 46D). (T. Sz.)

Irodalom

Балецкий, Э.: Эгерский рукописный ирмологий, *Studia Slavica*, 4(1958), 293–322.

Kárpáti, 1985, 171–177.

Kárpáti, 1986, 328–347.

Irmologion

Kat. III.23.

19. század (1857 előtt)

+74–251 fol.

20,5 × 23,8 × 3,5 cm

Restaurálás: Kovács Péter, 2020.

Nyíregyháza, SZAGKHF, ltsz. M-1054 (Ms20004).

Az egyházi szláv nyelvű, kottás irmologiont Juhos Ferenc jegyző ajándékozta a nyírcsászári görögkatolikus parókiának 1857-ben. A könyv hátsó előzéklapján elhelyezett hosszabb kézírásos bejegyzésében saját és családja életrajzi adatait is ránk hagyományozta:

„Én születtem 1803 esz[tendő]ben November 21ik napján el jegyeztem Vojdits András hajdon leányát Máriát 1831ik esz[tendő]ben Jánuius 11én, meg esküdtünk Januarius 31én 1831ik esz[tendő]ben. Mártha leányom született December 23an 1831 esz[tendő]ben meg kereszteltetett 24. Decembr. Gyuritz kis fiam született 1834ik esztendő Virág Vasárnapján mely ugyantsak nagy pénteken meghalt. Mihály kis fiam született 14ik szeptemberbe 835 eszt. János fiam született 9ik Juniusbá 1837d. évben, ez meg halt. Ismét született János fiam 9 Juliusbá 843.

Olly feltétel, s kérés mellett ajánlom ezen Irmologiomot a GKath. Annyaszent egyháznak hogy ezen levelet a' fellebbi iratok miatt senki ki ne tépje.-

Kelt Császáriba Aprilis 7n 1857 ajánló: Juhos Ferentz m.p. Kir. jegyző"

A könyv a nyolc hang dogmatikonját, Istenszülő-énekét tartalmazza kottával kísérve, melyek után következnek *Podobna* címmel a nyolc hang mintadallamai. Ezeket a tartalmi egységeket figurális-ornamentális fejlécek vezetik be: a naiv rajzokat vízfestékkel színezték ki. Az énekek első betűje szintén színes, kezdetleges iniciálé. A császári irmologion csonka, elejéről az első három hang énekei hiányoznak, az első teljes fejezetben a negyedik hang dogmatikonját találjuk. A fejlécek központi medalionjainak sematikus ábrázolásai: a *Keresztre feszítés*, egy szent mártír, Jézus-monogram. Az ötödik hang fejléce eltér a többitől, négyzethálóba rajzolt színes ornamens tölti ki egy latin kereszt két oldalán, amely a keresztszemes hímzések világát idézi. A nyolc hang podobnáit tartalmazó fejezet élén található fejléct közepén az *Istenszülő a Gyermekkel* medalionja díszíti.

A nyíregyházi hittudományi főiskola könyvtárában őrzött kéziratgyűjtemény egyharmadát teszik ki az irmologionok (tíz darab). Ezek közül a legkorábbi a 17. században, a legkésőbbi 1890-ben keletkezett, máriapócsi provenienciájú könyv. A nyíregyházi állományban található kéziratos irmologionok nagy aránya is mutatja, hogy a Magyar Királyság területén élő görögkatolikusok körében – saját, egyházi szláv nyelvű liturgikus könyvnyomtatásuk hiányában – egészen a 19. század végéig tovább élt a könyvmásolás hagyománya. (G. X.)

Irodalom

Baán–Damjanovics, 2018, 578.

Zsoltároskönyv és

Jelenések könyve

Kat. III.24.

Psaltir" bl[a]žennago Pror[o]ka i C[a]râ D[a]v[i]da. i Apokalipsis" s[ŧ]vâ]tago Ioanna B[o]goslova. Zde spisasâ Ioannom Űgasevičom pëvcem" Nevëcčânskiâ C[e]rkvî. Pri hramě Pokrov" Pr[e]s[ŧ]vâ]tyâ Vl[a]d[i]č[i]cy našeâ B[ogorodi]cy, i Pr[i]sno D[ě]vy M[a]rii. Roku B[og]žiâ 1805 m[ě]s[â]ca marta dnâ 17.

Juhaszevics János (1741–1814), Nyevicke, 1805 papír, tinta

167 fol. (lapszámolás egyházi szláv betűkkel)

19,5 × 24,8 × 3,5 cm

kötés nélkül

Restaurálás: Kovács Péter, 2020.

Nyíregyháza, SZAGKHF, ltsz. M–1051 (Ms20001).

A magyarországi görögkatolikusok körében meglehetősen sokáig élt a liturgikus könyvek másolásának hagyománya, hiszen erre a célra egyházi szláv nyomtatványokat a 19. század elejéig nem állítottak elő a Magyar Királyság területén. Ilyen késői, de kerekkel, ornamentális-figurális fejlécekkel, iniciálékkal, vörös és fekete tintával írott és illuminált kéziratunk a Juhaszevics János (Ioann/Ivan Jugaszevics-Szkljarszkij) által Nyevicikén (Невицъке) másolt, egyházi szláv nyelvű *Zsoltároskönyv*. Ez a címlapján feltüntetett adatok szerint a Szent Dávid próféta által írt *Zsoltárok*at és a Teológus Szent János által írt *Jelenések könyvét* tartalmazza, és „Ioann Jugaszevics”, a nyevickei Istenszülő oltalma templom kántora másolta 1805. március 17-én.

A kézirat a *Zsoltároskönyv* mellett tartalmazza a *Jelenések könyvének* szövegét is. Ezután két táblázat következik: az első a Krisztus utáni 1805. évtől az 1848. évig foglalja magában az indiktion évszámait, a második pedig a húsvét időpontjának meghatározására szolgáló táblázat („Klûč pashalnyj”). Ezt követi egy töredékes magyarázó fejezet az előbbi táblázat használatáról.

A kéziratban két helyen fordul elő figurális fejléc, melynek medalionjába maga Juhaszevics rajzolta az *Istenszülő a Gyermekkel* eleusza (umilenyije) típusú ábrázolását. Egyébként geometrikus vagy növényi díszet tartalmazó fejlécekkel vezette be az egyes fejezeteket. A könyv nagyobb tartalmi egységei elé úgy alkotott egész oldalas illusztrációkat, hogy a nyugati ikonográfiát követő, rézmetszetes ábrázolásokat ragasztott bele, melyek köré finom ornamentális kereteket rajzolt. A felhasznált metszetek eredete még tisztázásra vár, feliratot, jelzést nem találunk rajtuk.

A beragasztott, bizonyára 18. századi szentképek közül az első, a kézirat jelenlegi címlapjának hátoldalán a Szentháromságot az ún. *Notgottes* ikonográfia alapján ábrázolja: a mennyei

dicsőségében, angyalfejekkel övezett, mitrát viselő Atya frontálisan maga elé tartja a megfeszített Jézust, akinek félalakja alatt lebeg a Szentlélek galambja. A következő beragasztott szentképen Krisztus öt szent sebe látható. A scriptor az egyházi szláv, cirill betűkkel írt szignóját és az 1805-ös évszámot a harmadik rézmetszetes szentkép, az *Immaculata* ábrázolása alatt is elhelyezte: „Ioann Ūgasevič” 1805, m[ěsâ]ca Avgusta, dnâ [?30]”. Ez az adat a könyvmásolás sebességére is enged következtetni: Juhaszevics bizonyára a címlapon feltüntetett napon, március 17-én kezdett hozzá kéziratának elkészítéséhez, amelynek a 126. lapjáig sikerült eljutnia augusztus hónapban.

Juhaszevicshez ma legalább harmincnyolc kéziratot köt a kutatás. Finom kézírással másolt, művészi kivitelű, saját – rendszerint nyomtatványok metszeteitől ihletett – rajzaival illusztrált irmologionjai, énekeskönyvei és kalendáriumai tették a sokoldalú kántor-scriptort korának legismertebb ruszin görögkatolikus könyvmásolójává. A nyíregyházi főiskola könyvtára őriz tőle még egy kevésbé díszes kéziratot, a tíz eddig nevéhez kötött irmologion egyikét 1800-ból (Ms20003).

Juhaszevics Sáros megyében, Prikrán született 1741-ben. Tizenöt évesen került a Ivivi Testvérület iskolájába, ahol kitanulta a kántori mesterség mellett a könyvmásolás művészetét is. 1761 és

1763 között a szülőfalujában volt kántor, s itt írta első énekeskönyvét is. 1776-ban a helyi templom alapítójaként kettős vezetéknevével írta alá magát. 1795-től 1814-ig az Ungvár melletti Nyevickén dolgozott kántortanítóként, a parókia gondnokaként és a falu bírájaként. Élete végéig folytatta könyvmásoló tevékenységét. 1814-én december 15-én halt meg. Juhaszevics munkássága iránt az elmúlt két évtizedben nagyon megélnkült a Kárpát-vidék képzőművészeti és zenei örökségét kutatók érdeklődése. Kiterjedt ukrán szakirodalma azonban egyelőre nem foglalkozott a nyíregyházi *Zsoltároskönyv*vel, melyet életművében még különlegesebbé tesz, hogy saját kezű rajzai mellett beragasztott nyugati metszetekkel egészítette ki. (G. X.)

Irodalom

Vaán–Damjanovics, 2018, 573.

Голуб, Ксенија: *Памятники славянской книжности в культурном наследии Грекокатолической церкви в Венгрии* [A magyarországi görögkatolikus egyház szláv könyvemlékei], in: Миша Ракоција (уред.): *Ниш и Византија – Сборник радова*, XIII, Ниш, 2015, 465–476.

Сопко, Одарка: *Рукописна спадщина Івана Югасевича на зламї XVIII–XIX столїть*, Львів, 2017 (korábbi irodalommal).

III.2.1. Templommodell (betlehem)

Kat. III.25.

20. század elő fele, Biri Imre bádogos horganyzott bádog; festett
mag.: 118 cm, hossz.: 60 cm, szél.: 40 cm
Makó, Az Istenszülő oltalma görögkatolikus templom

Fekvő hasábforma templomhajó, élszedett sarkokkal, nyeregzetűvel, amelyre arányos torony ül. A főhomlokzatán nyitható, táblás szerkezetű faajtót imitáló lemezből készült ajtószárnyak, a bejárat fölött kagylómotívummal kitöltött lunetta, amely a torony felső szintjén a négy zsalugáteres ablak felett is megismétlődik. A templomnak van lábazata, arányos főpárkánya, a főhomlokzatán és a hajó hosszabb oldalain három-három ablak között dór fejezetes pilaszterek tagolják a falakat. A főhomlokzat párkánya tetején ovális rátétként a készítő mester névjegye olvasható: „Biri Imre Bádogos Makó”. A torony középső szintjére padlásbevilágítóként zsalugáteres kerek ablakot helyezett a mester, két oldalán volutás ívek zárják a homlokzatot. A torony sisakja szép arányú, hagymaidommal zárul. Az építmény falai és tetejének nagyobb felületei sárgára, a tagozatok, a toronysisak és az élszedett

rész feletti tetőelemek vörösrézre emlékeztető színezést kaptak, míg az ajtó, az ablakkeretek, a zsalugáterek és a hajóablakok alatti növényi díszek zöldek. Eredeti keresztjei elvesztek, a jelenlegiek rekonstrukciók. A hajó ablakaiban üveglapok is vannak. Ez is arra utal, hogy eredetileg betlehemnek szánták (s így is használták egészen napjainkig), amelyben egy szentkép és gyertyák teremthették meg a karácsonyi hangulatot.

A készítés pontos idejét nem ismerjük. Biri Imre 1900 után már gyakran szerepel a helyi sajtóban mint ismert bádogosmester. Az első világháborúból sérülésekkel térhetett haza, ugyanis hadirokkantnak számított. A városban élvezett tekintélyét mutatja, hogy a helyi sajtóban csak „parlamentnek” nevezett városi képviselő-testületnek is tagja volt. Országos ismertségre 1913-ban, a makó-újvárosi katolikus templom toronykeresztjének felhúzása kapcsán tett szert, ugyanis a *Maros* című helyi lapnak az ünnepségre felhívó cikkében az is szerepelt, hogy a mester a torony tetején legalább tizenhárom tósztot fog mondani, s mindegyik után ledobja a borospoharat vagy kisebb emléktárgyat. A szöveg félreérthető megfogalmazásán élcelődve országos lapok is átvették a hírt, kommentárjukban többen antiklerikális, egyházellenes nézeteiknek is hangot adtak (pl. Hányadik már a pohár?: Áldomás a templom tetején, *Szeged és Vidéke*, 1913. április 7., 6; Templomszentelés, *Borsszem Jankó*, 1913. április 13., 13; Keresztföltétel műívással, *Népszava*, 1913. április 20., 9–10). 1928-ban Biri egy másik keresztfelhúzása is hírértékű lett a sajtóban: „Csanádpalotán, a római katolikus templom keresztzsztelésén, a csodával határos eset történt. Nagy közönség előtt a 40 m magas torony tetejéről Biri Imre makói iparos üvegpoharat dobott le, amelyet a magasban Nagymagyarország feltámadására kiürített. A gyenge pohár lezuhant a templom elé, a gránitkövezetre, de mégsem tört össze, hanem másfél méter magasra felugrott, aztán talpraesett és épségben megállt. A jelenvalók arra következtetnek, hogy ez a csoda-eset Nagymagyarország megtörhetetlen épségét példázta.” (Mi újság Vidéken?, *Kis Ujság*, 41[1928], 127. szám, 6.)

Biri Imre Makón, a Lehel utca 2.-ben lakott, az önkéntestűzoltó-testület vezetőségének is tagja volt. 1936-ban, ötvenkilenc éves korában halt meg, gyászjelentésén a fronton szerzett betegségeit jelölték meg a halál okaként (lásd Makói hírek, *Délmagyarország*, 12[1936], 259. szám, 7). A római katolikus egyház szertartása szerint vettek tőle örök búcsút november 3-án (*Makói Ujság*, 2[1936], 251. szám, 3). (T. Sz.)

III.2.2. Az abaújszolnoki oltár

Terdik Szilveszter

A történeti Abaúj vármegye déli részén, a szikszói járásban fekszik Szolnok (Abaújszolnok) település. A 18. század elején ruszinok ülték meg a falut, akik hamarosan fatemplomot is építettek itt. 1741-ben, Zuhrovics (Zsugrovics) Gergely parókussága idején ez az épület siralmas állapotban volt,¹ hat évvel később azonban már úgy találták, hogy jó karban van.² 1751/1752-ből két vizitáció jegyzőkönyve is fennmaradt, amelyekben az itteni viszonyokról tájékozódhatunk. Az első szerint a fatemplom közepesen szegényes állapotban volt, Dudinszky esperes áldotta meg, antimenzionja Bizánczy püspök idejéből (1716–1733) származott, ami a templom megáldásának időkeretét is megszabja; a templomi képekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy az összes alapkép új, nincsenek megáldva. A másik jegyzőkönyvben csupán a Csereháti Esperesi Kerület parókiái szerepelnek ekkor, a templomot fából, újonnan épültnek írják, a szükséges felszerelésekkel el volt látva, a parókuszt Zsuhrovics (Zsugrovics) Jánosnak hívták,³ s feltehetően az előző pap fia lehetett.

A szóban forgó fatemplomot Myskovszky Viktor (1838–1909) kassai rajztanár egyik, Abaúj vármegyében folytatott kirándulása során leírta és fel is mérte. Myskovszky a szakmai újtjáról szóló beszámolóban a rajzokat nem, csupán a fatemplom nyugati bejárata fölötti gerendába vésett cirill betűs szöveg rajzát tette közzé, amely szerint a templom 1758-ban „Zsuhrovics János” lelkész idejében épült.⁴ Örömmel konstataulta, hogy a rajzokat még időben el tudta készíteni, mert a helybéli parókusztól azt hallotta, hogy amint alkalmuk lesz, le fogják bontani a fatemplomot, és újat építenek helyette.⁵ A két rajzot 1999-ben Kárpáti László részlegesen közölte, az egykori épület részletes építészeti elemzését

is elvégezte, formája alapján a déllengyel és a felső-magyarországi lemkó típusú fatemplomok között jelölve ki a helyét.⁶ Most teljes egészében reprodukáljuk a felmérési rajzokat: az első lapon a fatemplom alap- és déli homlokzati rajza (1. kép),⁷ míg a másikon az épület hosszmetsete és nyugati kapujának felmérése szerepel (2. kép).⁸ Ha az egykori nyugati bejárat feletti évszámot (1758) összevetjük az 1752-es jegyzőkönyv adatával, amely már új fatemplomról beszél, megállapíthatjuk, hogy az előbbi dátum az épület teljes befejezésére utal.

Myskovszkyt 1893-ban a millennium tiszteletére rendezendő országos kiállítás tervezésébe is bevonták. Ekkor újra visszatért abaújszolnoki felméréseihez, a kiállításra szánt görögkatolikus fatemplomot ennek mintájára képzelte el.⁹ Ismét két tervlapot készített: az egyik a templom hossz- és keresztmetsete, a másikon a déli homlokzat és az alaprajz látható. Az 1876-os rajzokhoz képest újdonság, hogy itt az első lapon a hajó keresztmetsetét is közölte, amelyen egy teljes ikonosztáz rajza is látszik. Azt gondolhatnánk, hogy ez az ikonosztáz is az abaújszolnoki templom berendezését dokumentálja, de óvatosságra int, hogy a szentélyben egy baldachinos oltár rajza szerepel, amelyet ott biztosan nem láthatott. Myskovszky az 1893-as tervek készítése során feltételezhetően a más fatemplomokban szerzett élményeit is hasznosította, baldachinról például a Sáros vármegyei fatemplomok leírása során emlékezett meg.¹⁰

Abaújszolnokon 1895-re készült el az eklektikus stílusú új, szilárd anyagból épült templom.¹¹ Az épület nem csupán a régi címünnepét (Keresztelő Szent János fejevétele, augusztus 29.), hanem néhány berendezési tárgyát is megőrizte: egy 18. századi körmeneti ikont (lásd Kat. III.29.),

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Véghseő–Terdik–Simon, 2014, 106.

² Véghseő–Terdik, 2015, 147.

³ Véghseő–Terdik–Simon–Majchrics–Földvári–Lágler, 2015, 281–282, 497–498.

⁴ „Sozdan” est’ hram” sei pri ierei Ioanne Žugroviče 1758” – „ez a templom megalkottott Zsugrovics János pap idején, 1758”, Golub Xénia átírata és fordítása.

⁵ Myskovszky Viktor: Az 1875-ik év nyarán tett régészeti utazásom eredménye, *Archaeologiai Közlemények*, 10(1876), 3. szám, 71–72.

⁶ Kárpáti, 1999, 678, 1–2. kép

⁷ Papír, tus, színes tus, 563 mm × 398 mm, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. K 910.

⁸ Papír, tus, színes tus, 563 mm × 400 mm, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. K 911.

⁹ A két rajz: Néprajzi Múzeum, R 2634–2635, közölte: Tasnádi Zsuzsanna: *Ácsolt fatornyok – védelmező templomok: Válogatás a Néprajzi Múzeum grafikáiból, fényképeiből* (A Néprajzi Múzeum Kamarakiállítás, 19), Budapest, 2013, 5–6. A tervek nem valósultak meg, a kiállítási területen csupán a körösfői református templom mása épült meg.

¹⁰ Az ondvakai fatemplom ismertetésekor említi a négy oszlopon álló „mennyezetet” mint a „bizanti ciborium-féle” oltárokra emlékeztető megoldást. Myskovszky Viktor: Adalék régi fatemplomaink ösmeretéhez, *Archaeologiai Értesítő*, 14(1894), 246.

¹¹ *Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Eperjesiensis pro Anno Domini 1898*, Eperjes, 1898, 127.

(1)

a barokk oltár antependiumát (lásd Kat. III.27.), és az oltár retabulumát, amelyet az egykori ikonosztázion egyik presztolára (alapkép előtti konzolasztal) helyeztek a hajó déli oldalán, a szentélyhez legközelebb eső ablak alatt.¹² Míg az előző két darab restaurálása az elmúlt években, addig az oltár-retabulum helyreállítása most történt meg (3. kép). A fatemplom egykori ikonosztázából ismert volt még két, a tanító Krisztust és az Istenszülőt ábrázoló alapkép is, amelyeket azonban 1995-ben elloptak.¹³

A görögkatolikus viszonylatban nagyon számító, római katolikus léptékekkel mérve egy átlagos mellékoltár léptékét éppenhogy

(2)

megülő felépítmény (magasság: 242 cm, szélesség: 253 cm) jelentőségét nem a mérete határozza meg. Hazai viszonylatban nagyon kevés 18. századi görögkatolikus oltár maradt fenn (Nyírderzs, Sárospatak), amelyek között az abaújszolnoki őrizte meg leginkább az eredeti formáját.¹⁴

A templom 1877-ben készült leltárából kiderül a felépítményt hordozó asztal mérete, formája, s az is világos, hogy akkori oromzata összetettebb és magasabb volt a jelenleginél, két festmény is díszítette: *Jézus megkeresztelkedése (Epifánia)*, és a csúcson az Atya ábrázolása. Az építmény összmagassága 2 m 84 cm-t tett

¹² Baldachinos főoltára 1896-ban készült a hátoldalán olvasható felirat szerint: „ISTEN DICSŐSÉGÉRE / adományozta! / Kriván Ferenc; egyházi gond./nokok: Kriván Ferenc, / 200. forintot adományoztak. / Olajütő Fedor János; Bubno Já./nos, Galvác Mihály; Számadó / István 60 forintot adományoztak / Bukszár György nyéstei zse./lér 50. forintot adományozot. / KOVALICZKY PÉTER készítete / UNGVÁR 1896 ban.” Az ikonosztázion és az előkészítő oltár a budapesti Rétyay és Benedek Műipari Intézetben készült 1903-ban, *Egyházi Műipar*, 5(1904), 2. szám, 7.

¹³ Puskás László: *Házad ékessége: Görögkatolikus templomok, ikonok, ikonosztázok Magyarországon*, Nyíregyháza, 1991, 93–94; Kárpáti, 1999, 685–686, 7–8. kép; Puskás, 2008, 185–186, 248, 138–139. kép. A lopás tényéről a képek pontos adataival: *Cent Objects Disparus / One Hundred Missing Objects: Looting in Europe – Pillage en Europe*, Barcelona, 2001, 69.

¹⁴ Az oltárral eddig foglalkozó mű: Puskás, 1996, 14, 31, kat. 64. Az oltárt részletesebben ismerteti: Kárpáti, 1999, 687–693, 5. kép; Puskás, 2008, 185–186, 151. kép.

(3)

ki, amelyből ha levonjuk a mai méretét (242 cm), akkor egy kb. 50 cm magasságú oromzattal számolhatunk.¹⁵ Feltehetően ennek ornamentális részéhez tartoztak azok a faragott töredékek, amelyeket később az oltárkép keretének felső részéhez illesztettek. Az oltár részűs kialakítású; két áttört faragású oszlop közé, íves, hangsúlyos párkánnyal lezárt keretbe illesztett főképe a keresztre feszítést ábrázolja.

A fatáblára – feltehetően nyugati metszetelőképek alapján megfestett – kompozíció az Üdvözítőt édesanyján és a szeretett tanítványon kívül a kereszttövébe roskadó, azt átölelő Mária Magdolna kíséri. Csupán a rokokó ízű vésett, aranyozott háttérből és az ábrázolt szenteket kísérő egyházi szláv feliratokból sejthető, hogy ez a kép görögkatolikus megrendelésre készült (4. kép). Az oltárfelépítmény lábátat profilozott

¹⁵ Vö. Kárpáti, 1999, 689. Ez az oromzat még 1900 körül pusztulhatott el, mivel a jóval kisebb, levélornamensekből készített pótlás stílusa a 20. század elejére vall.

III.2.2.

lécekkel keretezett mezők tagolják, közepükön faragott rozettákkal, a középtengelyben pedig a szentségház áll, amelynek aranyozott, lüszterezett ajtaján egy kehely felett a sugaraktól övezett négyzetre vágott proszforadarab, a Bárány ragyog. A szentségházat díszítő kettős kereszt későbbi, a tetejére illesztett aranyozott faragvány minden bizonnyal az elveszett eredeti oromzathoz tartozott. A főképet két, gazdagon faragott szárny egészíti ki, amelyeken szabálytalan képmezőkben két álló figura tűnik fel: a bal oldalon Dávid király, míg a jobbon Nátán próféta; előbbi hárfát, utóbbi egy nyitott írástekercset tart a kezében, amelyen bibliai idézet olvasható („и гдѣ ѿиатъ согрѣшеніе твоѣ” – „Az Úr is elengedte vétkeidet...” – 2Sam 12, 13b). A felirat segít értelmezni a képet: a próféta Isten intésére az uralkodóhoz járul, és megfeddi Uriás feleségének elcsábításáért; egy példázat révén döbbsenti rá a királyt vétke súlyára, aminek hatására amaz őszinte bűnbánatot tart, s a hagyomány szerint ekkor szerzi a legismertebb bűnbánati imát, az 50. zsoltárt. Kárpáti László vetette fel néhány évvel ezelőtt egy baráti beszélgetés során, hogy az oldalsó képek a kijevi barlangmonostorban nyomtatott zsoltároskönyv címlapillusztrációja alapján készültek. Ez a kompozíció az 1728-as kiadás címlapján már látható volt, s majd a későbbi változatokban is feltűnik némileg módosítva: a Nátán tekercsén szereplő szöveg az 1755-ös verzió metszetéről már hiányzik.¹⁶

Úgy tűnik tehát, hogy Abaújszolnokon a Nátán-ábrázolás megfestésekor a metszet első variánsából indultak ki, ami alapján joggal feltételezhető, hogy a zsoltároskönyv egy példánya a festő rendelkezésére állt. Ezt megerősíteni látszik a parókia 1752-es vizitációjának jegyzőkönyve, amelyben ki is emelik, hogy a szükséges liturgikus könyveken túl van még egy magyarázatos zsoltároskönyv is („Psalterium explicatum”) a közösség birtokában.¹⁷ Az oltáron feltűnő Nátán-ábrázolás alapján valószínűsíthető, hogy éppen az 1728-as kijevi kiadást birtokolhatták. Ritka, hogy egy barokk festmény metszetelőképek helyszíni meglétére utaló adattal rendelkezünk. Ebből talán az is sejthető, hogy a mintakép kiválasztásában, az oltár ikonográfiai

(4)

programjának kialakításában a helyi parókus, Zsuhrovics játszotta a főszerepet. Az oltárkép keresztrefeszítés-témája adta magát, hiszen Krisztus keresztáldozata a szent liturgia áldozati cselekményének is ősképe. Dávid és Nátán megjelenése azonban máshonnan nem ismert: minden bizonnyal a parókus így kívánta a bűnbánók számára egyértelművé tenni, hogy Krisztus halála nem csupán az ősbűn átkát törte meg, amire a főképen látható motívum, a kereszt tövében elhelyezett Ádám koponyája utal, hanem az igaz bűnbánók, akiknek példaképe Dávid lehet, személyes bűnét is lemossa a gyónás és az Eucharisztia szentségében. Az egykori oromzati kép, amely Jézus megkeresztelkedését ábrázolta, a templom védőszentjére, az előhírnök Keresztelő Jánosra is utalt. Talán nem véletlen, hogy az oltár előlapjára helyezett antependiumról épp ez a jelenet hiányzott. A felépítmény és az előlap programját összehangolták.

¹⁶ Запаско–Ісаевич, 1984, kat. 1097. A későbbi kiadások: oott, kat. 1917, 1919, 2144. Vö. a nyírgyulai zsoltároskönyvről szóló leírást ebben a kötetben, Kat. III.26.

¹⁷ Végheő–Terdik–Simon–Majchrics–Földvári–Lágler, 2015, 497. Az 1877-es leltárban már nem említik. Kárpáti, 1999, 691–692.

(5)

Az oltár festőjére, faragójára, a készítés pontos idejére vonatkozó adat eddig nem került elő. A két elveszett alapkép és az oltár festményeinek stílusa egy kézre vall, az antependium azonban gyakorlottabb, míg a körmeneti kép egy sokkal gyengébb felkészültségű mestert sejtet. Ha az 1751-es vizitáció jegyzőkönyvének adata, miszerint az alapképek újak voltak, a ma már csak fényképekről ismert festményekre vonatkozott,¹⁸ joggal feltételezhetjük, hogy az oltár is ebben az időben, a 18. század közepén készülhetett. Kárpáti László a két alapképet egy időben Szécsényi Józsefnek attribuíta,¹⁹ ami a festő egyetlen ismert szignált, 1791-ben festett művét nézve (lásd Kat. III.38.) további vizsgálódást igényel. Stílusuk alapján az abaújszolnoki oltár festőjéhez köthetjük azonban a mogyoróskai görögkatolikus templomban fennmaradt két presztol előlapjára, kartusba festett, Szent Kozma és Damján ingyenes orvosokat ábrázoló festményeket (5–6. kép). Lendületes formák, kicsit eltúlzott végtagarányok, élénk színhasználat jellemzi ezeket a műveket, akárcsak a szolnoki oltár képeit. 1751-ben azt írták a mogyoróskai fatemplomról, hogy egy évvel korábban épült a régi romos helyett, nagyszerű toronnyal, s hogy minden új képpel fel volt

(6)

szerelve,²⁰ ami alapján a két asztal készítési idejét is a 18. század közepére helyezhetjük a szolnoki oltárhoz hasonlóan.

Az abaújszolnoki oltárhoz nagyon hasonló retabulum a tornahorváti görögkatolikus templomból került a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe. A jelenleg darabjaira szedett, nagyon töredékes felépítményt az abaújszolnokival összevetve megállapítható, hogy a szerkezetük lényegében ugyanolyan: az áttört faragású oszloptörzsek, a kép elhelyezése, rézsús kerete, valamint az egész lábazata, de különösen a szentségháza mutat akár mesterazonosságra utaló egyezéseket. Eltérő azonban a két retabulum szárnyképeinek formája és mérete, s az ornamentelek felépítése is más. A tornahorváti oltáron az eredeti oromzat is fennmaradt. Ez a faragó még a 17. században kialakult alapformákat örökölt tovább, alapvetően csak az ornamentelekben újított, amelyek a Kárpát-vidéki görögkatolikusok művészetében még a 19. század elején is elevenen jelen voltak; feltehetően a közösségek erős hagyománytisztelete tartotta életben ezeket ilyen sokáig.

A két oltár faragott részei között fennálló szoros kapcsolatot látva kézenfekvőnek tűnik, hogy

¹⁸ Az 1877-es vizitáció során sem tudták, hogy az ikonosztáz mikor készült. Néhány méretadaton túl kiderül, hogy háromsoros volt, a királyi ajtón hat kép volt, felettük Az *utolsó vacsora*, az ajtó rézsúibán a liturgiaszerzők képével. Kárpáti, 1999, 691. Ezek alapján feltételezhető, hogy a 18. századból származott. Ekkor a hajó déli falán említik még a „régii ikonosztáz” képeit is (Kárpáti, 1999, 692), amelyek talán még régebbi, a korábbi fatemplomból származó darabok lehetnek.

¹⁹ Kárpáti, 1999, 685–686, 7–8. kép. Az attribúciót itt bővebben nem fejtette ki, csupán a képek felirataiban jelezte feltételelesen.

²⁰ Véghseő–Terdik–Simon–Majchrics–Földvári–Lágler, 2015, 295. Az 1786-os összeírás során úgy tudták, hogy a templom 1741-ben épült. A formájáról kiderül, hogy körös-körül tornác vette körül, amelyet figyelembe vettek a befogadóképesség becslése során is: bent és a tornácra összesen háromszáz ember fért el. Lásd Véghseő–Terdik–Majchrics–Földvári–Varga–Lágler, 2017, 157. Vö. Demjanovich Emil: Mogyoróska, *Görög Katolikus Hírlap*, 3(1905), 5.

az oltárképeket is összevessük: a tornahorvái oltárkép (lásd Kat. III.28.), amely valamivel később keletkezhetett az abaújszolnokinál, olyan finom festői megoldásokat mutat, amelyek érettebb, jobban képzett festőre utalnak. Megállapítható, hogy a két oltár mesterei ügyes kezű, valószínűleg valamelyik közeli városban (Egerben vagy Kassán) élő, a nyugati ikonográfiát jobban ismerő festők lehettek, akik a mustrás aranyozott háttér és a görög-cirill betűs feliratok gondos visszaadásával igyekeztek a megrendelők oldaláról minden bizonnyal jelentkező hagyományhoz ragaszkodás kívánalmainak is eleget tenni.

A két görögkatolikus templomban dolgozó mesterhez, különösen a Tornahorvátiban tevékenykedőhöz áll közel annak a festőnek a stílusa, akinek egy fatáblára festett, mustrás, ezüstözött-aranyozott háttérű, hodigitria típusú Szűz Mária-képét a krasznokvajdai római katolikus templomban őrzik.²¹ A fatábla hátoldalán szereplő feliratból tudható, hogy Szentimrey József (1721–1776) alispán, helyi földesúr, a templom kegyura 1764-ben készítette Egerben. Sajnos a festő nevéből csupán a Jakab keresztnév olvasható ki, a vezetéknevét a táblán keresztülhaladó repedés roncsolta, ezért olvasata nem egyértelmű.²² Ezt a festményt azért is érdemes most figyelembe vennünk, mert a felirata alapján biztosan egy római katolikus mester műve, aki mégis olyan kompozíciót alkotott, amely akár egy korabeli ikonosztáz alapképének is elmenne. Nyilván arról lehet szó, hogy a megrendelő szándékának eleget téve valamelyik ősi kegykép másolatát készítette el. A krasznokvajdai festmény a magyarországi kegyképek közül leginkább a 17. századi, ortodox közegből származó kolozsvárival mutat rokonságot, amelyről a 18. század folyamán számos metszet készült.²³ Ezek a sokszorosított grafikák nem csupán az ikon bizánci karakterét őrizték meg, hanem előszeretettel részletezték a háttérben lévő növényi ornamenseket is, ahogyan ez a vajdai fatáblán is megfigyelhető. Persze azt sem zárhatjuk ki, hogy az egri festő más előképet használt.

A krasznokvajdai példa azonban arra is rávilágít, hogy alapvetően nem csak a helyi közösség kezdeményezésén múlhatott, hogy Abaújszolnokra igényes, a korabeli falusi nívót meghaladó műalkotások (különösen az antependium) készültek. Minden bizonnyal a kegyúrnak, Tiszta Pálnak, aki Selyebre, Monajra, Szolnokra 1750-ben Mária Teréziától nyert birtokadományt, is lehetett szerepe a mesterek kiválasztásában, ajánlásában.²⁴

Képjegyzék

1. Myskovszky Viktor: *Az abaújszolnoki fatemplom déli homlokzata és alaprajza*, 1876.
2. Myskovszky Viktor: *Az abaújszolnoki fatemplom hosszmetsete és nyugati kapuja*, 1876.
3. Az abaújszolnoki oltár
4. *Keresztre feszítés*
5. *Szent Kozma*. Mogyoróska, görög-katolikus templom
6. *Szent Damján*. Mogyoróska, görög-katolikus templom

²¹ Megköszönöm Nemessányi Klára festő-restaurátor művésznek, hogy a festményről készült fotóit a rendelkezésemre bocsátotta.

²² „Curavit pro Ecclesia Vajdensis / Spect. D. Josephus Szent-Imrey / Ordin. Judlium Anno 1764. Agriae / Jacobus K[ra]c[k]k[er] (?)”. Egyelőre nem sikerült hasonló vezetéknevű, Egerben alkotó festőre adatot találni sem az anyakönyvek, sem az 1764/1765-ös adózók jegyzékének az átnézése során. Elképzelhető, hogy nem volt egri polgár.

²³ Vö. Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987, 106–107, kat. 136–145. Dumitran, Ana – Hegedűs Enikő – Rus, Vasile: *Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei: Preliminarii la o istorie ilustrată a toleranței religioase*, Alba Iulia, 2011, 66–82.

²⁴ A birtokadományról: Borovszky, 1904, 549; Végheő–Terdik–Simon–Majchrics–Földvári–Lágler, 2015, 497.

III.2.3. Az abaújszolnoki oltár restaurálása

Bakonyi Tímea – Erdős Alexandra – Imrik Zsófia – Kránitz Edina

Az 52. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus görög-katolikusokat bemutató kiállítására kapcsán restaurált rossz állapotú műtárgyak közül a legszembetűnőbb esztétikai változáson az abaújszolnoki Keresztelő Szent János fejevétele templomból származó oltár esett át.¹ A templom berendezésének egységesítése céljából használt 20. századi, barna és bronzszínű átfestésrétegek alól a jelenlegi beavatkozásoknak köszönhetően feltárult a 18. század második feléből származó oltár eredeti színvilága: az élénk kékekkel, zölddel és rózsaszínnel megfestett márványozás, a faragványok eredeti poliment aranyozása, valamint a vörös, zöld és sárga színekkel lüszterezett díszítmények.

Az oltár állapota a restaurálást megelőzően

A retabulum, az oltárkép, a két oldalszárny, a tabernákulum és az oltár egyéb faragott elemei szerkezeti meggyengülve és erőteljesen szennyezett állapotban kerültek a restaurátor-műterembe. Az oltárszekrény illesztései – helyenként 3–5 mm-es hézagokat okozva – elváltak egymástól. Az oltárkép jobb oldalán, János apostol előtt erőteljes hasadás húzódott a deszkák összeillesztése mentén alulról fölfelé, a tábla kétharmad részéig. Az oldalszárnyak deszkáinak illesztésénél hasadás alakult ki a hordozókban. A Dávid királyt ábrázoló képet az angyal szárnyánál keresztülfúrták. Az oltár festett rétegei általában jó megtartásúak voltak, de elszórtan kipergésekkel, feltáskásodással is számolni kellett. A márványimitáció és a képek erősen porszennyezettek voltak, pókhálók és viaszos megcsorgások is előfordultak a felületen. Az oltárkép aranyozott hátterét több helyen bronzporos festékekkel próbálták javítani, az alakokon átfestéseket lehetett megfigyelni. A festmények lakkbevonata megsárgult, elöregedett, funkcióját nem töltötte be.

A restaurálás szakaszai

A feltárás és konzerválás eredményességének érdekében célszerű volt darabjaira bontani az oltárszerkezetet. Az egyes elemek összeillesztéséhez

eredetileg fából készült szegeket használtak, enyves ragasztással. Az oltáron korábban végzett felújításkor húzott szegekkel erősítették vissza a meglazult és elvált rátétdíszeket, valamint tömítették a nagyobb hézagokat.

Az oldószerpróbák² során kiderült, hogy az oltár eredeti festése megfelel a barokk, illetve rokokó korban megszokott élénk márványfestéseknek, továbbá művészi minőségében is messze

(1)

felülmúlja az átfestést. Az érvek a későbbi átdolgozás eltávolítása mellett szóltak.

A retabulum és a tabernákulum eredeti rétegeinek felszínre hozására az oldószeres kezelésnél biztonságosabb és gyorsabb megoldást kínált a felület melegítését követő mechanikai feltárás. Az eredeti márványozáson húzódó megsárgult, megrepedezett lakkréteg eltávolításához már vegyszeres módszert kellett alkalmazni. Alkonek (etil-alkohol), néhány esetben pedig 3–5 százalékos ammónium-hidroxid (acetonos áttörléssel) bizonyult a legmegfelelőbbnek.

Az aranyozott faragványok és az oldalszárnyak kereteinek vastag átfestési rétegeit, illetve tömítéseit oldószeres pakolással³ vagy mechanikus úton, szikével távolítottuk el. Az átfestésmaradványokat etil-alkoholos előnedvesítés után mechanikus úton, szikével kezeltük.

¹ Befoglaló mérete: 204 × 256 cm. Anyaga, technikája: festmények: olaj, gravírozott, poncolt poliment aranyozás, fatábla. Oltár-építmény: márványozás, fenyőfa. Faragványok: aranyozás, ezüstözött lüszter, hársfa. Tulajdonosa: Selyebi Görögkatolikus Parókia.

² A felületi szennyeződést először vízzel hígított 5 százalékos zsíralkohol-szulfát és anionos tisztítószer keverékével távolítottuk el, majd az elszíneződött lakkréteg leoldására alkoneket használtunk. Az oldószeres maradékát lakkbenzinnel töröltük vissza. Retabulum, tabernákulum és faragott díszek: Az átfestések eltávolítása diklór-metán 85–95 százalékos, metil-alkohol 3–9 százalékos és fenyőgyanta 1–3 százalékos keverékével, lakkbenzines áttörléssel és mechanikusan, szikével volt lehetséges.

³ Összetétele: ipari felhasználású festékeltávolító, hangyasav 5 százalékos, vizes oldata és 5 százalékos Kromofág (1:1:1). A pakolást acetonos áttörlés mellett alkalmaztuk.

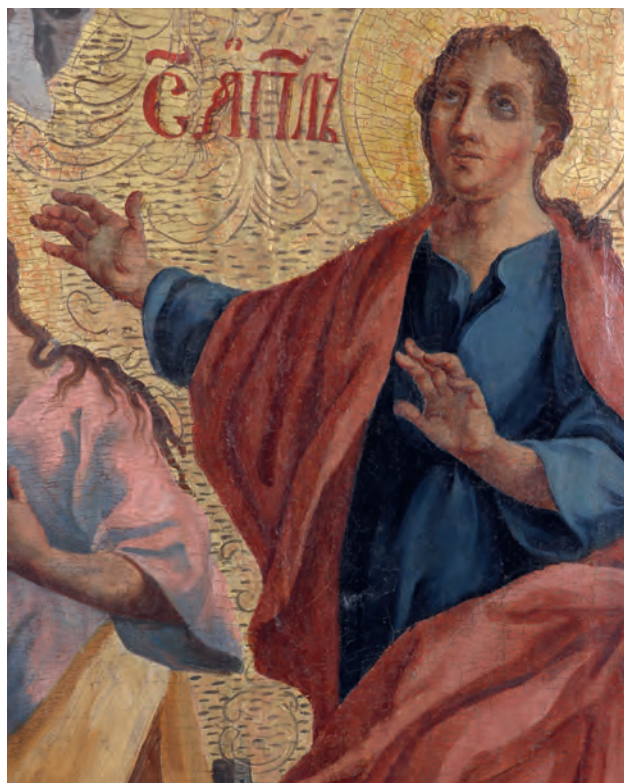
(2)

A műtárgy feltárása jelentős esztétikai változásokat hozott. A barna márványfestés alól a retabulumon kétféle tónusú kék, zöld és rózsaszín márványimitáció bukkant elő (1. kép). A tabernákulum is visszanyerte sötétkék és rózsaszín márványozását, továbbá kiderült, hogy pálcatajjai közül eredetileg csak a felsőt aranyozták poliment technikával. A szentségház ajtajának keretmotívuma és a középső faragások szintén fényaranyozással készültek, a középrészen az amnosz (Bárány) ezüstözött volt, a kehely körüli háttérben pedig vörös lüszter maradványai tűntek elő. A zárszerkezeten és a zsanérokon eredeti festékrétegek nem maradtak fent.

A koronázópárkányon végigfutó függönyfaragványok feltárása felszínre hozta az ezüsthólián lüszterezett díszítést.⁴ Az igen töredékes állapotban fennmaradt színezés sorrendje: 2 egység rózsaszínes vörös lakkpigment, 1 egység sárga lakkpigment vagy sellak, 2 egység kékeszöld, 1 egység opak vörös (nem lakkpigment, alatta nem húzódik ezüsthólia), 2 egység sárgászöld, 1 egység sárga. Az áttört, aranyozott oszlopok szőlőmotívumait

(3)

szintén lüszterezéssel díszítették, kétféle vörös és kétféle árnyalatú zöld festést alkalmazva. A párkány tetejére helyezett faragott vázák aranyozottak voltak, a virágok pedig vörös, sárga és zöld színű lüszter használatával készültek. A bal oldali váza igen töredékes állapotban maradt meg: az aranyozás az eredeti alapozással együtt szinte teljes egészében hiányzott, a kopott felületet teljesen átfestették.

Az oltárkép feltárása több lépcsőben zajlott. Az elszíneződött és besötétedett lakkréteg eltávolításához a késsel festett részeken – mivel érzékeny lehetett a lúgokra – főként acetont, egyes esetekben alkonek és nitrohígító 1:1 arányú keverékét alkalmaztuk. Az utóbbi oldószeres keverék alkalmasnak bizonyult az aranyozott háttér feltárásához is. A kép többi részén 2–5 százalékos ammónium-hidroxid volt a leghatékonyabb, acetonos áttöréssel. A régi, vastagon felhordott tömítések sok helyen megrepedeztek, és elfedték az eredeti festett rétegeket, a János apostol alakja mellett húzódó hasadásnál kb. 10 cm szélességű sávban. Ezekon a részekon kromofágos pakolás segítségével távolítottuk el a kitéteket (2–3. kép).

⁴ A lüszterezett felületeket borító vastag átfestékrétegeket mechanikus úton, melegítés mellett kellett eltávolítanunk, mert az eredeti felület az oldószeres kezelésre érzékenynek bizonyult.

Az oltárszárnyak feltárása a *Keresztre feszítés* ikonhoz hasonlóan zajlott: az aranyozott háttérnél alkonek és nitrohígító 1:1 arányú keverékével biztonságosan el lehetett távolítani az előregedett lakkréteget. A festmény többi részén 5 százalékos szalmiákszesszel folytattuk a feltárást. Jelentős mennyiségű átfestést találtunk (pl. Nátán próféta haján és szakállán), ezek leoldása nitrohígító segítségével vált lehetségessé. A nem megfelelően felhordott tömítések eltávolítása mechanikus úton, szike segítségével volt hatékony.

Az oltárszekrény és a képek hátoldalának tisztítása zsíralkohol-szulfát 2-3 százalékos vizes oldatával történt.

A feltárást a hordozó és a festett, aranyozott felületek konzerválása követte. A szivacsos, porló faanyagot a hátoldal felől Paraloid B72 műgyanta 5, majd 10 százalékos nitrohígítóval szilárdítottuk. A díszített, festett felületeket az anyag 2–5 százalékos oldatával védtük le két rétegben.

A retabulum és a tabernákulum lábazati részén, valamint a koronázópárkányon több hiányzó elemet pótolni kellett. A kiegészítések hársfából készültek, Palma Fa Normál (polivinil-acetát) és Brik-Cen B-1438 egykomponensű poliuretán ragasztóval rögzítettük őket a helyükre. Az ikonok hordozójában kialakult hasadásokat hárs- és fenyőfával, a faragványok és az áttört oszlopok hiányait az eredeti fával megegyező anyagú kiegészítésekkel póoltuk.

Az esztétikai helyreállítás megkezdésekor a különböző típusú felületekhez eltérő színű tömítőmasszát alkalmaztunk: a kék márványozáshoz kék, az aranyozáshoz barna, a világos területeken pedig fehér színűt⁵ (4–5. kép).

A kopott, hiányos aranyozás kiegészítésekor a kittek felületén vörös aláfestést használtunk,⁶ melyre gumiarábikum kötőanyaggal aranyszínű csillámpigmenteket⁷ és alumíniumhordozóra lecsapatott aranyport (Malergold) hordtunk fel. A nagyobb hiányokra viaszos kötőanyagban vittük fel a csillámpigmenteket (Malergold por nélkül, porpigmenttel keverve).⁸

A szentségház ajtajának aranyozása annyira töredékes volt, hogy vonalkázó retussal, Kremer csillámpigmentek és Malergold por segítségével volt célszerű helyreállítanunk. A felső, hiányzó részt alapozás után fényaranyozással póoltuk. A fémzsanérok passziválása Dupli-Color Penetrátor korróziógátló alapozóval, valamint nitrohígítóban oldott Paraloid B72 műgyantával történt.

A koronázópárkányon végigfutó függönyfaragványok tömítéseire vörös bólusz,⁹ majd ezüstsínű Schmincke akvarell került. A zöld és rózsaszín lüsztereket olajfesték és Talens 004-es retuslakk keverékével retusáltuk, szükség esetén rekonstruáltuk. A lüszterezések közötti opak vörös díszítés rekonstrukcióját Selhamin vörös bólusz, porpigment és nyúlbőrenyv keverékével készítettük el. Az aranyszínűre lüszterezett profilokon a hiányokat vörös bólusz aláfestés után ezüst akvarell retusáltuk, majd a felületet két rétegben, sűrű sellakkal védtük le. Ezt követően okker, vörös és barna olajfestékekből álló réteget hordtunk fel, ezzel érve el az aranyozás imitációját.

Az ikonképek hiányait, kopásait akvarellal festettük alá. Az arany háttér kiegészítését gumiarábikumban elkevert csillámpigmentek és Malergold por segítségével végeztük.

Az akvarellal történő aláfestést követően a festett felületeket lakkbenzinben oldott, kb. 10 százalékos Paraloid B67 műgyanta és terpentiben oldott, kb. 10 százalékos dammárgyanta keverékével lakkoztuk. A képfelületeken és az oltárszerkezet festett felületein a záróretust és a kiegészítéseket csökkentett olajtartalmú olajfestékkel készítettük, amelyhez a lakk anyagát használtuk festőszerként. A retabló függőleges felületén, a halványkékkel festett márványozáson az olajfestékhez színezett üvegport kevertünk, hogy az eredeti rétegek szemcsességét imitáljuk.¹⁰

Az oltár összeállítása

Az összeépítésnél faragasztóval és facsapokkal stabilizáltuk az elemeket, a nehezen rögzíthető darabokhoz szögbelövőt alkalmaztunk. Az oltárkép

⁵ A tömítőmassza összetétele: 7 százalékos nyúl- és marhabőrenyv keveréke, champagne-i kréta és dolomit 1:1 arányú keveréke, hármaskverék, Palma Fa Normál (polivinil-acetát) faragasztó, porpigment és gouache festék.

⁶ Vörös aláfestés: Selhamin Poliment Piemont Red bólusz, aranyokker és kadmiumvörös porpigment, 1:10-es arányú nyúlbőrenyves kötőanyag.

⁷ Kremer IRIODIN 351 Sonnenperl, Sonnengold és Colibri Gold.

⁸ A viaszos kötőanyag összetétele: Biopin, Naturfarben, Antikwachs (méh-, karnauba- és kandelillaviasz-tartalmú).

⁹ Selhamin vörös és sárga bólusz keveréke, Buchbinderleim kötőanyag.

¹⁰ Üvegpor: Kremer Farbglass Stahlblau, Transparent.

(4)

vetemedése miatt a fogadókávéát a táblakép ívére vágtuk, hogy minél pontosabban illeszkedjen. A tabernákulum hátsó oldala nem volt eredeti: 3 mm-es rétegelt lemezt erősítettek rá húzott szegekkel, amely nem illeszkedett a retabulum felületéhez – így indokolt volt az eltávolítása. Annál is inkább, mert esztétikai okok miatt úgy döntöttünk, hogy a tabernákulumot csavarokkal visszarögzítjük az oltárszerkezethez. Szükség esetén így könnyen leszerelhető.

A három részből összeállított oromzati dísz 19. század végi, 20. század eleji kiegészítésként tartották számon. Felületét bronzporos átfestés és vastag szennyezőréteg borította. A feltárás során kiderült, hogy eredetileg mindhárom elem aranyozva volt, azonban ezt a réteget az idők során legalább kétszer átdolgozták. Mivel az aranyozáson lévő metálapok jó állapotban maradtak meg, úgy döntöttünk, hogy ezt a réteget hozzuk felszínre és állítjuk helyre, ugyanis a további vegyszeres kezelés az eredeti aranyozás erőteljes károsításával járt volna.

(5)

A retabulum párkányáról lelógó bojtok későbbi kiegészítések voltak, szerkezeti vagy ikonográfiai szereppel nem bírtak, ezért a restaurálás végén nem kerültek vissza.

A szentségház tetejére állított kettős keresztről a kivitelezés minősége és az eredeti felülettől eltérő anyagok használata alapján megállapítható, hogy nem eredeti. Az ikonográfiai egység megteremtése céljából a megőrzés mellett döntöttünk, helyreállítottuk a felületét, és facsapokkal a helyére erősítettük.

Az egész együttesen záróbevonatként alkalmazott Talens 004 aeroszolos retuslakk felhordása után az oltár a régi fényét megidézve ragyoghat.¹¹

Képjegyzék

1. Az oltár márványozása feltárás közben
2. Szent János apostol részlete feltárás közben
3. Az elkészült részlet
4. Dávid király részlete, feltárt, tömített állapot
5. A kész állapot

¹¹ A restaurálást végző szakemberek: Bakonyi Tímea, Fekete Dóra, Imrik Zsófia, Kolozsvári Gergely, Kozma Péter, Kránitz Edina, Mikó Edit, Seres Tamás, Tatay Noémi és Török-Erdős Alexandra.

III.2.3. Zsoltároskönyv magyarázatokkal

Kat. III.26.

Kijev, a Barlangmonostor nyomdája, 1755
Psaltir
[Kiiv], v' ... K'ievopečerskoj lajřrě..., v' lěto... 1755
[9], 37, 337 fol.; ill. (fametszetek); 2°
fekete egésszbőr kötés, vaknyomással, 19. század
19,5 × 27,7 × 6,7 cm
Nyíregyháza, SZAGKHF, ltsz. M–364 (Ant 20205).

Az egyházi szláv nyelvű, cirill betűs magyarázatos zsoltároskönyv (szláv nevén *psaltir tolkovaja*) a kijevi Barlangkolostor nyomdájában készült fekete-vörös nyomással 1755-ben. A zsoltároskönyvek ritkább típusával van dolgunk, amelyben a megszokott módon, a liturgikus használatra kathizmákra osztott zsoltárok minden egyes sorát magyarázat követi. A könyvtípus szláv változatát Maksim Grek készítette el, aki görög nyelvből fordította le az egyházatyáktól eredő zsoltármagyarázatok.

Kijev, a keleti szláv könyvnyomtatás ezen évszázados központja büszkén hirdette az egyetemes pátriárkától nyert sztauropég jogait, amíg Nagy Péter cár a moszkvai színódus felügyelete alá nem vonta 1720-ban. Ezzel van összefüggésben a harmincöt évvel később, Erzsébet cárnő uralkodása idején

megjelent könyv bonyolult címfelirata is, amely a bevezető imádságformula után hosszan sorolja a kiadást elrendelő uralkodónó titulusait, mielőtt a tényleges címet közölné. 1755-ben a kijevi Lavra nyomdája egyébként egy másik, kisebb, negyedrért méretű *psaltirt* is kiadott, amely azonban a zsoltároskönyvek jóval elterjedtebb alaptípusába sorolható, mert nem tartalmaz zsoltármagyarázatok.

Az itt bemutatott könyv rézmetszetes illusztrációit lerodiakon Sevastian és F. B. metszők készítették. Bár a fametszetes ábrázolásoknál finomabb rajzú rézmetszetek alkalmazása az ukrán könyvgrafikában egyes kijevi nyomtatványokban már az 1630-as években megjelent, a magyarországi unitusok körében is használt liturgikus könyvekben csak a 18. század közepén vált általánossá.

A címlapkereten fent Isten neve jelenik meg héber betűkkel, felhők között, fényességben, lent pedig a kijevi Barlangkolostor főtemplomának barokk épülete van a kompozíció főtengelyében. A címfeliratot tartalmazó mező két oldalán, szoborfülkét idéző építészeti háttér előtt Dávid és Nátán próféta álló alakja látható, alattuk pedig két kisebb kartusban egy-egy mellékábrázolás (bal oldalon sziklából fakadó forrás, jobb oldalon talán Dávid és egy angyal). Ezt a kompozíciót a Barlangkolostor több más zsoltároskönyv-kiadásában is megtaláljuk címlapkeretként a 18. század első felétől kezdve (1728, 1755, 1760). A címlap hátoldalán lerodiakon Sevastian rézmetszetén szintén Dávid király és Nátán próféta jelenik meg, ezúttal barokk enteriőrben, kettejük között a szövegmezőben félig fejjel lefelé írt szöveggel (jelzése: „lerd: Sevas:”). A könyv harmadik egész oldalas rézmetszete ugyancsak Dávid királyt, míg a negyedik a Vörös-tengeren való átkelést ábrázolja.

A könyv elenyésző számú cirill betűs széljegyzete liturgikus utasításokra korlátozódik. A 3–11. lapokon húzódó latin nyelvű kézírásos bejegyzése szerint a könyv Mosolygó Tót György, amelyet Mosolygó Tót István, Huszt mezőváros egykori esperese vásárolt bekötve, 1789. április 3-án:

„Hic Liber est // Georgi [sic!] Tótt alias Mosolygó // comparatus per Stephanum Tott, aut Mosolygo, // Oppidi Huszt // quondam Archidiaconum // in compactura Corbéctus // Anno 1789. die 3^a Febr.”

A címlapon látható bélyegző szerint („A Gyulaji Gör. Kat. Lelkészi Hivatal pecsétje”) a könyv a nyíregyházi parókiáé volt. (G. X.)

Irodalom

Ojtozi, 1985, kat. 90.
Запаско–Ісаєвич, 1984, kat. 1919.

III.2.3. Antependium Keresztelő Szent János életéből vett jelenetekkel

Kat. III.27.

18. század, magyarországi festő
vászon, olaj
78 × 134 cm
Restaurálás: Polyák Zsófia (Budapest,
Magyar Képzőművészeti Egyetem), 2016/2017.
Abaújszolnok, Keresztelő Szent János fejevétele
görögkatolikus templom
Ma: Miskolc, Nagyboldogasszony görög-
katolikus székesegyház

Téglalap alakú, vászonra festett, vakkeretre feszített kép – eredeti méretét a legutóbbi restaurálás során nyerte vissza –, amely az abaújszolnoki egykori fatemplomban a főoltár asztalának előlapjára volt rögzítve (vö. AGKA Inv., č. 480, Rok. 1877, Sign. 53; Kárpáti, 1999, 690). Az antependiumon arany alapra barna vonalakkal festett, a faragott kereteket idéző ornamensekkel határolt képmezőkben öt jelenet látható. A központi kompozíció a legnagyobb: sziklás háttér előtt, zöldellő tájban áll az Előhírnök, aki baljával az égre, jobbával az előtte álló Krisztusra mutat. A két főalak között egykor arannyal festve, egyházi szláv nyelven a következő szentírási részlet volt olvasható, amely mára erősen megkopott: „Íme az Isten báránya. Ő veszi el a világ bűnét!” (Vö. Jn 1,29 és Jn 1,36.)

A festmény rövidebb oldalainak szélén két-két további jelenet látható egymás fölé helyezve. A bal felső sarokban: Zakariásnak megjelenik Gábor főangyal a jeruzsálemi templomban, az Előhírnök születésének hírüladása (Lk 1,5–25). A jelenet párja már Szent János születését ábrázolja (Lk 1,57–66). A kompozíció háttérében a szülőanya ágya sejjik fel, az előtérben az újszülöttet fürdető bábákat és Zakariást látjuk, amint egy táblára felírja a gyermek nevét. A bal alsó sarokban a próféta már a törökös viseletben, trónon ülő Heródes előtt áll, akit minden bizonnyal törvénytelen kapcsolata miatt fedd meg (vö. Mk 6,18, Lk 3,19). Ritka megoldás és szellemes festői ötlet, hogy a király bűnös kapcsolatára a trónustól jobbra Heródiás ovális, rokokó portréja utal. A negyedik jelenetben már a feddés következményét, Szent János vértanúságát látjuk: egy bitófa alatt a levágott fejet Heródiás lányának – aki barokk kori viseletben, úrhölgyként van ábrázolva – nyújtja át a hóhér (Mk 6,19–28).

Az antependium feltehetően az egykori fatemplom építése idején, 1758 körül készült. Festőjére vonatkozó adat eddig nem került elő, talán ugyanaz a mester lehet, aki az oltárretabulum festményeit is megalkotta, de ennek a képnek a részletei finomabb kidolgozásúak. Az Előhírnök életéből vett jelenetek rokokó hangulatával

rokonítható emlékek – bár feltehetően semmilyen közvetlen kapcsolatot, csupán hasonló jellegű metszetelőképet sejtethetünk a háttérben – a lengyelországi Prądnik Czerwony-i Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt kápolna mennyezetén található medalionok, amelyekben az előhírnök életének jeleneteit ábrázolták 1761-ben. Alkotójuk a morva eredetű, 1756-tól egészen haláláig, 1776-ig Krakkóban dolgozó Jan Neinderffer festő (vö. Dettloff, Paweł: Jan Neinderffer – krakowski twórca rokokowych malowidełściennych, *Biuletyn Historii Sztuki*, 78[2016], 62, ill. 11).

Az oltárok ilyen jellegű díszítése a mi gyakorlatunkban ritka, s feltehetően a latin egyház díszes barokk oltárai ihlették, amelyeken azonban nagyon gyakran alkalmazták. Levéltári adatok szerint Spalinszky Mihály az ungvári székesegyház számára is festett antependiumokat 1781-ben (Terdik, 2014a, 101). (T. Sz.)

Irodalom

Puskás, 1996b, 31, kat. 66, 17 (kép).

Terdik Szilveszter: Jelenetek Keresztelő Szent János életéből, *Görögkatolikus Szemle*, 29(2018), 1. szám, 16.

18. század második fele, magyarországi mester
fenyőfa, olaj

141 × 98 cm

Restaurálás: Jilg Enikő, Pecze Éva (Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem), 2008/2009.
Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz. 2020.62.1–11.

A tornahorváti (Chorváty) görögkatolikus templom egykori oltárának leírása 1877-ből: „Altare lapideum uno gradu circumdatum et secundo gradu in tribus partibus provisum et asseribus in anteriori seu occidentali item septemtrionali et meridionali lateribus obductum colore tinctum et ornamentiosante centum annos inauratio decoratum, cum his 115 cm lat. 201 cm longum baldachinum destitutum, sed imagine assumptae BMV. 96 cm lata 136 cm alta margine, incirculis inaurata inclusa et inter duas sculptas inauratas intus vacuas columnas sita provisam; columnis in latere innituntur ciradae inauratae, quibus inclusae habentur effigies S. Joachim in dextera et Annae in sinistra parte. / Tabernaculum ligneum 33 cm lat. 44 cm altum portula inaurata et in lateribus inauratis ornamentis provisum, in portula est figura calicis supra quam splendet figura prosphorae

III.2.3.

signo crucis insignatae et inauratis radiis ornatae, tabernaculum est sera et clavi provisum, clavis in portula conservatur.” (AGKA Inv., č. 478, Rok. 1877, Sign. 21, Kan. viz.)

Nyitott kőszarkofág felett Szűz Mária felhőn, angyalok segítségével emelkedik az égbe. Két nagy, egy kisebb angyal és öt kerub kíséri, utóbbiak a felhő, illetve a Szűz szélben lobbanó köntöse alól kukucskálnak. Mária rózsaszínbe hajló tunikát visel, köntöse kék színű, fehér fátyla a vállára csúszott, barna haja fedetlen. Tekintetét az égre emeli, karját kitarja, kézfejét ellentétes irányba fordítja, ami kecsességet kölcsönöz a figurának. Az angyalok megformálása plasztikus, lendületes, finom festői megoldásokat mutat. A szarkofág fedele az oldalához van támasztva, a síron átvett fehér halotti leplen piros rózsafejek láthatóak elszórva. A kép háttérben vésett, aranyozott rokokó motívumok vannak.

Ez a kép a tornahorváti Istenszülő elszenderülése templom főoltárán, díszes keretben állt. Az oltár viszonylag részletes leírását a parókia 1877-es kánoni látogatása során felvett jegyzőkönyvben találjuk. Ebből kiderül, hogy maga az oltárasztal kőből épült, három oldala fával volt borítva, ornamentális festéssel, aranyozással. Az oltárt a mennybe fölvetett Boldogságos Szűz képe díszítette, két áttört faragású, aranyozott oszlop közé helyezve, az oromzati díszben az Atyát, míg a két oldalra illesztett, díszes keretű mezőben Szent Annát és Joakimot, a Szent Szűz szüleit ábrázolták. A tabernákulum pontos méretét is közölték, a leírásából kiderül, hogy az ajtaját egy kehely díszítette, amely fölött az Eucharisziára utaló, kereszttel jelölt proszfora (Bárány) ragyogott.

Az oltárt a Magyar Nemzeti Múzeum vásárolta meg a templom ikonosztázionjával együtt a 20. század elején. A ma a Néprajzi Múzeumban található felépítmény darabjainak azonosítása 2019-ben történt meg. Az egykori főoltár legtöbb eleme töredékesen ugyan, de ma is megvan. Formailag az abaújszolnoki főoltárhoz állt a legközelebb, bár oromzatán és az oldalszárnyakon más képformákat alkalmaztak. A retabulum lábazati zónája a szentségházzal együtt szinte teljesen egyforma mind a két emléken. A töredékes horváti és az egész abaújszolnoki oltár faragott részei között fönnálló szoros stiláris, illetve szerkezeti kapcsolatot látva kézenfekvőnek tűnik, hogy egy mester/műhely munkáinak tartsuk őket. Az oltárképek festői is hasonló stílust és hagyományt követnek, ügyes kezű, valószínűleg városi,

a nyugati ikonográfiát jobban ismerő mesterek voltak, akik közül a tornahorváti oltárkép festője tehetségesebbnek látszik. Az oltár készítése feltehetően a templom berendezésének 1774-es átalakításához kapcsolódik, amikor ez a mester nem csupán a főoltár, hanem a kibővített ikonosztázion négy új alapképét is megfestette. A képfalon a címünnepet ábrázoló alapképen az Istenszülő elszenderülésének a bizánci ikonográfiához közelebb álló változatát, az apostolok között békésen elhunyt Szűzet s a lelkét magához vevő Szent Fiát megjelenítő típust követte. A hajóban ábrázolt esemény folytatását mutatja az oltárkép Szűz Mária testének mennybe való átköltözésével, megdicsőülésével. (T. Sz.)

Irodalom

Megmentett műkincsek, 2009, 10, kat. 5.
Terdik, 2011b, 14–17.

III.2.3. Két oldalán festett körmeneti ikon: Istenszülő a Gyermekkel – Keresztre feszítés

Kat. III.29.

18. század vége, magyarországi festő
fa, olaj; faragott, festett, aranyozott
fatábla kerettel: 74 × 50 cm, baldachin:
146 × 70 × 34 cm

Restaurálás: Polyák Zsófia, Pacsika Mária Lilla,
Pálmai Nóra (Budapest, Magyar Képzőművészeti
Egyetem), 2017/2018.

Abaújszolnok, Keresztelő Szent János fejevétele
görögkatolikus templom

Ma: Miskolc, Nagyboldogasszony-székesegyház

Fekvő hasábforma talapzaton, amelyen egy fiók (feltehetően eredetileg persely) és négy szögletes nyílás található a hordozórudak számára, négy, hullámos oldalú, faragott lizéna baldachint tart. A fabojtokkal díszített mennyezet egy szegmensívesen záródó, faragott babérsorral díszített keretű, mindkét oldalán festett fatábla fölé borul. A baldachin külső oldala kék, oldalain és szélén faragást imitáló festett motívumok. A lizénák okkerszínűek, faragott szélük ezüstözött. A kép tetejére és oldalára további áttört, szőlőfürtöket és növényi ornamentekből komponált faragványokat

illesztettek, a középtengelyben egy fordított szívvel, amelyek ezüstözöttek, lüszterezettek. Utóbbiról a restaurálás során kiderült, hogy eredetileg a baldachin tetején, a későbbi aranyozott latin kereszt helyén állhatott. A fatábla egyik oldalán a félalakosan ábrázolt Istenszülőt látjuk, balján tartja isteni gyermekét, jobbával rámutat. Tunikája kék, maforionja vörös, zöld béléssel, ezüstszínű, fekete festett mintájú paszománnyal, fején még áttetsző fátyla is előtűnik, nyakában fekete gyöngysor. A gyermek Jézus feje anyja arcához ér, jobbával áld, baljában egy rózsát szorongat. Inge fehér, fekete festett szélmintával, köntöse okker. Az ikon háttére ezüst, amelyen megszokott rövidítések olvashatók. A fatábla másik oldalán a *Keresztre feszítés* jelenete látható: a megfeszített Üdvözítő két oldalán az Istenszülő és János apostol állnak megrendülten, kezükben fehér kendőt szorongatva, a kereszt tövében Ádám koponyája. A keresztre szegezett felirat cirill betűs. A háttér ezüst, alul a távolban Jeruzsálem sziluettje sejlik fel.

Az abaújszolnoki fatemplom 1877-ben készült leírásában, az 59. kérdésre adott válasz szerint

az északi falon egy, az *Utolsó ítéletet* ábrázoló ikon és a pócsi kép másolata függött, de itt említik a hordozható képet is: „effigies portatilis BMV”, vagyis a Boldogságos Szűz Mária hordozható képe (AGKA Inv., č. 480, Rok. 1977, Sign. 53, Kan. viz.). A leírás idején a Szűz Máriát ábrázoló oldalát lehetett látni, valószínűleg csupán ezért említik ezt.

Az abaújszolnoki körmeneti ikon festőjéhez nagyon hasonló stílusban dolgozó mester több művét a történeti Sáros vármegye fatemplomaiból ismerjük: ilyenek Rózsadombon (Bodruzsál/Bodružal') az ikonosztáz és a főoltár képei, ez utóbbin szintén a *Keresztre feszítés* képpel (vö. Pavlovský, 2007, 12–18); Sósfüreden (Scsavnyik / Šarišský Štiavnik) a főoltár képei, amelyek ugyancsak a *Keresztre feszítést* ábrázolják (vö. Rešovska, Margita: *Jaroslav Rešovský [1953–2008] maliar a reštaurátor*, Prešov, 2013, 23). Ugyanez a mester dolgozhatott a kozsányi (Kožany) fatemplom falképein 1793–1797 között (vö. Puskás, 2008, 161). Egyelőre nem tudjuk, hogy ki volt ez az időnként meglehetősen egyszerű festői megoldásokat alkalmazó mester, de az itt felsorolt emlékek a 18. század utolsó évtizedeiben készültek. Arra sem derült fény, hogy milyen úton-módon került ez a körmeneti ikon Abaújszolnokra. Műfajának köszönhetően akár messzebről is könnyen beszerezheték, talán valamelyik felsőzempléni zárandokhely búcsúján vásárolhatták az ott megforduló hívek.

Ilyen típusú körmeneti ikonok a felsőbb vármegyék görögkatolikus falvaiból ismertek: például Oroszsebesen (Orosz-Bisztra / Ruská Bystrá) a fatemplomban, bár a baldachinos építmény szerkezete különbözik (vö. Pavlovský, 2008, 94), vagy Ciglán (Cigla) a barokk temetőkápolna oltárán, ahol az ikon keretépítménye és baldachinja hasonló az abaújszolnokihoz (vö. <http://www.grkatpo.sk/?fotogalerie&id=225>, letöltés: 2020. február 24.), s ugyanez mondható el a sztaskóci (Staškovce) templom körmeneti képéről is (vö. <http://www.grkatpo.sk/?fotogalerie&id=214>, letöltés: 2020. február 24.). (T. Sz.)

Irodalom

Puskás, 2008, 186, 152. kép.
Zsámbéki, 2018, 9, kat. 6.

Jézus Krisztus mennybemenetele

Kat. III.30.

1779, *Stefan Tenecki műhelye (?)*

fa, olaj

32,2 × 24,5 × 2,8 cm

Restaurálás: *Fekete Dóra*, 2020.

Makó, Az Istenszülő oltalma görögkatolikus templom

A képmező felső felét az égbe emelkedő, két kézzel áldást osztó Krisztus uralja. A felemelkedő Istenember aranyozott nimbusza mögül fehér sugarak ragyogják be a megnyíló felhők által határolt rózsaszínű mennyboltot. A Krisztus alatti sziklán lábnyoma is látszik, amelyet a Szentföldön ősi idők óta tiszteltek, s a barokk kortól kezdve a nyugati előképeket követő posztbizánci ábrázolások része lett. Jézus válla fölött görög nevének megszokott rövidítése, míg a tábla felső széléhez közel a jelenet egyházi szláv megnevezése olvasható: „Во[з]несение Господне” – *Az Úr mennybemenetele*. Az itt maradók két csoportra oszlanak. A Krisztus jobbán lévők élén az Istenszülő áll, akit két, fehér ruhás, latin módra átkötött zöld orárt (vagy inkább stólat) viselő angyal fog közre. Szűz Mária fölött görög megnevezésének szokásos rövidítése szerepel. A mögöttük álló apostolok közül csupán egynek látszik az arca. A tanítványok másik csoportjának élén álló apostol lendületes beállításban szemléli a történetet, mögötte még három apostol arca

kivehető, egyikük profilban van ábrázolva. Az ikon hátoldalán a tisztítás után az 1779-es bekarcolt évszám tűnt elő.

A máig fennmaradt makói görögkatolikus templomot 1776 és 1778 között építették, ekkortól használták is, bár csak 1786-ban szentelte fel Drágossy Mózes nagyváradi püspök (Puskás–Tóth, 2004, 5). Az ikonok az új templom használatbavételével egy időben készültek. Nagyon ritkán engedhetette meg magának egy görögkatolikus közösség, hogy csókolóképeket rendeljen. Makón kívül az ungvári székesegyházból ismerünk arra vonatkozó adatot, hogy a 18. század végén volt tizenhárom, ünnepi csókolóikonja, de aztán ezek is elkallódtak (Terdik, 2014a, 263). A makói ikonok közül mára csupán három darab maradt meg – az itt bemutatotton kívül *Az Istenszülő oltalma* és *Jézus születése*, román feliratokkal és erős 19. század végi átfestéssel –, mivel a sekrestyében őrzött többi képet 1991 után ellopták (Puskás–Tóth, 2004, 20). A nem oly régen előkerült *Mennybemenetel*-ikon jelentőségét növeli, hogy a többi csókolóképet érintő átdolgozást elkerülte, ugyanis nem festették át, csak a hátoldalát védő kék réteg lehet későbbi. Az ünnepikonok beszerzését motíválhatta, hogy magán az ikonosztázon, amely az ikonokkal egy időben vagy nem sokkal később

készülhetett, az apostol- és a prófétasor a hangsúlyos, az ünnepsor azonban nem hiánytalan, bár egyelőre nem lehet eldönteni, hogy az 1887-ben teljes átfestéssel járó felújítás során milyen mértékben változtattak az eredeti képi programon (vö. Puskás–Tóth, 2004, 14–19).

A makói ikonhoz ikonográfiaailag közel álló, műfajilag egyező tábla maradt fenn a békési ortodox templomban is (jelenleg a gyulai Román Ortodox Egyház Gyűjteményében: 30 × 23 cm, ltsz. 91.79.1; Csobai, Elena – Martin, Emilia: *Vestițiile Bisericii Ortodoxe Române din Ungaria – A Magyarországi Román Ortodox Egyház kincsei*, Giula, 2013², 65, 24. kép). A békési tizenkét csókolóikon közül a *Három szent főpapot* ábrázoló tábla jobb alsó sarkában 1773-as évszám és cirill betűs „C. T.” monogram olvasható, ami alapján Stefan Tenecki, az aradi ortodox püspök udvari festőjeként tevékenykedő mester munkájának tartják az összes ünnepikont. A békési ortodox parókiát 1781-ben alapították, a templom építése az évtized végére fejeződött be, a festői feladatokat (ikonosztáz, falképek) szintén Tenecki végezte, a munkálatok végét a karzat fölötti Istenszülő-kompozíció olvasható 1791-es évszám jelzi. A templom oltára felett négykaréjos stukkómezőben a *Mennybemenetel* is megfestette (vö. Nagy Márta: *Ortodox falképek Magyarországon*, Budapest, 1994, 67–69), amely a makói ikonnal egyező kompozíciós előképet követ. Hasonló módon jártak el a szentesi ortodox templomban, ahol néhány ünnepi csókolóikon is fennmaradt, amelyeket 1786-ra datálnak és Tenecki műhelyből eredzetnek (Nagy Márta: *A görög diaszpóra egyházművészeti emlékei*, I, *Ikonok, ikonosztázionok*, Debrecen, 1998, 132–135). Sem Békésen, sem Szentesen nincs ünnepsora az ikonosztázoknak, amelyeket szintén Tenecki festett (uott, 161–168). A makói ikon festői stílusa eltér a Teneckitől, a figurák megformálását egyrészt plasztikusabb, másrészt elnagyoltabb festői megoldások jellemzik. Talán nem járunk messze az igazságtól, hogyha az ikon mesterét mégis Tenecki önállósuló (szerb, román) tanítványai között keressük. (T. Sz.)

III.2.3. Krisztus, a nagy főpap

Kat. III.31.

1783, Spalinszky Mihály
vászon, olaj, fatábla (fakeret 20. század
második fele)

108 × 68 cm

Restaurálás: Hutóczki Vivien (vászonfestmény);
Cseke Róbert (fatábla) (Budapest, Magyar
Képzőművészeti Egyetem), 2013/2014.
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 2015. 207 (A 95).

Az aranyozott háttérű kompozíción Jézus Krisztus teljes főpapi ornátusban, háttámlás, karfás barokk trónon ül. Püspöki ornátusa teljes: sztichárja fehér, arany csipkével, epitachelionja, szakkosza, kézelői rózsaszínek, arany paszományokkal, csipkével szegve, omoforja fehér, vörös görögkeresztekkel díszítve. Nyakában arany mellkereszt, fején két szeráffal díszített püspöki mitra, s ugyancsak szeráf díszíti az oldalán függő hüponogoniont. Krisztus jobbával áld, baljában nyitott könyvet tart, benne egyházi szláv evangéliumi idézet olvasható: „Приидѣте бл҃гословеннїи Цѣа моего наслѣдѣ те оуготованѣе вам цр҃твїе Цѣ сложенїа мїра Ев҃. Маѣ. за҃ч: р҃с” – „Jertek, Atyám áldottai, vegyétek örökül a világ kezdetétől nektek készített országot. Mt ev. 106. rész” (Mt 25, 34 – Dobos András átírata). A trónszék lábain töredékes évszám látszik, sajnos épp az utolsó számjegyből maradt nagyon kevés, 1783 vagy 1785 lehet. Az ikon egykor a máriapócsi kegytemplom ikonosztázionja apostolsorának középtengelyében állt.

A kép vászna az évszázadok folyamán szinte teljesen elvált a hordozó fatáblától, meggyűrődött, a festés több helyen lepergett, ezért a restaurálás folyamán le kellett választani, mert a két hordozó külön helyreállításra szorult. Nagy meglepetést okozott, hogy a fatáblán egy korábbi, szintén Krisztust, a nagy főpapot ábrázoló ikon nagyon halvány lenyomata vált láthatóvá a szürke alapozórétegen. Ennek a korábbi festménynek az eredeti rétegeiből szinte semmi nem maradt az arany háttér egy-két apró töredékétől eltekintve, a kompozíció kontúrjai mégis kirajzolódtak a fatáblán, mert a lekapart festékek beleivódtak annak anyagába. Forrai Kornélia festő-restaurátor művész figyelte meg, hogy az elveszett kép kompozíciója a szentendrei Urunk színeváltozása ortodox templom ikonosztázán, az apostolsor közepén található *Krisztus főpap* ikonnal mutat rokonságot, amelyet ismeretlen festő munkájának tart a kutatás (1745/1746). Úgy tűnik tehát, hogy az 1750-es években Pócson dolgozó, szintén

ismeretlen festő a szentendrei művészhez hasonló előképeket használt.

A vászonra festett *Krisztus főpap* művészt Puskás Bernadett már korábban azonosította Spalinszky Mihállyal. A bazilita levéltárban ugyanis fennmaradt egy Spalinszkyval kötött szerződés, amelyben a pócsi templom ikonosztázionjának képeiről állapodtak meg vele 1783-ban (vagy 1785-ben, a szerződés cirill betűs évszámának olvasata nem egyértelmű). A levéltári adatot alátámasztja a képnek a festő egyéb, szignált munkáival megegyező stílusa is. 1777-ben ő festette meg az ungvári székesegyház képfalának ikonjait is. Sajnos sem a levéltári források, sem a restaurálás nem adott választ arra, hogy az 1780-as években miért dönthettek a máriapócsi ikonosztáz képeinek cseréje, illetve átfestése mellett.

A máriapócsi ikonosztáz képeit 1896-ban újra kicserélték. A kiserelt ikonokból mára csupán öt maradt fenn, ezen a képen kívül még négy apostol (Kat. 33–36.). A kegytemplom 1900-ban felvett leltára szerint akkor még egy „belső kápolnában”

Őrizték a „4 régi fő képet”, vagyis a régi alapképeket (DAZO, fond 64, opisz 4, no 423, fol. 23r), de a ma ismert darabokat nem említik. Szerencsére ezeknek a baziliták a 20. század első felében még találtak újabb funkciót, így megőrződhettek. Erről tanúskodik, hogy szláv felirataikat göröggel helyettesítették, ez utóbbit a Krisztus-ikonon a restaurálás során nem őrizték meg. A görög feliratok a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását követően válhattak aktuálissá, hiszen 1912-ben még az ógörögöt jelölték meg liturgikus nyelvként a magyar görögkatolikusok számára. A vászonképet a restaurálás után újra a fatábla elé illesztették. Az ikon kerete modern, a restaurálás során a festményhez illő márványozást kapott. (T. Sz.)

Irodalom

Puskás, 2008, 188–189, 156. kép.

Terdik, 2014a, 16, 65–66, 65. kép.

Terdik, 2014e, 22, 28–29.

Terdik Szilveszter: Krisztus, a Nagy Főpap ikonja Máriapócsról, *Görögkatolikus Szemle*, 27(2016), 6. szám, 16.

1783 (?), Spalinszky Mihály és Tádé (?)

fenyőfa, alávásznazás, olaj

106,5 × 55,5 cm

Restaurálás: Nemessányi Klára, 1993–1994.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, *Itsz.* 1999.61 (A 17).

Az ikont Máriapócsról gyűjtötték be a három evangélista ikonjával együtt 1982-ben. Egykor a zarándokhely görögkatolikus temploma ikonosztázionjának egyik ábrázolásaként szolgált, az apostolsorban. A félköríves lezárású fatábla alapozását alávásznazták, a táblát hátul heveder erősíti.

Az egykori apostolsorból fennmaradt evangélistaképekhez hasonlóan a kompozíció alacsony horizontú talajon álló alakot ábrázol. Az őszülő hajú és szakállú apostol ingruhája világoskék, köpenye sárga, lábán sarut visel. Jobb kezét maga elé emeli, bal kezében egy kést tart, amely attribútumként Szent Bertalan vértanúságára emlékeztet. Az ikon háttérén a szent arany dicsfénye mellett, vállvonalban felirat is jelzi: „СВТ АПЛ ВАРΘΟΛΟΜΕ”. Szent Bertalan apostol kissé jobbra fordul, így ez az ikon is az ikonosztázion bal oldalán helyezkedett el. Az ikont néhány apró részlet különbözteti meg az evangélisták alapvetően nagy összegző színfoltokkal megfestett ábrázolásaitól. Ilyenek a talajon néhány finom vonással megfestett növények, és egy cirill betűjel a kés pengéjén: „Φ”. Ugyanez a jelzés szerepel még két további, szintén ebben az időszakban festett ikonon: a sátoraljaújhegyi görögkatolikus templom ikonosztázionjának Szent Pál apostolt ábrázoló ikonján az apostol által tartott kard pengéjén, az ungvári székesegyház ikonosztázionján pedig szintén Szent Bertalan késén látható. A cirill „F” Spalinszky Tádé (1747–1809) mesterjegyeként azonosítható, hiszen egymással festésmódjukban és technikai vonatkozásban is összefüggő, közel egykorú ikon-együttesekről van szó.

Spalinszky Tádé bazilita szerzetes neve többször is előfordul a Nagy Szent Bazil-rend magyarországi káptalani gyűléseinek okmányában, ahol festőként is említést tesznek róla. 1784-ben a krasznibrodi kolostor tagjaként említik, majd 1786-ban ismét Munkácson élt. Eközben azonban Máriapócsra is dolgozhatott Spalinszky Mihállyal együtt, aki az ikonosztázion képeinek megfestését vállalta fel 1783-ban. (P. B.)

Irodalom

- Puskás, 1991, kat. 125.
 Puskás, 1995b, 120–133.
 Puskás, 1996b, kat. 57.
 Puskás, 2008, 187, 154. kép
 Puskás, 2012, 28, 54, kat. 38.
 Terdik, 2014a, 59, 250 (források: 1.8–9).
 Puskás, 2015, 120–139.

1783 (?), Spalinszky Mihály és Tádé (?)
 fa, olaj

106,5 × 56 cm

Restaurálás: Csépany Éva, 1993–1994.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 1999.60 (A 16).

Az ikon egykor a máriapócsi görögkatolikus kegyhelyen épült templom ikonosztázionjához tartozott, négy további fennmaradt képpel együtt. Az ábrázolás félköríves lezárású fatáblára készült, alávásznazás nélküli alapozásra. A tábla hátoldalán két heveder lenyomata és töredékes márványozás látható.

Az alak kissé jobbra fordulva áll alacsony horizontú, teljesen kiüresített környezetben. Egyszerű barna talajsáv húzódik lábai alatt, így a figyelem a színes ruházatot viselő apostolra terelődik. Tollat tartó jobb karját oldalra emeli, bal lábát egy kockakőre helyezi fel, ami nyugodt alakjának némi dinamikát ad. Az ikon hátterén, az alak vállvonalában rövidített egyházi szláv nyelvű névfelirat olvasható: „Ст Євр Маѳей”. Máté evangélista bal kezével nyitott könyvet tart evangéliumának kezdő egyházi szláv nyelvű soraival: „Книга родства Іисуса Христа, сына д(а)в(и)дова, сына Авраамла. Авраамъ роди Ісаака. Ісаакъ жероди Іакова. Іаков...” (Mt 1, 1–2).

Az apostolokat a barokk időszakban szokásosan egy képmezőben egyenként vagy kettesével festették meg. A jelentősebb ikonosztázionok nagy méretű tábláin a kompozíció egyetlen alakot ábrázol. A többsoros máriapócsi ikonosztázionon az ábrázolás az apostolsorban foglalt helyet, ahol a központi *Trónoló Krisztus*-ikon két oldalán a főapostolok, Péter és Pál után közvetlenül a négy evangélista ikonjai sorakoznak. Máté apostol ősz hajú és hosszú szakállú alakja a sorozat bal oldalán állhatott, feltehetően közvetlenül Szent Péter után másodikként. Viselete szalagövvel megkötött vörös rózsaszín ingruha és saru, dereka körül lehulló kékszürke palást libben meg.

Az ikon lazúros festéstechnikája, a tónusátmenetek puha plaszticitása arra utal, hogy gyakorlott, feltehetően jelentős műhelyben képzett mester volt az alkotója. A Nagy Szent Bazil-rend máriapócsi levéltárában két okmány is fennmaradt, amely ikonképek festésére vonatkozik. Az 1783-ban kelt rutén nyelvű szerződés szerint Spalinszky Mihály vállalja a máriapócsi ikonosztázion összes ikonjának megfestését 130 német aranyért, és 12 német arany előleget vesz fel, majd 1787. április 10-én a szószék képeinek festésére is tett ajánlatot. A művész életútjának pontos adatai nem ismertek. Feltehetően azzal a Mihály nevű festővel azonos, aki már az 1760-as években dolgozott a munkácsi püspök megbízására. Jóval több adat maradt a Spalinszky Tádé nevű Nagy Szent Bazil-rendi szerzetes ikonfestőről (1747–1809), aki feltehetően Mihály testvére lehetett, és bizonyosan Galíciából származott. A mester szignója megtalálható többek között az ungvári ikonosztázion egyik ikonján, és szerepel a Máriapócson fennmaradt ikonok egyikén. Így a stílárisan egységes máriapócsi képsorozatnak Tádé is közreműködője kellett

hogy legyen. A Spalinszkyk festői stílusával rokon, hasonlóan magas kvalitású ikonok galíciai városok, illetve bazilita kolostorok műhelyeiben készültek. A Kárpátok túloldalán Zsolkvában (Жовква), Lvivben működtek a barokk stílusra orientálódó ikonfestő műhelyek. A szerzetesfestők között vezető szerepet töltött be a 17. század végén, 18. század elején Jov Kondzelevics, akiről tudni lehet, hogy az 1740-es évekig dolgozott, nagyobb megrendelések esetén ikonfestő műhely élén. Galíciai területről azonban a Spalinszkykhoz szorosán kötődő mű vagy adat nem került elő. (P. B.)

Irodalom

- Puskás, 1991, kat. 122.
- Puskás, 1996b, kat. 61.
- Puskás, 2012, 28, 54, kat. 37.
- Terdik, 2014a, 59, 250 (források: 1.8–9).
- Puskás, 2015, 120–139.

III.2.3. Szent Márk evangélista

Kat. III.34.

1783, Spalinszky Mihály és Tádé (?)

fa, olaj

105,5 × 56 cm

Restaurálás: Csépany Éva, 1996.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 1999.59 (A 15).

A Máriapócsról 1982-ben begyűjtött ikon egyike azon öt táblának, amelyek a görögkatolikus templom ikonosztázionjának apostolsorában álltak. A fennmaradt máriapócsi evangélistaikonok azonos formájú, félköríves lezárású fatáblákra készültek. Az ábrázolások kompozíciói össze vannak hangolva.

Az apostol alacsony horizontú üres barnás talajon áll, figurája mögött a nyugodt kék égbolt alkot hátteret, melyet csupán néhány áttetszően fehér

felhő tarkít. Jobb kezében tollat, baljában maga felé fordított nyitott könyvet emel. A figura vállvonalában az ikon hátterén egyházi szláv névfelirat olvasható: „СѦ МАРКО” (későbbi görög átfestéssel). Márk apostol barna hosszú hajú és hosszú szakállú alakja enyhén jobbra fordulva tekint felénk. Mivel az evangélistákat ábrázoló ikonok e képsorozatban közvetlenül a trónoló Krisztust közrefogó Szent Péter és Szent Pál főapostolok ábrázolásai után következtek, az ábrázolt szent beállítás alapján az ikon a Megváltó jobb oldalán állhatott, Szent Péter és Szent Máté evangélista után harmadikként. Vörös színű ingruhája felett kék övszalagot és bal válláról lent jobbról előrefogott, mozgalmas redővetésű kék palástot, lábán sarut visel. Szent Márk – Máté apostollal ellentétesen – jobb lábát helyezi fel a lapos kötömbre, így a két evangélista ábrázolása változatos beállítású, mégis összehangolt párt alkot.

Az apostolok ábrázolásainak ikonográfiája az ókeresztény időkről egységes szempontokat követ: mindnyájan hellénisztikus jellegű vagy azt stilizáló viseletben láthatók, egyéni attribútumok nélkül. A későbbiekben elsőként az evangélistákat különböztetik meg azzal, hogy attribútumként könyvet tartanak. Általában ábrázolásaik nélkülözik a személyességet, ahogy a Szent Liturgiában is közös az említésük. Kivételt jelentenek közülük azok, akiknek kiemelt önálló ünnepeik vannak, és a korai keresztény időszaktól kezdődően portré jellegű kötött jegyekkel készülnek az arcképeik. Később ábrázolási típusaikat pontosították, és Furnai Dionüsziosz 18. századi Áthosz-hegyi ikonfestő könyvének leírásai alapján, majd orosz podlinnikek, a kijevi Lavra ikonfestő műhelyének rajzkönyve és metszetekkel díszített nyomtatott liturgikus könyvek alapján kötöttebb változatok terjedtek el.

Az 1783-ban Máriapócsra aláírt szerződés alapján az ikont Spalinszky Mihály festette. A sorozatba tartozó Szent Bertalan-ikonon látható mesterjegy alapján azonban az összehangolt és egységes stílusú apostolsor ikonja megfestésében Spalinszky Tádé (1747–1809) is közreműködhetett. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1991, kat. 123.

Puskás, 1995b, 120–133.

Puskás, 1996b, kat. 58.

Cséfalvay Pál: *A magyar kereszténység ezer éve*, Budapest, 2002, 361, 362, kat. 5.17.

Puskás, 2008, 188, 241. kép.

Puskás, 2012, 27–28, 53, kat. 36.

Terdik, 2014a, 59, 250 (források: 1.8–9).

III.2.3. Szent János evangélista

Kat. III.35.

1783 (?), Spalinszky Mihály és Tádé (?)

fa, olaj

105,5 × 55 cm

Restaurálás: Csépany Éva, 1996.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti

Gyűjtemény, ltsz. 1999.58 (A 14).

Az ikon a máriapócsi ikonosztázion egykori apostolsorához tartozott. Hasonlóan a Máriapócsról származó Szent Máté- és Szent Márk-ikonokhoz, alávásznazás nélküli vékony krétaalpra készült, méreteiben is a sorozatba illeszkedő fatáblára. Hátoldalán egykor két merevítő futott végig.

A félköríves lezárású táblán hosszú barna hajú, szakálltalan ifjú áll alacsony horizontú

szürkés talajon. Ruházata sárga szalagövvel átkötött világoskék ingruha és halvány rózsaszín palást. A háttér kék egén olvasható az alak névfelirata: „Ст Євр Івань”. Jobb kezét hangsúlyosan felemelve tollat tart, leengedett bal kezével nyitott könyvet támaszt a térdéhez, melyben János evangéliumának kezdősorai olvashatók: „Въ (началъ бѣ слово, и слово бѣ оу) Бога, и Богъ бѣ слово. Сеѣ бѣ искони оу Бога: всатѣ мѣ быша, и бѣ...” (Jn 1, 1–3). Később a feliratot görög változatának első szavaival festették át. Álló evangélisták alakjai esetében a toll nem szokványos attribútum, írópulпитusnál ülő kompozícióikból származó motívum, amely a barokk ábrázolásokon mozgalmas kéztartások ábrázolására adott lehetőséget. Az evangélista egy sziklatömbre helyezi a jobb lábát, tükörképesen ismételve a Márk apostolt ábrázoló ikon alsó részét. Balra forduló alakja az apostolsorban minden bizonnyal Krisztus bal oldalán, harmadiként állhatott Szent Pál és Lukács evangélista mögött, akiknek az ikonjai nem maradtak fenn. Az apostolok ábrázolásai a 16. század közepén a Balkánon váltak az ikonosztázion önálló ikonosorává. Azt megelőzően a *Deészisz*, imádás kompozícióba csak a két főapostol, Péter és Pál alakja tartozott.

A máriapócsi evangélisták pontos előképeit nem ismerjük, ezek metszetek lehettek. Az ikonosorozaton belül a kompozíció bizonyos ismétlődő részletei arra utalnak ugyanakkor, hogy a festő többféleképpen hasznosítható mintarajzot is használhatott. János evangélista ikonja stílusjegyeiben is kapcsolódik a máriapócsi apostolsor egykori ikonjaihoz, Szent Máté és Szent Márk evangélisták ábrázolásaihoz. Így az 1783-ból származó szerződés erre a táblára is vonatkozik: festője ugyanaz a Spalinszky Mihály, a máriapócsi dokumentumok aláírója, aki Spalinszky Tádéval (1747–1809) dolgozhatott együtt. Az ungvári székesegyház ikonosztázionjának János evangélistájával is rokon a kompozíció. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1991, kat. 124.

Puskás, 1995b, 120–133.

Puskás, 1996b, kat. 60.

Cséfalvay Pál: *A magyar kereszténység ezer éve*, Budapest 2002, 361, 363, kat. 5.18.

Puskás, 2008, 188, 121. kép.

Puskás, 2012, 27, 53, kat. 35.

Terdik, 2014a, 59, 250 (források: 1.8–9).

III.2.3. Istenszülő a gyermek Jézussal

Kat. III.36.

1787, Spalinszky Mihály

fenyőfa, olaj

83 × 59 cm

Restaurálás: Méreyné Bán Beatrix, 1993–1994.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 1999.57 (A 13).

Az Istenszülő-ikont a vele párt alkotó *Tanító Krisztus*-ikkonnal együtt a nyíregyházi egyházi gyűjtemény 1983-ban történt megalapítása előtt gyűjtötték be, a későbbi leltárkönyv bejegyzése szerint Nyíregyháza környékéről. Az ábrázolás lant formájú fatáblára készült, alávásznázás nélküli krétaalapra. Hátoldalán a táblát két harántheveder biztosítja. Az ikon restaurálása során került elő a Mária ruházatára festett évszám.

Az ikon az Istenszülőt háromnegyed alakban mutatja, hagyományos viseletben, kék alsó ruhában és vörös, fejét, vállakat takaró maforionban. A szokásos három csillagból, melyek Máriának a szülés előtt, alatt és utána is megőrzött szüzességére utalnak, itt egy látható, a vállán. Fejét könnyedén oldalra hajtja, bal karján a gyermek Jézust tartja, aki mindenek felett uralkodóként fehér ruhája fölött aranyokker himantiont

visel. Egymás felé hajolva összeérintik orcájukat. A kép az Istenszülő-ábrázolások egyik alaptípusába tartozik, amely kompozíciójával és elnevezésével – eleusza, „kegyelmes”, vagy másképp glükophilusza, „édesen csókoló” – Krisztus és anyja szeretetteljes kapcsolatára és közvetve a Megváltó áldozatra kész emberszeretetére utal. Jézus gyengéden megfogja anyja állát. Ez a ritka mozzanat egy kései, 14–15. századi krétai, de a moszkvai ikonfestészetben is ismert típusváltozatra jellemző. A gyermek Jézus szokásosan a *Szentírásra* utaló könyvet fog. Az ikon leginkább szembetűnő sajátossága, hogy az Istenszülő jobbában fehér rózsát, a tisztaság jelképét tartja. Az Északkelet-Kárpátok vidékéről, a 16. század második feléből származik az első hasonló ikonábrázolás, amelynek eredete a kora bizánci keresztény keleten kereshető, azonban a késő bizánci és posztbizánci ikonográfiában lett népszerű a görög Rhodon Amaranton (*Hervadhatatlan Virág*) Istenszülő-képtípusként.

Az ábrázolást hagyományosan az Istenszülő és Jézus Krisztus görög névrövidítései kísérik. A késő barokk lant formájú táblára festett ikon meglehetősen ritka a fennmaradt emléanyagban. A jellegzetes forma a tokaji görögkatolikus templom ikonosztázanak felső részén is megtalálható az ikonosztázion eredeti ikonsorában, amelyen szintén ez az évszám szerepel a hátoldal feliratában: „Ano 1787 Pinxit / Michael Spalinszky / sub / Parocho Michaele Gregorovics / Curatore Ecclesiae Joanne / Zavadkay / Tokaini”. Az ikonok közötti kapcsolatot számos stiláris részlet is alátámasztja: az arcreszletek, ruhák, ruhaszegélyeket díszítő ornamentika megfestése, a színhasználat, a lazúros festésmód. Ezek alapján az Istenszülő-ikon eredetileg a tokaji együtteshez tartozott, a késő barokk kori ikonosztázion alapképe lehetett, és szintén Spalinszky Mihály munkája. Az Istenszülő-ikon közeli analógiái a sátoraljaújhegyi görögkatolikus templom és az ungvári görögkatolikus székesegyház ikonosztázionján láthatók, bár a megítélést nehezíti, hogy az utóbbi együttes Mária-ikonját utólag jelentősen átfestették. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1996b, kat. 54.

Nagymihályi, 2006, 8, 121. kép.

Puskás, 2008, 188.

Puskás, 2010a, 151.

Puskás: A nyíregyházi Görög Katolikus

Egyházművészeti Gyűjtemény emlékei, 3:

Spalinszky Mihály „Istenszülő a gyermek Jézussal” ikonja, *Görögkatolikus Szemle*, 21(2010), 9. szám, 4.

Puskás, 2012, 26, 52, kat. 33.

III.2.3. Tanító Krisztus

Kat. III.37.

1787, Spalinszky Mihály
fenyőfa, olaj

83 × 59 cm

Restaurálás: Derdák Éva, 1993–1994.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, Iksz. 1999.56 (A 12).

A lant formájú táblára festett ikont a hasonlóan kialakított táblára festett Istenszülő-ikonnal együtt, 1982-ben gyűjtötték, és Nyíregyháza környékéről származóként vették leltárba. Miként párdarabja, ez is alávásznazás nélküli, vékony alapozásra készült. A hátoldal két hevedere hiányzik.

Az ikon a *Tanító Krisztus* hagyományos, szembenézetű, háromnegyed alakos ábrázolása. Ruházata arany rojtokban végződő, sötétkékes szalagövvel átkötött vörös khitón, amely emberi természetére utal, felette a Krisztus isteni természetére emlékeztető kék palást. Mindkét ruhadarabot finom rajzolatú motívumokból álló, aranszínű szegély keretezi, hasonlóan az ikonnal párt alkotó Istenszülő-ábrázoláshoz. A háttér leheletvékony arany színezése láttatja a fatábla erezetét. Krisztus feje körül a dicsfényben a hagyományos névrövidítés görög betűi

állnak: „O ΩΝ” – „a Létező”. Krisztus ábrázolásai dogmatikai szempontból a legfontosabb szakrális ábrázolások közé tartoznak. Szent Pál nevezi Krisztust a láthatatlan Isten képmásának (Kol 1,15). Jézus Krisztus ikonjai így őt mindig uralkodói mivoltában mutatják be, szigorúan frontális beállításban, olyan arcmással, ami a *Mandylyon*ról ismert, hosszú hajjal, szakállasan, keresztes dicsfényvel. A Megváltó jobbát névbetűs („XP”) áldásra emeli. Krisztus mint örök Ige bal kezében a *Szentírás* nyitott könyvét tartja egyházi szláv evangéliumi idézettel: „Приидѣте ко мнѣ вси труждающіиса и вбремененніи, и азъ оупокою вѣ мене, акв кротокъ е(смь) и смиренъ с(е) рдцемъ: и обращете покой (душамъ вашымъ)” (Máté 11, 28–29).

Az ikonon mesterjegy nem található; a tábla formája, mérete és a stílusjegyek alapján a vele együtt fennmaradt *Istenszülő a Gyermekkel* párdarabja. Mindkét ikon a tokaji ikonosztázion alapképsorába tartozott. A tokaji ikonosztázion állapota jelentős átalakításokról tanúskodik, a képek nagy részét 1885-ben kicserélték. Azonban korábbi tartóelemeiből megőrizték az apostolsor és az ünnepsor tartó-összekapcsoló gerendázatát, és az előbbi ikonjai is eredetiek. Különösen jól megfigyelhető az átalakítás az ikonosztázion hátoldalán, a szentély felől. Itt válik láthatóvá, hogy a *Krisztus főpap* ikon fatábláját körbepótolták, de eredetileg a Krisztus-ikonéhoz hasonlóan lant formájú volt. A nyíregyházi gyűjteményben őrzött ikonok meghatározását a tokaji apostolsor hátoldalán olvasható felirat segíti, amely megemlékezik a festés körülményeiről és a mesterről (átiratát lásd az előző tétel leírásában). A tokaji alapképsor harmadik eredeti képe is ismert: ez a másodlagosan a tokaji görögkatolikus templom szószékébe épített Szent Miklós-ikonnal azonos, amely stiláris jegyei alapján szintén beillik a Spalinszky-művek közé. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1995b, 120–133.

Puskás, 1996b, kat. 55.

Puskás, 2008, 190, 158. kép.

Puskás, 2010a, 151.

Puskás, 2012, 27, 52, kat. 34.

III.2.3. Útmutató Istenszülő

Kat. III.38.

1791, Széchény (Szécsényi) József
fa, olaj, aranyozott, vésett háttér, egykorú
faragott keretben
51× 42 cm
Érseki Líceumi Múzeum letétje, Dobó István
Vármúzeum, ltsz. 55.546.1.

A kép hátoldalán a következő, kézzel írt feliratok olvashatók: „EXCELL. ILL. ac REVER. D C MI Nris / ANDREAS BACSINSZKI / Episcopus Munkatsiensis / Iconem hanc Ecclesiae Oppidi Szántó in Reo Camer. / Dominio Regécz neo erectae donavit anno 1791. die 7. 8bris”.

Ez után következik három elmosódott, olvashatatlan, megfakult fekete tintával írt sor. Az ikon keresztmerezítője alatt a következő felirat szerepel még: „Pinxit Josephus Széchény Anno 1791 die [...] may / Magnó Károlyini”.

A háromnegyedes beállításban ábrázolt Istenszülő baljában tartja Szent Fiát, jobbával rámutat. Szűz Mária sötétkék tunikát, azon kék bélésű, arany paszománnyal szegett vörös köntöst visel, amely alól még egy áttetsző csipkefátyol is felsejlik a homlokán. A gyermek Jézus fehér khitont (inget) hord, derekán masnira kötött kék övvel, himationja okker, rózsaszín béléssel. Jobbjával áld, baljában könyvet tart. Arcuk piros-pozsgás, barokkosan pufók, ujjaik is teltek, barna szemükkel szelíden a távolba néznek. Az ikon

hátterén a krétaalapozásba vésett akantusz és egyéb növényi minták között az Istenszülő és Jézus Krisztus görög nevének megszokott rövidítése tűnik fel, ahogyan Jézus nimbuszából sem hiányzik „a Létező” görög felirat. Nem az egész háttér, hanem csupán a nimbuszok, a betűk és az ornamensek vannak aranyozva. A fatábla művesen faragott, sarkain rozettával díszítették, s feltehetően a képpel egykorú, részben aranyozott fakeretbe helyezték.

Ritka, hogy egy ikonnak nem csupán az adományozóját, hanem a festője nevét, sőt napra pontosan még a készítési idejét is feljegyezzék. Mindez a fatábla hátoldalán olvasható; a különböző kezek által, különböző időpontokban készített emlékfeliratokból világosan kiderül: ezt az ikont Bacsinszky András munkácsi püspök a királyi kamara regéci uradalmának Szántó mezővárosában újonnan emelt templom számára adományozta 1791. október 7-én – mondja az első szöveg. A másik felirattól tudható, hogy a képet Szécsényi József ugyanazon év májusában, Nagykárolyban festette.

Abaújszántó városában a görögkatolikusok többszöri próbálkozás után csupán uralkodói támogatással tudtak templomot emelni 1788 és 1791 között, megáldása a következő évben mennybemenetel ünnepén történt meg (Beszkid Sándor: Paróchiáink története, Abaújszántó, Görög

Katholikus Hírlap, 3[1905], 7. szám, 4–5; Terdik, 2011a, 24, 87–89). A jelek szerint Bacsinszky püspök fontosnak tartotta, hogy személyesen is hozzájáruljon ehhez a nagy munkához, amely a korabeli források tanúsága szerint a közösség anyagi erejét teljesen kimerítette. A festő Szécsényi József életéről csupán elszórt adatokkal rendelkezünk (Garas, 1955, 255), egyelőre ez az egyetlen, biztosan neki tulajdonítható mű, amelyet ismerünk, bár 1790. szeptember 16-án kelt, Bacsinszky püspöknek címzett leveléből több más görögkatolikus templomban készített munkáját is felsorolja. A levélből kiderül, hogy Kozák Bazil szatmári esperes éppen akkor tiltotta el a kismajtényi (Moftinu Mic) fatemplom oltárának és királyi ajtajának az elkészítésétől. Szécsényi a tiltás okát nem értette, mivel indoklást nem kapott, ezért a püspökhöz fellebbezett, elősorolva az egyházmegye területén addig végzett munkáit: Mezőteremen festett egy ikonosztáz; leveléhez csatolt még két szláv nyelvű parókusi elismervényt is, amelyekből úgy tűnik, hogy Salánkon (Шаланки) is dolgozott. Festett volna még többet is, de a Károlyi grófoktól is kapott megbízások miatt nem jutott rá ideje (DAZO, fond 151, opisz 5, no. 230, fol. 21–25). A levélben említett munkái mára elenyésztek, csupán Salánkon maradtak fenn egy barokk ikonosztáz töredékei, amelyek részben akár az ő alkotásai is lehetnek. Elképzelhető, hogy éppen ennek a levélnek a hatására figyelt fel Szécsényi tevékenységére Bacsinszky püspök, s a következő évben nála rendelte meg ezt az Istenszülő-ikont, amelyet a szántói új templomnak adományozott. Szécsényi későbbi munkáira egyelőre nincs adat, pontos halálzási dátumát sem ismerjük, 1797-ben már biztosan nem élt, mert ekkor Nagykárolyban maradt özvegyét említik (Kemény Lajos: Wurzinger Mihály, *Művészet*, 14[1912], 323). Az abaújszántói ikon 1941-ben, Tóth Zoltán dévaványai plébános hagyatékából került az egri Líceum gyűjteményébe (Eger, Főegyházmegyei Levéltár, 427–428/1941; ezt az adatot Kárai-Köves Petrának köszönöm). (T. Sz.)

Közöletlen

Talpas kereszt

Kat. III.39.

1791, ismeretlen magyarországi festő
fa, olaj

75 × 42 cm

Restaurálás: Csanda Fruzsina, 2020.

Abaújszántó, Jézus mennybemenetele görögkatolikus templom

Hátoldalán a kereszt alsó szárára festve:
S. K. T. P. / 1791.

Profilozott talpba illesztett, több darabból összerakott latin kereszt, szárvégei háromkaréjosak. Csupán a fő nézete festett: kék háttér előtt a megfeszített, tövissel koronázott Üdvözítő függ, fölötte a Pilátus által rendelt írás szláv fordításának kezdőbetűi („ИЛИ”) olvashatók, majd a Szentlelket szimbolizáló galamb lebeg, a karéjos szárvégen pedig az Atya háromszög alakú nimbuszt viselő alakja tűnik fel, aki a felhők közül kezét széttárva fiára tekint. Krisztus jobbán anyja, balján a szeretett tanítvány félalakja tölti ki a karéjos részeket. A kereszt tövében Mária Magdolna szemléli a történeteket, kezében olajos tégelyt tartva. A kereszt talpa is festett, a többi figurális elemhez mérten aránytalanul nagy Ádám-koponya és lábszárcsontok töltik ki. A kereszt fióderozott hátoldalán a festés idejére utaló évszám; a felette lévő betűk jelentésére egyelőre nem sikerült megnyugtató magyarázatot találni.

Mivel ez a kereszt a rajta szereplő évszám szerint már az abaújszántói templom építésének utolsó évében elkészült, feltételezhetjük, hogy eredetileg az oltáron állhatott, s csupán a jelenlegi berendezés elkészülte után került a hajóba, ahol a szentsír tartozékaiként a húsvéti időszakban kap kiemelkedőbb szerepet. (T. Sz.)

III.2.3. Körmeneti kereszt

Kat. III.40.

1791 (?), ismeretlen magyarországi festő
fa, festett
mag.: 158 cm, szél.: 32 cm
Abaújszántó, Jézus mennybemenetele görög-
katolikus templom

Kettős kereszt, melynek szárvégei háromkaréjosak. A Kárpát-vidéken már a 17. századtól kezdve elterjedt szokásnak számít, hogy a körmeneti keresztnek egyik oldalán a keresztre feszítést, a másikon Jézus megkeresztelkedését ábrázolják, úgy, ahogy teszik ezt az oltárra szánt talpas, illetve kézi keresztnek túlnyomó többségén is. A keresztre feszített Üdvözítő, a felirat, az Atya, a Fájdalmas Istenszülő és János evangélista nagyon hasonló módon jelenik meg, mint a talpas keresztben. A Szentlélekre utaló galamb azonban hangsúlyosabb lett, a felső szár középpontjában, dicsfénytől övezve ragyog, a száron kétszárnyú kerubok kísérik. A kereszt hosszabb függőleges száráról hiányzik Mária Magdolna, megjelenik azonban a Jézus ruhájára sorsot vető katonák három kockája, még lejjebb pedig

Ádám koponyája. A másik oldal felső részei szinte azonosak az előzőével, bár itt feltűnik a galamb két oldalán a Szentlélek egyházi szláv elnevezése is: „Σ Δ[Υ]Χ[Υ]”. Jézus a Jordánban áll, kezét keresztbe teszi a mellén. Jobbján a kereszt szárának végén a Keresztelő, balján egy fehér kendőt tartó angyal kíséri. Krisztus válla felett görög nevének rövidítése: „ΙC XC”. Az Üdvözítő alatt, a függőleges hosszú száron két kerubfej felhőkkel, alul pedig egy fatörzsre helyezett fejsze és egy szikla képe rajzolódik ki. Előbbi utalás az Előhírnök intésére: „A fejsze már a fák gyökerén fekszik...” (Lk 3,9).

Ezt a keresztet stílusa és formája alapján minden bizonnyal ugyanaz a mester készítette, aki a talpas keresztet 1791-ben, talán ugyanakkor, vagy időben nagyon közel. (T. Sz.)

III.2.4. A magyarkomjáti ikonosztázion

Terdik Szilveszter

A budapesti Iparművészeti Múzeum 1913-ban Szabó Sándor szatmárnémeti faragó közvetítésével 300 koronáért vette meg az Ugocsa vármegyei Magyarkomját (Nagykomját / Великі Ком'яти) 18. század végi görögkatolikus templomának rokokó ikonosztázionját. A tárgyeügytes szét-szóródása éppen fél évszázaddal később indult meg: néhány darabját 1963-ban a szentendrei Ferenczy Múzeumba vitték, a többi részét 1970-ben a Néprajzi Múzeumnak adták át.¹ Az ikonosztázion másfél évtizede került újra a kutatás látóterébe, sikeres pályázatoknak köszönhetően az alapképsora részben meg is újult.² Az akkor kezdődő munkához kapcsolódva készítettem el az ikonosztázion faragott szerkezetének rekonstrukciós rajzát,³ amelynek pontosságát az Iparművészeti Múzeum Adattárából néhány évvel később előkerült, a képfal állapotát még eredeti helyén rögzítő archív felvétel igazolta⁴ (8. kép). 2019-ben azonban már az ikonosztáz teljes képállományát és faragványainak egy kisebb csoportját is restaurálni lehetett, ami jó alkalmat kínál arra, hogy korábbi művészettörténeti megfontolásainkat újragondoljuk, s az újabb kutatási eredmények fényében pontosítsuk.

Az együttes készítésére vonatkozó levéltári források eddig nem kerültek elő, így a faragványok és a festmények korára, mestereire stiláris megfigyelések alapján tehetünk javaslatokat.

A faállványzat és a díszítő faragványok minden szempontból, szerkezeti megoldásaikat és stiláris jegyeiket tekintve egyaránt, az ungvári székesegyház ikonosztázionjához állnak legközelebb.

Az ilyen típusú képfalak jellemzője, hogy a templom diadalívébe épített vízszintes gerendákhoz megmunkált lécekből, rácsokból álló, szemből szinte nem is látható szerkezetet rögzítenek, amelyre pontosan illeszkednek a gyakran áttört, naturalista növényi elemek és rocaille-ok vagy éppen az ezek kombinációját mutató finoman formált faragványok. Az ungvári ikonosztáz a Kassán élő Franz Feeg/Feck kezdte el 1776-ban, majd halála után testvére, Johannes Feeg/Feck fejezte be 1778-ban, utóbbi tevékenysége a 18. század végéig mutatható ki Felső-Magyarországon.⁵ Buzási Enikő adatgyűjtéséből tudható, hogy Franz 1750-ben, Johann pedig 1753-ban a bécsi Képzőművészeti Akadémián is tanult egy évet. Az intézmény anyakönyvi bejegyzése szerint Bécsben éltek, apjuk szobrász volt.⁶ Franz 1765-ben Kassán nősült, az itteni anyakönyvben sziléziai eredetűnek írják, ami arra utalhat, hogy Bécs után onnan érkezett Magyarországra. Johann máshol házasodott, Kassa előtt Késmárkon (Kežmarok) is kimutatható a jelenléte, de nem tudni, hol nősült. Mivel egyelőre sem Johann Feck pontos halálozási dátumát, sem a komjáti ikonosztáz farészeinek készítési idejét nem ismerjük, csak feltételezzük, hogy a 18. század utolsó évtizedében a műhelyében – talán még az ő vezetésével – készülhetett ez a mű is.

Nem csupán a faragványok stílusa, hanem a szerkezet felülete is hasonló volt az ungvári és a komjáti ikonosztázokon: a faragott ornamenteket, kereteket teljesen aranyozták, a gyümölcsök, levelek, virágok egy részét színes lakkal is megfestették, vagyis lüszterezték, míg a többi elemet

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Az ikonosztázion gyűjteménytörténete: Terdik, 2006, 150–152.

² Az ikonosztáz restaurálásáról szóló tanulmányt lásd ebben a kötetben.

³ A rajzok digitalizálását Mordovin Maxim végezte, segítségét ezúton is hálásan köszönöm. Terdik, 2011b, 12.

⁴ A pozitív felvételt Tóth S. Imre készítette. Budapest, Iparművészeti Múzeum, Adattár, FLT 27296. Először közölve: Terdik, 2014a, 96, 114. kép.

⁵ Terdik, 2014a, 94–101. A kassai római katolikus anyakönyveket áttekintve a következő rájuk vonatkozó adatot lehet találni: Franz Feck 1765. november 6-án vette feleségül Anna Maria Pajerint, s azt írják, hogy a vőlegény sziléziai eredetű volt. 1770. február 21-én Ignatius Jos[ephus] Math[eus], 1771. július 31-én Anna Maria Dorothea, 1772. október 21-én Anton Vincentius, 1774. január 19-án Anna Júlia, 1778. április 25-én Johann Nep[omucenus] és Franciscus nevű gyermekeiket keresztelték, az utóbbiak ikrek voltak, és Franciscus július 23-án már el is temették. Az apa 1779. június 16-án, negyvenkét évesen hunyt el, a „sculptor” feleségének a nevét ekkor Anna Pajer formában írták. Johannes Feckről nem szerepel ennyi adat: 1781. január 2-án Susanna nevű feleségével Johannes nevű fiukat keresztelték, akit azonban 1782. november 24-én már el is temettek. 1782. november 4-én keresztelték Elisabeth nevű lányukat. Az első két gyermek keresztszülei Venceslaus Viller és Anna Brantin voltak, akiknél nem jelzik, hogy házastársak lennének. 1785. december 4-én újra Johannes, 1789. november 10-én Johannes Martinus, 1791. szeptember 15-én Franciscus nevű fiukat keresztelték. Johann Feck halálozási éve nem derül ki, azonban az özvegye, Susanna Feeg 1824. január 10-én hunyt el Kassán, hatvannyolc éves korában. Rájuk kívül az anyakönyvben szerepel még egy Ladislaus Fek „sculptor” is, aki Anna nevű feleségével 1780. december 22-én keresztelte Johannes nevű fiacskáját. Nem tudni, hogy rokonságban állt-e a két, egyező vezetéknevű szobrásszal. Az anyakönyvek digitális felvételeken itt kutathatók: <https://www.familysearch.org/search/catalog/693000?availability=Family%20History%20Library>.

⁶ Buzási, 2016, 122–123.

III.2.4.

polierweiss-szal borították. Ungváron mindezeket egy szintén kassai mester, Wellerovszky Vencel vállalta s kivitelezte.⁷ Az így létrejött fehér felületet finom márványozásra emlékeztető arany ezetzel „mozgatták meg”, amelyet a komjáti ikonosztáz restaurált elemein – az asztalok oldalán, az alapképsor párkányzatán és a királyi ajtó keretén – helyre is állítottak, azonban az ungvári együttesen ma már nem láthatók. Az alapképek kereteinek krétaalapozásán még az aranyozás előtt domború ornamentális díszítést készítettek, amely szintén mind a két helyen megfigyelhető. A kisebb kereteket poncolták, ez már az aranyozás után zajlott. Az aranyozás és a „porcelánzás” – ahogyan a fehér felület készítését akkoriban nevezték – azonban már nem a szobrászok, hanem egy külön mester vagy a festő feladata volt. Magyarkomjáton is ez utóbbi felállás érvényesült, de itt az aranyozó és a festő személye valószínűleg megegyezett.

Az ikonosztázion képeinek festésére utaló levéltári forrás nem ismert, így ebben az esetben is stíluskritikai megfigyelésekre kell hagyatkoznunk. A szobrászati elemekhez hasonlóan egyértelmű, hogy a magyarkomjáti képek festője jól ismerte az ungvári ikonosztázion festményeit, Spalinszky Mihály munkáit (1778–1779).⁸ Az 1756-tól már a Munkácsi Egyházmegye területén dolgozó mester az 1780-as években még több megbízást kapott az ungvári székesegyházban és a püspöki székházban, Máriapócsan, 1787-ben Tokajban, de aztán eltűnt a forrásokból, valószínű, hogy a század utolsó évtizedében már nem dolgozott, talán meg is halt, ezért Komjáton sem számolhatunk a működésével.

A magyarkomjáti együtteshez mind stiláris, mind ikonográfiai szempontból roppant közel áll, bár számos apró részletében el is tér tőle az egykor Szabolcs vármegyéhez tartozó kenézlői templom ikonosztázionja (1. és 17. kép).⁹ A képfalat, amely szintén az ungvári mintájára készült, 1801-ben

(1)

állították be, sajnos a faragó nevét nem említik.¹⁰ Azonban a helyi parókus egy nemrég előkerült leveléből tudható, hogy az ikonosztáz festését és aranyozását 1806. március 12-én fejezte be „Venceslaus Willer” (Viller) kassai mester.¹¹

Viller Vencel 1789-ben az ungvári székesegyház püspöki trónjának és szószékének aranyozásán dolgozott, amelyeket Johann Feck faragott. 1790-ben nyert Kassán polgárjogot, s akkor azt is feljegyezték, hogy Policskából (Politschka/Polička), a cseh–morva határon fekvő városból származott.¹² A kassai római katolikus anyakönyvekből tudható, hogy a feleségét Erzsébetnek hívták, két

⁷ 1778. március 19-én szerződtek egyévi munkára, 2000 rajnai forintért. Terdik, 2014a, 96–97.

⁸ Spalinszkyval 1778 áprilisában szerződtek az ikonok festésére. Terdik, 2014a, 100–101.

⁹ Puskás, 2008, 278–279, 158–161., 164. képek

¹⁰ „Anno 1801 Bema, seu Iconostasion novum ex dispositione testamentaria Theodori Gajda, curavit Parochus loci qua filius Rfnis 350.” A parókia Protocollumából. GKPL, Miskolc, I–1–b, Kenézlő. Ezek szerint a helyi parókus az apjának végrendeletileg erre szánt összegből készítette. Terdik, 2011b, 14.

¹¹ Gajda András parókus 1806. április 10-én kelt levelében jelenti Bacsinszky András püspöknek, hogy az ikonosztázion képei, aranyozása március 12-én elkészültek, megáldásukra engedélyt kér: „Ab initio semper sollicitudo meae maxima haec fuit, ut Domum Dei, seu Ecclesiam meam Kenézlőiensem ad perfectionis statum perducere possim, quod pium, et salutare opus Deo Juvante jam ex toto finitum est. Nam die 12a Martii a. c. Venceslaus Willer Pictor Cassoviensis non solum Picturam Bematis, ast etiam inaurationi [...] honorifice ex integro terminavit.” DAZO, fond 151. opisz 6, no. 1596, fol. 10.

¹² Terdik, 2014a, 112.

gyermekük született, s a mester ott is hunyt el 1806. június 21-én, ötvennyolc éves korában.¹³ Talán épp a kenézlői volt az utolsó nagyobb munkája. Fölmerült, hogy Viller azonos volna a Villerovszky névalakban is előforduló Wellerovszky Vencellel, aki az ungvári székesegyház ikonosztázát aranyozta és „porcelánozta”. Az anyakönyvi bejegyzések alapján ez nem dönthető el egyértelműen, további forrásokra volna még szükség, bár el is képzelhető.¹⁴ A rövidített szláv névalak németesebb hangzása talán jobban imponált a kassai polgároknak. Viller jó kapcsolatot ápolt Johann Feckkel, komaságban álltak egymással, ami közös munkáik folyamánya – vagy éppen előzménye – lehetett.

Viller egy másik görögkatolikus megbízatása az újabban feltárt levéltári források szerint éppen a történeti Ugozca vármegye központjához, a Komjáthoz közel eső Nagyszőlőshöz (Виноградів) kötődött. Az itteni hívek 1799. március 21-én magyar nyelvű levélben fordultak Bacsinzky András püspökhöz, hogy támogassa új templomuk ikonosztázának befejezését, amelyet 1400 forintért egy Viller nevű kassai „pictor” el is vállalna, de nekik erre nincs elég pénzük.¹⁵ A püspök válaszát nem ismerjük. Egy évvel később, 1800-ban

a Nagyszőlősi Esperesi Kerület parókiáinak állapotát is felmérték. A kerület falvaiban egyedül Nagykomjáton (Magyarkomját) és Nagyszőlősen állt szilárd anyagból épített templom, a többi helyen fából készültek. A nagyszőlősi templomnál azt jelezték, hogy a festés – amin minden bizonnyal az ikonosztáz képeit kell érteni – még hiányzik.¹⁶ A vármegye görögkatolikus parókiáinak rendezési iratait 1803-ban összesítették, ekkor azt is feltűntették, hogy az egyes templomoknál még milyen felszerelésre, berendezésre van szükség.¹⁷ A nagyszőlősi templomnál az ikonosztázra ekkoriban még legalább 1000 forintot kívántak fordítani, ami arra utal, hogy a festése, aranyozása továbbra is hiányzott, a főpásztor minden bizonnyal állami támogatást szeretett volna nyerni a mű befejezéséhez.¹⁸ Egyelőre nem tudjuk, hogy Viller mikor készült el a festéssel és az aranyozással, mindenestre a 19. század második felében őt tartották az ikonok mesterének.¹⁹ A nagyszőlősi templomot a 20. század elején felújították, barokk berendezését kicserélték, egykori ikonosztáza már nem áll a helyén.²⁰

Az 1800-as összeírás idején Nagykomjáton a templomról azt írják, hogy szilárd anyagból épült,

¹³ Özvegyét Erzsébetnek hívták. Két gyermekük születésére van adat: Anna Nepomucenát 1781. április 21-én, Dominicust 1783. augusztus 7-én keresztelték. Mind a két gyermeknek Jonann Feck és a felesége, Susanna voltak a keresztszülei: <https://www.familysearch.org/search/catalog/693000?availability=Family%20History%20Library>.

¹⁴ Erre a lehetőségre Csomortány Levente hívta fel a figyelmemet, amit hálásan köszönök. Villerovszky Vencel huszonhét évesen, 1778. április 27-én vette feleségül a tizennyolc éves Elisabeth Kurnert Kassán: <https://www.familysearch.org/search/catalog/693000?availability=Family%20History%20Library>. Ezek szerint Villerovszky 1751-ben, a halotti anyakönyv szerint azonban Viller 1748-ban született, bár tudjuk, hogy néhány év eltérés megeshet az anyakönyvi adatoknál. A feleségek keresztnéve egyezik, s Villerovszky később nem szerepel.

¹⁵ „Ezen alkalmatossággal azt is tudósítjuk Ektzellentziájának hogy mi akornánk Isten segetsttségéből a Templomunkban Pingáltotni mint hogy Szniczár munka kész egészen. Kassai lakos Viller nevezető Pingáló fel vállolna ki is most Tornára Pingált Szőlősen tette és teszi munkáját szép Pingállása tecczik sok helyeken is akit vegben vitt, kér tőlünk ezer Négy száz forintokat, de tán oltsóban is engedne ha véllé igoz alkuban erednénk; Erednénk is de igen szegenyek vagyunk se honnét gyamálásunk ha volna tsak kevés segetsttségünk is, hozzá főgnánk hogy mentül hamarébb Isten ditsőségre folytatodnék, hogy elő hozzuk a légyen a munkához kit Ektzellentziája javasollya vagy szabadéttya, le borult Nagy alázatossággal kérnénk az Egész Ungvári Klerust ki mivel ha teczik meg segéte bennünket hogy a munkához elő mozdulhatnánk annyiba mennyibe lehetne.” DAZO, fond 151, opisz 6, no. 263.

¹⁶ „Ecclesia #. Pictura Imaginum destituta.” DAZO, fond 151, opisz 6, no. 581, fol. 2.

¹⁷ DAZO, fond 151, opisz 6, no. 1122, fol. 42–69.

¹⁸ „Ecclesia in Matre hac Parochia est ampla, murata non ita pridem exstructa, ad plenam nihilominus consistentiam adhuc non est deducta, tum ideo, quod portis, quas decpris, et sconstitutis ratio exigit, necessario item ornatu, et supellectilibus sacris destimatur, sed et ideo, quod sedilibus [...] – 1mo Pro Bemmate seu Iconostasio ejectantur – 1000 Rfl.” DAZO, fond 151, opisz 6, no. 1122, fol. 42v. Az iratnak ezt a részletét kiadta Hadzsega Bazil: Гаджега, Васильїй: Додатки к исторїї Русинів и руських церквей в жупї Угоча, *Науковий Зборник Товариства „Просвїта” в Ужгородь*, V(1927), 51, 2. l. ábjegyzet. Forrásmegjelölés nélkül utal rá: *Сирохман/ Syrokhman*, 2000, 362.

¹⁹ A templom 1879-es leltárában ezt írják az ikonosztáz festőjéről: „Oltára a hajótól el van különítve az ungvári püspöki templom mintájára bizonyos Viller kassai képmű által festett képállvány által. Az oltáron van díszes tabernaculum, [...] e felett a Sz.

Háromságna a B. Sz. Máriát koronázó ízletesen festett képe baldachinum nélkül...” DAZO, fond 151, opisz 16, no. 2175, fol. 5.

²⁰ *Сирохман/Syrokhman*, 2000, 362. Elképzelhető, bár levéltári forrásokkal eddig nem sikerült igazolni, hogy a régi nagyszőlősi ikonosztáz a tiszaujhelyi (Нове Село) templomba került, ahol a mai templom 1924–1925-ben épült. Az építés dátuma: *Сирохман/Syrokhman*, 2000, 366–367. A tiszaujhelyi ikonosztáz képei Viller munkáira emlékeztetnek, még az erős átfestés ellenére is, s nagy méretük alapján nem valószínű, hogy eredetileg az itteni korábbi fatemplomhoz készültek volna. A faállványzat 20. századi. Az ikonosztáz fotója: Marosi István: *Görögkatolikus magyarok Kárpátalján: Közösségek és templomok*, Nagybecsény–Beregszász, 2014, 132.

(2)

szobrászati munkákkal teljesen el volt látva,²¹ ami arra utalhat, hogy oltára, ikonosztázának farészei készen lehettek. Az 1803-ban összesített, de talán még korábban felvett adatok szerint a templom építése egészen pontosan 1792-ben fejeződött be, de még legalább 800 forintot az ikonosztázra szerettek volna költeni.²² Az összeg nagysága arra utal, hogy a festés, aranyozás még itt is hátra-lehetett. Míg Nagyszőlősen először 1400, majd később már csak 1000, addig Komjáton 800 forint hiányzott az ikonosztáz festéséhez. Az árkülönbség

(3)

híven tükrözheti a két templom közötti méretkülönbségeket. Ha valóban Viller dolgozott aztán Komjáton is, akkor a festést 1800 (vagy inkább 1803) és 1806 közé datálhatjuk.

Korábban már jeleztem, hogy a magyar-komjáti ikonokkal szoros stílári kapcsolatot mutat több, az egykori Sáros és Ugocsa vármegye területéről való ikonosztázból származó töredék.²³ A kört tovább lehet még bővíteni a szintén ugocsai Királyháza (Королева) és az ungi Bacsó (Чабанівка) később átalakított képfaival:

²¹ „Ecclesia # solida. Labore sculptoriosi ex integro provisiva”. Popovics György volt a parókus, harminchat éves, tizenegy éve szentelték fel. DAZO, fond 151, opisz 6, no. 581, fol. 1.

²² „Ecclesia est murata per ipsos Loci Incolas recensius Anno nimirum 1792. exstructa requisito nihilominus ornatu, et praeprimis Bemate minus provisiva, quam in finem ejectamur. 800 Rfl.” A többi hiányosság már a kisebb liturgikus felszerelésekre vonatkozott. DAZO, fond 151, opisz 6, no. 1122, fol. 49r.

²³ Nagykunfalváról (Helcmanóc/Helcmanovce) származó ikonok a bártfai Sárosi Múzeum állandó kiállításán. Terdik, 2011b, 13–14. Ehhez az együtteshez tartozhat az a *Szent Miklós*-ikon, amely a nagymihályi (Michalovce) Zempléni Múzeum (Zemplínske Múzeum) gyűjteményébe került (110 × 77 cm). Ltsz. NSU-46. A Tarnafüredő (Tarna Mare) fatemplomából származó ikonosztáz apostolsorának átfestése (ma: Muzeul Judeţean Satu Mare / Szatmár Megyei Múzeum állandó kiállításán); Csarnatóújfalu, fatemplom ikonosztáza. Terdik, 2011b, 13. Vö. a 85. oldal fotójával ebben a kötetben.

(4)

előbbinek az alapképsora ugyan későbbi,²⁴ az utóbbinál azonban a teljes eredeti képmenyiség megmaradt az átalakítások ellenére is.²⁵ Persze könnyen előfordulhat, hogy a jövőben felbukkanó levéltári források nyomán bővíteni – vagy éppen szűkíteni – lehet majd a most Villernek attribuált ikonosztázok sorát.

Viller munkásságában figyelemre méltó, hogy először aranyozóként dolgozott, majd valamivel később festőként is működött. Előképzettségéről semmit sem tudni, minden bizonnyal Johann Feckkel dolgoztak együtt, talán rajta keresztül

(5)

nyerte el az ungvári megbízásokat is. Itt szembesülhetett azzal, hogy a Bacsinszky püspök idejében megélték a templomépítkezések nagy igényt teremtettek új, reprezentatív berendezési tárgyak készítésére. Az is világossá válhatott számára, hogy az ungvári ikonosztáz mintaadó szerepet tölt majd be az egész egyházmegyében.

Magyarkomjáton minden bizonnyal Viller vagy az ő műhelye aranyozott, illetve készítette a *polierweiss* felületeket is. A műhelygyakorlatra érdekes adalékul szolgálhat, hogy az ikonosztáz alapképsorát záró párkány tetején az ünnepikonok

²⁴ Királyházán a mai templom 1864-ben épült, ikonosztázáról nem írnak. Vö. *Сирохман*/Syrokhman, 2000, 383. Az itteni ikonosztázra Kovaliczky Péter faragó 1880-ban adott ajánlatot. Úgy tűnik, az ekkoriban készült állványzatban a korábbi képeket felhasználták, csupán az alapképeket cserélték ki.

²⁵ A bacsói templom 1881-ben épült, lásd *Сирохман*/Syrokhman, 2000, 68–69. Elődje egy fatemplom volt. Az 1880-ban készült leltára szerint antimenzionja 1793-ból, Bacsinszky püspöktől származott (ami az építés, szentelés idejére utalhat), s megjegyzik, „hogy a képállványa jó állapotban festve”. DAZO, fond 151, opisz 16, no. 2174, fol. 7v. Az 1835-ös leltár készítésekor úgy tudták, hogy a fatemplom körülbelül negyvennégy évvel korábban, tehát 1791 körül épült. DAZO, fond 151, opisz 8, no. 1358, fol. 23r. Ezek alapján a késő barokk ikonosztáz az 1790-es évek végén készülhetett, s száz évvel később egy sorral bővítve az új templomban is megőrizték. Az ikonosztázról készült fényképeket Makarij Medvigy atyának köszönöm.

ragaszkodott leghűségesebben az előképehez²⁸ (1–3. kép). Az ünnepek ábrázolásai is közös gyökerekből táplálkozhatnak, de Viller a neki jutó kisebb ikonostázok táblaméreteihez igazodva sokat egyszerűsített a kompozíciókon (4–5. kép). Az apostolok képein még többet változtatott: a kenézli és a komjátí apostolok egymáshoz nagyon hasonlítanak, ám az ungváriaktól több ponton eltérnek, inkább Spalinszky máriapócsi és tokaji apostolaihoz állnak közel. Feltűnő, hogy Viller jóval több feliratot helyez az apostolok kezében tartott nyitott könyvekbe, mint Spalinszky, ami talán a megrendelők

²⁸ A komjátí tanító Krisztus kezében lévő nyitott könyvbe helyezett idézet szinte mindenhol megegyezik: „Приидѣте блгословенни оца моеру, наследуйте оуготованное вамъ цѣтвѣе СД сложенія міра. Возлакаѣ бо ся и дасте ми іасти. Матф. Гл. Кѣ.” – „Jerkek, Atyám áldottai, vegyétek örökül a világ kezdetétől nektek készített országot! Mert éheztem, és ennem adtatok.” (Mt 5. fej., Dobos András átirata.)

²⁹ Máté evangélista: „Книга Роѣства Ісѣа Хтѣа Сна Дѣѣва. Снѣ Авраамла. гл. а.” – „Jézus Krisztusnak, Dávid fiának, Ábrahám fiának nemzetségekönyve.” (Mt 1. fej.) Lukács evangélista: „Понеже оубо мнози начаша чинити повѣст. о из. лука ꙗ гл. ѡ.” – „Mivel már sokan vállalkoztak arra, hogy elbeszéljék...” (Lk 1. fej.) János evangélista: „Вначлѣ бѣ [слово] и [слово бѣ] оу Бгѣа. [И] Бгѣ бѣ Слово. гл. а.” – „Kezdetben volt az Ige, és az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige.” (Jn 1. fej.) Péter apostol: „Сми[рите]ся оу[бо] подѣ крѣпкю руку Божию, да вы возне[сет] во время] гл. ѣ.” – „Alázzátok meg tehát magatokat Isten hatalmas keze alatt, hogy annak idején majd felmagasztaljon titeket!” (5. fej.) Fülöp apostol: „Апѣль Филип / Гдѣи покажи намъ оца и довлѣеть намъ. Іванъ гл дѣ.” – „Uram, mutasd meg nekünk az Atyát, és az elég nekünk.” (Jn 14. fej.) – Dobos András átiratai.

³⁰ Vö. Terdik, 2011a, 43–44.

³¹ „Придоша к нему и сотвори два надесати да будѣт с нимъ и да посылаетъ ихъ проповѣдати. Марк гл. г.” – „Odamentek hozzá, és kiválasztotta tizenkettőt, hogy vele legyenek, és elküldje őket hirdetni az igét.” (Mk 3. fej., Dobos András átirata.)

előtti részen német ceruzafeliratok – az egyes ünnepek neve – is előkerültek, amelyek valószínűleg a táblák visszatételét segíthették, mint ahogy a hátoldalukra írt, ma már alig kivehető arab számok is.²⁶ Nem valószínű, hogy ilyen sok táblát és faragványt a messze fekvő Kassára szállított, mert az a korabeli útviszonyokra és szállítási lehetőségeket folytán az anyag nagy fokú sérülését eredményezhette volna. Feltehetően ő szállt ki a helyszínre, s ott igyekezett a feladatokat minél hamarabb elvégezni, ahogyan néhány évvel később a Hajdúdorogon dolgozó mesterek is tették,²⁷ de persze a szállítást sem zárhatjuk ki teljesen.

Nem tudni, hogy Viller mikor kezdett ikonokat festeni, más típusú festői munkáját nem ismerjük, pedig biztosan volt ilyen is, hiszen a nagyszülősiék

²⁶ Hasonló feliratokat, számokat a fábriánházi ikonostázon is találtak. Vö. Terdik, 2014d, 195.

²⁷ Terdik, 2011a, 54–62.

részéről felmerülő igénynek köszönhető (6–7. kép).²⁹ Spalinszky apostolainak előképei a 16. század második felében elterjedt németalföldi sokszorosított grafikai lapokra nyúlnak vissza, amelyeket ő leginkább a kijevei festészeti akadémia által megszűrve, átalakítva, az ottani nyomdákban kikerülő liturgikus könyveket illusztráló metszetek alapján ismerhetett.³⁰ Viller is hasonló anyagból dolgozott – talán Spalinszky mintaképeit is megörökölte –, de előképeit szabadon variálja. Az apostolsor tengelyében a nagy főpapként ábrázolt Krisztus jelenik meg, akárcsak Ungváron, kezében nyitott könyvvel,³¹ de az Istenszülő és

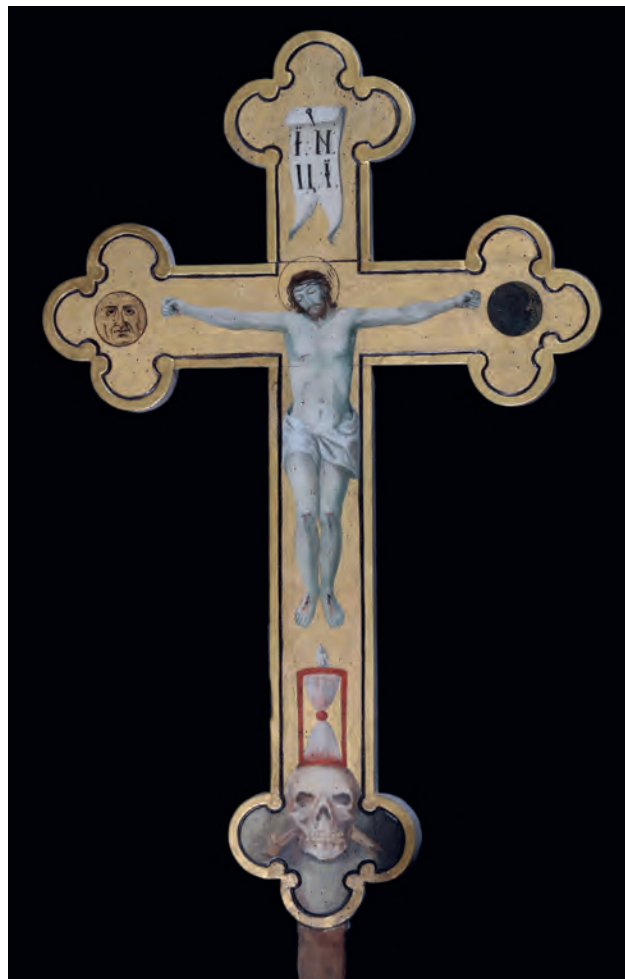
1799-es levelükben tornai „pingálására” utalnak. Tornán (Turňa nad Bodvou) nem volt görögkatolikus közösség, így vagy a római katolikus templomban, talán a megyeházán, vagy a kastélyban kaphatott megbízást. Viller talán éppen az idősödő Spalinszky Mihály halálával keletkező „piaci résben” ismerte fel a nagy lehetőséget. Ungvári munkái során módjában állhatott a székesegyház festményeit tanulmányozni, azt sem zárhatjuk ki, hogy Spalinszkyval közvetlen kapcsolatba is került, különösen akkor, ha Viller és Villerovszky aranyozók tényleg egyazon személyek voltak. Mindenesetre – egyelőre részleteiben nem rekonstruálható módon – Viller vált a Spalinszky stílusát legpontosabban reprodukáló mesterré a 18–19. század fordulóján a Munkácsi Egyházmegyében. Viller az ikonostázok alapképsorain

(13)

Keresztelő Jánost elhagyta (13. kép). A prófétasornál még nagyobb teret enged más megoldásoknak: míg Ungváron a négykaréjos képmezőkbe Spalinszky félalakos prófétákat festett, addig Viller Komjáton egész alakban, változtatás nélküli háttér előtt ábrázolta őket (11–12. kép). Hasonlóképp járt el a királyházi és a bacsói együttesen itt, de ezeken az emlékeken az állványzat adottságaihoz igazodva egy képmezőbe két álló prófétát komponált. Kenézlőn, ahol a faragó hűen reprodukálta az ungvári ikonosztáz alapformáit, Viller is visszatért a félalakos formához, de az ungvári kompozícióktól itt is a feliratok nagy számában tért el: a prófétáknak éppen a fele feliratos tekercset tart a kezében. A komjáti ikonosztáz oromzatát záró keresztre feszített Üdvözítő képén több részletben is megmutatkozik festői látásmódja. Krisztus zöldes, hideg árnyalatokkal megfestett testszíne halála valódiságára utal. Ilyen hideg testszínt alkalmazott egyébként az ünnepsoron az Istenszülő elhunytát ábrázoló ikonon, a ravatalon fekvő Mária megfestésekor. A kereszt meglepő eleme a naturalista módon megjelenített Ádám koponyája, amelyre a festő – ikonográfiai ritkaságként – még egy homokórát is helyezett, ennek tetején pedig egy apró fehér madár (galamb?) ül (14. kép). A korabeli ikonográfiában a homokóra gyakran a mulandóságra

(14)

utaló szimbólumként a halál attribútuma, de feszülettel együtt szerepelhet az ún. *Memento mori* ábrázolásokon is, amelyek szinte elengedhetetlen eleme a koponya. Arra is van példa, hogy utóbbin csőrében virágot tartó madár ül, amely a lélekre utalhat.³² Feltehetően itt is az emberi lélek szimbóluma a homokórán feltűnő madár. A festő ezekkel az elemekkel az emberiség egészének bukását jelképező koponyaszimbólum jelentésének a szemléltetőt egyénileg is megszólító – saját bűnösségére és halálára is kell hogy emlékeztessen – aspektusát hangsúlyozta, amelyet Krisztus halála változtat meg.

Viller átvette azt a 17. századra visszanyúló, ukrán területről származó megoldást, hogy a királyi ajtók részsíusen beállított kapufélfáira két liturgiaszerző egyházatyát, Nagy Szent Bazilt és Aranyszájú Szent

³² Vö. Szilárdfy Zoltán: *A magánáhitat szentképei a szerző magángyűjteményéből*, I, 17–18. század (Devotio Hungarorum, 2), Szeged, 1995, 32, 44, kat. 65, 228. Uő.: *Ikonográfia – Kultusztörténet: Képes tanulmányok*, Budapest, 2003, LXXV. kép.

(15)

Jánost, a kapu ívébe pedig a Szentlélekre utaló galambot is megfestette.³³ A bacsói ikonosztázon ennél még tovább ment: a diakónusi ajtók keretére naturalista, szalaggal átkötött, festett virágcsokrokat helyezett. A neki tulajdonított anyagban csupán egyedül ezeken a festményeken érzékelhető, hogy túllépett az ikonfestés általa elég szigorúan vett, alapvetően a reprodukálásra szorító metódusán, aminek nem feltétlenül elméleti, hanem inkább praktikus okai lehettek – hatékony időráfordítás a munka során –, s ezekkel a csokrokkal a festészet más műfajának (például csendélet) ismeretéről is tanúságot tett (15–16. kép).

Képjegyzék

1. Tanító Krisztus, a kenézlői ikonosztázon alapképe
2. Istenszülő a Gyermekkel. NM, ltsz. 2018.124.14.
3. Tanító Krisztus. NM, ltsz. 2018.124.28.
4. Jézus Krisztus születése. NM, ltsz. 2018.124.49.

(16)

5. Jézus Krisztus bevonulása Jeruzsálembe. NM, ltsz. 2018.124.63.
6. Szent Lukács evangélista. NM, ltsz. 2018.124.80.
7. Szent Bertalan apostol. NM, ltsz. 2018.124.76.
8. A magyarkomjádi ikonosztáz eredeti helyén. Archív felvétel, Iparművészeti Múzeum
9. A magyarkomjádi ikonosztáz restaurált elemei (Bakonyi Tímea munkája)
10. Királyi ajtó. NM, ltsz. 2018.124.21–22.
11. Szent Dávid próféta. NM, ltsz. 2018.124.112.
12. Szent Mózes próféta. NM, ltsz. 2018.124.114.
13. Jézus Krisztus, a nagy főpap. NM, ltsz. 2018.124.87.
14. A keresztre feszített Üdvözítő. NM, ltsz. 2018.124.136.
15. Szent Miklós-alapkép, Bacsó
16. Virágcsokor, diakónusi kapu keretléce, Bacsó
17. A kenézlői ikonosztázon

³³ Egyikük nyitott könyvében felirat: „Со страхомъ Бжїимъ и со вѣрою присту(пите).” – „Istenfélelemmel és hittel közeledjete!” – Dobos András átírata.

III.2.5. A magyarkomjáti ikonosztáz restaurálása

Bakonyi Tímea – Erdős Alexandra – Imrik Zsófia – Kránitz Edina

(1)

Az ikonosztáz részleges restaurálása 2018–2019-ben, a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus görögkatolikusokat bemutató kiállításához kapcsolódva történt meg. A munka megkezdését megkönnyítette, hogy az ikonosztázion töredékeit 2004–2006 folyamán a Néprajzi Múzeum és a Képzőművészeti Egyetem Restaurátorképző Intézete között létrejött együttműködésnek köszönhetően rendszerezték, a díszítő faragványok egy részét portalanították, részleges állagmegóvásukat is elvégezték.¹ Jelen projektben negyvenhat ikonokon kívül a királyi ajtó két szárnya és bélétei, az ikonok keretei, a szomorkodók alatti talapzat, az alapképsor feletti párkányok, és két

(2)

konzolasztal (ún. presztol) restaurálása fejeződött be. A felsorolt tételeken kívül az ikonosztázhoz számos faragvány is tartozik. Egy részük áttört ornamentális dísz, melyek az ikonok vagy az ikonosztáz koronázópárkányára fölött voltak elhelyezve. Ezek közül a négy alapkép és a királyi ajtó feletti áttört faragványt már 2009-ben restaurálták,² ebben a projektben a felső három sorból egyenként két kép fölötti dísz, illetve a szomorkodók két oldalán elhelyezett nagy oromzati faragott elemek készültek el. A másik csoportot a faragott lizénák alkotják, melyek az ikonok melletti, közötti díszítőelemek. Az alapképsorhoz tartozó lizénák a legváltozatosabbak, közülük kettőt néhány évvel

¹ Kutas Eszter – Szacsavay Éva – Puskás Bernadett – Terdik Szilveszter: Múzeumi „leletmentés”: A magyarkomjáti görög katolikus ikonosztázion restaurálása, konzerválása és rekonstrukciója, *Magyar Múzeumok*, 12(2006), 2. szám, 3–6.

² Online elérés: https://www.neprajz.hu/binaries/content/assets/restauralas/rest_magyarkomjat_2-1-converted.pdf (letöltve: 2020. március 10.).

(3)

ezelőtt a Képzőművészeti Egyetemen állítottak helyre, most a többi hat darab konzerválása, állagmegóvása történt meg. A többi szerkezeti elem esztétikai helyreállítása nem volt a projekt része.

Az ikonok átvételi állapota

Szemrevételezéskor megállapítottuk, hogy általában a fatáblák jó megtartásúak voltak. Aktív rovarfertőzés nyomai nem mutatkoztak rajtuk. Az ikonok közül csak kettőnek a hordozója hasadt el. A hasadások vertikális irányban, a táblák szálirányával megegyezően alakultak ki. További két képen részleges hasadásokat lehetett megfigyelni. Négy ikonon a fa szerkezetéből adódó problémák, elváltozások (göcsök, egyéb elmozdulások) az alapozás- és festékrétegek károsodását eredményezték.

A képkeretek igen hiányos és erősen sérült állapotban voltak. Ezeket a kereteket ugyanis eredetileg facsapolással erősítették a képtáblákra, a legtöbb rögzítés azonban az idők során meglazult,

(4)

így átvételkor – különösen a prófétasoron – számos keretléc már hiányzott az ikonokról. Néhány táblán ragasztásnyomokat is meg lehetett figyelni, ami arra enged következtetni, hogy előzetes beavatkozás során már próbálták visszaragasztani ezeket a keretléceket (1–2. kép).

Átvételkor szinte az összes ikonon tapasztaltunk pergő rétegeket. Tizennyolc kép festett felületét már egy korábbi beavatkozás során cigarettapapírral védték le. A képfelületeken általában kisebb mennyiségű, néhány mm²-estől néhány cm²-esig terjedő hiányok mutatkoztak. Előfordult egy-két igen hiányos, töredékes állapotban megmaradt kép is a műtárgyegyüttes festményei között. Vannak olyan festmények, amelyeket korábban már restauráltak. Ezek közül a régebbi beavatkozások közül nem mindegyiket tartottuk etikusnak az eredeti felületek nagymértékű átdolgozása miatt. Egyes ikonok, mint például a Fájdalmas Istenszülő (az egyik ún. szomorkodó) restaurálása félbemaradt (3–4. kép). Az ikon

eredeti festett rétegei stabilak voltak, azonban az előző beavatkozások során felkerült tömítések kiszáradtak, megrepedeztek, és kötőerejük meggyengült. Az eredeti festett rétegek védelmének érdekében a régi tömítéseket a későbbiek során el kellett távolítanunk.

Sok ikon festett felülete erőteljesen megkopott. A festékkipergésekben az alapozás fehér, illetve az aláfestés zöldes színe bukkant elő. A megkopott felület egy korábbi, túlzó tisztítás eredménye lehetett.

Előzetes vizsgálatok, készítéstechnikai megfigyelések

A képfelületek jellemzően matt megjelenésűek voltak. Az UV-lumineszcens felvételek alapján sem az ikonok festett felülete, sem a keretlécek aranyozása eredetileg nem volt lelakkozva. A korábban, különböző időben restaurált ikonok kivételt képeznek, ezeket utólag láthatták el egyetlen felhordott védőbevonattal. Több festményen lakkmegcsorgásokat is felfedeztünk. A nem egységesen kezelt képfelületek (matt és fényes részletek váltakozása) esztétikailag nagyon zavaró hatást keltenek. A védőrétegük egyetlen mértékben lumineszkált. A cigarettapapíros átragasztások eltávolítása után visszamaradt ragasztóanyag is egyetlen lumineszcenciát eredményezett. A prófétasor három, korábban restaurált ikonja erőteljesen át volt festve. A javítások a környezetüknél sötétebb tónusban jelentek meg az UV-lumineszcens felvételeken. Néhány képen a repedések mentén, pár cm²-es területet lefedve, fénylett a felület. A fototechnikai vizsgálatok helyenként foltszerű, erőteljes lumineszkálást mutattak. Ez a faanyag és a keretek utólagos ragasztása, rögzítése miatt a képfelületre csorgott ragasztóanyagot jelezte. Egy-két ikon restaurált díszkeretét a narancsos lumineszkálás alapján sellakkal védhették le.

Az ikonok felületét por- és szennyeződésképző rétegek borították. Huszonkilenc festmény képfelületét találtuk jelentősen szennyezettnek. Ezeknek a képeknek a tónusa a por és egyéb szennyeződések lerakódása miatt jóval sötétebb volt a többihez viszonyítva. A finom részletek és tónuskülönbségek így nem voltak érzékelhetőek a festményeken (5–6. kép).

A keresztmetszet-csiszolatok készítésével a műtárgy együttes rétegszerkezetének és anyagának pontos feltérképezése volt a célunk. Az UV-lumineszcens felvételeken túl a keresztmetszet-csiszolatok adták meg a legpontosabb

választ arra a kérdésre, hogy vajon eredetileg kezelték-e a felületet festés után. A minták értékelése során kiderült, hogy eredeti lakkréteg nem húzódik a festékrétegek tetején, tehát valószínűleg az ikonok és díszkeretlécek nem voltak lakkozva. Ezt az információt azért volt lényeges megtudni, mert az esztétikai helyreállítás során ez alapján döntöttük el, hogy mattabb vagy fényesebb képfelület elérésére törekedjünk.

A fototechnikai vizsgálatok elvégzése után is kérdéses maradt, hogy a polierweiss technikával készült felületek szürkés, szennyeződött legfelső rétegei eredetiek lehetnek-e. A probléma megoldására mintát vettünk a királyi ajtó jobb szárnyának fehér felületéből. Kiderült, hogy az ólomtartalmú polierweiss rétegre utólagosan hordtak fel fehér átfestést. A javítás cinkfehéret is tartalmazott, míg az eredeti rétegekben csak ólomfehéret találtunk. Az eredeti polierweiss réteg ólomfehér pigmentje kaolinittel és kalcittal együtt jelent meg. A keresztmetszeten megmutatózó rendkívül egyenletes felület alapján valóban polírozhatták a fehér réteg felületét.

Korrodálódott bronzporos javításokat találtunk a keresztmetszetek alapján a királyi ajtó szárnyának aranyozásán, az eredetileg zölddel lüszterezett szőlőleveleken, valamint az ikonok átfestett keretlécein.

Kétféle alapozást figyeltünk meg a műtárgy-együttesen. Az ikonok hordozóját más összetételű és rétegszerkezetű masszával alapozták, mint a keretléceket, a faragványokat és a királyi ajtót.

Az ikonokat egy vagy két réteg sárga alapozással látták el. A két sárga okker réteget feltehetőleg olaj kötőanyaggal, „nedves a nedvesre” eljárással hordták fel egymásra. A sárga alapozás száradása után két réteg fehér alapozást vittek fel a felületre, amely olyan ólomfehér pigmentből áll, mely kalcitot és nem természetes bárium-szulfátot is tartalmaz. A fehér alapozórétegek szintén olaj kötőanyagúak lehetnek, azonban a savasfukszinteszt hatására történt igen enyhe színváltozás alapján nem zárható ki a kevert, tehát olajos és enyves kötőanyagú alapozómassza használata. A figurák ruhája és testszíne alá, valamint néhol az aranyozás alá zöldeskék aláfestést hordtak fel, mely sárga és kék pigmentek keverékéből áll.

A műtárgyegyüttes többi részének alapozása eltér a fentebb leírt gyakorlattól. Több rétegben hordták fel az előnyvezett felfelületre a kalcit töltőanyagzemcséket tartalmazó alapozást. A réteghatárok elmosódtak, így valószínűleg „nedves a nedvesre” eljárással készült az alapozás.

(5)

A legelső rétegek durvább szemcsézetűek, a fölötté lévők közepes/apró szemcseméret jellemzi. Barnás, áttetsző kötőanyag figyelhető meg, melyben a savasfukszin-teszt fehérjetartalmat jelzett (enyv).

Az ikonok matt arany háttéréből, a keretlécek fényarany rétegeből, a faragványok fényaranyozott díszítéséből, a királyi ajtó átfestett aranyozásából, valamint a mordent arany ruhadíszekből vettünk mintát. Ezenkívül Szent Péter kulcsának fémdíszítését vizsgáltuk meg, mely ezüsthóliának bizonyult.

Az ikonok arany háttérének és a ruhák aranyozással díszített szegőcsíkjainak azonos a rétegfelépítésük. Az alapozás tetejére szigetelőréteget hordtak fel, mely nem szívódott be az alapozásba, hanem megült a tetején. Ez a tény azt is bizonyítja, hogy az alapozás nem szívó tulajdonságú (tehát ha van is benne enyv kötőanyag, valószínűleg az olajtartalom magasabb arányú). A savasfukszin-teszt az izolálóréteget fehérjetartalmúnak mutatta. Erre a rétegre került fel az ólomfehéret, sárga és vörös, illetve fekete szemcséket tartalmazó, halványsárga hordozóréteg, amelyre az aranyfóliát ragasztották.

(6)

A keretlécek fémdíszítésének sárga hordozórétege jóval vékonyabb és kötőanyagdúsabb, mint az ikonok arany háttérének a hordozórétege, valamint kevesebb benne a fehér szemcse. Szigetelőréteg sem húzódik alatta. A faragványok aranyozása megegyezik a keretlécekével, ám a hordozóréteg ezeken a részeken jóval vörösebb tónusú, mint a kereten.

A festő palettája a következő színű pigmentekből áll: kék, zöld, kétféle vörös, sárga, fehér, fekete, barna. A mikroszkópos vizsgálatok, a mikrokémiai tesztek és a fototechnikai vizsgálatok alapján az alábbi pigmentek jelenlétét valószínűsítjük: poroszkék, verdigris, cinóber, vörös lakkpigmentek, sárga okker, ólomfehér. Az ikonokhoz használt festék kötőanyaga a negatív savasfukszin-teszt alapján olaj.

A restaurálás munkafolyamatai

Annak érdekében, hogy a restaurálás céljára kialakított műterembe való szállítás közben a műtárgyak ne sérülhessenek, még az őrzési helyükön, a Néprajzi Múzeumban rögzítettük a festett és díszített felületek instabil rétegeit. Ezt a folyamatot

(7)

1:3, 1:4 arányban vízzel hígított Plextol B500 vizes bázisú akrildiszperzió segítségével végeztük, lakkbenzines előkezelés mellett.

A műtárgyak faanyagának kezelőanyaggal történő szilárdítását az erőteljes rovarkárosítás indokolta. Az ikonok hiányzó díszkeretléceinek helyén, valamint a faragványok és a lizénák esetében a faanyag szinte szivacsos állapotúvá vált. A megtisztított fatáblák, faragványok és szerkezeti elemek hátoldalán a sérült részeket nitrohígítóban oldott 5 és 10 százalékos Paraloid B72 etil-metakrilát kopolimer bázisú műgyantával szilárdítottuk. A műtárgyak szerkezeti stabil részein nem tartottuk indokoltnak a beitatást, mivel az a faanyag túlszilárdítását (rideggé, műnyagszerűvé válását) okozta volna.

Az eredetileg lakkozatlan ikonképeket borító szennyeződésréteget zsíralkohol-szulfát 5 százalékos vizes oldatával távolítottuk el, bizonyos esetekben felületaktív anyaggal vagy vízzel hígított nátrium-karbonáttal, acetonos áttöréssel. A vízoldható átfestéseket nanotechnológiás szivaccsal bontottuk meg. A korábban már kezelt,

(8)

lelakozott ikonokon alkonek vagy aceton lakkbenzines áttöréssel tártuk fel a felületet.

Az aranyozáson húzódó szennyeződésrétegeket zsíralkohol-szulfát 5 százalékos vizes oldatával távolítottuk el. Az elfeketedett bronzporos átfestéseken az 5 százalékos hangyasav és géles állagú Metylan keverékének lakkbenzines áttörése vezetett eredményre. Az átfestésmaradványokon dimetil-formamidot alkalmaztunk, szintén lakkbenzines áttöréssel. A felületen maradt apróbb szennyeződések eltávolítása szikével történt.

A polierweiss felületeket borító szürke átfestésréteget nátrium-karbonáttal vagy zsíralkohol-szulfát 5 százalékos vizes oldatával távolítottuk el. Az erősebben kötődő kiegészítéseken kromofágot vagy 3–6 százalékos ammónium-hidroxidot alkalmaztunk. Az ünnepsor alatti párkányok esetében az eredeti rétegek érzékenysége miatt oldószeres kezelést nem alkalmazhattunk, így az átfestéseket mechanikus úton, polírpapírokkal távolítottuk el.

A lüszterezett felületeken etil-celloszolvt használtunk az átfestésrétegek megbontására.

(9)

A műtárgyak hátoldalát nedves szivaccsal tisztítottuk, az erőteljesen kötődő szennyeződésekben zsíralkohol-szulfát vizes oldatát alkalmaztuk, ügyelve, hogy a hátoldali festérszint, illetve a leltári számok és egyéb jelzések ne sérüljenek. Végül tiszta, nedves pamutronggyal szárazra töröltük a felületet, majd az ikonok hátoldali védelmeként szolgáló, porló festékrétegeket alkonekes, géles állagú Metylannal konzerváltuk.

Az elvégzett famunkákat két csoportba sorolhatjuk: 1) szerkezeti megerősítések; 2) esztétikai kiegészítések, illetve hiánypótlások.

1) Szerkezeti megerősítésre volt szükség elsősorban a párkányok, a konzolasztalok, a királyi ajtó, valamint a kálváriacsoport talapzata esetében, ahol az egymástól eltávolodott, szétesett elemeket az eredeti technikának megfelelően faszegek és köldökcsapok, valamint ragasztás alkalmazásával hoztuk ismét eredeti helyzetükbe. Idesorolhatjuk az ikonok fatábláinak javítását, amelyeken a repedéseket kézi és gépi módszerek alkalmazásával spándliztuk.³

³ Azaz a fatáblákon lévő repedéseket, hasadásokat méretre faragott, a tábla anyagával megegyező faanyagból készített falapocskakkal töltöttük ki, hogy ezzel megakadályozzuk a repedések továbbfutását.

(10)

2) Az esztétikai jellegű fapótló munkák két alcsoportba oszthatók. Az egyik típus a faszobrászati munkák kategóriája: főként a királyi ajtó hiányzó elemeit kellett újrifaragni. A megfaragott elemeket ragasztással és helyenként facsapolások alkalmazásával rögzítettük az eredeti műtárgy anyagához (7–8. kép). Gyakrabban volt szükség a fapótló munkák másik típusára, az asztalos/műbútorasztalos jellegű kiegészítésekre. Az idetartozó munkálatok: a hiányzó képkeret-elemek pótlása (melyeket az eredeti profilok alapján az erre a célra gyártatott marókéssel készítettünk el, majd méretre szabva, faszegekkel rögzítettük őket a képtáblákhoz), valamint a *Krisztus főpap* és a *Titkos vacsora* ikonok polierweiss keretei és a korábban nem restaurált két konzolaszta hiánypótló famunkái (9–10. kép). A fent felsoroltakon kívül idesorolható még a királyi ajtó béllete elveszett hármast ívű záróelemének a rekonstrukciója.

A rekonstrukciós famunkák esetében törekedtünk az eredeti technikákkal megegyező módszerek alkalmazására. A faanyag mindig

egyeznek a műtárgy eredeti anyagával. A ragasztásokhoz PVAc- (Palma Fa), illetve PU- (Bison PU MAX) alapú faragasztókat használtunk.

A festett felületeken lévő hiányok tömítését az alábbi keverékkel végeztük: 7 százalékos nyúl- és marhabőrenyv, 1 rész hegyi kréta, 1 rész dolomit, hármaskverék,⁴ polivinil-acetát (Palma Fa Normál). A vékonyabb festékréteget érintő hiányokhoz a könnyebb beilleszthetőség érdekében olyan tömítőmasszát alkalmaztunk, amelyben a kréta és dolomit mellé 1 rész kaolint kevertünk.

A díszkereteknél az új lécek alapozásának anyaga 8 százalékos nyúl- és marhabőrenyv, illetve 1 rész dolomit és 1 rész champagne-i kréta keveréke. Alapozás előtt a festett felületet kimaszkoltuk, hogy ne sérüljön. Az eredeti lécek tömítésének anyaga megegyezik a képfelületnél használt masszával, azzal a különbséggel, hogy itt porfestékkel színeztük az anyagot a retusok könnyebb beilleszthetősége érdekében.

A polierweiss felületeken egy kevés cseh zöldföldpor-pigmentet kevertünk a fehér tömítőmasszához.

Az ikonképek hiányos, kopott matt arany hátterét és a ruhaszegélyek mordent díszítését gumiarábikum kötőanyagú, gyöngyházfényű csillámpigmenttel retusáltuk, az eredeti felület károsodásától függően beilleszkedő vagy megkülönböztető (pontozó) modorban. Az ikonok töredékes, hiányos keretlécein a megkopott fényaranyozás hiányainak pótlására a megkülönböztető, apró vonalokból álló retus bizonyult alkalmasnak (gumiarábikum kötőanyagú csillámpigmentekkel). Az újonnan készített és alapozott keretléceken és faragványrészekben poliment aranyozást alkalmaztunk: sellakkal szigeteltük a felületet, majd a kiegészítésekre bólusz került.⁵ Az új, aranyozott felületeket az esztétikailag egységesebb összehatás érdekében patináltuk. Elsőként dolomitörleménnyel és porpigmentekkel kevert sellakot hordtunk fel a felületre. A réteg száradását követően Mussini olaj-gyanta festékekkel (Sfumato, Van Dyck-barna) igazítottuk a kiegészített aranyozást az eredeti felület színéhez. A lüszterezett felületek hiányait az eredeti technikának megfelelően ezüsfóliával pótoltuk.

A fehér felület polierweiss technikával készült, amit átvételkor erőteljes porszennyeződés borított. Korábban már feltárták az asztalokat, a megmaradt réteg jelentősen megkopott. Az asztalok díszítésének kb. 90 százaléka hiányzott, a megmaradt részen bronzporos átfestés, elváltozott vörös és zöld lüszter tűnt fel. Az asztallapok számos helyen szétváltak, és a faanyagot érintő hiányok is megfigyelhetők voltak. A párkányok és a talapzat szerkezetileg instabil volt. A tartóelemek polierweiss felülete kb. 80 százalékban lekopott.

Restaurálás: A polierweiss felületeket portalanítottuk, majd lokálisan üvegceruzával vagy zsíralkohol-szulfáttal tisztítottuk. Az aranyozott részekben az átfestéseket metylanos pakolásban felhordott, 5 százalékos hangyasavval távolítottuk el, lakkbenzines áttörlés mellett. A konzerválás és szerkezeti megerősítés után a nagyobb hiányokat faporról kevert Palma Fa ragasztóval tömítettük. A hordozóig kipergett polierweiss réteget, illetve az új pótlások felületét az előzetes enyves szigetelést követően enyves krétával egészítettük ki.

Aranyozásra került sor a konzolasztalok felső pálcátagján, faragványain, a talapzat tükör-részének keretén és a rajta lévő faragványok pótlásain. A fényaranyozás technikai kivitelezése az előzőekben ismertetett módon történt.

Metálozás mellett döntöttünk a párkányok, az asztalok alsó pálcátagja és a talapzat esetében. A metállap alá enyv kötőanyagú bólusz került. A felhelyezéséhez használt nedvesítőfolyadékhoz pár csepp Plectol B500 akrildiszperziót adagoltunk, hogy a fémlapok megfelelően kötődjenek a bólusz-réteghez. Ezt követően a fényarany felületekhez hasonlóan felpolíroztuk a pálcátagokat. Az eredeti meglévő felülethez az aranyozáson is alkalmazott patinával színbe illesztettük a metálozást.

A polierweiss retusálása és felületkezelése 30 ml 2-3 százalékos könyvkötő enyv és 12 gramm Selhamin Poliment fehér bólusz, szappanreszelék, illetve titánfehér porpigment keverékével történt. Ezt követően Biopin antik viasszal bedörzsöltük a felületet, és ahol szükséges volt, ott olajfestékkel tupfolva színbe igazítottuk.

Az aranyozott ér retusálása gumiarábikummal kevert csillámpigmenttel történt.

⁴ A hármaskverék összetétele: 1 rész lenolaj, 1 rész terpentinben oldott dammár gyanta, 1 rész velencei terpentin.

⁵ Sárga és kevés vörös bólusz keverékét használtuk (Selhamin Poliment, Sonderhoff Chemicals GmbH, Ligurian Yellow, Piemont Red). A bólusz kötőanyag enyv volt.

(11)

A festett felület kopásait, hiányait akvarell-festékkel festettük alá. A formai rekonstrukciókat (arc, ruharedők) igyekeztünk minél pontosabban az aláfestéssel megoldani. Ezt követően a műtárgy felületére Talens márkájú, 004-es jelzésű, aeroszolos retuslakkal elválasztó réteg került.

A befejező retus csökkentett olajtartalmú olaj-festékkel, vékonylazúrokkal készült, festőszerként a lakk anyaga szolgált. Fontos szempont volt, hogy az eredetileg lakkozatlan ikonok esztétikai megjelenése a restaurálás során ne változzon jelentősen, ezért a védőréteg felvitelekor törekedtünk az egységesen matt hatásra. A záró védőréteget így LUKAS 2324 szaténfényű lakkal, porlasztva hordtuk fel a felületre.

A lüszterezett felületek esetén az eredeti részekben először dolomittal és színes porpigmenttel kevert sellakot, majd a lakk anyagával keverve csökkentett olajtartalmú olajfestéket hordtunk fel vékonyan, több rétegben, úgy, hogy átderengjen alóluk az ezüstszín. Mikor egy réteg megszáradt, a következő nap egy újabb réteget hordtunk fel rá.⁶

Képjegyzék

1. A Krisztust főpapként ábrázoló ikon kutatóablakkal
2. Szent Tamás apostol képe félbetisztítva
3. Fájdalmas Istenszüdő, átvételi állapot
4. Fájdalmas Istenszüdő, kész állapot
5. Az Istenszüdő bemutatása templomban, átvételi állapot
6. Az Istenszüdő bemutatása templomban, kész állapot
7. A királyi ajtó töredékes részlete átvételkor
8. A kész királyi ajtó részlete
9. A Szent Mihály-ikon előtti presztol átvételkor
10. A kész asztal
11. Szent Mihály-alapkép

⁶ A restaurálást végző szakemberek: Bakonyi Tímea, Erdős Alexandra, Imrik Zsófia, Kolozsvári Gergely, Orbán Edina, Seres Tamás, Szokán Erika. A munkába bekapcsolódtak még Fekete Dóra, Márk Zsófia, Somodi Nóra, Szépvölgyi Katalin restaurátorok.

III.2.5. Bizánczy Gennadiusz püspök (1716–1733) antimenzionja

Kat. III.41.

17. század vége, 18. század eleje, ismeretlen galíciai (Ivivi?) mester
fametszet, vászon
32,5 × 43,5 cm
Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény,
Nyíregyháza, ltsz. 1995.95 (C 10).

A bizánci egyházban használatos antimenzion egy négyszögletes formájú fehér textilkendő, hátoldalán bevart ereklyével. A Szent Liturgia végzéséhez feltétlenül szükséges tárgy az oltárasztal egyik alapvető kelléke, az oltárkő megfelelője. Előoldalát hímzett, festett vagy nyomtatott ábrázolás díszíti. Az ábrázolások ikonográfiája Krisztus nagypénteki áldozatára és azzal összefüggésben az Eucharishtiában jelen lévő Krisztusra utal. Az ereklyekendő ugyanakkor jurisdikciós emlékként is szolgál, hiszen ábrázolását dedikációs felirat kíséri, melynek változó részei rögzítik a megszentelését és kiosztását végző főpap nevét, és megadják a templomot is, ahová szánták.

A kompozíció középpontjában az üres keresztfá magasodik. A passióra emlékeztető eszközök láthatók körülötte: az ostor, a vesszőköteg, odatámasztva a nádszálra tűzött szivacs és a lándzsa. A keresztszárak metszéspontjában a töviskoszorú jelöli az ereklye helyét. A kereszt lábánál álló sírládjába Krisztus halott testét három angyal emeli be egy nagy lepel segítségével. A kendő négy sarkában manierista jellegű, kagylódíszes ovális medalionban a négy evangélista félalakos ábrázolása látható, cirill betűs névrövidítésekkel: fent Máté, Márk, lent Lukács és János. Az antimenzion további felirata a keresztfánál: a titulustáblán „ИНЦІ”, körülötte „ІС ХС НИКА”. A jelenet fölött: „Б(о)ж(е)ственный и с(ва)щенный Слтаръ Г(оспод)а Б(о)га и Сп(а)са н(а)шего І(су)са Х(рист)а. Осв(а)щенъ Бл(а)г(о)д(а)тію / Всес(ва)т(а)го и животворящагw Д(ух)а. Рукодѣйствен же и благ(осло)вень, Б(о)голюбивым / Г(оспо)диномъ Сѡцем Гевр(гий): Генадій Бизанті Милостію Б(о)жією и

С(вѣта)го Θрона Ап(осто)лско҃го, Єп(иско)пѣ / Сѣвастійскі, Мукачевскі, Мараморскі, Маковинскій, Спскій, и всеї земли угорски / Горней долней и стран до ней належитих. / Вѣкарий Ап(осто)лскій и его Цесарско҃го / и Крoлевско҃го Маєстату / Совѣтник. Indatotívummal keretezett alsó mezőben: При держ(аве): Пресвѣ(тлаго): Карола цесара Римско(го): Положен / Во храмъ ... Рока М(еса)ца Дна / Во еже свашченодѣйствовати на немъ Б(о)жественую Лвтургію.”

Az antimenzion sajátosan csak feliratában tér el több galíciai püspök antimenzionjától, így például Hieronim Ustrzycki przemysli görögkatolikus püspök (1715–1748) antimenzionjától (Ткачук, 2018, 71, 48. kép). A két azonos rajzú ereklyekendő szinte egyidejű használata arra utal, hogy mindkét püspök egyazon nyomdából szerezte be őket szentelésüket követően. Az antimenzionok nyomódúcai több elemből álltak, ezért a keretornamensek és a feliratok cserélhetők voltak. A nyomódúcak pontos másolásának is megvan a technikai lehetősége, így több egyforma példány is készülhetett, egy dúcról akár ezer példány is lenyomtatható volt. Ez magyarázza egyazon kompozíció elterjedtségét több nagy egyházmegye esetében.

A kompozíció előképe Mogila Péter (Petr Mohila) négyangyalos kompozíciójú antimenzionja, amely a szimbolikus, liturgikus vonatkozású, *Sírba tételt* ábrázoló kompozíciók között az első volt. Ennek nyomán készített – a könyvillusztrációi révén Kijevben és Jászvásáron (Iași) is elismert Ivivi metsző – Luka mester 1669-ben egy háromangyalos antimenziont, Józef Szumlański (Joszif Sumljanszkij) Ivivi ortodox, majd görögkatolikus püspök megbízásából (Yurchyshyn-Smith, 2001, 198). 1684 után, új titulusai miatt a Ivivi püspök antimenzionjának néhány apró részletben eltérő változatát is elkészíttette egy ismeretlen mesterrel. Ezen a változaton került a kompozícióba a munkácsi antimenzionon is látható füves talaj. A kész kompozíciót később is többször használták. 1687-ben más szöveggel erről a dúcról készültek Józef Szumlański fivére, Anatazy luck–ostrog püspök antimenzionjai (Ошуркевич, 2013, 366). De erről a dúcról vagy másolatáról készített antimenziont Warlaam Szeptycki Ivivi püspök (1710–1715) is, Józef Szumlański mellett a Ivivi–halicsi püspökség uniójának másik komoly előmozdítója. Az új fametszeten a sarkokban

elhelyezett Szumlański-címereket elhagyták, és az alsó szövegmező új keretornamentikát kapott.

Warlaam Szeptycki halálával a nyomódúc nem került használaton kívül. Először Hieronim Ustrzycki przemysli görögkatolikus püspök számára nyomtattak róla ereklyekendőt, majd a következő évben, amikor Bizánczy Gennadiuszt Galíciában Leo Kiszka szentelte püspökké, a munkácsi püspök is erről a dúcról nyomtatott antimenziont. Az antimenzion sajátossága, hogy nagyon pontosan adja meg a magyarországi püspök joghatósági területét: szebasztei, munkácsi, máramarosi, makovicsai, szepesi, az egész magyar Felvidék és Alföld minden hozzá tartozó országrészének püspöke, apostoli vikárius, ő császári és királyi fenségének tanácsosa. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1994, 45–56.

Puskás, Bernadett: Bizánczy György munkácsi görög katolikus püspök (1716–1733) antimenzionja, in: Cséfalvay Pál – De Angelis, Maria Antonietta (szerk.): *A magyar kereszténység ezer éve: Hungariae Christianae millennium, Vatikáni Múzeumok, Vatikánváros, 2001. október 10. – 2002. január 12., Magyar Nemzeti Múzeum, 2002. február – 2002. május, Budapest, 2001, 360–361.* Puskás, 2008, 205.

III.2.5. Blazsovsky György püspök (1738–1742) antimenzionja

Kat. III.42.

1730–1740, ismeretlen mester

vásznon, rézmetszet

Egykor a Nagy Szent Bazil-rend máriapócsi gyűjteményében.

A kompozíció központi része *Jézus Krisztus sírba tetelének* jelenetét ábrázolja, kétoldalt dús, akantuszleveles, füzéres ornamentikába foglaltan három-három további képmező látható. A főtengelyben régi hagyományt követve az üres keresztfa áll a kínszenvedés eszközeivel és a szokásos feliratokkal: a titulustáblán „ИИЦІ”, körülötte „ІС ХС НИКА”. A keresztfa lábánál álló barokkos szarkofágon, egy leplen Krisztus teste fekszik. Mögötte öt sirató alak áll, a turbános Nikodémus, evangélista Szent János, közepén összekulcsolt kézzel az Istenszülő, akinek kebléből hosszú tör áll ki – Mária anyai fájdalmára utaló nyugati ikonográfiai motívumként –, jobbra Mária Magdolna és Arimateai József. Azonosításukat dicsfényként a fejük körül olvasható cirill névfeliratok segítik. Az antimenzion négy sarkában a korábbi hagyományt követve a négy evangélista – Máté, Márk, Lukács, János – és szimbólumaik szerepelnek. Közöttük a szenvedés eszközeinek a nyugati ikonográfiából kölcsönzött kompozíciói kaptak helyet: balra a lándzsára tűzött varratlan köntös izsópszállal, erszénnyel, karddal, a fémkesztyűvel, jobbra a megostorozás oszlopa, rajta a kakassal, ostorral, vesszőnyalákkal, kézmosóedénnyel és létrákkal. Az antimenzion felső szélén futó szalagon olvasható az antimenzionok állandó szövegformulája:

„Б(о)жественный и с(ва)щенный ѿлтарь
Г(оспод)а Б(о)га и Сп(а)са нашего Іи(с)уца
Хр(ис)та / Ос(ва)щень Бл(а)г(о)датію
всес(ва)тагw и животворащагw Духа.” A lenti szövegmezőben szerepel a dedikációs szöveg:
„Рукодѣйствен же и Осващень / господиномъ
ѿчемъ ГЕѾРГИЕМЪ ГАВРИЙЛОМЪ /
БЛАЖОВСКИМЪ, ЕПИСКОПОМЪ АГНЕНСКИМЪ /
МУКАЧОВСКИМЪ и МАРАМОРОЙСКИМЪ /
вѣкариемъ апостолскимъ во еже
с(ва)щеннодѣйствовати на немъ Бжественую
Лѣт(у)р҃гю. До храму ... року А ѿМ... М(еса)ца ...
Дна.” A rézmetszetet pontos, részletező rajz, helyenként tónusozás jellemzi.

Az antimenzionok ábrázolása Kelet-Európában a 17. század végéig festett vagy hímzett formában és fametszetként készült. A rézmetszettel díszített ereklyekendők Ivan Sczyrski csernyigovi mester antimenzionjai nyomán terjedtek el, melyek közül az elsőt

1694-ben Adrian moszkvai ortodox pátriárka számára készítette. A megrendelői által „frjág” azaz talján stílusúnak nevezett grafikái a történeti *Sírba tetel* kompozícióit ábrázolják, melyeken a korábbi antimenzionokhoz képest számos változtatást végrehajtott, például változtatott az alakok sorrendjén, a passiót nyugati csendéleti jellegű kompozícióival és kora barokk ornamentikával egészítette ki. A kompozíciónak széles körben másolói akadtak. Sczyrski korábbi metszeteinek – Zacharia Kornilovics perejaszlavi püspök, Ioann Maksymowycz csernyigovi pátriárka és Joasaf Krokowski kijevi metropolita antimenzionjainak – elemeit ötvözi datálás és mesterszignó nélkül Atanazy Szeptycki lvivi püspök 1724-ben kiemelkedő színvonalon készült antimenzionja (Ткачук, 2018, 68. kép).

Blazsovsky György munkácsi püspök antimenzionja mind kompozíciójában, mind figurális részleteiben Atanazy Szeptycki már kijevi metropolitaként kiadott antimenzionját követi, amelynek ikonográfiája egy sokkal képzetlenebb mester 1730 körül készült, kissé darabos stílusú munkája. Mivel Blazsovsky Györgyöt épp Atanazy Szeptycki szentelte püspökké, ennek kapcsán történhetett az antimenzion megrendelése, amelynek dedikációs formulájában az 1740-es évek első három számjegye szerepel. A jurisdikciós szövegformula tömörebb a korábbiaknál, a főpapot agni (agnusi címzetes püspökként), munkácsi és máramarosi püspökként, illetve apostoli vikáriusként említi. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1994, 45–56.

Puskás, 2008, 205–206.

III.2.5. Olsavszky Mánuel püspök (1743–1767) antimenzionja

Kat. III.43.

1743, ismeretlen mester
vászon, rézmetszet
38 × 44 cm
Nagy Szent Bazil-rend gyűjteménye,
Máriapócs,
Itsz. 2017.37.2.

Az antimenzion kompozíciójában és ikonográfiájában ugyanabba a csoportba tartozik, mint az Olsavszky Mánuel elődje, Blazsovszky György munkácsi görögkatolikus püspök által Galíciából hozatott ereklyekendők. Központi jelenete a *Sírba tétel*, amelynek háttérében Krisztus üres keresztfája áll a passióra emlékeztető eszközökkel, az ostorral, a vesszőköteggel, az odatámasztott nádszálra tűzött szivaccsal és lándzsával. Az előtérben zajló jelenet – ahogy a 17. századi, evangéliumi eseményeken alapuló, azaz történeti *Sírba tétel* kompozíciójú antimenzionok – valójában három ikonográfiai típust foglal magában. Az üres keresztfa a *Levétele* utal, az alatta álló síró és kezüket tördelő szomorúkodók, János evangélista, az Istenszülő és Mária Magdolna a *Siratás*-jelenet szereplői, a Krisztus halott testét tartó Nikodémus és Arimateai József magát a *Sírba tétel* jelenítik meg. Ahogy a korábbi évszázad antimenzionjain, az ereklyekendő négy sarkában evangélisták láthatók, akik révén az események már az *Örömhír* kontextusába kerülnek. Ebben az összefüggésben a kompozíció túlmutat a történeti időn, és a szentségi időhöz kapcsolja a Krisztus megváltó áldozatának képi megjelenítését. Az ikonográfia az antimenzionon végzett liturgikus megemlékezéshez kapcsolódva az eucharisztikus Krisztust láttatja. A jelenetben

ábrázolt síri lepelbe burkolt Krisztus pedig az antimenzion sajátos szerepére is utal.

A két középső medalionban megjelenített passiójelenetek a nyugati *arma Christi* kompozícióra emlékeztetnek. A mester ugyanakkor elhagyta a Mária szívéből kiálló tűr nyugati ikonográfiai motívumát. Az antimenzion részletgazdag, finomabb rajzú, mint Blazsovszky püspöké. A formák térbeliségét festői jellegű tónusozás hangsúlyozza, ami az ismeretlen mester magasabb képzettségére utal. Olsavszky Mánuel püspökké szentelése már a máriapócsi templomban történt a fogarasi püspök közreműködésével. Bár nem zárható ki, hogy antimenzionját Galíciában készítette – az ottani rézmetszők közismertsége miatt –, erre utaló jelek eddig nem kerültek elő. Az antimenzionon a hagyományos feliratok olvashatók, amelyek között Olsavszky Mánuel rossei (rhosusi címzetes püspökként), munkácsi és máramarosi püspökként, apostoli vikáriusként és császári tanácsosként szerepel. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 1994, 45–56.

Puskás, 2008, 206–207.

III.2.5. Bacsinszky András püspök (1773–1809) antimenzionja

Kat. III.44.

1773, Johann Ernst Mansfeld
vászon, rézmetszet
41,5 × 48 cm
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 2017.2.1.

A Munkácsi Egyházmegyében Blazsovszky György püspök (1738–1742) antimenzionja révén egy galíciai eredetű, összetett ikonográfiai program szerint tervezett, dekoratív barokk antimenzion-típus honosodott meg. Az előképhez utódai is ragaszkodtak, így Olsavszky Mánuel (1743–1767), majd Bradács János püspök is (1768–1772) ezt a mintát követték ereklyekendőik készítettésekor (Ошуркевич, 2013, 367). Nem tér el ettől a gyakorlattól antimenzionja megrendelésekor Bacsinszky András munkácsi görögkatolikus püspök (1773–1809) sem. A bécsi Hofburgban felszentelt püspök, kiépülő új, nyugati irányú kapcsolatait kamatoztatva, osztrák mestert kért fel az antimenzionduc elkészítésére. Az ereklyekendő a megadott, immár hagyományosnak tekintett mintát követi, csupán kivitelezése finomodott tovább. A központban a *Sírba tétel* összetett történeti jelenete áll, közvetlen elődei antimenzionjait követve: a Krisztus halott testét tartó Nikodémus és Arimateai József között három sirató alak áll, a középpontban az Istenszülő Mária, mellette kétoldalt Szent János evangélista és Mária Magdolna. A háttérben az üres golgotai kereszt emelkedik a passió tárgyaival. A korábbi antimenzionok akantuszleveles, füzéres kereteit klasszicizáló késő barokk, füzérekkel kiegészített akantuszos kagylós keretek váltották fel. Ezekben viszont változatlanul a négy evangélista félalakja és a passiójelvények kompozíciói láthatók. Az antimenziont hagyományos feliratozás kíséri, amely Bacsinszky Andrást munkácsi püspöknek és császári-királyi tanácsosnak nevezi meg, az ereklyekendőn a mester nevét és a készítés időpontját is feltüntették a jobb alsó sarokban: „J. Mansfeld Sculp. Viennae 1773”. (P. B.)

Irodalom

- Puskás, 1994, 45–56.
Puskás, 2008, 206–207.
Puskás, 2010b, 685–694.

III.2.5. Miklósy István püspök (1913–1937) antimenzionja

Kat. III.45.

Z. Szalay Pál (1891–1975)
fémducrról készült magasnyomású nyomtat, vászon
37,5 × 50 cm, dúc mérete: 29,2 × 41,1 cm
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 2015.264 (C 48).

A hajdúdorogi görögkatolikus egyházmegye első püspöke kinevezése után ereklyekendőjeként először elődje, Firczák Gyula munkácsi püspök (1891–1912) antimenzionját használta kisebb átalakítással. A Firczák-ereklyekendőt Mansfeld 1773-as metszetének felhasználásával készítették, kiadásában Bobulszkij Anton (1877–1951) ungvári újságíró, író és könyvkiadó működött közre. A korábbi évszázadok barokk antimenzionjainak hagyományos elemeit felhasználó kompozíciók sorában ez volt az utolsó. A metszeten két szignó is szerepel, Mansfeldé a jobb alsó sarokban, a felújításkori szignó a bal alsó sarokban: „A. Бобульскій 1905”. A kompozíció Krisztus sírba tételét ábrázolta öt mellékalakkal és a háttérben a keresztfával, oldalt medallionokban a négy evangélistával és a passió eszközeivel. Az antimenzion alsó részén található ráragasztott négyzetes mezőben magyarul volt olvasható a dedikációs formula: „Megszentelte: MIKLÓSY ISTVÁN HAJDÚDOROGI PÜSPÖK 1916. ÉVI ÁPRILIS 20-ÁN NAGYCSÜTÖRTÖKÖN”.

1926-ban a hajdúdorogi püspök Z. Szalay Pál (1891–1975) festőt és grafikust bízta meg új antimenzion nyomódúcának elkészítésével. Az ábrázolás a *Levétel a keresztről* és a *Siratás* ikonográfiáját ötvözi. A lemetszett sarkú fekvő négyszög képmező előterében, a jelenet főtengelyétől kissé balra az Istenszülő látható, amint fia halott testéhez hajol. Balról Evangélista Szent János támasztja meg Jézust, jobbról a Megváltó lábát az őt sirató Mária Magdolna karolja át.

Az aszimmetrikusan komponált jelenetet sziklák keretezik, a háttérben fénykörtől övezett kereszt jellegű motívum, „IC XC” betűkkel, melyből a keresztfára emlékeztető fénynyaláb vetül le. A képmezőt görög nyelvű felirat keretezi. Az antimenzion négy sarkában, nyolcszög mezőkben az evangélisták félalakjai szerepelnek jelképeikkel: Máté, Márk, Lukács és János. A keret két oldalán, egy-egy keresztes mezőben, profilban ábrázolt angyalalakok láthatók, a fent és alul futó szalagok utólagos nyomtatott dedikációs feliratoknak adnak helyet. A Mintarajztanodát végzett művész Nagybányán (Baia Mare) és Rómában képezte tovább magát, a dúcot a korszak általános egyházművészeti ízléséhez igazodva faragta ki. A kompozíció és a keretmezőket kiegészítő díszítőmotívumok eklektikus képet mutatnak. (P. B.)

Irodalom

Kasinec, Edward – Struminsky, Bohdan A.: *Byzantine-Ruthenian antimensia in the Episcopal and Heritage Institute Libraries of the Byzantine Catholic Diocese of Passaic*, Passaic, 1981, 30–31, kat. 31 (Miklósy püspök első antimenzionja téves mesternévvvel).

III.2.5. Kocsis Fülöp püspök antimenzionja

Kat. III.46.

színes terv: Maklár Teréz, 2011, vegyes technika,
akvarellpapír

tipográfiai nyomtatás, selyem

45 × 54,5 cm

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 2020.2.69.

Az antimenzion olyan liturgikus tárgy, amely funkciójában és ábrázolásával a nagypénteki síri leplek hagyományát követi. A hajdúdorogi püspökök sorában elsőként Kocsis Fülöp püspök adott megbízást olyan ereklyekendő megtervezésére, amely mind ikonográfiai szempontból, mind felirataival ezt a tradíciót követi. A fekvő formátumú képmezőben Jézus sírba tételének szimbolikus változata látható, amelyben nem az evangéliumi elbeszélés történeti szereplői, hanem két angyal helyezi a sírba Krisztus testét. A kompozíció a Szent Liturgia Nagybemenetének ikonográfiájához kapcsolódik, amelyben a mennyei angyali karok szereplőinek fontos szerep jut. A *Sírba*

tétel szimbolikus változata elsőként Mogila Péter antimenzionján szerepelt (1630-as évek). Az ikonográfia összecseng azzal a „Dicsőség királya” típusal, amelyet szintén használtak ugyanabban az időben a Kárpátok vidékén, a lucki püspökségben, ahol a sírban álló Krisztus körül két angyal van. Mindegyik típus középpontjában a keresztről levett Krisztus-test előtti hódolat van, így az esemény szimbolikus, liturgikus, eucharisztikus vonatkozását emeli ki.

Az antimenzion tervét Maklár Teréz grafikusművész, ikonfestő készítette el. Első rajzvázlata még négyzetes formátumú volt, ennek átkomponálásával született a jelenlegi változat. A fekvő formátumú képmező kompozícióját két központi tengely határozza meg. A függőleges tengelyben a jelenetet tagoló üres keresztfa áll, az antimenzionok legősibb eredetű motívuma, amelyet évszázadok óta a szenvedéstörténet eszközei egészítenek ki, a szivacs és a lándzsa. Felirata a feltámadásra utal: „IC XC NIKA”. Az ábrázolás

vízszintes tengelyébe került Krisztus teste, a két szimmetrikusan ábrázolt angyal háromszöget alkotva hajol fölé. A fordított perspektíva szabályai szerint megfestett szarkofág jelzi, hogy a jelenet fókusza a szemléltető irányul. A környezet és a háttér ikonikusan van ábrázolva: az előtér és a háttér között a jeruzsálemi fal síkja húzódik, előtte a Golgota stilizált sziklás ormai, hátul egy-egy épület motívuma, a jobb oldali centrális formájú a jeruzsálemi Szent Sír-templomot idézi meg. A kompozíció négy sarkában, egy-egy négyzetes képmezőben, az antimenzionok évszázadok óta hagyományos további szereplői láthatók, az evangélisták, akik itt mellképesen vannak ábrázolva, egyénített vonásokkal: Szent Máté, Márk, Lukács és János, kezükben írástekerccsel, illetve könyvvel. Az eredeti színes terv a nyomdai nyomtatnál pasztellesebb hatású volt. A négy sarokmező és a jelenet háttere mély kékeszürke, amelyen jól érvényesülnek a finom tónusú, tört rózsaszínek, visszafogott okkerek és a vöröses égetett sziéna meleg árnyalata, melyeket a szarkofág, a sírlepel és a környezet letompított, kékeszöld tónusozással modellált szürkéi ellenpontosnak. Az ikonfestő jellegzetes, egyedi festésmódjában az ikonos-grafikus felfogás és a térbeliségre finoman utaló tónusozás kapcsolódik össze. A jelenet alatt az antimenzionok hagyományos feliratának magyar nyelvű nyomtatott változata olvasható: „A LEGSZENTEBB ÉS ELEVENÍTŐ LÉLEK KEGYELMÉBŐL MEGSZENTELTETETT EZ AZ ANTIMENZION, VAGYIS SZENT OLTÁR, HOGY A SZENT LITURGIÁN BEMUTASSÁK RAJTA AZ ÚR TESTÉNEK ÉS VÉRÉNEK SZENT ÁLDOZATÁT, [kézírással kiegészítve] CSENGERÚJFALUBAN. MEGSZENTELTE KOCSIS FÜLÖP ISTEN KEGYELMÉBŐL HAJDÚDOROGI PÜSPÖK A KRISZTUS SZÜLETÉSÉTŐL SZÁMÍTOTT 2011. ÉVBEN, ÁPRILIS HÓNAP 21. NAPJÁN.” A képmézőt feliratsáv keretezi, a sarkokban bizánci keresztekkel, melynek szövege a húsvéti sírlepleken is olvasható. Az antimenzion eredeti akvarell mintáját 2012-ben Kocsis Fülöp püspök a Hajdúdorogi Egyházmegye alapításának centenáriuma alkalmából tartott római zárándoklata során XVI. Benedek pápának ajándékozta (vö. Zadubenszki–Szabó, 2012, 102). (P. B.)

(1)

18. század vége

vászon, olaj

98,5 × 150 cm

Nyíregyháza, Görögkatolikus

Egyházművészeti Gyűjtemény

Fehérré festett vászon, közepén a kiterített halott Krisztus fekszik. Fején, homlokán a töviskoszorú viselésétől, térdén és vállán a kereszt hordozása közben keletkezett, míg kéz- és lábfején a szegek, oldalán a lándzsa által ütött sebek véres nyoma látszik. Életlenségét nem csupán az Üdvözítő lehunytt szeme, hanem a test kihűlését jelző kékes árnyalata is megerősíti. Krisztus aranyos nimbuszában keresztcsárakba írva a megszokott görög betűk („O ΩΝ”), váll fölött nevének rövidítése („ΙΣ ΧΣ”) arany betűkkel írva. A lepel szélén fekete betűkkel a nagypénteki sírba tételi vecsernye végén, a plascsenyicával végzett körmenet alatt folyamatosan énekelt 2. hangú tropár egyházi szláv szövege olvasható:

(2)

„Az istenfélő József levevén a fáról a te legtisztább testedet, tiszta gyolcsba göngyölé, és illatos szerekkkel ellátva új sírba helyezé.” A négy sarkon egyszerű ornamentális motívum, szintén feketével festve. Ismeretlen helyről és időben jutott a gyűjteménybe.

Egyházunk ősi hagyománya, hogy a szentsírban nagyszombat misztériumát a Krisztus siratását vagy a síri nyugalomban fekvő Üdvözítő halott testét ábrázoló, szőtt, hímzett vagy festett lepellel (epitaphiosz, plascsenyica) jeleníti meg, amelyet nagypéntektől a feltámadásig a szentsírra, húsvétól a mennybemenetel ünnepéig azonban az oltárra terítenek. A bizánci hagyományban a legszebb epitaphioszok a 14. századtól kezdve maradtak fenn, igen változatos ikonográfiával (halott Krisztus, siratás stb., ezekből válogatás: Woodfin, Warren: *Liturgical Textiles*, in: *Byzantium: Faith and Power [1261–1557]*, New York, 2004, 312–318). A Kárpát-vidék ruszinlakta területein, amelybe kulturálisan a Munkácsi Egyházmegye is tartozott, a legkorábbi fennmaradt darabokat a 17. század közepére datálják.

Ezek egyedül a halott Krisztust ábrázolják, néha sirató angyalok, azok közül is leginkább a kétszárnyú, barokk kerubok társaságában (vö. Marcinowska, Maria [ed.]: *Unter Deinen Schutz...: Ikonen von 15. bis 18. Jahrhundert aus den Polischen Karpaten/Under Your Protection... 15th–18th century icons from the Polish Carpathians* [NowySącz, 2005/06], 54, 108, kat. 5, Giemza, 2017, 486–487).

A Munkácsi Egyházmegye területén 18. századinál korábbi darabról nincs tudomásunk. Levéltári forrásokból tudható, hogy Spalinszky Mihály festőnek 1781-ben az ungvári székesegyház pénztárából egy plascsenyicéért is fizettek, néhány év múlva talán erről a darabról emlékeznek meg a templom leltárában (Terdik, 2014a, 107, 269). A Nyíregyházán őrzött sírlepelhez nagyon hasonló, minden bizonnyal ugyanettől a mestertől származó plascsenyicát őriznek az ungvári püspöki palotában is, amely állítólag a beregi Bilkéről (Білкі) származik (2. kép). A két Krisztus nagyon hasonló, a bilkei darab elegánsabb kivitelű, nemesebb anyagra készült, ezért nincs az egész háttér fehérre festve, hanem a megmaradt eredeti szövet veszi körül a festett alakot. A körbefutó liturgikus szöveg pedig nem feketével, hanem arannyal van festve, a négy sarkon még hatszárnyú kerubok is megjelennek. A készítés ideje a Krisztus lába alatti szöveg külső arany keretvonalára feketével írva olvasható: 1783. A festmények stílusa határozottan emlékeztet Spalinszky Mihályéra, így az is elképzelhető, hogy ez a két darab az ő munkája, de ha mégsem, akkor valamelyik – egyelőre pontosan nem azonosítható – követőjére gondolhatunk. (T. Sz.)

Irodalom

Puskás, 1996b, 31, kat. 74.

III.2.5. Feltámadt Krisztus

Kat. III.48.

18. század vége

fa, olaj

mag.: 71,5 cm, szél.: 36 cm (zászlórúd nélkül)

Restaurálás: Varga Ferenc, 2019.

Sárospatak, Szent Péter és Pál görögkatolikus templom

A feltámadt Krisztus fehér ágyékkendőben, széltől fútt vörös palástban áll, felemelt jobbával áld, baljában győzelmi zászlót tart. Háromnegyedes profilban ábrázolt arca körül arany dicsfény. A kép érdekessége, hogy a figura körül van vágva. A fatábla hátoldalára fatámasztékot illesztettek.

Az ilyen típusú *Feltámadt Krisztus*-ábrázolások minden bizonnyal azokat az egyező témájú szobrokat imitálják, amelyeket a római katolikusok használnak a feltámadási körmeneteken, s helyeznek el az oltáron egészen a mennybemenetel ünnepéig. A szoborkompozíció kétdimenzióssá alakításával a bizánci rítus hagyományainak kívántak megfelelni. A sárospataki példány a mai magyar anyagban egyedülálló, bár más településekről is van adatunk ilyen típusú képek használatára, de azok jóval későbbiek. Ez a képtípus a Kárpátok túloldaláról, a lengyel fennhatóság alatt élő görögkatolikusoktól szivároghatott be, az ottani muzeális gyűjteményekben sokkal több ilyen, 18. századra datálható emléket őriznek (pl. Sanok, Muzeum Historyczne). Akár még az itt bemutatott példány is származhat importból. (T. Sz.)

III.2.5. Sírlepel (plascsenyica)

Kat. III.49.

1858

vászon, olaj

79 × 125 cm

Restaurálás: Seres Tamás (Erdős Alexandra, Márk Zsófia, Mogyoróssy Fanni, Szabó Tamás, Szalai Veronika közreműködésével), 2016.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 1999.113.

A sírlepel festett oldalán sötétbarna háttér előtt, felhajtott szélű fehér leplen a halott Krisztus teste nyugszik: végtagjai rendezettek, sebei a kéz- és lábfején, oldalán, illetve térdén megtisztítva jól láthatók, hosszú barna haja vállára omlik, sárga dicsfényén a keresztformába írt görög betűk („a Létező”) olvashatók, ágyékkendője okker és sárga, jobb lábánál a véres töviskoszorút és a három vasszeget is elhelyezték. A lepel peremén a jól ismert tropár („Az istenfélő

József...”) egyházi szláv, sárga betűkkel írt szövege fut körbe. A képoldalt eredetileg egy fémfonalas szalag is keretezte.

A lepel hátsó, fehér bélésvásznán tintával írt felirat olvasható: „E Sz: Kép /Plascsenicza/ Vevődött álól írott által 1858. évben Aprilis 14. egy szentség takaróval együtt saját pénzén. Ily[kó] György akkori Lelkész Madán.” Ez alapján egyértelmű, hogy a sírleplet a nyírmadai parókia akkori adminisztrátora, Ilykó György adományozta a templomnak, egy szentségtakaróval együtt (amely talán cibóriumtakaró lehetett). A nyírmadai parókiát 1753-ban alapították, első fatemploma is ekkor épült a hívek költségén. A jelenleg is fennálló – igaz, később többször átalakított –, Szent Miklós püspök tiszteletére szentelt téglatemplom építése az 1840-es években kezdődött, a munka sokáig elhúzódott, jelentős állami támogatással csak 1858-ra készült el. Feltehetően az épület befejezése vagy ahhoz közeli állapota sarkallta arra a helyi lelkipásztort, hogy ő is hozzájáruljon a kész épület liturgikus felszereléséhez. Ilykó György a Munkácsi Egyházmegye sematizmusából kigyűjíthető adatok szerint 1845-ben már Nagymada mezővárosban – ahogyan akkoriban hívták a települést –, a parókia adminisztrátoraként szolgált. A plascsenyica adományozása után alig másfél évvel, 1859. november 15-én, negyvenegy éves korában, papságának tizenhetedik évében gutaütésben (apoplexia) itt hunyt el.

Az adományozási felirattól nem derül ki, hogy mennyiért, hol és melyik festőtől vette meg a leplet. Feltételezhető, hogy valamelyik közeli városban tudta a festményt megrendelni. Ebben az időben Szatmárnémeti számított a környék jelentős gazdasági központjának, ahonnan több festő működésére is vannak adataink. Egyébként éppen a szatmárnémeti Szent Miklós-templomban is fennmaradt egy viszonylag korai, 1876-ból származó sírlepel, amely stílusában nagyon szoros kapcsolatot mutat a nyírmadaival, bár az fehér selyemre készült, és a test alá festett lepel másképp is van komponálva, felirata sem szláv, hanem magyar nyelvű (Terdik, 2014b, 116), de a két lepel festője feltehetően azonos lehetett, noha egyelőre nem tudjuk pontosan, ki volt. (T. Sz.)

Irodalom

Seres Tamás – Terdik Szilveszter: Egy régi plascsenyica Nyírmadáról, *Görögkatolikus Szemle*, 29(2018), 5. szám, 16.

III.2.5. Sírlepel

Kat. III.50.

20. század eleje
vászon, olaj, aranyozott
109,5 × 90 cm

Restaurálás: Fekete Dóra, 2020.

Sajószöged, Az Istenszülő születése görög-katolikus templom

A szokásostól eltérő kompozíció: egy üres kőszarkofágba fehér lepedőn Nikodémus és Arimateai József engedi le a halott Krisztus testét. A háttérben a keresztfá, hozzátámasztva a keresztre tett lándzsza és a nádszálat tartó szivacs. A négy sarokban az evangélisták háromnegyedes beállítású álló alakja. A keretsávokban a szenvedéshez kapcsolódó különböző eszközök láthatók még.

Ilyen típusú plascsenyicát a 20. század elején a budapesti Réty és Benedek Műipari Intézet kínált az egyházközségeknek, feltehetően Sajószögeden is tőlük szereztek be. A cég termékkatalógusában három kivitelezési módban, ennek megfelelően különböző árkategóriákban kínálták, s fametszetes képét is közölték. Ez a példány a középső típusnak felel meg: „Vászonra, olajfestéssel művészileg festve, aranyalapra festve, a szélek négyszeresen aranyozott paszománttal szegve – K 110-től K 120-ig.” (A Réty és Benedek Műintézet katalógusa, 1915 körül, töredékes példány, 58, 509. számú tétel; Magángyűjtemény). A festmény stílusa már eltér a Műintézet által forgalmazott késő nazarénus stílusú szentképektől; úgy tűnik, hogy ennek festőjét jobban megérintették a 19. század realistább felfogású művészeti irányzatai. (T. Sz.)

Sírlepel (plascsenyica)

Kat. III.51.

1991, Puskás László
kazeines olajtempera, vászon
80 × 125 cm
Felsőzsolca, Az Istenszülő elhunytá görög-katolikus templom

A képmező két egyező méretű sávból áll. Az alsó a ravatalon fekvő halott Krisztus-testet ábrázolja, szinte felülnézetben. A felső sávot a *Sírba tétel* kompozíciók szokásos történeti figurái töltik ki, félalakosan, mintegy a ravatal mögött állva: baloldalt az Istenszülő Mária és a sirató asszonyok, középen – a háttérrel felező üres kereszt előtt – János evangélista, jobbra Arimateai József, egy tanítvány és Nikodémus a létrával. A festett kereten a nagypénteken énekelt tropár magyar szövege olvasható.

A kompozíció belső rendjét a színfoltok kiegyensúlyozottsága erősíti: János cinóber palástja a középpontban, kétoldalt két sötétebb, bordó folt, hátul a cinóber és a sötét olajzöld kontrasztja. Az arcok, a kezek az aranyoskereszt háttér tónusába illeszkednek. A legvilágosabb folt, a fehér vászon Krisztus alakját emeli ki. A nézőpontok különbsége, az eltérő síkok a ravatal oltár mivoltára utalnak. A festésmód síkszerű, grafikus módon kifejezett forma- és térhatásokkal a lényegi formák ábrázolására törekszik.

A nagypénteki sírlepel Vatamány Albert parókus rendelte meg a felsőzsolcai görögkatolikus templom belső festéséhez kapcsolódóan, amelynek boltozati figurális falképeit, a falak és tagozatok eredeti színterveit szintén Puskás László készítette 1991-ben.

Puskás László több hasonló kompozíciójú plascsenyicát festett az 1990-es években, hazai és külföldi görögkatolikus templomok számára magyar és ukrán nyelvű felirattal. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 2020, kat. 245.

III.2.5. Sírlepel (plascsenyica)

Kat. III.52.

20. század vége

szöveg: Lázár Edit, rajzvázlat: Puskás László

gyapjú, selyem; szőtt

80 × 115 cm

Tihany, bencés apátság

Sokalakos kompozíció, az előtérben a képmező felét kitöltő halott Krisztus ábrázolása, fölötté a középtengelyben az őt sirató Mária és két asszony, a középtengelyben elhelyezett kereszt előtt János apostol, majd Arimateai József és Nikodémus, illetve egy létrát tartó szakállas férfi tűnik még fel. A kereten a megszokott tropár szövege fut körbe, a sarkokban az „IC / XC / NI / KA” („Jézus Krisztus győz”) felirat van elhelyezve.

A kompozíció Puskás László rajzvázlata alapján készült. Legközebbi változata egy 1994-ben festett, Puskás László monogramjával ellátott, ma nem beazonosított helyen lappangó festett plascsenyica (Puskás, 2020, kat. 247.). A szövött technikával készült síri lepel kékeken alapuló hideg színpalettája, a sötét-világos hatások Puskás Lászlótól eltérő alkalmazása, a figurák tekintetének fehérrel történő kiemelése arra utal, hogy a színes kartont a kárpit

készítője dolgozta ki, vagy Puskás László művét ismerve nagymértékben átalakította, azaz csak előképként használta.

Kiss Domonkos OSB megrendelésére a budapesti Bencés Tanulmányi Ház Szent Szabina-kápolnája számára készült, majd innen került Bakonybélen át Tihanyba. Ez a lepel kivitelezésének, valódi szőtt kárpit mivoltának köszönhetően egyedülálló a hazai anyagban. (T. Sz.)

Irodalom

Terdik, 2012, 6, 21.

III.2.5. Sírlepel (plascsenyica)

Kat. III.53.

2014, Szekeres Erzsébet
vászon, pamut-, gyapjú- és fémfonalak;
hímzett, varrott
105 × 147 cm
Gödöllő, Szent Kereszt felmagasztalása
görögkatolikus templom

Krisztus siratása sokalakos kompozícióban: a sziklára, fehér lepelre fektetett halott Üdvözítőt édesanyja magához szorítva siratja, arcuk összeér. József és Nikodémus azonban Jézus karját és a lábát igyekezik csókkal illetni, a háttérben János apostol és öt asszony szemléli a drámát. A középtengelyben a kereszt magasodik a szenvedés eszközei közül a lándzsával és a nádszállal, a Nap és a Hold, illetve egy-egy kétszárnyú kerub lebeg a két oldalán, a kompozíció előterében pedig két angyal tart egy fehér leplet. A négy sarokban a négy evangélista medallionportréja, a körirat a megszokott tropár szövege.

A gödöllői új templomot 2011-ben kezdték építeni, ünnepélyes felszentelését Kocsis Fülöp hajdúdorogi püspök végezte 2014. szeptember

14-én. A sírleplet az alkotó, Szekeres Erzsébet textilművész ajánlotta fel a templom számára.

A sírlepel képét a Magyar Posta 2017. március 6-án a húsvét alkalmából kibocsátott első napi bélyegére tette, a díszborítékon a lepel fényképét is reprodukálták, hátoldalán a műleírást is közzölték. (T. Sz.)

III.2.6. Az Eucharisztia színei – A proszforakészítés hagyománya a magyar görögkatolikus egyházban

Szabó Irén

A görögkatolikus egyházban az Oltáriszentség anyaga a tiszta búzalisztból készült kovászos kenyér és bor. Az átváltoztatott szent adományokból a hívek máig két szín alatt részesülnek. Ennek hagyománya az ókeresztény gyakorlathoz nyúlik vissza, amikor a közösség tagjai vitték a kenyeret, bort és olajat a communióhoz, és ezekből a felajánlásokból a szolgálattevő kiválasztotta a kenyértöréshez a legmegfelelőbbet, a többit pedig közös agapén fogyasztották el. A kereszténység korai századaiban a közösség igénye szerint, annak teljes részvételével végezték az eucharisztikus liturgiát.

A nyugati egyházban használatos kovásztalan kenyér a Karoling-korban az ószövetségi iratok újrafelfedezésével kezd elterjedni. A kovásztalan kenyér használata az örményeknél már a 6. századtól szokásban volt. A 8–9. századtól a nyugati egyházban a mise végzése fokozatosan elválik a közösségtől, és klerikus cselekménnyé alakul. A liturgikus nyelvhasználat és a magánmise gyakorlatának elterjedésével kialakul az egyházi közösségtől független misézés gyakorlata.¹ Ahogy a mise *communio*jellege elhalványult, a hívek áldozása fokozatosan csökkent. Ezzel párhuzamos folyamat volt a két szín alatti áldozás elmaradása, és az ekörül kialakult teológiai viták,² amelyek a figyelmet az eucharisztikus színek közül a kenyérré és annak anyagára irányították. Ezeknek az évszázadoknak súlyos vitája a keleti és nyugati egyház között a kovászos vagy kovásztalan kenyér használatának kérdése. A lyoni zsinat (1274) elfogadja és kimondja a kovásztalan kenyér használatát a szentmise során a nyugati egyházban. A fennálló vitát 1439-ben a firenzei zsinat zárta le.³ A firenzei uniós zsinat kimondta, hogy az ostya és a kovászos kenyér egyaránt érvényes

anyaga az Oltáriszentségnek. A zsinati határozat az egységtörekvések jegyében egy évszázadok óta létező kettős gyakorlatot emelt a közös érvényesség szintjére.⁴

Az oltárra kerülő kenyér készítésének, kiválasztásának egészen az ókeresztény korig visszanyúló sajátos tradíciója van. A hétköznapi étkezésre használt kenyértől formájában, készítési módjában és körülményeiben fokozatosan különült el. Az a tény, hogy az ember mindennapi anyagi világának egy darabja, a kenyér az oltárra kerülve, átváltoztatás által Krisztus testévé válik, meghatározza ennek a kenyérnek a készítési módját is. A majdani szentség ereje visszahat a készítés mikéntjére, azt kiemeli, elkülöníti a hétköznapi formáktól.

Az elkülönítés egyik formája a kenyér jelölése. Korán kialakult a jelölés gyakorlata. Kezdetben csupán egy kereszttel jelölték meg az áldozati kenyeret, majd a későbbi századokban összetett információkat hordozó pecsétet nyomtak sütés előtt a tésztára.

A 2. és 3. század folyamán vált elterjedté az a szokás, hogy a kereszt jelét metszették bele a sütés előtt a tésztába, vagy a görög ábécé X betűjét. Ezek a „*panes decussati*”, vagyis „kereszttel ellátott kenyerek” voltak az előzményei a később pecsétnyomóval megjelölt oltárkenyereknek.⁵

Egyes írásos források szerint már a 4. századtól, mások szerint a 7. század végétől, a 8. század elejétől kezdődően már nem egyszerű kenyeret, hanem proszforát (προσφορὰ), felirattal ellátott kenyeret használtak.⁶

A teológiai, egyház- és liturgiátörténeti forrásokat megerősítik a tárgytörténeti és régészeti kutatások is. A korai pecsétnyomók tanúsága szerint a pecséteteknek már az 5. századi korai

¹ Szabó, 2012, 181–182.

² A konstanzi zsinat (1415) elveti a laikusok két szín alatti áldoztatását.

³ Cabié, Robert: L'Eucharistia, in: Aime Georges Martimort (red.): *La Chiesa in Preghiera: Introduzione alla Liturgia*, Brescia, 1993, 161. Köszönöm Gyurkovics Miklósnak, aki e kötetet ajánlotta, és a témához kapcsolódó részt lefordította számomra. Verbényi István – Fűzes Ádám: *Liturgika, II. év: Az Eukarisztiát ünnepeljük*, Jegyzet, Magyar Liturgikus és Egyházzenei Intézet, Budapest, 2002. Online elérés: <https://penta.hcbc.hu/kantorkepzo/jegyzet/jlit2.htm> (letöltve: 2019. március 29.).

⁴ Szabó, 2012, 200–202.

⁵ Preda, Nicolae: *Az Isteni Liturgia és az Eucharisztia gyakorlata a Román Orthodox Egyházban, különös tekintettel az Eucharisztiaiban használt kenyérré*, Eucharisztikus Tudományos Konferencia, Esztergom, 2018. november 27–29. Az előadás online elérhető változata: http://tar.eucharisztikuskongresszus.com/Eucharisztikus_tudomanyos_konferencia_2018/Eloadasok_szoveg/Preda_magyar.pdf (letöltve: 2019. március 7.).

⁶ Uott.

és késői bizánci gyakorlatban változatos formái alakultak ki.⁷ A kenyérpecsétnyomók a kereszténység előtti korokban és a kereszténységen kívüli kultúrákban is ismertek voltak, de a keresztény oltárkenyér-pecsétnyomók felirat és ikonográfia alapján könnyen beazonosíthatók a régészeti leletekben és a múzeumi gyűjteményekben.⁸ E pecsétformák, feliratok és minták közül több egészen napjainkig tovább él, s a különböző ortodox és görögkatolikus egyházakban máig használják az oltárra kerülő kenyér megjelölésére.

A proszfora-pecsétnyomókból egyedülálló nagyságú gyűjtemény található a Máramarosszigeti Néprajzi Múzeumban (Sighetu Marmatiei, Museul Etnografic).⁹ A kilencvenhárom darabos gyűjteményből közel harminc kiállításon is megtekinthető. A 20. század közepén Victor Pop gyermekorvos és Mircea Antal görögkatolikus pap gyűjtőmunkájának köszönhetően maradt meg ez a népművészeti szempontból is gazdag tárgyegyüttes. Az oltárkenyér-pecsétnyomó (*pecetar, prescurnicer*) a romániai Máramarosban a faragó népművészet sajátos tárgyává vált.¹⁰ A halotti megemlékező liturgiára az érintett család ajánlotta fel az áldozati kenyeret, amelyet többnyire mindenki a saját pecsétnyomójával készített el. A gazdag tárgyi anyag fennmaradását a 20. századig segítette ez a népi gyakorlat.

Magyarországon a Néprajzi Múzeum gyűjteményében tíz darab proszforapecsételőt őriznek „kenyérpecsételő” néven leltározva. Ebből öt darab online katalógusban is megtekinthető.¹¹ A 21. század első éveiben begyűjtött darabok a 19. század végén, a 20. század elején készültek,

és a 20. század végéig használatban voltak.¹² Felirata mindegyiknek a hagyományos Krisztus-monogram: „IC XC NIKA”.

Az oltárra kerülő kenyér készítésének a magyar görögkatolikus egyházban szokásos szabályairól, előírásairól, a hozzá kapcsolódó szokásokról eddig még nem végeztek kutatásokat. Az egykori Munkácsi Egyházmegye területére vonatkozóan a kánoni vizitációk jegyzőkönyvei és a püspöki körlevelek egyaránt tartalmazhatnak az oltárkenyér készítésére, használatára vonatkozó adatokat már a 18. század elejétől kezdődően. A 18–19. századból több olyan levéltári forrás is rendelkezésünkre áll, amely a proszfora készítéséről közvetlen vagy közvetett adatokat tartalmaz. Ezekből két forráscsoportot tekintettem át, illetve használok fel. Kopcsay János hajdúdorogi parókus 1780–1781-ben a dorogi főesperesség alsószabolcsi esperesi kerületeiben végzett kánoni látogatásának jegyzőkönyveiben tizenkilenc parókia felmérése során kérdeztek rá a proszforakészítésre.¹³ A másik forrást a Pócsi Elek munkácsi püspök (1816–1831) szolgálata idején végzett Szabolcs vármegyei kánoni látogatások jegyzőkönyvei¹⁴ jelentik.

Az oltárkenyér elnevezése

A kovászos oltárkenyér elnevezése a magyar görögkatolikus egyházban: proszfora, ez a görög *proszpherein* igéből kapta a nevét, melynek jelentése: felajánlás. A népi nyelvhasználatban több szóváltozata is kialakult: *proszkura, proszkurka, proszkuja, praszcula, paszkula, preszkura, peszkurki*. A népnyelv megalkotta a *papkalács*,

⁷ A British Múzeum online katalógusa harmincnegyzet pecsétnyomót közöl a gyűjteményéből, amelyben hét kora, illetve késő bizánci darab mellett két 19. századi bolgár és egy 20. század végi, Szíriából származó pecsétnyomó leírását és fotóját közli. Online elérés: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/search.aspx?searchText=bread+stamp&images=true&object=20185 (letöltve: 2019. március 11.). A téma alapvető irodalmának számít: Galavaris, George: *Bread and the Liturgy: The Symbolism of Early Christian and Byzantine Bread Stamps*, London, 1970. További tárgyismertetés: Galavaris, George – Hamman-Mac Lean, Richard: *Brotstempel aus der Prinz Johann Georg-Sammlung in Mainz, Heft des Kunstgeschichtlichen Instituts der Universität Mainz*, 3(1979).

⁸ Kakish, Randa: *Ancient Bread Stamps from Jordan, Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 14, 2(2014), 19–31.

⁹ Pop, Victor – Şainetic, Sabin: *Pecetarea maramureşene, Acta Musei Maramorosiensis*, 1(2002), 305–308.

¹⁰ Pop Romulus fotókkal illusztrált könyve elemzi a tárgy történetét, s elsősorban a népművészeti motívumokra helyezi a hangsúlyt. Feltételezése szerint Máramaros vidékén a középkorig visszanyúló hagyománya van a halotti megemlékezésre vitt kenyerek pecsételésének. A legrégebbi évszámú darab 1729-ből való. Pop, Romulus: *Glasul pecetarelor* (Biblioteca Revistei Familia), Oradea, 1993, 36.

¹¹ A legrégebbi meghatározható korú kenyérpecsételő Aranyosbányáról (Baia de Arieş) származik 1867-es dátummal, lásd: <http://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&kv=320822&nks=1> (letöltve: 2020. május 10.).

A többi darab is a mai Románia területéről való; a 19. század végén, a 20. század elején készültek, és a 20. század végéig használatban voltak. A 2000-es évek első felében kerültek a múzeum gyűjteményébe.

¹² Leírásukat lásd ebben a kötetben: Kat. III.54–56.

¹³ A vizitáció publikálatlan levéltári anyagát Terdik Szilveszter kutatta, és kollegiális figyelmességgel kigyűjtötte, latinból lefordította, majd rendelkezésemre bocsátotta a proszforakészítéssel kapcsolatos adatokat, amit ezúton is hálásan köszönök neki.

¹⁴ Nyirán – Majchricsné Ujteleki, 2017.

Jézuska kenyere, Jézuska-kenyérke, Jézuska kalácsa elnevezéseket is.¹⁵ A papság körében használatos (volt) az *oltárkenyér* megnevezés, egy 18. századi forrás áldozati kenyérnek nevezi.

A proszfora készítése helyben a parokiális közösségben történik, és csak meghatározott személyek süthetik. Éppen ezért lehetségessé vált, hogy a készítés folyamatában, módjában és a használt eszközökben feltárára és kutatásra érdemes változatosság és formálódó hagyomány alakuljon ki.

Tanulmányom a magyarországi görögkatolikus egyházban jelenleg élő, az Eucharisztia anyagául szolgáló proszfora készítéséhez kapcsolódó szokásokat tekinti át. Munkám a kevés számú írott forráson túl leginkább az interjúkészítéssel gyűjtött anyagra támaszkodik. Adatközlőim 90 százalékban tisztelendő asszonyok, görögkatolikus papfeleségek voltak. Arra kerestem a választ, hogy ki süthet proszforát, miből készítik, milyen eszközöket használnak, mi az elkészítés folyamata, s az elkészült proszforát miként használja a közösség.

Az évszázadok során megközelítően egységes, mégis figyelemre méltó helyi, egyéni változatokban gazdag gyakorlat alakult ki.

Ki süti a proszforát?

A magyar görögkatolikus egyházban a proszfora sütése máig többnyire a pap feleségének a feladata. Ezt erősítik meg a 18–19. századi forrásadatok is. Egy, a görömbölyi parókia állapotáról 1769-ben készült feljegyzés leírja, hogy „az áldozati kenyeret a pap felesége süti, a lisztet hozzá hol a pap adja, hol az egyház pénzből veszik, hol a hívek ingyen adják”.¹⁶ Jó száz évvel később, az eperjesi püspök 1877-es *canonica visitatiós* jegyzőkönyve már azt írja Görömbölyről, hogy „Az oltár-kenyér címén jár a papnak 188 liter (6 korec) búza ára az egyházpénztárból”.¹⁷

Kopcsay János vizitációja három esperesi kerület húsz parókiáját méri fel. Ezek közül Penészlekről nincs adat a proszfora készítéséről, Rácfejértön – ma Újfehértó – két parókia volt, rutén és román, eltérő gyakorlattal.

A felmért húsz parókiából tizenháromban a pap felesége sütötte a proszforát. Érkenézen (Voivozi)¹⁸ „a proszforákat egy meghatározott öregasszony süti, de azért más asszonyok is szoktak hozni”,¹⁹ Nagyállóban pedig „A proszforákat egy meghatározott özvegy süti a nép között összegyűjtött lisztből, amit [ti. a sütést] a parókus felügyeli”.²⁰ Kállósemjén esetében feljegyzik, hogy a parókus ebben a tekintetben nem elég gondos: „A proszforákat különböző nők szokták sütni, amit a parókus nem felügyel.”²¹ Ebből közvetve feltételezhetjük, hogy a proszfora készítésének megvoltak az elvárt követelményei, amit a parókus dolga volt betartatni. Ezzel elkerülhetők lehettek volna az olyan botrányosnak számító esetek, mint ami a rácfehértói (ma Újfehértó) román parókián történt: „a proszforákat itt különbség nélkül valamelyik asszony süti, ezért nem készítenek el mindent illően, ezenfelül az ő hibájuk miatt időnként nincs Szent Liturgia”.²²

A múltban és a jelenben is találhatunk példát arra, hogy a pap süti az oltárkenyeret. A mai magyarországi görögkatolikus egyházban bár előfordul, de nem ez az általános gyakorlat. Önálló vizsgálati téma lehet, hogy más országok görögkatolikus egyházaiban vagy az ortodox egyházban ennek mi a tradíciója. Kortörténeti sajátosság, hogy a szerzetesrendek 1950-es feloszlása után sok szerzetesnővér visszatért szülőfalujába, és ott a templomi szolgálat különféle feladatai mellett rájuk bízta a proszforasütést is. Ez volt a gyakorlat az 1960-as években Mándokon, egészen az 1990-es évekig Viszlón, Hajdúdorogon és Máriapócon is. Előfordult, hogy egyedülálló, özvegy pap esetében a közösség vallásos, idősebb asszonya sütötte a proszforát.

¹⁵ Bartha Elek: *Görög katolikus ünnepeink szokásvilága*, Debrecen, 1999, 21. Valamint: Bartha, 1982, 805.

¹⁶ Baán, 1996, 57.

¹⁷ Gyulai Éva: *A görömbölyi görögkatolikus egyház 1877. évi canonica visitatiója*, 2000, 216. kérdés. Online elérés: <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/gyulai.htm> (letöltve: 2020. február 18.).

¹⁸ A vizitáció időpontjában (1780) a Dorogi Esperesi Kerülethez tartozott.

¹⁹ „Prosporas pinsit senex foemina determinata: conferunt tamen reliquae mulieres ad Ecclesiam.” GKPL, IV–1–a, fasc. 5, no. 20.

²⁰ „Prosporas pinsit determinata Vidua, ex farina inter Populum colligi solita, cui rei Parochus invigilat.” GKPL, IV–1–a, fasc. 5, no. 20.

²¹ „Prosporas pinsunt diversae foeminae ex farina collata, non advigilante Parocho.” GKPL, IV–1–a, fasc. 5, no. 20.

²² „Prosporas hic indifferenter pinsunt quaecunque foeminae: ideoque nec debite praeparantur omnes: Sacrum insuper ob defectum earum subinde non est.” GKPL, IV–1–a, fasc. 2, no. 16.

A prozforasütést kitüntető feladatnak tekintette mind a közösség, mind pedig azok a személyek, akiknek ez volt a feladatuk. Az egyházi előírások mellett a közösség is megfogalmazhatott és érvényesíthetett elvárásokat a prozfora készítésével kapcsolatban.

Álmosdon²³ és Bedőn találkoztam azzal a gyakorlattal, hogy a prozforakészítést olyan buzgó, vallásos asszonyra bízta, aki a közösség tisztaságról és tisztátalanságról alkotott fogalmának és elvárásainak megfelelt. Csak olyan nő süthetett prozforát, aki nem élt házasságban, vagy özvegy volt, és életkorából fakadóan már biztosan elmaradt a menstruációs ciklusa. Így például Bedőn az újonnan odahelyezett pap fiatal felesége nem süthette a prozforát, hanem egy özvegy tanítónő végezte ezt a feladatot.²⁴ A tisztaság és tisztátalanság ilyen archaikus képzeleteinek fennmaradását segíthette a korábbi egyházi szabályozások tovább élése is. A szomszédos Zsáka település fiatal román ortodox papját kérdeztem az oltárkenyér készítéséről. Nekik a szemináriumban (Nagyváradon) azt tanították, hogy a papnak kell sütnie a prozforát. A sütés napján böjtöt kellett tartani, és tartózkodni a házaselettől. További anyaggyűjtés tárgya lehetne annak a vizsgálata, hogy ezeknek a román etnikus hátterű görögkatolikus közösségeknek a szokásvilága hogyan kapcsolódik a szomszédos Nagyváradi Egyházmegyében – amelyhez egykor ők is tartoztak – elterjedt szokásokhoz, és a Magyarország más görögkatolikus közösségeiben tapasztalható szokásoktól eltérő gyakorlat mennyiben függ össze az eltérő etnikai háttérrel. Az 1780-as Kopcsay-féle vizitációs iratok tanúsága szerint Rácféjértón a rutén parókián a pap felesége, míg a román parókiához tartozó közösségben „különség nélkül valamelyik asszony süti” a prozforát.

A recens anyag adatai azt erősítik meg, hogy a prozforakészítés elfogadottan a papfeleségek feladata, szórványosan fordul elő ettől eltérő gyakorlat. Az arányokat, a készítés módját, körülményeit, eszközeit a papfeleségek örökölték tovább évszázadokon keresztül. Az egyik

nagy hagyományszál a többgenerációs papcsaládokban átörökített tudás, ahol a nagymama, az anya és a lánya akár két évszázadon keresztül folytatott egy tradíciót. Az ezekben a családokban házasság révén bekerülők átvették, megtanulták az előtük járó papnégenerációtól a prozforakészítés módját. Az egyik tisztelendő asszony elmondta, hogy amikor már tudta, hogy papfeleség lesz, elment a nagymamához, aki szintén az volt. Ő mutatta meg neki a prozforasütést, és tőle kapta a pecsétnyomót. A tisztelendő asszony nagymama így bocsátotta útjára: „Fiam, ne felejtsd el, első dolog a vizitelés, második a prozforasütés!”²⁵ Gyakori, hogy a szintén papfeleség anyós tanítja meg erre a menyét. A nem papcsaládból származó leány bizalommal fordulhatott a saját parókusa feleségéhez. Előfordul, hogy a papfeleség a férjétől tanulta a prozforakészítést. A prozforasütés elsajátításának nem voltak és most sincsenek intézményes formái. Visszaemlékezések szerint már az 1980-as években voltak olyan papszentelési lelkigyakorlatok, amelyek során a leendő papfeleségek felkészítésének a prozforasütés megtanulása is a része volt. 1992-ben Bacsóka Pál szervezett olyan szentelési lelkigyakorlatot Máriapócon, ahol a leendő papfeleségeknek a lelkigyakorlat részeként megmutatták a prozforakészítést is. A jelöltek feleségeinek Szabó Sándorné Gebri Margit tisztelendő asszony tartotta a felkészítést, aminek keretében a máriapócsi parókia konyháján megsütötték életük első prozforáját. A közös hivatás kezdeteként az újszentelt férjük ezzel mutatta be az első szentmiséjét.

A prozfora anyaga

Az Eucharisztia, így a prozfora anyagát is szigorú egyházi előírások szabályozzák, és őrködnek annak betartásán. A legfontosabb alapanyag a tiszta búzaliszt. A prozfora készítéséhez szükséges gabona, illetve liszt előteremtése nem volt mindig problémamentes. Az általam ismert források tanúsága szerint kettős gyakorlat volt szokásban a prozforaliszt beszerzésében. Az egyik szerint a parókus a saját gabonáját

²³ Álmosd: „Ott az a hagyomány, hogy özvegyasszony süti a prozforát. Olyan, aki templomba jár, szentségekhez járul.” Feczák Lászlóné Gajdos Nagyzezsda, az 1991–1998 között ott szolgáló atya feleségének az adatközlése. A gyűjtés időpontja: 2000. április 17.

²⁴ Saját gyűjtés, 1998.

²⁵ Feczák Lászlóné Gajdos Nagyzezsda közlése, 2000. április 17. Nagymamája, Csépes Jánosné tisztelendő asszony, a vértanúhálált halt Csépes Jánosnak (1918–1953), a Munkácsi Egyházmegye papjának a felesége. A vizitálás az adott esperesi kerület papjainak végiglátogatását jelenti, amit az újonnan odakerülőnek illendő volt megtennie.

használta, amelyet nagy valószínűséggel az egyházi földekről takarítottak be. A másik bevett szokás az volt, hogy a hívek vitték a parókiára a szükséges mennyiséget. 1780-ban Nyírbélteken „a proszforákat csak a parókus felesége süti, egy bizonyos asszony által a néptől összegyűjtött lisztből”.²⁶ Nyírlugoson „a proszforákat a parókus felesége süti leginkább a saját lisztjéből, de van neki a közösségtől összegyűjtött más fajtájú lisztje is, amelyet egy bizonyos asszony szokott összeszedni”.²⁷ Hugaaj – ma Érpatak – görögkatolikus közösségében „a proszforákat a parókus felesége süti, amelyekhez a lisztet egy evvel megbízott asszony gyűjti össze”.²⁸ Oroson „a proszforákat a parókus felesége süti a közösségtől gyűjtött lisztből”.²⁹ Bujon és Nyíregyházán a proszforát a parókus felesége süti „a begyűjtött lisztből”.³⁰ Nyírpazonyban „a proszforákat a parókus felesége süti, amelyekhez két mérő búzát ad minden évben a közösség”.³¹ Arra nem találtam adatot, hogy ha a hívek valamelyike sütötte a proszforát, ahhoz honnan szerezték be a gabonát.

A proszforához szükséges búzát vagy a lisztet még a 20. század elején is csaknem teljesen a hívek adománya fedezte. A lisztet általában ősszel a többi terménnyel együtt a parókiára vitték. Volt olyan egyházközség, amelyben a templomban gyűjtötték össze. Baskón a proszforabúza begyűjtése a kurátorok dolga volt.³² Tornyospálczán egészen a 21. század első évtizedéig élt a liszt-adományozás szokása: a lisztet a búcsú ünnepe előtt vitték a hívek a parókiára. A természetbeni adományt a 20. század második felében egyre inkább felváltotta a pénzbeli adomány, az ún. proszforapénz, amelyet több helyen a papné pénzeként tartottak számon, mert ő sütötte

a proszforát. A proszforapénzt a lítiás ünnepeken antidorként kiosztott proszfora mellé adták a hívek.

Az első világháború idején, amikor veszélybe került a tisztabúzaliszt-ellátás, külön püspöki rendelet hívta fel a papság figyelmét a megfelelő minőségű liszt időben történő beszerzésére,³³ amiről később is rendelkezett Miklósy István püspök.³⁴

Ma általános gyakorlat, hogy boltban vásárolt búzafinomlisztből sütnek. Ettől eltérő szokás fele arányban a rétesliszt használata. Van, aki szerint attól jobb minőségű, ruganyosabb a tészta, mások viszont úgy vélekednek, hogy morzsálódik tőle, ezért nem használják. Ezt az egyéni gyakorlat és tapasztalat szabályozza. Új jelenség: egy fiatal, két éve szentelt atyánál tapasztaltam, aki maga süti a proszforát, és a finomliszthez teljes kiőrlésű búzalisztet kever, mondván, hogy így a teljes búzaszem benne van a kenyérben.

A proszfora előírás szerinti alapanyaga a tiszta búzaliszt mellett a víz, régen a kovász, ma élesztő és egy kevés só. Néhány esetben találkoztam azzal, hogy a sót elhagyják. A só használatánál ugyanúgy, mint az élesztőnél, megemlítik, hogy nem szabad kiérezni az ízet egyiknek sem. A proszfora ízének semlegesnek kell lennie.

Nem találtam előírást a mennyiségre, formára és az alapanyag arányaira vonatkozóan. Elvárás, hogy a proszfora romlatlan legyen. Mivel élesztővel készült, ezért nem lehetett sokáig eltartani a megpenésedés vagy a teljes kiszáradás veszélye nélkül. Egységes gyakorlat, hogy az ún. lítiás ünnepek előtt mindig sütnek öt proszforát. A keleti egyházban a nagyobb ünnepek hajnalán vagy előestéjén végzett szertartáshoz kapcsolódik a lítia, amikor ünnepi könyörgések keretében

²⁶ 1780. február 23., GKPL IV–1–a, fasc. 5, no. 20.

²⁷ 1780. február 24., GKPL IV–1–a, fasc. 5, no. 20.

²⁸ 1780. december 16., GKPL IV–1–a, fasc. 5, no. 20.

²⁹ 1780. december 23., GKPL IV–1–a, fasc. 5, no. 20.

³⁰ 1781. február 14., GKPL IV–1–a, fasc. 2, no. 16. 1781. március 10., GKPL IV–1–a, fasc. 2, no. 16.

³¹ 1781. március 7., GKPL IV–1–a, fasc. 2, no. 16.

³² Bartha, 1982, 803. Itt további adatok találhatóak a proszforabúza és liszt begyűjtéséről, adományozásáról.

³³ Miklósy István, a Hajdúdorogi Egyházmegye első püspökének 1914/XVI. számú körlevele 4442. számú rendelkezésének címe: *Proszforához tiszta búzaliszt előre beszerzendő*: „Az államkormány, a háború miatt több rendkívüli intézkedés során elrendelte, hogy a malmok előállítható búzalisztmennyiségének csupán 15 százalékát hozhatják tisztán forgalomba, míg a többi csak árpa- és tengeriliszt hozzáadásával árusítandó. Mivel előreláthatólag további megszorítások is várhatók a liszt árusításban, elrendelem, hogy az egész évi oltárkenyérhez szükséges tiszta búzalisztet az egyházak már most szerezzék be. Az Oltáriszentség anyaga ugyanis tiszta búzalisztből készített kenyér (proszfora), s érvényesen misézni csakis ilyenekkel lehet.” Ivancsó, 1998, 15.

³⁴ 1918/IX. 4451. számú liturgikus rendelkezés *Az oltárkenyér készítéséhez szükséges gabona biztosítása* címmel: „A vallás- és közoktatási miniszter rendelete alapján a háborús terményelszámolás során az egyes felekezeteknél az oltárkenyér vagy más egyházi célra szükséges gabonát visszatartják, illetve ha nincs elegendő a saját termésből vagy a hívek által beszállítottatandó természetbeni járandóságokból, a hiányzó mennyiséget a hatóságok lisztellátmányából ki kell utalni.” Ivancsó, 1998, 48.

III.2.6.

megáldják a templomban elhelyezett öt kenyeret, búzát, bort és olajat. Ezeket az ún. lítiás készleten helyezik el. A megáldott öt kenyérből a pap misézik az ünnepi liturgián, a többi pedig feldarabolva kiosztják, utalva a bibliai eseményre, amikor Jézus öt kenyérrrel ötezer embert megelégtített.

Vannak olyan papfeleségek, akik ezt a gyakorlatot rendszeresítették, és minden héten sütnek öt kenyeret. Ezek kis, zsemle nagyságú cipók. Általában 50-70 dkg lisztből készül az öt darab. Ebből a mennyiségből az öt kenyérke mellett készült egy nagyobb is, amelyet az ünnep utáni napokon használnak, mindig a szükséges mennyiséget levágvá belőle.

A mennyiség attól is függött, hogy mekkora az egyházközség, hányan járnak vasárnap és hétköznapokon misére, hány filiális közössége volt az anyaegháznak, ahova járt a pap. A papfeleségnek ismernie kellett az egyházközségek szükségleteit, hogy hol mennyi proszforát használnak, figyelemmel kellett kísérnie a proszfora fogyasztását, és aszerint sütni. Másként fogyott az oltárkenyér, ha ünnep volt, vagy ha hétköznap. Másként ott, ahol temetéskor az egész falu ott volt a templomban, és a gyónás, áldozás elvárt kötelesség volt a hozzátartozóktól.

Ünnepi készületen kívül általános gyakorlat a 70 dkg – 1 kg lisztből sütés. Az emlékezettel elérhető időben és a jelenben is többféle gyakorlatra találtam példát. Arra is, hogy a papfeleség mindig sok kis proszforát süt, és arra is, hogy általában két-három nagyot, amelyekből mindig a szükséges mennyiséget levágják. De van olyan tisztelendő asszony, aki azt mondta, hogy 2 kg lisztnél kevesebből soha nem süt. Alsóregmecen 1995–2004 között özvegy pap szolgált. A proszforát egy idős asszony sütötte, aki szerint a 12 dkg-os proszfora az arányos.³⁵

A kisült proszforák tárolása normál körülmények között legfeljebb egy hétig volt lehetséges. Ezért megengedett volt a proszfora előre történő felvágása és kiszárítása. Egy 1965-ben szentelődött atyát kérdeztem erről. Elmondása szerint a nyíregyházi görögkatolikus szemináriumban Rohály Ferenc liturgikatanár azt tanította, hogy szükség esetén megengedett előre felválni a proszforát, és csonttá szárítani. Hangsúlyos

a csonttá szárítás.³⁶ Az Oltáriszentség eltarthatóságának problémája jelenik meg az 1769-es görömbölyi egyházközségi forrásban: „A templombelső első leírása említi, hogy az oltáron fából készült szentségházban óncibóriumban őrizték az Eucharisziát, amit nyolcnaponta cseréltek. Ez már latin hatást mutat, mert ősi szokás szerint évente egyszer, nagycsütörtökön cserélték az Eucharisziát, úgy, hogy a füstölő parazsa felett tökéletesen kiszárították.”³⁷

A miséhez felvágott és tökéletesen kiszárított proszfora tartása a parókiákon általános gyakorlat volt. Ezt a papfeleségek azzal is indokolták, hogy ha bármilyen akadályoztatás miatt nem tudnak proszforát sütni, amikor elfogy, akkor is tudjon a pap mivel misézni. Előfordult, hogy a proszfora otthoni felvágását a pap felesége végezte el.

Az 1960-as évektől, a hűtőszekrény elterjedésével lehetőség volt a hosszabb idejű tárolásra, később a lefagyasztásra. A sok kicsi proszforát kendőbe csomagolva, jól zárható dobozba téve fagyasztóba helyezik, és a szükséges mennyiséget veszik ki.

A proszfora készítését végigkíséri a tisztaság fogalmának sajátos értelmezése nemcsak a személyre vonatkozóan, hanem a körülményeket és a tárgyhasználatot illetően is. Mivel mindenki a saját háztartásában, abban a hétköznapi közegben készíti a proszforát, amelyben a család mindennapi élete zajlik, kialakultak az elkülönítésnek és a megkülönböztetésnek általános és egyéni formái. Kivétel nélkül minden megkérdozett elkülöníti az eszközöket, amelyekkel a proszfora készül. A tálat, amelyben a tésztát gyúrnak, csak erre a célra használják. Úgy is nevezik: proszforátál. Ez lehet egy egyszerű műanyag edény, amelyben kényelmesen lehet dagasztani, gyúrni. Van, aki zománczott tálat használ, amelyet hagyományosan az édesanyja is használt; ezt parasztálnak nevezik. Újabban megjelentek a rozsdamentes edények. Innováció a muffinsütő használata, amelyben egyszerre tizenkét egyforma kis proszforát lehet sütni. Ezt a sütőformát csak proszforához használják. Gyakori, hogy a tészta letakarására használt kendőt is elkülönítik. Van, aki nem, de fontos, hogy tiszta, foltmentes ruha legyen. Amikor kisült, akkor is erre a kendőre szedik

³⁵ Saját gyűjtés, 1998. január 7. Adatközlő: Rusznák Józsefné Fánika néni.

³⁶ Főtisztelendő Szabó Péter (1926–2018) néhai alsóregmeci parókus szíves közlése. Az adatgyűjtés időpontja: 1998. január 6.

³⁷ Baán, 1996, 54.

ki a tepsiből a kenyeret. Ennek a mosásához nem használnak öblítőszert, nehogy az illat érezhető legyen a proszforán. A tisztaság fogalmához tartozott az is, hogy a proszforasütéshez mindig tiszta lisztet használtak, ami azt jelentette, hogy akkor bontották meg, más célra még nem használtak belőle.³⁸

A proszforasütést mindig imádsággal kezdik. Egy *Miatyánk*, *Üdvözlégy* vagy egy fohász: *Uram, irgalmazz!*, illetve *Könyörülj rajtam...*, és keresztvetés. Van, aki ilyenkor gyertyát gyújt. Aki készíti, tudatában van a kiválasztottságának: „Az ember belegondol, hogy mi lesz ebből!”³⁹ Igyekeznek a sütés idejét úgy megválasztani, hogy az zavartalan lehessen; például este, amikor a gyerekek már nem zavarják.

A tészta kidolgozására a „dagasztás” és „gyúrás” szót egyaránt használják. Gyakoribb a „gyúrás”. A proszfora állaga akkor jó, ha elég sűrű, nem lyukacsos, mert ha az, akkor könnyen morzsálódik, nem lehet a részeket jól levágni belőle. Ugyanakkor legyen ruganyos, ami nem reped. Tömör tésztát készítenek, alaposan kidolgozzák, és hagyják kelni. Egy óra után újra átdolgozzák, hogy teljesen sima legyen a massa. A proszforát kézzel formálják és választják szét egyenlő darabokra. Kést nem használnak. A kézzel megformált kis cipőt hagyják megkelni, és mielőtt a sütőbe teszik, pecsétet nyomnak rá. Az egyik tisztelendő asszony szerint a proszfora akkor sül jól, ha egyenletesen körbeped, az alsó és felső rész jól elkülönül, mert ez mutatja, hogy Jézus Isten is volt, és ember is.⁴⁰

Proszfora-pecsétnyomó

Ahogy tanulmányom első részében bemutattam, az áldozati kenyér jelölésére használt pecsétnyomókról már az 5. századtól kezdődően vannak adatok. A ma általánosan elterjedt Krisztus-monogram a 8. századtól használatos.

A mai magyar görögkatolikus gyakorlat is ebbe a tradícióba illeszkedik. A proszforapecsét egy egyenlő szárú kereszt szárai fölötti két mezőben Krisztus monogramja: „IC XC”. Az alsó mezőben pedig a „NI KA” görög szó olvasható.

(1)

A kereszt maga a győzelem jele. A pecsét teljes olvasata magyarul: „Jézus Krisztus győz”.

A pecsétnyomót a pap felesége kapja a papszenteléssel egy időben. Ajándékozhatja a püspök, vagy kaphatja valamelyik paptól, esetleg a férjétől kapja ajándékba, de a családon belül öröklődik anyáról leányra, unokára.⁴¹ Az is előfordul, mint például Tornyospálcán, hogy a pecsétnyomó az egyházközség tulajdona, és mindegyik papné otthagyja a parókián. A pecsétnyomónak szinte annyi változata van, ahány pecsétnyomó, ám a pecsét felirata változatlan. Általában fából készült. Az egészen kezdetleges faragástól a mester-munkáig nagy a változatosság.

Az 1990-es évek változásai után a szabad vallásgyakorlattal a kegytárgyforgalom is megélénkült Magyarországon. A pecsétnyomók

³⁸ Grunda Jánosné Mosolygó Mária közlése. Ő az édesanyjától is ezt látta. Ő is ezt gyakorolja. Az adatgyűjtés időpontja: 2018. október 4.

³⁹ Szabó Sándorné Gebri Margit. „Az ember belegondol, hogy mi lesz ebből!” – Hosszú hallgatás és könnyes szem. Adatgyűjtés: 2018. október 3.

⁴⁰ Id. Telenkó Miklósné közlése. Az adatgyűjtés ideje: 1992.

⁴¹ Feczák Lászlóné Gajdos Nagyzezsda nagymamájától, a Kárpátalján vértanúhalált halt főtisztelendő Csépes János özvegyétől kapta meg és hozta magával Magyarországra.

ma már kegytárgyboltokban is megvásárolhatók. A görögkatolikus kegytárgyboltok többnyire Ukrajnából szerzik be a pecsétnyomókat. Míg korábban egyedi faragások voltak jellemzőek, most a kegytárgyboltokban beszerezhető darabokra az egységes gépi megmunkálás jellemző. A fából készült pecsétnyomók mellett megjelentek a fémből készültek is.

Új készítési módként terjed a tészta nyújtása és a cipók kimetszése valamilyen kör alakú szaggatóval. Ennél az eljárásnál eleve két részt illesztnek egymásra, és úgy sütik ki a proszforát. Ez a gyakorlat alig egy évtizedes, és Kocsis Fülöp érsek kezdte el terjeszteni. Ő a belgiumi Chevetogne görög rítusú bencés monostorában töltött noviciátusa alatt tanulta, az ottani szerzetesi hagyományt hozta magával. A proszforakészítés új módjáról a népszerű videómegosztón közzétett bemutató film is készült,⁴² ami várhatóan a fiatalabb papi, papnéi generációkban át fogja alakítani a proszforakészítés módját, technikáját.

A proszfora felhasználása

A proszfora elsődleges funkciója, hogy a Szent Liturgiában az Oltáriszentség anyagául szolgál. A liturgiában megszentelt (átváltoztatott) kenyér az Eucharisztia, az egyház hét szentségének egyike. Ezt a nyilvánvaló tényért fontos hangsúlyozni, mert a görögkatolikus egyház a proszforát szentelményként is használja, de a kettő lényegileg különbözik.

A jelentősebb ünnepek előestéjén az ún. lítia szertartásának keretében megáldják az öt proszforát (1. kép), amelyeket a lítiás készleten helyeznek el, bor, búza és olaj mellett.⁴³ A megáldott kenyérekét apró darabkákra vágva az ünnepi szertartás végén olajkenet (miroválás)⁴⁴ kíséretében kiosztják. Ez az antidor, illetve antidorosztás. A ma is használt

elnevezésben, melynek magyar jelentése viszontajándék, megőrződött az őskeresztény gyakorlat, amikor a *communio*-ra vitt adományoknak a szertartásban fel nem használt részét a közösség együtt fogyasztotta el (2. kép).

A görögkatolikus egyházban az oltárkenyér felvágásához, a kiosztásához való eszközöket kiemelt figyelemmel kezelik, a *canonica visitatio*-k során megvizsgálják. Az elkülönített, csak a proszforához használt tárgyak, eszközök körébe tartozik a kés vagy lándzsa, amellyel felvágják a kenyeret. A proszfora alá tett deszkát és a kést másra nem használták; ezeket a templomban tartották.⁴⁵ Az 1822-ben Szabolcs vármegyében tartott kánoni látogatások során készült templomi leltárak a templomfelszerelési tárgyak között számba veszik a proszforavágó kést és az antidor osztására szolgáló tényékeket, tálakat. A buji görögkatolikus templom 1822. április 28-án elkészített leltárában: „egy kés a proszforák felvágásához”;⁴⁶ a kállósemjéni templom 1822. május 2-án felvett leltárában: „Egy darab proszforavágó kés”,⁴⁷ ugyanitt: „egy darab ónból készült kistányér a proszforaosztáshoz”.⁴⁸ A nagykállói templom inventáriumában pedig a következő leírással szerepel: „1661-ben ezüstből készült kistányér az antidor számára”.⁴⁹ Ennek a tárgynak a különlegessége, hogy több, a leltárban megnevezett liturgikus darabbal együtt jelenleg a nyíregyházi Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjteményben található.⁵⁰ A leggyakoribb megnevezés a leltárakban egyszerűen csak „kés”, „egy kés”. A „tál” vagy „tányér” kifejezések pedig nagy valószínűséggel a proszforaosztó edényeket jelölik. A Tóth Miklós eperjesi püspök által elrendelt, a görömbölyi parókián 1877. szeptember 5–6-án megtartott *canonica visitatio* jegyzőkönyvének 39. kérdése azt tudakolja, hogy „dornik proszfora vágására, tálca, lándzsa a szeletelésre” van-e.

⁴² Megszentelt ételek – Az áldozati kenyér 1. Online elérés: <https://www.youtube.com/watch?v=d25-GV2Ya7I> (letöltve: 2020. május 10.). Megszentelt ételek – Áldozati kenyér 2. Online elérés: <https://www.youtube.com/watch?v=Yx-Eog58Glg> (letöltve: 2020. május 10.).

⁴³ Ismertetését lásd: Kat. III.58.

⁴⁴ A hívek homlokát a pap szentelt, illatos olajjal (műró, míró) keni meg, miközben azt mondja: „Krisztus közöttünk!” A megmirovált hívő pedig így válaszol: „Van és lesz!”

⁴⁵ Arra is volt példa, hogy egy régi, már lekopott ikon deszkáján vágták a proszforát. A 20. század második felében így tettek Tolcsván. Dr. Verdes Miklós atya személyes közlése.

⁴⁶ „Culter pro scindendis prosphoris 1”, Nyírán – Majchricsné Ujteleki, 2017, 168.

⁴⁷ „Cultellus pro scindenda prosphora 1”, uott, 175.

⁴⁸ „Orbicularis cuperis pro anaphora distribuenda serviens 1”, uott, 183.

⁴⁹ „Orbicularis argenteus anno 1661. factus pro anaphora deserviens.” Uott, 240.

⁵⁰ Részletes bemutatását lásd ebben a kötetben: Kat. II.48.

(2)

A válasz szerint: „Dornik van, a pap tulajdona. Van tálca, lándzsa és szelence is...”⁵¹

A lítiás ünnepeken mindig van antidorosztás. Nem általános, de gyakori a vasárnapi, hétköznapi liturgiák után a proszfora fel nem használt részeinek kiosztása. Ezeket sokszor a ministránsok kapják meg. A gyerekek kedvelt csemegéje. A papcsaládokban gyakori, hogy a frissen kisült proszforából egyet felvágnak, és megkapják a kicsik. A proszforasütő asszonyokhoz is benéznek olykor a gyerekek, és megkérdezik: „Van-e Jézuska-kenyér?”⁵² A frissen kisült adagból jut nekik is. Felnőttkorban a templomhoz, szertartásokhoz kötődés szinonimájává válhat: „Ott nőttem fel a templom proszforáján!”⁵³ Ezzel a szóhasználattal fejezte ki ragaszkodását a szertartásokhoz az egyik adatközlő.

Az antidorként kiosztott proszfora közösséget teremt, mert azok is részesülhetnek belőle, akik valamilyen oknál fogva nem áldozhatnak. Elterjedt gyakorlat, hogy a proszforából visznek haza az otthon maradottnak. A proszfora több egyházközség életében húsvéti ajándék volt. Húsvét nagyhetének sok tennivalója között a papfeleségek időt szántak arra, hogy ötven-száz proszforát megsüssenek, hogy a húsvéti ételszenteléskor minden család kosarába jusson belőle. Komlóskán 1995-ben még százötven darabot sütött a tisztelendő asszony. Az egyházközség gondnoka

pászkaszentelés előtt körbejárva minden kosárba helyezett egy darabot. A bodrogi Lácacsékén nagypénteken sült ki a proszfora. Öt-hat gyerek széthordta a faluban, figyelve, hogy egy család se maradjon ki. Egy-két forintot, süteményt kaptak érte. Húsvétvasárnap mindenki vitte a saját proszforáját a többi szentelésre váró étellel együtt, és odakerült a reggeli asztalra.

A proszfora népi használatáról, a hozzá kapcsolódó szokásokról, hiedelmekről a néprajzi szakirodalomban található adatokat. Mint eucharisztikus szentelménynek a felhasználásáról Bartha Elek írt elemző tanulmányt.⁵⁴

Új jelenségek a proszfora használatában

Az elmúlt években a proszfora kilépett a közvetlen templomi, szertartáshoz kötött környezetből és a tágabban értelmezett pasztoráció eszközeként is megjelent. A szentségi életbe történő bevezetés, az elsőáldozásra való felkészítés részeként közösen sütnék proszforát az elsőáldozás előtti napon.⁵⁵ Az iskolába is beviszik hittanóra, szemléltetésként és jutalomként.⁵⁶ A homrogi görögkatolikus óvodában közös foglalkozás keretében együtt sütötték meg a proszforát. Budapesten a Panagia Központban az egyetemista korosztálynak szóló programként a főapostolok, Péter és Pál böjtjét közös proszforasütéssel, majd alkonyati istentisztelettel kezdték meg. Ezek a példák is jól szemléltetik, hogy a proszfora a szentségi és szentelményi létformáján túl, éppen ebből eredeztethetően, máig közösségteremtő erővel bír. Felhasználását és készítését, valamint a hozzá kapcsolódó viszonyulást tekintve a proszfora tipikus köztes állapotban lévő „lény”. Amíg a konyhában van, egyszerű kenyér a szentség ígéretével. A hozzá való viszonyt az határozza meg, mi lesz belőle a Szent Liturgia során. Ez a gazdag jelentésmező teszi lehetővé a sokoldalú megjelenését. A proszforakészítés új színterei, új funkciójú felhasználása további új kutatási területet nyit meg a néprajztudomány számára.

⁵¹ Gyulai Éva: *A görömbölyi görögkatolikus egyház 1877. évi canonica visitatiója*, 2000. Online elérés: <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/gyulai.htm> (letöltve: 2020. február 18.). *Dornik*: egyházi szláv kifejezés; proszfora vágására használt fatálca, amely felfogja a morzsákat.

⁵² Saját gyűjtés, Alsóregmec, 2000. január 7. Adatközlő: Rusznák Józsefné. „A gyerekek hazafelé menet az iskolából sokszor megállnak, és bekiabálnak: »Fánika néni! Van Jézuska-kenyér?« Ilyenkor mindig adok, amikor kisül.”

⁵³ Saját gyűjtés, Vancza Miklós, Mikóháza, 1999.

⁵⁴ Bartha, 1982.

⁵⁵ Obbágy Lászlóné Mosolygó Veronika tisztelendő asszony és hitoktató szíves közlése, saját gyűjtés, 2018. október 2.

⁵⁶ Grunda Jánosné Mosolygó Margó tisztelendő asszony és hitoktató szíves közlése, saját gyűjtés, 2018. október 3.

III.2.6. Proszforapecsételő

Kat. III.54.

1867

zsírkő; faragott, vésett

8 × 3 cm

Néprajzi Múzeum, ltsz. 2002.14.3.

A négyzetes pecsétfelület fokozatosan keskenyedő, élein szedett kúp formában folytatódik, csúcsán behajló, átfúrt gombban végződik. A nyers zsírkő felületek faragásait sötét elszíneződések, néhol feltételezhető tudatos festés emeli ki. A kúpos oldalakon feliratok és vésett díszítés látható: „1867”, fölötté vélhetően cirill írásjelek: „P”, a felül nyitott 8-as az „oy”, másik oldalán: „S P”, a harmadikon vésett kereszt, a negyediken alig látható nyoma valamilyen jelnek. A pecsétfelület vésett négyzet, egyenlő szárú kereszttel négy mezőre osztva, benne felirat: „IC XC NI KA”. A „Jézus Krisztus győz” jelentésű szöveg harmadik szótagjában a cirill abc „I” betűjét használja a készítő. Ebben az apró momentumban tetten érhető az a változási folyamat, amely a román nyelvben a 19. század közepén ment végbe: a nyelv erőteljes latinizálása mellett a cirill betűkről áttértek a latin betűk használatára. A tárgy

készítője számára a cirill betű, akár a korábbi megszokás, akár a templomi ikonokon látható feliratok hatására is, a mindennapi népi gyakorlat része volt még 1867-ben.

A proszforapecsételő 2002-ben, dr. Lenkei Tibor gyűjteményéből, vásárlás útján került a Néprajzi Múzeum egyházi gyűjteményébe. 2003-ban Szacsavay Éva leltározta és írta le. A leírókarton megnevezése: „kenyérpecsételő”. Készítési helye Aranyosbánya (Baia de Arieș), 1867. Etnikai eredetként a magyar és a román egyaránt szerepel. A használatra vonatkozó bejegyzést pontosítani kell. Nemcsak a húsvéti, hanem általában az áldozati kenyér megjelölésére szolgál. (Sz. I.)

Közöletlen

III.2.6. Proszforapecsételő

Kat. III.55.

A gyümölcsfából faragott pecsétnyomó fogantyúja ívelt szárú keresztet formál. Hátoldala sima, első oldala gazdagon van díszítve feliratokkal. A kereszt szárainak metszéspontjában hatszárnyú kerub látható. A kerub felső szárnyainál az „IC” (Jézus), alsó szárnyainál az „XC” (Krisztus), a bal és jobb oldali szárnyak fölött a „NIKA” (győz) a szárnyak alatt az „M K (?) MR” szöveg betűrövidítése olvasható, ami feltételezhetően lehet az Istenszülő Máriára utaló betűjel. A függőleges keresztoszál további felirata a felső sávban, cirill betűként olvasva: „IHPK” (latin betűkkel: „INRK”), az alsó sávban: „ICΩN”.

A pecsétnyomó talpán a szokásos véset olvasható; a „Jézus Krisztus győz” görög betűs mozaikszó tükörképe: „IC XC NIKA”. A repedésekben piros festés nyoma fedezhető fel.

A proszforapecsételő 2002-ben, dr. Lenkei Tibor gyűjteményéből, vásárlás útján került a Néprajzi Múzeum egyházi gyűjteményébe. 2003-ban Szacs vay Éva leltározta és írta le. A leírókarton megnevezése: „kenyérpecsételő”. Készítési helye Zalatna, Alsó-Fehér vármegye, ideje a 19. század vége és 1914 között. A tárgy román görögkatolikus közösséghez köthető. (Sz. I.)

Közöletlen

19. század vége és 1914 között
gyümölcsfa; faragott
18,1 × 6,9 × 3,5 cm
Néprajzi Múzeum, ltsz. 2002.14.4.

III.2.6. Proszforapecsételő

Kat. III.56.

1879

zsírkő, faragott

6 × 3,3 × 3,2 cm

Néprajzi Múzeum, ltsz. 54317.

A csonka gúla formájú, sárgás, csontszínű, zsírkőből készült pecsétnyomó pecsétfelülete a szokásos négy mezőre osztott vésett négyzet, benne az „IC XC NIKA” felirat negatívja látható, melyből a harmadik szótag nehezen olvasható. Vélhetően a cirill „I” és „N” betű elrajzolt alakjait mutatja. Az előoldalt talpas, szárain gömböcskékben végződő kereszt díszíti, a szárok között „XC” Krisztus-monogrammal. Hátoldalára talán a tulajdonos nevének betűit vésték: „CLIG”. A pecsételő felső harmadában felfüggesztést szolgáló furat található. A csonka gúla felső lapján az 1879-es évszám olvasható.

A tárgyat dr. Szilády Zoltán gyűjtötte és ajándékozta a múzeumnak. Származási helye Oláhlapád, egykor Alsó-Fehér vármegye (Lopadea Veche). 1904-ben leltározták be „preszkura nyomó”-ként. Györgyi Erzsébet írta le a tárgyat 1960-ban. (Sz. I.)

Közöletlen

III.2.6. Diszkosz

Kat. III.57.

2017, Sallai Géza
bronz
10,5 × 14,5 × 14,5 cm
Magántulajdon.

A bronzszobor a Szent Liturgia előkészítő részében, az ún. proskomidiában felvágott, és a talpas diszkoszra helyezett prozforarészecskéket ábrázolja úgy, ahogyan az elő van írva a liturgikus könyvekben. A legnagyobb rész a Bárány, amelyen a görögkereszt száraiba írt „IC XC NIKA” szöveg olvasható. A háromszög alakú részecske az Istenszülőre emlékeztet, a kisebb, sorba rendezett darabok az apostolokra és más szentekre utalnak. (T. Sz.)

Lítiakészlet

Kat. III.58.

20. század eleje
fémötvözet, festett zománc
Hejőkeresztúr, Jézus mennybemenetele görög-
katolikus templom

A magas talp széles, kihajló peremű tálcat tart, melynek közepén keskeny száron egy jóval kisebb átmérőjű másik tálca emelkedik. A nagy tálcán a középső köré, egymástól egyenlő távolságra három, levehető tetejű, kereszttel koronázott urna formájú edénykét, míg a kis tálca mögött egy magasabb száron két gyertya közé keresztet rögzítettek, a feszületen festett zománc keresztre feszített Krisztus. A tálkákat és a talp köpenyét domborított növényi ornamensek díszítik.

Ezt a készletet a lítia során teszik ki a templom hajójának közepén, egy kis asztalra (ún. tetrapod). A lítiát rendszerint a nagy ünnepeket megelőző virrasztáson végzik, a szertartás végén pedig a pap megáldja a tálcákra helyezett öt kenyeret (prozfora). Az öt kenyér közül egyet helyeznek a középsőre, amellyel a pap megáldja a nagy tálcán lévő négyet, és ezt a kenyeret meg is csókolja, a három edénykében pedig szemes búza, olaj és bor van. A megáldott kenyeret felvágva, olajkenéssel (miroválás) összekapcsolva szokták kiosztani a híveknek.

A 16–17. század előtt nem létezett ehhez a szertartáshoz kapcsolódó külön tárgytípus: a kenyereket és a többi áldanivalót saját edényükben, tálcákon egyszerűen elhelyezték a tetrapodon, ahogyan ez a görögöknél ma is szokás, illetve így látjuk a 17. században kiadott liturgikus könyvek szertartást kísérő illusztrációin is (vö. Стасенко, 2003, 100, fig. 175–176). Az itt bemutatott darabhoz hasonló szerkezetű, de ezüstből készült műves példányok a 17. századtól kezdve a Balkán ortodox monostoraiban kezdtek megjelenni (pl. Sztudenica, Kincstár; Belgrád, a Szerb Ortodox Egyház Múzeumában, 1609-ből: Милеуснић, 2001, 56–57). Ahol nem futotta fémkészletre, a 19. században elkészítették akár kerámiából, mint a niši ortodox püspökség területén fennmaradt darab mutatja (Дрча, Слободан: *Хришћанство у Нишукрозвекове*, Ниш, 2013, 56, 165, kat. 61.), vagy akár fából is (például Utcás/Ulics/Ulič görögkatolikus templomában). A Munkácsi Egyházmegyében a 19. század végétől kezdett általánossá válni a használatuk, amikor az egyházi felszerelési és liturgikus tárgyak ipari méretű előállítására szakosodott ún. műipari intézetek kínálatában is megjelentek. Feltehetően a hejőkeresztúri darabot is valamelyik kegyszergyártótól rendelték és vették meg. A Rétyai és Benedek Műipari Intézet 1915 körül kiadott termékkatalógusában hasonló, de nem teljesen egyező darabokat reklámoztak (117. o.). A katalógusban a tárgy nevei: „pricholebnica, artoklasia, lythia”, amelyek közül a két utolsó a szertartás neve, de a görögöknél ez egyben a lítiáskészlet neve is. A szerbeknél петохлебница, az oroszoknál Литийныйприбор, литийноеблюдо vagy литийница az elnevezése, a legkorábbi darab állítólag a sínai Szent Katalin-monostorban maradt fenn (lásd Ткаченко, А. А.: *Благословение хлебов*; <http://www.pravenc.ru/text/149327.html>; letöltés: 2020. március 1.). (T. Sz.)

Antidorosztó tál

Kat. III.59.

1776, magyarországi mester, ón; öntött, vésett, cizellált
 átmérő: 34,50 cm
 Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 2015.293 (B 67).

Nagy átmérőjű tányérforma tál, széles, homorú peremmel, amelynek belső oldalán váltakozó stilizált levelekből és virágokból komponált vésett minta fut körbe, a két ág közé helyezett monogramoktól és évszámtól kiindulva. A görög monogramokat („ΘΝ ΘΔ”) csillag választja el, alatta az 1776-os évszám. A tál mélyített részének felső felét a *Keresztre feszítés* jelenet tölti ki, alatta kisebb arányú, egymással szembe helyeztet katonaszentek lóháton: Szent Demeter és Szent György, előbbi a bolgár Kalojánt, utóbbi a sárkányt döfi le lándzsájával. A kereszt fölötti mondatszalagban „INRI”, vagy talán görögösen „INBI” rövidítés, az Istenszülő és Szent János glóriájában nevük görög betűi olvashatók, utóbbi erősen megkopott. A katonaszentek válla fölött görög nevük szerepel: „ΟΑΓΙος / ΔΗΜΙΤΡΙος” és „ΟΑΓΙος / ΓΕΟΡΓΕος [sic!]”. A tál alsó része lyukas, pereméből egy darab valamikor kitört, de javították. A figurák stílusa meglehetősen egyszerű.

Feltehetően a Tokajban élő görög kereskedők ajándéka lehet, akik a 18. század közepén állami nyomásra ugyan unitusnak vallották magukat, de közben titokban megmaradtak ortodoxnak. A tokaji görögkatolikus templom – ahonnan a tál 2010-ben Nyíregyházára került – 1940-ben végzett kánoni látogatása során nem említik (Majchricsné Ujteleki, 2014, 58–60). (T. Sz.)

Közöletlen

IV. FEJEZET

A MAGYAR IDENTITÁS MEGERŐSÖDÉSE: A HAJDÚDOROGI MOZGALOMTÓL (1868) A HAJDÚDOROGI METROPÓLIÁIG (2015)

IV.1. Máriapócs: Magyarország nemzeti szentélye

IV.1.1. Terdik Szilveszter: Nemzeti szentélyünk: Máriapócs

IV.1.2. Földvári Katalin: A pócsi kegykép kultusza Bécsben

IV.2. A magyar görögkatolikusok küzdelmei

**IV.2.1. Véghseő Tamás: A hajdúdorogi mozgalomtól
a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításáig (1868–1912)**

**IV.2.2. Terdik Szilveszter: A 19–20. század
művészeti tendenciái és a görögkatolikusok**

IV.2.3. Dobos András: A magyar nyelvű liturgia emlékei

IV.3. A Hajdúdorogi Egyházmegye a két világháború között

**IV.3.1. Véghseő Tamás: Trianon-trauma: az egyházmegye
veszteségei, küzdelem a fennmaradásért**

IV.3.2. Majchricsné Ujteleki Zsuzsanna: A nyíregyházi püspöki székház

IV.4. A megszüntetés rémétől a kiteljesedésig (1945–2015)

**IV.4.1. Véghseő Tamás: A görögkatolikusok helyzete
a szocializmustól a Görögkatolikus Metropólia megalapításáig**

IV.1.1. Nemzeti szentélyünk: Máriapócs

Terdik Szilveszter

Máriapócs jelentősége túlmutat Magyarország határain, hiszen a kegytemplomban őrzött Istenszülő-ikon számos másolata nagy tiszteletben áll nemcsak a szomszédos országokban, hanem Nyugat-Európa számos településén is.¹ Az országokat, népeket, különböző keresztény közösségeket összekapcsoló kultuszhely jelentőségét a Magyar Püspöki Kar 2005-ben a Nemzeti Szentély kitüntető cím adományozásával ismerte el.

A történeti Szabolcs vármegye peremén fekvő Pócs falu nevét a 13. században említik először az írott forrásokban. A Szűz Máriának szentelt, a település központjában álló, egykor temetővel körülvett középkori római katolikus templom a többszöri átépítés ellenére még ma is sok részletet őriz eredeti formájából.² Pócson 1666-ban említik először a görögkatolikusokat, akik a hitújítás korában reformátussá lett templomot kívánták birtokba venni, ami ellen a kálvinisták akkor még sikerrel tiltakoztak.³ Minden bizonnyal a 17. században a falu birtokosai telepítették be ide a Kárpátokban fekvő birtokaikról azokat a ruszin családokat, amelyek fatemplomot építettek maguknak.

Az első könnyezés

1696. november 4-én, vasárnap ebben a fatemplomban a Szent Liturgia alatt Eöry Mihály helyi földműves arra lett figyelmes, hogy az Istenszülő-ikon – amely valószínűleg az ikonosztázion része volt – mindkét szeméből bőségesen folynak a könnyek. A rendkívüli esemény híre hamarosan elterjedt nemcsak a faluban, hanem a környéken is. A csoda kisebb megszakításokkal december 8-ig tartott (bár a helyi parókus szerint csak december 3-ig, ami a Julianus-naptár szerint az Istenszülő templomba

vezetésének az ünnepe volt). Ezen a napon személyesen jött el Johann Andreas von Corbelli tábornok, az Északkelet-Magyarországon táborozó császári csapatok kassai főkapitánya, számos nagyállói katona és hivatalnok kíséretében, hogy a csoda valódiságáról meggyőződhesen. 1697. január 1-jén, Tokajban kelt levele szerint Pócson a képet számos katolikus és nem katolikus jelenlétében leemeltette a helyéről, majd megvizsgáltatta. Mivel csalásnak semmi nyomát nem találták, a csodát hitelesnek tartotta. Korabeli feljegyzések szerint a könnyezés utolsó napján olyan hideg volt, hogy a kehelyben a bor és a víz megfagyott, de Mária könnye ekkor is bőségesen hullott. A hivatalos kivizsgálást Fenessy György egri római katolikus püspök (1687–1699) rendelte el, a tanúk kihallgatását Csethe József egri kanonok és szabolcsi főesperes, valamint Damján András tokaji plébános 1696. december 26-án és a következő napokban vezették le a helyszínen. A harminchat tanú közül tizennégyen helybeliek voltak, közöttük protestáns nemesek is, a többiek főképp a Nagyállóban állomásozó német katonaságból kerültek ki. A könnyezés tényét mindannyian állították, többen azt is tudni vélték, hogy azt a kendőt, amelyre a könnyeket fölfogták, egy katona vitte el magával. A jegyzőkönyv hitelességét 1698. január 2-án Petes András egri prépost és választott ansariai püspök (1696–1713) igazolta Kassán.⁴

A nyolcadik tanú, a negyvenöt éves Csigri László bíró vallomásából kiderül, hogy a könnyező ikont huszonegy évvel azelőtt (tehát 1675-ben) fogadalomból vagy egyszerű elhatározásból (nem árulta el pontosan) ő festette Papp Dániel helybéli parókus öccsével, Istvánnal 6 magyar forintért. Szülei nyomására a képet nem fizette ki, ezek után

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Aurenhammer, 1956, 84–87; Ivancsó–Betz–Imfeld, 1997, 73–86; Terdik Szilveszter: *A pócsi Szűzanya kegyképének másolatai*, in Ivancsó István (szerk.): *A máriapócsi kegykép harmadik könnyezésének centenáriuma alkalmából rendezett nemzetközi konferencia anyaga*, Nyíregyháza, 2005, 49–61. Lásd még Földvári Katalin tanulmányát ebben a kötetben. Az Erdélyben található másolatokról: Mihály Ferenc (szerk.): *Mária-tisztelet Erdélyben: Mária-ábrázolások az erdélyi templomokban*, Székelyudvarhely, 2010, 26–27. Terdik Szilveszter: [A pócsi kegykép két erdélyi másolata], *Görögkatolikus Szemle*, 21(2010), 8. szám, 4. A pócsi kép másolatai egészen meglepő helyen is főltnhetnek: például az Országházat tervező Steindl-iroda munkatársait bemutató 1888-ban készült csoportkép háttérében, a műterem falán is függ egy pócsi másolat. A fotót közölték: Sisa József: *Steindl Imre (Az Építészet Mesterei)*, Budapest, 2005, 121. Sajnos a másolat eredete, későbbi sorsa egyelőre nem ismert.

² Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*, Nyíregyháza, 1997, 155–156.

³ Terdik Szilveszter: Középkori eredetű görög katolikus templomok a történeti Szatmár vármegyében, *Athanasiana*, 32(2010), 119. 1767-ben végül a római katolikusok kapták meg a középkori templomot. Soós Imre: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*, Budapest, 1985, 462–463.

⁴ Az első könnyezés története a korábbi irodalommal: Magyar, 1996, 85–96. A kivizsgálás jegyzőkönyveit a budapesti ELTE Egyetemi Könyvtárában őrzik: Hevenesi-gyűjtemény, XLI, 401–414. Első kiadása és fordítása: Uriel, 1907, 50–74. A latin szöveg kritikai kiadása: Janka, 1996, 138–147.

két hétre nagy betegségbe esett, amikor az iskola-mester emlékeztette a fogadalmára, amelyet később teljesített, majd meg is gyógyult.⁵

A fogadalmi kép a templomba került, állítólag Hurta Lőrinc vásárolta meg és ajándékozta az egyháznak⁶ (1. kép). Az ikont 50 × 70 cm méretű juharfa táblára, temperával festették. A félalakosan ábrázolt Istenszülő jobbával a balján ülő Kisdedre mutat, aki jobbával áld, baljában vörös, rózsára vagy inkább liliomra emlékeztető háromágú virágot tart, ez az ún. hodigitria-útmutató ikonok sorába tartozik. Eme ikonográfiai sajátosságát már a 18. században is felismerték, az első könnyezést ismertető magyar nyelvű prédikációban a római Santa Maria Maggiore-bazilika Lukács evangélistának tulajdonított ősi, egyező típusba tartozó Mária-ikonjával hozták kapcsolatba: „Ez a Csudálatos Kép (ti. a pócsi), mellyrűl itt szólunk, csekély móddal rajzoltatott-le egy fa táblára; hasonlít magában azon Képhez, melly Romában tartatik, és *Maria Major* névvel Deákul neveztetik.”⁷ A Mária vagy Jézus kezében föltűnő virág a középkortól kezdve ismert a keleti és a nyugati művészetben egyaránt, a bizánci ikonográfiában valószínűleg az *Akathisztosz himnusz* költői képei ihlették, amelyekben Máriát „hervadhatatlan virágnak” nevezik.⁸ Mária köntöse a hagyományoknak megfelelően bíborszínű, amelyet homlokán és vállán az örök szüzeségére utaló csillagok díszítenek, alsó ruhája zöld. Ikonokon ritka, de itt Mária két gyöngysort visel, akárcsak a gyermek Jézus, aki okker öltözete fölött egy láncre függesztett görögkeresztet hord a nyakában. A festett ékszerek talán a nyugati művészet hatásaként értelmezhetők, de arra is utalhatnak, hogy a festő ismert olyan ikonokat, amelyeket a hívek valós ékszerekkel díszítettek. A Jézus nyakában látható kereszt szimbolikus

(1)

jelentéssel bírhat: az Isteni Gyermekek elkövetkező szenvedéseire utal. Az Istenszülő és a gyermek Jézus dicsfénye és a kép kerete domborított díszítést kapott. Mária jobb válla fölött a görög „Isten anyja”, a Gyermekek fölött pedig görög nevének („Jézus Krisztus”) rövidített változatai olvashatók. A kép felső sarkaiban, a belső íves keret által határolt mezőkben kétszárnyú angyalok lebegnek,⁹ az aljára pedig a következő „orosz” nyelvű szöveg került: „Ezt a képet Isten szolgája, ... állította bűnei bocsánatára”. A személynév olvashatatlan.

⁵ Janka, 1996, 141.

⁶ Hurta Lőrinc neve nem szerepel az első kivizsgálási jegyzőkönyvben, a kegykép történetét földolgozó, német nyelvű 18. századi munkából idézi: Uriel, 1907, 43–44.

⁷ [Sz. n.]: *Nyirpocs nevű helységben könyvező Boldogságos Szűz Maria első képének eredetiről, és annak Bécs-vel viteléről, rövid summába foglalt Igaz Beszéd*, [h. n., é. n.], OSZK, 326.296. A 19. század elején jelent is meg olyan metszet, amelyen a római ikon másolatát a „Pócsi Boldogságos Szűz” felirattal látták el. Terdik, 2011a, 60; Terdik Szilveszter: Egy római kegykép sajátos ökumenizmus: A római Lukács-ikon példája. *Görögkatolikus Szemlélet*, 6(2019), 3–4. szám, 114–115. Vö. még: Tüskés, 2010, 275, 13. kép.

⁸ Az ikon ikonográfiai hagyományával részletesen foglalkozott: Puskás, 1996a, 97–117. A festmény stiláris párhuzamai a korszak máramarosi ikonjai között találhatóak: lásd uott. Újabbban egy svájci gyűjteményben bukkant fel hasonló stílusú, feltehetően Máramarosból származó Istenszülő-ikon. Vö. *Heilige, Wunder und Visionen: Ikonen aus der Schenkung Gürtler Kunstmuseum St. Gallen*, Berlin, 2016, 62, kat. 35.

⁹ A festőt minden bizonnyal a szláv nyelvű liturgikus könyvek metszeteinek hasonló kerubjai ihlették: Vö. Гусева, А. А. – Каменева, Т. Н. – Полонская, И. М.: *Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв., Каталог изданий, хранящихся в Г. Б. СССР имени Ленина, Вып. II, Том 1, Киевские издания 2-й пол. XVII в.*, Москва, 1981, kat. 1167, 1569, 1674; Стасенко, 2003, 138–139.

(2)

A könnyező ikon nem sokáig maradhatott Pócson, 1697. március 1-jére már a központibb fekvésű Kálló (ma Nagykálló) római katolikus templomába vitték, majd az uralkodó parancsára hamarosan a császárvárosba szállították. Útközben másolatok is készültek róla, kettő a hagyomány szerint a jezsuiták megrendelésére a Kassához (Košice) közeli Bárcán (ma ez utóbbi is Kassa része). Ezek a kassai Szent Erzsébet-dómban és a közeli Sároskisfalva (Malá Vieska) templomában található másolatokkal azonosak.¹⁰ A kép Pest, Buda és Győr érintésével 1697. július 4-én érkezett Bécsbe, ahol a Szent István-dómban nyert végső elhelyezést.¹¹

Az első könnyezés során a helyi parókus egy selyemkendőre fogta fel az ikonból hulló könnyeket.

Ezt a kendőt az egri püspöknek ajándékozta, aki a jezsuiták gondjaira bízta. Végül visszakerült az egri püspökök birtokába, akik a 19. században az új székesegyház Szűz Mária-kápolnájában helyezték ki nyilvános tiszteletre a kegykép másolata társaságában, ahogyan ma is látható.¹²

A második és a harmadik könnyezés

A pócsiak nem nyugodtak bele a kegykép elszállításába. Bár az eredeti kép soha nem került vissza a településre, 1698-ban Budán nagy tisztelettel fogadták azon másolatát, amely állítólag Pócs felé tartott. Úgy tűnik, hogy végül ez sem érkezett meg, mert 1715 januárjában Telekessy István egri püspök (1699–1715) azt írja egyik levelében, hogy nyolc évvel azelőtt (tehát 1707-ben) küldött egy Bécsben készített másolatot Pócsra, amelyről azt is megjegyzi, hogy nincs túl nagy tisztelete a faluban, ezért azt tervezi, hogy a központibb fekvésű Nagykállóba viteti át. Rövidesen bekövetkező halála azonban már nem tette lehetővé az újabb átszállítást¹³ (2. kép).

1715. augusztus 1-jén, egy csütörtöki napon Molnár János kántor az első kegyképről készített másolat könnyezését észlelte, miközben Papp Mihály fiatal parókus a reggeli istentiszteletet végezte a pócsi fatemplomban. A csodáról először a Nagykállóban élő Bizánczy Gennadius helynököt értesítették, aki éppen nem volt otthon. A csoda a következő napon, majd 5-én (amely az ónaptár szerint július 25-e, azaz Szent Anna napja volt) is megisméltódott. A szemtanúk között a helyiek mellett a kállói helyőrség katonái, Paul Siess császári főbiztos és a kállói postamester is szerepel. A könnyezést követő napokban az egri püspök megbízásából Kiss János prépost, ansariai címzetes püspök és Kiss János Antal kanonok hivatalosan kivizsgálták az eseményt, egyszer tizenegy, másszor hat tanút hallgattak ki, akik között protestánsok is voltak. A képet levették a helyéről, és tüzetesen átvizsgálták. A jegyzőkönyvet 1715. augusztus 25-i keltezéssel zárták le, amelyhez csatolták a helyi parókus és kántor

¹⁰ Jordánszky, 1836, 116–117. Barna Gábor: Görög katolikus búcsújáró helyek az egykori Északkelet-Magyarországon, in: Barna Gábor (szerk.): *Vallási néprajzi tanulmányok* (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 46; A Vallási Kultúrakutatás Könyvei, 14), Szeged, 2014, 69.

¹¹ Az átszállításról az ehhez kapcsolódó korábbi irodalommal: Terdik, 2001, 123–131. Lásd még Földvári Katalin tanulmányát ebben a kötetben.

¹² Jordánszky, 1836, 108–109.

¹³ Uriel, 1907, 109; Puskás, 1995a, 169.

ruszin nyelven lejegyzett vallomását.¹⁴ A második könnyezés hitelességét Erdődy Gábor Antal egri püspök (1715–1744) szeptember 19-én ismerte el, s a Bizánczy helynökhöz írt levelében Pócsot Szűz Mária kegyhelyének nyilvánította.¹⁵ A település ezek után vehette föl Mária nevét is.

A második kegykép újabb könnyezése 1905. december 3-án kezdődött. Gávrís Kelemen bazilita szerzetes, a kegykép őre zárándokokat vezetett a templomba, és amikor a kép keretét kinyitotta, észrevette, hogy a Szűzanya arca a szokottnál sötétebb, jobb szemének fehérsége vörös színű, és könny folyik le onnan végig az arcon, amely egy lencse nagyságú könnycseppben végződik. A szerzetes rózsaszínű kendővel fogta fel a könnycseppeket. A könnyezés december 19-ig folyamatosan, majd december utolsó két napján is tartott, összesen tizennyolc napig. Ekkor is hivatalosan vizsgáltatta ki az eseményeket a Munkácsi Egyházmegye hatósága, egyházi és világi személyek bevonásával. A tanúkihallgatásokról készült jegyzőkönyv nyomtatásban is megjelent.¹⁶ A korabeli sajtó is foglalkozott az eseménnyel. Az egyik szemtanú későbbi vallomását a könnyezésről hangsúlyozza.

A kegytemplom

Az első könnyezés helyszíne, a fatemplom a 17. század végén már olyan rossz állapotban volt, hogy I. Lipót 1701-ben engedélyt adott Mészáros Mátyás pócsi lakosnak, akit egyébként a könnyezés kivizsgálásakor hetedik tanúként hallgattak ki, hogy adományokat gyűjtsön egy új templom építésére.

Lipót császár az engedélyben külön megemlékezett a zentai diadalról is. Ám az építkezésből nem lett semmi, valószínűleg a következő évek háborúi miatt. 1714-ben Hodermárszky József munkácsi püspök (1707–1715) kezdeményezte az uralkodónál, hogy új templom és bazilita monostor épülhessen Pócson, de a terv nem valósulhatott meg, mert az egri püspök inkább ferenceseket látott volna szívesen a kegyhely szolgálatában.¹⁷

Az új kőtemplom építését végül Bizánczy püspök indította el, amihez az egri főpásztor is hozzájárult; a terveket Liczky Nikodémus kassai építőmester készítette, az ünnepélyes alapkövetételre 1731. szeptember 8-án került sor. Bizánczy püspök 1733-ban bekövetkezett halála után a templom építése lelassult, bár utódai, Olsavszky Simon (1733–1737) és Blazsovsky György (1738–1742) is igyekeztek folytatni, de csak 1742-től, Olsavszky Mánuel püspöki (1742–1767) kinevezésétől kezdve vettek újabb lendületet a munkálatok. A püspök-váltások miatt az eredeti tervek módosultak, azonban az építkezést továbbra is Liczky irányította, az új terveket is ő készíthette.¹⁸ Az építkezés alatt a fatemplomot tovább használták, olyannyira, hogy amikor 1740 októberében a zárándoklatra érkező Szent-Iványi János beregi főispán Máriapócson a veje házában elhunyt, a fatemplomban, a kegykép előtt kialakított falazott sírboltban akarták eltemetni, mivel a pestisveszély miatt nem szállíthatták Varannóra (Vranov nad Topľu).¹⁹ Az építkezés folyamán körbeépítették az új templom falaival a régit, s mikor az utóbbi elkészült, az előbbit egyszerűen kibontották. A régi templom emlékét

¹⁴ A jegyzőkönyvet az Egri Érseki Levéltárban őrzik, Archivum Vetus 1800. Leírását lásd még ebben a kötetben, Kat. IV.14. A latin eredetit kiadták: *Vera relatio super fletu, et lachrymatione secundae sacrae Imaginis Pocsensis Beatae Mariae Virginis, Cassoviae, ex Typographia Landereriana, 1776, 2–34.* Ekkor német és magyar fordítása is megjelent, utóbbi ismertetését lásd ebben a kötetben, Kat. IV.15. Magyar fordítását újra kiadták: Lupis I. Sylvester: *Mária-Pócsi Nefelejts vagyis a Pócsi Boldogasszony csodatevő, könnyező képének hiteles története, csodái, búcsui imák és énekek füzére*, Ungvár, 1899, 26–53. Uriel, 1907, 113–149. Modernizált helyesírással a kassai könyveske új kiadása: *Igaz beszéd a második pócsi Szűz Szent Mária képének sírása és könnyezése felől*, Budapest, 2015. A parókus és kántor rutén nyelvű vallomásának szövegét kiadta és magyar fordítását közölte: Удвари, Иштван: Два найстарши руски язиково памяткиу Маряповчу у Мадярскей зоз 1715 року (Походзене Плачуцей Богородици), *Нова думка*, XIX, ч. 84, 1990, 15–19. Udvari, 1992, 136.

¹⁵ A levél eredetije a munkácsi püspökség levéltárában volt, ennek hiteles másolatát 1775-ben nyomtatták ki, a hitelesítő tanúsítványt Ilkovich Elek egyházmegyei kancellár illesztette a végére. A levél szövege és fordításai megjelentek az 1770-es évek végén Kassán kiadott könyvecskékben. Önállóan kinyomtatott latin változata a máriapócsi rendház levéltárában, magyar nyelvű nyomtatott változata pedig a kegytemplom falán, bekeretezve olvasható. A két levél reprodukciója: Gánicz Tamás – Legeza László – Terdik Szilveszter, *Nemzeti szentélyünk, Máriapócs*, [Budapest], 2009, 36–37.

¹⁶ *Adatok a Boldogságos Szűz Anya mária-pócsi kegyképének 1905. évi december havában történt könnyezéséről*, Ungvár, 1906.

¹⁷ Dudás Bertalan: *A baziliták szerepe a hajdúdorogi egyházmegye életében*, in: Timkó Imre (szerk.): *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve, 1912–1987*, Nyíregyháza, 1987, 103.

¹⁸ Terdik Szilveszter: *A máriapócsi kegytemplom építésére és belső díszítésére vonatkozó, eddig ismeretlen források*, *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve*, 50(2008), 525–529. Terdik, 2014a, 31–36.

¹⁹ Mészáros Kálmán: *Szent-Iványi János beregi főispán halála: Adalék az 1740. évi szabolcsi pestisjárvány és a máriapócsi kegyhely történetéhez*, *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2016, 3. szám, 75–79.

(3)

csupán a titulusa őrzi, mivel az új templomot is Szent Mihály főangyal oltalmába ajánlották (3. kép).

A kegytemplomot 1749. szeptember 8-án szentelték föl először, de az ünnepélyes felszentelés 1756-ban volt. Az építkezés befejezéséről, építetőiről a főbejárat Olsavszky püspök címerével díszített kőkeretének latin felirata is megemlékezik. A munka még ekkor sem ért teljesen véget, mivel a tornyokon a következő évben is dolgoztak.²⁰

Építésének idején a kegytemplom a legimpozánsabb hazai görögkatolikus templomnak számított, akkoriban alig állt néhány kőtemplom a Munkácsi Egyházmegyében. Nyújtott, félkörívesen záródó szentélye az ősi hagyományoknak megfelelően keletelt. A hajó északi és déli oldalán kosárvíves alaprajzú oldalapszisok épültek, a zárandokok mozgását könnyítendő a hajó nyugati részében két oldalajtót is nyitottak. A nyugati homlokzatot

két monumentális torony uralja, amelyeket 1856 és 1861 között, a felszentelés centenáriumára egy-egy szinttel megmagasítottak. Az új sisakok hagymaidomos, lanternás kialakításához a miskolci minorita templom toronysisakjai szolgáltak mintául.²¹ A főkaput díszes kőkeret övezi, a bronz ajtószárnyakat az 1991-es pápalátogatás emlékére Tóth Sándor (1933–2019) Nyíregyházán alkotó szobrász készítette. A főhomlokzat felső szintjén, a középtengelyben egy szoborfülke is nyílik, amelybe 2014-ben Kisléghi Nagy Ádám tervei szerint készült el a tanító Krisztust ábrázoló mozaik.²²

A templom külsejének jellegzetes eleme a szépen tagolt tetőforma, a szentély és az oldalapszisok fölött emelkedő, kecses arányú, hagymaidomokból komponált tornyocskákkal, amelyek elegáns sziluettet kölcsönöznek az egész épületnek. A 19. század végén az egykori

²⁰ Terdik, 2014a, 35–37, 41.

²¹ Terdik, 2014a, 43–44.

²² Estivill, Daniel: *Kisléghi Nagy Ádám*, Budapest, 2014, 102–103.

(4)

zsindelyfedést fémlemezzel helyettesítették, amelyet 1990-ben vörösréz fedés váltott föl. A szentély déli oldalán 1896-ban épült az első sekrestye, amelyet az 1940-es években egy újjal helyettesítettek.

A kegytemplom belső kialakítása is monumentális. Az egész templom boltozott, a két torony között karzat emelkedik. A keresztboltozatokat tagoló hevederívek egyszerű fejezetes falpillérek-ről indulnak, a belső fényt kettős ablaksor biztosítja. Korunk zarándoka is át tudja érezni azt a hatást, amelyet ez a 37 méter hosszú, 18 méter széles, 16 méter magas templom gyakorolhatott az apró, főképp fából épült falusi templomokhoz szokott hívek tömegére.

A kegytemplom belső összképét az ikonosztázion uralja (4. kép). A dúsan faragott állványzatot

1748 decemberétől a következő év augusztusáig 550 rajnai forintért Konsztantinosz Thaliodorosz, magát konstantinápolyi eredetűnek valló szobrász faragta, akit valószínűleg az országban letelepedő, balkáni keresztény („görög”) kereskedők ajánlottak Olsavszky püspök figyelmébe. A mester ebben az időszakban dolgozott két másik görögkatolikus székesegyházban, Nagyváradon (Oradea) és Erdélyben, Balázsfalván (Blaj) is.²³

A ikonok elrendezése a hagyományoknak megfelelő: az alsó sorban négy alapkép, három ajtó, a második sorban tizenkét ünnep, középen a *Titkos vacsora*, majd a nagy főpaként ábrázolt Krisztus következik a tizenkét apostollal. Különleges az ikonosztáz oromzata, amelyen a gazdag, áttört faragású növényi motívumok között kilenc képmezőbe prófétákat festettek. A középtengelyében hatalmas oromzati kereszt emelkedik, a szomorkodók, az Istenszülő és Szent János alakjával. A kereszt alatt két faragott, repülő angyal tart koronát a sírban nyugvó halott Krisztus ikonja fölé, amely alatt két ellentétes irányba tekeredő sárkány domborműve is föltűnik. Pikkelyes testük, félelmetes tekintetük, hegyes fogaik erőtlenségére utal a lekonyuló, hegyes végű nyelvük, hiszen Krisztus a kereszthalálával és a föltámasztásával győzelmet aratott a föld alsó részeiben rejtőzködő, a gonoszt jelképező sárkányok felett is. Az egyházatyák magyarázata szerint ugyanis az Alvilág mintegy csaliként kapta be a keresztre feszített Krisztust, nem sejtve, hogy ez a halott nem csupán ember, hanem Isten is, aki képes megtörni hatalmát.²⁴

Az ikonosztázion szerkezetének és talán az ikonok egy részének a festéséért is név szerint nem ismert kassai festőknek fizettek 1756 augusztusában 925 rajnai forintot.²⁵ A faragott részek eredeti kék, vörös, rózsaszín márványt imitáló festését a 2010-es restaurálás folyamán tárták fel, és részben helyre is állították.²⁶ Az oromzat prófétaképei alatt az első festés idejére tehető töredékes, de helyreállítható ábrázolások kerültek elő. Csongrádi Péter, egri „rác” festővel 1752. január 20-án szerződtek a képfal festésére 500 forintért. A próféták az ő művei. A restaurálás

²³ Terdik, 2014a, 57–68.

²⁴ Terdik, 2014a, 61.

²⁵ Terdik, 2014a, 59.

²⁶ A restaurálás ismertetése: Szentkirályi Miklós: *Gránátalma a szárnyasoltáron: Egy restaurátorművész műhelytitkai*, Budapest, 2012, 196–297. A munkában részt vevő restaurátorok névsorát lásd: uott, 216.

során megtalálták a két szomorkodó eredeti ikonját is, amelyek egy másik, szintén ismeretlen, valószínűleg a 18. század végén dolgozó festő munkái.²⁷ Az ikonosztázion első képeit egy 1783-ban kelt szerződés tanúsága szerint Spalinszky Mihály festő ikonjaival cserélték ki.²⁸ Spalinszky a 18. század második felében a Munkácsi Egyházmegye legjelentősebb művésze volt. 1756-ra datálható az első szignált munkája,²⁹ a görögkatolikus püspököktől az 1760-as évektől kezdve rendszeresen kapott megbízásokat.³⁰ Fő műve az ungvári székesegyház monumentális ikonosztázionjának festése, amelyre 1778. április 30-án szerződött Bacsinzky András püspökkel (1772–1809) 500 rajnai forintért,³¹ s 1780-ra be is fejezte. Érthető, ha néhány évvel később őt bízták meg a kegytemplom új ikonjainak festésével. Spalinszky képeit 1896-ban szerelték ki, mára csak öt kompozíció maradt fenn: négy apostol és a Krisztus mint nagy főpap ikonja.³²

1896-ban Magyarország millenniuma tiszteletére a máriapócsi templom belsejében is nagyszabású munkák kezdődtek a bazilita atyák megbízásából, Spisák Gyula és Imre budapesti festő és faragó testvérpár vezetésével. A falakat, az oltárokat és az ikonosztáziont átfestették, a képeket újjakra cserélték, utóbbira három új ajtó is készült. Az ikonosztázion négy új alapképe körülbelül kétszer nagyobb méretű az eredetieknél, így az alsó sorban a faragványok és a festett felületek egyensúlya elbillent. Az oromzaton a 2010-es restaurálás óta már csak a keresztre feszített Krisztus képe származik tőlük, amely egyébként az eredeti barokk kompozíció hű másolata (ez utóbbi nagyon töredékes állapotban megvan a jelenlegi, vászonra festett kompozíció alatt). Ekkor az ikonosztáziont gazdagon aranyozták is, az eredeti márványozást átfestették.³³

A kegykép eredetileg a templom középpontjában, a királyi ajtó fölött, az ikonosztázionban volt elhelyezve. 1912-ben az ikont tűzálló fémszekrénybe

(5)

helyezték,³⁴ talán ekkor csonkították meg a királyi ajtó feletti kapuívét díszítő faragványokat és párkányt. 2010-ben a hiányzó részeket helyreállították, így vált láthatóvá ismét a kapu feletti ívben a Bizáncban is közkedvelt császári, majd egyházi hatalmi jelképnek számító, karmaiban jogart és kardot tartó kétfejű sas. A párkány rekonstruált középső képmezőjébe Krisztus úgynevezett „nem kézzel festett ikonja” (Mandyllion) került (ünnepe: augusztus 16.), igazodva a Kárpát-medence bizánci közösségeinek ősi gyakorlatához, amely szerint a Krisztus-arcnak ez a kitüntetett helye a templomok belső díszítésében.³⁵

²⁷ Csongrádi a munkát 1755 januárjában befejezte. Szerződése: DAZO, fond 151, opisz 1, no. 1351, fol. 1. Terdik, 2020, 9–11, 2014a, 64–67.

²⁸ Az ikonosztázionfestést 130 német forintért vállalta 1783-ban. Puskás, 2008, 187, 153. kép; Terdik, 2014a, 65–66.

²⁹ Terdik Szilveszter: Az egykori jezsuita templom székesegyházzá alakítása Ungváron, Bacsinzky András püspök (1772–1809) idejében, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Bacsinzky András (1732–1809) munkácsi püspök: A Bacsinzky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2009. november 12–14. (Collectanea Athanasiana, I/6), Nyíregyháza, 2014, 215, 278, 14. kép; Terdik, 2014a, 99.

³⁰ Puskás, 2008, 186–187.

³¹ Terdik, 2014a, 100–101.

³² A János-, Márk-, Bertalan-, Máté- és Krisztus főpap ikonok ismertetését lásd ebben a kötetben, Kat. III.31–35.

³³ Terdik, 2011, 80–81, 135–137. Az ikonosztáziont 1957-ben is restaurálták, a képeket részlegesen átfestették: Terdik, 2014e, 24, Majchricsné Ujteleki – Nyírán, 2019, 301–303.

³⁴ Majchricsné Ujteleki – Nyírán, 2019, 45–47, 57–58.

³⁵ A faragványokat Szathmáry Péter restaurátorművész rekonstruálta, az ikont Kisléghi Nagy Ádám festőművész festette.

IV.1.1.

A szentély közepén álló, fekete és rózsaszín márványból faragott főoltárt gróf Forgách Pál nagyváradi római katolikus püspök (1747–1757) adományozta 1750-ben, amiről az oltárasztal oldalain látható latin felirat tanúskodik. Jelenlegi formáját 1896-ban nyerte el, szentségháza is ekkor készült el. 1944-ben bontották le barokk baldachinját és az eklektikus ráépítéseket, amelyek részben elkallódtak.³⁶

A hajó két oldalapsziséba mellékoltárok is épültek, amelyek költségeit a hozzájuk tartozó címerek tanúsága szerint az özvegységében a szomszédos Ófehértón élő gróf Gersei Petheő Rozália állta az 1750-es években. A barokk oltárok és a szószék faragóira vonatkozó adat eddig nem került elő, stíluskritikai alapon feltételezhető, hogy a Kassán dolgozó Josef Hartmann műhelyében készültek.³⁷

Az északi oldalon álló egykori Szent Keresztoltárt 1944–1945-ben a pécsi fafaragó ferencesek kegyoltárrá alakították Boksay József (1891–1975) ungvári festőművész terveiből kiindulva: az egykori főoltárkép helyére, díszes keretbe foglalva a kegykép került.³⁸ Az oltárasztalt előrébb helyezték, mögé kétkarú lépcsőt építettek, az apszison két kis oldalajtót is nyitottak, így a templom belsejéből és az udvarról is megközelíthetővé vált a kegykép. Közvetlenül a kép alatt helyezték el díszes keretben azt a kendőt is, amellyel a harmadik könnyezés alkalmával a könnyeket fölittatták. A kegykép fölött látható, az Atyaistent és a Szentlélek galambját ábrázoló kép Spisák Gyula munkája, valószínűleg az eredeti barokk kép másolata. A két oldalsó, a zenélő angyalokat ábrázoló kompozíciókat Petrasovszky Manó (1902–1976) festette, 1948-ban készült el velük. A kegykép ünnepélyes áthelyezése 1945. szeptember 8-án történt meg.³⁹ A kegyképet a második világháború vége felé, a front közeledtének hírére 1944 októberében a monostor pincéjében elrejtették, s csupán 1945. május 30-án vitték vissza, akkor még eredeti helyére, az ikonosztázionra.⁴⁰ Az eredeti

kép helyettesítésére Petrasovszky Manó festett egy másolatot, amelyet később Dudás Miklós püspök a magánkápolnájában tartott; ma a nyíregyházi szemináriumban őrzik⁴¹ (5. kép).

Az ikonosztázion előtti térben álltak már a 18. században is a szerzetesek számára fenn-tartott kántorpadok, az úgynevezett kliroszok, amelyekre most új, tölgyfából készült könyöklőpadok (sztaszidionok) emlékeztetnek.

A kegytemplom boltozatait és oldalfalait borító barokk látszatkupolákkal és más építészeti elemekkel gazdagon díszített festését Izbéghy Veres István, Kassán élő művész készítette az 1750-es években, Andrea Pozzo, a híres olasz jezsuita metszeteinek nyomán.⁴² A falképeket 1896-ban átfestették, de a hajó és a szentély mennyezeti freskóit Boksay József letisztította és újrafestette 1943-ban. Az ő munkája az oldalapszisek párkányait díszítő angyalsor is. A szentélyben, a felső vakablakokban keleti egyházatyákat, az ikonosztázion előtti boltozaton a mennybe fölvelt Szűz Máriát, a központi boltozaton, a látszatkupola alatt a négy evangélistát, a hajó utolsó boltszakaszán Nagy Szent Bazil megdicsőülését festette meg.⁴³ Fölmerült, hogy az ikonosztázionba is új képeket készítenek vele, de erre végül nem került sor.⁴⁴

A szentély falképeit 1944–1945 között Petrasovszky Manó festőművész alkotta meg: az apszis nagyszabású jelenetének központjában Szűz Mária a gyermek Jézussal fogadja Szent István király országfelajánlását, Szent István első vértanú, a hajdúdorogi egyházmegye védőszentje és a magyar szentek koszorújában, akikhez különböző nemzetiségű zarándokok csatlakoznak, közöttük a kegyhellyel kapcsolatban álló történeti személyek is megjelennek. Mankóra támaszkodik gróf Károlyi Ferenc (1705–1758), aki a helyi hagyomány szerint itt gyógyult meg. Méhkassal a kezében látható az a nagykállói református ember, aki fogadalmat tett, hogy ha meggyógyul, egy kas méhet a templomnak ad. Gyógyulása után fogadalmát nem akarta

³⁶ Terdik, 2014a, 55–57. A Szűz Mária mennybevételét ábrázoló oltárképe az érpataki új templomba került.

³⁷ A mellékoltárokról és a szószék történetéről: Terdik, 2014a, 72–75.

³⁸ Az oltár kialakításával kapcsolatos levelezés: Majchricsné Ujteleki – Nyírán, 2019, 171–172, 183–197.

³⁹ Majchricsné Ujteleki – Nyírán, 2019, 220–22.

⁴⁰ Majchricsné Ujteleki – Nyírán, 2019, 212–214, 218–219. 1947-ben újra elrejtették a képet, de az nem ismert, hogy mikor került vissza a helyére: Majchricsné Ujteleki – Nyírán, 2019, 240–241.

⁴¹ Fatábla, olajfestmény, 76 × 55 cm.

⁴² Terdik, 2014a, 44–54.

⁴³ Majchricsné Ujteleki – Nyírán, 2019, 168–169.

⁴⁴ Terdik Szilveszter: Boksay József festőművész (1891–1975), *Görögkatolikus Szemlélet*, 5(2018), 3. szám, 65–67.

teljesíteni, mire a méhek maguktól indultak útnak, és az északi apszison tátongó, az érmelléki föld-rengés során keletkezett repedésbe költöztek, ahol távoli utódaik ma is élnek. Petrasovszky két másik falképe az eucharisztikus színek, a kenyér és a bor „születését” mutatja be.⁴⁵ 1946-tól kezdve több mint egy évtizedig a templom alsó ablakaiba tíz színes üvegablak is készült Petrasovszky tervei alapján, Palka József budapesti műhelyében.⁴⁶

A templom hajójának középrésze alá kriptá is épült. 1767-ben ide temették el a Munkácson elhunyt Olsavszky püspök bebalzsamozott holttestét, de 1757-ben itt lelt örök nyugalmat Gersei Petheő Rozália is, a templom nagy jótevője. Ide temetkeznek a hajdúdorogi egyházmegye püspökei. Itt nyugszik a helyi születésű Dudás Miklós is, aki bazilita szerzetesből lett megyéspüspök 1938-ban. Szintén bazilita öccsével, Bertalannal, aki a rend tartományfőnöke is volt, kimagaslóan sokat tettek a máriapócsi kegyhely helyreállításáért.

Bazilita jelenlét

A munkácsi püspökök nagyon hamar a bazilita atyák lelki gondozására akarták bízni a kegyhelyet. 1749. május 18-án a falu birtokosának, gróf Károlyi Ferencnek a görögkatolikus jószágkormányzója, Rácz Demeter (1706–1782) letette az új kolostor alapkövét. A templomtól délre, Liczky Nikodémus tervei alapján indult meg az egyemeletes, négyszögletes alaprajzú, zárt belső udvaros monostor építése, amelyet árkádivékre helyezett folyosó köt össze a templommal. Az egri püspök és a nyírbátori minoriták tiltakozására az építkezés akadozott, de Olsavszky püspök végül Mária Terézia hozzájárulását is elnyerte a monostor megépítéséhez. A szerzetesház stabilitását gróf Károlyi Ferenc 1757-es nemes gesztusa tette lehetővé, amellyel szinte az egész községet a bazilitáknak adományozta.⁴⁷

A kolostor a görögkatolikus művelődés fontos helyszíne volt, mivel iskola is működött benne.⁴⁸

Bacsinszky András püspök így tudta elérni, hogy II. József rendeket feloszlató intézkedései nem sújtották. 1950-ben azonban a rend működését betiltották, a szerzeteseknek el kellett hagyniuk a rendházat, csak 1990-ben térhettek vissza, bár az épületeket később kapták vissza. A déli szárny földszintjén kitűnően rendezett kiállítás mutatja be a kegyhely történetét.

A kegytemplom előtti tér északi oldalán a második világháború előtt a bazilita nővérek is megtelepedtek, ekkor épült új rendházuk, amely zárándokház is volt egyben. Őket is szétszórták, de visszatértek, és szociális otthont működtetnek a kibővített, felújított épületben.

Összegzés

A pócsi kegytemplom az első könnyezéséstől kezdve vonzza a zárándokokat, akik a lelki, testi gyógyulás reményében keresik föl ezt a szent helyet. A kegyhely a 18. és a 19. században több búcsú-kiváltságot is nyert a római pápáktól. XIV. Benedek (1740–1758) hét Mária-ünnepre adott búcsút, amit a baziliták úgy értelmeztek, hogy ezek a Gergely-naptár szerinti ünnepekre meg a Julianus-naptár szerinti Nagy- és Kisboldogasszony napjára szólnak.⁴⁹ A templomot építő püspökök többször hangsúlyozták, hogy az új templom mind a két rítus, vagyis a görög és latin szertartású hívek lelki ellátását fogja szolgálni. 1916-ig, a naptár-egyesítésig a nagyobb Mária-ünnepeket mindkét naptár szerint megtartották; a Gergely-naptár szerint alapvetően a római, a Julianus-naptár szerinti ünnepekre a görög zárándokok jártak. A búcsúk között kiemelkedő volt még az Illés-napi (július 20.) zárándoklat, amelyhez régen a „leányvásár” is hozzátartozott, akárcsak a latin hívek Kisasszony-napi búcsújához.⁵⁰

Az utóbbi fél évszázadban több történelmileg is jelentős búcsú volt a kegyhelyen. 1946-ban, a Kisasszony-napi búcsún, az első könnyezés kétszázötvenedik és az ungvári unió háromszázadik

⁴⁵ A képről részletesebben, korábbi irodalommal: Terdik, 2013b, 195–197.

⁴⁶ Az ablakokkal kapcsolatos dokumentumok: Olbert, 2010, 64–65, Majchricsné Ujteleki – Nyirán, 2019, 227–229.

⁴⁷ Puskás, 1995a, 172–176. Terdik Szilveszter: Rácz Demeter, egy XVIII. századi görög katolikus mecénás, *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve*, 49(2007), 368–370.

⁴⁸ Udvari István: Adatok a máriapócsi iskolákról, in: Udvari, 1994, 134–143.

⁴⁹ Bacsinszky András püspök és Kovecsák Szilveszter bazilita házfőnök levelezése a kérdésről: DAZO, fond 151, opisz 1, no. 2817.

⁵⁰ A görögkatolikus búcsújárás néprajzáról: Bálint–Barna, 1994, 105–117. A pócsi kegyhely népszerűségét mutatja, hogy a csodatevő képhez kapcsolódó imákat, jámborsági gyakorlatokat tartalmazó számos kisnyomtatvány jelent meg a 19. század közepétől kezdve, amelyek országos elterjedtségéről Bálint Sándor gyűjteménye is tanúskodik: N. Szabó Magdolna – Zombori István (szerk.): *Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában* (Devotio Hungarorum, 14), Szeged, 2010, 163–167, kat. 432–448.

évfordulóján Mindszenty József hercegprímás volt az ünnepi szónok.⁵¹ A kettős évforduló emlékére, 1948-ban XII. Piusz pápa a kegytemplomnak Basilica Minor címet adományozott.⁵² Máriapócs történelmének kiemelkedő napja 1991. augusztus 18., amikor a Magyarországot meglátogató II. János Pál római pápa bizánci liturgiát mutatott be magyar nyelven a kegykép előtt, a hazai és a határon túli hívek hatalmas tömegének részvételével.

2005-ben a kegyképet a budapesti Magyar Nemzeti Galériában Hernády Szilvia restaurátor megtisztította és restaurálta.⁵³ December 3-án Erdő Péter esztergom–budapesti érsek, prímás a püspöki kar jelenlétében a képet újra megkoronázta a XVI. Benedek pápa által Rómában megáldott aranyglóriával. Ekkor nyilvánították Máriapócsot Magyarország nemzeti szentélyévé.

2009 és 2010 folyamán a kegytemplom kívülről teljesen megújult, környezetét rendezték, belül padlófűtés és új padlózat készült, a berendezést teljesen, a falképeket részlegesen restaurálták. Ünnepélyes felszentelése 2010. szeptember 11-én történt meg, számos görög- és római katolikus püspök részvételével. Az ünnep szónoka Christoph Schönborn bécsi érsek, bíboros volt.⁵⁴

Ekkoriban a bazilika monostor udvarán az első könnyezés hangulatának, körülményeinek megidézése céljából egy fatemplom is épült civil kezdeményezésre, különféle szervezetek támogatásával. A templomocska méreteiben és szerkezetében a mándoki fatemplomot követi. Az építkezés támogatója, Szunai Miklós megvásárolta a kegykép egy szép másolatát is, amelyet a fatemplomban helyeztek el.⁵⁵ Az ikonosztáz képeit közadakozásból 2011-ben, Kárpátalján festették.⁵⁶ A szerkezetkész épületet 2010. október 1-jén áldotta

meg Kocsis Fülöp megyéspüspök, az ünnepélyes felszentelését két évvel később, május 17-én, az Úr mennybemenetele ünnepén végezte, amely a fatemplom búcsúünnepé is lett.⁵⁷

2015-öt a második könnyezés tricentenáriumi emlékévének nyilvánították. A megemlékezések nem csupán Máriapócsra korlátozódtak, hanem 2005-höz hasonlóan a kegykép országjáró körútra indult.⁵⁸ Az emlékév központi eseménye az augusztus 16-i nagybúcsú volt Máriapócson. Ekkor húzták fel az első világháború óta üresen álló déli toronyba a hívek adakozásából öntött új harangot („Békesség harangja”, 16,5 mázsa, cisz hangolású, Lengyelországban készült),⁵⁹ amelyet Szvjatoszlav Sevcsuk kijevi nagyérsek szentelt meg; az ünnepi liturgia főcelebránsa Cyril Vasyľ érsek, a Keleti Kongregáció titkára, Rómából érkezett.

2019-ben a bazilika belseje gyarapodott az oldalajtók melletti szoborfülkékbe helyezett mozaikképekkel, amelyek Boldog Romzsa Tódor és Boldog Gojdics Pál görögkatolikus püspök vértanúkat ábrázolják.⁶⁰

A kegyhely környezete az utóbbi évtizedben a fejlesztéseknek köszönhetően megszépült. A külső építkezés minden bizonnyal számos, lelki gyümölcs beérését fogja elősegíteni a kegyhelyet fölkereső nyitott szívű zarándokokban és látogatóban.

Képjegyzék

1. Az első pócsi ikon, 1675. Bécs, Stephansdom
2. A máriapócsi kegykép, 1707. Máriapócs, kegytemplom
3. A máriapócsi kegytemplom
4. A kegytemplom ikonosztázionja 1900 körül
5. Petrasovszky Manó: *A máriapócsi kegykép másolata*, 1944

⁵¹ Majchricsné Ujteleki – Nyirán, 2019, 232–239.

⁵² Majchricsné Ujteleki – Nyirán, 2019, 242–246.

⁵³ GKPL, I–1–a, 175/2005.

⁵⁴ Feczko Ágnes – Szabó Sándor (szerk.): *A felújított máriapócsi kegytemplom megáldása: 2010. szeptember 11.*, Nyíregyháza, 2010.

⁵⁵ A kép a Nagyházi Galéria és Aukciósház árverésén bukkant fel 2008-ban. Vö. Tüskés, 2014, 154, 179, fig. 2.

⁵⁶ Online elérés: <https://hd.gorogkatolikus.hu/hirek-archiv-kiir&hir=1042> (letöltve: 2020. március 30.).

⁵⁷ Online elérés: <https://hd.gorogkatolikus.hu/hirek-archiv-kiir&hir=695>, <https://hd.gorogkatolikus.hu/hirek-archiv-kiir&hir=1753> (letöltve: 2020. március 30.).

⁵⁸ A tricentenáriumi emlékév eseményeiről készült beszámoló: *Görögkatolikus Szemlélet*, 2(2015), 2. szám.

⁵⁹ A kegytemplomnak 1915-ben nyolc harangja volt, a déli toronyban lévő volt a legnagyobb (súlya koronával együtt 33 métermázsa), lásd Majchricsné Ujteleki – Nyirán, 2019, 97. Ezekből hetet, közöttük ezt a nagy harangot is, az első világháború alatt rekviráltak, lásd Szemán László: *Első világháborús harangrekvirálás Szabolcsban és Szatmárban: A görögkatolikusok harangjainak háborús célokra való fordítása, A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár évkönyve*, 21(2019), 190. Lásd még: Uő: *Harangrekvirálások a második világháború idején a Hajdúdorogi Egyházmegyében, Athanasiana*, 40(2015), 63–84. A második világháború alatt a négy meglévő harangból egyet újra elvittek, lásd Majchricsné Ujteleki – Nyirán, 2019, 200.

⁶⁰ A két mozaik Josif Droboniku (1952–2020), a dél-itáliai Lungróban, az ottani görögkatolikus egyházmegye székhelyén Arberart műhelyt alapító albán ortodox művész műhelyében készült.

IV.1.2. A pócsi kegykép kultusza Bécsben

Földvári Katalin

„O Mutter mild, dein Gnadenbild, sey unser Zuflucht, Schuß und Schild”¹

A bécsiek által „Ungarische Madonna”, vagy „Unsere Liebe Frau von Wien” névvel illetett kegykép máig a Stephansdom legnagyobb becsben tartott Mária-képe.² Az ikon számtalan látogatónak örvend, legtöbbjük Magyarországról érkezik, de Ausztria más részeiből és a szomszédos országokból is sokan felkeresik. A könnyező Szűzanya kegyképe kiemelkedő szerepet játszott a Habsburg-uralkodócsalád Mária-tiszteletében,³ és örök emléket állít annak a Zenta mellett vívott győztes csatának, melyet Abraham a Sancta Clara (1644–1709) beszédeiben a pócsi Szűzanya közbenjárásának tulajdonított.

Miután a kegykép könnyezésének (1696. november 4. – december 8.) híre eljutott Bécsbe, I. Lipót császár Eleonóra császárné kérésére és Marco d'Aviano (1631–1699) kapucinus szerzetes tanácsára elrendelte a kegykép Bécsbe szállítását.⁴ Az ikon megérkezését követően a városban öt hónapon keresztül (1697. július 7-től december 1-ig) nagymiséket és ünnepeket tartottak. A képet Bécsben százezer hívő fogadta, a város püspöke, gróf Ernst von Trautson pedig papságával együtt körmenetben vonult elé, és kísérte a Favoritának nevezett császári nyári kastély kápolnájába, ahol a császári-királyi pár várta. Az ikon a kápolnából 1697. július 7-én az Ágoston-rendiek udvari

templomába került, ahol Eleonóra császárné egy gyémántokból és drágakövekből összeállított rózsával díszítette.⁵ Ezt követően a képet körmenetben újra a dómba vitték, és elhelyezték a kincstár melletti oltáron; tizennégy napon keresztül a nép is kifejezhette előtte tiszteletét.⁶ Az ikont ezután Bécs plébániáinak kérésére a város összes templomában bemutatták, mindenhol három napig volt nyilvános tiszteletre kihelyezve.⁷ 1697. december 1-jén vitték vissza ünnepélyes körmenettel a Stephansdomba, ahol a főoltáron helyezték el⁸ (1. kép). Eleonóra császárné a dómban történő elhelyezése alkalmából az ún. Rosa Mystica keretet és egy díszes ünnepi ruhát ajándékozott a kegyképnek.⁹

Miközben a pócsi kegykép körútját járta a császárvárosban, Savoyai Jenő herceg (1663–1736) 1697. szeptember 11-én, Zentánál győzelmet aratott a törökök felett, s ezt a diadalt a híres szónok, Abraham a Sancta Clara a pócsi ikon csodatevő erejének, a pócsi Mária közbenjárásának tulajdonította: beszédeiben kifejtette, hogy a kép megóvja a kereszténységet az ellenségeitől, köpenyével mindenekelőtt Ausztriát és a hozzá tartozó országokat védi, tehát a pócsi kegykép a Habsburg-ház palládiuma. A császár 1701-ben egy bullával ösztönözte a pócsi Szűzanya csodatevő erejébe vetett hitet, és azt, hogy az alattvalók hozzá imádkozzanak a törökök feletti győzelemért.¹⁰ A pócsi ikon így a 17. század végén,

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ A mottó forrása: Zennegg, 1739, 149.

² Gruber, 2013, 40–41.

³ Bővebben: Földvári, 2015, 93–117.

⁴ Bővebben: Terdik, 1999, 156–157. Az uralkodó Fenyesy György egri püspökhöz fordult, aki gróf Csáky Imre kanonokot bízta meg I. Lipót rendeletének végrehajtásával. 1697. március 1-jén az ikont százötven katona sortűzének kíséretében levették az ikonosztázióról, és először Kállóba vitték, majd innen Tokajon keresztül Kassára, aztán Pest, Buda és Győr érintésével Bécsbe szállították. Lásd Magyar, 1996, 85–97.

⁵ Annemarie Fenzl és Johann Weissensteiner szerint a rózsza szimbóluma a kis Jézus ábrázolásának azon típusára vezethető vissza, amelyen a Gyermekek egy piros virágot tart a kezében. Lásd Fenzl–Weissensteiner–Guber, 1997, 235.

⁶ Magyar, 1996, 93–94.

⁷ A kegykép útját részletesen közli: *Heylsamer Gnaden-Brunn...*, 1703, 28–46. Az ikonnal így összesen harminchárom körmenetet tartottak, a templomokban pedig százhuszonhat prédikációt, százhárom zenével kísért nagymiséket végeztek előtte, hatvannyolc vecsernyét és kilencvenegy litániát énekeltek el, százharminchat rózsafüzért mondtak el nyilvánosan. Uott, 46.

⁸ Itt naponta többször – télen 5 és 12 óra között, nyáron már 4 órától – olvasott szentmisét, 11 órától pedig nagymiséket celebráltak előtte. Délutánonként 17 órától loretoi litániát, naponta háromszor – 9 órakor, fél 12-kor és a loretoi litánia után – rózsafüzért végeztek az ikon előtt. A rózsafüzér vasárnapok és ünnepnapok alkalmával trombita és dob kíséretében hangzott el. Minden rózsafüzér imádságokkal zárult, melyeket az arra kijelölt egyházi személy olvasott fel. Ennek a rózsafüzérnek a folyamatos végzése céljából Jakob Daniel von Tepsner, aki nyolc éven át volt Bécs polgármestere, 2000 forintos alapítványt tett. Bővebben: Földvári, 2017a, 407–423.

⁹ Rudolf Bachleitner szerint a kép elhelyezésének ez az újszerű módja, melynek során az ezüstkeret és a nagy sugárkoszorú egységet alkot az oltárasztallal és a főoltár tabernákulumával, később Bécs több temploma számára példaértékűvé vált. A Rosa Mystica keret 1776-ig díszítette az ikont, ekkor helyére a Franz Mack udvari ékszerész által készített, drágakövekkel ékesített keret került. A keret és az ünnepi ruha részletes leírását lásd: Bachleitner, 1961, 355; Fenzl–Weissensteiner–Guber, 1997, 235–238; Fenzl, 2014, 3.

¹⁰ Zeinar, 2003, 257.

(1)

a 18. század elején nemcsak Bécs városának, hanem az egész Habsburg Birodalomnak a védelőjévé vált¹¹ (2. kép).

A bécsi Stephansdombban elhelyezett eredeti pócsi ikon körül a 18. század folyamán sokszínű kultusz formálódott, amelynek körvonalai jól kirajzódnak a korabeli munkák segítségével.¹² A kegykép körüli kultusz kiforrásában jelentős szerepe volt az *Abgetrocknete Thränen*¹³ című, 1698-ban megjelent nyomtatványnak, amely jelentősen hozzájárult egyrészt ahhoz, hogy az ikon rövid időn belül Bécs első, legnagyobb tiszteletben részesített kultusképévé váljon, másrészt felerősítette azokat a mozzanatokot, amelyek szorosabbra fűzheték a kegykép kapcsolatát Ausztriával és Bécs lakosságával.¹⁴ A kötet végéhez egy ötvennégy oldalas munkát kötöttek, amely Abraham a Sancta Clara három, közös cím alá foglalt prédikációját tartalmazza.¹⁵ Ezek a beszédek különböző módon kötődnek a pócsi kegyképhez, s legjelentősebb közülük az *Aller Freud und Fried* című prédikáció, amelynek meghatározó szerep jutott a kultusz bécsi kereteinek kijelölésében.¹⁶

Az ikonhoz két olyan ünnepnap kapcsolódik, amelyeket máig megtartanak. A kegykép Bécsbe érkezésének megünneplésére a július 2. utáni vasárnapon minden évben ünnepséget tartottak, melyen a császár is részt vett. A könnyezés emléknapiját (november 4.) pedig háromnapos áhítattal ünnepelték meg, naponta két nagymisével.¹⁷ Barokk ünnepélyességgel emlékeztek

¹¹ Aurenhammer, 1956, 66; Hubert Zeinar említi, hogy a pócsi kegykép előtt egy másik ikon, a *Napba öltözött Asszony* („Maria in der Sonne”) képe töltötte be a város és a birodalom palládiumának szerepét. Lásd Zeinar, 2003, 261–262; lásd még: Terdik, 1999, 156–157.

¹² Földvári, 2017a, 407–423.

¹³ *Abgetrocknete Thränen...*, Nürnberg–Frankfurt, 1698.

¹⁴ A kegykép kultuszának három fő alapeleme volt: 1. A könnyezés megszűnése: az ikon Bécsben nem könnyezett. 2. A kegykép otthonra talált a császárvárosban: a kötet címlapelőzékén az ikon a Maria Stiegen-templomban látható, fölötte „in propria venit” felirattal, vagyis a kép hazatért, megérkezett a saját tulajdonába. 3. Az ikon védelmet nyújt a törökök fenyegetésével szemben. Bővebben: Knapp, 1996, 61–79.

¹⁵ *Aller Freud und Fried* (1697. szeptember 22. után készült), *Brunst zu Wienn von Wasser* (1697. augusztus 8-án hangzott el), *Baare Bezahlung* (Abraham a Sancta Clara 1697. szeptember 22-én, a Bécs 1683-as török veszélytől való megszabadulása alkalmából tartott zarándoklaton mondta el Bécsűjhelyen).

¹⁶ A beszédek szövegein keresztül megnyilvánuló kultuszelemek Mária konkrét kegyképen át kifejeződő speciális patronátusára utalnak: 1. Hangsúlyozzák az ikon csodatevő erejét (az egyszerű *Tafel*ből, táblaképből *Gnadenbild*, vagyis kegykép lett). 2. Kiemelik a pócsi kép helyi és nemzeti sajátosságait, betagozódását a helyi politikai összefüggésekbe (a császári család nyilvános tisztelete, a palládiumfunkció, mely által a kép biztosítja a birodalom békéjét). 3. Negatívan ítélik meg ugyanakkor a kép kapcsolatát Magyarországgal: hazánk rosszul gondoskodott a kegyképről, Magyarország rossz szomszédja Ausztriának – a kötet összefoglalója ezzel a kép kisajátítására, az osztrák kultusz közvetlenebbé tételére törekedett. 4. A speciális patronátus elemei között helyet kapott a török motívum, hiszen az ikon védelmet nyújt az oszmán fenyegetés ellen. 5. Többször felvetődik a könnyezés jelentésének a kérdése: Miért sírt a pócsi Szűzanya? A beszédek ezt a csodás eseményt különböző módokon magyarázzák: a) a könnyezés a kép segélykiáltása, hiszen Magyarországon veszélyben volt, ezért kellett Bécsbe vinni; b) a csodán keresztül Mária kinyilvánítja, hogy együttérez Magyarországgal; c) a Szűzanya a zentai győzelem miatt hullatott örömkönnyeket.

¹⁷ Az első 9 órától, a másodikat pedig 11 órától végezték, amikor azonban az uralkodói udvar is jelen volt, a 11 órás misére meghívott püspökök és előljárók vecsernyét, prédikációt és litániát tartottak. Lásd Zennegg, 1739, 26–29.

(2)

meg 1747-ben a kép Bécsbe vitelének ötvenedik,¹⁸ majd 1797-ben a századik évfordulójáról.¹⁹

A kegykép Bécsbe érkezésétől kezdve közel száz éven át a dómnak két zenekara volt két karmesterrel, amelyek közül az egyik zenekar kizárólag a pócsi ikon szolgálatában állt.²⁰ Az oltárnál történő szertartások biztosítása érdekében Bécs városa mellett számos magán-személy tett alapítványokat.²¹ A zenei kíséretet színesítette, hogy a 18. század második felében kialakult egy speciális énekrepertoár is a pócsi ikon tiszteletére. A Christoph Zennegg által szerkesztett, 1739-ben Bécsben kiadott kötet „Marianische Lob-und Bitt-Gesänger, oder Reim-Gebett” című fejezete húsz olyan, a könnyező pócsi ikont megszólító dalt tartalmaz, amelyeket körmenetek vagy zarándoklatok alkalmával, illetve a vecsernye során énekeltek.²²

Az Eleonóra császárné által elkezdett ajándékozást az ikon Stephansdombon való elhelyezésétől kezdve számos előkelőség folytatta.²³ A hódolat kifejezéseként számtalan fogadalmi adomány került a kegyképre,²⁴ illetve az azt körülvevő falakra.²⁵ A votív tárgyak között az ékszerek mellett a 18. század elején még látni lehetett különböző, viaszból öntött figurákat is, amelyek pólyás, illetve női és férfialakokat, fog-sorokat, lábakat, kezeket, szemeket, melleket és

¹⁸ A kegykép előtt az 1747. július 1–9. között megrendezett ünnepségen elhangzott tizenöt beszédet gyűjtötte egybe: *Funftzig-Jähriges Jubel-Fest...*, Wien, 1747.

¹⁹ Erre az évfordulóra a következő kötet jelent meg: *Gebet und Gesang...*, Wien, 1796.

²⁰ A pócsi kegykép szertartásainak zenei kísérete Mária Terézia és II. József tiltó intézkedéseinek következtében szűnt meg. Az 1783-ban hozott istentiszteleti rendelet nem engedte meg többé Bécs egyik templomában sem, hogy énekkel és orgonakísérettel misézzenek, ahogy az ünnep- és vasárnapokon is megtiltotta a zenekar által kísért misét, s megszűntek az alapítványi misék is. A kegyképnél felcsendülő zenei kíséretéről bővebben: Hochradner–Vörösmarty, 2000, 133–176.

²¹ Joseph Ogesser említi, hogy a városi tanács megrendelésére 1747-ben készült egy 7251 gulden értékű nagy ezüstcsillár, majd hat ezüst gyertyatartó 1988 gulden értékben (Ogesser, 1779, 302). A tanács elrendelte továbbá, hogy a kegyképnél mindennap ünnepélyes nagymiséte végezzenek, ami II. József rendeletéig meg is történt. A pócsi ikonhoz kapcsolódó szertartások zenei kíséretének ünnepélyesebbé tétele céljából néhányan a kegyképet tették meg örökösükké: 1707-ben Michael Kurz udvari kereskedő végrendeletében úgy rendelkezett, hogy a máriapócsi kegyképnél vasárnapokon és ünnepnapokon elrendelt szertartást az eddiginél nagyobb zenei kíséret mellett tartsák meg, s erre 17 700 forintos alapítványt tett. Hasonlóan végrendelezett egy Franz Zwegen nevű bécsi polgár is, illetve 1716-ban Andreas Huttauert udvari írnok és Adam Perchtold gnadendorffi plébános is. Lásd Donin, 1884, 14; Magyar, 1996, 95; Ogesser, 1779, 302.

²² Zennegg, 1739, 133–172. A nagyrészt sok versszakból álló énekek mellett az olvasó a hozzájuk tartozó dallamot is megtalálja, hiszen a kötet összeállítója vagy közli a kottát, vagy pedig hivatkozik egy ugyanilyen dallamú ismert egyházi énekre. A szövegeknél alkalmanként történik utalás elterjedtebb Mária-énekekre, kivétel nélkül átköltésekről szólnak (valószínűleg Christoph Zennegg tollából). Mivel a Zennegg által közölt énekszövegek kifejezetten arra szolgálnak, hogy a pócsi oltárnál adják elő őket, így használatuk a pócsi kegykép tiszteletére korlátozódott. Lásd Hochradner–Vörösmarty 2010, 165–175.

²³ Az ikon történetét bemutató munkák mellett az *Erneuert- und vermehrter Gnaden-Brunn...* című könyv is kiemelten foglalkozik ezekkel. Vö. Bachleitner, 1961, 355; Cser-Palkovits, 1984, 60; Ogesser, 1779, 301; Zennegg, 1739, 29–30.

²⁴ Joseph Zykan számol be arról, hogy 1961-ben röntgenfelvételt készítettek az eredeti pócsi ikonról, és a kép fatábláján számos apró lyuk volt látható, ami arra utal, hogy a kisebb adományokat szeggel erősítették fel (Zykan 1971, 5). A kegyképre rögzített ékszereket a 20 ezer korona értékű aranykoronákkal együtt 1903. március 19-én ismeretlen tettesek ellopták (Gruber, 2011, 129).

²⁵ Bővebben: Földvári, 2014, 295–302.

lovakat formáztak.²⁶ A votív figurák mellett kedvelt volt a hálatáblák adományozása is.²⁷

Rendkívüli fenyegetés esetén a Szűzanyát „hivatalosan” mindig a pócsi kegyképen keresztül szolgáltatták meg, járványok és háborúk idején körmenetet és többnapos áhítatot tartottak, melynek során egyháziak, világiak és társulatok az előírt időben és rendben megjelenve imádkoztak és énekeltek.²⁸

A törökvesz elmúltával, a 18. században azonban változás következett be a pócsi kegykép tiszteletében (amely első helyen állt az ún. török Madonnák között), és hozzá is, ahogy a korábban törökveszély esetén megszólított ikonokhoz, inkább a pestistől való megmenekülés reményében imádkoztak.²⁹ Gustav Gugitz *Sagen und Legenden der Stadt Wien* című könyvében arról ír, hogy a pócsi kegykép emellett a tűz elleni védekezés céljára is szolgált: „...a kegykép Bécs számára a tűz ellen is védelmet nyújtott. A Stephansdom tornyára abba az irányba,

ahonnan a tüzet látták, egy olyan vörös zászlót vontak fel, amelyet a pócsi Mária-kép díszített.”³⁰

A kép csodatevő erejével kapcsolatban mindezek mellett egyre inkább előtérbe került az a hit, hogy különböző betegségekből is gyógyulást nyernek a hozzá imádkozók.³¹ Emil Hofmann a Stephansdomot bemutató, 1906-ban megjelent munkájában említi, hogy ezt a Madonnát a nép a „súlyos betegségben szenvedők megmentőjeként” tiszteli.³² Thomas Ertl 1735-ben a pócsi kegykép kultuszának már csak két motívumát említi: 1. A török motívum összekapcsolódott a Loreto-kultusszal: nyilvános áhítatokon elmondják a loretói litániát. 2. A másik fő jellegzetesség a kegyképnek tulajdonított mirákulumok (gyermekes, hirtelen veszély, végtagbántalmak, hajótörés, pestis).³³

Az ikon népszerűségét mutatja az is, hogy a 18. század folyamán számos másolat készült róla, melyeket nemcsak Bécs városában, hanem Ausztria,³⁴ Németország³⁵ és Svájc³⁶ különböző településein is tiszteltek. Ezek a reprodukciók nem

²⁶ Gugitz, 1955, 42.

²⁷ Friedrich Tilmez például 1722-ből „megszámlálhatatlanul sok offert és hálatáblát” említ (Tilmez, 1722, 275).

²⁸ Így tett 1713-ban, amikor Bécsben ismét kitört a pestisjárvány, VI. Károly császár is, aki egy körmenetet követően a pócsi ikonhoz fohászzkodott. Lásd Zennegg, 1739, 28–29.

²⁹ A Christoph Zennegg által összeállított énekgyűjteményben is találunk példákat olyan dalokra, amelyek kifejezetten a pestis elleni védelemre kérték a Könnyező Szűzanyát: Zennegg, 1739, 140–142 (*Um Abwendung der Pest*), 149–151 (*Bitt-Gesang*), 151–152 (*Bitt-Gesang*).

³⁰ Gugitz, 1952, 90–91.

³¹ Bizonyítják ezt a két fennmaradt mirákulumos könyvben feljegyzett esetek: *Heylsamer Gnaden-Brunn...*, 1703, 57–279; Zennegg, 1739, 36–172. A kép előtt történt imameghallgatásokról: Földvári, 2017b, 122–132.

³² Hofmann, 1906, 153.

³³ Ertl, 1735, 11–19.

³⁴ Az ausztriai Altenfelden templomában lévő kegykép-reprodukciót 1793-ban egy Maria Magdalena Gahleitner nevű parasztasszony találta szénagyűjtés közben. A következő ötven évben egy parasztházban őrizték ezt a képet, amíg egy Teresia Bichler nevű asszony álmában azt az utasítást nem kapta, hogy vigye vissza arra a helyre, ahol megtalálták. A fia, Mathias egy gyógyító forrás mellett álló fára erősítette az ikont. A kép egy, a máriapócsi csodás könnyezést ábrázoló részmetset. A heiligenkreuzi apátság is büszkélkedhet egy kegyképmásolattal, amely 17. századból való, és a kincstár bejáratánál van elhelyezve. A Petronell-Carnuntum és Rapottenstein településeken található reprodukciók az Abensperg-Traun család kastélyaihoz kapcsolódnak. A petronelli kép keletkezése a 17. század végére datálható, míg a rapottensteini rézből készült másolatról egy 1736-os inventárium tesz említést. Ez a kép később eltűnt. A Ginzersdorf település Szent Erzsébetről elnevezett templomának sekrestyeajtója fölött függő másolat az 1800 körüli évekből származik. A hodigitria a bécsi mintát követi. A rastenfeldi Mária mennybevétele plébániatemplom déli kápolnájának ún. pestisoltárán két máriapócsi kegykép is található, melyek az altenfeldeni stílusában készültek. Stranzendorf temploma 1733-ban épült, a keleti fala előtt álló stukkóoltáron egy Mária-ikon látható. Az ábrázolás nagyon hű másolata a pócsi kegyképnek. Weichselbaum kegyhelyének legendája egy ciszterci szerzetesről tudósít, aki 1749-ben egy fára Mária-képet erősített, amit a favágók Weichselbaum településre vitték. A kép azonban többször visszatért megtalálásának helyére, s miután ezek a csodás események kitudódtak, élénk búcsújárás vette kezdetét, amelynek hatására 1792–1793 között megépült a ma látható kis templom. A tiroli Telfs templomának kegyképmásolata szorosan kapcsolódik az ott található kolostor történetéhez: a provinciális, P. Eustach ugyanis megfogadta, hogy ha I. Lipót császár hozzájárul a kolostor megalapításához, Telfsbe viszi a Mária-ikon másolatát. Az általa megígért, 1700-ban készült ikont hozzá is érintették az eredetihez azért, hogy a kegykép csodatevő erejét átvigyék rá. Hans Aurenhammer említést tesz továbbá nagyon röviden azokról a másolatokról is, amelyek Aggsbach-Markt plébániatemplomában (1700 körül keletkezett kép), illetve Benndorf és Klausen-Leopoldsdorf templomaiban láthatóak (Hans Aurenhammer, 1956, 86–87; Ivancsó–Betz–Imfeld, 1997, 77–82).

³⁵ Kindsbach Sárló Boldogasszony plébániatemploma őriz egy kegyképmásolatot, amely egy D. P. H. Biot nevű tisztnak köszönhetően került a településre 1704-ben. Az ikon előtt történt imameghallgatásokról szóló beszámoló a 18. században búcsújárást indított el.

A passai Szent Pál-plébániatemplom ikonmásolatát 1700-ban festette Franz Werner von Tamm (1658–1724) bécsi császári udvari festő, aki a Szűzanyát rózsakoszorúval körülvéve ábrázolta, utalva a „Rosa Mystica” címre. A vornbachi bencés kolostor 1700-ban készült kegyképmásolata, amelyet ma az apátsági rész konferenciatermében őriznek, szintén Von Tamm munkája. Lásd Ivancsó–Betz–Imfeld, 1997, 82–84.

³⁶ Vals kis zárándoktemploma is büszkélkedhet egy ikonmásolattal, amit a valsi káplán, Johan Berni van Leis adományozott

(3)

egyszerűen az ájtatosság és az emlékezet kellékei voltak, hanem az eredeti kegyképhez hasonlóan a Szent jelenlétét és működését is biztosították, melynek megfelelően maguk a másolatok is olyan csodatevő kegyképekké váltak, amelyek körül a hozzájuk kapcsolódó legendáknak köszönhetően bűcsújáró és votív kultusz, illetve ájtatosságok széles köre jött létre.³⁷

A 18. századi Bécsből az eredeti pócsi kegyképnek négy másolata ismert; ezek közül a Leopoldstadt (2. kerület) Nepomuki Szent János tiszteletére emelt templomában elhelyezett ikon köré fűződő legendát több szerző is kiemeli.³⁸ A képet az 1723-ban kitört pestisjárvány idején különösen tisztelték, és amikor évekkel később a betegség ismét megjelent Bécs városában, az emberek nemcsak az eredeti kegyképet keresték fel, hanem ezt a másolatot is: „Amikor Bécs 1730-ban a pestis uralta, és néhány házat emiatt le kellett zárni, a betegek éjjel kimásztak az ablakokon, nagy erőfeszítéssel sikerült eljutniuk az irgalmas anya képéhez, ott maradtak, hogy egész éjjel imádkozzanak, és reggel megszabadulva a bajtól, teljesen egészségesen mentek haza.”³⁹ (3. kép)

A bécsi lichtentali „Tizennégy segítőszent” plébániatemplomában (9. kerület) Hans Aurenhammer szerint 1820. október 22-én helyeztek el egy kegyképmásolatot a főoltáron.⁴⁰ A kép a bécsi ikon barokk, gazdagon díszített koronákkal, gyöngyökkel, nyakláncokkal és aranydíszekkel ábrázolja. A reprodukció alsó harmadát ezüst fogadalmi szívek díszítik, amelyek az Istenszülő felé intézett, meghallgatott kéréseket szimbolizálják.⁴¹

A város 3. kerületében fekvő Szent Miklós-templom ikonmásolata sajnos elkallódott az idő folyamán. Aurenhammer azt írja róla, hogy a kegykép tűzvész esetén való tiszteletét egy magángyűjteményben lévő szentkép örökítette meg, amelyen Szent Flórián és Szent Miklós áldják az ikont, alattuk pedig egy, a Szent Miklós-templom előtt elhaladó körmenetet ábrázolt az ismeretlen művész. A kép felirata: „Óvd meg az egész országot a tűzvésztől és minden veszélytől mindenkor!”⁴²

Végül a bécsi Minorita templom is őrzött egy kegyképmásolatot, amelyet feltehetőleg a bécsi misztikus, Christina Rigler adományozott 1706-ban, de sajnos ez sem maradt fenn.⁴³

Képjegyzék

1. Körmenet a kegyképpel Bécsben. Petrasovszky Manó (Az 1946-os *Ékes virágszál* illusztrációja)
2. A kegykép a Stephansdom főoltárán. Metszet, 19. század (Donin, 1884 nyomán)
3. A pócsi kegykép másolata a bécsi Nepomuki Szent János-templomban

1707-ben. Ő a kegykép Bécsbe érkezésekor teológiát tanult ott, és így került a másolat birtokába. A Verdasio és Siebeneich kápolnáiban látható másolatok az eredeti ikon csodás könnyezését is megőrzik, véres könnyekkel. Utóbbi ikonon a pócsi Szűzanya ábrázolása alatt a fogadalmi képek mintájára szerepelnek a különböző fogyatékosokkal küzdő koldusok és betegek is. Lásd Ivancsó–Betz–Imfeld, 1997, 84–86.

³⁷ Rettenbeck, 1963, 87–89.

³⁸ Gugitz, 1952, 97; Köhler, 1846, 66–68.

³⁹ Köhler szerint ez történeti adatokkal is igazolható, mivel ismeretes, hogy a városnak ezen a részén egyetlen ember sem halt meg ekkor pestisben: Köhler, 1846, 67.

⁴⁰ Aurenhammer, 1956, 86.

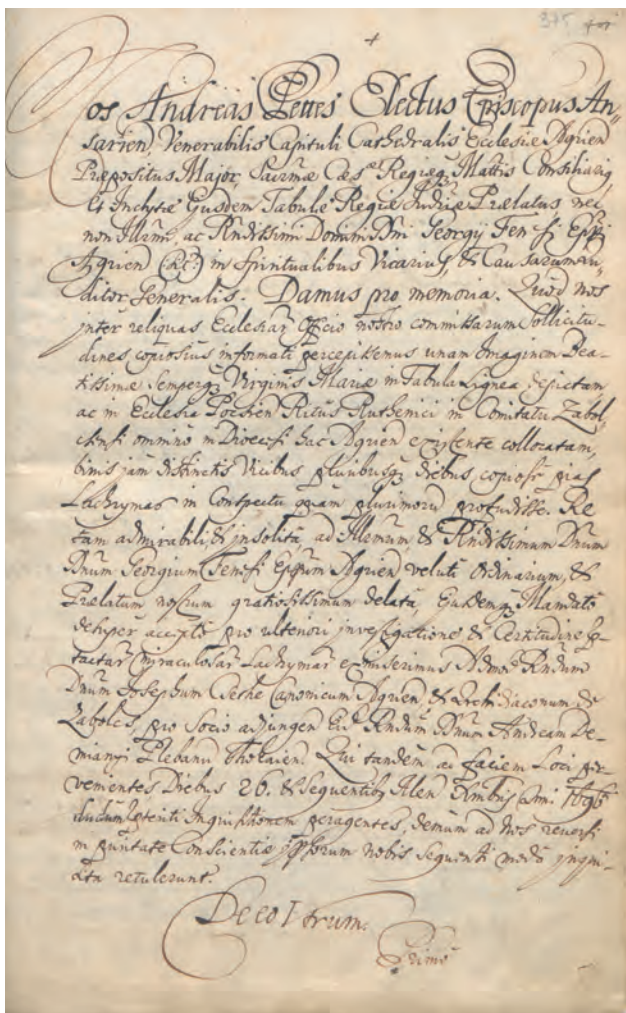
⁴¹ Ivancsó–Betz–Imfeld, 1997, 39.

⁴² Aurenhammer, 1956, 86–87.

⁴³ Aurenhammer, 1956, 86; Gugitz, 1955, 32.

IV.1.2. Az első pócsi könnyezés jegyzőkönyve

Kat. IV.1.

papír, tinta

33,6 × 21,3 × 4 cm

Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Hevenesi-gyűjtemény, Coll. Hev. XLI, 401–414.

A jegyzőkönyv két példányban is ránk maradt. Az elsőt az egri Főegyházmegyei Levéltár őrzi (Archivum Vetus, 1800), a másik az itt bemutatott példány, amely egy colligatum kötet része az Egyetemi Könyvtár Hevenesi-gyűjteményében.

Az első pócsi kegykép eredetéről ez a jegyzőkönyv tájékoztat. A nyolcadik tanú, Csigri László görögkatolikus, negyvenöt éves bíró vallja, hogy a könnyezés előtt huszonegy évvel (tehát 1675-ben) festette meg a képet fogadalomból a helyi parókus öccsével, Pap Istvánnal. A festő 6 magyar aranyforintot kért a képért, melyet a megrendelő Csigri László szülei sokalltak, így nem fizették ki. Viszont Csigri tizenkét hétig tartó súlyos betegségbe esett, és csak miután újabb fogadalmat tett egy másik kép készíttetésére, akkor gyógyult fel.

Az első Mária-képet a helyi görögkatolikus fatemplom ikonosztázionján helyezték el, az érdeklődés középpontjába 1696. november 4-én került. A vasárnapi liturgia közben, a „Sanctus...” éneklése alatt vette először észre Eöry Mihály ötvenéves görögkatolikus földműves, hogy az Istenszülő-ikon mindkét szeméből könnyek folynak. Szólt a körülötte állóknak, s mindenkit csodálattal töltött el ez a rendkívüli jelenség. A könnyezés két hétig folyamatosan, utána megszakításokkal december 8-ig tartott. Ezen a napon a feljegyzések szerint olyan hideg volt Pócsán a templomban, hogy a kehelyben a bor és a víz megfagyott, de Mária könnye bőségesen hullott.

Az első hivatalos egyházi beszámoló 1696. november 16-i dátummal kelt, Kriegsman János Jakab nagykállói plébános levelei Kollonich Lipót esztergomi érsekhez, valamint Fenessy György egri püspökhöz. Ezekben beszámolt a csoda körülményeiről, s szeretete volna elérni, hogy a képet Pócsról a központibb fekvésű Kállóba, az ő templomába vigyék át. A csoda híre II. Rákóczi Ferenc fejedelemhez is eljutott, aki 1696. december 3-án az egri püspökhöz írt levelében kétszer is utalt a könnyezésre. Megfogalmazása szerint az ő bűnei is okai lehetnek a könnyezésnek, s talán Mária a jövődő bajok előjeleként is sírt. Szavai a később kirobbant szabadságharcra gondolva (1703–1711) prófétaikká váltak.

1696. december elején Fenessy György egri püspök utasította Pethes András nagyprépostot, címzetes püspököt, hogy folytassa le a kánonjog által ilyenkor előírt hivatalos vizsgálatot. A nagyprépost Csethe József egri kanonokot és szabolcsi főesperest, valamint Damián András tokaji plébánost bízta meg a helyszíni vizsgálattal. A két küldött a téli időjárási viszonyok miatt csak karácsony második napján tudta elkezdeni a vizsgálatot Pócsán.

A könnyezést tanúsító dokumentum három szerkezeti egységből tevődik össze: A) Pethes András 1698. január 2-án Kassán kelt hitelesítő oklevele (401., 414. o.), amely keretként veszi körül a többi dokumentumot; B) A pócsi könnyezésről 1696. december 26-án és a következő napon felvett vizsgálati jegyzőkönyv (402–412. o.); C) Corbelli császári tábornok 1697. január 1-jén Tokajban kelt írásos tanúságtétele (413. o.).

Pethes András oklevele a diplomatika szabályait követve (*intitulatio, salutatio, arenga, narratio*) beszéli el az egri püspök által elrendelt, s fentebb már ismertetett kánoni vizsgálat időpontját,

körülményeit és személyeit. A lényegi rész, a *dispositio* tartalmazza a voltaképpeni tanúvallomásokat (B) és a Corbelli-tanúságtételt (C). A *corroboratio* (megerősítés) a helynöki pecséttel történt, majd az *eschatocollum* zárja az okmányt: a kiadás helye, dátum, aláírás.

A tanúvallomásokban Csethe József kanonok és Damián András plébános 1696. december 26-án és 27-én harminchat tanút hallgatott ki eskü alatt. Ezek alapján a következőket állapították meg: A könnyezés 1696. november 4-től december 8-ig tartott. A könnyek színe változott: harminc tanú fehér, fényes színű, hat tanú véres, vörös-fehér könnycseppeket figyelt meg. Tizenegyen vallották, hogy a kép jobb szeméből bőségesebben folytak a könnyek, mint a balból. Nyolcan látták, hogy a kép alá tett kendőt egy német tiszt magával vitte. Tízen vallották, hogy a saját ujjakkal is felfogták a könnyeket: csalás nyomát senki sem látta. Húsznál is többen erősítették meg a Corbelli tábornok jelenlétében történt vizsgálatot, amikor 1696. december 8-án, a szeplőtelen fogantatás ünnepén sok katonatiszt és vármegyei hivatalnok szeme előtt vizsgálták meg a képet, és semmiféle fortélyt vagy praktikát nem találtak. Ezt Corbelli tábornok külön okmányban igazolta (C). Hatan hallottak arról, hogy egy beteg gyermek meggyógyult a kép érintése után nem sokkal, ezt esküvel megerősíteni csak Kriegsman kállói plébános tudta, aki saját kezével emelte oda a gyermeket.

A tanúkat a legszélesebb körből választották: kihallgatták a területileg illetékes görög- és római katolikus papot, egy táborigazgatót, a bírót, a jegyzőt, az iskolamestert, az egyházfit, a módosabb gazdákat, katonatiszteket. Voltak nemesek és közrendűek, katolikusok és protestánsok, férfiak és nők. Mindenki egyhangúlag elismerte a csodát, így teljes bizonyossággal megállapítható a történetek hitelessége. (J. Gy.)

Irodalom

Uriel, 1907, 50–74.

Janka, 1996, 131–149.

A pócsi Istenszülő megsegíti a zentai csatában a császári sereget

Kat. IV.2.

1697

papír; rézkarc

24,8 × 33,1 cm (lemezméret)

Felirata: Vero Disegno et rappresentatione della battaglia seguita in Ungheria. A kegykép fölött mondatszalon: AVXILIUM CHRISTANORVM. MNM TK, ltsz. T.6333.

1675-ben Csigri László pócsi bíró a töröktől való szabadulása emlékére egy Mária-ikont festetett Pap Istvánnal. Az elkészült képet végül Hurta Lőrinc vette meg 6 magyar forintért, és adományozta a pócsi fatemplomnak. A Hodigitria Istenszülő típusú képet a pócsi templomban 1696. november 4-én látták először könnyezni, ami kis megszakításokkal egészen december 8-ig tartott. A csodás esetet Kriegsman Jakab kállói plébános november 16-i levelében jelentette Kollonich Lipót esztergomi érseknek. A bécsi császári udvar is hamar értesült a csodáról, és Marco d'Aviano kapucinus szerzetes kezdeményezésére Bécsbe vitette a képet. Az 1697. július 4-én a császárvárosba érkező kegyképet nagy pompával fogadták, és a kapucinus barát vezetésével számos ájtatosságot tartottak a tiszteletére a törökkel szembeni közbenjárást kérve. Díszes körmenetben vitték körbe Bécs templomaiba, mindenhol nyolc napig köztiszteltetve, majd december 1-jén véglegesen elhelyezték a Stephansdombban, ahol a mai napig nagy megbecsülésnek örvend. 1697. szeptember 11-én éppen a freyungi skót bencések templomában (Schottenkirche) volt a pócsi kép, amikor a Tisza menti Zentánál a Savoyai Jenő herceg vezette császári csapatok döntő győzelmet arattak a folyón éppen átkelni készülő török sereg fölött. A zentai csatával végérvényesen bebizonyosodott, hogy a török porta már nem tudja érvényesíteni befolyását a magyarországi területekre, és elkezdődött az a folyamat, amely a két évvel későbbi, törökökkel kötött karlócai békéhez vezetett. A győztes csata híre hamar összekapcsolódott a pócsi Mária-ikon bécsi kultuszával, és Marco d'Aviano közvetítésével rövidesen eljutott a törökkel kapcsolatban lévő Velencébe is. Valószínűleg a velencei közönségnek készült az a röplap is, amelynek a felső részén volt látható a kiállított metszet (teljes példánya megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban; App. M. 1059). A röplapot a Velencében nyomdát működtető Gian. Battista Finazzi adta ki (Si vende dal Finaz[z] i), a kép alatti csataleírás címe: *Rappresentatione Delle armi vittoriose del'Invittissimo e sempre Augusto Leopoldo Primo Imperador Romano ... et della segnalata vittoria ottenuta a Senta in Ungharia ... alli 11. Settembre 1697 ... sou essercito. Az alatta lévő*

szövegben a metszeten elhelyezett számokhoz fűzött magyarázatként bemutatja a hadszínteret, a csata leírását és a császáriak dicsőséges győzelmét, a török fővezér halálát, a szultán Temesvárra való menekülését és a bőséges zsákmányt. Az utolsó mondatban említi Mária közbenjárását „forró, szerető könnyei által, mellyel jelezte a győzelmet, legyen mindörökké hála és dicsőség neki”. Pócs vagy Kálló nevét nem említi a szöveg, de a könnyezésre való utalás és a kép bal felső sarkában, két angyal által tartott Mária-kép egyértelműsíti, hogy a pócsi kegyképről van szó. A fölötte olvasható jelmondat („*Auxilium Christianorum*” – „Keresztények segítségére”) a lepantói győzelem óta, főleg olasz környezetben, Mária törökök elleni segítségére utal, s a titulus bekerült a *Loretói litánia* szövegébe is. A röplap egyes példányai bekötve megtalálhatók Vincenzo Coronelli *Teatro delle città e porti principali dell'Europa* (Venetia, 1697) kötetében is. Az ábrázolás szoros rokonságot mutat a zentai csatát ábrázoló olajfestménnyel, amely a bécsi Heeresgeschichtliches Museum gyűjteményében van (Ism. mester, 1700 körül, 87,5 × 125 cm,

Inv. Nr. 1983/15/16). A képen a csata madártávlati látképe felett ugyanúgy két angyal által tartva jelenik meg a pócsi kegykép az „*Auxilium Christianorum*” felirattal, mint a röplap metszetén. Közös előképük lehetett az a bécsi metszet, amely Velencébe is eljuthatott, és amelyre a röplap szövege is utalást tesz (Venuto da Vien[na]). (G. M.)

Irodalom

- Prinz Eugen von Savoyen, 1663–1736* (Ausstellung Kat., Heeresgeschichtliches Museum), Wien, 1963, Kat. 26.
- Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Budapest, 1986, 120–121.
- Belme, 1997, 112–113.
- Szalai–Szántai, 2006, Kat. Zenta 1697/2.
- Terdik, 1999, 160–161.
- Terdik, 2001, 135.
- Mohay, 2008, 540.
- Tüskés, 2010, kat. 1.
- Tüskés, 2014, 167, kat. 1.

IV.1.2. A pócsi kegykép

Kat. IV.3.

1697(?), Peter Schenk

papír, mezzotinto

251 × 183 mm, metszetszél: 245 × 178 mm

Jelzés a lap bal alsó sarkában: Pet: Schenk fec:

et exc: Amstelod: cum Privilegio:

Szilárdfy Zoltán gyűjteménye (korábban a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában, ltsz. 58.3736), Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, ltsz. SzGy127.

A pócsi kegykép egyik legkorábbi ismert kisgrafikai ábrázolása, amely minden bizonnyal már Bécsbe érkezése után készült, noha a kép alatti német nyelvű felirat csupán a felső-magyarországi Pócson (Bööz), 1696. november 4-én történt könnyezéséről emlékezik meg. Ez az ábrázolás az eredeti képnek az ikonokra jellemző absztrakt stílusával szinte teljesen szakít, a figurák realista módon jelennek meg, csupán a hodigitria típusra jellemző beállítás és az eredeti kompozíció néhány sajátos eleme (Jézus kezében a virág, a Szűz köntösének formája) marad meg. A metsző arra sem figyelt, hogy a nyomat készítése során ne változzon meg az eredeti beállítás (ti. a Szűz itt a jobbján, s nem a balján tartja gyermekét). A nyomat készítője id. Peter Schenk (1660–1711) német metsző lehetett, aki 1675-től élt Amszterdamban, és ott tanulta ki a mezzotinto készítésének fortélyait, majd alapított műhelyt és üzletet. A kép feltehetően bécsi megrendelésre készült. (T. Sz.)

Irodalom

Szilárdfy Zoltán: *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből*, III, *Alkalmazott szentképek (16–21. század) – Kleine Andachtsbilder aus der Sammlung des Verfassers*, III, *Angewandte Andachtsbilder (16–21. Jahrhundert)*, (Devotio Hungarorum, 12.), Szeged–Budapest, 2008, 276–277, kat. 195.

Tüskés, 2014, 168, kat. 4.

IV.1.2. Szentképalbum

Kat. IV.4.

(1)

Imagines Sacrae B. M. V. et Sanctorum Hungariae
17–19. század
papír, 24 darab metszet beragasztva,
a nagy méretűek összehajtva
papírkötés, bőrgerinccel
35 × 28 cm
OSZK, App. M. 1227.

Ahogy a kötet kézzel írott címe is elárulja, a Boldogságos Szűz Mária és a magyar szentek képeit őrző gyűjteményről van szó. Különböző kegyhelyek, kegyképek ábrázolásai mellett a magyar szentek ritka, különleges ikonográfiájának is tárháza ez az album. A metszeteken kívül egy tollrajz is van benne.

Az album metszeteire először Szilárdfy Zoltán hívta fel a figyelmet, majd publikált több darabot, a máriapócsi vonatkozásúak közül is ő tette közzé a legfontosabbakat – Szilárdfy Zoltán: Magyar barokk szentképek, *Művészettörténeti Értesítő*, 30 (1981), 118, 119, 125, 129. o., 8., 20. kép; Szilárdfy, 1984, 18–20. kép. Ezek közül Johann Andreas Pffeffel (1674–1750) mester kitűnő rézmetszete külön figyelemre méltó, amely a zentai diadal (1797. szeptember 11.) látképe fölött az égbolton, különböző allegorikus alakoktól vezetett diadal-kocsin a győzelmi pálmákkal koszorúzott pócsi kegyképet ábrázolja a birodalmi kétfejű sas hátán, utóbbi csőreiben a béke olajágait nyújtja

Szűz Mária felé. A kép alsó részén az előtérben fegyverek és a legyőzöttekre utaló török fogoly, középen Károly főherceg, a későbbi III. Károly magyar király lovas portréja tűnik fel. A metszet gróf Batthyány Boldizsár 1698-as grazi disputájának tézislapján maradt fenn, az erről szóló szöveges részt levágva is az albumba ragasztották (1. kép).

Az albumban szereplő nyolc darab pócsi vonatkozású metszet részletesebb leírásai is elkészültek több ütemben (Vö. Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987, 112–113; Tüskés, 2010, 274, 275, 277, 279–282; Tüskés, 2014, 168–170, 172–175). Az érintett metszete jó minőségű reprodukcióit 2009-ben közölték (Gánicz Tamás – Legeza László – Terdik Szilveszter: *Nemzeti szentélyünk, Máriapócs*, Budapest, 2009, 24, 52–54).

A kötetben a könyvtárat alapító Széchényi Ferenc ex libris bélyegzője is szerepel, ezért gyakran Széchényi-szentképalbumnak is szokták nevezni, bár ezt a bélyegzőt még a gróf halála után, az 1840-es években is használták, ezért egyelőre nem dönthető el, hogy a kötet valóban Széchényi tulajdona volt-e, vagy valaki mástól került a könyvtár gyűjteményébe (vö. Knapp Éva: Szent Imre? Szent László? II. Lajos? IV. Ferdinánd?: Egy „befejezetlen” tézislap ikonográfiai meghatározásához, *Művészettörténeti Értesítő*, 56[2007], 289, 3. lábjegyzet). (T. Sz.)

IV.1.2. A máriapócsi könnyező kegykép röplapon

Kat. IV.5.

1698, ismeretlen augsburgi metsző, Stephan Maystetter kiadása papír, rézmetszet, nyomtatvány 39,5 × 31,7 cm, metszetszél: 17 × 14,4 cm Jelezve jobbra lent: Augsburg, zu finden bey Stephan Maystetter brieffmahler. MNM TK, ltsz. 58.3747.

A röplap felirata: „Warhaffte Beschreibung dess wunderbahrlich-weinenden Marien-Bilds in Hungarn zu Petsch.”

A metszet felirata: „Wahre Abbildung unser Lieben Frauen Anno 1696 den 4 Novmb zu Böötz in ober Ungaren zum erstem mahl aus beiden augen und unterschiedlichen Mahlen geweinet ist auff befelch Ihro Kay May nach Wien gebracht worden und den 7. Juli 1697 mit der ganzen Clerisey nacher St. Stephan in die Th umkirchen bekleidet worden und alda mit grosser Andacht ver erht wirdt.”

Az augsburgi katolikus röplap szövege beszámol a pócsi Mária-kegykép csodálatos könnyezéséről, Bécsbe viteléről és ezt apologetikus keretbe illesztve vitatkozik a protestáns tanításokkal. A metszeten architektonikus elemekből álló, virágfüzérékkel díszített oltárszerű emelvényen látszik az ovális keretelésű kegykép. Két oldalán egy-egy angyalszobor áll. A metsző Mária arcán ábrázolta a csodás könnyecsepket is. (G. M.)

Irodalom

- Bálint–Barna, 1994, 24.
- Szilárdfy, 1996, 159.
- Szilárdfy, 2003, 124.
- Mohay, 2008, 540.
- Tüskés, 2010, kat. 8.
- Tüskés, 2014, 168, kat. 10.

IV.1.2. A pócsi Istenszülő mint

Rosa Mystica

Kat. IV.6.

1700 körül

papír, rézkarc

31× 40,7 cm, metszetszél: 26,2 × 33,5 cm

Restaurált.

Szilárdfy Zoltán gyűjteménye, Székesfehérvári

Egyházmegyei Múzeum, ltsz. 2019.427.1.Ké.

Felirata: Rosa Mystica.

Wahre Abbildung unser Lieben Frauen so 1696. /
den 4. Novemr zu Boës in ober Ungarn zum ersten mahl auß /
beeden augen und underschidlreihen Mahlen geweinet ist /
auch auß befelch lhro Kaysl: Mayt: alhier gebracht wor: /
den, und den 7 Jul 1697 mit der ganzen Cleri sey na: /
cher St Stephan in die Thumkirchen bekleidet / worden und alda mit
grosser Andacht vererht / wirdt.

zufinden in Küssen Pfenning bey Matthias Pfeffer

Leterítetett asztalon (oltáron?) két angyal stilizált virágszirmokra emlékeztető szélű, szabályos kör alakú pajzsot tart, amelynek középső tondóját a pócsi kegykép ábrázolása tölti be. A pajzs pereme három sor, a szél felé haladva nagyobbodó karéjokból áll, melyek mindegyikének közepén foglalatos drágakő ragyog, az egyes karéjok szélét pedig foglalatos gyöngysor díszíti. A kompozíció felett mondaszalagon a *Lorettói litániából* származó titulus olvasható: „Titkos értelmű rózsza”. Az asztal előlapját borító terítőn a kép magyarországi könnyezését ismertető, majd a bécsi Stefansdombban való elhelyezéséről szóló német nyelvű felirat. A kisebb méretű betűkkel írt utolsó mondatból kiderül, hogy a metszetet Matthias Pfeffer adta ki.

A pócsi Istenszülőt Eleonóra császárné illette először a „Rosa Mystica” megnevezéssel, amelyet a kegyképnek a Szent István-dómban való végleges elhelyezése után készült, gazdag virágfűzért idéző ezüst díszkerete még hangsúlyosabbá tett. Ezen a metszeten a titulus stilizálódik a kép palladium-, vagyis védőpajzsszerepét hangsúlyozva. (T. Sz.)

Közöletlen

IV.1.2. Magyarország térképe a pócsi Istenszülő ábrázolásával

Kat. IV.7.

1710

papír, rézmetszet

43,1 × 27,7 cm, metszetszél: 36,4 × 23,8 cm

Szilárdfy Zoltán gyűjteménye, Székesfehérvári

Egyházmegyei Múzeum

A királyi Magyarország földrajzi térképe fölött a jobb felső sarokban két kis angyal tartja egy kartusban a címfeliratot. Attól jobbra virágfüzérékkel díszített posztamensen áll a pócsi ikon, előtte egy nemes ifjú hódol. A magyarító címfelirat szerint a pócsi képet háromszor látták könnyezni, ami Magyarország iránti kegyességének a jele. A kompozíció a Regnum Marianum eszméjére utal, amely a barokk kori magyar katolikus identitás egyik alappillére lett. A korszakban a pócsi kegykép időnként a kolozsvári kegyképpel együtt is megjelent allegorikus képeken, az előbbi mint Magyarország, az utóbbi mint az Erdélyi Fejedelemség védőpajzsa (vö. Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987, 183–185). Ez a térkép Henricus Scherer *Atlas novus, exhibens orbem terraqueum* című műve (Augsburg, 1710) számára készült. (T. Sz.)

Irodalom

Bálint–Barna, 1994, 116.

Szilárdfy, 1996, 164, 6. kép.

Szilárdfy, 2003, 125, 262–263. kép.

Tüskés, 2010, 276, kat. 13.

Tüskés, 2014, 169, kat. 15.

IV.1.2. Sekrestyeszekrény ajtaja a pócsi kegyképpel

Kat. IV.8.

18. század eleje
papír, rézmetszet (?), tinta, textil, gyöngy,
fémfonál; színezett, kollázs, hímzett
egykorú tölgyfa keret, faragott, áttört, Mária-
monogramot formáló oromzattal, benne
egykorú üveggel
mag.: 68 cm (+ felső keretdész: 18 cm), szél.: 50 cm
Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény,
ltsz: 2016.71.1.1.

Az eredeti pócsi kegyképpel szinte egyező nagyságú metszetről csupán az arcokat és a kezeket, valamint a felső sarkok ívmezőibe helyezett kerubokat őrizték meg teljes mértékben, a többit jórészt kivágták. A keret és a figurák kontúrjai is megmaradtak, a hátteret pedig úgy vágták ki, hogy a meghagyott sávok két oldalra vont függönyre emlékeztessenek. A metszet megmaradt részein több vonalat festéssel erősítettek fel (például az arcok kontúrjait, a szemöldököket feketével, az ajkakat, némely ruhaszegőt és a kerubok szárnyait, valamint a Jézus kezében tartott virágot vörössel), a kivágott részeket azonban kartonra applikált, különböző színű (fehér, vörös, zöld, okker) textillel töltötték ki. A gyermek Jézus ruházatát szinte teljesen, Szűz Mária köntösét csak néhány helyen, arany és ezüst fémfonalsal hímzésekkel, paszományokkal tették még változatosabbá. A metszet készítési helye és ideje ismeretlen, s egyelőre a pócsi kegyképnek ilyen nagy méretű, sokszorosító eljárással készült másolata sem bukkant fel máshonnan.

Sárospatakon Báthory Zsófia hívására 1663-ban telepedtek meg a jezsuita szerzetesek. Száztíz éven keresztül működtek a városban, és a Szerencstől Királyhelmeceg (Kráľovský Chlmec) terjedő száz kilométeres körzetben újjászervezték a katolikus hitéletet. A katolikus megújulás és misszió fontos eszköze volt a Mária-tisztelet terjesztése, a Mária-ünnepek látványos, körmenetekkel kísért megülvése. Augusztus 15-én, Nagyboldogasszony ünnepén Sátoraljaújhelybe, szeptember 8-án, Kisasszony napján pedig Tolcsvára vezettek keresztrel és templomi zászlókkal kísért körmenetet.

A pócsi kegykép tisztelete 1697-től adatolhatóan jelen van a jezsuita rend életében. A Bécsbe szállított könnyező kegykép első másolatai közé tartozik a kassai jezsuiták által Bárcán készített, ma a kassai dómban látható kép. A kegykép könnyeivel átitatott kendő először az egri jezsuitákhoz került.

A pócsi kegykép sárospataki tiszteletének első nyoma igen korán, a könnyezést követő második évben, 1698-ban megjelent a jezsuita rendház *historia domusában*: „Hogy pedig Magyarország Királynéjának és Nagyasszonyának a szeretete és tisztelete az ő alattvalói szívében minél jobban növekedjék, a hozzánk igen közeli Szent Pócsról az ő ismételt és bőségesebben könnyező és most megfestett képét, amelyen Magyarország állapotát siratta, elhatároztuk,

hogy templomunkban elhelyezzük. Ezért ennek a szentképnek örök emlékezetére kétféjű sas formában egy kis oltár készült el, amelynek a mellén ez a kép a hívek szívét kezdte megmozgatni Magyarország nagy Pártfogójának, Isten Szülőanyjának az áhítatos tiszteletére. Ez a tisztelet a Kőrös György nemes úr nagylelkűségéből, tiszta ezüsből készült feszület felajánlásával kezdődött.” (*Historia Residentiae Patakiensis, Annuae Litterae*, 1663–1753, Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ab 95/1; *Jézus Társasága Pataki Rendházának Története, 1663–1769*, fordította: Fábián István, Sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény Könyvtára, Kézirat, 126.) A forrás festett képet említ. Mivel a kassai és pataki rendház között szoros kapcsolat volt – a szerzetesek, tanárok cserélődtek a két ház között –, akár az is feltételezhető, hogy az első könnyező képről készült másolat kerülhetett Sárospatakra. A külön oltárra helyezett pócsi Mária képét 1699-ben két ezüstkoronával ékesítették. (Uott, 128.) 1702-ben pedig a templom számára vettek „...egy hatalmas damasztzászlót, amelynek egyik oldalán jótevőnk védőszentje, Szent György, a másik oldalán pedig a könnyező Pócsi Mária képe látható.” (Uott, 131.)

Az itt bemutatott kép a sárospataki plébániatemplomban található, jezsuita időből származó sekrestyeszekrény felső részének középső ajtaja. A *historia domus* 1721-es feljegyzése szerint „a sekrestyében egy jól képzett asztalos munkájával elkészült az öltöztetőszekrény, mely teljes hosszában szekrénykékre és fiókokra osztva nemcsak a miséző papok teljes kényelmét szolgálja, hanem a miseruhák és egyéb templomi textíliák jobb megőrzését is”. (Uott, 155.) A szekrény ajtaját díszítő képet viszont sem itt, sem később nem említik – azonban ez a dátum hozzávetőlegesen a készítési idejét is jelölheti.

A korszakban a metszetek kollázsá alakítása nem volt ritka, bár ilyen nagy méretű darab hazai gyűjteményben nem ismert. Azonban a kolozsvári kegyképről is fennmaradt egy hasonló technikával átdolgozott, színezett metszet a Néprajzi Múzeum gyűjteményében, amelyhez Josef Ernst Mansfeld rézmetszetét használták fel a 18. században (Itsz. 68.181.1, közölve: Dumitran, 2011, 74, 80, fig. 4). (Sz. I. – T. Sz.)

Közöletlen

A pócsi kegykép másolata

Kat. IV.9.

18. század
vörösréz lemez, olaj; faragott, festett,
aranyozott fakeretben, üveg alatt
festmény: 78 × 55 cm, keret: magasság: 114 cm
(oromzati dísszel: 137 cm), szélesség: 49 cm,
mélység kb. 7 cm

Restaurálás: festmény és keret – Makói Juhász
István, Boldizsár Dóra; fogadalmi tárgyak –
Szilágyi Veronika, 2016.

Tata, Szent Kereszt plébániatemplom
(Öregtemplom)

A vörösréz lemezre festett kép meglehetősen pontosan követi az eredeti ikont, ami arra utal, hogy festője minden bizonnyal személyesen is látta a mintaképet, vagy legalábbis egy arról készült pontos másolatot. Egyetlen dolgot tett hozzá csupán: a szemekből bőségesen folyó könnyeket. A kegyképmásolat kerete is igényesen megformált, gazdagon profilozott és faragott, nyitható, üvegezett. A keret alapszíne zöld, a domború ornamentális faragványok aranyozottak, a nyitható szárny keretén a szalagmotívumok közé illesztett

ötszirmú virágok vörös lüszterezést kaptak. Az áttört oromzati dísz középtengelyébe helyezett kartuson festett Mária-monogram olvasható. A képet koronák, votív tárgyak és ékszerek díszítették, illetve díszítik ma is, amelyek nagyrészt a 19. századból származnak. Rögzítésük okán a képet több helyen átlukasztották.

A kép eredetéről semmit sem tudunk. A tatai katolikus templomok történetét feldolgozó Mohl Adolf plébános egyáltalán nem említi az Öregtemplom ismertetése során. Csupán az Esterházy család által a vincés nővérek számára 1875-ben alapított kápolna kapcsán jegyzi meg, hogy az oltárát eredetileg egy „nagybecsű” Mária-kép díszítette, amelyet azonban később szoborral helyettesítettek, de a kép további sorsát nem ismerteti. (Mohl Adolf: *Tata plébánia története*, Győr, 1903, 178.) Különös, hogy amikor 1951-ben a *Mária-enciklopédia* számára gyűjtöttek adatokat az egyes plébániákról, a tatai templomokban található Szűz Mária-ábrázolások felsorolása során Németh Kálmán sem utalt erre a képre. Ugyan két öregtemplombeli ikont is említett („A hajó jobb oldali elülső részén egy ikon, mely Nyári Lajos és neje ajándéka. Az evangélium oldali hátsó mellékoltáron egy nagyobb ikon orosz felírással.” Perger Gyula: *„Oltalmad alá futunk”*: *Mária-enciklopédia*, 1950, Győr, 2010, 176), de a szűkszavú leírások alapján mégsem azonosíthatjuk egyértelműen egyiket sem az itt bemutatott képpel. Érthetetlen, hogy a pócsi másolatra helyezett koronák, fogadalmi ajándékok sokasága, amelyek az ikon tiszteletének egyértelmű jelei, miért nem keltették fel az adatgyűjtő figyelmét. A kép ide vagy esetleg a környékre kerülésében talán az Esterházy családnak is lehetett szerepe – bár a tatai kastélyuk kápolnájában sem mutatható ki a jelenléte –, ugyanis bécsi palotájuk egyik bejárata felett a pócsi kép másolatát helyezték el – vö. Galavics Géza: A soproni „Esterházy-Madonna”, in: Környei Attila – G. Szende Katalin (szerk.): *Tanulmányok Csatkai Endre tiszteletére*, Sopron, 1996, 196–197, 5. kép. (T. Sz.)

Irodalom

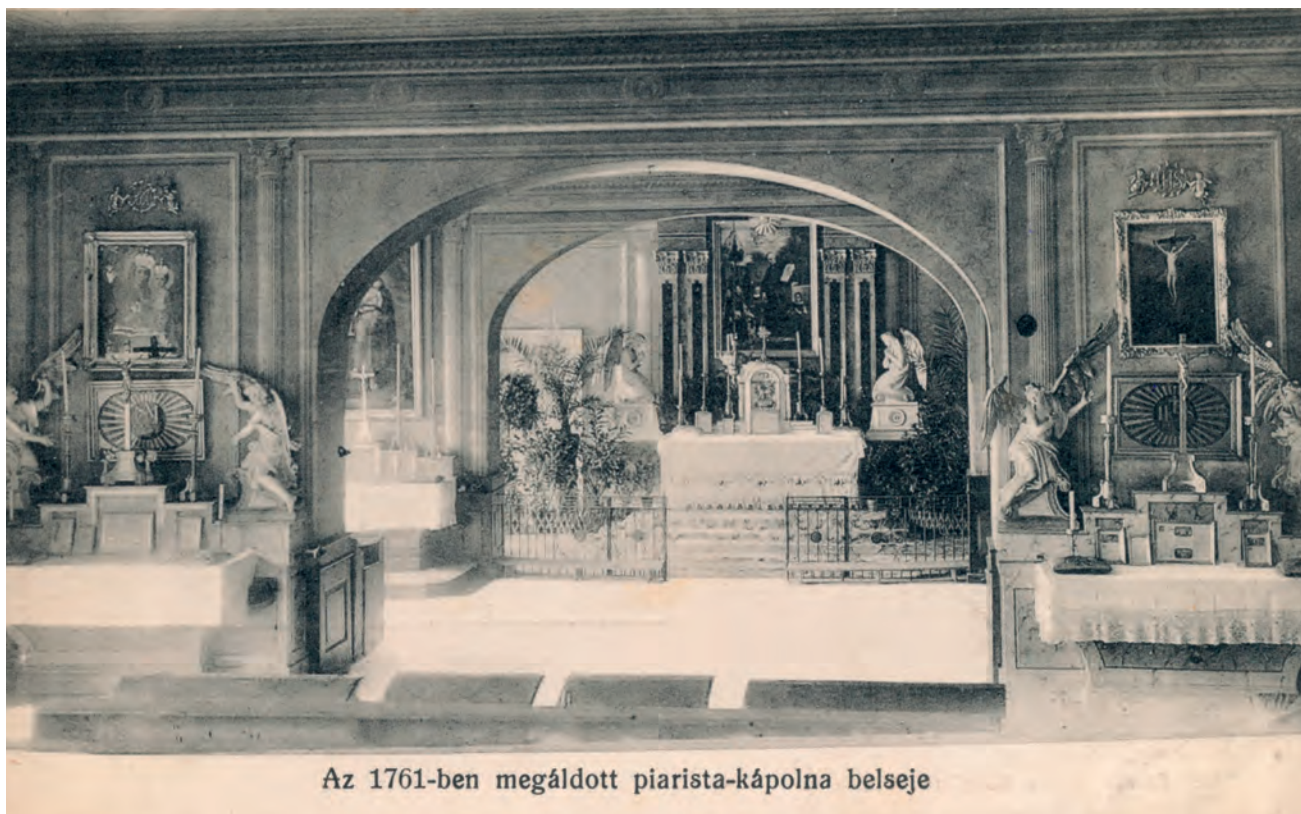
Szilárdfy, 2003, 125, 37. kép.
Tüskés, 2014, 155, 179, fig. 3.

1760 körül (?)
vászon, olaj, aranyozott fémapplikációkkal;
műmárványozott fakeret, elülső oldalán aranyozott
rézszerezéssel, üvegezve
festmény: 74,5 × 92,5 cm; keret: 92,5 × 110,5 cm
Restaurálás: festmény – Vihart Anna;
a keret és a fémtárgyak tisztítása –
Szabó János, 2019.
Budapest, Piarista Múzeum,
Festménygyűjtemény, 2011.158.1.P.

Az Istenanyát ábrázoló kegyképek iránti áhítatos tisztelet már a piarista rend (eredeti nevén *Ordo Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum* – Kegyes Iskolák Isten Anyjáról Nevezett Szegény Szabályozott Papjainak Rendje) alapítójának, Kalazanci Szent Józsefnek (1557–1648) az életét is végigkísérte. Halála előtt néhány nappal például egy látomásban meg-elevenedett előtte az általa korábban szívesen látogatott római *Madonna dei Monti* kegykép, és reménnyel töltötte el őt a piarista rend jövőjével kapcsolatban.

(1)

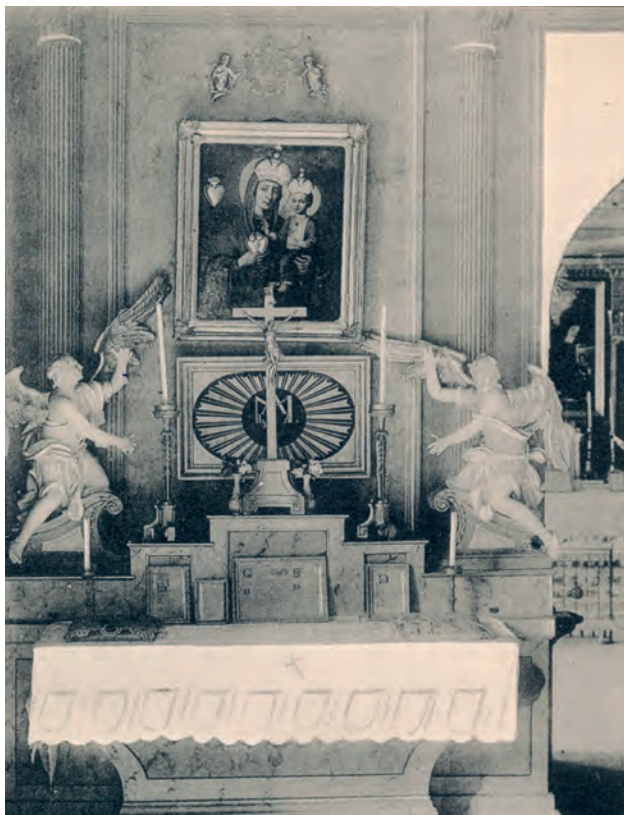
Az 1761-ben megáldott piarista-kápolna belseje

A későbbi piaristák Mária iránti tiszteletének legfőbb hordozójává a római San Pantaleon-templomban található *Kegyes Iskolák Királynéja* (*Regina Scholarum Piarum*) kegykép vált, amelyet 1688-ban helyeztek el a templom főoltárán. A 17–18. század folyamán a magyar piaristák leggyakrabban ennek a másolatait emelték templomaik, kápolnáik mellékoltárraira – Privigye (Prievidza), Nyitra (Nitra), Kecskemét, Sátoraljaújhely, Tata, Vác –, de az is előfordult, hogy más, csodatévő Szűz Mária-ábrázolások kópiáit tették tisztelet tárgyává. A kecskeméti piarista templom egyik toronykápolnájában a nagyszombati Szent Miklós-templom *Könnyező Szűz Mária*-kegyképének másolatával találkozhatunk, és a Piarista Múzeum Festménygyűjteménye (Iatsz. 2011.625.1.P) is őriz egy ehhez hasonló, ismeretlen helyről származó kópiát. A mait megelőző nagykarolyi templomukban a főoltáron, a tabernákulum felett a pócsi kegykép másolata volt elhelyezve, amelynek tiszteletét a kegyúr Károlyi család is erősen patronálta (Inventarium, 1759, PMKL, Fasc. 11. Status Domus Karolinensis 1741–1848. Vö. Terdik, 2014e, 37).

A pesti piaristák 1761-ben rendezték be és vették használatba kápolnájukat a város főterén,

az 1755-ben megvásárolt Esterházy-palota emeletén. A főoltárt Kalazanci Szent József, a négy mellékoltár egyikét pedig kezdetől fogva – de 1766-ban már biztosan – a pócsi Szűzanya tiszteletére szentelték. Az új kápolna gazdag berendezéséhez számos, a korban kedvelt kegyeszobor, így a Celli Szűz Mária, a Segítő Szűz Mária és a Prágai Kis Jézus másolata is hozzátartozott (PMKL, II.9.a: Pesti rendház levéltára, Régi korszak, For. 8, Fasc. 1, Status domus Pestiensis, 1766). Közülük az évtizedek során a legtöbb elpusztult, ám a pócsi kegykép másolata – a fényképek (mint a Barcza József kiadásában megjelent képeslapsorozat) tanúsága szerint – egészen a kápolna fölszámolásáig, 1913-ig az egyik mellékoltáron maradt (1–2. kép). A kápolnát és az oltárképeket 1840-ben egy Arnt nevű mester festette újra, illetve tisztította meg. A kegyképet ekkor ideiglenesen levették az oltárról, és az ezüstözött keret, valamint az üvegen belül és két másik keretben elhelyezett votív tárgyak („*anathemata*”) tisztítását Paschberger Ferenc pesti ötvös végezte 55 forintért, egy Rohrer nevű asztalos közreműködésével (PMKL, II.9.a: Pesti rendház levéltára, Régi korszak, Lib. 1, Historia domus Pestiensis, 1717–1864, pars II, 42).

(2)

A vászonra készült olajfestmény alapvetően az eredeti kegykép ábrázolását követi, részleteiben és stílusában viszont jelentős eltéréseket mutat. A feltehetően metszetszólatok alapján készült kópia a nyugati festészet hagyományába illeszkedik, az arcok, a végtagok lágyabbak, teltebbek, testesebbek, az ábrázolásmód finomabb, élénkebb, részletezőbb mind a perspektíva, mind a rajzosság, mind a színhasználat, mind a fény-árnyék hatások megjelenítése terén. Szűz Mária és a gyermek Jézus arcvonásának, kéztartásának, ruházatának ábrázolása is finom eltéréseket mutat, glóriájuk a másolaton díszítetlen. A pirospszogás arccal, bájos, visszafogott mosollyal ábrázolt Szűz Mária és a gyermek Jézus kedves, nagy barna szemekkel tekint a nézőre, Mária arcán a könnyeket is megfestették. Az eredeti kegyképtől, illetve az arról készült legtöbb másolattól eltérően a gyermek Jézus nem oldalra fordítja a jobb kézfejét, hanem hüvelyk-, mutató- és középső ujját feltartva, gyűrűs- és kisujját behajlítva határozottabb áldó mozdulatot tesz. A festménymásolat felül félköríves lezárás nélkül, téglalap alakú keretben foglal helyet, amelyről így az eredeti kegyképet díszítő kerubábrázolások is elmaradtak.

A pócsi kegykép piarista másolatát műmárványozott fakeretbe rögzítették, amelynek elülső részén aranyozott rézből készült fémszerelések vannak. A kereten belül kulccsal zárható-nyitható teli üveges ablak van. Az olajfestményen aranyozott ezüst votívok találhatóak, amelyeket a kegykép vásznán átszúrt drótokkal rögzítettek: Mária és a gyermek Jézus fején korona jelenik meg, Szűz Mária szíve felett a két összefonódó, lángoló szívet vörös színű ékkövek (gránát?) díszítik. A bal felső sarokban piarista címer van, amely nem ezüsből, csak aranyozott fémből készült. A régi budapesti piarista kápolna mellékoltárát ábrázoló, 1913 körüli fényképen, illetve képeslapon azonban a piarista címer helyén még egy, stílusában az összefonódó kettős szívre hasonlító, nagyobb méretű, minden bizonnyal szintén aranyozott ezüsből készült votív szív látható.

A kápolna felszámolása után a festményt a budapesti piarista rendházban őrizték. 1953 és 2011 között a Mikszáth Kálmán téri piarista kápolna egyik mellékoltárán volt elhelyezve, majd a rendház 2011-es költözését követően a Piarista Múzeum Festménygyűjteményébe került. (B. P. – K. A.)

Irodalom

Koltai András (szerk.): *Hitre, tudásra: A piaristák és a magyar művelődés*, Budapest, 2017–2019, I, 47–48; II, 570–582.

IV.1.2. A pócsi Istenszülő virágkoszorúban

Kat. IV.11.

(1)

18. század

fa, olaj

114,5 × 76 cm

Szentendre, Szent Mihály (Pozsarevacska)
szerb ortodox templom

(2)

Sötét háttér előtt pompás virágkoszorú övezi a pócsi kegyképet, amelynek világosokker háttére ragyogni látszik. A kegyképmásolat részleteiben elég pontosan követi az eredetit, amely egyszerűségében izgalmas kontrasztot alkot a szinte naturalista módon megfestett virágokkal. A képet felül valamikor megcsontkították. A festmény eredete egyelőre nem ismert, s azt sem tudni, hogy mikor került a Pozsarevacska szentélyébe, ahol jelenleg őrzik. A templom 19. századi leltáraiban nem szerepel, pedig 1890-ben a szentélyben négy Istenszülő-ikont is említenek, de egyik sem azonos ezzel. Ugyanitt található egy nagyon hasonló, azonban jóval gyengébb minőségű pócsi másolat is. Ezt a vászonra festett kompozíciót fekete keretbe helyezték (kerettel: 104 × 83 cm), s úgy tűnik, hogy alkotója a fatáblára festett ikon egy variánsát hozta létre. Erre a festményre vonatkozhat a leltár „szentélyben található ikonok” részének egyik leírása: nagy méretű vászonkép egyszerű fekete keretben, az Istenszülőt ábrázolja (Szentendre, Szerb Ortodox Egyházmegyei Levéltár, Inventáriumok,

(3)

1787–1890). Elképzelhető, hogy a fára festett pócsi kép egy, a 20. században megszűnt másik templomból került ide.

Szerb környezetben a pócsi kép jelenléte nem tipikus, de nem is egészen szokatlan. A szerbek a Habsburg Birodalom kiváltságos ortodox népeként biztosan ismerték a bécsi Stephansdomban elhelyezett ikont, s megérintette őket a kép kultuszának törökellenes aspektusa is, amely a 18. században a bécsi tisztelet egyik fő motívuma volt.

A virágkoszorúval övezett pócsi másolatok azonban katolikus közegben is ritkák, bár metszeken szerényebb formában többször feltűnik ez a motívum, amelyet talán a bécsi kép első, Eleonóra császárné által adományozott, a „*Rosa Mystica*” titulust hangsúlyozó ezüstkerete ihletett. Bajorországból ismert két olyan festmény is, amelyeken a szentendreihez hasonló virágkoszorú látható. Az egyik Vornbach am Inn bencés monostora számára készült. A hátoldalán olvasható felirat szerint Franz Werner Tamm (1658–1724) német festő alkotta 1700-ban. A kegyképet körülfonó virágkoszorút

három angyal tartja. Nem sokkal később ugyanő ezt a kompozíciót készítette el Passauban, a Szent Pál-plébániatemplom főoltárának oromzatára is: az ovális képmezőhöz igazodva egy angyalt elhagyott, de az ikon okker hátterét számos monokróm angyalfejjel elevenítette meg (Vö. Schäffer, Gottfried: *Zwei bisher unbekannte „Maria-Pötsch“-Kopien in Ostbayern*, *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde*, 1970/71, 188–189. Lásd még: <https://www.badfuessing-erleben.de/home/kulturelles-aus-der-region/das-gnadenbild-maria-pocs-im-schloss-vornbach> [letöltve: 2020. március 10.] (2. kép). A virágkoszorúba helyezett Mária-képek ekkor már közel százéves múltra tekintettek vissza. A barokkban egyre népszerűbbé váló csendéletek „lelki” alfaját képviselik, amely a németalföldi katolikus festők invenciójának tekinthető: Id. Jan Brueghel a reformkatolicizmus egyik kiemelkedő alakja, Federico Borromeo milánói érsek számára 1608-ban festette meg az egyik első ilyen kompozíciót, amely a kor szimbolizmusra fogékony gondolkodását tükrözi (Prohaska, Wolfgang: *Das Geistliche Stillleben*, in: *Das Flämische Stillleben, 1550–1680*, Ausstellungskatalog, Kunsthistorisches Museum, Wien, 2002, 321–325). Tamm minden bizonnyal németalföldi tanulmányai során ismerkedett meg ezzel a képformával, s Bécsben udvari festőként is kamatoztatta a tudását.

A szakrális elemekkel bővített csendéletek távoli reminiscenciája Medveczky Jenőnek (1902–1969) a budai Szent Flórián görögkatolikus templom számára 1938-ban festett pócsi másolata, amelyen a kegykép gazdag és színpompás virágcsokor felett, illetve előtt lebeg (vö. Legeza 2011, 27). Amikor ezt a ritka képtípust felelevenítette, Medveczkyt talán a templom barokk stílusa ihlette meg, és annak a lehetősége sarkallta, hogy saját festői sokoldalúságát felvilanthassa (3. kép). (T. Sz.)

Irodalom

Szilárdfy, 1996, 157.

Szilárdfy, 2003, 125–126.

IV.1.2. A pócsi kegykép Bécs látképével, szorongatottak csoportjával

Kat. IV.12.

(1)

1800 körül, Josef Pichler
fémlemez, olaj, aranyozott fakeret (19. század)
mag.: 40 cm, szél.: 32 cm, vas.: 6,5 cm
Sziglánt, a bal alsó sarokban a fatörzsön
olvasható: J: Pichler f.
Néprajzi Múzeum, ltsz. 120037.

Óvális formátumban, díszes keretben és baldachin alatt tűnik fel a pócsi kegykép, amelynek keretére a béke szimbólumaként olajágakat helyeztek, alatta felségjelvényeket viselő birodalmi sas lebeg. Ezek és a baldachin mögött két csoportba rendezett hadi zászlók utalnak arra, hogy a Habsburg Birodalom békéjét fenyegető török elleni küzdelemben kinek az oltalmában bízott/ bízuk a császár és udvara, illetve országainak hívó népe. A kegyképet jobbról egy angyal tartja, balról egy másik kíséri, utóbbi kezében korona és jogar, Szűz Máriának a mennyek királyné asszonya méltóságára utalva. Kis angyalok és kerubok repkednek, bujkálnak a baldachin szövete előtt-alatt, némelyikük a bojtokkal játszik. A képmező felső részét uraló ábrázolás alatt öt galamb egy mondatzalagot tart, amelyen a legősibb, közismert Szűz Máriához szóló

(2)

imádság első fele olvasható latinul: „Sub tuum praesidium confugimus Dei Genitrix, nostras Deprecationes ne despicias” – Oltamad alá sietünk, Istenszülő Szűz, könyörgésünket meg ne veds...” A háttérben Bécs látképe bontakozik ki, az előtérben szorongatottak csoportja, járványban, éhségben sínylődők, betegek, árvák, foglyok, anyák stb. emelik könyörgő tekintetüket, kezüket a kegykép irányába.

Szilárdfy Zoltán figyelte meg, hogy a festmény szorososan követi Franz Leopold Schmittner (1703–1761) bécsi mester metszetét, amely 1740 körül készülhetett (OSZK App. M. 1227, 2. kép). A festő azzal a Josef Pichlerrel (1730–1808) lehet azonos, aki a bécsi Művészeti Akadémián tanult, és több magyarországi helyszínen is dolgozott (vö. Buzási, 2016, 215–216). (T. Sz.)

Irodalom

Szilárdfy, 1984, 20. kép.

IV.1.2. Monstrancia a pócsi kegykép ábrázolásával

Kat. IV.13.

talp és nodus: 1680;
szentségtartó: 1750 és 1760
Mesterjegy: „IL”; augsburgi (?) finomságjel.
ezüst, aranyozott, kalapált, cizellált, csiszolt kövek,
gyöngyök, zománc
mag.: 72 cm, talpszélesség: 20 cm,
mutató szélessége: 37 cm
Wien, Schatzkammer des Stephansdomes,
Inv. Nr. 1856.

A monstranciát díszítő festett zománcok ikonográfiája Krisztus passiójára utal. A talpon a következő jelenetek szerepelnek: *Lábmosás*, *Az utolsó vacsora*, *Krisztus az olajfák hegyén*, *Krisztus elfogatása*. Az úrmutató felső részén, középen, lent a pócsi kegykép, a szív alakú tartó körül pedig a *Töviskoronázás*, az *Ecce homo*, az *Ostorozás*, a *Keresztvitel*, a *Keresztre feszítés* és a *Feltámadás* látható.

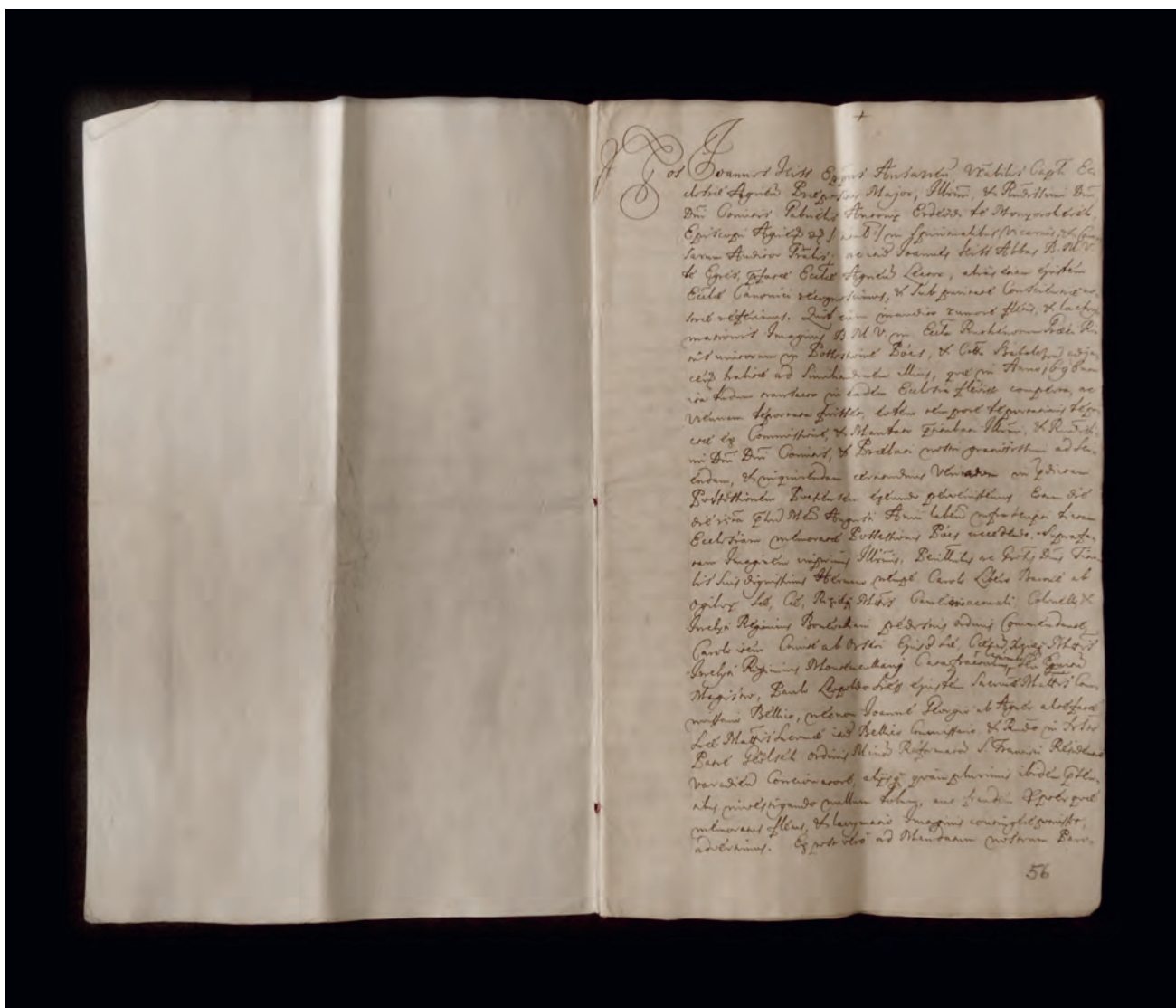
A talpat levelek és négy kerubfej díszíti, a közöttük lévő zománcokat hullámzó ezüstkeretbe helyezték. A váza formájú nádusz három oldalán puttók szerepelnek: az egyik könnyvet, a másik tömjénezőt, a harmadik kelyhet és ostyát tart. A sugárkoszorúval övezett ostyatartó az úrmutató közepén szív formájú, és különböző színű csiszolt kövek (üvegek) keretezik. Az egész monstranciát foglaltatos kövekkel díszített kereszt koronázza, alatta az áldó Atyaisten domborított mellképe, a kegyképet ábrázoló zománckép alatt pedig a Szentlélekre utaló galamb ismerhető fel. A tárgy eucharisztikus centrumát a szentelt ostya jelöli ki, amelyet a két domborított elem szentháromságos kontextusba helyez, míg a zománcképek Krisztus passióját idézik meg, a pócsi kegykép ábrázolása pedig máriás aspektust, a megtestesülésre utaló jelentést hordoz.

A talp és a nádusz egy régebbi monstranciáról származnak és az úrmutató felső részének elkészítése során, Mária Terézia uralkodása idején használták fel újból őket. A monstrancia adományozójáról, illetve megrendelőjéről sajnos nincsenek adatok; néhány évvel ezelőtt még használatban volt a szilveszter estéjén végzett hálaadó liturgián. (G. R. H.)

Irodalom

Tietze, Hans: *Geschichte und Beschreibung des St.-Stephans-Domes in Wien* (Österreichische Kunsttopographie, 23), Wien, 1931, 500.
Führer durch das Eb. Dom- und Diözesanmuseum, Wien, 1934.
Sammlungskatalog des Eb. Dom- und Diözesanmuseums, Wien, 1973, Kat.-Nr. 30.
Kuba-Hauk, Waltraut – Saliger, Arthur: *Dom- und Diözesanmuseum*, Wien, 1987, 72, Kat.-Nr. 44, Abb. 119–122.

IV.1.2. A második pócsi könnyezés
kihallgatási jegyzőkönyve
Kat. IV.14.

*Fassiones super lacrymatione Imaginis Beatae
Mariae Virginis in Póts habitae Anno 1715.*

Die 25. Augusti

24 oldal

31,7 × 18,9 cm

*A kivizsgálást vezető két kanonok viaszpecsétjével
ellátott, hiteles példány.*

Eger, Főegyházmegyei Levéltár,

Archivum Vetus 1800.

1715 augusztusának első felében a pócsi fatemplomban az első, Bécsbe szállított kegyképről készített másolatot is könnyezni látták. A helybeliek először a közeli Nagykállóban élő Bizánczy Gennadius helynököt értesítették, aki éppen nem volt otthon. A csodás eseményeket végül a hónap második felében az egri püspök megbízásából Kiss János prépost, ansariai címzetes püspök és

Kiss János Antal kanonokok hivatalosan kivizgálták: egyszer tizenegy, másszor hat tanút hallgattak ki, akik közül néhányan protestánsok voltak. A jegyzőkönyvet 1715. augusztus 25-i keltezéssel zárták le, majd csatolták hozzá a helyi parókus és kántor ruszin nyelvű vallomásait is. A második könnyezés hitelességét Erdődy Gábor Antal egri püspök (1715–1744) szeptember 19-én ismerte el, s a Bizánczy helynökhöz írt levelében Pócsot Szűz Mária kegyhelyének nyilvánította. A második könnyezés jegyzőkönyvét először 1776-ban jelentették meg nyomtatásban Kassán, három különböző nyelven (latin, német és magyar), amelyek szövegét a későbbi hitbuzgalmi, illetve tudományosabb jellegű kiadások is átvették. (Vö. következő katalógustétel, és a Máriapócsról szóló tanulmányomat ebben a kötetben, 14. lábjegyzet.) (T. Sz.)

IV.1.2. **Beszámoló a második pócsi könnyezésről**
 Kat. IV.15.

Igaz beszéd a' második pócsi Szűz Szent Mária képeinek sírása, és könnyezése felől az az: a' melly mostan közönséges tiszteletre ki-tétetvén nemes Szabolcs vármegyében lévő pócsi helységben (Magyarországban) tiszteltetik, első, második, és ötödik augusztusban 1715dik esztendőben leg-bövebb könyveket ki-öntött
 Kassán, Landerer Michály' bötüivel [1776]
 36 oldal, 8°
 Széchenyi Ferenc tulajdonbélyegzőjével ellátva.
 OSZK, 833.975.

Ahogy a kis méretű kiadvány terjedős címéből is kitér, az 1715-ös második pócsi könnyezésről szól. Rövid bevezető után, amelyben a könnyezés időpontjával kapcsolatos félreértéseket tisztázzák, a könnyezés kivizsgálásának

dokumentumait közlik, „melynek eredetije most is tartatik a Püspöki Levéltárban Egerben”. A két kanonok bevezetőjét Papp Mihály parókus és Molnár János iskolamester tanúságtétele követi, majd a nekik föltett kérdések és az azokra adott válaszok. Azután még további kilenc tanú vallomását közlik; az ezt követő, újabb hat tanú rövid kihallgatásának jegyzőkönyvét 1715. augusztus 18-án Lőrinczy György mádi és Francz Mátyás tállyai plébános vették fel Pócson. A kötetet imádság, egy hosszú ének és a könnyezésről szóló, öt pontba szedett „sommázat” zárja. A címlapelőzők Binder János Fülöp metszete, a pócsi zarándoktemplom felett baldachinnal megjelenő kegykép ábrázolásával (ebbe a kötetbe utólag beragasztva). A latinul és németül is megjelöltetett műben nem említik, hogy ki volt a kiadás háttérében. (T. Sz.)

IV.1.2. A máriapócsi kegykép a zarándoktemplom és a bazilita kolostor látképével

Kat. IV.16.

Az 1697-ben Bécsbe szállított eredeti pócsi kegykép pótlására Telekessy István egri püspök 1707-ben egy másolatot küldött Pócsra. 1715 augusztus elején ezt a második képet is könnyezni látták, aminek következtében a templom hamarosan látogatott búcsújáró helyé vált. A kis fatemplom helyett 1731-ben kezdték építeni a ma is álló kőtemplomot. 1749-től kezdve pedig már készülődben volt a templom oldalához csatlakozó bazilita kolostor is. A képen alul a templom és a kolostor látképe van, ahová egy zászlós zarándokcsoport tart éppen. Fölötte felhőkön puttók tartják a baldachin alatt lévő kegyképet. Az ábrázolás előképe Gottfried Prixner 1800 körül készült rézmetszetű szentképe (OSZK, App. M. 1227, IV. verso, Szentképalbum). (G. M.)

Irodalom

Bálint Sándor – Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok: A magyarországi búcsújárás története és néprajza*, Budapest, 1994, 105.

Tüskés, 2010, kat. 43.

Tüskés, 2014, 174, kat. 47.

19. század eleje

papír, rézmetszet

lemez méret: 12,4 × 8,5 cm

Felirata: A. B. Sz. Mária Képe. mely

1715-dik esztendő Juliusnak 31-dik és

Aug. 1-ső és 3-dik napjain könyvezett Pótson

N. Szabolcs Vármegyében.

MNM TK, ltsz. T.739.

IV.1.2. Nyomódúc a máriapócsi kegyképpel és kegytemplommal

Kat. IV.17.

18. század második fele,
Binder János Fülöp (1736 k. – 1811)
vörösréz
18 × 12 cm

Jelzés jobbra lent: Binder sc.

Felirata: Vera Effigies B.V.M., quae ad normam
primae Pocsini in Hung- / aria A: 1696. saepius
Lacrimantis, ac dein Viennam ablatae / expressa et
in illius Loco relicta rursus A° 1715. Lacrymas pro- /
[fu]dit 31 Iuly 1^a et 3 Augsti (!)

Nagy Szent Bazil-rend gyűjteménye,
Máriapócs, 2017.73.14.

A Budán alkotó Binder János Fülöp több alkalommal is készített metszetet a második máriapócsi kegyképről és a zarándoktemplomról, amelyek azonban több ponton eltérnek az itt bemutatott kompozíciótól (vö. Kat. IV.15., Tüskés, 2014, kat. 32, 34.). Binder alapvetően Franz Feninger 1750 körül készült metszetéből indult ki (OSZK, App. M. 1227, IV. recto, 1. kép) – akárcsak a korábbi verziók esetében –, megtartva a kegykép alatti mondatszalagon futó, latin nyelvű szentírási idézetet („Portans ramum Olivae virentibus foliis in ore suo. Gen. 8. v. 11.” – Ter 8,11), amely a templom két oldalán látható olajfa- és Noé bárkája ábrázolást, valamint az épület felett repülő, csőrében olajágot tartó galambot értelmezi. A bárka és a galamb talán az egyház helyreállított egységére utal (vö. Szilárdfy, 1984, 18. kép). A zarándoktemplomot azonban nem az északi, hanem a déli oldalról, már az elkészült (1753) bazilita kolostorral együtt ábrázolta Binder. A lemezt minden bizonnyal a máriapócsi szerzetesek rendelték meg tőle, és csodával határos, hogy a bazilita rend 1950-től kezdődő, negyven évig tartó szétszórátása ellenére is fennmaradt. (T. Sz.)

Irodalom

Puskás, 1995a, 173, 187, 5. kép.

Puskás, 2008, 212–213, 204. kép (modern lenyomatának fotóival).

Penitenciaimádság a máriapócsi kegyképpel és a templom látképpével

Kat. IV.18.

19. század közepe
papír, fametszet, nyomtatvány

lap mérete: 20,4 × 17,5 cm,

metszet mérete: 11 × 7,3 cm

Felirata: A' Paenitentzia Tartó Bűnnösnek Poócsot Könyvező Boldogságos Szűz Máriához Nagy Aszszonyunkhoz Áltatos Imadsága.

MNM TK, ltsz. 61.321.

Az egyszerű kvalitású imalap a bűneit megbánó és a pócsi Szűzanya közbenjárását kérő zarándokok számára készült. A provinciális fametszeten alul a máriapócsi templom látképe van, ahová három irányból zászlós zarándokmenetek érkeznek. Fölötte felhőkön lévő puttók tartják a baldachin alatt lévő kegyképet, amely a valósághoz képest tükrözve mutatja az Istenszülő-ikont. A kompozíció előképe Franz Feninger rézmetszetű szentképe az 1750-es évekből, vagy annak valamelyik későbbi másolata. (G. M.)

Irodalom

Tüskés, 2010, kat. 57.

Tüskés, 2014, 175, kat. 63.

Kartonok a máriapócsi kegytemplom két színes ólomüveg ablakához

Kat. IV.19.a–b.

1947, Petrasovszky Manó

papír, akvarell

59 × 33,5 cm (kerettel)

Máriapócs, Nagy Szent Bazil-rend gyűjteménye, ltsz. 2017.138.2–3.

Az egyik vázlat a csoda első könnyezésének tanúit ábrázolja: a pócsiak közül Eöry Mihály fődműves a hangsúlyos, aki először vette észre az Istenszülő-ikon könnyezését (felirata: „A Kegykép első csodás könnyezése 1696. Nov. 4. – Dec. 8.”). A másikon a császári csapatok főkapitányának, Corbellinek a tanúságtétele látható (felirata: „Gróf Corbelli tábornok tanúságot tesz a csodálatos könnyezésről 1696”).

A kegytemplomnak a második világháború alatt zajló felújítását a nagy méretű hajó- és szentélyablakok számára készített színes ólomüvegek megrendelése zárta. 1946-ban először a szentély két ablaka lett kész, egy évvel később már a hajó északi apszisában az újonnan kialakított kegyoltár két oldalán pedig ezeket a kompozíciókat helyezték el.

A megvalósult művek néhány részletben eltérnek a vázlatoktól. A hajó többi ablakába az utolsó színes üvegek (a nyugati karzat fölötti kivéve) 1953-ig készültek el. A terveket, színvázlatokat ezekhez is Petrasovszky Manó rajzolta, festette, először a bazilitákkal, majd a rend 1950-es felosztása után Bodnár Sándor parókussal és Dudás Miklós megyéspüspökkel egyeztetve a témákról, a kompozíciók részleteiről. Némelyik ablak ikonográfiai programja többször is módosult. A kivitelezés Budapesten, Palka József Baross utcai műhelyében zajlott, még az államosítás után is. Petrasovszky személyesen instruálta a mestert, néha fel is utazott hozzá. A kegytemplom hajóját díszítő ablakok sokszor a művész valóban kreatív formaérzékéről és szellemes ikonográfiai ötleteiről tanúskodnak, üde színfoltot jelentenek a korszakra már meglehetősen ellaposodó, gyakran sablonossá váló ólomüvegműfajban. (T. Sz.)

Irodalom

Olbert, 2010, 64–65.

Majchricsné Ujteleki – Nyirán, 2019, 229, 256.

A máriapócsi kegytemplom modellje

Kat. IV.20.

20. század vége, Skinta László
fa, fém, papír; faragott, festett
h.: 82,5 cm, szél.: 62,50 cm, mag.: 107 cm
Nagy Szent Bazil-rend gyűjteménye, Máriapócs

A máriapócsi kegytemplom modellje arányosan, hűen követi az épület eredeti méreteit, részleteit. Különlegessége, hogy a hajója az alaplapban 90 fokkal elforgatható, amit ha megteszünk, feltárul a templom belseje, melynek berendezési tárgyait részben modellekkel, részben festéssel, fényképekkel jelenítette meg az alkotó. A modell kék színezése arra utal, hogy készítője az 1991 előtti állapotokból indult ki.

A templommodell az 1956-ban az Egyesült Államokba menekülő, és idővel a New Jersey államban található Matawanban letelepedett magyar bazilita atyák múzeuma számára készült. Az utolsó ottani, ma már Máriapócscon élő bazilita atya, Erdei József szerint a modellt boldog emlékű rendtársa, Skinta István testvére, Skinta László készítette másfél év alatt. Matawanban elevenen ápták a pócsi könnyező Szűz kultuszát, templomukat is az ikon tiszteletére szentelték (vö. Dudás Bertalan – Legeza László – Szacsvey Péter: *Baziliták*, Budapest 1993, 24). A monostor ugyan néhány éve megszűnt, de a pócsi könnyező Szűz tisztelete az Egyesült Államok más településein is eleven él a görögkatolikus és az ortodox közösségekben egyaránt (vö. Papp Faber Erika: *Égi Édesanyánk könnyei: Tizenkét könnyező Mária-kép a Kárpát-medencében*, Budapest, 2008, 48). (M. U. Zs. – T. Sz.)

IV.2.1. A hajdúdorogi mozgalomtól a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításáig (1868–1912)

Véghseő Tamás

A kora újkori felekezetszerveződés kontextusába illeszkedve¹ a 17. század első évtizedeitől kezdve indultak útjukra azok a kezdeményezések, amelyek a Magyar Királyság különböző régióiban görögkatolikus egyházak létrejöttéhez vezettek.² A Délvidéken (1611: Márcsa),³ az északkeleti vármegyékben (1646: Ungvár),⁴ a Partiumban (a 17. század utolsó évtizedében),⁵ majd pedig Erdélyben (17–18. század fordulója)⁶ megkötött uniók után – több évtizedes fejlődés eredményeként – fokozatosan épült ki a görögkatolikus egyházszerkezet. Az ősi alapítású, de kánonilag csak 1771-ben felállított Munkácsi Egyházmegye, majd pedig az ebből 1818-ban kialakított Eperjesi Egyházmegye liturgikus nyelve az ószláv (pontosabban egyházi szláv) volt. Ezzel szemben az 1721-ben felállított Fogarasi és az 1777-ben alapított Nagyváradi Egyházmegyében, valamint a román görögkatolikus metropólia 1853-as felállítása alkalmából létrehozott Szamosújvári és Lugosi Egyházmegyében – elsősorban a 17. századi protestáns erdélyi fejedelmek tevékenységének hatására – román nyelven végezték a szertartásokat.

Az ezekben az egyházmegyékben élő magyar identitású görögkatolikus közösségek kialakulásában fontos szerepet játszottak azok a népmozgások, melyek a török háborúk korában kezdődtek el, és a török kiűzése utáni időszak újratelepítéseivel zárultak. A magyar görögkatolikus legősibb területe, a történelmi Szabolcs vármegye falvainak többsége a 16–17. század során elnéptelenedett. Alekszej Petrov orosz történész kutatásaiból tudjuk, hogy a lakosság jelentős része a harcok elől északra, a mai Kárpátalja területére menekült, ahol nyelvet cserélve ruszinná és bizánci szertartásúvá vált. A 18. század első felében Szabolcs vármegye falvait – többek között – ruszinokkal telepítették újra, akik között jó eséllyel találhatjuk meg a korábban

innen elmenekültek leszármazottainak neveit. A szabolcsi falvak új lakóinak vallását felvette az ott talált maradék magyar lakosság is, mely az új, görögkatolikus közösségnek átengedte a település középkori templomát, amennyiben az épen maradt. A hétköznapi nyelvhasználat területén viszont az őslakosok nyelve lett az uralkodó: az új lakosok átvették a települések, a dűlők, rétek, patakok stb. neveit.⁷ Sőt, néhány évtizeden belül már a templomi nyelvhasználat területén megjelent a magyar nyelv iránti igény. A 18. század végén egymás után születtek a magyar liturgiafordítások, s több helyen a templomi prédikáció nyelve is a magyar lett.⁸

A magyar görögkatolikus más fontos központja Dél-Zemplén. A 16–17. század folyamán ez a térség is jelentős emberveszteségeket szenvedett. Az itteni magyar görögkatolikus közösségek kialakulásával kapcsolatban Kónya Péter eperjesi történész kimutatta, hogy az 1670-es évektől kezdődően, majd 1711 után, amikor a térség rekatolizációja új lendületet vett, számos református magyar család lett görögkatolikus. Ezen túlmenően a vegyes lakosságú falvakba betelepített ruszinok közül sokan elmagyarosodtak, ahogyan a szabolcsi falvakban is.⁹

A magyar görögkatolikus közösségek között külön figyelmet érdemel Hajdúdorog, a Munkácsi Egyházmegye legnagyobb lélekszámú parókiája.¹⁰ A város ma is meghatározó vallási arculata a 17. század első éveiben alakult ki, amikor Bocskai István hajdúi telepedtek meg a térségben és Hajdúdorog városában. Bár a hajdúk és a hajdúvárosok többsége református vallású volt, Hajdúdorogon ortodox hajdúk jelentek meg, akiket „rácoknak” neveztek, ami arra utal, hogy a hajdúk közé javarészt az ország déli területeiről érkező csoportokról lehetett szó, akik nyelvüket nem, vallásukat azonban tovább őrizték. A szabolcsi falvakhoz hasonlóan a 17. század folyamán

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ A kora újkori felekezetszerveződés és a görögkatolikus egyházak kialakulásához: Véghseő Tamás: Unió, integráció, modernizáció: A Rómával való egység háttere a munkácsi püspökségben (17. század közepe), *Athanasiana*, 32(2010), 9–36.

² A kora újkori uniók forrásait lásd: Nilles, 1885.

³ A délvidéki unióhoz: Šimrak, 1931; Horányi, 1936; Džudžar, 1986; Ikić, 1989; Molnár, 2008.

⁴ Az ungvári unióhoz: Hodinka, 1909; Lacko, 1959; Lacko, 1965 és Véghseő, 2011.

⁵ A partiumi görögkatolikus egyház kialakulásához: Ghitta, 2008; Gorun, 2008 és Véghseő, 2003.

⁶ Az erdélyi románok uniójának bőséges irodalmából: Bârlea, 1990; Suttner, 2005 és Suttner, 2008.

⁷ Udvari, 1994, 109–111.

⁸ Véghseő–Katkó, 2014, 51–55

⁹ Kónya Péter: A zempléni magyar görögkatolikusok származásához, in: Alexandru Buzalic–Călin Ioan Dușe (szerk.): *Biserică și societate*, Cluj, 2015, 289–300.

¹⁰ Udvari, 1990, 119.

IV.2.1.

Hajdúdorogot is jelentős veszteségek érték, ennek ellenére a mezőváros túlélte a vészterhes időket, és a térségben a bizánci rítusú kereszténység központjává vált. Történelmi okokból (Bocskai emlékezete) és a közeli református hajdúvárosok hatására Hajdúdorog lakóinak önazonosságában a magyarsághoz való ragaszkodás lényegi elemmé vált.

Szatmár és Bihar vármegye egyes részein a szabolcsiakhoz és a dél-zempléniakhez hasonló folyamatok zajlottak le román–magyar relációban. Egyes szabolcsi falvakba a ruszinok mellett románokat is telepítettek, akik a ruszinokhoz hasonlóan asszimilálódtak.

A magyar görögkatolikusok eredetét vizsgálva tehát két forrást tudunk beazonosítani: a magyar etnikumú népesség áttérését a bizánci rítusra, valamint ruszin és román nemzetiségűek elmagyarosodását.

A magyar identitású görögkatolikus közösségek a 18. század végétől kezdődően törekednek arra, hogy a szertartások végzésében a magyar nyelv használata teret nyerjen. Az 1790/1791. évi országgyűléssel kezdődő nemzeti ébredés mozgalma, melyben a magyar nyelv ápolásának programja kiemelt helyen szerepelt, a magyar görögkatolikusokra is hatást gyakorolt. Hajdúdorog parókusa, Bacssinszky András (1763-tól parókus, majd 1772–1809 között munkácsi püspök) a hagyomány szerint támogatta a magyar nyelv liturgikus használatát.¹¹ Nem véletlen tehát, hogy Kritsfallasi György ungvári tanár, az első fennmaradt magyar nyelvű liturgiafordítások egyikének készítője neki ajánlotta munkáját 1795-ben. Az ajánlásban Kritsfallasi így fogalmazott: „...nem tsak a' miólta ezen Ungvár várossában szerentsém vagyon lakni, hanem máshelyütt-is némelly jóakaróimtól ezen Munkának fel-vállalására minden módon ösztönöztettem.”¹² Ez a megjegyzés arra utal, hogy az Aranyszájú Szent János-liturgia magyar nyelvű fordítására ekkor már egyértelmű igény mutatkozott a magyar anyanyelvű görögkatolikusok körében. A püspöki székhelyen tevékenykedő fiatal tanár valószínűleg

éppen azzal a szándékkal készítette el fordítását, hogy főpásztori jóváhagyást nyerve az a hivatalos magyar nyelvű kiadás alapja legyen. A liturgiafordítások azonban még hosszú évtizedeken át csak kézirat formában terjedtek,¹³ nyomtatásban elsőként egy liturgikus szövegeket és magánimádságokat tartalmazó imakönyv jelent meg 1825-ben.¹⁴

A reformkori országgyűléseken a magyar nyelv használatának kiterjesztése érdekében hozott sorozatos intézkedések, melyek lezárásaként 1844-ben sor került a magyar államnyelvvé nyilvánítására, cselekvésre ösztönözték a magyar görögkatolikusokat is. Ezekben az évtizedekben a vármegyék is sokat tettek a magyar nyelv műveléséért és terjesztéséért. Mindez azt eredményezte, hogy a helyi közösségek szintjén a magyar nyelv használata egyre inkább a magyar nemzethez tartozás és az állam iránti lojalitás kérdésével kapcsolódott össze. Ezért a magyar görögkatolikusok egyre nehezebben tudták elviselni azt, hogy miközben magyarnak vallották magukat, és a hétköznapiakban magyarul beszéltek, a templomi szertartásokon használatos ószláv vagy román nyelv miatt a többségi társadalom megkérdőjelezte magyar identitásukat és lojalitásukat. A liturgikus nyelv iskolai oktatása ellenére egyre kevesebben értették a templomi szertartásokat, ami gyakorta a nevetségesség határát súroló félrehallásokhoz vezetett.¹⁵

A magyar nyelv liturgikus bevezetésének kérdése első ízben az 1843/1844-es országgyűlésen került az országos közvélemény elé. A hajdúdorogi országgyűlési követük útján kérték a görögkatolikus szertartási könyvek államköltségen történő magyarra fordítását és kiadását. Az elképzelés ugyan széles körű elvi támogatást kapott, az országgyűlés mégsem szavazta meg a szükséges pénzüsszeget.¹⁶ Az országgyűlésen fiatal írnokként részt vevő hajdúdorogi Farkas Lajos (1821–1894), a magyar görögkatolikusok szervezett mozgalmának elindítója és évtizedeken át vezetője, ekkor tapasztalhatta meg első alkalommal az országos politika közönyösségét és szűkkeblűségét a magyar görögkatolikusokkal szemben.¹⁷

¹¹ Udvari, 1997, 139. Bacssinszky András püspökhöz legújában: Véghseő, 2014; Janka, 2014; Vasil', 2014 és Véghseő, 2016.

¹² A liturgiafordítás szövegét Sztripszky Hiador adta közre: Szabó–Sztripszky, 1913, 463–501.

¹³ Két 19. századi kéziratot szerkesztette legújabb kiadása: Nyírán, 2012.

¹⁴ *Imadsagos könyvetske*, Kassa, 1825. Leírását lásd ebben a kötetben: Kat. IV.38.

¹⁵ Pl. a legegyszerűbb szentháromságos formula esetében: „Az Atyának és Fiúnak [és Szentlélek nevében. Ámen]” – *Otca i szüna* – Adsz-e szénát?

¹⁶ Petrus, 1897, 20–21.

¹⁷ Farkas, 1896, 56.

Hamarosan egyházi vonalon is nyilvánvalóvá váltak a magyar nyelv liturgikus alkalmazása előtt tornyosuló akadályok. 1845-ben Petrus Antal lelkész Hajdúdorogon teljes magyar nyelvű liturgiát végzett, ami kiváltotta az Egri Főegyházmegyei Hatóság tiltakozását. A munkácsi püspökhöz eljuttatott levél a később oly sokszor ismételt tényre hivatkozott: a magyar nem kanonizált liturgikus nyelv, ezért használata nem engedélyezett.¹⁸ A nehézségek ellenére a hajdúdorogiak napirenden tartották a liturgikus könyvek fordításának és kiadásának kérdését. Az első magyar felelős kormány megalakulása (1848. március 17.) felcsillantotta a reményt, hogy a magyar görögkatolikusok ügye a legfelsőbb politikai szinten támogatásra talál. Erre utalt Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter 1848. június 19-én Popovics Vazul munkácsi püspökhöz (1837–1864) írt levele, melyben kijelentette, hogy a maga részéről minden támogatást kész megadni a magyarra fordított liturgikus könyvek kiadásához.¹⁹ A felcsillanó reményt a szabadságharc kitörése, majd pedig leverése oltotta ki. A Bach-korszakban a magyar nemzeti ügyekkel szemben a nemzetiségi igények kerültek előtérbe. A magyar görögkatolikusok szempontjából a román görögkatolikusok kormányzati támogatása különös jelentőséggel bírt. Mivel a magyar szabadságharc idején az erdélyi románok tanújelét adták a Habsburg-ház iránti hűségüknek, joggal számíthattak nemzeti igényeik támogatására. Az egyházszerkezetük fejlesztésére vonatkozó kérelmeik 1853-ban találtak meghallgatásra, amikor az uralkodó a Fogarasi Egyházmegyét Gyulafehérvár–Fogarás néven metropóliai rangra emelte, a korábban az esztergomi érsek alá tartozó Nagyváradi Egyházmegyét az új metropóliába sorolta be, valamint Szamosújváron és Lugoson új püspökségeket állított fel. Ezzel létrejött az erdélyi román görögkatolikus metropólia, melynek nemzetiségi jellege egyértelműen kidomborodott. A kifejezetten erős, és az iskolarendszer révén hatékony egyházszerkezet sikeresen tudta képviselni a román nemzeti érdekeket, többek között a magyar görögkatolikusok törekvéseivel szemben is.

A kedvezőtlen politikai helyzetben az újabb magyar nyelvű fordítások elkészítése és a magyar

nyelv liturgikus használata előtti egyházi akadályok elhárítása tűnt járható útnak. Így jelent meg 1862-ben Roskovics Ignác hajdúböszörményi lelkész gondozásában az *Ó hitű imádságos- és énekes könyv*,²⁰ melynek használata széles körben elterjedt. A hajdúdorogiak 1863-ban Popovics Vazul munkácsi püspökhöz (1837–1864) nyújtottak be kérelmet a magyar nyelv használata ügyében. A főpásztor nyitottnak mutatkozott az engedélyeztetés kérdésében, de kijelentette, hogy erre csak akkor kerülhet sor, ha hivatalos és ellenőrzött liturgikus fordítások készülnek. Május 22-én kiadott körlevelében azonban már azt is kénytelen volt elrendelni, hogy a magyar nyelv használatának hivatalos engedélyeztetéséig kizárólag ószláv nyelven szabad a Szent Liturgiát végezni, s csak bizonyos részek (Evangélium, „Hiszem Uram, és vallom...” kezdetű imádság, népénekek) végezhetőek magyarul.²¹ A rendeletet Scitovszky János esztergomi érsek (1849–1866) felszólítására adta ki, akinek álláspontját a nyelvhasználat kérdésében a római katolikus egyház félelmei határozták meg. Mivel a görögkatolikusok számos településen a római katolikusokkal együtt éltek, féltő volt, hogy a magyar nyelv használatára vonatkozó igény a latin szertartásúak körében is erőteljesen jelentkezni fog. Ez a félelem hosszú évtizedeken át alapvetően határozta meg a római katolikus püspökök gondolkodását, akik nem vették figyelembe azt a tényt, hogy a keleti egyház hagyományosan másként viszonyul a nemzeti nyelvekhez, mint a nyugati.

Az esztergomi érsek közbelépése ráébresztette a hajdúdorogiakat arra, hogy a nyelvhasználat kérdésében ki kell lépniük az egyházmegyei keretek közül. Az enyhülő politikai helyzet is arra bátorította őket, hogy igényeikkel ismét az országos nyilvánosság elé lépjenek. 1866-ban feliratot intéztek az uralkodóhoz, a hercegprímáshoz, a főkancelláriához és az országgyűléshez. A feliratokban kinyilvánították nemzeti önazonosságukat („...mi magyarok vagyunk s az örökké valóságig azok akarunk maradni”), és kérték ennek tudomásulvételét. Fájdalommal állapították meg, hogy bár saját hazájukban magyarként élnek, a szertartásuk nyelve miatt muszkának vagy oláhnak csúfolják

¹⁸ Petrus, 1897, 22–23.

¹⁹ Véghseő–Katkó, 2014, 66–67.

²⁰ Debrecen, 1862. 1898-ig összesen nyolc kiadást ért meg. A magyar nyelvű liturgikus kiadványokhoz: Ivancsó, 2006. Leírását lásd ebben a kötetben, Kat. IV.40.

²¹ *Emlékkönyv*, 1901, 79.

őket. Felidéztek a román görögkatolikusok példáját, akik nem sokkal korábban szintén nemzeti alapon részesültek az egyházszervezet fejlesztésének kiváltságában. Joggal fogalmazták meg a kérdést: ha Magyarországon a román görögkatolikusok használhatják anyanyelvüket a liturgiában, és rendelkezhetnek saját egyházszervezettel, akkor ugyanezt a magyar görögkatolikusok miért ne igényelhetnék? Egyidejűleg utaltak arra is, hogy a megerősödött nemzetiségi mozgalmak komoly veszélyt jelentenek a magyar görögkatolikusokra. Ismételten kérték a bizánci szertartású liturgikus könyvek közpénzen történő lefordíttatását és kiadását, illetve megfogalmazták azt az igényüket, hogy a magyar görögkatolikusok számára létesüljön külön egyházmegye, vagy – ha ez anyagi okokból nem lehetséges – Hajdúdorog székhellyel helynökség.²²

A felterjesztések sorsa kijózanítóan hatott a hajdúdorogiakra: választ sehonnan sem kaptak. Hiába hivatkoztak nemzeti érdekre, a kétszáz ezer főnyi magyar görögkatolikus népességre és annak jogos igényeire, a közgondolkodásban rögzült sztereotípiákat nem tudták legyőzni. A közvélemény a keleti szertartást szorosan a nemzetiségek világához kötötte, és képtelen volt szabadulni attól, hogy a „magyarság” és a „bizánci szertartás” egymást kizáró fogalmak. Hivatalosan ki nem mondva, de hallgatólagosan az az elképzelés érvényesült, hogy azok a görögkatolikusok, akik érzelmeikben és nyelvhasználatukban a magyarsággal kívánnak azonosulni, válasszák a rítus- vagy felekezetváltás útját. Ezzel a felkínált úttal szemben állt az elfogadtatásért folytatott küzdelem útja, a kálváriaút, melyen a bizánci szertartáshoz, a katolikus hithez és a magyarsághoz kitartóan ragaszkodó görögkatolikusok, élükön a hajdúdorogakkal, elindultak.

Míg Hajdúdorogon a város többnyire biztosítani tudta a gyakorlatban a magyar nyelv liturgikus használatát, más helyeken az egyházi hatóságok korlátozó intézkedéseket foganatosítottak. Éppen az 1866. évi kérvényekkel egy időben zajlottak le Makón azok az események, amelyek rávilágítottak a magyar liturgikus nyelv alkalmazásából fakadó

konfliktusok súlyára. A város mintegy kétezer fő görögkatolikus közössége már évtizedek óta a magyart használta templomi nyelvként. 1866-ban egy ötvenfős román anyanyelvű kisebbség ezt a szokást meg kívánta szüntetni, és ebben Iosif Papp-Szilágyi nagyváradi püspök (1863–1873) támogatta őket. A közösség belső békéjét éveken át feldúló vitában a püspök azt az álláspontot képviselte, hogy magyar nyelven semmiképpen sem szabad a szertartásokat végezni. Arra akarta kötelezni a makóiakat, hogy alkalmazzanak egy román kántortanítót, aki a templomi éneklést is vezeti.²³ Papp-Szilágyi püspök fellépése igazolta azokat a félelmeket, amelyekre a hajdúdorogiak az 1866. évi felterjesztésekben utaltak: az idegen szertartási nyelv veszélyezteti a magyar identitást, és a magyar közösségek beolvadásához vezethet.

A hajdúdorogiak felismerték, hogy nem elégséges más városok és falvak magyar görögkatolikus híveire hivatkozniuk, hanem velük összefogva kell ügyüket az országos nyilvánosság elé tárni. Már az 1866-ban a képviselőháznak küldött felterjesztésben is engedélyt kértek arra, hogy a magyar görögkatolikusok számára országos értekezletet tartsanak. Ezt az országos kongresszust 1868. április 16-ra hívták össze Hajdúdorogra. Erre harminchárom egyházközség küldte el képviselőjét (szám szerint kétszázhuszat), illetve húsz lelkész jelent meg. Ezenkívül tizenkilenc egyházközség és tizenegy lelkész írásban jelezte, hogy elfogadja a határozatokat. A tanácskozás eredményeként megfogalmazódtak az elérendő célok: 1. magyar püspökség felállítása Hajdúdorog székhellyel; 2. a liturgikus könyvek közpénzen történő lefordítása és kiadása; 3. a magyar liturgikus nyelv szentesítése. A kongresszus létrehozta az Állandó Végrehajtó Bizottságot, melynek élére a szervezésben nagy érdemeket szerzett Farkas Lajost, Hajdúdorog főhadnagyát választották (1. kép).²⁴

Az Állandó Végrehajtó Bizottság delegációkat küldött Ungvárra, Pestre és Esztergombra. A kedvező fogadtatás ellenére a petíciókra ezúttal sem érkezett válasz. A sürgetések és érdeklődések során ismét világossá vált, hogy a magyar nyelv liturgikus használatának kérdése komoly félelmeket keltett

²² Farkas, 1896, 24–41.

²³ Janka György: A magyar liturgikus nyelv és a makói görög katolikusok, *Athanasiana*, 9(1999), 51–70.

²⁴ Farkas, 1896, 44–56. A hajdúdorogi kongresszushoz: Janka György: A magyar görögkatolikusok első nagygyűlése Hajdúdorogon 1868-ban, in: Véghseő Tamás (szerk.): Hajdúdorog, 1868–2018: *Tanulmányok és források a magyar görögkatolikusok történetéhez*, Nyíregyháza, 2019, 29–54; Véghseő Tamás: Hajdúdorog, 1868 – Hajdúdorog, 1912, in: Uő (szerk.): *Hajdúdorog, 1868–2018: Tanulmányok és források a magyar görögkatolikusok történetéhez*, Nyíregyháza, 2019, 55–74.

(1)

a római katolikus főpásztorokban. Ezt a vallás- és közoktatási minisztérium tanácsosa, Lipovniczky István címzetes püspök egyértelműen Farkas Lajos értésére adta, aki visszaemlékezésében így idézi fel a tanácsos szavait: „Mert hát ki áll jót arról, hogy ha ma nekünk megengedik a magyar nyelvű isteni tiszteletet, holnap nem a komáromi magyar ajkú latin szertartásúak fogják-e éppen azt követelni? Márpedig ez teljesíthetetlen.”²⁵

A hajdúdorogi kongresszus összekötötte a magyar nyelvű liturgia ügyét a görögkatolikus magyarok számára felállítandó külön püspökség igényével. Pankovics István munkácsi püspök (1866–1874) 1871 szeptemberében Hajdúdorogon tett kánoni látogatása során olyan magatartást tanúsított, mely megerősítette a dorogiakban azt a meggyőződést, hogy a tornyosuló akadályok ellenére céljaik megvalósulása közel van. Nem emelt kifogást az ellen, hogy a jelenlétében magyar nyelven végezzék a Szent Liturgiát. Sőt, az ünnepi pillanatokban a püspök még azt is kijelentette, hogy élete legszebb feladatának tartja, hogy ő legyen az első magyar görögkatolikus püspök.²⁶

Ilyen előzmények után óriási csalódást okozott az uralkodónak az a döntése, mellyel 1873. szeptember 17-én a Munkácsi Egyházmegyén belül

Hajdúdorog székhellyel külhelynökséget alapított harminchárom magyar ajkú egyházközség számára. A külhelynökség alapítását előkészítő kormányzat teljes mértékben figyelembe vette a római katolikus főpásztorok aggályait a magyar liturgikus nyelvvel kapcsolatban. S mivel a görögkatolikusok nyíltan megvallották, hogy a saját püspökség egyik legfontosabb feladata a magyar nyelv „oltárra emelése”, szándékuk ellenére komoly érvet szolgáltatott az egyházmegye felállítása ellen. A külhelynökség alapítását ugyan maguk a hajdúdorogiak vetették fel arra az esetre, ha az egyházmegye létrehozása anyagi akadályokba ütközne, de annak joghatóságát értelemszerűen az összes magyar ajkú közösségre kiterjeszteni gondolták. Az 1868-ban megtartott hajdúdorogi kongresszus a korábbi javaslattal szemben már egyértelműen egy önálló egyházmegye felállítását kérte. A kormányzat belátta, hogy a magyar görögkatolikusok igényeire valamilyen választ kell adnia, aminek azonban összhangban kell lennie más egyházi érdekekkel is. A külhelynökség megalapítása tehát inkább köztes megoldásnak tekinthető. Pásztelyi püspök 1875-ben első külhelynökké Danilovics János székesegyházi kanonokot nevezte ki, akinek egyébként is meglehetősen szűk joghatósága csupán a szabolcsi főesperesség hajdúdorogi, karászi, máriapócsi, nagykállói, nyírbélteki és tímári esperesi kerületeinek parókiáira terjedt ki. Ez később ugyan a szatmári főesperesség nyíri kerületével bővült, de még így is csak töredékét fogta össze a magyar ajkú görögkatolikus egyházközségeknek.

Danilovics helynök jelentős sikereket ért el viszont a liturgikus fordítások terén. 1879 májusában fordítóbizottság felállítását kezdeményezte, melynek tizenhárom éven át tartó munkáját maga irányította. A munkálkodás eredménye négy liturgikus könyv fordítása, illetve kiadása lett.²⁷

Alig alakult meg a fordítóbizottság, és terjedt el működésének híre, Rómából – Haynald Lajos bíboros, kalocsai érsek (1867–1891) kezdeményezésére²⁸ – tiltó rendelkezés érkezett a magyar nyelv

²⁵ Farkas, 1896, 72.

²⁶ Farkas, 1896, 80–82.

²⁷ 1) *Aranyszájú Szent János atya szent és isteni Liturgiája*, Debrecen, 1882. 2) *Görög katolikus egyházi szerkönyv (Euchologion)*, Debrecen, 1883. 3) *Szent Nagy Bazil atya szent és isteni Liturgiája, továbbá az előszenteltek liturgiája s egyéb egyházi szolgálatok papi imádságai*, Debrecen, 1890. 4) *Görögszertartású általános egyházi énekkönyv a hozzávaló imákkal*, fordította: Danilovics János, Debrecen, 1892. A liturgikus könyvek részletesebb leírását lásd ebben a kötetben, Kat. IV.41.

²⁸ Haynald bíboros szerepét egyik, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának levéltárában őrzött, a magyar nyelvű liturgiára vonatkozó irat világítja meg: Végheő–Katkó, 2014, 397–403.

liturgikus használatát illetően. A Szentszék kötelezte a munkácsi püspököt arra, hogy maradéktalanul állítsa vissza az ószláv nyelv használatát. Pásztelyi püspök körlevélben hozta a papság tudomására a magyar nyelv használatának tilalmát, de ez a kialakult gyakorlaton nem sokat változtatott.²⁹ Annál inkább cselekvésre ösztönözte az Állandó Végrehajtó Bizottságot, mely 1881. január 23-án Hajdúdorogon értekezletet tartott. A tanácskozás eredményeként a Bizottság tagjai kérvényeket nyújtottak be a királyhoz, a képviselőházhoz és Trefort Ágoston kultuszminiszterhez. A felterjesztésekben rámutattak arra, hogy a külhelynökség nem oldotta meg a magyar görögkatolikusok problémáit, ezért ők ismét egy önálló egyházmegye felállítását kérik. Az országgyűléshez benyújtott kérvényben utaltak arra, hogy az új egyházmegye előmozdítaná a magyar államnyelv elterjedését a nemzetiségek által is lakott egyházközségekben.³⁰ Ez az utalás ugyan elsősorban a politikai üzenetekre érzékeny képviselők megnyerését szolgálta, viszont a hajdúdorogi mozgalom hazai és nemzetközi megítélése szempontjából végzetesnek bizonyult. Attól kezdve az alapvetően lelki igények kielégítése céljából útjára indított kezdeményezést a közvélemény – s elsősorban a sajtó egy része – nacionalista mozgalomként állította be, melynek célja a nemzetiségek elmagyarosítása. Ezt a bélyeget a magyar liturgia és a magyar görögkatolikus püspökség ellenfelei szinte letörölhetetlenül rásütötték a mozgalomra.

Az 1881. évi felterjesztések kedvező fogadtatásra találtak mind a királynál, mind pedig az országgyűlésben. A kormány kikérte a püspöki kar tagjainak, illetve a budapesti egyetem teológiai karának véleményét, akik Pásztelyi munkácsi és Tóth Miklós eperjesi püspök (1876–1882) kivételével az új püspökség alapítása ellen foglaltak állást. Lipovniczky tanácsos egy évtizeddel korábban megfogalmazott szavai a magyar liturgikus nyelv bevezetésével kapcsolatban továbbra is érvényben voltak. A kormány, látva a püspökök ellenkezését, levette a napirendről az egyházmegye alapításának kérdését, s attól kezdve kormánykörökben hosszú éveken át arra az álláspontra helyezkedtek, hogy mindaddig nem lehet szó új görögkatolikus

egyházmegye alapításáról, míg a Szentszék a magyar nyelv használatát nem engedélyezi.³¹

A váratlan és megalázó elutasítás évekre visszavetette az Állandó Végrehajtó Bizottság tevékenységét. Újabb konkrét lépések megtételére az 1896. évi millenniumi ünnepek – a magyar honfoglalás ezredik évfordulója – politikai légköre teremtett lehetőséget. A remények azonban ez alkalommal is fájó kudarchoz vezettek. A Bizottság tagjai azzal kívánták budapesti követjárásuk tárgyát a fővárosi és az országos közvélemény előtt kihangsúlyozni, hogy június 27-én reggel magyar nyelvű Szent Liturgiát végeztek az Egyetemi templomban. Az esemény nagy sajtónyilvánosságot kapott: mind az előkészületeiről, mind pedig az elvégzett ünnepélyes Szent Liturgiáról sok sajtótudósítás született. A *Pester Lloyd* tudósítása hamar eljutott Rómába, ahol augusztus 20-án a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja már Vaszary Kolos esztergomi érsek (1891–1912) és Vályi János eperjesi püspök (1882–1911) időközben bekért jelentésével együtt tárgyalta az esetet. A szentszéki vizsgálat eredményeként szeptember 2-án az a döntés született, hogy mind a magyar nyelv használata, mind a liturgikus könyvek kiadása súlyos és megszüntetendő visszaélés. Erről Mieczysław-Halka Ledóchowski bíboros szeptember 20-án értesítette mind a hercegprímást, mind pedig a munkácsi és az eperjesi püspököket. Az érintett püspököket a Szentszék kötelezte arra, hogy tegyenek meg mindent a bevezetett visszaélések megszüntetése érdekében, vonják szigorú ellenőrzés alá azokat az egyházközségeket, amelyek a magyar nyelv használatában leginkább kitűnnek, és mozdítsák el helyükről azokat a papokat, akik a hajdúdorogi mozgalommal szimpatizálnak.³²

A magyar kormány 1898 márciusáig három memorandumot is intézett a Szentszékhez, melyek mindegyike a tiltás visszavonását sürgette. A lelki igény és a történeti előzmények mellett az emlékiratok leginkább a román görögkatolikusok nyelvhasználatára hivatkoztak, és sérelmezték, hogy a Szentszék megtagadja a magyaroktól azt, amit engedélyez a románoknak. Egyházi részről mind Vaszary hercegprímás, mind pedig

²⁹ Pirigy, 1990, 93.

³⁰ Végheő–Katkó, 2014, 138–182.

³¹ A sikertelen kísérlethez: Végheő Tamás: Kísérlet egy magyar görögkatolikus püspökség felállítására 1881-ben, in: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae: Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*, Budapest, 2016, 315–325.

³² Végheő–Katkó, 2014, 245–246.

Firczák Gyula munkácsi püspök (1881–1912) a tiltás szigorúságának enyhítését kérte, míg Vályi János eperjesi püspök haladéktalanul kihirdette a tiltó határozatot. A magyar liturgia ellenzői is eljuttatták álláspontjukat a Szentszékhez.

Az egyháziak közül Drohobeczy Gyula kőrösi püspök (1891–1920) több levélben részletesen ismertette súlyosan elmarasztaló véleményét mind a görögkatolikus magyarok mozgalmáról, mind pedig a velük szimpatizáló Firczák Gyula püspökről. A románok részéről a Román Nemzeti Pártban politizáló görögkatolikus pap, Vasile Lucaciu, illetve a későbbi lugosi és szamosújvári püspök, Vasile Hossu igyekezett a magyar görögkatolikusok mozgalmát tisztán politikai célzatú szervezkedésként feltüntetni, és a Szentszék előtt hitelteleníteni. XIII. Leó pápa (1878–1903) szakértőként Nikolaus Nilles jezsuita tudóst, a keleti egyházak történelmének és liturgiájának kiváló ismerőjét kérte fel a kérdés tanulmányozására, aki elutasította ugyan a magyar kormány érveit, de a magyar nyelv használatának tilalmát nem látta indokoltnak. Azt tanácsolta – eredmény nélkül –, hogy a Szentszék inkább használja fel a magyar kormány buzgóságát, és érje el, hogy az állam költségén hittanilag kifogástalan liturgikus könyvek jelenjenek meg.³³

Az Egyetemi templomban végzett magyar nyelvű liturgia utáni diplomáciai jegyzékváltás és annak belpolitikai vonatkozásai a magyar görögkatolikusok mozgalmát véglegesen politikai síkra terelték. Voltak, akik a következmények miatt elhibázott lépésnek és fölösleges provokációnak tartották a fővárosi magyar nyelvű liturgiát. Kétségtelen, hogy a Szentszék reakciója rendkívül erélyes volt, és komoly hátrányokkal járt, de egyúttal átgondolt cselekvésre és új utak keresésére is ösztönözte a magyar görögkatolikusokat. Új kezdeményezésként 1898 júniusában Budapesten megalakult a Görög Szerzetes Katolikus Magyarok Országos Bizottsága, melynek elnöke Szabó Jenő (1843–1921) nyugalmazott miniszteri tanácsos, főrendiházi tag lett (2. kép). Hosszú minisztériumi pályafutása során Szabó alaposan kiismerte a politika útvesztőit, ezért vezetésével az Országos Bizottság kísérletet

tett arra, hogy a magyar görögkatolikusok ügyét kivezesse a politika ingoványos talajáról. Mivel az egyházmegye felállításának kérdése elsősorban a politikai akarattól és egyeztetésektől függött, s könnyen kontrollálhatatlan játszmák martalékává válhatott, az Országos Bizottság arra az álláspontra jutott, hogy a magyar liturgikus nyelv szentesítését a meglévő egyházmegyei keretek között próbálja meg elérni. Ezenkívül célként fogalmazódott meg a liturgikus mozgalom nacionalista beütésektől való megtisztítása, valamint a Gergely-naptár bevezetése a magyar ajkú egyházközösségekben. A programhoz száztizenhárom parókia, ötszázhatvannyolc filia és százharmincnyégyezer-ötszázhuszonhét hívő csatlakozott.³⁴ Az Országos Bizottság egy bő évtized után – megtapasztalva a román egyházmegyéek püspökeinek hajthatatlanságát és románosító törekvéseit – visszatért az önálló egyházmegye eszméjéhez, amelyet ez idő alatt a hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság nem adott fel.

Az Országos Bizottság programjában szerepelt egy római zarándoklat megszervezése is, melynek célja a magyar görögkatolikusok létének demonstrálása volt. Az 1898. november elején kibocsátott első felhívás így fogalmazott: „1. Annak bizonyítása, hogy a görögkatolikus magyarok hűségesen ragaszkodnak az egyház egységének központjához, Rómához, s ez a ragaszkodás élő hiten, tiszta meggyőződésen és odaadó szereteten alapul. 2. Azokkal szemben, akik úgy informálták a Szentszékét, hogy nincs is görögkatolikus magyarság, e zarándoklattal bizonyítjuk létünket, és azt is, hogy elég nagy számban vagyunk ahhoz, hogy figyelembe vegyenek bennünket. 3. Végül ki kell mutatnunk Őszentsége előtt, hogy amikor más ajkú hittestvéreinkhez hasonlóan nyelvünket istentiszteleti nyelvvé emeltetni kérelmezzük, csak a köztünk lábra kapott hitközöny, vallásmegvetés és valláselhagyás ellen küzdünk, mozgalmunk minden ízében tiszta, őszinte és katolikus.”³⁵

A zarándoklatra a jubileumi szentévbén, 1900-ban került sor, március 6. és 9. között. Ezen négyszázhatvanegy zarándok (köztük hatvanhét lelkész) vett részt. A zarándoklat vezetését Vályi János eperjesi püspök vállalta, míg Firczák

³³ Véghseő Tamás: Nikolaus Nilles és a magyar görögkatolikus liturgia ügye, in: Uő (ed.): *Symbolae: Ways of Greek Catholic Heritage Research*, Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles, Nyíregyháza, 2010, 81–89.

³⁴ *Emlékkönyv*, 1901, 3–10; Mayer, 1977, 144–152.

³⁵ *Emlékkönyv*, 1901, 11.

Gyula munkácsi főpásztor Rómában csatlakozott hozzájuk. Viszontagságos körülmények között jutottak el az örök városba, ahol azt a nyugtalanító hírt kapták, hogy XIII. Leó pápa talán nem is fogadja őket. A pápai kihallgatásra végül a római tartózkodás utolsó napján került sor. Vályi János püspök rövid köszöntő beszédében a magyar liturgia szentesítését kérte a pápától, és átadta azt

az emlékiratot, melyben a magyar görögkatolikusok a kérésüket összefoglalták. A szervezők előzetesen tájékoztatták az Államtitkárságot a benyújtandó kérelem tartalmáról, amely a nuncius útján jelezte, hogy arra azonnali választ a Szentatyától nyilvánvalóan nem kaphatnak. Az emlékirat szentszéki tanulmányozásával kapcsolatos későbbi államtitkársági dokumentumok kiemelik annak

tiszteletteljes hangnemét és visszafogott stílusát.³⁶ Mind a zárandokok magatartása, mind pedig az emlékirat szövege jelentős mértékben javított azon a kedvezőtlen megítélésen, amely az addig beérkezett információk alapján Rómában a magyar görögkatolikusokkal kapcsolatban kialakult.

A római zárandoklat után az Országos Bizottság díszes kiállítású emlékkönyvet adott ki két térképpel, számos fényképpel, a zárandoklat előzményeinek, lefolyásának történetével, a pápának átnyújtott emlékirat szövegével, a résztvevők névsorával.³⁷ Az emlékirat címlapját Roskovics Ignác (1854–1915) festőművész, az Országos Bizottság tagja (a liturgiafordító Roskovics Ignác nagyprépost fia) *Magyarok Nagyasszonya* című festménye díszítette. Történeti részét Hodinka Antal (1864–1946) történész, a görögkatolikusok történelmének legkiválóbb ismerője állította össze. A bizánci szertartású katolikus magyarok történetének bemutatásában felsorakoztatja azokat a tényeket és érveket, amelyek a 19. század második felétől kezdődően egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a magyar görögkatolikusok önértelmezésében. A többségi társadalom gondolkodásában a keleti szertartás a szláv és a román nemzetségekhez kapcsolódott, míg a magyarság vallási jellemzőjeként a latin szertartás vagy a protestantizmus rögzült. Mindeközben a történeti kutatások eredményeként egyre inkább vitathatatlanná vált, hogy a magyarság elsőként a bizánci szertartású kereszténységgel ismerkedett meg, a 10. században egyes magyar előkelők Bizáncban lettek keresztények, s ennek következményeként Hierotheosz püspök személyében keleti szertartású térítő püspök működött Magyarországon. Szent István király ugyan a latin szertartású kereszténység mellett döntött, ám a bizánci rítus képviselői – elsősorban a szerzetesek – még hosszú ideig működtek a magyarok között. A bizánci szertartás jelenléte az Árpád-kori magyarság körében, illetve az azt bizonyító történeti tények sora óriási szerepet játszott a 19–20. századi magyar görögkatolikusok önértelmezésének alakulásában. Különösen

a millenniumi ünnepek atmoszférájában volt nagy jelentősége annak, hogy rámutathattak: a magyar nemzet története a bizonyíték arra, hogy a „magyarság” és a „keleti szertartás” nem egymást kizáró fogalmak. Identitásdiskurzusuk tehát az egészen távoli múltból indult. Annak elfogadása a többségi társadalommal viszont valódi kálváriáútnak bizonyult.

A zárandoklat ugyan nem hozott teljes áttörést, s a Szentszék elvileg fenntartotta a szigorú tiltást, de a magyar görögkatolikus ügyének kétségtelenül óriási szolgálatot tett. Az enyhülés jeleként értelmezhető az, hogy a római zárandoklat után Emidio Taliani bécsi nuncius (1896–1903) is – a már említett Nikolaus Nillesszel egyetértésben – a kialakult nyelvhasználati gyakorlat hallgatólagos túrését javasolta.³⁸ A Szentszék valóban ezt az utat választotta: az a döntés született, hogy csak abban az esetben adnak ki újabb állásfoglalást, ha az érintett püspökök és a magyar kormány részéről ismételt jelzés érkezik, vagy a görögkatolikus egyházakat veszélyeztető tendenciákról (szakadások, hitelhagyások) futnak be hírek. Ebben az esetben a Szentszék késznek mutatkozott az érintett püspökök bölcsességére bízni a nyelvhasználati kapcsolatos döntéseket, és a kiadott magyar nyelvű liturgikus könyveket szakemberek által megvizsgáltatni.³⁹

A magyar nyelv liturgikus használatával kapcsolatban Vaszary Kolos hercegprímás már a római zárandoklat előtt azt a javaslatot fogalmazta meg, hogy az csak a liturgia bizonyos – kevésbé lényegesnek ítélt – részeiben érvényesüljön. Ezt a Szentszékhez is eljuttatta, kiegészítve azzal a megjegyzéssel, hogy a magyar nyelv teljes kizárására – vagyis a szentszéki tiltás maradéktalan végrehajtására – már semmi esély sincsen.⁴⁰ Később az Országos Bizottságnak az ógörög nyelv használatát javasolta, mivel tisztában volt azzal, hogy a Szentszék nem fogja engedélyezni a teljes magyar nyelvű liturgiát. Ezt a javaslatot az Országos Bizottság nem fogadta el, mert továbbra is bízott az 1900-ban beadott kérvény pozitív elbírálásában.⁴¹ Másrészt

³⁶ Véghseő–Katkó, 2014, 487

³⁷ *Emlékkönyv*, 1901, 67–98.

³⁸ Véghseő–Katkó, 2014, 476–480.

³⁹ Véghseő–Katkó, 2014, 490.

⁴⁰ Véghseő–Katkó, 2014, 386–387.

⁴¹ Szabó–Sztripszky, 1913, 332.

(3)

az 1895 óta szerveződő és 1905-ben hivatalosan az esztergomi főegyházmegye keretében felállított budapesti görögkatolikus parókia templomában kialakult gyakorlat ideiglenes eltérése is ezt a látszatot keltette. A budapesti parókia élére az a Melles Emil szatmári főesperes került, aki a magyar nyelvű liturgia elkötelezett híve volt. Ő a főváros összes – tehát nem csak magyar ajkú – görögkatolikus hívője számára felállított parókián a magyar vidékeken kialakult gyakorlatot vezette be: az alapítás szavain és a csendes papi imákon kívül mindent magyarul végzett. Ez belső konfliktushoz vezetett, mely miatt végül a Szentszék intézkedése vált szükségessé. 1907-ben először a fővárosi románok kerültek ki a parókia joghatósága alól, s tértek vissza az illetékes római katolikus plébániák irányítása alá. Végül 1909-ben – a sorozatos Rómába érkezett feljelentések hatására – a Hitterjesztés Kongregációja a budapesti parókiát rutén szertartásúnak minősítette, és a magyar nyelv liturgikus használatát betiltotta. Ekkor a budapesti

görögkatolikusok – elfogadva a hercegprímás korábbi javaslatát – a liturgia lényegi részében az ógörögöt kezdték használni.⁴²

Az ógörög liturgikus nyelv ugyanúgy idegen volt a magyar görögkatolikusok számára, mint az ószláv és a román. Alkalmazásával ugyanakkor el lehetett kerülni azt a széles körben elterjedt – s Rómában a nemzetiségek által különösen is propagált – vádat, mely szerint a magyar liturgikus mozgalom csupán a politika szolgálatában álló eszköz, mellyel a kormány a nemzetiségek elmagyarosítását kívánja elérni.

Az újabb szentszéki tiltás hatására az Országos Bizottság is visszatért az önálló püspökség eszméjéhez, és 1910 végén a hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottsággal közösen kezdeményezte a kormánynál az elvi döntés meghozatalát egy magyar görögkatolikus egyházmegye létesítéséről.⁴³ Ez az indítvány látszólag eredménytelen maradt. 1911. június 30-án Szabó Jenő a főrendiházban nagy hatású beszédben ismételte meg az alapításra vonatkozó kérést, utalva arra, hogy a magyar görögkatolikus püspökségtől remélik a magyar liturgikus nyelv kialakult gyakorlatának törvényesítését. A kormány nevében válaszoló Zichy János vallás- és közoktatási miniszter jóindulatáról biztosította a magyar görögkatolikusok törekvéseit, de továbbra is azt az álláspontot hangoztatta, hogy először a magyar nyelv szentszéki elismerésének kell megtörténnie, s csak utána lehet szó az egyházmegye alapításáról.⁴⁴ Talán maga a miniszter sem tudott arról, hogy Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök Ferenc József megbízásából már áprilisban titkos tárgyalásokat kezdeményezett a Szentszékkel a magyar görögkatolikus egyházmegye felállításáról (3. kép).⁴⁵ Az első kedvező szentszéki reakciók után, Szabó Jenő főrendiházi beszéde idején a magyar kormány már azt kívánta elérni a Szentszéknél, hogy annak hozzájárulását minél előbb a közvélemény elé tárhassa. Az Országos Bizottság és az Állandó Végrehajtó Bizottság indítványa ugyanis akkor érkezett meg a kormányhoz, amikor az az uralkodóval együtt nagy horderejű törvények parlamenti vitájára készült. Ezek közül kiemelkedett az új véderőtörvény, melynek elfogadása

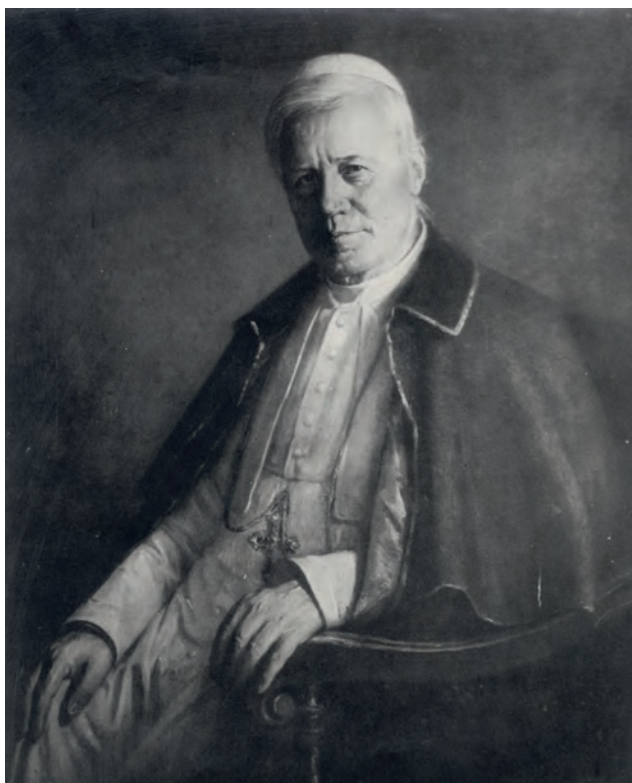
⁴² Pirigy, 1990, 108.

⁴³ Pirigy, 1990, 105.

⁴⁴ Szabó–Sztripszky, 1913, 307–318.

⁴⁵ Khuen-Héderváry miniszterelnök levele Szent X. Piusz pápához: Véghseő–Katkó, 2019a, 190–191.

(4)

kétségesnek tűnt. A politikai pártok támogatásának megnyerése érdekében az uralkodónak szüksége volt egy olyan gesztusra, amellyel a magyar nemzet iránti figyelmét kifejezhetné. A magyar görögkatolikusok régi vágyának teljesítésével – melynek nemzeti jellege vitathatatlan volt – az uralkodó megnyerhette a parlament támogatását. Mivel azonban a Szentszék hozzájárulására is szükség volt, Ferenc József először a diplomáciai utak mellőzésével, Lippay Bertalan festőművész, pápai gróf és kamarás közvetítésével⁴⁶ érdeklődött a Szentszéknel, majd pedig hivatalosan, de még mindig titokban a miniszterelnök útján indította meg a szükséges egyeztetéseket. Khuen-Héderváry miniszterelnök teljes nyíltsággal feltárta a Szentszék előtt, hogy a magyar görögkatolikus egyházmegye felállításának milyen fontos belpolitikai vonzata van, s az uralkodó mennyire értékelné, ha a Szentszék segítséget nyújtana neki a tervei megvalósításában.⁴⁷ A magyar kormány

(5)

számára is nyilvánvaló volt, hogy az egyeztetések sok időt igényelnek, de már 1911 nyarától kezdve újra és újra azt kérte a Szentszék, hogy az új egyházmegye felállításához adott beleegyezését belpolitikai okokból minél előbb nyilvánosságra hozhassa. A Szentszék ezzel szemben mindaddig kerülni kívánta a nyilvánosságot, míg a kormánytól meg nem kapja a szükséges biztosítékokat nemcsak az egyházmegye finanszírozása, hanem a magyar liturgikus nyelv tilalma tekintetében is.⁴⁸

Az egyeztetés része volt a püspöki kar véleményének kikérése is, melyre november 9-én került sor. Három évtizeddel korábban a magyar görögkatolikusokat mélyen lesújtotta a püspökök elutasító álláspontja. Ez alkalommal viszont minden püspök számára nyilvánvaló volt az erőteljes uralkodói akarat, s nem volt kétséges a támogató nyilatkozat megszavazása.⁴⁹ Ferenc József felterjesztését az újonnan kinevezett kalocsai érsek, Csernoch János (1911–1912) juttatta el

⁴⁶ Lippay megbízása a miniszterelnökség részéről: Véghseő–Katkó, 2019a, 183–184.

⁴⁷ A miniszterelnök levele a pápához: Véghseő–Katkó, 2019a, 198–199.

⁴⁸ A magyar kormány Lippay Bertalanon keresztül 1911. június 28-án kérte a nyilvánosságra hozatal engedélyezését, amit azonban másnap Giovanni Bressan táviratilag akadályozott meg: Véghseő–Katkó, 2019a, 210.

⁴⁹ Véghseő–Katkó, 2019a, 370–371.

a Szentszékhez; ebben az új egyházmegye liturgikus nyelveként az ógörög szerepelt. A püspökkari tanácskozáson jelen voltak a román görög-katolikus metropólia főpásztorai, Victor Mihályi érsek (1894–1918), Demetriu Radu nagyváradi (1903–1920) és Vasile Hossu szamosújvári püspök (1903–1912) is, akik szintén megszavazták az új egyházmegye alapítását. Alessandro Bavona bécsi nunciushoz (1911–1912) írt levelükben így fogalmaztak: „...szimpátiával üdvözöltük a tervet [ti. az egyházmegye alapítását a magyar görög-katolikusok számára], és akkor sem emeltük fel szavunkat, amikor elhangzott, hogy mintegy hetven parókiát a mi érseki tartományunkból kívánnak az új egyházmegyébe átsorolni...” Ugyanakkor azt kérték a nunciustól, hogy az átsorolandó egyházközségek pontos kijelölése ne történjen meg a megkérdezésük nélkül.⁵⁰ A következő hónapokban megtartott üléseik után azonban közösen léptek fel az érdekeik képviselésében, és elérték, hogy a már kijelölt új egyházmegyei határokat megváltoztassák, s az általuk igényelt egyházközségeiket visszasorolják. Ezzel egyidejűleg minden lehetséges módon felhívták a Szentszék figyelmét arra, hogy bár az új egyházmegye hivatalos liturgikus nyelve az ógörög lesz, az mindenképpen a magyarosítás célját fogja szolgálni. Különösen Demetriu Radu nagyváradi püspök intezett heves kirohanásokat a tervezett egyházmegye ellen, ami kiváltotta a nunciátúrát Bavona érsek halála (1912. január 12.) után vezető Francesco Rossi-Stockalper megütközését. Az ügyvivő már 1912 februárjában jelezte a Szentszéknek, hogy Radu püspök nemcsak az egyházmegyéje papságát lázítja a tervezett egyházmegye ellen, de Ferenc Ferdinánd trónörökösrel is felvette a kapcsolatot, és kérte közbenjárását.⁵¹ A trónörökös teljes mértékben a románok mellé állt, és a római Osztrák Történelmi Intézet igazgatóját, Ludwig von Pastort utasította arra, hogy a Szentszéknél kísérelje meg megakadályozni az egyházmegye felállítását.⁵²

A tárgyalások megzavarását szolgálta az az újságcikk is, mely február 9-én szenzációként tálalta a hamis hírt: a Szentszék hozzájárult a magyar nyelv liturgikus használatához.⁵³ Ez óvatossá tette a Szentszékét, s a magyar kormány csak hónapokig tartó tárgyalásokkal és írásos kötelezettségvállalással tudta eloszlatni a kételyeket.⁵⁴ A tárgyalások sikeres lezárásáról 1912. április 13-án adtak hírt az újságok. Ezt követően Ferenc József, a magyar katolikus egyház főkegyuraként, a magyar közjog előírásainak megfelelően 1912. május 6-án megalapította a Hajdúdorogi Egyházmegyét, Szent X. Piusz pápa (1903–1914) pedig június 8-án kiadott „Christifideles graeci...” kezdetű bullájával kanonizálta azt (4–5. kép).⁵⁵ Az alapító bulla bevezető része kifejti, mi indokolta a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását. A magyarországi görög szertartású katolikusok mindenkor tanújelét adták hithűségüknek, valamint az Apostoli Székhez való ragaszkodásuknak. A pápák ugyanakkor egyházzervezetük kiépítésével előmozdították fejlődésüket, és ha szükségessé vált, új egyházmegyéket létesítettek számukra. IX. Piusz pápa ezért alapította meg a román görögkatolikusok részére a lugosi és a szamosújvári püspökséget, illetve a gyulafehérvár–fogarasi érseki tartományt. A bulla megállapítja: a görög szertartású hívek között megsokasodott azok száma, akik a magyar nyelvet használják, és akik szüntelenül arra kérték a Szentszékét, hogy számukra egyházmegyét alapítson. Kérésük teljesítése két okból is sürgetővé vált: 1. Hogy az egyházmegye felállítása által megerősödjék a vallás, a béke és az egység a különböző nyelveken beszélő görög szertartású hívek között; 2. Hogy elháruljon a nemzeti nyelvek liturgikus alkalmazásának veszélye, amit a pápák már többször elítéltek. Ezt kihangsúlyozandó, az alapító bulla leszögezi: a magyar nyelvet soha nem lesz szabad a liturgiában használni. Az új egyházmegye liturgikus nyelve az ógörög.

⁵⁰ Véghseő–Katkó, 2019a, 363–365.

⁵¹ Véghseő–Katkó, 2019a, 415–418.

⁵² Pastor megbízatásához: Véghseő–Katkó, 2019a, 688–689. Lásd még: Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában: 1867–1918*, München, 1974, 157; Niessen, James: Hungarians and Romanians in Habsburg and Vatican Diplomacy: The Creation of the Diocese of Hajdudorog in 1912, *The Catholic Historical Review*, LXXX(1994), 253–254; Cârja, Ion: La Santa Sede e l'identità nazionale romana nel contesto della fondazione del Vescovado di Hajdudorogh (1912), *Anuarul Institutului Italo-Român de Studii Istorice*, I(2004), 152–161; Uő: L'arciduca Francesco Ferdinando e i romeni greco-cattolici nel contesto della creazione della diocesi di Hajdudorogh (1912), *Quaderni della Casa Romana*, 3(2004), 341–352.

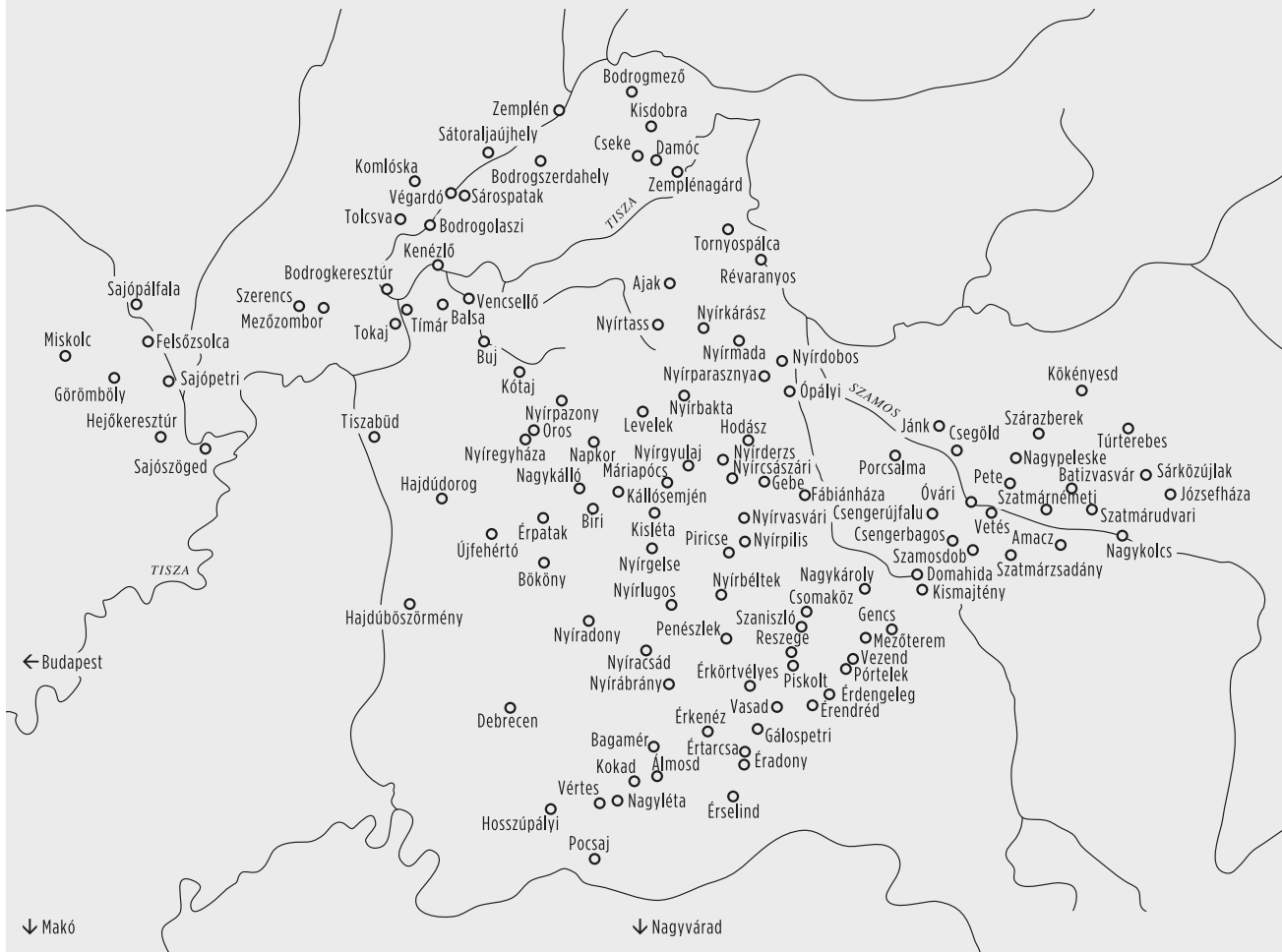
⁵³ Véghseő–Katkó, 2019a, 575–579.

⁵⁴ A kötelezettségvállalás néhány változata: Véghseő–Katkó, 2019a, 528, 634, 638, 646.

⁵⁵ Véghseő–Katkó, 2019a, 708–714.

(6a)

A Hajdúdorogi Egyházmegye parókiái az alapítás évében („Christifideles graeci...”, 1912)

A nemzeti nyelv a Szentszék által a nyugati egyház számára engedélyezett mértékben érvényesülhet. A hivatalos liturgikus nyelvet azonban csak három év múlva kell bevezetni; ez idő alatt minden lelkész köteles azt elsajátítani. Addig minden templomban azon a nyelven lehet végezni a szertartásokat, amelyen jelenleg is végzik, kivéve a magyar nyelvet. A Szentszék álláspontja szerint tehát az új egyházmegyének éppen az a feladata, hogy a magyar nyelv liturgikus alkalmazását visszaszorítsa.

A magyar kormány javaslatára a Szentszék a Hajdúdorogi Egyházmegyébe százhatvankét parókiát osztott be. Ezek közül egy az Esztergomi, nyolc az Eperjesi, hetven a Munkácsi, négy a Szamosújvári, negyvennégy a Nagyváradi és harmincöt a Gyulafehérvár–fogarasi Főegyházmegyéhez tartozott (6. kép). Az új egyházmegyéhez az 1910. évi népszámlálási adatok alapján 215 498 hívő került. Közülük 183 757 magyar,

26 823 román, 1623 szlovák, 968 rutén és 2509 egyéb anyanyelvű volt. A görögkatolikus magyarok 40 százaléka, vagyis 120 747 lélek, nem került a Hajdúdorogi Egyházmegyébe; kétharmaduk szláv, egyharmaduk pedig román püspökségek joghatósága alatt maradt. Ezt a különösnek tűnő megoldást egy sajátos nemzetpolitikai elképzelés indokolta. A kormányzat nem tartotta célszerűnek, hogy az új egyházmegyébe minden magyar görögkatolikus közösség bekerüljön, s így a régi egyházmegyék tisztán nemzetiségi jelleget öltsenek. Az Eperjesi és a Munkácsi Egyházmegyében a kormány nem érezte veszélyben a magyar identitású görögkatolikusokat, hiszen mindkét rutén egyházmegye vezető rétege a püspökökkel együtt alapvetően magyar érzelmű volt. A román egyházmegyék viszont már a megelőző évtizedekben is az elrománosítás intézményei voltak. Az át nem sorolt magyar görögkatolikusok anyanyelvi jogairól a kormány úgy kívánt gondoskodni, hogy átsorolt

(6b)

a Hajdúdorogi Egyházmegyébe mintegy kéttucatnyi román parókiát, remélve, hogy a szomszédos magyar és román püspökök között kialakul egyfajta viszonyossági kapcsolat: ha a román egyházmegyékben maradt magyarok jogait a román püspökök tiszteletben tartják, akkor a hajdúdorogi püspök is gondoskodni fog a román híveiről.⁵⁶

Mivel a Gyulafehérvár–fogarasi Főegyházmegyétől átcsatolt egyházközségek a központtól igen messze voltak, a pápa engedélyezte, hogy a hajdúdorogi püspök külhelynök segítségével kormányozza őket. A pápa a hajdúdorogi templomot székesegyházi rangra emelte. A magyar

kormányval történt megállapodás értelmében a püspök, a kanonokok és a központi tisztségviselők javadalmazásáról a magyar államnak kellett gondoskodnia. A parókiákat átengedő egyházmegyék javadalma sértetlen maradt. A bulla kihangsúlyozta, hogy az egyik legsürgetőbb feladat a papnevelő intézet felállítása, melyhez az anyagi feltételeket a kormánynak kellett biztosítania. A Hajdúdorogi Egyházmegye az esztergomi érseki tartományba nyert besorolást.

A pápa az alapító bulla intézkedéseinek végrehajtásával Raffaele Scapinelli di Leguigno bécsi nunciust (1912–1916) bízta meg, aki

⁵⁶ Végheő–Katkó, 2019b, 537. Ez a viszonyosságra épülő, tisztán politikai elképzelés évtizedekre megbélyegezte a Hajdúdorogi Egyházmegyét, mivel mind a hazai nemzetiségek körében, mind pedig a nemzetközi közvélemény előtt a nacionalista magyar kormányzat eszközévé degradálódott.

1912. november 17-én adta ki a „Christifideles graeci...” bulla végrehajtási rendeletét.⁵⁷ Ebben az érintettek tudomására hozta, hogy az új egyházmegye apostoli kormányzójává Papp Antal munkácsi püspököt nevezte ki. A végrehajtási rendelet hangsúlyozta az alapító bulla intézkedését a magyar nyelv liturgikus használatának tilalmával kapcsolatban, és jelezte, hogy az ógörög nyelvet nemcsak a lelkészeknek kell elsajátítaniuk, hanem gondoskodniuk kell arról is, hogy azt a liturgikus cselekményekben részt vevő hívek is legalább olvasni megtanulják. A magyar nyelvet kizárólag a liturgián kívüli ájtatosságokban, a magánimádságokban, a szentbeszédekben és a nép tanításában engedte használni.

A Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításának híre hatalmas örömmel töltötte el a magyar görögkatolikusokat. Több évtizedes küzdelmük, csalódásokkal teli kálváriaútjuk ért véget. Új utak és új perspektívák nyíltak meg előttük. Bár nyilvánvaló volt, hogy az új egyházmegye előtt komoly feladatok állnak, az alapítás pillanatában a magyar görögkatolikusok jogos reményekkel telve indultak meg az önállóság felé.

Már az ünnepi pillanatok is beárnyékkolták olyan események, melyek előrevetítették a jövőbeni súlyos problémákat. Közvetlenül az alapítás hírüladása után a román egyházmegyékből – elsősorban a Demetriu Radu vezette nagyváradiból – tiltakozó táviratok tucatjai érkeztek a bécsi nunciaturára.⁵⁸ Néhány hét elteltével pedig a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez csatolt egyházközségek a román püspök által előre elkészített román és olasz nyelvű formanyomtatványokon nyilváníthatták ki a nemtetszésüket. A szervezett tiltakozásba a román sajtó is bekapcsolódott.⁵⁹ Az indulatoktól fűtött cikkek ellenállásra szólították fel mind a püspököket, mind pedig a papokat híveikkel együtt. A Szentszék a „gyilkos bulla” visszavonására szólították fel, s a Rómától való elszakadással fenyegetőztek.⁶⁰ Az egyházmegye

szervezését több helyen az apostoli kormányzó első körlevelének visszaküldésével, a kiküldött lelkészek akadályozásával, sőt az egyházközségek átvételével megbízott Jaczkovics Mihály hajdúdorogi külhelynök (1911–1913) bántalmazásával hátráltatták.⁶¹ A román püspökök küldöttséget kívántak indítani Rómába, de ezt Merry del Val államtitkár határozottan visszautasította.⁶²

A feszült helyzet mihamarabbi megoldása és a kedélyek csillapítása érdekében sürgősnek mutatkozott az első hajdúdorogi püspök mielőbbi kinevezése, illetve az alapító bulla esetleges revíziója.

Ferenc József 1913. április 21-én nevezte ki az egyházmegye első püspökét, Miklósy István (1857–1937) sátorlajaujhelyi parókus, zempléni főesperes személyében.⁶³ A választott püspök tagja volt az Országos Bizottság választmányának, és részt vett a római zarándoklaton. Püspöki jelmondatául ezt választotta: „Kitartásban a siker”, amivel a magyar görögkatolikusok több évtizedes, végül sikerrel végződött küzdelmére utalt. Felszentelésére Hajdúdorogon került sor, 1913. október 5-én. A felszentelés és beiktatás szertartását Drohobeczky Gyula kőrösi püspök (1891–1919) végezte Fischer-Colbrie Ágoston (1907–1925) kassai püspök és Lányi József tinnini, felszentelt püspök, nagyváradi kanonok segédletével, aki Ferenc Ferdinánd bizalmasa volt. A szentelésen százharminchat pap vett részt, köztük szép számmal románok is. A pápai kinevező bullát Boér Artúr magyarkászonai román esperes olvasta fel. Miklósy püspök Jaczkovics Mihályt helynökévé, Slepkovszky János nyírpazonyi lelkészt pedig titkárává nevezte ki. A hivatalos iratok átvételével megkezdődött az új egyházmegye önálló élete.

A Miklósy püspök kinevezése és felszentelése közötti időben a Szentszék és a magyar kormány megegyezett az alapító bulla részleges revíziójában. A Szentszéknel Oroszország, Szerbia és

⁵⁷ Véghseő–Katkó, 2019b, 234–236.

⁵⁸ Véghseő–Katkó, 2019b, 141–143.

⁵⁹ Véghseő–Katkó, 2019b, 275–277.

⁶⁰ A sajtóvisszhangok egy összefoglalása: Véghseő–Katkó, 2019b, 102–106. A tiltakozásokhoz: Papp György: *Voci Romene Contro la Diocesi di Hajdudorog*, Budapest, 1942.

⁶¹ Scapinelli nuncius levele az Államtitkárságnak: Véghseő–Katkó, 2019b, 338–341. Helyi állami hatóságok jelentései: Véghseő–Katkó, 2019b, 343–348. Sajtóbeszámoló Jaczkovics helynök megtámadásáról: Véghseő–Katkó, 2019b, 330–338; valamint: *Görög Katholikus Szemle*, 14(1913), 11. szám (március 16.), 2.

⁶² Véghseő–Katkó, 2019b, 61.

⁶³ A Szentszék és a magyar kormány egyeztetéseinek iratai: Véghseő–Katkó, 2019b, 289–291, 293–295.

IV.2.1.

Románia is hivatalos úton tiltakozott a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítására ellen. Rafael Merry del Val bíboros–államtitkár a nemzetközi feszültség enyhítése érdekében látta szükségesnek a felülvizsgálatot. Tisza István miniszterelnök kül- és belpolitikai okokból a magyarországi románokkal való kiegyezésre törekedett. A Hajdúdorogi Egyházmegye felállítása napirendi pont lett a tárgyalásokon. Az 1914-re áthúzódó egyezkedések során mind a miniszterelnök, mind pedig Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter azt az álláspontot képviselte, hogy a revízióra a viszonyosság elve alapján kerülhet sor. Vissza kell adni a román többségűnek bizonyuló egyházközségeket a román anyaegyházmegyéknek, de azokon a helyeken, ahol nagy számban élnek magyar görögkatolikusok a román egyházmegyékben, önálló parókiákat kell szervezni, s azokat a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez kell csatolni. Ezt azonban a román püspökök elutasították.⁶⁴

Az első világháború kitörése miatt a revízió megakadt, a háborút lezáró trianoni békediktátum miatt pedig oka fogyottá vált, hiszen az a revízió sokkal többet adott a románoknak. A bécsi nuncius a revízió befejezése előtt nem kívánta átadni Miklósy püspöknek a „Christifideles graeci...” bulla eredetijét, így az a nunciaturán maradt, s később a többi akcióval a Vatikáni Apostoli Levéltárba került, ahol ma is őrzik.

Az egyházmegye megszervezésének első, sürgősen megoldandó kérdése a püspöki székhely kijelölése volt. Az alapító bulla Hajdúdorogot jelölte ki székhelyként, s a város vitathatlan érdemei és áldozatai miatt a közvélemény is arra számított, hogy Miklósy püspök ott telepedik le. Természetesen maguk a hajdúdorogiak is erre számítottak, a székhelyre vonatkozó igényüket 1911. szeptember 12-én bejelentették, s készen álltak újabb áldozatokot hozni. Ugyanakkor vitathatatlanság tény az is, hogy logisztikai szempontból Hajdúdorog előnytelen helyzetben volt. Az egyházközségek nagy részéből csak nehézkesen lehetett megközelíteni, jelentős kulturális intézménnyel nem rendelkezett. Ezzel szemben három város, Debrecen, Nyíregyháza és Nagykároly mind a közlekedés, mind pedig az oktatási intézmények szempontjából előnyösebb választásnak tűnt.

Debrecenben ekkor nyitotta meg kapuit a Magyar Királyi Tudományegyetem, melynek keretein belül – elsősorban az Országos Bizottság elképzelései szerint – görögkatolikus teológiai kar is létesülhetett volna. Nyíregyházán állami tanítóképző felállítását tervezték, mely szintén alkalmas lett volna a görögkatolikus felsőoktatás alapjainak megteremtésére. Nagykárolyban piarista főgimnázium és konviktus működött. Utóbbi két város kifejezetten jelentkezett is a püspöki székhelyért, s az intézmények kiépítéséhez támogatást ígértek.⁶⁵ Az egyházmegye papságának többsége Nyíregyháza mellett foglalt állást, s hamarosan az Országos Bizottság is ezt a megoldást támogatta. Miklósy püspök úgy döntött, hogy a székhely kérdését nem zárja le véglegesen, hanem ideiglenes megoldást választ. Ez azért is indokolt volt, mert az egyházmegyei intézmények kiépítését a kormány vállalta, s ennek részleteit még nem tisztázták. Az intézményrendszer kiépítését hosszas egyeztetéseknek kellett megelőzniük, amit a püspök nem akart befolyásolni a székhely elhamarkodott kijelölésével. 1913 nyarán Miklósy püspök úgy döntött, hogy székhelyét ideiglenesen, hároméves időtartamra Debrecenben rendezi be. Erre a célra a városi kereskedelmi és iparkamara épületében bérelt helyiségeket, és a hajdúdorogi püspökszentelés után október 15-én ünnepélyes körülmények között bevonult a városba.

A székhely kérdésének ideiglenes, ugyanakkor észszerű megoldása után úgy tűnt, hogy az egyházmegye megszervezését már semmi sem hátráltathatja. Lassan a román egyházmegyéből átcsatolt parókiákon is helyreállt a rend és a nyugalom, mivel az érintett püspökök, a kormányzat és a Szentszék közötti, az egyházmegye revíziójával kapcsolatos tárgyalások a románokat bizakodással töltötték el. Ez a békés időszak azonban csak néhány hónapig tartott. 1914 januárjában Miklósy püspök a nyilvánosság elé lépve utasította vissza a revízió gondolatát,⁶⁶ ami csalódással töltötte el a román görögkatolikus közvéleményt. Február 17-én végleg megszakadtak azok a tárgyalások, amelyeket Tisza István miniszterelnök a magyarországi románok képviselőivel egy lehetséges politikai megegyezésről

⁶⁴ Véghseő–Katkó, 2019b, 605–607.

⁶⁵ A székhely kérdésének iratai: Véghseő–Katkó, 2019b, 65–76, 79–84, 505, 514.

⁶⁶ Véghseő–Katkó, 2019b, 590–591.

folytatott, és amelyeknek része volt a hajdúdorogi egyházmegye revíziójának kérdése.⁶⁷

Néhány nappal később, 1914. február 21-én Csernovicból (Чернівці) egy „Kovács Anna” álneven feladott levél érkezett a püspökségre. A levél írója azt közölte a püspökkel, hogy címére 100 koronát, egy aranyozott templomi csillárt és leopárdbőrt tartalmazó csomagot adott fel. A hús kilogrammos küldemény február 23-án érkezett meg. Slepkovszky János püspöki titkár baltával próbálta felbontani a csomagot, melynek tartalma ekkor felrobbant. A mintegy 2000 atmoszféra nyomású robbanás kidöntötte a falakat, átszakította födémét, és darabokra szaggatta Jaczkovics Mihály helynököt, Slepkovszky János titkárt, halálosan megsebesítette dr. Csath Sándor ügyvédet, az egyházmegye ügyészét, aki a merénylet után még egy órát élt. Dávid József joghallgató, Kriszta Elek és Bihon Miklós egyházmegyei írnokok súlyos, a ház lakói közül többen könnyebb sérülést szenvedtek. Miklósy István püspököt a csomag kibontása előtt egy másik szobába telefonhoz hívták, így ő csak kisebb sérüléseket szenvedett.⁶⁸

A merénylet az egész magyarországi közvéleményt megdöbbentette. Az áldozatok február 25-i temetésén harmincezer ember vett részt. A temetési szertartást maga Miklósy püspök vezette. Az áldozatokat az egész nemzet sajátjainak tekintette. A püspökhöz az ország minden tájáról és külföldről is nagy számban érkeztek részvétnyilvánítások. Az azonnal megindított és Romániára is kiterjesztett nyomozás kiderítette, hogy a csomagot két kalandor, a román Ilie Cătărău és az orosz Timoftei Kirilov adta fel. Mivel mindketten kötődtek a román és az orosz titkosszolgálatokhoz, nyilvánvaló volt, hogy megbízásból cselekedtek. Az első világháború kitörése és a román hatóságok ellenakciója⁶⁹ megakadályozta a letartóztatásukat s az ügy szálainak teljes felgöngyölítését. A merénylet célja a Monarchia belső békéjének feldúlása volt, ami különösen a háborúra készülődő

Oroszországnak állt érdekében. Ugyanezekben a hetekben zajlott a híres máramarosi „skizmaper” is, melynek Vlagyimir Bobrinszkij gróf, a Galíciai Orosz Egyesület elnökének személyén keresztül szintén volt orosz titkosszolgálati háttere.⁷⁰ Mivel a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítása során felszított román–magyar feszültség csillapodni látszott, egy véres bombamerénylet, melynek szálai román elkövetőkhöz és Romániába vezetnek, alkalmas eszköznek tűnt a nemzetiségi ellentétek kiélezésére, s következésképpen a Monarchia erejének meggyengítésére. Néhány hónappal később egy másik merénylet, Ferenc Ferdinánd és felesége szarajevói meggyilkolása az első világháborúhoz vezetett, mely végzetes következményekkel zárult mind Magyarország, mind pedig a magyar görögkatolikusok számára.

A debreceni bombamerénylet újra felvetette a püspöki székhely problémáját. Miklósy püspök március 21-én tárgyalta Tisza István miniszterelnökkel és Jankovich Béla kultuszminiszterrel. A megbeszélésen az a döntés született, hogy a püspöki székhely átkerül Nyíregyházára. Miklósy püspök 1914. szeptember 23-án átköltözött Nyíregyházára.⁷¹

A Gyulafehérvár–fogarasi Főegyházmegyeiből átcsatolt székelyföldi parókiák kormányzására külhelynöknek Miklósy püspök 1915. július 31-én Hubán Gyula szatmárnémeti lelkészt nevezte ki. A külhelynökség szervezését már Papp Antal kormányzó megkezdte, aki Jaczkovics helynököt bízta meg a megfelelő székhely kiválasztásával. Ő a helyszínen szerzett tapasztalatai alapján Marosvásárhely (Târgu Mureș) mellett foglalt állást. Ezt később Miklósy püspök is elfogadta, így ez a város lett a székelyföldi magyar görögkatolikus vikariátus székhelye.⁷²

Az első világháború kitörése és elhúzódása, valamint az egyre súlyosbodó gazdasági helyzet rendkívül hátrányosan érintette az egyházmegye szervezését. A háborús helyzetre való tekintettel a kormány nem tudta teljesíteni a vállalásait.

⁶⁷ Ugyanakkor a tárgyalások megszakitását Ferenc Ferdinánd főherceg kezdeményezte a román tárgyalófélnél, mivel az uralkodásra készülő trónörökösnek nem állt érdekében a román–magyar kiegyezés: Horváth, 2004, 139.

⁶⁸ A debreceni bombamerénylet részleteit levéltári források alapján Katkó Márton Áron tárta fel: Katkó Márton Áron: Az 1914-es debreceni merénylet, in: Véghseő Tamás (ed.): *Symbolae: Ways of Greek Catholic Heritage Research*, Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles, Nyíregyháza, 2010, 289–321.

⁶⁹ Alexandru Marghiloman román politikus emlékirataiban feljegyzi, hogy magától Károly királytól hallotta, milyen nehezen tudták a román hatóságok elrejtetni Cătărăut a nyomozók elől. Horváth, 2004, 140.

⁷⁰ Bobrinszkij személyesen is megjelent a skizmaper máramarosi tárgyalásán, ahonnan úton hazafelé találkozott Cătărăuval. Horváth, 2004, 139.

⁷¹ *A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei*, 1914/XI. Véghseő–Katkó, 2019b, 721, 742–743.

⁷² *A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei*, 1916/VII. Véghseő–Katkó, 2019b, 787.

Különösen a püspöki székhely és a papnevelő intézet felépítésének elmaradása járt jelentős hátrányokkal. Nem történt meg az egyházmegye megfelelő javadalommal való ellátása sem. Ezen némileg Pásztor Árkád, kolostoron kívüli bazilita szerzetes hagyatéka segített, aki 1915-ben Szatmár vármegyében 2000 hold szántóföldet, 300 hold erdőt és szőlőt, illetve gazdasági épületeket adományozott a Hajdúdorogi Egyházmegyének.⁷³

Az egyházmegye papnövedékeinek nevelése Papp Antal munkácsi püspök hozzájárulásával az ungvári szemináriumban történt. Miklósy püspök kérésére az előjárók külön figyelmet fordítottak arra, hogy a hajdúdorogi egyházmegyes kispapok az alapító bulla rendelkezéseinek megfelelően kellő jártasságra tegyenek szert az ógörög nyelv ismeretében.⁷⁴

A három egyházmegye közti szoros kapcsolat a három főpásztor, Papp Antal, Novák István és Miklósy István közös értekezletein is kifejezésre jutott, melyeket 1916-ban és 1918-ban tartottak Nyíregyházán. Az első értekezleten a püspökök a Gergely-naptárra való áttérés mellett döntöttek, melynek bevezetésére 1916. június 24-ével került sor. Ez a Hajdúdorogi Egyházmegyében zökkenőmentesen lezajlott, míg a munkácsi és az eperjesi eparchiákban jelentős ellenállás alakult ki. Ennek hatására 1918-ban az előbbiben visszatértek a Julianus-naptárra, az utóbbiban pedig a Gergely-naptár használatát fakultatívvá tették. Az 1918-ban tartott értekezleten a Hajdúdorogi Egyházmegyén kívül maradt magyar ajkú görögkatolikusok ügyéről, az 1917-es kánonjogi kódex érvényességének kiterjesztéséről, illetve a papok és az özvegy papnék nyugdíjának kérdéséről tanácskoztak.⁷⁵ A három görögkatolikus püspökség szépen induló együttműködését az első világháborút követő változások zúzták szét.

Az 1918-as háborús összeomlást követő zűrzavar azonnal éreztette hatását a Hajdúdorogi Egyházmegyében. A korábban Nagyváradhoz tartozó egyházközségek egy része Romulus Marchiş nagykarolyi parókus és szatmári főesperes vezetésével önkényesen kimondta a Hajdúdorogi Egyházmegyétől való elszakadást. A nunci

útján azt kérték a Szentszéktől, hogy az összes, korábban Nagyvárad alá sorolt egyházközség részére hozzon létre vikariátust. A kánonjoggal súlyosan ellenkező, önkényes lépéstől Radu püspök hivatalosan elhatárolódott, de a Szentszéktől azt kérte, hogy ő lehessen ezen egyházközségek ordináriusa. Miklósy püspök ellenben a lázadó főesperes szigorú megbüntetését kérte. Az 1919 tavaszán meginduló román offenzíva sikerein felbuzdulva Radu püspök újabb és újabb levelekben sürgette a Szentszék válaszát. A Nyíregyházát elfoglaló román csapatok Miklósy püspököt Debrecenbe hurcolták, és arra kényszerítették, hogy mondjon le a negyvennégy parókiáról. A nunciatura ekkor már nem tudott kapcsolatba lépni Miklósy püspökkel, a magyar kormány részéről pedig semmilyen érdemi reakció nem érkezett a szentszéki megkeresésekre. Mivel az érintett egyházközségek területe ténylegesen a román hadsereg ellenőrzése alá került, a Szentszék azokat 1919. május 10-én a nagyváradai püspök joghatósága alá rendelte. Néhány hónappal később Vasile Suciú, a Gyulafehérvár-fogarasi Főegyházmegye helynöke kérvényezte a székelyföldi külhelynökség harmincöt parókiájának visszasorolását a főegyházmegyébe, amit a Szentszék július 29-én rendelt el.⁷⁶

Képjegyzék

1. A hajdúdorogi templom. Fametszet, *Vasárnapi Ujság*, 6(1859), 3. szám, 29.
2. Ismeretlen festő: Szabó Jenő portréja. Vászon, olaj, 20. század eleje. GKEMGY, Itsz. 1999.71 (A 27).
3. Ferenc József portréja. Papír, olajnyomat, 20. század eleje. GKEMGY, Itsz. 2015.313 (A 139).
4. X. Piusz pápa portréja. Fénykép, 20. század eleje. Székesfehérvár, Egyházmegyei Könyvtár
5. A „Christifideles graeci...” kezdetű bulla címdala. Pergamen, festett. Vatikáni Apostoli Levéltár (Archivio Apostolico Vaticano), Arch. Nunz., Vienna, busta 766, fasc. 9, fol. 461v.
6. A Hajdúdorogi Egyházmegye parókiái 1912-ben. Térkép

⁷³ Pásztor Árkádról újabban: Endrédi Csaba: Pásztor Árkád: A legenda tovább él, *Athanasiana*, 35(2013), 122–169. Honca, Ciprian-Emanuel: Árkád Pásztor: O schiță biografică, *Satu Mare – Studii și Comunicări*, XXXVIII(2019), 19–37.

⁷⁴ Pirigy, 2001, 88.

⁷⁵ Pirigy, 1990, 119–120; Véghseő–Kató, 2019b, 809–823.

⁷⁶ Az ügy iratai a Vatikáni Apostoli Levéltárban: Archivio Apostolico Vaticano, Arch. Nunz., Vienna, busta 797, fasc. 9/2, fol. 300–317.

IV.2.2. A 19–20. század művészeti tendenciái és a görögkatolikusok

Terdik Szilveszter

Az egyházmegyei festők kora: a 19. század

A Munkácsi Egyházmegyében a Bécsből 1813-ban hazatérő Mankovits Mihály lett a püspökség első hivatalos festője. Az ifjú tehetségére még Bacsinszky püspök figyelt fel, s az ő ösztönzésére kezdte meg tanulmányait a császárváros képzőművészeti akadémiáján, de az idős főpásztor már nem érthette meg pártfogoltja hazaérkezését.¹ Mankovits 1853-ban bekövetkezett haláláig viselte tisztét, bár utolsó éveiben betegsége miatt egyre nehezebben dolgozott. Számos ikonosztáza közül több fennmaradt, azonban a mai Hajdúdorogi Metropólia területéről egy művét sem ismerjük. Munkássága jelentős hányada Pócsi Elek (1816–1831) és Popovics Bazil (1838–1864) püspök szolgálata idejére esett, előbbinek a hivatali portréját is ő festette meg (1. kép).² A levéltári dokumentumok arról tanúskodnak, hogy mind a két főpásztor komolyan hallgatott Mankovits véleményére a parókiák megrendelése esetén, s az espereseken keresztül mindig figyelmeztették a lelkipásztorokat az egyházmegyei festővel folytatott konzultáció fontosságára.³

A mester stílusát egyrészt a Munkácsi Egyházmegye előző század végén uralkodóvá lett képi hagyományai, másrészt a festő akadémiai tanulmányai és az utazásai során szerzett tapasztalatok határozták meg. Mankovits időnként még az ikonosztázionok leginkább hagyománykövető részén, az alapképeken is megpróbálta a határokat feszegetni, amikor például az Istenszülő-ábrázolások esetében az olasz és spanyol barokk vallásos festészet Madonnáiból kölcsönzött formákat is alkalmazott. Festészetében a bécsi akadémia késő barokk stílusához való ragaszkodás nem olyan meghatározó, mint a hajdúdorogi ikonosztázion festőinek, Szűcs Jánosnak, és különösen Hittner Mátyásnak a művészetében. Mankovits az óriási kiterjedésű egyházmegye területén kapott megrendeléseinek több segédvel

dolgozott. Egyedülálló módon róluk név szerint is mindig megemlékezett az ikonosztázok hátoldalára szerkesztett, latin nyelvű készítési emlékfeliratokban.

Mankovits halála után több festő szerette volna elnyerni megürült posztját. Popovics püspök végül csak néhány évvel később nevezte ki utódját, a veszprémi születésű római katolikus, a nazarénusok művészetének hatása alatt álló, itáliai tanulmányúttal a háta mögött világlátott művésznek számító Vidra Ferdinándot (1815–1879). Vidra 1854-ben már dolgozott a Szabolcs megyei Buj ikonosztázán, 1858-ban az ungvári székesegyházban „restaurátori” feladatokat látott el, a hajóban pedig nagyszabású mennyezeti falképet festett. A Bereg vármegyei Bilkén telepedett le s csak vallásos témákban alkotott. Popovics püspök az 1859-es kinevező levelében részletesen szabályozta az egyházmegye festőjének feladatait.⁴ Vidra számtalan műve még ma is létezik, főképp Kárpátalján, de ő festette az egykor az Eperjesi Egyházmegyéhez tartozó garadnai templom ikonosztázát is.⁵

Hasonló művészeti irányt képviselt a görögkatolikus származású Révész György (1821–1875) is. Az 1840-es évek elején egy évig a bécsi akadémián tanult, hazatérve Ungváron telepedett le, annak reményében, hogy a püspöktől bőségesen kap majd megrendeléseket. Több ikonosztázát is festett ebben az időben, amelyek közül a bodrogszerdahelyi (Streda nad Bodrogom) maradt fenn a legjobb állapotban. Az 1848-as szabadságharc bukása után, katonai múltja miatt egy darabig bujkálnia kellett, majd az 1860-as években Münchenben élt és festett. Hazatérve Hajdúdorogon és Sátoraljaújhelyen kapott nagyobb megbízásokat, az utóbbi városban telepedett le, és itt is hunyt el.⁶

Révész a hajdúdorogi templom számára 1857-ben már festett egy *Titkos vacsora* képet (lásd Kat. IV.24.). Amikor 1868–1869 folyamán a dorogi templomot a korszakra jellemző romantikus

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ A bécsi akadémiai képzéséről a korszakban: Jávor Anna: *Művésznövendékek Bécsben: Az akadémiai képzés lehetőségei, gyakorlata és rangja a 18. században*, in: Buzási, 2016, 9–34. Beszkid, 1914, 422–427.

² Vászón, olaj; 104 × 78 cm. A festmény nincs szignálva, stíluskritikai megfontolások alapján attribuíjuk Mankovitsnak. Ungvár, Boksay József Kárpátalja Megyei Szépművészeti Múzeum, ltsz. VF-95.

³ Mankovits festői munkásságának feldolgozása 2017 óta zajlik, az első eredmények itt érhetők el: http://magyaramagyarert.hu/images/pdf/pixit_mankovits_mihaly_uj.pdf (letöltve: 2020. május 30.).

⁴ Puskás, 2008, 261–262.

⁵ Terdik, 2011a, 73–74.

⁶ Életútját, művészetét röviden ismertettem: Terdik Szilveszter: Révész György (1821–1875) festőművész, *Görögkatolikus Szemlélet*, 4(2017), 2. szám, 70–73.

(1)

stílusban átépítették – az északi és déli oldalon karzatos mellékhajókkal bővítették –, a hajó nyugati végének mennyezeti boltszakaszára egy különös ikonográfiajú falképet rendeltek tőle: *A bálványok lerombolása Szent István korában*. Maga a téma a 18. századtól már jelen volt a hazai művészetben, Révész kompozíciójában azonban egy fontos újdonság jelent meg: a keresztet felállító Szent István királyt nem latin, hanem görög püspökök kísérték. Egyikük minden bizonnyal az a Hierotheosz, akit a bizánci krónikák szerint a Konstantinápolyban megkeresztelkedő vezérekkel együtt küldtek

a magyarok megtérítésére.⁷ A 10. századi görög térítéssel a hazai történetírásban a protestáns Schwarz Gottfried foglalkozott először a 18. század első felében, történeti érveként használva a katolikus szerzők műveiben felsorakoztatott, a pápaságnak a magyar kereszténységben betöltött fontosságát hangsúlyozó állításaival szemben.⁸ A korai bizánci térítés tényével és Hierotheosz püspök személyével a magyar érzelmű görögkatolikusok az idősebb Roskovics Ignác (1822–1895) hajdúböszörményi parókus fordításában megjelenő, első magyar nyelvű énekeskönyv tanító részében is találkozhattak. A szöveg egyik fontos üzenete, hogy hazánkban a bizánci térítés megelőzte a latin misszionáriusok megjelenését.⁹ 1868-ban Hajdúdorogon tartotta első nagygyűlését az ekkoriban kibontakozó, az önálló magyar görögkatolikus püspökség fölállításáért és a magyar mint liturgikus nyelv hivatalos elfogadásáért küzdő mozgalom is. A dorogi mozgalom történeti érvei között nagy hangsúlyt kapott a magyarság és a bizánci kereszténység Árpád-kori kapcsolata. Ennek az első vizuális lenyomata lett Révész falképe.

Popovics püspök és Vidra halála után az egyházmegyei festő szerepe már nem volt annyira meghatározó, mint korábban. A 19. század utolsó évtizedeiben jelent meg ifjabb Roskovics Ignác (1854–1915) a színen – az előbb említett áldozópap fia –, aki a hazai görögkatolikus művészek közül elsőként valóban országos ismertségre tett szert. Festészeti tanulmányait Budapesten (1875–1880), majd három éven keresztül Münchenben folytatta. Különböző állami és egyházi ösztöndíjakat, kitüntetések nyert, s hamarosan a korszak egyik kedvelt, oltár- és zsánerképeket egyaránt alkotó művésze lett.¹⁰

Korai munkája az 1876-ban festett, feltehetően nazarénus metszetek alapján komponált Szent Cirillt és Metódot ábrázoló képe, amelyet

⁷ A falképről részletesebben: Terdik, 2013b, 189–190, 1. kép. A festmény az 1930-as években pusztult el.

⁸ A kérdés legújabb historiográfiai feldolgozása: Tóth, 2016, 103–136.

⁹ Először 1862-ben jelent meg (lásd: Kat. IV.40.), majd számos kiadást ért meg. Az 1893-as kiadásból idézem a *Hitvallás* egyházat érintő mondatához fűzött magyarázatot: „Szerartás azonban az egy igazhitű egyházban leginkább kettő van: az 1-ső napkeleti országokban görögszerartás, melyet a görögök, oroszok és románok, arabok, szír, káld sat. népek követnek, kiki a maga nyelvén hallgatván az Isteni szolgálatot; ezen görög szerartásra térítette volt Hieróth görög püspök az első megtért magyarokat, s azért mint hazánkban legrégebb szerartás Ó-nak, vagyis régi szerartásu hitnek nevezetik; a 2-ik szerartás a latin (deák) a nap nyugoti részekben van leginkább elterjedve, s különféle nemzetek közt mindenütt deák nyelven hallgattatik.” *Ó-hitű imádságos és énekeskönyv – Az egy szent közönséges apostoli anyaszentegyház napkeleti vagyis görög rendje szerint – Görög-katholikus keresztények lelki épületére*, Fordítá és szerkeszté Roskovics Ignác, Debrecen, 1893, 13 [Hetedik kiadás].

¹⁰ Gamassa-Szabó Bernadett: Roskovics Ignác – Egy méltatlanul elfeledett festő legkiemelkedőbb munkái, in: Kerny Terézia – Tüskés Anna (szerk.): *Omnis creatura significans*, Budapest, 2009, 279–283. Terdik Szilveszter: Roskovics Ignác (1854–1915) festőművész emlékezete, *Görögkatolikus Szemlélet*, 4(2017), 4. szám, 46–47.

(2)

cirill betűkkel szignált, s amely valószínűleg a munkácsi püspök megrendelésére készült (2. kép).¹¹ Ikonosztázokat is festett: négy alapképet Bűdszentmihályra (ma: Tiszavasvári) s egy komplett együtttest Tarackrasznára (Красна) 1879-ben.¹² 1880-ban az eperjesi székesegyház kifestésére kapott megbízást. A munka jelentős részével elkészült: megújította a hajó boltozatának barokk falképeit, melléjük helyezte az egyházatyák portréit, a szentélyt teljesen kifestette – az apszisban

Cirillt és Metódot, a boltozaton a négy evangélistát és a Szentháromságot jelenítette meg –, de munkáját a hajó oldalfalára szánt nagy méretű kompozíciók festésekor – egyelőre ismeretlen oknál fogva – félbehagyta.¹³ Noha 1885-től Budapesten élt, formálisan még ő is viselte az „egyház-megyei festész” címet a munkácsi püspökségben. Roskovics 1900-ban fontos állami megrendeléseket kapott: a Hauszmann Alajos által átépített budai királyi várban az ún. Szent István-terem képi programját festhette meg, melynek a terveivel 1900-ban állami kis aranyérmert nyert. Ugyancsak ő lett a győztese a budai vártemplom Szent Istvánt ábrázoló új oltárképére kiírt pályázatnak is egy évvel később.¹⁴

Egyik utolsó nagyszabású görögkatolikus megbízása éppen a budapesti Rózsák terei templomhoz kapcsolódott. 1905-ben festette meg oltárképként a *Magyarok Nagyasszonya* című kompozícióját (lásd Kat. IV.27.), majd két év múlva az ikonosztázion vászonképeire kapott megbízást. Az egykori római katolikus templomnak a bizánci rítus kívánalmaihoz igazodó átalakítását jórészt a kegyúr, vagyis a Székesfőváros állta. A Fővárosi Levéltárban fennmaradt tervek tanúsága szerint kezdetben egy hagyományos, többsoros, sok képből álló ikonosztázzal számoltak (3. kép),¹⁵ amely azonban csupán egy néhány, de monumentális méretű festményt befogadó, hangsúlyos, középkori jellegű szerkezeti elemekből összerakott, nyitott építményként valósult meg (4. kép). Biztosan Roskovics festette a két alapképet (*Tanító Krisztus, Istenszülő a Gyermekkel*), *Az utolsó vacsorát*, az ő munkája lehet még az oromzatra helyezett kálváriacsoport három alakja, valamint a kovácsoltvasból készült kerítésszerű királyi ajtóra illesztett *Örömhírvétel* is, de az alapképek feletti Dávid- és Mózes-medalion

¹¹ Vásson, olaj; 114 × 76 cm. Ungvár, Boksay József Kárpátalja Megyei Szépművészeti Múzeum.

¹² Приймич, 2014, 169–170.

¹³ Ezt elég szokatlan módon, a templomhajó északi oldalán festett, nagy méretű falképének (*Krisztus a Getszemáni kertben*) szignójában egyértelműen a néző tudomására hozza: „Félbe hagyatott. / 1881: Dec. 16. / Roskovics”. A festési munkákra 1880 szeptemberében kérték fel (AGKA, Protokoll Podací, 1880, Inv. č. 185, signat. 3026). Roskovics 1881. november 19-én a hajó mennyezetén lévő négy régi festmény megújításáért járó 400 forint kifizetését kérte, amit jóvá is hagytak (AGKA, Protokoll Podací, 1881, Inv. č. 186, signat. 3258). Hogy egy hónap múlva miért hagyta abba az egészet, egyelőre nem ismert.

¹⁴ Roskovics az Árpád-házi királyok és szentek egész alakos képein kívül az ajtók felé két, Szent Istvánhoz kapcsolódó kompozíciót is festett. A teremben a festmények a Zsolnay-gyár kivitelezésében fajansz-porcelán technikával készültek, a képek kartonjait Roskovics 1:1-es méretben olajjal is megfestette, a két Szent István-os kompozíció fenn is maradt. Ezekről bővebben: *Aranyérmek, ezüstkoszorúk: Művészskultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*, Magyar Nemzeti Galéria, 1995. június–november [Kiállítási katalógus], Konceptió: Sinkó Katalin, Budapest, 1995, 340–342. Terdik Szilveszter: Egy XIX. századi ikonográfiai kísérlet, II, Roskovics Ignác Szent István-képei a budai várban, in: Kerny Terézia – Smohay András (szerk.): *István a szent király: Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján*, Székesfehérvár, 2017, 178–183. A terem a második világháborúban szinte teljesen megsemmisült, rekonstrukciója jelenleg zajlik.

¹⁵ Papír, tus. BFL, XV. 17. d, 328, KT T 20/81/a.

(3)

mintha eltérő stílusú volna.¹⁶ Egyelőre nem tudjuk, hogy ki állt az ikonosztáz eredeti tervének radikális egyszerűsítése mögött. Roskovics két alapképe nagy hatást gyakorolt a magyar görögkatolikusokra a 20. század közepéig. A *Tanító Krisztus* fotóját a Rózsák terei parókus, Krajnyák Gábor szerkesztésében 1929-ben megjelentett énekeskönyv címlapelőzékére tették, ami tovább növelte ismertségét. Néhány ikonosztázon a Roskovics-képeket másolták több-kevesebb sikerrel (például: Nyírkáta, Beregdaróc, Nyírmártonfalva).

Roskovics a görögkatolikus megrendelésre készített művein sem szakadt el akadémikus stílusától, időnként csupán a figurák beállítása – főleg az alapképek esetében –, illetve a festmények homogén arany háttere és a görög feliratok utalnak arra, hogy melyik egyházi közösség volt a megrendelő. Ebben a korszakban ezen nincs mit csodálkozni: az ortodox világ művészetét is

¹⁶ Az ikonosztázzal kapcsolatos ügyekről: Terdik, 2013b, 201, 24. lábjegyzet.

¹⁷ Minderről: Gatrall–Greenfield, 2010.

¹⁸ Tevékenységükről lásd: Terdik Szilveszter: „Kitűnő munka, kiváló versenyképesség és nagybanitermelés”: Réta és Benedek egyházi műiparintézete, *Fons*, 15(2008), 325–360.

(4)

az akadémizmus uralta, a tradicionális ikonfestészet technikai és formai örökségének újrafelfedezése éppen hogy csak megindult.¹⁷

A hazai görögkatolikus „piacon” a 19. század utolsó évtizedében jelentek meg az olcsó és gyorsan elkészülő berendezési tárgyak, kegyszerek előállítására szakosodott vállalkozások, az ún. műipari intézetek, amelyek egy része egészen az államosításig fennmaradt.¹⁸ Az intézetek hangsúlyos szerepvállalásának köszönhetően az egyéni festői megbízások száma erősen lecsökkent.

Templomépítkezések a 19. és 20. század fordulóján

A magyar görögkatolikusok törekvései mellett elkötelezett közösségek többsége a Munkácsi és az Eperjesi Egyházmegye peremterületein fekvő nagyobb városokban élt. E parókiák jelentősége a később fölállított Hajdúdorogi Egyházmegyében mutatkozott meg, mivel az új egyházmegye meghatározó, véleményformáló közösségeivé váltak, ahol a megerősödő polgárisult görögkatolikus értelmiségiek éltek. Ezekben a városokban a kiegyezés után tapasztalható gazdasági fellendülésnek köszönhetően, amelyet a század végén az ország ezeréves fennállásának ünnepi hangulata csak tovább fokozott, új templomok építéséhez fogtak.

Nyíregyházán 1895-ben kezdődött az építkezés, s két évvel később, október 10-én már föl is szentelték az új templomot. A két homlokzati toronnyal ellátott, kereszt alakú épület eklektikáját a kortársak is érzékelték, amikor kiemelték: „Az új templom

(5)

ugyanis a valódi görög, úgynevezett bizánczi [sic!] és az újabbkori (renaissance) építészeti rendszer idomaiból van összeállítva oly ügyesen, hogy az egységes alkotás összbenyomását teszi a szemlélőre...¹⁹ Ugyancsak kéttornyú volt a hajdúböszörményi monumentális megjelenésű új templom is, amelyet 1898. május 8-én szentelt fel Firczák Gyula megyéspüspök. Itt a háromhajós csarnoktérhez nyújtott szentély csatlakozott.²⁰

Hajdúböszörmény filiája volt Debrecen városa, ahol többszöri nekifutásra csupán 1902-ben sikerült önálló görögkatolikus parókiát alapítani. Templomépítésre ifj. Bobula János (1871–1922) budapesti építésszel kötöttek szerződést 1906-ban. Két év múlva tető alá is került az új templom, a pénz azonban elfogyott, úgyhogy csak 1910. május 22-én

szentelte fel az épületet Firczák püspök.²¹ A keletelt templom szabályos görögkereszt alaprajzú, kupolás, szentélye a nyolcszög három oldalával záródik, tornya oldalt, a főbejáratától balra épült meg. A nyugati keresztszárhoz narthex csatlakozik, fölötte rózsablak uralja a homlokzatot. Az egész házat vörös téglával burkolták, a tagozatok viszont fehér mészkőből és műkőből készültek (5. kép).

Bobula először 1904-ben, Szepesjakabfalvára (Jakubany) tervezett neobizánci stílusban görögkatolikus templomot, s rajzait a saját kiadásában megjelenő folyóiratban, a *Budapesti Építészeti Szemlében* le is közölte – a debreceniek ennek hatására kérték fel őt a munkára. Templomát „romanizáló bizantinikus” stílusúként határozta meg, hiszen az épület tömegarányaiban a bizánci, viszont számos részletformájában a román stílus jegyeit idézi.²² A szepesjakabfalvi templomot később kezdték el építeni, mint a debrecenit, s a munkák el is húzódtak. Bobula Debrecenben a templom berendezését is megtervezte, az alaprajzok tanúsága szerint ikonosztázióval együtt, de ez pénzhány miatt nem valósult meg. A bizánci baldachinnal ellátott oltár és a szószék viszont elkészült, a budapesti Réty és Benedek Műipari Intézet kivitelezésében.²³

A hosszabb angliai és más nyugat-európai tanulmányúton részt vevő Bobula formanyelvében sikeresen ötvözte a hagyományos historizáló elemeket az újabb törekvésekkel, ami a legfrissebb technikai vívmányok alkalmazásában is megmutatkozott (például a boltozatok és a betonkupola ún. Rabitz-technikával épült). Bizánci templomainak részletformái időnként valóban a román stílusból erednek, az épületek tömegarányai mégis újszerűnek hatnak. A magas hajót sok ablak világítja meg, a kupoláknál azonban Bobula elhagyja a dobót, és a korai bizánci építészetet idéző módon közvetlenül a kupolába nyitja az ablakokat (6. kép). Hangsúlyos

¹⁹ A nyíregyházai gör. szert. kath. új templom, in: Melles Emil (szerk.): *A Szent Kereszt naptára az 1897. közönséges évre*, V. évfolyam, Ungvár, [1896], 80–83. A templom Vojtovics Bertalan helybéli építész tervei szerint épült. 2015 óta a Nyíregyházi Egyházmegye székesegyháza. A történetéről lásd: Nyirán János – Majchricsné Ujteleki Zsuzsa: *Források a nyíregyházi Szent Miklós görögkatolikus székesegyház történetéhez*, Nyíregyháza, 2017.

²⁰ A h.-böszörményi új templom, in: Melles Emil (szerk.): *A Szent Kereszt naptára az 1899. közönséges évre*, VII. évfolyam, Ungvár, [1898], 60–63. A templom terveit Kolacsek Vilmos kassai építész készítette. Statikai okok miatt – a két torony kivételével – 1983-ban az egész templomot le kellett bontani. A böszörményi stílusában közel áll a kassai görögkatolikus templomhoz, amelynek építését 1882-ben kezdték meg, de a tornyait csak a 20. század elején fejezték be. Vö. Borovszky, 1904, 147–148. Szeghy, Gábriel: *Katedrálly chrám košických gréckokatolíkov*, *Pamiatky a múzeá*, 61(2013), č. 3, 40–45.

²¹ A debreceni gör. kath. egyház szervezésének és építkezéseinek története, in: *Görög katolikus naptár 1911iki évre*, Ungvár, 1910, 50–73.

²² A szepesjakabfalvi gör. cath. templom, in: *Budapesti Építészeti Szemle*, 13(1904), 281–282. A 282. oldalon alaprajz, a következőn a templom déli oldalának homlokzati rajza szerepel.

²³ A terveket közlik: oltár (baldachin nélkül) – *Egyházi Műipar*, 10(1910), 102; szószék – uott, 103. Az ungvári szemináriumi kápolna számára is ő tervezte az oltárt, amely hasonló jellegű. Terve: *Egyházi Műipar*, 7(1907), 152.

elem a harangtorony, amely ugyan idegen a bizánci hagyományoktól, ám a tervezőnek tekintettel kellett lennie a nyugati kultúrkörben szocializálódott közönség igényeire. A templomok belsejében a sok fény mellett fontos a tér osztatlansága, egysége, ami megfelelő méretű helyet biztosít a liturgikus mozgásoknak, ugyanakkor a hívek számára áttekinthetővé és követhetővé teszi a liturgikus cselekményeket.

Bobula a szepesjakabfalvitól és a debrecenitől eltérő szerkezetű és alaprajzi elrendezésű – oktagonális hajó, homlokzati torony a középtengelyben – görögkatolikus templomot tervezett Varannó-Csemernyére (Čemerné), amely 1914-ben készült el.²⁴ Ezt a templomot szecesszióba hajló megoldásai miatt többen a hazai nemzeti építészeti kiemelkedő mestere, Lechner Ödön munkájának vélték.²⁵

²⁴ 1913-ban kezdték építeni, egy évvel később Vojtovics József eperjesi kanonok már meg is áldotta. Vojtovics 1913. március 14-én kelt levelében terjesztette elő a templomépítés ügyét az eperjesi püspöknek, amelyből kiderül, hogy az életveszélyessé vált korábbi templomot a hatóság bezáratta. Az új templom terveit a „híres műépítész”, Bobula János készítette. A kivitelezéssel Lizits és Páltsek eperjesi vállalkozókat, míg a cement- és kőmunkákkal Melocco Péter vállalkozót bíznák meg. A munkák becsült költségei 68 395 koronára rúgtak (AGKA, 1376/1913). Az új épületben az ikonosztáz és az oltár 1892-ben készült, ami arra utal, hogy azt a korábbi épületből mentették át. Vö. *Schematismus Venerabili Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioeceseos Prešovensis (Fragopolitanae) et Administraturae Apostolicae Dioec: Munkačensis in Slovachia, Pro anno Domini 1944*, Prešov, 1944, 105–106.

²⁵ Krasny, 2003, 301–302; Borza–Gradoš, 2018, 692. A templom több építészeti elemét (pl. a torony földszintjének boglyaíveit) Bobula már a munkácsi városháza tornyán is alkalmazta (1899–1901). Vö. Deschmann Alajos: *Kárpátalja műemlékei*, Budapest, 1990, 93, 106. kép.

(7)

Ezekben az években indult meg Miskolcon is az első görögkatolikus templom építése. 1908-ban Schirilla Szólón parókus így hirdette meg a célját: „Megkezdjük a templom építését, mely templom a magyar oltárnyelv központja lesz az eperjesi egyházmegyében, honnan tovább fog terjedni még az idegen nyelvű egyházak között.”²⁶ Az építkezés 1910-ben kezdődött meg ifj. Galter János tervei szerint, ünnepélyes felszentelése az Istenszülő elhunytá tiszteletére 1912. szeptember 15-én volt.²⁷ A latin kereszt alaprajzú, homlokzati tornyos templom építészeti szempontból szerény, külső vakolatdíszsein a kor szecesszióba hajló, historizáló motívumai is feltűnnek.

A miskolci templom berendezése különleges, a maga nemében egyedülálló. A parókus kérésére ugyanis „magyaros” motívumokkal

díszítették az 1912-ben felállított baldachinos oltárt, majd ebben a stílusban folytatták a szintén „magyar mintás” ikonosztázion építését is, amely azonban csak 1918-ban lett kész (7. kép).²⁸ A berendezést a budapesti Rétay és Benedek Műipari Intézet kivitelezte. Rendszerint a faragás készült az ő műhelyeikben, a festményeket, amelyek a nazarénus művészet bizantinizált változatainak tűnnek, azonban feltehetően ők is más műhelyektől, délnémet és cseh területről szereztek be. Miskolcon a magyaros igényt úgy elégítették ki, hogy a berendezés homogén felületeit az ún. nemzeti ornamentikával díszítették. A 19. század végétől erősödtek föl azok az irányzatok, amelyek az ornamentikában vélték felfedezni az egyes modern nemzetek művészetének ősi rétegeit. Magyarországon Huszka József székelyföldi rajztanár volt a téma megszállott kutatója; könyveiben azt az ősínek tartott „turáni” magyar ornamentikát mutatta be, amely szerinte egyenes kapcsolatban állt a népi díszítésekkel, a cifraszűrökkel, hímzésekkel stb. Tanait a korszak tudományossága nem fogadta el, gyűjtései mégis hatást gyakoroltak a kor művészetére.²⁹ Az építészetbe ezt a keleties formanyelvet Lechner Ödön kísérelte meg átültetni, aminek legjobban sikerült példája a budapesti Iparművészeti Múzeum és Iskola 1896-ban átadott épülete lett. A két évtizeddel későbbi miskolci berendezésen hasonló motívumokkal találkozunk: az ikonosztázt és a baldachint borító magyaros ornamenseken túl a baldachin mélyített, rovátkolt oszlopai is az Iparművészeti Múzeum nyitott előcsarnokának kerámiaoszlopait idézik, amelyeket Lechner indiai és perzsa épületek formáitól illetve alkotott meg.³⁰

A két háború közötti időszak és a szocialista éra első évtizedei

Az első világháborút és a Monarchia szétesését követő traumatizált környezetben a magyarországi görögkatolikusok sem voltak könnyű

²⁶ *Egyházi Műipar*, 9(1909), 41.

²⁷ A templomépítésről: Papp András: *Halasztani immár nem lehet: A miskolc-belvárosi (Búza tér) görögkatolikus egyházközség megalakulása és küzdelmei*, Miskolc, 2010, 69–79.

²⁸ Terdik Szilveszter: A vallás, a kultúra és a nemzet emlékműve – A nagyszebeni ortodox székesegyházról, in: Keller Márkus (szerk.): *Szemközt a történelemmel* (Studia Ignatiana, III), Budapest, 2003, 85–86. Az ikonosztáz szerkezetében szokatlan, ugyanis központi részén olyan nagy nyílást hagytak, hogy a főoltár a hajóból is látható maradjon. Ez a megoldás feltehetően galíciai hatásra az Eperjesi Egyházmegyében a 19. század végén jelent meg.

²⁹ A 19. századi ornamentikaelméletekről, gyökerekről, hatásokról: Sinkó Katalin: *Viták a nemzeti ornamentika körül 1873–1907 között*, in: Vadas Ferenc (szerk.): *Romantikus kastély: Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*, Budapest, 2004, 399–434.

³⁰ Sisa József: *Lechner: Az alkotó géniuszt*, in: Uő (szerk.): *Lechner: Az alkotó géniuszt*, Budapest, 2014, 19–20.

helyzetben. A háború miatt elmaradt a Hajdúdorogi Egyházmegye megfelelő intézményeinek a megalapítása, nem volt saját szemináriuma, kispapjai Budapesten, a római katolikus központi szemináriumban nevelkedtek. A közvélemény újra ellenségessé vált, a görögkatolikusok magyar identitását gyakran megkérdőjelezték, hol romának, hol szlávnek titulálták őket.

Ennek fényében nem csoda, hogy a két háború közötti időszakban viszonylag kevés művészeti alkotás született. Az 1930-as évektől, a nagy visszhangot kiváltó, Szent Imre és Szent István tiszteletére meghirdetett jubileumi évek hatására a magyar szentek kitüntetett helyet kezdtek elfoglalni a görögkatolikus templomok ikonográfiai programjában. A budapesti Rózsák terén 1934-ben új oltár épült, amely az ún. Szent István-szarkofág bizánci motívumaiból merít. Ekkoriban készült a templomhajó új festése is, amelyben a történelmi tematika is hangsúlyos: az egyik falkép a koronázási paláston dolgozó veszprémvölgyi

görög apácákat meglátogató Szent Istvánt és Gizellát ábrázolja. Ez a festmény a papcsaládból származó, a budapesti iparművészeti iskolában végzett Petrasovszky Manó (1902–1976) egyik korai műve.³¹ Néhány évvel később újult meg a budai görögkatolikusok birtokába került Fő utcai barokk Szent Flórián-kápolna belseje is, amelynek ikonográfiai programját a görögkatolikus művészettörténész, Gerevich Tibor (1882–1954) dolgozta ki, a festményeket a római iskolás Medveczky Jenő (1902–1969) alkotta meg.³²

A történelmi tematika és egyben Petrasovszky munkásságának betetőzése a második világháború első éveitől a máriapócsi kegytemplom apszisába festett monumentális pannója lett, amely a magyar Mária-tisztelet bemutatásán túl a kegyhely és a hazai görögkatolikuság történetéhez kapcsolódó fontos szereplőket is felvonultatja.³³

Petrasovszky a kommunizmus idején számos templomfestési megbízást kapott. A Patrona Hungariae előtt hódoló magyar szenteket bemutató

³¹ Terdik, 2013b, 193–197, 3–4. kép. Petrasovszky életútjával, életművével foglalkozott: Olbert Mariann: Petrasovszky Emmanuel (1902–1976), *Miskolci Keresztény Szemle: a KÉSZ ökumenikus kulturális folyóirata*, 3(2007), 2. szám, 62–80; Olbert, 2010; Matits Ferenc – Olbert Mariann: Petrasovszky Leó és Emmanuel festőművészek munkássága, *A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 49(2010), 365–378.

³² Az 1938-ban végzett felújításra emlékfeliratok utalnak a templom előcsarnokában. Legeza, 2011, 30; Terdik, 2013b, 195–196.

³³ Terdik, 2013b, 195–197, 5–6. kép. A falkép vázlatja: uott, 442, kat. 251. Majchricsné Ujteleki – Nyírán, 2019, 201–209.

(9)

falképpel díszítette a miskolci templom diadalívét az 1950-es évek első felében, így a magyaros ornamentika három évtized múlva magyaros tematikával egészült ki.³⁴ Petrasovszky művészeti elveiről, a vallásos témákhoz, a keleti tradícióhoz fűződő viszonyáról egyébként még a második világháború előtt, a *Keleti Egyház* című folyóirat hasábjain megjelent írásai alapján lehet fogalmunk. Főleg német katolikus szerzők munkái nyomán szerzett ismeretei voltak az ikonfestésről, amelyeket követendőnek tartott. A hazai görögkatolikus művészet kérdését külön nem érintette, inkább a keleti tradícióhoz való kapcsolat problémája érdekelte.³⁵ Ehhez képest munkáiban – Roskovicshoz hasonlóan – alapvetően csupán az arany háttér és a görög feliratok alkalmazásával utal az ikonok hagyományaira. Stílusát kezdetben a barokk vallásos festészet és a modern kor realista tapasztalata határozta meg, korai falképein (Végardó) és oltárképein egyaránt (Sárospatok, *Szent Péter és Pál vértanúsága*, 1942;

8. kép). A kommunizmus évtizedeiben festői nyelve expresszívabb lett, s mintha a német késő gótika, különösen Grünewald stílusából táplálkozna: figurái nyújtottakká válnak, időnként a torz határát súrolva utalnak az ábrázolt személyek spirituális tapasztalására (vö. a nyíregyházi Szent Miklós-templom egykori oltárképével az 1960-as évekből; 9. kép).

Az ikonok újrafelfedezése a második vatikáni zsinat után

A 20. században az ikonosztázionhoz való viszony több alkalommal radikálisan módosult a mai Hajdúdorogi Metropólia területén. A hagyománnyal való szakítás kezdetét jelzi, hogy az 1900 körül emelt nagyvárosi templomok többségében már nem készült ikonosztázion (pl. Nyíregyháza, Hajdúböszörmény, Debrecen), a két háború közötti időszakban pedig sok helyen lebontották a meglévőt, s ez a folyamat egészen az 1960-as évekig tartott.³⁶

³⁴ A falkép festésére 1951-ben adtak megbízást, s 1954-ben szentelték fel. GKPL, I–1–a, 2203/1951, 1587/1952, 1286/1954, 1729/1954.

³⁵ Petrasovszky Emánuel: A bizánci művészet szelleme, I–VI, *Keleti Egyház*, 1(1934), 65–69, 95–100, 154–158, 191–195, 227–232, 258–263. Uő: A bizánci képrás mai szemmel, *Keleti Egyház*, 4(1937), 60–66, 171–178.

³⁶ A kérdéssel már foglalkoztam korábban: Terdik, Szilveszter: La trasformazione del ruolo dell'iconostasi nella tradizione greco cattolica ungherese, *Folia Athanasiana*, 14(2012), 59–66.

Vajon mi lehetett az oka, hogy a Kárpát-medencében éppen a későbbi Hajdúdorogi Egyházmegye központi fekvésű városaiban kezdték el először tudatosan mellőzni a görög-katolikus templomok sajátos berendezési tárgyát, az ikonosztázt? Nyilván sok függött a közösség anyagi erejétől, de fontosabb tényező lehetett a lelkipásztor és a hívek hozzáállása. Az anyagi háttérrel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az első világháború több egyházközség számára végzetesnek bizonyult, mert az ikonosztázionokra gyűjtött pénzt hadikölcsönbe fektették, ami aztán teljesen elértéktelenedett, s később sem jutott már fedezet effajta munkákra. A papság és a hívek egy részében biztosan megváltozott a bizánci liturgiához való viszony a 20. század elejére, ami a század első felében lett meghatározó. Római katolikus hatásra egyre többen vélték úgy, hogy a liturgikus cselekmények alatt az oltárt és a papot látni kell. Az ikonosztáziót már nem tudták eredeti kontextusában, vagyis a mennyei erőket és a földi közösséget misztikusan összekötő kapocsként szemlélni, hanem a látványt zavaró, elválasztó falnak érezték. Nehéz eldönteni, hogy az új szemlélet elterjedésében melyik csoportnak volt nagyobb szerepe: a papságnak, vagy inkább a hívek azon részének, amely minden téren szeretett volna a többségi

társadalomhoz, így a katolikus egyházon belül is a többségi, az ekkoriban ráadásul még magasabb rendűnek érzett latin rítushoz idomulni. Az ikonosztázokkal szembeni ellenérzés kialakulásában fontos tényező lehetett, hogy a papság a két háború közötti időszakban szinte teljesen római katolikus közegben végezte tanulmányait, ami a görög rítusra nézve veszélyt jelentett – erre már Miklósy István, az egyházmegye első püspöke is figyelmeztetett, amikor az államnál saját szeminárium felállítását sürgette. A latin szemináriumban tanuló kispapoknak ugyan voltak rítustanárai, de a két fővárosi templom, ami a berendezést illeti, nem járt elöl igazán jó példával.

Úgy tűnik, hogy Dudás Miklós püspök egészen az 1960-as évekig nem is nagyon szorgalmazta az ikonosztázionok építését, bár a meglévők lebontását egyáltalán nem támogatta. 1960-ban minden esperest arra kértek, hogy részletesen írják meg, hol és mikor, kik és miért bontottak le ikonosztáziót az egyes kerületekben. A válaszoknak csak egy részét ismerjük. Utána az egyházmegyei hatóság nyomtatékosan fölhívta a papság figyelmét arra, hogy püspöki engedély nélkül nem lehet a templomok berendezését érintő lépéseket tenni.

Gyökeres változást hozott a második vatikáni zsinatnak a keleti katolikus egyházakra vonatkozó határozata, amely buzdította őket, hogy

(11)

térjenek vissza rítusuk eredeti hagyományaihoz. Természetesen ez a liturgikus terek megformálására is hatással lett. Hosszú idő után ikonosztázion épült az egyházmegyében, méghozzá éppen a szeminárium kápolnájában, Bacsóka Pál (1929–1995) kezdeményezésére, Dudás Miklós püspök áldásával 1965-ben.³⁷ Az ikonosztázion képeit B. Bélaváry Alice festette meg (10. kép).³⁸

Nagy problémát jelentett, hogy ikonfestésben járatos művészt ekkor nem lehetett találni, hiszen a technikai és ikonográfiai tudás a 19. századtól az ortodox közösségekben is erősen megkopott,

mivel szinte teljesen nyugati befolyás alá kerültek ők is. Az ikonokhoz való viszony a 20. század elejétől kezdve az egész nyugati kultúrában radikálisan kezdett megváltozni, különösen az első világháború után. Az akadémiák preferálta realista, naturalista művészetet űző festők által megvetett ikonfestészetet éppen a modern, avantgárd művészcsoporthoz fedezték föl maguknak újra; különösen az ikonok absztrakt természete nyugtázta le őket. A Szovjetunió számos lebontott templom ikonját eladta nyugatra, bár az értékeesebb darabok restaurálását később már ők maguk is elkezdték, aminek következtében az ikonfestés hagyományos technikáját is újra fölfedezték.³⁹ A hazai görögkatolikusok az ikonok másodvirágzásáról már Petrasovszky Manó cikkeiből értesülhettek az 1930-as években. A magyar kulturális életben azonban az újra felfedezett ikonok hatása csak az 1960-as évektől mutatható ki igazán. A szocialista tömb kiadói számos ikonalbumot jelentettek meg, a korlátozott utazási keretek miatt a „baráti” szocialista országok váltak szinte kizárólagos úti céllá, ahol az ikonokat élőben is láthatta az arra fogékony magyar közönség.

A művészeti albumok hozzáférhetősége a templomok képi programját is meghatározta. Az 1960-as évektől kezdve több helyen dolgozott Szilágyi János (1911–1978) festőművész, aki 1967-ben a mátészalkai templom apszisába festett nagyszabású falképével a Rómában végzett első magyar nyelvű Szent Liturgiának is emléket állított a festményt kísérő felirat tanúsága szerint. Már ennek a falképnek a Krisztusán is jól látszik, hogy Szilágyi mintaképként használta az orosz festészet emlékeit bemutató albumokat (11. kép). 1973-ban a csengerújfalui templom festési terveinek kapcsán maga Dudás püspök kérte őt, hogy egy novgorodi ikonalbum alapján tegye ikonográfiai szempontból még bizánciasabbá a kompozíciókat.⁴⁰

A szemináriumi kápolna hatására megindult az ikonosztázionok építése a parokiális templomokban is. A reprodukcióízű másolókon túlmutató

³⁷ Új ikonosztázion Nyíregyházán, *Új Ember*, 21(1965), 52. szám, 6. A zsinatra hivatkozik, és a folyamatot röviden vázolja: Nagymihályi Géza: Régi és új a görögkatolikus magyarság egyházművészetében, in: Timkó Imre (szerk.): *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve, 1912–1987*, Nyíregyháza, 1987, 78–80.

³⁸ A Pestszentlőrincen élő B. Bélaváry Alice Burchard-Bélaváry István és Enrica Coppini festők lánya, Vaszkó Ödön festő özvegye, 1972. december 19-én hunyt el Budapesten. Művészetét a kor modern irányzatai határozták meg. Ikonosztázionokat festett még Tiszaeszlárra, Rakacára (a kápolnába). Művészetét főképp a katolikus sajtóban méltatták az 1960-as években. Lásd: Freskókartonok között, *Új Ember*, 18(1962), 46. szám, 4. Sinkó Katalin: Bélaváry B. Alice műtermi kiállításáról, *Vigilia*, 28(1963), 6. szám, 373.

³⁹ Gatrall–Greenfield, 2010. Jazykova, Irina: „Io faccio nuova ogni cosa”: *L'icona nel XX secolo*, Bergamo, 2002.

⁴⁰ Édesapám, Terdik Mihály akkori parókus közlése.

(12)

művésznek számított a modern festészettől ihletett, absztraktabb formanyelvet képviselő Nagy-Megyeri Pál (Mezőzombor, Ózd, Nyírlövő).

Az 1980-as évektől kezdve kapott megbízásokat a kárpátaljai papcsaládból származó, a képzőművészeti akadémiát Lvivben végző Puskás László festőművész is, aki izgalmasan integrálta ikonfestészetébe a modern művészeti törekvések legjavát. Ikonosztázok (pl. Mogyoróska, Vizsoly) mellett számos helyen díszítette falképekkel a templomokat (pl. Garadna, Felsőzsolca, Sárospatak, Hajdúdorog). 1990 után mozaikokat is készített főképp római katolikus, de ortodox megrendelésre is – ezek közül legjelentősebb a krakkói Isteni Irgalmasság bazilika magyar kápolnájának a magyar szenteket bemutató ciklusa –, de ebbe a vonulatba tartozik a bökönyi templom homlokzatára készített, illetve a sárospatak-kispataki görögkatolikus kápolna előtti kertben 2011-ben felállított, Boldog Romzsa Tódor vértanút ábrázoló mozaikja is (lásd még Kat. III.51., IV.49–51.).

A technikai és formai tradicionalizmusra törekedve kezdett el alkotni az 1970-es évek végén

(13)

Kárpáti László, aki rajzot és bölcsészetet tanult, majd muzeológusként dolgozott. Ikonjait nagyon pontos rajzos szerkezet, visszafogott, időnként szinte avantgárd színhasználat jellemzi (lásd Kat. IV.48.). Több esetben a hagyományos díszítőtechnikákat is fölelevenítette. Munkái számos templomunkban jelen vannak, még a szlovákiai magyar közösségekben is (pl. Nagytárkány / Vel'ké Trakany, Királyhelmece / Kráľovský Chlmec).

A politikai változások után új lendületet kapott az ikonfestészet is: a Képzőművészeti Főiskolán, majd később Egyetemen végzett művészek egy csoportja kezdett tudatosan ikonokat festeni. Közülük Maklár Zsolt „főállásban” csak ikonfestéssel foglalkozik, kizárólag templomi és magánmegrendeléseket vállalva (lásd Kat. IV.52–53.). Munkájában társa lett felesége, Maklár Teréz grafikusművész is, aki néhány együtttest önállóan jegyez (pl. Nyírlövő, Nyíregyháza-Örökösöld; 12–13. kép). Maklár Zsolt a templomi falképfestészetében olyan technikai és ikonográfiai tudást sugárzó minőséget honosított meg, amely már régóta ismeretlen volt

(14)

a hazai görögkatolikusok között. Falképei mellett (pl. Tiszaújváros [14. kép], Bekecs, Gáva, Kispatak, Szatmárnémeti, Tokaj) ikonosztázai is kiemelkedő jelentőségűek (pl. Hajdúböszörmény, Gáva, Bekecs, Nyíregyháza-Kertváros, Debrecen; 15. kép). Munkái határon túli magyar görögkatolikus templomokban is megtalálhatók. Jelenleg a nyíregyházi szeminárium újjáépített kápolnájának falképein dolgozik. Művészetét az ikonfestés sajátos magyar útjának tudatos keresése jellemzi.

A budapesti Magyar Képzőművészeti Egyetem szobrászművész tanára Sallai Géza, aki néhány ikonosztázon kívül (pl. Nyíregyháza-Jósvaváros, Szirmabesenyő, Lövöpetri) a hajdúdorogi székesegyház új bronzkapuját készítette a Hajdúdorogi Egyházmegye alapításának centenáriuma alkalmából 2012-ben (16. kép).⁴¹ Az ikonográfiai program a középkori előzmények tipológiai rendszerét idézi, a figurák megformálása a bizánci

formákból indul ki, a keretszerkezet motívumai azonban meglepően modernnek.

A hagyományos sokszorosított grafikai munkák és táblaképek mellett különböző műfajokban alkot és kísérletezik Monostory Viktória, aki legújabbban a zománc, az üveg és a mozaik készítési technikáit összekapcsolva alkotott meg egy különleges hatású ikont (vö. Kat. IV.61.).

Az ifjabb és legifjabb generáció képviselői azok a festő-restaurátor művészek, akik ikonfestésre is vállalkoztak. Korényi János (ikonosztázok: Szatmárnémeti, Szolnok) és Seres Tamás, nagyon különböző hagyományokból kiindulva, tökéletes technikai tudással fölverte keresik, időnként feszegetik az ikonfestés mai lehetőségeit, határait. Seres Tamás nemcsak formai, hanem technikai sokszínűségről tett tanúbizonyságot, amikor a mi hagyományunkban kevésbé ismert külső falképeket készített (Miskolc, püspöki székház és székesegyház homlokzata, Sajópálfala, kolostor). Ikonosztázai közül a nyíregyházi Szent Miklós-székesegyház monumentális képei ikonográfiaiban is nagyon változatosak (kővel burkolt állványzatát Kárpáti László tervezte), s ez jellemzi a szemináriumi kápolna most készülő együttesét is (17–18. kép).

Elmondhatjuk, hogy az ikonosztázion létét, szükségességét ma már a papságban talán senki sem vonja kétségbe, s a hívek többsége sem vitatja. Főképp olyan festők és faragók dolgoznak, akik jól ismerik a hagyományt, de a művészet–mesterség területén is kiválóan képzettek. A valódi kérdés persze az, hogy ezeket a nagy anyagi áldozattal járó ikonosztázionépítéseket megfelelő reflexió kíséri-e az építető közösség részéről: vagyis hogy valóban a hit elmélyülését segítik-e elő, vagy csak a magamutogatás üres monumentumaivá válnak. Ugyanis nem az ikonosztázionok nagysága, a látható arany mennyisége, hanem annak minősége, illetve azon is túl inkább a közösségek belső élete mutatja meg igazán, hogy az ikonok – eredeti szerepüket betöltve – valóban az Ige igaz tanúivá tudják/tudták-e formálni megrendelőiket és szemlélőiket.

A hagyomány és modernség kérdése az építészetben

A bizánci tradíció megfelelő újraértelmezése és alkalmazása az építészetben sokkal nehezebben megy, mint a festészetben. A görögkatolikus építészetét a két háború közötti időszakban

⁴¹ Lakos Attila: Sallai Géza hajdúdorogi bronz templomkapujáról, *Műértő*, 14(2012), 12. szám, 8.

(15)

a neobarokk iránti vonzódás határozta meg (pl. Nyírbátor, Penészlek templomai), mint ahogy az ország többségi vallási közösségeire is ez volt a jellemző. Az 1940-es években neobarokk stílusban tervezték meg a Hajdúdorogi Egyházmegye új központi épületeit Nyíregyházán, amelyek közül egyedül a püspöki palota valósult meg (lásd Kat. IV.36.).

A kommunista hatalomátvétel után sokáig nem volt könnyű templomot építeni, gyakran az állami hatóságok tudatos ellenállásával kellett szembesülniük az építető közösségeknek.⁴² A hagyomány újraélesztésében a nyíregyházi szeminárium járt elől jó példával, akárcsak az ikonosztázion esetében. A keleti spiritualitás felélesztése és megerősítése mellett elkötelezett akkori püspök, Timkó Imre célul tűzte ki, hogy a szemléletváltásnak a külső formákban is meg kell

mutatkoznia. A templomok esetében az új kápolnával kívánt mintát adni,⁴³ amelynek a terveit Dávid László készítette, s amelyet 1981. augusztus 16-án szenteltek fel. Az épület valóban a bizánci építészet hagyományából indult ki: a négyzet alakú centrális tér fölé nyolcszögletű dobon ülő kupola emelkedik, szentélye a nyolcszög három oldalával záródik. A templom liturgikus terébe kis méretű narthexen keresztül juthatunk. Külső falazatát vízszintes irányban sávozott barna, sárga kerámialapok burkolták (lásd: 418. o., 3. kép).

A korszak legnagyobb szakmai odafigyelést és elismerést kapott görögkatolikus épülete az edelényi templom és parókia volt.⁴⁴ A hatvanas évek óta már több templomot is tervező Török Ferenc 1979-ben készítette el a rajzait, amelyek 1983-ra valósultak meg. A megrendelő az akkori hajdúdorogi segédpüspök, Keresztes Szilárd

⁴² Rév, 1987, 8. Az Állami Egyházügyi Hivatal engedélye kellett mindenhez. A korszak templomépítéseiről lásd Lantos Edit cikkeit, pl. Lantos Edit: Logikai készlet: Új építésű római katolikus templomok (1960–1970), *Ars Hungarica*, 44(2018), 135–154.

⁴³ Timkó Imre: A bizánci liturgiát körülvevő kultikus egyházművészet, in: *Uő* (szerk.): *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve, 1912–1987*, Nyíregyháza, 1987, 65–75.

⁴⁴ Rév Ilona: Napjaink templomépítészetéről, *Művészet*, 27(1986), 9. szám, 44–47. Rév, 1987, 93–95.

(16)

volt, aki – az építész visszaemlékezése szerint – elvárta a tervezőtől, hogy a munka megkezdése előtt alaposan tanulmányozza a bizánci hagyományokat, akár görögországi tanulmányutat is vállalva. Az építész ezeknek a kívánalmaknak eleget téve kezdett a tervek megvalósításához.

Törököt a templom tervezése közben – saját bevallása szerint – az unitus egyház kettős kötődése, a keleti tradíciókhoz való ragaszkodás, ugyanakkor a megélt Róma-hűség is megragadta, amelyek szerinte az építészetben is tükröződhetnek. Ugyanakkor a ház, a templom az építész számára a változó világban a változhatatlant jelöli meg, melyet az áthoszi kolostorok épületeinél vélt igazán megtapasztalni. Edelényben a megvalósult templom hatszög alaprajzú, a tető alacsony esésű, nyitott fedélszékes, középen hatszögletű üveglanternával. Kívül az egészet sűrű rakacai márvánnyal burkolták tört köves formában. A helyi anyagok használatával, a kő és a fa kontrasztjának köszönhetően impozáns, mediterrán hangulatot árasztó külsejével, centrális alaprajzával valóban idézni látszik a keleties hagyományokat.⁴⁵

Török Ferenc és tanítványai a következő évtizedekben több templomot is építettek, amelyek a szakma elismerését is kiváltották: pl. Nyíregyháza-Jósaváros, Kazincbarcika, Fehérgyarmat (utóbbi kettőt Balázs Mihály jegyzi), Hodász, cigány és magyar templom (Csanádi Gábor), Csepel (Fejérdy Péter). Az ezredforduló utáni legjelentősebb beruházásnak számított a Hittudományi Főiskola új épülete Nyíregyházán, Balázs Mihály tervei szerint, amelynek szomszédságában most indul meg az új metropolisz múzeum és vendégház építése (tervek: Balázs Mihály, Török Dávid, lásd 457. o., 7. kép).

Természetesen más építészeti irányzatok mesterei is képviseltették magukat. Több épületet jegyez Bodonyi Csaba (pl. Encs, Ózd, Szikszó), az „organikus” építészeket Nagy Tamás (Szolnok), és Makovecz Imre képviselik. Utóbbi fakupolás csengeri temploma a Bán Ferenc által tervezett és 1983-ban felszentelt modern bazilikát váltotta fel tizenöt évvel később.

Az 1980 és 2008 között épített templomokra általánosan jellemző vonások így foglalhatók össze: 1. szabályos, centrális formákat alkalmazó alaprajz: négyzet, kör, nyolc- és hatszög, melyeket időnként a centralitást megtörő, eltérő, aszimmetrikus szerkezetű toldalékokkal bővítenek; 2. természetes anyagok használata, kő, téglák és faburkolatok, -szerkezetek kombinálása, utóbbi leginkább kupolára emlékeztető, toronyszerű

⁴⁵ *Architektúra – Vallomások: Török Ferenc*, Budapest, 1997, 22–23, 40. Alaprajz és jó fotódokumentáció, Török Ferenc rövid ismertetőjével: *Magyar Építőművészet*, 76(1985), 1. szám, 31–33.

(17)

felépítményekben vagy lanternákban jellemző; 3. a gömbformák (kupola, félkupola) tudatos (?) kerülése, aminek oka egyrészt a technikai nehézségek és a magas anyagköltség, másrészt az attól való félelem, hogy a szomszédos országok színvonalatlannak elkönyvelt ortodox templomépületeihez válnak hasonlókká; 4. az építészeknek a társművészetekhez való viszonya nem mindig egyértelmű: a falképekkel, ikonokkal, a dekorációval szembeni ellenérzés, bizalmatlanság gyakran tapintható.

Noha az építészek többsége törekedett a megrendelő közösség hagyományait, liturgikus rendjét tanulmányozni, figyelembe venni a tervezés során, a használó közösség ítélete az eredményről mégis sokszor ambivalens. Nem csoda, hiszen a görögkatolikus közösségek is sokfélék, folyamatos útkeresésben vannak, sokak számára mindmáig a latin hagyományú épületek jelentenek a követendő példát.

(18)

Kocsis Fülöp püspöki szolgálatától kezdve ténylegesen működni kezdett az egyházmegyei Liturgikus Bizottság, amelyben a püspök (2011-től püspökök) mellett teológusok és világi szakemberek állítottak össze egy dokumentumot a templomépítési alapelvekről azzal a céllal, hogy segítsék a templomtervezéssel megbízott építészek munkáját (2015-ben a Liturgikus Bizottságból kiválva Egyházművészeti és Templomépítési Bizottsággá alakult). A dokumentum erőteljesen szorgalmazza a bizánci tradíció eleven alkalmazását, a Rómában a keleti katolikus egyházak számára 1996-ban kiadott *Instrukció* szellemében,⁴⁶ ugyanakkor felhívja a figyelmet a helyi hagyományok ismeretének a fontosságára is. Az utóbbi évtizedben csupán néhány templom épült (pl. Miskolc-Szirma, Gödöllő, Dunakeszi, Nyíregyháza-Örökösföld, Szikszó, Budaörs). Értékelésük nem könnyű feladat: formailag sokat merítenek a bizánci

⁴⁶ A dokumentumot 1996-ban adták ki, magyar fordítása azonban csak 2010-ben jelent meg. Címe: *Instrukció a Keleti Egyházak Kánonjainak Törvénykönyve liturgikus előírásainak alkalmazásához*, <https://katolikus.hu/dokumentumtar/2976> (letöltve: 2020. május 1.).

hagyományból, amit a megrendelő időnként kevesell, az építészszakma inkább már sokall. Nem látszik még igazán, hogy hol húzódik (húzódhat) az a finom mezsgye a tradíció és a modernség között, amely a szakmai elveikhez hű építészeket, valamint az őket megbízó közösségeket nem elválasztaná, hanem inkább összekötné.

Képjegyzék

1. Mankovits Mihály: *Pócsi Elek munkácsi püspök portréja*. Ungvár, Kárpátalja Megyei Boksay József Szépművészeti Múzeum
2. Roskovics Ignác: *Szent Cirill és Metód*, 1876. Ungvár, Kárpátalja Megyei Boksay József Szépművészeti Múzeum
3. A budapesti Rózsák terei templom ikonosztázanak terve, 1905. Budapest Főváros Levéltára
4. A budapesti Rózsák terei templom ikonosztáza
5. A debreceni Istenszülő oltalma görögkatolikus főszékesegyház
6. A debreceni főszékesegyház kupolája, Lohr Ferenc falképeivel, 1910
7. A miskolci Istenszülő elhunytá görögkatolikus székesegyház ikonosztáza
8. Petrasovszky Manó: *Szent Péter és Pál főapostolok vértanúsága*. Sárospatak, görögkatolikus templom
9. Petrasovszky Manó: *Keresztre feszítés*. Nyíregyháza, püspöki székház
10. B. Bélaváry Alice: *Ikonosztázion*, 1965. A nyíregyházi szeminárium belső kápolnája
11. Szilágyi János: *Uralkodó Krisztus*, falkép. Mátészalka, Az Istenszülő oltalma görögkatolikus templom
12. Maklár Teréz: *Istenszülő a Gyermekkel*. Nyíregyháza-Örökösöld, Szentháromság görögkatolikus templom
13. Maklár Teréz: *Tanító Krisztus*. Nyíregyháza-Örökösöld, Szentháromság görögkatolikus templom
14. Maklár Zsolt: *Pantokrátor*. Tiszaújváros, görögkatolikus templom
15. Maklár Zsolt: *Ikonosztázion*, 2011. Debrecen, főszékesegyház
16. Sallai Géza: Bronzkapu, 2012. Hajdúdorog, első székesegyház
17. Seres Tamás: *Istenszülő a Gyermekkel*. Nyíregyháza, Az Istenszülő oltalma szemináriumi kápolna ikonosztáza
18. Seres Tamás: *Tanító Krisztus*. Nyíregyháza, Az Istenszülő oltalma szemináriumi kápolna ikonosztáza

19. század első fele, Hittner Mátyás (?)
fatábla, olaj
133 × 70 cm, kiegészítve: 154,5 × 70 cm
Restaurálás: Erdős Alexandra,
Szabó Tamás Sándor (Magyar Képzőművészeti
Egyetem), 2015/2016.
Nyírpazony, Az Istenszülő oltalma görög-
katolikus templom

IV.2.2.

A barna háttér előtt, perspektivikusan rövidülő világos színű altalajon áll az Istenszülő, aki baljában gyermekét, jobbában egy áttetsző glóbuszt tart, amelyet Jézus a baljával mintha megtámasztana, a jobbával pedig megáldana. Szűz Mária ruházata gazdagon redőzött, meglepően színes: alsó ruhái fehér és kék színűek, köntöse halvány és sötétebb rózsaszín, zöld béléssel, vastag, okker szegővel. A képen feliratok nincsenek, Szűz Mária és Jézus feje körül aranszínű glória ragyog.

A nyírpazonyi parókiát a 17. század végén alapították, az első fatemplom helyett a közösség 1760 körül kezdett építeni egy másikat vályogból, amelyet 1766. május 7-én (ónaptár szerint) Bacsinszky András szabolcsi főesperes és dorogi parókus áldott meg. A 18. és 19. századi vizitációk jegyzőkönyveiből tudható, hogy a templomnak volt ikonosztáza (1781, GKPL, IV–1–a, fasc. 2, no. 16). 1822 körül a képfalat megújították, hogy pontosan miként, az nem világos, de a parókiát vizitáló esperes nem volt elégedett az eredménnyel (Nyirán – Majchricsné Ujteleki, 2017, 313). Oltárképet egyik látogatás során sem említettek. Máthé Miklós helybéli parókus 1895-ben ismertette részletesebben az ikonosztázt: leírása szerint a négy alapkép fára, a többi sor vászonra volt festve – *Kelet*, 8(1895), február 7. A 19. század végi leltárak egy Mária-képet említenek az oltáron. 1881-ben ezt írják: „Az oltár téglából építve, elől egy lépcsővel, az oltárkép deszkára festve ábrázolja a Boldogságos Szüzet, baljában tartva a kisdéd Jézust.” (DAZO, fond 151, opisz 14, no. 16, fol. 10r.)

1929-ben a helyi parókus engedélyt kért Miklósy István püspöktől, hogy megvizsgálthassanak egy régi, az egyházközség tulajdonában lévő Mária-képet, s hogyha értékes, megvételre ajánlthassák az esztergomi Prímási Képtárnak (ma Keresztény Múzeum), az így nyert pénzösszeget pedig az új templom építésére fordíthassák. A püspök engedélyezte a vizsgálatot, de arról nincs adatunk, hogy ez meg is történt-e. A parókus szerint a szóban forgó mű régen oltárkép volt (GKPL, I–1–a, 1929/940). 1930–1935 között a rossz állapotú régi templom helyett újat építettek. Ekkor, vagy talán még korábban, a régi ikonosztázon is elpusztult, csupán a királyi ajtaja maradt fenn, lásd 178. o., 4. kép. Egyelőre nem lehet eldönteni, hogy az itt bemutatott ikon az 1929-ben említett oltárképpel vagy a régi ikonosztáz Istenszülő-alapképével azonos-e, inkább az előbbi tűnik valószínűbbnek, különösen az idézett 1881-es leltár fényében.

Az Istenszülő-ikont valamikor alul-felül megcsonkították, a restaurálásakor végzett alaposabb vizsgálata során az is kiderült, hogy eredetileg ívesen záródott, mivel a sötét háttér festésén az íves keret lenyomatát meg lehetett figyelni. A kép festőjére vonatkozó adatot nem ismerünk. Stíluskritikai alapon Hittner Mátyás bajai születésű festő művei közé soroltuk. Levéltári források alapján a hajdúdorogi ikonosztázon Istenszülő-alapképe biztosan az ő műve. A dorogi és a pazonyi képek olyan hasonló festői megoldásokat mutatnak, amelyek alapján ez utóbbit is a 19. század első évtizedére datáljuk, s feltételesen Hittner művének tekintjük. A restaurálás során a pazonyi kép íves záródását és a levágott alsó szakaszt is helyreállították, Mária hiányzó lábfejét a dorogi alapkép mintájára festették meg. A pazonyi ikont valamikor nagy tisztelet övezhette a közösségben, Szűz Mária vállán ugyanis még láthatóak azok a szegnyomok, amelyekre egykor ékszereket, fogadalmi ajándékokat függeszthettek. (T. Sz.)

Irodalom

Terdik, 2011a, 64, 180, 76. kép.
Terdik Szilveszter: Istenszülő a gyermek Jézussal: A nyírpazonyi görögkatolikus templom ikonja, *Görögkatolikus Szemle*, 27(2016), 10. szám, 16.
Megmentett műkincsek, 2016, 7, kat. 4.
Erdei T. Lilla: Megmentett műkincsek, *BBC History*, 6(2016), 9. szám, 15.

IV.2.2. Csodatévő

Szent Miklós püspök

Kat. IV.22.

1849, Melczer István
vászon, olaj; egykorú aranyozott fakeret,
öntött rátétdíszekkel
festmény: 74,5 × 61 cm, keret: 88 × 73,5 cm
Restaurálás: Cseke Róbert (Magyar Képzőművészeti
Egyetem), 2012/2013.
Csegöld, Az Istenszülő születése görög-
katolikus templom
Hátoldalán felirat: A csegöldi templomnak / adta /
B. Vécsey Miklós. / Festette Melczer István /
kir. Táblai Előadó / 1849 esztendőben Pesten.

Kék háttér előtt, teljes püspöki díszben, frontális beállításban Szent Miklós püspök áll (cirill betűs, egyházi szláv neve föl is tűnik a háttérben), jobbával áld, baljában nyitott könyvet tart, amelyen ünnepnapja evangéliumi szakaszának kezdete olvasható egyházi szláv nyelven: „Majd lement velük és megállt egy sík helyen...” (Lk 6,17). Mögötte a tenger vagy egy folyó látható, különféle típusú hajókkal.

Csegöld 14. században emelt, azután a következő század végén átépített gótikus téglatemplomát 1780-ban a Vécsey család, a falu kegyura vette el a reformátusoktól és adta át a frissen betelepített római katolikus jobbágyainak, öt év múlva pedig a nagyobb létszámú görög-katolikus közösségnek engedte át. Noha az épület a 19. század végén és a 20. század első felében

nagyobb léptékű átalakításokat szenvedett, még ma is számos középkori részletet őriz (vö. Terdik, 2014h, 179–180).

A Szent Miklós-kép jelentőségét növeli, hogy templomainkban meglehetősen ritka a kegyúr személyes törődésére utaló emlék. Vécsey Miklós báró (1789–1854) azonban nemcsak görög-katolikus jobbágyainak kívánt örömet szerezni, hanem saját patrónusa iránt is kifejezte tiszteletét. Egyébként Vécsey sokat foglalkozott az ország vízügyeivel, különösen a Tisza szabályozásának kérdésével, ami szintén arra sarkallhatta, hogy a hajózók védőszentjét, Miklós püspököt ilyen formában is megtisztelje. A kép festője, Melczer István (1810–1896) nem volt hivatásos művész, csak műkedvelő jogász, aki minden bizonnyal – talán az országos politika kapcsán – szoros kapcsolatban állhatott Vécseyvel. Jó értelemben vett dilettáns munka ez a kép, alkotója feltehetően szerb vagy görög metszetekből, ikonokból indult ki, amelyekhez Pesten is könnyen hozzájuthatott, hiszen ennek a két ortodox közösségnek volt temploma a városban.

Egy év múlva – talán épp a kegyúri ajándékon felbuzdulva – a közösség önerőből fogott hozzá az ikonosztáz építéséhez. A famunkákra, a festésre, az aranyozásra Stéfány József Szatmár városában élő és dolgozó festővel szerződtek, aki vállalta, hogy 1851. július 26-ig el is készül a művel, amelyért négy részletben 500 forintot és 8 köböl búzát kapott (NYEL, II–4–a). Az ikonosztáz az átépítések során teljesen elenyészett, csupán egy 1900 körül készült fénykép alapján alkothatunk róla fogalmat: nagyon egyszerű, kevés faragott dísz ékesítette, szinte az egész diadalívet betöltő deszkafal volt. A festményekből szinte semmi sem látszik a fotón, csupán annyi bizonyos, hogy a Vécsey-féle Szent Miklós-festményt alapképként beillesztették az együttesbe. (T. Sz.)

Irodalom

Terdik Szilveszter: Csodatevő Szent Miklós képe Csegöldön, *Görögkatolikus Szemle*, 21(2010), 12. szám, 4.
Terdik, 2011a, 75–76, 185, 88. kép.

IV.2.2. Krisztus levétele a keresztről

Kat. IV.23.

19. század második fele

cinklemez, olaj

64 × 95 cm

Restaurálás: Bajzik Anna (Magyar Képzőművészeti Egyetem), 2015/2016.

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz. 2012.197 (A 85).

A meghalt Krisztus testét három, létrán álló férfi engedi le fehér lepel segítségével, az előtérben János apostol, Szűz Mária, Mária Magdolna és egy harmadik asszony segít. A kompozíció P. P. Rubens azonos témájú, 17. századi antwerpeni oltárképének távoli variánsa, alkotója minden bizonnyal metszet alapján ismerte a híres előképet vagy annak valamelyik későbbi változatát.

A nyíradonyi templom 1860-as években készült ikonosztázióját 1952-ben bontották le, megmaradt festményeinek többsége 1983-ban került a Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjteménybe. A Néprajzi Múzeum Fotótárában maradt fenn róla egy felvétel az 1930-as évekből, amelyen jól látszik, hogy mindössze kétsoros volt, tizenhárom kép díszítette (publikálva: Terdik, 2011a, 187, 96. kép). A Szent Mihály-alapképet Gyulai Ernő szignálta 1865-ben (Sz. Kürti Katalin: *Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban*, Debrecen, 1977, 26–27, VII. kép).

A *Levétele a keresztről* festmény az egyik diakónusi ajtó felett függött. A restaurálás során kiderült, hogy az ábrázolás jelentős mértékben át van festve, amit az ikonosztáz többi képének vizsgálata is megerősített: legalább két vagy három festő dolgozott rajtuk. A *Levétele a keresztről* kép festékrétegeiből vett keresztmetszetek tanúsága szerint a festményt a befejezése után nagyon hamar átdolgozták. Ugyanígy tettek a Krisztust

és a Szent Mihályt ábrázoló alapképekkel is, míg az apostolsor képein nem láthatóak átdolgozásra utaló nyomok. A másik diakónusi kapu fölötti képet (*Titkos vacsora*) – mely stílusában a legközelebbi rokona ennek a festménynek – hasonló módon festették át. Ezek alapján feltételezhető, hogy az alsó sor festményei hamarabb készültek, mint az apostolok, ezért az utóbbiak festőjének „egységesítenie” kellett, összhangba kellett hoznia a már meglévő képeket a saját munkáival. Az átdolgozás során az összes festmény háttere jellegzetes, lilás, felhős égboltta változott. Szignatúra (Gyulai Ernő) csak a Szent Mihály-ikonon található, annak felső, átfestett, stílusában különböző rétegén, ami alapján még nem lehet egyértelműen meghatározni a *Levétele a keresztről* kép festőjét. Sz. Kürti Katalin kutatásaiból tudjuk, hogy Gyulai neve 1863-ban tűnik föl egy másik debreceni művészével, Burszky Istvánéval együtt, s a korabeli sajtó szerint többször együtt is dolgoztak. Gyulaira 1865 után, az adonyi munkáját követően nincs adat, úgy tűnik, végleg elhagyta Debrecent, Burszky 1877-ben halt meg – vö. Sz. Kürti Katalin: *Régi debreceni családi képek* (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 48), Debrecen, 1987, 22, 24. A nyíradonyi képeken az egymást szorosan követő festői beavatkozások alapján feltételezhető, hogy itt is együtt dolgoztak, s talán Gyulai fejezte be, illetve egységesítette a festményeket. A festők más munkája nem vagy alig ismert. (T. Sz.)

Irodalom

Megmentett műkincsek, 2016, 5, kat. 2.

Bajzik Anna – Terdik Szilveszter: Krisztus levétele a keresztről – Nyíradonyból, *Görögkatolikus Szemle*, 27(2016), 9. szám, 16.

IV.2.2. Titkos vacsora

Kat. IV.24.

Révész György, 1857

vászon, olajfestmény, egykorú keretben
kerettel együtt: 87 × 178 cm

Restaurálás: Varga Ferenc, 2020.

A bal alsó részén szignálva van:
festette Révész 857.

Hajdúdorog, Az Istenszülő templomba vezetése
görögkatolikus első székesegyház

Hosszú fehér abrosszal leterített asztal mögött ül a tanítványok többsége, a középpontban Krisztus a kezében tartott kenyeret jobbjával megáldja, minden biztonnal éppen az Eucharisztia alapítási ígéit mondja. Az Üdvözítő alakját a háttér vakító világossága emeli ki, amely a terem drapériákkal övezett két oszlopa mögül ragyog föl, hogy aztán fokozatosan elhalványuljon. A mennyezetről kétkarú mécses függ. Krisztus balján öt tanítvány foglal helyet, egyikük az asztal végénél áll, az előtérben ülő, eltorzult tekintetű Júdás merőn nézi Krisztust, enyhén előrehajol, combjára támaszkodó baljában az erszényét szorongatja. A Jézus jobbán elhelyezkedő hét tanítvány közül a szakáll nélküli János ül a Mesterhez legközelebb, az asztal végén lévő kettő közül az egyik áll, de alig vehető ki a homályban. Az előtérben ülő, teljes alakban ábrázolt apostol homloka elé emeli a jobb tenyerét, mintha a Mester mögül ragyogó fény elvakítaná, az előrenyújtott bal lábánál elhelyezett vizeskorsó pedig a lábmosásra utalhat.

A kép megrendelésének részletei egyelőre nem ismertek. Az 1950-es évekig, amíg Petrasovszky Manó nagy méretű vászonképe (lásd Kat. IV.47.) fel nem váltotta, a hajdúdorogi székesegyház főoltárképe volt. Festője, Révész György az 1840-es években Bécsben, majd az 1848-as szabadságharc után, amelyben ő is részt vett, Münchenben is tanult festészetet. A forradalom előtt szeretett volna a Munkácsi Egyházmegye hivatalos festőjévé válni, de a főpásztor végül nem nevezte ki. Több templomban festett ikonosztázt, szószéket. Hajdúdorogon tíz évvel az oltárkép elkészülte után, 1868-ban kapott nagyobb megbízást, amikor a nyugati karzat fölötti boltozatra megfesthette a *Szent István megtéríti a magyarokat* témájú kompozícióját. (T. Sz.)

Irodalom

Terdik Szilveszter: Révész György festőművész (1821–1875), *Görögkatolikus Szemlélet*, 4(2017), 1. szám, 70–73, 5. kép.

IV.2.2. Kehely

Kat. IV.25.

1880-as évek, B mesterjegy, Diana-fejes
finomságjegy
ezüst, aranyozott; kalapált, öntött
mag.: 24 cm, talpátm.: 16,5 cm, szájátm.: 9,8 cm
Restaurálás: Szilágyi Veronika, 2017.
Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti
Gyűjtemény, ltsz. 1999.8 (B 8).

A kehely talpa profilozott peremű, palástja kúp formájú, amelyet két sorban különböző átmérőjű medalionokba helyezett, sugárkoszorús háttér előtt ragyogó, görögkeresztet ábrázoló öntött ezüsrátétek díszítenek. A váza alakú náduszon Krisztus passiójára utaló eszközök domborművei láthatók. A kupakosár növényi ornamensei közé 1839–1848 között vert ezüst húszkrajcárosokat illesztettek, mindegyiknek a *Patrona Hungariae*t ábrázoló oldala látható. Talpperemén kívül vésett felirat fut körbe: „Gavora József. Budapest Pásztor Árkád 1883 november 20-án.”

Gavora József 1880-tól kezdve Zambach Józseffel együtt egyházi kegyzerekkel kereskedő céget működtetett Budapesten – vö. *Központi Értesítő*, 5(1880), 125. szám. Pásztor Árkád (1844–1916) pedig bazilita szerzetes volt, a felirat készítésének időpontjában éppen Máriapócsra szolgált, de egyelőre nem tudni, hogy milyen esemény emlékét őrzi ez a kehely. Elképzelhető, hogy üzleti természetű volt, mivel a kegytárgyakkal kereskedő cégek a pócsi búcsúban is megfordultak. Pásztor kapcsolata azonban a rendjével megromlott, 1902-től kezdve a bazilitáktól független papi munkát folytatott. Vagyonát, birtokait az 1912-ben megalapított Hajdúdorogi Egyházmegyére hagyta, amelynek ideiglenes székházában hunyt el Nyíregyházán az első világháború alatt. A hagyatékából jutott a püspökség birtokába ez a kehely, amely készítése technikájával a 16–17. században népszerű ún. pénzes ötvös-tárgyak emlékét idézi. (T. Sz.)

Irodalom

Puskás, 2012, 9 (fotó, leírás nélkül).

IV.2.2. Emlékkönyv a görög szert[artású] katholikus magyarok római zarándoklatáról

Kat. IV.26.

A Görög Szerartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága kiadása
Budapest, Hungária Nyomda, 1901
206 oldal, 18 fényképes tábla, két térkép
vörös bőrkötésben, aranyozott nyomott betűkkel
és díszítéssel
36,7 × 27,4 × 2,8 cm
Restaurálás: Kovács Péter, 2020.
SZAGKHF Könyvtára, ltsz. M-1621.

1900-ban a jubileumi szentév keretében a Görög Szerartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága Vályi János eperjesi püspök vezetésével és Firczák Gyula munkácsi püspök részvételével négyszázhatvanegy fős reprezentatív zarándoklatot szervezett Rómába. A pápai kihallgatásra március 9-én 11 órakor került sor az ún. Boldoggá avatási teremben (*Aula delle Beatificazioni*). A magyarországi hívek a *Scala Regián* keresztül vonultak be, élükön a két püspökkel, utánuk Szabó Jenő elnök Prodán János egyetemi hallgatóval, aki zöld selyempárnán vitte piros bársonyerszényben a zarándokok péterfilléreit, valamint a fehér kordovánbőrbe kötött, pergamenlapokra írt latin nyelvű memorandumot, melynek címlapját Roskovics Ignác görögkatolikus festőművész *Magyarok Nagyasszonya* festménye ékesítette. XIII. Leó pápa déli 12 óra után vonult be a kápolnába a jelen lévő zarándokok éljenzése közepette. Az oltárnál letérdelve imádkozott, majd apostoli áldást osztott. Ezt követően leült, és elsőként fogadta a kézcsókra járuló görögkatolikus püspököket, akik közül Vályi János köszöntötte latin nyelven. Beszédében kiemelte, hogy a Munkácsi és Eperjesi Egyházmegye papjai és hívei örömmel jöttek Rómába a jubileumi szentévben hálát adni és teljes búcsút nyerni. Szeretnék kinyilvánítani legmélyebb hűségüket és hódolatukat a Szentatyának a sok jótéteményért, amellyel elhalmozta őket. Szeretné a Szentatya figyelmébe ajánlani az emlékkönyvet, melyben kétszázezer magyar görögkatolikus hívő óhajtja a görög liturgiában a magyar nyelv apostoli jóváhagyását. A memorandumban közölt okoknál fogva kéri, hogy a magyar hívek igazságos kívánságát hallgassa meg, és a magyar nyelv liturgikus alkalmazását jóváhagyásával szentesítse.

XIII. Leó pápa válaszában örömeinek adott hangot, hogy a távoli Magyarország görögkatolikusai a jubileumi évben elzarándokoltak az apostolfejedelmek sírjához, és kimutatták hűségüket az Apostoli Szentszék iránt. Biztosította őket továbbra is atyai gondoskodásáról és apostoli áldásáról. Ezzel véget ért az audiencia, és a zarándokok meghatott éljenzés és örömkönyvek között vettek búcsút a Szentatyától. A zarándoklat egy eredményt tudott elérni: demonstrálta, hogy jelentős számban léteznek magyar ajkú görögkatolikusok, akiknek a helyzetére a Szentszéknek megoldást kell találnia.

A zarándoklatról 1901-ben Budapesten jelent meg a reprezentatív emlékkönyv abból

a célból, hogy a magyar görögkatolikusok fázisozásait „ne csupán szájról szájra terjedő hagyomány alapján, hanem egy apáról fiúra öröklendő díszes emlékkönyvből ismerhessék meg az unokák, és az egész keresztény Magyarország”. A kötet a zarándoklat szervezője, Szabó Jenő által írt előszóval, a római zarándoklatról készült harmincöt oldalas beszámolóval és dokumentumokból összeállított függelékekből épül fel. Az első függelék annak a latin és magyar beszédnek a tervezete, amelyet Vályi János eperjesi püspök kívánt elmondani XIII. Leó pápának. A második név szerint felsorolja a zarándoklaton részt vett személyeket. A harmadik függelék a Szentatyának átnyújtott emlékirat szövegét tartalmazza. Ez utóbbi történelmi, liturgikus és egyházi szempontok alapján érvel a magyar egyházmegye felállítása mellett, és megcáfolja az ellenvetéseket. Ehhez a harmadik függelékhez nyolc melléklet kapcsolódik. Az első az országos bizottság programját tartalmazza, a második az országos bizottság elnökségének és választmányának névsorát örökíti meg, a harmadik pedig Szabó Jenő elnök beszédét közli, melyet a magalakuláskor mondott el. A negyedik melléklet a görögkatolikus hívekhez intézett csatlakozási felhívást ismerteti, amelyet ötödik mellékletként az azt elfogadók aláírt nyilatkozata követ. A hatodik egyházmegyéenként mutatja ki az Országos Bizottsághoz csatlakozott egyházközségeket. A hetedik melléklet térképe a magyarországi, a nyolcadik pedig az erdélyi görögkatolikus magyarok által lakott településeket tünteti fel.

Az *Emlékkönyvet* a zarándoklat centenáriuma alkalmából reprint kiadásban a Honismereti és Városvédelmi Kör kezdeményezésére a Hajdúdorogi Mészáros Károly Városi Könyvtár jelentette meg újra, 2000-ben. (J. Gy.)

Magyarok Nagyasszonya

Kat. IV.27.

1905, Roskovics Ignác
vásznon, olajfestmény, egykorú díszkeretben
kerettel: 2,40 × 1,60 cm
szignált

Restaurálás: Boromissza Péter, 1999.
Budapest, Az Istenszülő oltalma (Magyarok
Nagyasszonya) görögkatolikus templom

Ragyogó sugarú aranymandorla előtt Szűz Mária egy felhőktől teljesen eltakart trónon ül, amelynek a meglétére csupán a hozzá vezető, fehér liliomokkal és vörös rózsákkal díszített három lépcsőfok utal. Szűz Mária a baljában jogart tart, a térdén a szinte mezítelen, egy fehér lepellel épphogy betakart gyermek Jézus áldja meg az anyja jobbában tartott Szent Koronát, amelyet a magyar címer fölé emel. A Szent Szűz arca fiatalos, fején fehér fátylat visel, azon kis nyitott, ékköves aranykorona ragyog, ruhája rózsaszín, köntöse zöld, lábfejét egy arany félholdon ülő angyal csókkal illeti. A mélyvörös háttér közepén

zöld drapéria függ. Roskovics festménye a barokkban kikristályosodott *Patrona Hungariae*-ábrázolások modernizált változata.

A magyar görögkatolikusok törekvéseinek fontos helyszínévé vált a 19. század végére a főváros. Budapesten az önálló görögkatolikus parókia létesítése lassan haladt, a székesfőváros csak úgy vállalta a kegyuraságot 1898-ban, ha a parókia liturgikus nyelve a magyar lesz. A különböző egyházi joghatóságokat érintő vitás kérdések tisztázása után az egyházközséget 1905-ben alapította meg Vaszary Kolos prímás, templomul a Szegényház téren (ma: Rózsák tere) álló, használaton kívüli Szent Erzsébet-templomot kapták meg. A székesfővárosi tanács és a szerveződé egyháztanács javaslatára a prímás azt is megengedte, hogy a templomot a Magyarok Nagyasszonya tiszteletére szenteljék. Az új patrocínium kiválasztásában a nemzeti jelleg hangsúlyozásának követelménye érvényesült. Ez az ünnep nem létezett a bizánci rítusban, hiszen XIII. Leó pápa csupán 1896-ban engedélyezte a magyarországi római katolikusok számára a millennium tiszteletére, október második vasárnapjára. Melles Emil Rózsák terei parókus azt javasolta, hogy az ónaptár szerinti október 1-jén, ami az új naptár szerint október 14-re esett, Szűz Mária oltalma ünnepén tartsák a búcsút. Az ünnep liturgikus szövegeit korábban ő ültette át magyarra, ezeket Budapesten már nemcsak lefordítani, hanem tartalmilag is módosítani akarta, de erre nem kapott engedélyt.

1905-ben a székesfővárosi tanács engedélyezte, hogy a templom átalakítása során Roskovics Ignáccal megfestessék a *Szűz Mária, Magyarország védasszonya* oltárképet, méghozzá úgy, ahogyan az 1900-as római zarándoklat alkalmával a pápának átadott, a magyar görögkatolikusok kérelmét tartalmazó album borítójára már kis méretben elkészítette. A templom átalakítására az előirányzott 42 ezer koronán túl a Főváros az oltárkép céljaira további 3000 koronát szavazott meg, ezzel kiegészítve az egyházközség által már összegyűjtött 3000 koronás összeget. Roskovics az év végére be is fejezte a nagy méretű vászonképet, a városi tanács decemberben engedélyezte, hogy a tiszteletdíjat megkaphassa. A festmény a templom szűk szentélyapszisének falára került. 1907-ben a kép kedvezőbb elhelyezése érdekében felülvilágító fülkével bővítették az apszist. Ebben az évben már zajlott az ikonosztázion és az oltárok készítése is. A kevés, de nagy méretű

képből álló ikonosztázion festményein szintén Roskovics dolgozott. A Krisztus-alapkép készült el először, a Szűz Mária-alapképet 1907 novemberében vették át (mindkettő 3000 koronába került). Az *utolsó vacsorát* két év múlva szállította le (az ára 4000 korona volt).

Roskovics kompozíciója már 1900-ban a magyar görögkatolikusok emblematikus művévé vált. Nem csupán a XIII. Leó pápának átadott kötet borítóján szerepelt, hanem a római zarándoklat emlékalbumának kötéstábláján is, igaz, itt nem festve, hanem domborítva. A kép zománcváltozata megjelent a zarándoklat emlékére Vályi János eperjesi püspöknek ajándékozott pásztorboton is, amelyet újra elkészítették az első hajdúdorogi püspöknek, Miklósy Istvánnak (1857–1937) is 1913-ban (Kat. IV.33.). Az elő világháborúban és utána tovább erősödött a kép tisztelete: Roskovics műve ihlette a debreceni templom oltárképét, másolatát megfestették a zemplénagárdi templom ikonosztázán is az 1920-as években. (T. Sz.)

Irodalom

Terdik, 2013b, 191–193, 2. kép.

IV.2.2. Szamovolszky Ödön (1878–1914) szobrász portréja

Kat. IV.28.

Endrey Sándor (1867–1940); 1904
vászon, olaj
84 × 100 cm
Szigonó jobbra fenn: Endrey S. 1904
Magántulajdon.

A képen háromnegyedes beállításban a félalakosan ábrázolt, határozott tekintetű fiatal szobrász jelenik meg, miközben jobbjával mintáz – bár jobb kezéből csupán a felkarja látszik –, baljában egy darabka agyagot tart. A festmény bal felső sarkában polcra helyezett kettős szoborbüsztt tűnik fel, mint a néző előtt még rejtve maradó, készülő műalkotás csendes szemlélője. A kettős büszttöt Szamovolszky saját magáról és későbbi feleségéről, Kresz Mártáról 1904-ben mintázta, művének *Az első vallomás* címet adta. A szobrot több példányban is kiöntötték, egyiket a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galériában őrzik.

Szamovolszky Ödön, a 20. század elején alkotó görögkatolikus szobrászművész munkássága mára szinte teljesen elfelejtődött. Nagybereznán született, Ungváron nőtt föl nehéz körülmények között. Szamovolszky 1892-től kezdve az ungvári agyagipari iskolába járt, két év múlva a kassai Kereskedelmi és Iparkamara ösztöndíjának segítségével Budapesten, az Iparművészeti Iskolában folytathatta tanulmányait. Itt Mátrai Lajos György (1850–1906) szobrász tanítványa volt, akitől önálló

feladatokat is kapott. Negyedévesként a görögkatolikusok bízták meg azzal, hogy a budapesti magyar egyházközség sikeres megalapításáért érzett hálájuk jeleként készítse el Szabó Jenő (1843–1921) miniszteri tanácsos, főrendiházi tag mellszobrát. Szamovolszky 1900-ban részt vett a görögkatolikusok római zarándoklatán, amelyen az ifjúsági tagozat egyik szervezője volt Prodán Jánossal együtt. 1903-ban ő mintázta a budapesti Szent István-bazilika főkapujára a tizenkét apostol büszttjét. Ekkoriban Horvay János (1874–1944) szobrásszal együtt önállósították magukat, és a királyi Várbazárban kaptak műtermet. Első nagyobb megrendelésük gróf Andrássy Dénes feleségének, Franciskának az 1905-ben Rozsnyón (Rožňava) felállított szobra lett. A siker hatására egy év múlva Kassán az 1848-as honvédelmékművet készíthették el, amelyet 1919-ben a csehek leromboltak. 1907-ben Gách Istvánnal (1880–1962) közösen vettek részt a budapesti szabadságharc-élmű új pályázatán, amelyet fiatal koruk ellenére a nagy öregekkel (például Zala Györggyel) szemben, a zsűri külföldi tagjainak hatására meg is nyertek (sajnos nem valósult meg). A budapesti görögkatolikusok kezdeményezésére elkészítette Vasvári Pál (1826–1849) mellszobrát is, amelyet viszont nem állítottak fel. Indult az Erzsébet-élmű pályázatán, melynek főalakját meg is mintázta. Az *Imádkozó bányász* életnagyságú bronzszobrát nagybátyja, Jacobs Ottó báró síremlékére szánták, ez 1933 óta Gölnicbánya (Gelnicza) főterén áll.

Szamovolszkyt 1914 decemberének elején sorozásra rendelték be, aminek – lelkes hazafi lévén – még influenzásan is eleget tett. A hosszú ácsorgás alatt még jobban megfázott, tüdőgyulladást kapott, majd december 28-án elhunyt. Állítólag halálos ágyán a „Szent Isten, szent Erős...” kezdetű himnuszt énekelte, ami azt mutatja, mennyire fontos volt számára magyar görögkatolikusága. Az elhunyt művészt két nap múlva temették el a Kerepesi úti temetőben. A főváros díszsírhelyet biztosított számára, az egyházi szertartást Melles Emil parókus végezte. Síremlékét a következő évben avatták fel (a kommunizmus alatt elmozdították). Szamovolszkyt olyan fiatalon ragadta el a halál, hogy a nagyszabású megbízások már nem készülhettek el. Megvalósult művei azonban arról tanúskodnak, hogy valóban kiváló művész, sokoldalú tehetség volt. (T. Sz.)

Irodalom

Terdik Szilveszter: Szamovolszky Ödön (1878–1914) görögkatolikus szobrász, *Görögkatolikus Szemlélet*, 5(2018), 2. szám, 68–71, 6. kép.

IV.2.2. Prodán János emlékirata a római zarándokltról Kat. IV.29.

Visszaemlékezés az 1900. évi görög katolikus magyar római zarándoklatra. A Szent Miklós Budapesti Agapé Társaság 1926. évi március hó 4-iki agapéján előadta: Prodán János min. osztálytanácsos Bocskay-könyvnyomda, Nyíregyháza, 1926. 20 oldal 16 × 10 cm Magántulajdon.

Prodán János az Ugocsa vármegyei Szuhabronyán (Szuhabaranka/Бронька) született 1878-ban. Édesapja Prodán Demeter görögkatolikus kántortanító volt. Nagy szegénységük miatt Jánost négyéves korától egy gyermektelen csendőr házaspár nevelte Ungváron. Kitűnő tanulmányi eredményének és vasszorgalmának köszönhetően jogot hallgatott Budapesten, ahol a Rózsák terei parókiával is kapcsolatban állt, és az akkor mérvadó görögkatolikus egyesületeknek is tagja lett, később is aktívan vett részt a munkájukban (például a MAGOSZ-ében). Az 1900-as római zarándoklaton személyesen is ott volt, a szervezésben oroszlánrészt vállalt. Emlékeit, számos anekdotikus részlettel fűszerezve, 1926-ban adta elő, amelyet nyomtatásban is megjelentetett, amint erről az itt bemutatott kiadvány tanúskodik. Felesége Kresz Paula volt, akinek Márta nevű testvérét Szamovolszky Ödön vette nőül, ilyen módon kedves barátjával, a fiatal, tehetséges szobrászsal sógorságba is került. Az első világháború idején aktívan politizált a magyarországi ruszinok pártjában. A viláégégés után a vallás- és közoktatási minisztériumban kapott hivatalokat, osztálytanácsosként a minisztériumon belül a keleti egyházakkal kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott, de a görögkatolikus püspökök is szívesen kikérték tanácsait minisztériumi ügyintézésük előtt. Prodán János mindig büszke volt ruszin származására, magyar identitására, a trianoni döntés után küzdött Kárpátalja érdekeiért. Támogatta az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványait is. Utolsó minisztere Keresztury Dezső volt (1945–1947), akivel jó kapcsolatot ápolt. Budapesten hunyt el 1948-ban. (P. G. – T. Sz.)

IV.2.2. Szojka Tivadar naplója a római zarándoklatról Kat. IV.30.

papír, tinta

13 oldal

34,5 × 21,5 cm

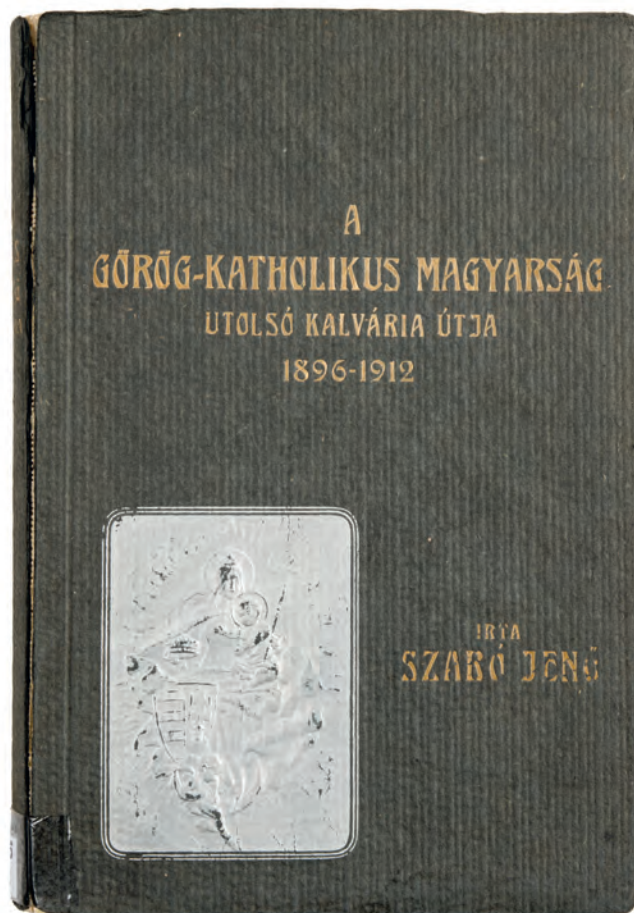
Restaurálás: Kovács Péter, 2015.

Debrecen, GKPL, IV-2-a.

A napló készítője a hejőcsabai görögkatolikus egyházközség világi elnöke, Szojka Tivadar volt. Családja mint kedves értékes emléket őrizte nyolcvanhét éven keresztül, ekkor unokája, dr. Pálos Sándor a Hajdúdorogi Egyházmegye Levéltárának adományozta, s az irat történetét kísérőlevelében ismertette.

A napló nem közvetlenül a zarándoklat alatt íródott, igazából visszaemlékezésnek tekinthető. Mégis, mivel szerzője a zarándoklatról visszatérve azonnal elkezdte papírra vetni, pontos és hiteles forrása az eseményeknek. Szojka Tivadar szinte kötelességének érezte, hogy „hála fejében” beszámoljon az utazásról, ugyanis Borsod vármegye három zarándokl utiköltségét támogatta, s ezek egyike ő volt. Az 1900. március 25-én befejezett írás nemcsak a görögkatolikusság szempontjából fontos eseményt, hanem az egész utazást és annak hangulatát is elének tárja. Szemléletesen írja le, hogy egy magyar faluból érkező utazó mi mindenre csodálkozhatott rá az olaszországi zarándoklút során. A naplóból megtudhatjuk például azt is, hogy mennyire félték a nyílt tengeren kitért szélvihar alatt, és milyen érzés volt meglátni végre Ancona kikötőjét. Megható olvasni, hogy a zarándokokat micsoda ámulatba ejtették az örök város nevezetességei, a Szent Péter-bazilika méretei és pompája. (L. B.)

A görög-katholikus magyarság utolsó kálvária-útja, 1896–1912 Kat. IV.31.

*A szerző dolgozataiból és beszédeiből egybeállította, bevezetővel és jegyzetekkel kíséri
Dr. Sztripszky Hiador*

Budapest, Fritz Ármin sajtója, 1913

515 + XXIII oldal

szürke papírkötés, arany- és ezüstszínű nyomott betűkkel, képpel

24,8 × 17 × 3,5 cm

Nyíregyháza, SZAGKHF Könyvtára, ltsz. M-1618.

Címlapelőzőkén bejegyzés:

*Tiszteletpéldány a szerzőtől / Miklósy István
főesperes-parochus / tulajdona.*

Szabó Jenő (1843–1921) görögkatolikus papcsaládból származott, aki ungvári gimnáziumi tanulmányai után az egyetemet Pesten végezte el. Gyakornoki és fogalmazói munkák után 1868-tól a közlekedésügyi minisztérium munkatársa lett, ahol titkársági munkát követően a vasúti osztályra került, itt a ranglétrát bejárva végül az osztály vezetője lett, később a vasútállamosítási ügyek előadója, nyugdíjazásáig. Sokat tett az elmaradott görögkatolikus vidékek bekapcsolásáért a vasúthálózatba. 1893-ban nyugdíjba vonult,

munkáját több állami kitüntetéssel honorálták. Ezután a Kereskedelmi Bank igazgatója lett, 1896-ban pedig első magyar görögkatolikus hívőként kinevezték a főrendiház tagjává. Ezt a rendkívüli lehetőséget is kihasználva a magyar görögkatolikusság ügyének szentelte magát. Vezető szerepet vállalt az 1898-ban alapított Görög Szeretők Katolikus Magyarok Országos Bizottságában, melynek elnökévé választották. Az Országos Bizottság elsődleges célja a magyar liturgikus nyelv engedélyeztetése volt, azután a Gergely-naptár bevezetése, valamint a magyar görögkatolikus mozgalomnak az időközben ráragadt politikai, nacionalista jellegétől való megtisztítása. Szabó Jenő szervezte meg 1900 márciusában a magyar görögkatolikusok négyszázhatvanegy fős római zarándoklatát. 1902-ben elnöke lett a Magyar Görögkatolikusok Egyesületének is, melynek célja a különböző egyházmegyékben élő magyar görögkatolikusok egységének megteremtése volt.

Amikor Szabó Jenő felkérte Sztripszky Hiadort a könyv összeállítására, kettős cél lebegett a szeme előtt: először is szeretett volna egy okmánytárat kiadni a római zarándoklatról megjelentetett *Emlékkönyv* kiegészítéséül, mely a magyar görögkatolikus mozgalom dokumentumait tartalmazta volna a kezdetektől az egyházmegye felállításáig; másodsor pedig a könyv árából a fővárosi felsőoktatásban tanuló görögkatolikus ifjak számára létesített ösztöndíj-alapítványát kívánta gyarapítani. Céljait csak részben sikerült elérnie.

Az ötvennégy újságcikkből, illetve beszédből álló szerteágazó gyűjtemény legfontosabb témái a magyar liturgikus nyelv létjogosultságáért való küzdelem, a magyar görögkatolikus püspökség felállításának szükségessége, a magyar görögkatolikusok emancipációjának kivívása: annak bizonyítása, hogy a görögkatolikus nemcsak ruszin vagy román, hanem magyar is lehet. Az egyházmegye felállítását követően pedig a székhelykérdés megoldása.

A magyar liturgikus nyelv szentesítését nem sikerült elérni, sőt Szabó Jenő konstataulta, hogy kezdettől fogva a Vaszary Kolos esztergomi érsek által javasolt megoldást kellett volna elfogadni, hogy tudniillik a liturgia a latin rítus analógiájára a kánoni részben ógörög nyelven hangozzon el, a többi részben magyarul. 1910-től a budapesti templomban is eszerint végezték a liturgiát. Az is világossá vált, hogy a magyar püspökség nélkül lehetetlen lesz a magyar liturgikus nyelv

használata, ezért revideálni kellett a korábbi álláspontot, amely szerint elég lett volna csupán a magyar liturgikus nyelv kivívása.

Az új egyházmegye nevében Hajdúdorogot a történelmi érdemek miatt elfogadta, de azzal a kikötéssel, hogy a munkácsi püspökség analógiájára, ahol a valós székhely Ungvár lett, a hajdúdorogi püspök székhelye Debrecenben legyen, s amikor a város ezt nem preferálta, akkor Nyíregyháza mellé állt.

A könyv cikkeiből még két ellentét rajzolódik ki: egyik a román görögkatolikusok részéről, akiknek a püspökei támadták a magyar egyházmegye felállítását, és mindent megtettek, hogy a magyar liturgikus nyelv használatát megakadályozzák. A másik pedig a budapesti Országos Bizottság és Hajdúdorog ellentéte, ami szomorú megosztottságot eredményezett a magyar görögkatolikus mozgalomban, és hátráltatta, valamint megnehezítette az egységes fellépést, késleltette az eredményeket.

A könyv zárszavában Szabó Jenő a legfontosabb célként a vallási és nemzetiségi béke megteremtését nevezte meg. Ezért hozott létre egy negyvenezer koronás alapítványt, hogy annak kamatából évenként tizenöt görögkatolikus fiatal kaphasson ösztöndíjat, és távlati célként egy internátus alapítása lebegett a szemei előtt. A problémának a lelkek üdvére vezető megoldása a szerző reménye szerint az új egyházmegye első püspökének legfontosabb feladata kell hogy legyen. (J. Gy.)

Irodalom

Dr. Pirigyi István: *Görögkatolikus életsorsok*, Debrecen, 1998, 58–74.

IV.2.2. Ferenc József Miklósy Istvánt
hajdúdorogi püspökké kinevező oklevele
Kat. IV.32.

1913
papír, tinta, aranyozás,
vörös bőrpalliumban
42,5 × 62 cm, palliummal: 46,5 × 67,5 cm
Debrecen, GKPL

Az Osztrák–Magyar Monarchiában az 1867-es kiegyezéstől kezdve egészen az államalakulat fennállásáig a katolikus püspökök kinevezése a *ius supremi patronatus*, azaz a főkegyúri jog alapján a mindenkori magyar királyt illette meg. Az alkalmas jelöltet, rendszerint az Apostoli Szentszék előzetes jóváhagyásával, a vallás- és közoktatásügyi miniszter terjesztette az uralkodó elé. A jelölt a magyar királytól kapta a kinevezést, amit később a pápa prekonizált, azaz a bíborosi testület ülésén megerősítette.

Hosszas előkészítés és tárgyalássorozat eredményeként I. Ferenc József magyar király 1912. május 6-án megalapította a Hajdúdorogi Egyházmegyét. X. Piusz pápa pedig az 1912.

június 8-án kiadott „Christifideles graeci...” kezdetű bullájával kanonizálta azt. A Szentszék Papp Antal munkácsi megyéspüspököt nevezte ki a Hajdúdorogi Egyházmegye apostoli kormányzójává, aki ezt a tisztséget 1912. november 17. és 1913. október 5. között töltötte be.

I. Ferenc József majdnem egy év elteltével, csak 1913. április 21-én nevezte ki Miklósy Istvántempléni főesperest, sátoraljaújrhelyi parókkust az új egyházmegye első püspökévé. Az oklevelet Jankovich Béla valóságos belső titkos tanácsos, vallás- és közoktatásügyi miniszter fogalmazta meg, és az uralkodón kívül kézjegyével is ellátta. Az oklevél a főkegyúri jog alapján rendelkezett arról is, hogy a szerveződő káptalannál valamennyi javadalmat, kanonokságot Magyarország mindenkori törvényes királya adományoz, megengedvén az egyházmegye mostani és későbbi püspökeinek, hogy az arra alkalmas jelöltek kijelöljék és bemutassák. A királyi kinevezést X. Piusz pápa 1913. június 23-án hirdette ki.

A késlekedés pontos okát nem ismerjük, de az tény, hogy az egyházmegye alapítása nagy nemzetközi visszhangot váltott ki, főleg román oldalról, melyet Bukarestben a magyar kormány románellenes tendenciájának tulajdonítottak (vö. MNL OL, K 26, 1915-XXV-2855, 1912-XXV-926-3356).

A püspökszentelés Hajdúdorogon történt 1913. október 5-én. Az ünnepséget Papp Antal megbízásából Jaczkovics Mihály hajdúdorogi vikárius szervezte meg. Az új püspök október 4-én érkezett Hajdúdorogra. Már a vasútállomáson ünnepséget rendeztek a tiszteletére, kürtszó és mozsárügy jelezte az érkezését. A városba harangzúgás közepette, a hívek éljenző tömegétől kísérvé vonult be, három diadalkaput is állítottak a tiszteletére, a templomba vezető utat pedig virágszőnyeg borította. Az ünnepségen százharminchat lelkész vett részt. A királyi adománylevelet Ruttkay Gyula szabolcsi főesperes, nyíregyházi parókus, a pápai bullát Boér Artúr magyarkászoni esperes olvasta fel. A felszentelés és beiktatás szertartását Drohobeczký Gyula kőrösi püspök végezte Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspök és Lányi József tinnini, felszentelt püspök, nagyváradi kanonok közreműködésével. Miklósy püspöki jelmondata: „Kitartásban a siker.” Felszentelése napján Jaczkovics Mihályt helynökévé, Slepkovszky János nyírpazonyi helyettes lelkészt pedig titkárává nevezte ki. Jaczkovics megbízta, hogy Papp Antal apostoli kormányzótól a Hajdúdorogi Egyházmegyére vonatkozó ügyiratokat átvegye. Ezzel megkezdődött az új egyházmegye önálló élete.

Miklósy a felszentelését követően úgy határozott, hogy Debrecenben telepedik le, de az 1914. február 23-án ellene elkövetett merénylet után Nyíregyházára költözött, ahol 1937. október 29-én szívrohamban hunyt el. A főpásztor a város által adományozott díszsír helybe temették el – Miklósy István, *Nyírvidek*, 5(1937), 248. szám, 6. és MNL SZSZBML, V.77 26060/1937. Hamvait később a nyíregyházi Szent Miklós-templomba helyezték át, ahonnan 1979-ben vitték át a máriapócsi kegytemplom kriptájába. (L. B.)

1913, Rétyai és Benedek Műipari Intézet
Jelzés: G. R. monogram, farkasfejes finomságjel.
ezüst, zománctetéttel
Nyíregyháza, Szent Miklós görögkatolikus
székesegyház, Püspöki Kincstár,
ltsz. 2019.212.

A bizánci szertartású püspöki pásztorbotok sajátossága, hogy a végükön két kígyó tekeredik ellentétes irányba, amelyek a csúcson elhelyezett keresztre néznek. Ezen a pásztorboton is híven követték a hagyományos elrendezést, azonban a kereszt alatt két nódusz közé henger alakú gombot is illesztettek, amelynek medalionjaiba zománccos díszítést helyeztek: az egyik oldalon Roskovics Ignác *Patrona Hungariae* kompozíciója, a másik oldalon pedig Miklósy István, az első hajdúdorogi püspök címere tűnik fel görög nyelvű jelmondatával („EN KARTEPIA KARTIÓΣ” / „Kitartásban a siker”) kísérvé.

Ezt a pásztorbotot először az 1900-as római zárándoklat után a Görög Szertartású Magyarok Országos Bizottsága nevében Szabó Jenő rendelte meg a cégnél, s ajándékozta a jubileumi év emlékére Vályi János eperjesi megyéspüspöknek. (A tárgy rajza, rövid leírása, Szabó Jenő köszönőlevelével: *A Réty és Benedek Műintézet katalógusa*, 1915 körül, 103, Magángyűjtemény [törredékes példány]).

A cég 1913. augusztus 25-én Miklósynak Sátoraljaújhelyre küldött árajánlatában a legszükségesebb püspöki felszerelések között már szó esik a pásztorbotról is, amelynek egyik oldalára „Magyarország Védasszonyát”, a másikra pedig a püspök címerét szánták, melynek képét kéri elküldeni. A mű így is valósult meg, bár egy héttel későbbi levelükből úgy tűnik, hogy Miklósy talán valamelyik kép helyett Szent Miklóst szeretne volna. A cég szeptember 30-án már ki is számlázta a püspöki felszereléseket, amelyek között szerepel az „1 darab püspöki bot, ezüsthől, cizellálva, zománcképpel, püspöki címerrel, tokkal”, mindez 900 koronába került. A számlára később ezt írták kézzel: „Kifizettetett 1915. okt. 25.” (GKPL, I–1–g.) Az október 5-én, Hajdúdorogon végzett püspökszentelésén a fennmaradt archív fotók tanúsága szerint nem ezt a pásztorbotot tartotta Miklósy, talán a fizetési késedelem miatt nem érkezett meg időben. (T. Sz.)

IV.2.2. Tömjénező (füstölő) és tömjéntartó

Kat. IV.34.

1913, Rétay és Benedek Műipari Intézet
Jelzés: GR mesterjegy és Diana-fejes finomságjel.
ezüst, öntött, vésett
Nyíregyháza, a Nyíregyházi Egyházmegye
Püspöki Kincstára, ltsz. 2017.206, 2017.205.

A gazdagon tagolt, barokk arányú füstölő aljának és tetejének, illetve akasztójának domború tagozatait növényi ornamensek és rovátkált díszítés borítja. A három láncot tartó karikánál az első elemre öntött, kétszárnyú kerubfejek vannak illesztve. Hasonló díszítés jellemzi a tömjéntartót is, amelynek tetején szimmetrikusan rendezett hármasszőlőlevél-motívum jelenik meg. A láncokra összesen négy csörgőt is függesztettek.

A Rétay és Benedek cég termékkatalógusában ez a típusú füstölő is szerepel, kétféle kivitelben, „alpaccából és tiszta ezüstből”, előbbi 120, utóbbi 450 koronába került (A Rétay és Benedek Műintézet katalógusa, 1915 körül, 138, 916. számú tárgy, Magángyűjtemény [töredékes példány]). A cég 1913. december 5-én keltezett, a „püspöki társas misékhez” és a székesegyház számára szükséges felszerelésekről küldött árajánlatában is szerepelnek füstölők:

„4 drb. füstölő kettő tiszta ezüst byzanci stílusban á 450. – kettő pedig alpacca ezüstből, ezek tömjéntartóval cisellalva

a 100 – együtt – 1100 korona / 2 drb. tömjéntartó ezüstből fentiek stílusában – 150 korona.” Nagyon valószínű, hogy az itt felkínált rengeteg liturgikus felszerelést nem vették meg. Két évvel később, 1915. július 8-án kelt egy jóval szerényebb mennyiségről szóló számla, amelyben ilyen tételek is vannak: „2 tiszta ezüst füstölő masszív kivitelben – 900 korona / 2 tiszta ezüst tömjéntartó kanállal – 150 korona”. A számlára azt írták, hogy ezeket a tárgyakat csupán október 25-én fizették ki (GKPL, I-1-g). Minden bizonnyal az ebben említett ezüstfüstölők és tömjéntartók valamelyikével az itt bemutatott darabok. (T. Sz.)

IV.2.2. Miklósy István hajdúdorogi görögkatolikus püspök képmása

Kat. IV.35.

1913–1914

olaj, vászon

82 × 70 cm

Nyíregyháza, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, *Itsz.* 1999.83 (A 39).

A képmás a Hajdúdorogi Egyházmegye első püspökét ünnepélyes beállításban, háromnegyed alakosan ábrázolja, felhasználva a barokk és a 19. századi főpapi portrék több konvencionális elemét. Az alak a kép jobb oldalán álló karoszékben foglal helyet, kissé balra fordulva. Karjait a trónszék karfáján pihenteti. Lila gombos reverendát, fölötte főpapi mellkeresztet visel. Reverendájára tűzve egy világi kitüntetés, a közéleti érdemeiért 1907-ben kapott Ferenc József Rend lovagkeresztje látható. Fején lila pileolus. A festmény háttérét kissé félrevont lilás bársonyfűggöny zárja le, amely mögött derűs égbolt és tájrészlet tűnik fel. A püspök határozottan és tetterre készen tekint maga elé.

Miklósy István (1913–1937) 1913. április 21-én kapta meg kinevezését a Hajdúdorogi Egyházmegye első püspökévé. Püspökké szentelésére 1913. október 5-én került sor. A portré minden bizonnyal e méltóság elnyerése alkalmából készült, valószínűleg még a háború kitörése előtt. A püspök arcvonásai jól felismerhetők. A képmás megfestéséhez feltehetően egy fénykép

is segítségül szolgálhatott. Ezen időszak felvételei gyakran a portréfestészet helyettesítésének igényével készültek fényképészszalomban, a portré műfajának kompozíciós gyakorlatát, beállításait, kelléktárát alkalmazva. Alkotója ismeretlen.

A püspöki portré műfaja a reneszánsz, majd különösen a barokk idején vált a püspöki méltóság, rang és egyúttal a feladat nagyságának reprezentációs eszközévé. A képmások nagyrészt főpapi viseletben ábrázolják a személyeket. Hangsúlyosan mutatják a püspöki mellkeresztet, alkalmanként más főpapi jelvények szerepeltesére is sor kerül. Az ábrázoltak kezében könyvet vagy imakönyvet láthatunk az imádságos, ugyanakkor tudós, bölcs főpap megjelenítésére. Miklósy István portréja mindezekkel ellentétben mellőzi a főpapi reprezentáció látványosabb elemeit és kellékeit, ehelyett inkább a személy megörökítésére törekszik. A portrék mindig nagy figyelmet szentelnek a karakter megjelenítésének, ilyenkor többnyire szándékosan mellékes a környezet, néhol teljesen semleges, egyszínű a háttér. Ebben is eltér a hagyományostól ez a képmás, hiszen a világi reprezentációból ismert kellék, a bársonyfűggöny itt hangsúlyos szerepet kapott. (P. B.)

Irodalom

Dr. Timkó Imre (szerk.): *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve*, Nyíregyháza, 1987, 32, 4. kép.

Puskás, 2012, 32–33, 62, kat. 59.

Puskás, Bernadett: *Portréty gréckokatolíckych biskupov XIX. – XX. storočia v Nyíregyháze [Portrétyi greko-katolíckych episkopiv XIX-XX stolit' y m. Niredyghaza]*, in: Coranic, Jaroslav (red.): *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle vyrocí*, Prešov, 2016, 143–152.

Janka György: Miklósy István püspök (1913–1937) a korabeli görög katolikus sajtó tükrében, in: Végheő Tamás (ed.): *Symbolae: Ways of Greek Catholic heritage research*, Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles, Nyíregyháza, 2010, 335–344.

IV.2.2. A nyíregyházi püspöki palota távlati képe

Kat. IV.36.

1941, Haluskay Sándor

papír, tus

38,5 × 54,5 mm

Debrecen, GKPL, I-1-g,

Sóstói úti püspöki palota tervei, 2. d.

A Hajdúdorogi Egyházmegye székhelyének kérdése csupán 1941-ben dőlt el, amikor Dudás Miklós püspök véglegesen Nyíregyházát választotta. A város a Sóstói úton az erdőből ki is utalt egy 1500 négyszögöl nagyságú telket a püspöki palota és hat kanonoki lakás építésére, további egy 220 négyszögöles területet egy kápolna számára, szintén ingyen, majd egy 1770 négyszögöles terület kedvezményes áron internátus és líceum építésére adtak el – vö. *Nyírvidek*, 9(1941), 23. szám, 3–4.

A püspöki palotát Haluskay Sándor mérnök tervezte, a rajzokat és a műszaki leírást augusztusban küldte el a városnak (Debrecen, GKPL, I-1-g, Sóstói úti püspöki palota tervei, 2. d, 26027/1941). A következő hónapban Nyíregyháza építésügyi hatósága tíz pontban össze-sítette módosítási javaslatát, melyek között a teljes fedélszék áttervezése is szerepelt, de a tervet jóváhagyta azzal a kikötéssel, hogy az építkezés megkezdéséig teljesítik a felsorolt feltételeket (GKPL, I-1-g, Sóstói úti püspöki palota tervei, 2. d, 32015/1941). A végleges terveket és statisztikai számításokat azonban csak nyolc hónappal később mutatta be a tervező, amikor új lendületet vett az építkezés (lásd uott).

1942 májusában a sajtó arról írt, hogy hamarosan döntenek a kivitelezési ajánlatokról, amiben a fő szempont a helyi mesterek foglalkoztatása lesz – *Nyírvidek*, 10(1942), 121. szám, 2. Május végére a vállalkozók ajánlatai alapján a teljes költségvetés elkészült (GKPL, I-1-g,

Sóstói úti püspöki palota tervei, 1. d, Költségvetés, 1942. május). 1942. július 4-én megkezdték az építőanyagok szállítását a Sóstói úti telekre – *Nyírvidek*, 10(1942), 149. szám, 2. Az építési napló szerint a munkálatok 1942. augusztus 17-én kezdődtek meg Haluskay Sándor mérnök és Frigyes Sándor helyi építésvezető irányításával. Az első ütemben a palota épült meg, noha a levéltárban őrzött pályázati anyagból kiderül, hogy már 1941 áprilisában érkeztek be ajánlatok a kanonoki lakások építési munkálataira (GKPL, I-1-g, Sóstói úti püspöki palota tervei, 3. d, Ajánlatok a kanonoki lakásokra, 1941. április). Azonban sem ezek, sem a többi épület nem valósult meg. A háború alatt ugyan felépült a püspöki palota, de az sem teljesen. Az építkezést a város fejezte be, cserébe az épületet bérbe vette a püspökségtől. Csak a megvalósult épület tervdokumentációja maradt meg, így a többi tervezett épületről az elhelyezésüket leszámítva szinte semmit sem tudunk.

A püspöki palota főhomlokzatának leghangsúlyosabb része a középrizalit, amely előtt árkádives kocsifelhajtó található, tetején az első emeletről megközelíthető balusztrádos erkéllyel. A főhomlokzatot és a középrizalitet íón fejezetes pilaszterek határolják, fölöttük hangsúlyos főpárkány fut körbe. A homlokzat 4-3-4 tengelyes, a kőkeretes ablakok egyenesen, a középrizaliton félkörívesen záródnak. A négy-négy ablak között a két szintet átfogó lizénák futnak. A manzárdtetőt két-két tetőablakkal tagolták. Az épület hátsó homlokzata hasonló elrendezésű, de az ablakok elosztása 5-1-5, és az emeleten a második és harmadik ablak előtt mind a két oldalon erkély van, a középrizaliton azonban csak egy hatalmas félköríves záródású ablak nyílik, amely a lépcsőházat világítja meg. Az oldalhomlokzatokon két-két ablak található, minden egyéb tagolóelem hiányzik.

Az épület belseje sokat változott, de az építési terveknek köszönhetően megismerhetjük az eredeti elrendezést. A palotát középen szárnyra osztó fölépcsőházon kívül az északi és a déli szárnyban is található egy-egy lépcső. A földszinten, a főbejáraton belépve a portásfülke és a várószoba mellett elhaladva egy hallba jutunk, melyből a fölépcső nyílik, illetve egy-egy folyosó. Az északi szárnyban a kápolna, irodahelyiségek és a szent-széki tanácsterem kapott volna helyet, míg a másik oldalra az irodaigazgató lakását szánták dolgozó- és fogadószobával, valamint egy titkári és egy vendégszobával.

Az emeleten a főbejárat fölött egy hatalmas dohányzót tervezett Haluskay, melyen

IV.2.2.

keresztülhaladva lehetett volna az erkélyre jutni. Az északi szárnyban az utca felőli oldalon a szalon és az ebédlő helyezkedett volna el, amelyek szükség esetén egybenyithatók lettek volna. A hátsó oldalon egy vendégszoba és egy vendéglakosztály kapott volna helyet. A déli szárnyba a püspöki lakosztály került volna egy vendégszobával, szalonnal, dolgozószobával, hálóval és öltözőszobával. Haluskay jól használta ki a központi lépcsőházat mint tagolóelemet, és így sikerült elválasztania az épület különböző funkcióit. Tervei szerint a földszintre az egyházi igazgatáshoz szükséges helyiségek, míg az emeleten a püspöki lakosztály és a reprezentáció terei kaptak volna helyet.

Az 1941-ben készült távlati kép és a jóváhagyott tervek között az Építésügyi Hivatal által kért módosításokon kívül más eltérés is van. Az egyszerű nyeregtetőnek egy manzárdos, három-három tetőablakos tetőszerkezetre cserélését az Építésügyi Hivatal kérte. Ugyanakkor szembe-tűnő a főhomlokzat középrizalitjának átalakulása: manzárdtetejét részben eltakarja az oromzat, amelyet többször változtattak. Az elkészült verzióban Dudás püspök műkő címerét helyezték el benne, amely ma is megvan. Az erkélyre nem balusztrádót szántak, amelyet egy-egy díszes kandeláber fogott volna közre, hanem egyszerűbb kovácsoltvas korlátot. A három nagy boltíves záródású ablakot a tervező három kisebb egyenes záródásúra cserélte, melyek fölé az oromzatba három körablakot tervezett, ezzel növelte volna meg annak magasságát.

A püspöki palota neobarokk stílusban épült, ami a 20. század közepére – egy-két állami megrendeléstől eltekintve – már szinte csak az egyházi építészetben képviseltette magát. Az első világháború után megjelenő stílusok közül a legjobban a neobarokk különíthető el (Pamer, 1986, 12). Szekfű Gyula szerint a „Trianon utáni korszak neobarokk építészetének a társadalom neobarokk gondolkodásmódja felelt meg a legjobban” (Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, 1934, 404). Igaz, Szekfű a háború utáni neobarokkot szinte magyar jelenségnek látta – pedig jelen volt Franciaországban, Ausztriában, sőt a Skandináv-félszigeten is –, az azonban tény, hogy az ekkor kialakuló polgári és hivatalnokréteg egy olyan nemesség életmódját, külsőségeit és stílusát akarta követni, melynek ekkorra már alig akadt képviselője (Pamer, 1986, 1). Az első világháború utáni Magyarország egy olyan korszak felé fordult, amelyben a haza „régii dicsőségét” vélte

megtalálni – vö. Ferkai András: *Építészet a két világháború között*, in: Sisa József – Wiebenson, Dora (szerk.): *Magyarország építészetének története*, Budapest, 1998, 276–277.

Az épületek tervezője, Haluskay Sándor Máramaros vármegyei Újbárdon (Новобарово) született 1895-ben. Építészeti tevékenységéről és életútjáról nem sokat tudunk. 1917-ben szerzett diplomát a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen, lásd Hortobágyi Jenő (szerk.): *Keresztény magyar közéleti almanach*, I, Budapest, 1940, 1292. Mérnökként dolgozott Dalmáciában (1917–1918) és a Magyar Államvasutaknál 1918 és 1919 között (*Magyarország tiszti cím- és névtára*, 37. évf., 1918), majd pedig a szentendrei villamosvasút építésénél egészen 1921-ig. Ezt követően városi műszaki tanácsos volt Szentendrén 1924-ig, majd önálló építési cégvezető. 1925-ös megalakulásától tagja volt a Mérnöki Kamarának (*Budapesti Közlöny*, 1925. június 6.). Különböző településeken tervezett csatorna-, magas-, mély- és útépítéseket. A ma már Szentendre részét képező Pismányban lévő háza Haluskay-tanya néven vált ismertté a művészettörténetben, mivel az 1930-as években a szentendrei művésztelep számos fiatal festőjének szolgált szálláshelyként vagy átmeneti otthonként – vö. Haluskay Sándor, in: Pethő Zsoltné Németh Erika (összeáll.): *Szentendrei arcképcsarnok*, II, *Elődeink*, Szentendre, 2006, 61. 1920 körül a csillaghegyi Duna-szakaszon fürdőházat, medencét és strandot épített ki. Időskoráig aktív maradt. A környék csónakházait tömörítő közösségnek kulcsembere volt, részt vett a különböző megmozdulásaikban – *8 Órai Újság*, 20(1934), 185. szám, 5. Tagja volt a strandterületet bérlő Római Fürdői Dunastrand Vállalat nyolcfős vezetőségének (BFL, XV, 37. d, 60086/1925). 1970 márciusában halt meg Budapesten – lásd *Magyar Nemzet*, 26(1970), 58. szám.

A püspöki palota utóélete sokáig nem volt méltó eredeti funkciójához. 1948-ban itt rendezték be az ÁVH Vizsgálati Osztályát, a pincéjében börtönöket alakítottak ki, melyekben még 1957-ben is raboskodtak emberek – vö. Az „ávós világ” Szabolcsban, *Kelet-Magyarország*, 50(1993), 179. szám, 5. Ezután hosszú ideig itt működött a Gyermek- és Ifjúságvédő Intézet. Az épület 1990-től a Debreceni Egyetem Egészségügyi Karához tartozik.

A püspöki palota a város más, szintén erre az időszakra tehető egyházi építkezéseivel együtt is jól példázza, hogy a második világháború nehézségei ellenére a hívek és a város nagylelkűségének, kitartásának köszönhetően mire voltak képesek elődeink. (L. B.)

IV.2.3. A magyar nyelvű liturgia emlékei

Dobos András

A történeti Munkácsi Egyházmegye magyar ajkú népességének eredete

A történeti Munkácsi Egyházmegye népességének túlnyomó részét eleinte a ruszin és a román etnikum alkotta. Korai adataink vannak ugyanakkor más bizánci rítusú lakosság jelenlétéről is. A balkáni török hódítás elől menekülve sokan találtak új hazára magyar földön: görögök, macedónok, szerbek, és ki tudja, hányféle náció gyermekei. A gazdagabb kereskedőréteg megtehetette, hogy templomot épített és papot hívott a szent szolgálatok vezetésére. Ezek az egyházi közösségek a nemzeti önazonosság megőrzésének is zálogai voltak. Nyilvánvaló, hogy ahol eme népcsoportok csak kisebb lélekszámban voltak jelen, és nem rendelkeztek semmilyen intézménnyel, ott hamar asszimilálódtak. Egészen sajátos azoknak a szerb eredetűnek tartott hajdúknak az esete, akik Hajdúdorog környékén telepedtek le, kiváltságjogokat nyerve.¹ A környező református hajdúságban csak egy kicsiny szigetet képeztek. Nem csoda, hogy anyanyelvüket – ha beszélhetünk egyáltalán egyetlen anyanyelvről – korán elveszítették. Nem így egyházi identitásukat! Ennek a városnak a lakossága ma is büszkén ápolja az ősök liturgikus hagyományát. Bár történelmi szempontból Hajdúdorog szerepe kiemelkedő, hiszen ez a közösség lesz a magyar nyelv liturgikus használatáért folytatott küzdelem zászlóvivője, a magyar görögkatolikuság egészét számszerűleg csekély mértékben gyarapította. A magyar nyelvű közösségek növekedése elsősorban azoknak a parókiáknak köszönhető, melyek

az egyházmegye déli részén helyezkedtek el, vagyis Borsod, Abaúj, Torna, Zemplén, Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyékben. Itt ugyanis mind a ruszinság, mind a románság szórványos foltokban élt, vegyesen a magyar lakossággal. Az első, a nemzetiségi adatokat pontosan és részletesen feljegyző, 1806-ban készült összeírás szerint a tizenhárom vármegyére kiterjedő Munkácsi Egyházmegyében a nemzetiségek aránya a következőképpen alakult:² 63,8 százalék ruszin, 20,9 százalék román (leginkább az egyházmegye négy déli vármegyéjében), 6,23 százalék magyar (a fentebb említett hét vármegyében) és 0,94 százalék szlovák (négy északnyugati vármegyében). Amint látszik, ezek a nemzetiségek eltérő régiókban koncentráálódtak. Ugyanakkor sok helyen együttélés is megfigyelhető, és – amennyire ez a dokumentumokból kivehető – nem jellemző az ellenségeskedés közöttük. A hívek mintegy 8 százaléka kétnyelvű volt – amit a prédikációk nyelvére vonatkozó felmérésekből tudunk –, ruszin–román, ruszin–magyar, ruszin–szlovák, de találni más párosításokat is. A papok közül sokan több nyelven is beszéltek, vagy legalábbis értettek.

A 20. században számos történész az állam elmagyarosító politikáját okolta a magyar nyelv térhódításáért a görögkatolikusok körében. A fentebb elmondottakból azonban látszik, hogy az elmagyarosítás inkább spontán folyamat volt. Tagadhatatlan, hogy a kiegyezést követő nemzetiségi politika a Munkácsi Egyházmegyében is éreztette hatását, de ez elsősorban a magasabb egyházi méltóságok szintjét érintette, például a püspököket.³

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Máiig vitatott, mikor jelentek meg Hajdúdorogon a délszláv elemek, és hogy milyen mértékben vettek részt a bizánci rítusú közösség létrejöttében, illetve mekkora szerepük volt a megerősödésében – vö. Dávid Zoltán: Hajdúdorog népesedéstörténete, in: Komoróczy György (szerk.): *Hajdúdorog története*, Hajdúdorog, 1971, 43–52. Hiába állnak rendelkezésünkre a lakosokról különböző listák és összeírások, a vezeték- és keresztnévük önmagukban nem tekinthetők biztos forrásnak a nemzetiséget illetően. Sőt, még a nemzeti-ségre utaló jelzők sem adnak konkrét bizonyosságot, mert a „rác”, az „orosz” és a „görög” megjelölések sokszor vallási hovatartozásra utaltak, vagy pedig csak hozzátétőleges eredetet jelöltek. A város vonzotta a környéken már megtelepedett ruszinokat és románokat is, akik keveredtek a helyi lakossággal, és nyelvükben asszimilálódtak a magyarul beszélő környezetükhöz. Az mindenesetre vitathatatlan, hogy Hajdúdorog vallási élete kezdetben szerb vagy legalábbis délszláv magból sarjadt ki. Ezt erősíti meg az itteni parókiáról származó euchologion, vagyis szerkönyv, amely a korabeli hasonló kéziratokhoz képest tisztán szerb eredetű. A kéziratot az egykori ungvári püspöki, ma egyetemi könyvtár őrzi (Службеник, 37 D [335], Наукова бібліотека Ужгородський національний університет). Minden jel arra utal, hogy a kézirat az 1519-ben Goraždéban (Bosznia-Hercegovina) vagy Velencében kiadott ószláv könyv alapján készült másolat (a kiadásokhoz vö. Львович Немировский, Евгений: *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта*, Том 1, 1491–1550, Москва, 2009, 330–339).

² Udvari István: Etnikai, nyelvi viszonyok a munkácsi egyházmegyében, in: Uő (szerk.): *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkész-ségeinek 1806. évi összeírása* (A Vasvári Pál Társaság Füzetei, 3), Nyíregyháza, 1990, 86–88.

³ Vö. Coranič, Jaroslav: Východná cirkevná tradícia a maďarizačné hnutie v Prešovskom gréckokatolíckom biskupstve v rokoch 1867–1918, in: Žeňuch, Peter (red.): *Cyrilské a latinské pamiatky v byzantsko-slovanskom obradovom prostredí na Slovensku*, Bratislava, 2007, 173–192.

Az első liturgikus szövegfordítások

A hagyomány szerint a liturgikus szövegek első magyar nyelvű fordításait egy Giuseppe De Camillis püspök (1689–1706) bizalmasai között számon tartott, Izaiás nevű szerzetes készítette a 17. század végén.⁴ A püspök naplójában többször is találunk utalást ilyen nevű görög szerzetesre, akire mint „honfitársára” hivatkozik, és aki korábban az Áthosz-hegyen élt.⁵ Izaiás egy időben a debreceni görögök között szolgált, majd a bihari román papok élén állt. Ha írásos nyoma nincs is állítólagos fordítói tevékenységének, könnyen elképzelhető, hogy a Debrecenben hamar elmagyarosodott balkáni eredetű közösség számára ez a szerzetes már fordított szövegeket. A 17. században az ilyen fordítások a hazai görögök között egyébként sem számítottak volna kivételnek, hiszen a 18. század második felében az ortodox hívek használatára már nyomtatásban is megjelentek az első, görögből fordított imádságos könyvek és katekizmusok.⁶

A teljes magyar nyelvű liturgia első emléke az a fordítás, amely sokáig Krucsay Mihály neve alatt volt ismert. Újabb kutatások világossá tették, hogy ez a később tévesen 1793-ra datált fordítás⁷ – mint ahogy egy másik, Papp Antal által 1854-ben Hajdúdorogon másolt kézirat is – ugyanarra az első szövegre megy vissza, amelyet Kritsfalusi György, az ungvári gimnázium magyartanára készített és adott át Bacsinszky András püspöknek 1795-ben névnap ajándék gyanánt. Ajánló soraiban a fordító megjegyzi, hogy a „munka felvállalására minden módon ösztönöztetett”.⁸ Hogy az ösztönzésen mit kell értenünk, azt Kritsfalusi nem fejt ki, de

feltételezhetjük, hogy éppen a szláv nyelvet nem ismerők egyre növekvő köréből kapott biztatást.

Figyelemre méltó a szóban forgó ajánlás egyik mellékesnek tűnő megjegyzése. Kritsfalusi fordításának elkészültével, mintha szabadkozna: „Mely munkához végre, ha bár félelemmel is, hozzáfogtam, és azt, ha szintén talán tán tétovázva is, végrehajtottam, bizonyos lévén benne, hogy ha nem kedvére is, leg-alább kedvetlenségére bizonyosan nem fog lenni Excellenciádnak.”⁹ Bacsinszky püspök (1772–1809) úgy maradt meg az utókor emlékeztében, mint a ruszin művelődéstörténet kimagasló alakja. Kortársaihoz hasonlóan meg volt győződve arról, hogy egy nemzet megmaradásának záloga a nyelv.¹⁰ Mármint a püspök számára a nemzetiség és a vallás egymástól alig elválasztható két aspektus. Ez abban az általa vallott nézetben is kifejeződésre jut, hogy a ruszinok nyelve (amelyet ekkor rendszerint a *ruszkij* melléknévvel jelölnek) tulajdonképpen megegyezik a szent szertartások nyelvével, vagyis az egyházi szlávval. Körleveleit áthatja az „atyák orosz istenfélelme” iránti aggodalom, amelyet veszélyben érzett, minthogy a társadalom létráján fölkapaszkodó papság körében egyre többen hagyták el a szláv anyanyelvet, s ezzel együtt gyakran ha nem is a hitet, de a bizánci rítust szintén. Ennek ismeretében Kritsfalusi vállalkozása provokációnak is tűnhetne, de hogy az ilyesmi távol állt tőle, arról ő maga igyekszik bizonyosságot tenni. Ráadásul a püspökről a hagyomány is azt tartja, hogy hajdúdorogi parókussága idején elsőként engedélyezte a templomban a magyar nyelv használatát, sőt személyesen is lefordított néhány éneket.¹¹ Bár sem az engedélyre, sem a fordításra vonatkozóan

⁴ Izaiás szerzetesről vö. Ivancsó István: Izaiás szerzetes papi tevékenysége De Camillis püspök idején, in: Végheő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába: A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2008, 283–292; Terdik Szilveszter: A bikszádi monostor kegyképének eredete, in: uo, 318–322.

⁵ Vö. Baán István (szerk.): *Giovanni Giuseppe De Camillis görög misszionárius és munkácsi püspök (1689–1706) levelei* (Collectanea Athanasiana, II/13), Nyíregyháza, 2017, 170–171, 178, 191.

⁶ Vö. Horváth Endre: Magyar–görög bibliográfia, in: Horváth László (szerk.): *Studia hellenica*, II, Horváth Endre válogatott tanulmányai, Budapest, 2018, 119–122.

⁷ A Krucsay-féle szöveg eredetije elveszett, csak Lupess István tímári parókus 1814-es kéziratában maradt fenn. Nyirán János összehasonlító munkája alapján az látszik a legvalószínűbbnek, hogy ezt a korábban legelső fordításnak tartott szöveget egy későbbi bejegyzés alapján tévesen datálták 1793-ra, s tulajdonképpen a Kritsfalusi fordításának egyik variánsáról van szó. Mindazonáltal elképzelhető, hogy Krucsay valóban készített egy saját fordítást, amelynek azonban még csak átírata sem maradt fenn, vö. Nyirán, 2011, 37–42. A Krucsay-féle szöveg Lupess által készített másolata megjelent faksimile kiadásban: Ivancsó, 2003. A Krucsay-fordítást Sztripszky Hiador publikálta: *A Görög Anya-Szent-Egy-Háznak Liturgiája vagyis Isteni-tisztelete Aranyházájú Szent János szerént: magyarra fordított Ungvárt 1795-dik esztendőben*, in: Szabó–Sztripszky, 1913, 451–501. A harmadik fennmaradt, Papp Antal által másolt változat az előbb említettekkel együtt szinopszisban olvasható: Nyirán, 2011, 43–96.

⁸ Nyirán, 2011, 37.

⁹ Nyirán, 2011, 37.

¹⁰ Vö. Udvari István: Bacsinszky András püspök (1732–1772–1809), a ruszin felvilágosodás képviselője, in: Uő, 1994, 214–215.

¹¹ Erre vonatkozóan semmilyen történeti bizonyíték nincsen, de a magyar nyelv „oltárra emeléséért” folytatott küzdelemben

nem áll rendelkezésre történelmi bizonyíték, ez a történelmi emlékezet aligha lehet a véletlen műve. S hogy miként kapcsolódhatott össze a magyar nyelvű *Liturgia* az erősen szláv érzelmű püspök nevével, arra magyarázatot adhat Bacssinszkynak az a határozott szándéka, hogy a népet bevonja a liturgikus éneklésbe.

Közismert az a naiv, már-már legendás elképzelés, mellyel még kutatói körökben is találkozni, miszerint a történelmi Munkácsi Egyházmegye templomaiban az istentiszteletek mindig a nép aktív részvételével, tehát éneklésével zajlottak. Ezt a korabeli dokumentumok egyáltalán nem erősítik meg, sőt, cáfolják. Fennmaradt viszont Bacssinszkynak egy olyan körlevele, amelyben kötelezi a parókusokat és a kántorokat, hogy tanítsák meg a közös éneklésre a híveket, elsősorban pedig a tanulóifjúságot.¹² A motiváció összetett. A püspök esztétikai okokra is hivatkozik, és ki nem mondva, de bennfoglaltan olvasható a sorok között, hogy ettől reméli majd a nép nyelvének a megmentését is, ami szavatolja a vallásosság megőrzését. A legerősebb érve azonban valami egész más, korát megelőző gondolat. Világosan megfogalmazza és teológiailag is alátámasztja a kétszázötven évvel később, a II. vatikáni zsinat által *participatio actiosa* néven emlegetett alapelvet, vagyis hogy az istentisztelet lényegéhez tartozik az egész nép tevékeny részvétele. A feltételezést, hogy a püspök számára ez a szempont volt a legfontosabb, éppen a magyar nyelv liturgikus alkalmazásához való engedékeny hozzáállása erősíti. Elhatározásához, hogy a kántorok helyett az akkor még sok helyütt írástudatlan népre bízta az énekszolgálatot – a keleti egyházakban egyedülálló módon –, talán hozzájárult a protestáns mentalitás némi hatása is. Ne feledjük,

Bacssinszky hajdúdorogi parókusként olyan egyházközséget vezetett, amelyet református gyülekezetek vettek körbe, ez utóbbiak számára pedig a közös templomi éneklésnél mi sem volt természetesebb. A nép tevékeny részvételét az istentiszteleteken a későbbiekben sok főpap szorgalmazta.¹³

Nemcsak a liturgikus ünneplések csúcspontja, a Szent Liturgia legalább részben magyarul történő celebrálásáról rendelkezünk már a 18. század végétől adatokkal. A 19. századból fennmaradt több kéziratos szerkönyv is, ami nyilvánvaló jele annak, hogy egyre szélesebb körben ünnepelték magyar nyelven a szentségeket és a zsolozsma egyes részeit is.¹⁴

Nyomtatott kiadványok

Az első nyomtatott liturgikon – mely egyben az első nyomtatott magyar nyelvű liturgikus könyv – még csaknem egy évszázadig, 1882-ig váratott magára. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy korábban ne jelentek volna meg nyomtatásban magyar nyelvű liturgikus szövegek görögkatolikus hívek számára. Az első imakönyv, amelyről tudomásunk van, és példánya is fennmaradt, az 1825-ben Kassán kiadott *Imadsagos könyvetske, a' magyar oroszok' lelki hasznokra* című kiadvány.¹⁵ Ez a számos kiadást megért könyv¹⁶ inkább magánhasználatra készült. Áttörést a közösségi éneklés térhódításában a Roskovics Ignác által összeállított, első ízben 1862-ben Debrecenben megjelent *Ó hitű imadsagos és énekes könyv* hozott.¹⁷ A gyűjteményes kötetet már azzal a céllal szerkesztették, hogy a hívek templomi éneklését megkönnyítse. Említésre érdemes, hogy az első szláv nyelvű hasonló kiadvány a Munkácsi Egyházmegyében csak két évvel később jelent meg.¹⁸ Roskovics könyve így tulajdonképpen az első liturgikus használatra készült – ha nem is hivatalos

lépten-nyomon hivatkoznak a nevére, vö. Véghseő Tamás: A görögkatolikus magyarok mozgalma a kezdetektől 1905-ig, in: Véghseő-Katkó, 2014, 33–34. Egyes források szerint Bacssinszky elrendelte a magyar nyelvű prédikációt, és engedélyezte, hogy a szentírási olvasmányokat magyarul olvashassák, illetve hogy körmenetekben, valamint a zsolozsmában (tehát nem a Szent Liturgián) magyar énekeket énekeljenek. Más források tudni vélnek fordítói tevékenységéről is. Lásd Véghseő-Katkó, 2014, 251, 306, 356, 437.

¹² Vö. például Bacssinszky 1798. március 6-án kelt körlevelével (kiadásban: Задорожний, Ігор: *Єпископ Андрій Бачинський в епістолярній спадщині: До 270-річчя від дня народження*, Мукачево, 2002, 55).

¹³ Vö. Ladicsinszky Sándor 1854. április 8-án kelt, 1273. sz. körlevelével (Bácsaranyosi protokollum, NYEL, III–1–44–b) vagy Popovics Bazil 582. sz., 1861. február 19-én kelt körlevelével (NYEL, IV–2–a, 1861/37).

¹⁴ Vö. Nyírán János: *19. századi kéziratos görögkatolikus szerkönyvek Nyírgyulajból és Fábánházáról* (Collectanea Athanasiana, II/2), Nyíregyháza, 2012.

¹⁵ Az első olyan katolikus kiadású könyv, amely magyar nyelven tartalmazott bizánci rítusú liturgikus szövegeket, feltehetően az 1755-ben Olsavszky Mánuel püspök által nyomtatott ábécéskönyv és katekizmus volt. Ezen kiadványoknak azonban nem maradt fenn egyetlen példányuk sem. Sztripszky Hiador: *Bibliographiai jegyzetek az ó-hitű magyarság irodalmából*, in: Szabó–Sztripszky, 1913, 424–435.

¹⁶ Leírását lásd Szabó–Sztripszky, 1913, 439–440; Ivancsó, 2006, 1–10.

¹⁷ Vö. Szabó–Sztripszky, 1913, 439–440; Ivancsó, 2006, 11–32.

¹⁸ A rendkívüli népszerűségnek örvendő, és a szép népelemek formálódásában óriási szerepet játszó *Velikij Szbornyik* című gyűjteményes énekeskönyvet Andrej Popovics felsőveresmarti parókus szerkesztette. 1866-ban jelent meg Bécsben (Пекар, Атанасий В.:

jellegű – kiadvány a Munkácsi Egyházmegyében. A későbbiekben több hasonló énekeskönyvet is nyomtattak, melyeknek köszönhetően az istentiszteleteket a nép teljes egészében magyar nyelven énekelhette. Danilovics János 1892-ben,¹⁹ illetve Krajnyák Gábor 1928-ban²⁰ kiadott gyűjteményes kötetét egészen az 1954-ben napvilágot látott *Dicsérvételek az Urat* című énekeskönyv²¹ elterjedéséig használták a parókiákon.

Az első szabályos liturgikus könyvet 1882-ben nyomtatták ki Debrecenben.²² Ez a kiadvány, melynek szövegét egy kilenctagú fordítói bizottság gondozta,²³ tulajdonképpen egy kivonatos liturgikon: Aranyszájú Szent János *Liturgiájának* szövegét tartalmazza, tehát kifejezetten a papság számára készült könyv volt. Bár liturgikus szempontból megfelelt az előírásoknak, nyomtatása egyházi jóváhagyás nélkül történt.²⁴ Sem a munkácsi, sem az eperjesi püspök nem engedhette volna meg magának, hogy egyházi jóváhagyást adjon hozzá, hiszen a Szentszék számára a magyar nyelv nem számított elfogadott liturgikus nyelvnek. A könyv jelentősége így sem csekély. Azon túl, hogy a magyar görögkatolikusok bel- és külföldön a mai napig az 1920-as bővített változatát használják, liturgiátörténeti szempontból is releváns, mivel feltételezhetjük, hogy visszatükrözi a Munkácsi Egyházmegyének a 19. század második felében uralkodó liturgikus gyakorlatát.²⁵ Minekutána az egyházmegyében az 1965-ig hivatalosnak

számító ószláv és román nyelven sem született liturgikus könyv, a magyar kiadványok a liturgikus hagyomány jelentős forrását képezik. A liturgikont később más magyar nyelvű szertartási könyvek követték. Még ugyanabban az esztendőben, tehát 1882-ben megjelent az *Apostolos könyv*,²⁶ egy évvel később a szerkönyv (euchologion),²⁷ 1925-ben pedig az *Evangéliumos könyv*.²⁸

Küzdelem a magyar liturgikus nyelvért

Ahogy szaporodtak a kiadványok, úgy lettek egyre hevesebbek a magyar nyelvű szertartások elleni támadások is.²⁹ A magyar ajkú hívek ebben a küzdelemben – melyet ők „kálváriaútnak” neveztek – voltaképpen magukra maradtak. Politikai részről inkább csak kecsgették őket, a római katolikus főpapok élesen bírálták törekvésüket, a román görögkatolikus püspökök erős ellenérzéssel viseltettek az ügygel szemben. A munkácsi és az eperjesi püspökök tulajdonképpen tehetetlenek voltak, hiszen nem mehettek szembe a latin püspökök álláspontjával, akik a maguk részéről végső tekintélyként a Szentszékre hivatkoztak. Ez utóbbi meggyőződése megingathatatlanak látszott, miszerint a Szent Liturgiát csakis holt nyelven lehet ünnepelni.³⁰

Említésre méltó a ruszin érzelmű papságnak vagy legalábbis jeles képviselőinek a magatartása. Az ő tiltakozásuk nem etnikai vagy egyházpolitikai megfontolásokon alapult, hanem a rítus

Нариси історії церкви Закарпаття, II, Рим–Львів, 1997, 383), bár egyes források hivatkoznak egy 1864-es kiadásra (Сабов, Евменій: *Очерк о литературной деятельности и образовании карпатороссов*, Ужгород, 1925; Недзельський, 1932, 169).

¹⁹ Vö. Ivancsó, 2006, 139–184; Ivancsó István: *Danilovics János Általános egyházi énekkönyve* (Athanasiana Füzetek, 7), Nyíregyháza, 2003.

²⁰ Vö. Ivancsó, 2006, 467–518; Ivancsó István: Görög katolikus egyházunk négy legfontosabb imádságos és énekes könyve, in: Uő (szerk.): *A „Homo liturgicus” ünnepi szimpozion előadásainak anyaga*, 2017. szeptember 29–30. (Liturgikus örökségünk, XXI), Nyíregyháza, 2017, 475–481.

²¹ Vö. Ivancsó, 2006, 783–835. A kiadás körülményeihez, illetve az azt megelőző szerkesztői munkához vö. Ivancsó István (szerk.): *A Dicsérvételek az Urat című énekeskönyvünk megjelenésének 60. évfordulója alkalmából 2014. május 8-án rendezett szimpozion anyaga*, Nyíregyháza, 2014.

²² Vö. Ivancsó István: *Az 1882-es Liturgikon*, in: Uő (szerk.): *Az első magyar nyomtatott Liturgikon megjelenésének 120. évfordulójára 2002. április 18-án rendezett szimpozion anyaga*, Nyíregyháza, 2002, 27–46; Ivancsó, 2006, 39–43.

²³ Vö. Ivancsó István: *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége* (Athanasiana Füzetek, 1), Nyíregyháza, 1999.

²⁴ Megjegyzendő, hogy a fordítóbizottság tagjai ugyanakkor püspöki megbízással rendelkeztek, vö. Ivancsó, 2006, 30–35.

²⁵ Az mindenesetre egészen biztos, hogy a magyar liturgikont nem egyetlen, más nyelvű kiadásból fordították, hanem több szöveg figyelembevételével szerkesztették.

²⁶ Vö. Ivancsó, 2006, 57–60; Ivancsó István (szerk.): *Az első nyomtatott Apostolos könyvünk kiadásának 125. évfordulója alkalmából 2007. május 3-án rendezett nemzetközi szimpozion anyaga* (Liturgikus örökségünk, VII), Nyíregyháza, 2007.

²⁷ A szerkönyvnek 1927-ben jelent meg egy bővített kiadása, vö. Ivancsó, 2006, 99–116.

²⁸ Vö. Ivancsó, 2006, 407–426; Ivancsó István: *A magyar görög katolikus egyház Evangéliumos könyve* (Athanasiana Füzetek, 6), Nyíregyháza, 2002.

²⁹ A magyar görögkatolikusok anyanyelvük liturgikus használata érdekében vívott harcáról bőséges bibliográfia áll rendelkezésre. Itt csak néhány összefoglaló művet emelünk ki: Véghseő Tamás (szerk.): *Hajdúdorog, 1868–2018: Tanulmányok és források a magyar görögkatolikusok történetéhez*, Nyíregyháza, 2019; Véghseő, 2012, 6–89; Szabó–Sztripszky, 1913; a forrásokat illetően vö. Véghseő–Katkó, 2014.

³⁰ A románok esetében anyanyelvük használatát a Szentszék inkább csak megtűrtnek tekintette, mivel már az unió előtt is ezen a nyelven végezték istentiszteleteiket, vö. Véghseő–Katkó, 2014, 304–305.

tisztaságáért érzett aggodalomból fakadt. Állításuk szerint ugyanis azokban az egyházközségekben, amelyekben a Szent Liturgiát magyarul végezték, azt egyúttal „meg is csonkították”, kihagyva bizonyos elemeket – elsősorban ekténiákat –, ráadásul az is előfordult, hogy katolikus népénekeket illesztettek be a szertartásaikba.³¹

A magyar görögkatolikusok igénye római katolikus szemszögből nézve protestáns ízű, túlzott követelőzésnek mutatkozott, két, egymással összefüggő okból is. A latin rítusban a nép nagy része számára érthetetlen latin nyelv evidencia volt, a „tevékeny részvétel” gondolata pedig ekkor valójában irrelevánsnak számított, hiszen a szentmise alapvető formájának a tridenti zsinat óta a magánmisét tekintették. A magyar hívek számára világossá vált, hogy törekvésüket csak akkor koronázhatja siker, ha saját egyházmegyében egyesülve lépnek föl anyanyelvük hivatalos használata elismertetésének érdekében.

1912-ben létrejött a Hajdúdorogi Egyházmegye, hivatalos liturgikus nyelve azonban még nem lehetett a magyar. Amikor a Szentszék hosszas halogatás után végül beleegyezett az egyházmegye felállításába, többször nyomatékosította, hogy a Szent Liturgiát soha nem lehet magyar nyelven ünnepelni. A magyarok anyanyelve legfőjebb olyan mértékben érvényesülhetett a szertartásokon, amilyen mértékben a latin rítusú istentiszteleteken megengedett volt. Az új egyházmegye olyan parókiákból tevődött össze, amelyeket az ósláv nyelvet használó Munkácsi és Eperjesi, illetve a Szamosújvári, Nagyváradi és Fogarasi Egyházmegyékből választottak le. Így kézenfekvő lehetett volna e két nyelv valamelyikének liturgikus alkalmazása. Minthogy azonban a cél éppen abban állt, hogy a bizánci rítus a magyar társadalom felfogásában ne kötődjék szükségszerűen a kisebbségekhez, és mivel a kormány is igyekezett elkerülni a vádat, amelyet a ruszinok és románok elmagyarosításáért már régóta felrítottak az uralkodó magyar politikai irányzatoknak, az alapító bulla az ógörög nyelvet jelölte meg liturgikus

használatra. Bár a későbbi intézkedések haladékat adtak az ógörög bevezetésére, a Szentszék számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a magyar nyelvet már nem lehet kiküszöbölni a gyakorlatból, a görög bevezetése pedig irreális, hisz az egyházmegye nagy hányada egyszerű, még középfokú végzettséggel sem rendelkező hívekből tevődik össze. Idővel megszűntek azok a Rómából érkező figyelmeztetések is, amelyek hangsúlyozták, hogy az abúzus hallgatólagos megtűrése semmiképpen nem jelent jóváhagyást. A vatikáni követeléseknek csupán annyi eredményük lett, hogy a papság a Szent Liturgia anaforáját vagy annak fontosabbnak tartott részeit görögül mondta.³²

Liturgikus útkeresés a magyar egyházmegyében

Bár az új egyházmegye nyelve a görög lett, ez nemcsak a nyelvhasználatban nem eredményezett komolyabb változást, hanem gyakorlatilag a szertartások végzése is úgy folyt, mint korábban, vagyis a történeti Munkácsi Egyházmegye sajátos szláv hagyományainak megfelelően. Kísérletek történtek a görög könyvek figyelembevételére is. Ennek egyik példája az 1938-ban Miskolcon megjelent zsolozsmáskönyv,³³ amely az istentiszteleteknél a többi egyház könyveihez képest is egyedülálló módon jelzi az eltéréseket a görög, a szláv és a román hagyomány között.³⁴ A szertartások bizonyos pontjain az egymástól eltérő szokások külön jelzése elsősorban azért mutatkozott szükségesnek és hasznosnak, mert – jóllehet az egyházmegye Róma által megállapított nyelve a görög volt – a Miskolci Apostoli Exarchátusban továbbra is a szláv könyveket tekintették mérvadóknak. A szóban forgó exarchátust a Szentszék az Eperjesi Egyházmegyéből Magyarországon maradt parókiákból hozta létre 1924-ben, s ebben a térségben az ósláv nyelv ekkor még a legtöbb helyen a gyakorlatban is használatos volt.

A két háború közti időszakban izgalmas viták tartották pezsgésben a magyar görögkatolikuság

³¹ Vö. Фенцик, Евгений: Порча нашего обряда, *Листокъ*, II(1886), no. 23, 449–450; Уб: Скромныя примѣчания на вышеприведенное письмо, *Листокъ*, IX(1893), no. 3, 32–33.

³² Ezt igazolja az 1920-ban kiadott *Liturgikon* is, amelyben az anafora már két nyelven szerepel.

³³ *Dicséjétek az Úr nevét*, Miskolc, 1938. Egy évvel később adták ki a zsolozsmáskönyv kivonatát is, elsősorban a világiak használatára, *Énekeljétek a mi Istenünknek!* címmel; vö. Ivancsó, 2006, 547–570, 643–657; Uő (szerk.): *A Dicséjétek az Úr nevét című zsolozsmáskönyvünk 80. évfordulója alkalmából 2014. november 20-án rendezett szimpozion anyaga* (Liturgikus örökségünk, XIV), Nyíregyháza, 2014.

³⁴ A bizánci rítus illetén felosztása nyilvánvalóan némi egyszerűsítést feltételez, hiszen a szláv nyelven kiadott könyvek sem mutatnak egységes gyakorlatot, hanem koronként és helyenként eltérő szokásokkal tarkítják a közösnek mondott bizánci örökséget. Adott esetben nagyobb hasonlóság állhat fenn egy moszkvai és egy görög könyv, mint egy kijevi és egy görög kiadású között.

szellemi életét. A fő kérdés az volt, hogy szabad-e utat nyitni a nyugati egyházból érkező, újabb keletű devocionális formáknak, úgymint szentségimádás, Jézus szíve tisztelet vagy májusi ájtatosság.³⁵ Az egykor a konzervativizmusokra oly büszke anyaegyházmelegyék, a munkácsi és az eperjesi, már régen engedtek a népszerű jámborsági gyakorlatok csábításának, aminek oka elsősorban a létszámban egyre növekvő és az állam jóindulatát is élvező ortodox egyház térhódításától való félelemben keresendő. A nyugati egyházból importált liturgikus elemek megkülönböztető szerepet nyertek, az ortodoxokkal elvileg azonos rítust gyakorló görögkatolikusok számára a Rómához hűség jelévé váltak. Magyarországon hasonló fenyegetést alig lehetett érzékelni, de az anyaegyházmelegyék választása ösztönzően hatott azokra, akik egyébként sem idegenkedtek volna bizonyos reformoktól. Az ősi hagyományok védelmezői ugyanakkor éppen arra hivatkoztak, hogy a régi munkácsi tradíció egyetlen örököse a magyar görögkatolikus maradt, mivel a Csehszlovákiába átkerült egyházmelegyék nemcsak az újításoknak nem tudtak ellenállni, de elfogadták azokat az ukrán liturgikus könyveket is, amelyekből hosszú időn át berzenkedtek, mivel rítusrontást láttak bennük. Most fordult a kocka. A magyar klérus vádolta rítusrontással az eperjesi és a munkácsi papságot.³⁶

A konzervatívok és az újítani vágyók közötti szellemi csata végül az utóbbiak javára dőlt el. Szerepet játszott ebben a fentebb említett ok mellett néhány másik is. Így a megreformált bazilita rend tagjainak buzgó missziói,³⁷ a saját papnevelő intézet hiányában latin rítusú szemináriumokban nevelkedett papság lelkesége, az 1938-as Eucharisztikus Kongresszus, valamint az a tény, hogy míg a háború

előtt Magyarországnak 9,8 százaléka sorolta magát a görög rítushoz tartozónak, a területvesztés következtében 1920-ban ez a szám 2,2 százalékra csökkent, és a tömeges rítusváltások miatt tovább apadt.³⁸ A kisebbségi lét és a – nemzetiségi kötődéseknek betudható – megbélyegzettség a két háború között nyomasztóan hatott a magyar görögkatolikusokra, amely a társadalmi elfogadást keresve liturgikus téren is alkalmazkodni kívánt a jóval jelentősebb számú római katolikus közösséghez, legalább néhány emblematikus gyakorlat terén.

Noha az államhatalom Magyarországon megkímélte a görögkatolikus egyházat a feloszlatástól, annak belső lelki fejlődését igencsak korlátozta. Dudás Miklós püspök (1939–1972) 1954-ben hozott liturgikus rendelkezése³⁹ nem tekinthető reformnak, hanem tulajdonképpen a fennálló rendet rögzítik, elejét véve a szertartások további rövidítésének és néhány anomáliának. Az ugyanebben az évben megjelent *Dicsérvételek az Urat* című énekeskönyv néhány, a római katolikus rítusból átvett imán vagy az ilyenek hatására szerkesztett formulákon és a szeplőtelen fogantatás ünnepére szerzett officiumon kívül semmi új tartalmat nem mutat föl. Az énekek szövegei megegyeznek a korábban publikáltakéval. Különböző bővített kiadásaiban⁴⁰ még ma is ez a legszélesebb körben használt énekeskönyv a magyar görögkatolikusok körében.

A kilencvenes években új perspektívák nyíltak meg a hazai liturgikus megújulás előtt, amelyet a Szentszék is sürget.⁴¹ Ennek jegyében a bizánci liturgikus szövegkincs szinte teljes egésze megjelent nyomtatásban, jelenleg pedig folyik a régebbi kiadású szövegek revíziója, melynek első gyümölcse a 2018-ban, szentszéki jóváhagyással ellátott zsolnároskönyv.

³⁵ Az általános helyzetképhez vö. Rohály Ferenc: A liturgikus mozgalom elgondolásai a bizánci szertartásra alkalmazva: Mit akarnak a liturgikusok?, *Keleti Egyház*, 3(1936), 170–181.

³⁶ Vö. Szántay-Szémán István: *A görög rítus liturgikus könyvei és magyar nyelvre való átültetésük*, Miskolc, 1938, 8–9.

³⁷ A reformnemzedékből került ki a későbbi püspök, Dudás Miklós is, vö. Пекар, Атанасій В.: *Василіяньська провінція св. Миколая на Закарпатті* (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni, II/IX, fasc. 1–4), Roma, 1982, 142; Dudás Bertalan – Legeza László – Szacsavay Péter: *Baziliták*, Budapest, 1993, 20.

³⁸ Véghseő, 2012, 52, 62.

³⁹ *Szertartási utasítások Aranyszájú Szent János Liturgiájának ünnepélyes bemutatásához*, Nyíregyháza, 1954. Az instrukció körlevélben is megjelent: *Rendelet a szentmise egyöntetű végzéséről, valamint a szentségek és szentelmények kiszolgáltatásáról*, az 1954/XIII. körlevélben közölt 819. sz. rendelkezés; vö. Ivancsó István: *A magyar görögkatolikus körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye*, Nyíregyháza, 1998, 185–207.

⁴⁰ Említésre méltó tény, hogy a nyugati ájtatossági formáknak (szentségimádás, Jézus szíve ájtatosság) csupán a harmadik, 1974-ben megjelent kiadás engedett teret, vö. Pallai Béla: *Énekeskönyvünk első kiadásának bemutatása*, in: Ivancsó István (szerk.): *A Dicsérvételek az Urat című énekeskönyvünk megjelenésének 60. évfordulója alkalmából 2014. május 8-án rendezett szimpozion anyaga* (Liturgikus örökségünk, XII), Nyíregyháza, 2014, 40–41.

⁴¹ Vö. a Keleti Egyházak Kongregációja 1996-ban kiadott liturgikus instrukcióival – magyar fordítása: *Instrukció a Keleti Egyházak Kánonjainak Törvénykönyve liturgikus előírásainak alkalmazásához* (Római dokumentumok, XXVII), Budapest, 2010.

IV.2.3. A Szent Liturgia magyar nyelvű fordítása

Kat. IV.37.

*Liturgia az az Isteni Sz. Szolgálat, vagy
Mise, mely Arany Száju Sz. János munkáiból
magyar nyelvre által tetetett, és e könyvetskébe
F[ő]t[sz]telen]dő Lupess István Timári Parochus
Urtól le irattatott 1814.*

papír, tinta

94 oldal

20 × 12 × 1,7 cm

Nyíregyháza, SZAGKHF Könyvtára, ltsz. M-769.

Az első magyar nyelvű liturgiafordítás kérdése sokáig fejtörést okozott a kutatóknak. A legújabb és még meg nem cáfolt nézet szerint Aranyszájú Szent János *Liturgiájának* szövegét teljes egészében elsőként Kritsfalusi György ültette át magyar nyelvre. Kritsfalusi, aki az ungvári gimnázium tanára volt, 1795-ben készítette el fordítását, amelyet Bacssinszky András püspöknek ajánlott névnapi ajándék gyanánt. E kéziratos fordítást a későbbiekben többen is lemásolhatták. Ebbe a folyamatba illeszthető az itt bemutatott példány is. Ezt a kéziratot Lupess István tímári parókus († 1835) készítette 1814-ben. Egy későbbi *possessor*, Roskovics Ignác a fordítást Krucsay Mihály († 1814) gálszécsi (Sečovce), majd sátoralja-újhelyi parókus, kanonoknak tulajdonította, és azt is tudni vélte, hogy ő 1793-ban készült el munkájával. Összehasonlító analízis alapján azonban nyilvánvaló, hogy Lupess István Kritsfalusi fordítását vagy egy arról készült kópiát másolt tovább. Hogy Krucsay maga lefordította-e valaha a Szent Liturgiát, vagy pedig az ő szövege is csak egy láncszem volt a másolatok sorában, arra nézve semmilyen biztos adat nem áll rendelkezésre.

Lupess kézírata tehát az első ismert, 1795-ből származó liturgiafordítás egyik variánsa, amelyet Kritsfalusi György készített, és amelyet az ungvári püspöki könyvtárban őriztek. A szöveget 1913-ban Sztripszky Hiaor publikálta. Ismertek egyéb másolatok is, ami arra utal, hogy a 19. században egyre növekedett az igény a magyar nyelvű szövegekre.

Nagyon lényeges kérdés, hogy milyen szöveg alapján dolgozott Kritsfalusi, az első fordító. Ő maga erre vonatkozólag semmilyen információt nem közöl. Egyértelmű jelek – például a zeon rítusának megléte – alapján a katolikus kiadást rögtön ki lehet zárni. Megvizsgálva a korban ismert görög és szláv ortodox könyveket, elég jól leszűkíthető a szóba jöhető kiadványok köre. Feltűnő, hogy a fordítás az áldozás után néhány húsvéthoz kötődő szöveget közöl. A „Látván Krisztus föltámadását...”, „Tündökölj, tündökölj...”, „Ó, valóban nagy és legszentebb Pászka...” kezdetű énekeket a rubrika szerint itt a papnak mint áldozási imákat kell magában recitálnia. Ezek elsőként Nyikon moszkvai pátriárka 1656-os *szluzsebnjike*be kerültek be a liturgia állandó részei közé, és a Moszkvában megjelent könyveken kívül más kiadásokban nem is szerepelnek. Áruklodó a nép áldozás előtti akklamációja is – „Áldott, aki az Úr nevében jó...” – , amely viszont csak a nyikoni *szluzsebnjik* ötödik kiadásától kezdve (1658) ismert

nyomtatásban. Ugyanakkor a magyar szövegből hiányzik a közvetlenül az evangélium olvasását megelőző papi áldás, amelyet 1667-ben tüntet föl először a megreformált orosz *szluzsebnjik*. Mindezek alapján az első magyar fordítás az 1658-as moszkvai kiadással mutatja a legnagyobb hasonlóságot. Ez a jelenség igencsak meglepő, hiszen mind a jelenleg meglévő könyvtári gyűjtemények, mind a régi parokiális leltárak arra engednek következtetni, hogy, bár a Munkácsi Egyházmegyében előszeretettel használtak ortodox kiadványokat, Moszkvából legföljebb evangéliumos könyveket és a zsolozsma végzéséhez szükséges kiadványokat szereztek be. Közöttük liturgikon csak elvétve akad. Hogy Kritsfalusi mégis egy moszkvai kiadáshoz nyúlt, annak talán az lehet a magyarázata, hogy akkoriban mindenhová eljutott a Nyikon pátriárka által foganatosított könyvreform híre, s a hosszadalmas javítási munkálatok után nyomdából kikerült termékeket valószínűleg megbízhatónak tartották külföldön. Talán ez is oka annak, hogy az 1879-es hajdúdorogi fordítóbizottság szinte ignorálja a Kritsfalusi-féle szöveg rubrikáit, hiszen azok nem feleltek meg a hazai liturgikus gyakorlatnak. (D. A.)

Irodalom

A Görög Anya-Szent-Egy-Háznak Liturgiája vagyis Isteni-tisztelete Aranyszájú Szent János szerint: magyarra fordítottat Ungvárt 1795-dik esztendőben, in: Szabó–Sztripszky, 1913, 451–501. = A görög liturgia legrégebb magyar fordítása, in: Sztripszky Hiador: *Jegyzetek a görög kultúra Árpádkori nyomairól*, Budapest, 1913, 113–175.
Ivancsó István: *Lithurgia – Krucsay Mihály munkács megyei kanonok 1793-ban készült munkája*, Nyíregyháza, 2003 [faksimile].
Nyirán, 2011.
Dobos, 2019, 246–248.

Imadsagos könyvetske a' magyar oroszok' lelki hasznokra

Kat. IV.38.

Kassán, Ellinger István Ts. K. priv. Könyvnyomató költségével. 1825.

címlevél + 3–64 lap + 3 lap foglalat
A leírt példány 25–34. oldala hiányos, illetve néhány oldal csak töredékben maradt meg. A 41–42. oldal szintén hiányzik.
OSZK, Mor 3530e.

A könyv az első olyan magyar nyelvű görögkatolikus kiadvány, amely csak imákat tartalmaz. Liturgikus szövegek korábbi nyomtatványokban is előfordulnak. Az itt bemutatott kötet az egyetlen Magyarországon ismert fennmaradt példány, feltehetően Sztripszky Hiador hagyatékából került a gyűjteménybe. Tartalma és szövege szinte teljes egészében megegyezik a Karapács Demeter által 1795-ben Pesten nyomtatott, ortodox hívek számára összeállított imagyűjteménnyel, amely később számos kiadást ért meg. A fordítást feltehetően Szekeres Atanáz (1738–1794) egykori győri ortodox pap készítette, aki később katolizált, és akinek a neve más, szinte azonos tartalmú könyvekben is visszatér mint fordítóé.

Bár olyan nézet is volt, amely szerint a kiadás nem bizonyítottan katolikus, a hitvallásba beiktatott *Filioque* („és Fiútól”) egyértelművé teszi, hogy az imádságoskönyv az egyesült bizánci szertartásúaknak készült. Megjegyzendő, hogy az 1795-ös Karapács-féle kiadás nem tartalmazza az említett formulát.

Hogy elsősorban magánhasználatra szánták, az nyilvánvaló abból a huszonkilenc imából, amelyet a szerkesztő „Szent Lyturgia alatt való imádságok” fejezetcímen közöl. A közhiedelemmel ellentétben ez a típusú imacsokor nem az unitusok szerzeménye. Kézenfekvő lenne, hogy a római katolikus egyházban elterjedt miseimák mintájára keletkezett görögkatolikus körben, csak hogy az első bizánci szertartású könyv, amely ilyen imákat közöl, az 1595-ben – röviddel a breszti unió előtt – a viilnusi Szentháromság-monostor nyomdájában kiadott *Mindennapi imák* című gyűjtemény. Ezt az imasorozatot később katolikus kiadások is átvették, így az 1694-es unyevi *molitvoszlov* már tartalmazza (fol. 86–101). Az imádságos könyvecskében található imák pontosan egyeznek ezekkel a formulákkal, amiből nyilvánvaló, hogy az első fordító – bárki volt is – szláv, és nem görög szövegekből fordított, még ha az említett ortodox kiadványok címében újra és újra feltűnik is: „görögből magyarra fordítottatta”.

A könyv második nagy részét tulajdonképpen az Istenszülő kánonja teszi ki, amely a bizánci rítusú reggeli istentisztelet bibliai ódák által ihletett himnuszfüzére. A kánonok rendszerint (a nagyböjti időt kivéve) nyolc ódából állnak, a nyolc bibliai ódát – a római rítusban *kantikum* – alapul véve. Valójában azonban a bizánci egyház kilenc szentírási éneket ismer, amelyek közül a másodikat – *Mózes énekét* – csak a nagyböjti három ódából álló kánonokban énekelte. A nyolc ódából álló kánonok számozása ezért úgy alakul, hogy az első után rögtön a harmadik következik. Az *Imádságos könyvecskében* az ódák számozása hibás, mert a harmadikat másodiknak veszi. Említésre méltó, hogy az 50–61. oldalon a teljes *Akathisztosz* olvasható, mégpedig a kánonba beágyazva, és nem külön, ahogy például a Karapács-féle ortodox kiadás közli.

A kis kötet hatással lehetett a későbbi magyar fordításokra, hiszen néhány abban szereplő ima vagy ének egyes szófordulatai, fordítási megoldásai megőrződni látszanak a későbbi szövegekben is. (D. A.)

Irodalom

Szabó–Sztripszky, 1913, 439.

Horváth Endre: Magyar–görög bibliográfia, in: Horváth László (szerk.): *Studia hellenica*, II, *Horváth Endre válogatott tanulmányai*, Budapest, 2018, 119–120.

Юдин, Далмат: *Начальный этап бытования молитв утренних и вечерних по печатным источникам (1596–1622 гг.): Возникновение, вариативность состава, пути передачи текста*, *Богословский вестник*, 18–19(2015), 296.

Imádságos könyvecske, a magyar oroszok lelki hasznokra

Kat. IV.39.

Nagyvárad. Kapható Pauker Dánielnél.

Az utolsó lap első oldalán: Pest, 1866.

nyomtatott Kertész J.-nél.

69 oldal

OSZK, Mor 3530f.

Amint Sztripszky Hiador is megjegyzi, ez a kiadás minden tekintetben egyezik az 1825-ben Kassán ugyanezen címen megjelent imakönyvvel, „némi helyesírási változtatásokat” leszámítva. A két kiadás között mintegy negyven év telt el. Ebből az időből ilyen címmel egyéb utánnomásról vagy kiadásról nincs tudomásunk.

Ennek a kiadásnak az esetében különösen is kiválóglík, hogy a címben szereplő „magyar oroszok” kifejezés többszörösen átvitt értelmű. Az „orosz” jelző már az első kiadásban is a rítusra vonatkozott, mindazonáltal még jelezhetette az olvasóközönség szláv eredetét. A második kiadás helye Nagyvárad, az 1777-ben felállított, azonos nevű egyházmegye püspöki székhelye, mely egyházmegyében a román nemzetiségi elem dominált.

Némi töprengésre adhat okot, mi tette egyáltalán szükségessé a kiadást, ha 1862 óta elérhető volt a korszerűbb nyelven íródott és sokkal gazdagabb Roskovics-féle énekeskönyv. A kérdésre magyarul szolgálhat az a tény, hogy a Nagyvárad Egyházmegyében még a liturgiában hivatalosan használt román nyelven sem a nép bekapcsolódásával folytak a szertartások, hanem csak a kántor éneke kísérte azokat. A nép bevonása a liturgikus énekszolgálatba a Munkácsi és az Eperjesi Egyházmegyében egyes püspökök sürgető intézkedéseinek köszönhető. Ha a román parókiákon szórványosan elterjedt is a közös éneklés, a kor nemzeti érzelmű román püspökei – a kiadás évében éppen Iosif Pop Silaghi (Papp-Szilágyi) – aligha túrték volna meg azt magyar nyelven. Minthogy tehát a szertartásokon a nép nem kapcsolódott be énekével az isteni szolgálatokba, az egyéni, imádságos elmélyülésre megfelelőnek és elegendőnek bizonyult az énekeskönyvnél egyszerűbb, áttekinthetőbb imádságos könyvecske. (D. A.)

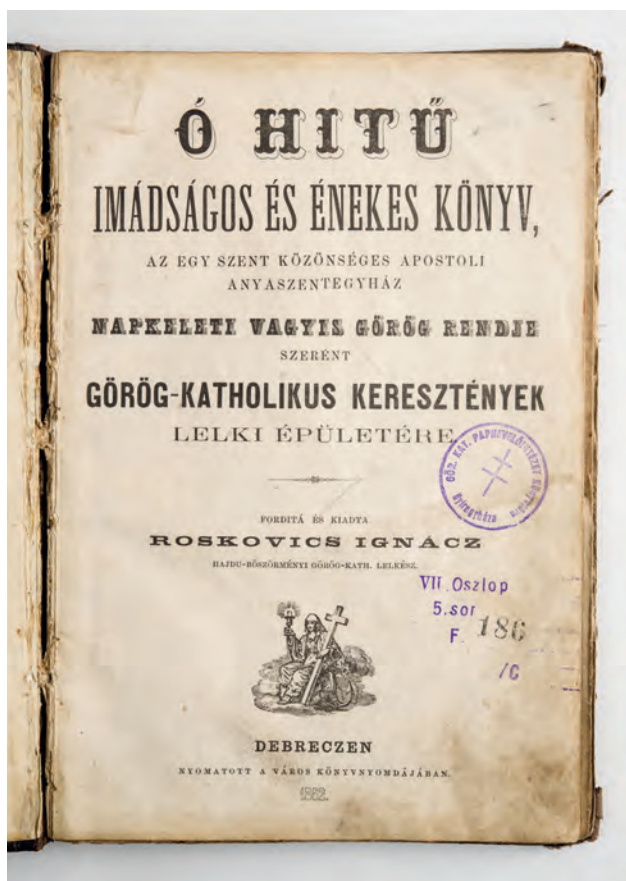
Irodalom

Szabó–Sztripszky, 1913, 443–444.

IV.2.3. Roskovics-féle

énekeskönyv

Kat. IV.40.

Ó hitű imádságos és énekes könyv, az egy szent közönséges apostoli anyaszentegyház napkeleti vagyis görög rendje szerént görög-katholikus keresztények lelki épületére. Fordítá és kiadta Roskovics Ignác hajdu-böszörményi görög-kath. lelkész.

Debreczen nyomtatott a város könyvnyomdájában. 1862.

111 + 4 számozatlan lap

26 × 18 × 2 cm

Nyíregyháza, SZAGKHF Könyvtára, ltsz. M-1685.

Roskovics Ignác (1822–1895) későbbi ungvári nagyprépost még hajdúböszörményi parókussága idején állította össze ezt az első olyan gyűjteményt, melynek célja egyértelműen a hívek bekapcsolása a liturgikus énekbe. A Munkácsi Egyházmegyében elsőként Bacsinzky András püspök ösztönözte a papságát, hogy tanítsák meg a népet – kezdve a tanulóifjúságon – a szertartásokon való illetén részvételre is. Segédeszköz ugyanakkor egészen Roskovics könyvéig nem állt rendelkezésre. Az első ószláv gyűjteményes énekeskönyv (*zbornyik*) csak két évvel később jelent meg Andrej Popovics felső-veresmarti parókus kiadásában.

Roskovics egész koncepciót állított föl a magyar fordítások kapcsán. Elve az volt, hogy a magyarnak mindenekelőtt a hívek által is hallható részekben kell érvényesülnie, emellett pedig vissza kell állítani méltóságába az eredeti liturgikus nyelvet, vagyis az ógörögöt. Ezt a princípiumot érvényesnek tekintette az ószláv és a román nyelven végzett istentiszteletekre is. Az énekeskönyv szerkesztésével párhuzamosan dolgozott egy olyan liturgiafordításon, amelyet többnyelvű kötetben szeretett volna kiadni. Erre végül nem került sor, mert 1882-ben megjelent a magyar nyelvű liturgikon.

A gyűjtemény tartalmát tekintve a következő részekre oszlik: 1. alapvető imák és hittani ismeretek; 2. magánájtatosságok; 3. a Szent Liturgia nyilvános részei és felkészülés a szentáldozásra; 4. paraklisz; 5. temetési énekek; 6. a napi zsolozsma állandó szövegei; 7. a zsolozsma vasárnapokra, illetve nagyobb ünnepekre szóló változó részei.

Az előzőekben fölvázolt fordítói elvek ismeretében érthető, hogy a szerkesztő különböző kiadású és eltérő nyelvű forrásokat használt. Az egyes kutatók által vallott nézet, miszerint elsősorban a görög szöveget vette volna figyelembe, sem a Szent Liturgia, sem a zsolozsma tekintetében nem tűnik igazolhatónak. Ez alapvetően nem is lehetett a célja, hiszen a görög és az ószláv könyvek között a különbség nem csupán filológiai jellegű volt, hanem a szertartások menetében is akadtak eltérések, a történeti Munkácsi Egyházmegye pedig ószláv könyveket használt. Hogy a fordítás során főként szláv forrásokat vett figyelembe, az nyilvánvaló a zsolozsma szövegeit szemügyre véve, mégpedig részint azok tartalombeli különbözőségéből, részint pedig a hangjelölések eltéréséből, illetve a sajátosan szláv elemek meglétéből, mint amilyenek az ünnepi magasztalások. A görög szöveget Roskovics inkább a Szent Liturgia egyes nehezebben fordítható helyeinél hívta segítségül.

Figyelmét nem kerülte el a román liturgikus hagyomány sem, hiszen számos magyar parókia román gyökerekkel rendelkezett. Ennek bizonyítéka, hogy az ünnepi részben Szent Demeter nagyvértanú két énekét is ismerteti, a következő megjegyzéssel: „Ünnep a románoknál.”

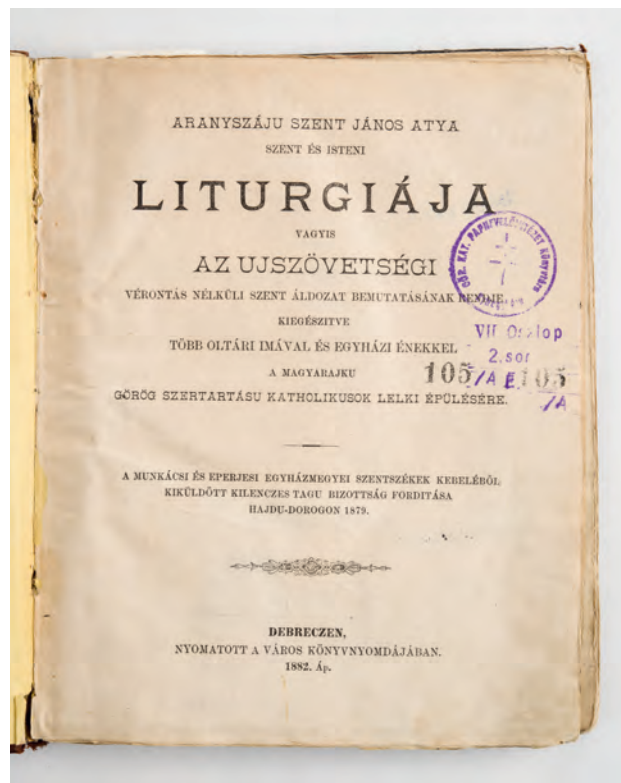
Liturgikus szempontból Roskovicsra a konzervatív nézetek éppúgy jellemzőek, mint bizonyos reformgondolatok, s e kettősség jegyeit az énekeskönyv is magán viseli. A hagyománytisztelet nyilvánul meg például abban, hogy a *Hitvallásban* a *Filioque* betoldás zárójelben szerepel, vagy hogy nagyböjt második vasárnapjára Palamasz Gergely énekeit közli, akinek tiszteletét – az egyházszakadás utáni szentről lévén szó – általában elhagyták a katolikus kiadások. Feltűnő ugyanakkor, hogy az *Üdvözlégy* szövege a római rítusban ismert záradékkal szerepel. A fordító liturgikus újdonságok iránti nyitottságának jele az a bátor, de az idők próbáját ki nem álló kísérlet is, miszerint az eredetileg görög ritmikus prózában írt kánonokat a hangsúlyos verselés szabályai szerint, rímekbe szedve adja vissza magyar nyelven.

Roskovics kiadásának népszerűsége az 1892-ben megjelent Danilovics-féle énekeskönyv megjelenéséig töretlen volt, s hogy egészen a 20. század elejéig szívesen forgatták a hívek, arra bizonyíték, hogy még 1898-ban is kinyomtatták, immár nyolcadszorra. (D. A.)

Irodalom

Ivancsó, 2006, 11–32.

Ivancsó István: Görögkatolikus egyházunk négy legfontosabb imádságos- és énekeskönyve, in: Uő (szerk.): *A „Homo liturgicus” ünnepi szimpozion előadásainak anyaga*, 2017. szeptember 29–30. (Liturgikus örökségünk, XXI), Nyíregyháza, 2017, 459–469.

Aranyszájú Szent János atya szent és isteni liturgiája vagyis az ujszövetségi vérontás nélküli szent áldozat bemutatásának rendje kiegészítve több oltári és egyházi énekkel a magyarajku görög szertartású katolikusok lelki épülésére. A Munkácsi és Eperjesi Egyházmegyei Szentszékek kebeléből kiküldött kilenczes tagu Bizottság fordítása Hajdu-Dorogon 1879. Debreczen, nyomtatott a város könyvnyomdájában. 1882. Áp. 90 + 2 számozatlan lap 23 × 18,2 × 2 cm Nyíregyháza, SZAGKHF Könyvtára, ltsz. M–1572. Belívén Danilovics János autográf bejegyzése: Az egyháznak ajándékba. Danilovics

Az 1882-ben kiadott liturgikon mérföldkőnek számít a magyar nyelvű liturgia megszületésében. Nemcsak az első, Szent Liturgia szövegét tartalmazó kiadás, hanem általában véve az első olyan könyv, amely liturgikus értelemben megfelel a szabványoknak.

A kiadvány a munkácsi és az eperjesi egyházmegyei főhatóság által 1879-ben felállított, kilenc tagból álló fordítóbizottság munkájának első gyümölcse. A klasszikus értelemben vett liturgikonnak valójában csak a kivonata, hiszen Aranyszájú Szent János *Liturgiáján* kívül csupán néhány különleges alkalomra szóló formulát foglal magában. Nagy Szent Bazil *Liturgiájának*, továbbá az *előszenteltek liturgiájának* és a zsolozsma papra vonatkozó részeinek egy kötetben történő kiadására nyolc évvel később, 1890-ben került sor. A három liturgia szövegét együtt majd csak az 1920-as liturgikon öleli fel.

A kiadvány jelentősége túlmutat a magyar vonatkozásokon. A történeti Munkácsi Egyházmegyének az évszázadok során saját liturgikus hagyománya alakult ki. Ugyanakkor ószláv nyelven nem sikerült egyetlen liturgikus könyvet sem kinyomtatni, ezért a magyar kiadványok eme örökségnek fontos forrásait képezik. Ennek fényében érthető, hogy a bizottság nem egyetlen, már nyomtatásban megjelent szöveget ültetett át magyar nyelvre, hanem – figyelembe véve a helyi gyakorlatot – több változat alapján dolgozott.

Jóllehet a fordítóbizottság felállítása az illetékes püspökök tudtával és jóváhagyásával történt, jelen liturgikon nélkülöz minden egyházi jóváhagyást. Ez a hiányosság magától értetődik, ha figyelembe vesszük a körülményt, hogy a magyar nyelvű nyilvános istentiszteletet a magyarországi római katolikus főpapság szentszéki megnyilatkozásokra hivatkozva abúzusnak tekintette, következésképpen sem a munkácsi, sem az eperjesi püspök nem adhatta hivatalosan áldását a magyar szöveg használatára.

Az adományok előkészítésére szolgáló proskomidián és Aranyszájú Szent János *Liturgiájának* szövegén, illetve a húsvéti idő néhány sajátos szertartásán kívül a liturgikonban jelentős helyet foglalnak el az úgynevezett különleges szándékokra végzett Liturgiára szóló formulák. A bizánci rítusban a Szent Liturgia természeténél fogva minden jelenlévő közös felajánlása, vagyis minden jelenlévő imaszándékát összefogja. A Liturgiát vezető pap azokról, akik imájukon túl anyagi áldozattal is hozzájárultak az ünnepléshez – értve ezen eredetileg elsősorban a kenyér és

a bor felajánlását – annak rendje és módja szerint a proskomidiában emlékezhetett meg. Idővel az egyesült egyházakba a latin teológiából beszüremkedett az *intentio* (szándék) fogalma. Ennek megfelelően az eucharisztikus ünneplés rendszerint immár egy konkrét imaszándékhoz kapcsolódott, amely a Liturgia folyamán több helyen is kifejeződésre jutott, például az ekténiákban vagy az olvasmányokban. Az első ilyen liturgikon nem az egyesülteké, hanem ortodox kiadvány, amelyet Mogila Péter kijevi metropolita jelentetett meg 1639-ben. Később a változó szándéokra íródott szövegek – módosításokkal és bővítésekkel – bekeverültek a különféle görögkatolikus, pocsajevi és lembergi kiadásokba, amelyekből minden bizonnyal a fordítóbizottság is merített.

Aranyszájú Szent János *Liturgiáját* ma is ennek a kiadásnak a szövege alapján ünneplik a görögkatolikus magyarok, határon belül és kívül egyaránt. (D. A.)

Irodalom

Ivancsó István: Az 1882-es Liturgikon, in: Uő: *Az első magyar nyomtatott Liturgikon megjelenésének 120. évfordulójára 2002. április 18-án rendezett szimpozion anyaga* (Liturgikus örökségünk, I), Nyíregyháza, 2002, 27–46. Ivancsó, 2006, 39–43.

Raes, Alphons: Le Liturgicon ruthène depuis l'Union de Brest, *Orientalia Christiana Periodica*, 8(1942), 98–99.

IV.2.3. Apostolos könyv

Kat. IV.42.

Vasárnapi és ünnepi apostolok és evangéliumok a gör. szert. kath. egyházban. Az apostoli sz. szék által hitelesített szöveg szerint, iskolai és magán-használatra. Eger, Érsek-lyceumi könyvnyomda. 1882.

21 × 14 × 1 cm

Nyíregyháza, SZAGKHF Könyvtára, ltsz. M–1572.

Míg a római egyházban már a 12. században általánossá váltak a teljes misekönyvek, amelyek a szentmise celebrálásához szükséges összes szöveget tartalmazzák, a bizánci rítusban továbbra is több könyvet használtak a Szent Liturgia végzése során, amelyek az egyes szolgálattevők igényeihez voltak szabva. Így a pap a liturgikonból végezte a szolgálatát, a diakónus az evangéliumos könyvből olvasta az előírt perikópát, az énekesek az okto-échosz, a ménea és a triódionok köteteit forgatták, a felolvasó pedig az úgynevezett apostolos könyvet, a praxapostoloszt. Alapvető esetben ez az utóbbi kötet a négy evangéliumon és a bizánci rítusban sosem olvasott *Jelenések könyvé*n kívül a többi újszövetségi könyvet foglalja magában, részben vagy teljes egészében. A Szent Liturgia első olvasmánya ugyanis minden esetben az apostoli levelekből vagy az *Apostolok cselekedeteiből* vett szakasz, míg a második az evangéliumból. Az apostolos könyv szerkezetét illetően lehet lekciónárium jellegű, amely válogatott olvasmányokat tartalmaz az egyházi év egyes napjaira. A szakaszok jól elkülönülnek, mindegyik a megfelelő felütéssel kezdődik, például a „Testvérek!” megszólítással vagy az „Azokban a napokban...” bevezetéssel. Ez a szerkezeti típus jellemző a görög liturgikus nyelvet követő egyházakra. A szláv nyelvű egyházak ellenben a folytatódólagos apostolos könyvet részesítik előnyben. Ez utóbbi az egyes újszövetségi könyveket megszakítás nélkül közli, csupán jelekkel ellátva, és lábjegyzetben jelzi a megfelelő bevezető szavakat. (Vö. Taft, Robert: *Praxapostolos*, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, New York – Oxford, 1991, 1712–1713; Турилов, Анатолий Аркадьевич: *Апостол*, in: *Православная Энциклопедия*, III, Москва, 2001, 95–97.)

Az első magyar nyelvű apostolos könyv 1882-ben látott napvilágot. Szerkesztője, Melles Emil (1857–1932) püspöki titkár a kiadással nem csupán a liturgikus felolvasás szolgálatát kívánta megkönnyíteni, hanem egyfajta tankönyvnek is szánta azt az iskolás gyermekek részére. Ez tükröződik a könyv tartalmában is, ugyanis nemcsak a vásár- és ünnepnapokra előírt apostoli, hanem

az evangéliumi szakaszokat is felöleli. Első részében található a vasárnapok és a változó, vagyis a húsvét dátumától függő ünnepek. Második részében az állandó ünnepek olvasmányai, valamint a vasárnap reggeli istentiszteleten olvasandó feltámadási evangéliumi szakaszok és a nagycsütörtökre szóló úgynevezett tizenkét kínszenvedési evangélium szerepel. Függelékben olvashatók a minden jó kérés szándékára, illetve a halottak szombatjára előírt perikópák.

Az 1902-es, második kiadás lényegesen bővebb az elsőnél. Tartalmazza egyebek mellett néhány nagyobb ünnep előesti vecsernyéjének a rendszerint az *Ószövetségből* vett olvasmányait (parimiák) is.

Ami a válogatott szakaszok szövegét illeti, Melles nem készített önálló fordítást, hanem a kor legmodernebb kiadását, a Tárkányi Béla által átdolgozott *Káldi-Bibliát* vette alapul, amely első ízben 1862–1865 között jelent meg. Káldi a latin *Vulgatából*, és nem a görög vagy az ószláv *Szentírásból* készítette fordítását, ami egy bizánci rítusú liturgikus könyv esetében kívánatos lett volna. Ugyanakkor egyházi jóváhagyást kapott, ez a szempont pedig egyáltalán nem elhanyagolható, tekintve, hogy liturgikus használatra készült magyar nyelvű könyvhöz egyetlen egyházi hatóság sem adta volna hozzájárulását. A szerkesztő óvatossága a címben is megfigyelhető, az ugyanis a kiadás célját nem a templomi felolvasásban jelöli meg, hanem az „iskolai és magánhasználatban”. Leghasznosabbnak a kötet mégis az istentiszteleten bizonyult. Második kiadása régies nyelvezete ellenére néhol még ma is használatban van. (D. A.)

Irodalom

Ivancsó István (szerk.): *Az első nyomtatott Apostolos könyvünk kiadásának 125. évfordulója alkalmából 2007. május 3-án rendezett nemzetközi szimpozion anyaga* (Liturgikus örökségünk, VII), Nyíregyháza, 2007.

IV.2.3. Danilovics-féle énekeskönyv

Kat. IV.43.

GörögSZERTARTÁSÚ általános egyházi énekeskönyv a hozzávaló imákkal. A görög-katholikus hívek lelki hasznára.

Fordította és kiadta: Danilovics János, hajdu-dorogi püspöki vikárius. 1892.

Debrecen, Nyomatott a város könyvtárműhelyében 1892. 49.

17,1 × 13,5 × 2,5 cm

Nyíregyháza, SZAGKHF Könyvtára, ltsz. M–1669.

A Danilovics nevéhez fűződő énekeskönyv időrendben a második magyar nyelvű gyűjteményes kötet, amely elsősorban a hívek liturgikus énekbe való bekapcsolódását szolgálta. Kiadását a hajdúdorogi kilenctagú fordítóbizottság irányozta elő, amint erre utal a bizottság által szerkesztett, 1883-ban megjelentetett szerkönyv is. Hogy címlapja mégis egyedül a bizottság elnökének, a hajdúdorogi külhelynökség első vikáriusának nevét viseli, jele annak, hogy a fordításban ő maga vállalta az oroslánrészt.

Jelentősége – azon túl, hogy sokkal bővebb anyagot ölel föl, mint Roskovics Ignác harminc évvel korábban kiadott énekeskönyve – leginkább abban áll, hogy nyelvezete maradandónak bizonyult. A 20. század hasonló kiadványai mind a jelen fordítást veszik alapul.

Danilovics János személyéről érdemes megjegyezni, hogy fordítói munkássága némi meglepetéssel szolgált a magyar ajkú görögkatolikusoknak. Ruszin családban született 1836-ban Órmezőn (Strážske). Papi szolgálatának első évtizedét az ungvári püspöki hivatalban töltötte. 1867-ben már kanonoki címet nyert. 1872-ben a Szent Bazil Társulat társelnökévé választották. Az 1864-ben indult és két évvel később hivatalosan is megalakult társulat a Munkácsi és Eperjesi Egyházmegye szellemi életének előmozdítását tűzte ki célul, főként könyvkiadói tevékenység által. Szellemiségét alapvetően a szlavofil irányzat határozta meg, amelyet Pankovics István munkácsi (1866–1874) püspök igyekezett megtörni. A magyar nyelv ügyének sikerült megnyernie az akkor személyi titkáráként működő Danilovicsot is, aki korábban éppen a ruszinok elmagyarosítása elleni kiállásáról lett ismert. A püspök politikájának részét képezte egy magyarbarát személy kinevezése a társulatba. Nem csoda, hogy a magyar liturgikus nyelvért folytatott küzdelem élén álló hajdúdorogiak – ezen háttérismeretek híján – bizalmatlanul fogadták az 1873-ban felállított külhelynökség élére kinevezett ruszin kanonokot, aki azonban hamar bizonyította őszinte elkötelezettségét céljuk támogatásában.

Az énekeskönyv magában foglal egy bevezető részt, amelyben megtalálhatók a leggyakoribb imák. Ezt követi a napi zsolozsma állandó részeit tartalmazó egység, amely tartalmazza a Szent Liturgiát és az előszenteltek liturgiájának énekeit is. A változó részeknél először az oktoékhosz kivonatát találjuk, amelyben a szombat esti alkonyati istentisztelet, a vasárnapra szóló reggeli és alkonyati istentisztelet énekei vannak feltüntetve. A nagyböjti és a húsvéti idő vasárnapjaira és egyéb jeles napjaira szóló szövegek után az állandó ünnepek énekei következnek, végül pedig a szentek közös tisztelésének válogatott formulái és egy naptár zárja a könyvet.

Népszerűségét semelyik más gyűjteményes mű nem múlta felül, hiszen összesen tizennégy kiadást ért meg, melyek közül az utolsó, évszám nélküli kötet feltehetően 1913-ban látott napvilágot. (D. A.)

Irodalom

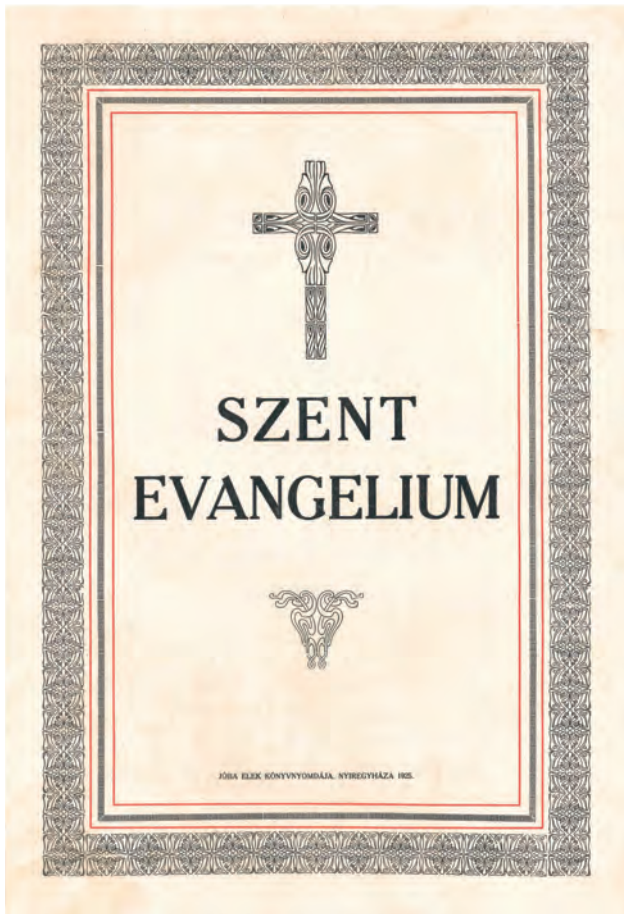
Ivancsó István: *Danilovics János Általános egyházi énekeskönyve* (Athanasia Füzetek, 7), Nyíregyháza, 2003.

Pirigy István: *Görögkatolikus papi sorsok*, Debrecen, 1999, 15–20.

Пол, Иван: *Энциклопедия Подкарпатской Руси, Ужгород*, 2001, 152–153.

IV.2.3. Evangéliumos könyv

Kat. IV.44.

Szent Evangelium

Jóba Elek könyvnyomdája, Nyíregyháza, 1925

Az evangéliumos könyv magyar nyelven a többi liturgikus könyvhöz képest meglehetősen későn, 1925-ben jelent meg. Szerkesztésének és nyomtatásának körülményei jól dokumentáltak. Miklósy István hajdudorogi püspök (1913–1937) hivatalba lépésétől kezdve fontolgatta a kiadást, de az a közbejött háború és a vele járó anyagi nehézségek miatt több mint tíz évet várattott magára.

Az evangéliumi perikópa felolvasása minden bizonnyal az első elem a Szent Liturgiában, amely magyarul hangzott el. Erre enged következtetni Bacsinszky András püspök (1772–1809) állítólagos engedélye, amely írásos dokumentum formájában eddig nem került elő, de amelyre a magyar nyelv ügyéért folytatott küzdelemben újra és újra hivatkoznak a későbbiekben. Az mindenesetre már kétségen kívül áll, hogy Popovics Vazul püspök (1837–1864) a magyar nyelv liturgikus használatára vonatkozó rendeletében (1843/4125. sz.) a Szent Liturgián a pap

által mondandó részek közül egyedül az evangéliumi szakasz magyar nyelvű olvasására adott engedélyt úgy, hogy a hívek magyar nyelvű énekét ugyanakkor nem tiltotta be.

Mindezek ismeretében különösnek tűnhet, hogy az 1879-ben létre hívott hajdudorogi fordítóbizottság munkája gyümölcseként napvilágot láttak a legfontosabb liturgikus könyvek, a magyar nyelvű evangélium azonban csak hosszú évtizedek múlva jelenhetett meg. Vonatkozó kérvény érkezett Firczák Gyula munkácsi püspökhöz (1891–1912) is, de ő egyértelművé tette, hogy egyedül a Szentszék illetékes engedélyezni a kiadást. Bizonyára az a tény is lassította a folyamatot, hogy az evangéliumos könyvet egyfajta szimbolikus értékkel is felruházta a bizánci rítus, a többi liturgikus könyv közül kiemelve. Ha magyar nyelvű evangélium kerül az oltárra, akkor a magyar mintegy „oltárra emelkedik”, korabeli szóhasználattal élve „oltárnyelvvé” válik.

Az új evangéliumos könyv nyomtatását végül csak jelentős anyagi áldozatok meghozatala tette lehetségessé, amit jól mutat az is, hogy

IV.2.3.

Miklósy püspök minden egyházközséget pénzbeli hozzájárulásra kötelezett a kiadás évében. Végül a kiadvány az összes eddigi közül a legimpozánsabbra sikeredett. Kétszínnyomással készült, kiváló minőségű papírra.

A kiadáshoz nem készült saját fordítás; az a Tárkányi Béla által javított Káldi-féle szövegből merített. Ennek nyelvezete már a görögkatolikus evangéliumos könyv kiadása idején is elavultnak számított, s volt, aki azt a véleményt fogalmazta meg, hogy nem lenne szabad felhasználni, hiszen időközben a római katolikusok is elhagyták. Való igaz, hogy főként a mára már kiveszett igeidők gyakori alkalmazása, jóllehet emelkedettséget kölcsönöz a szövegnek, egyúttal nehézkessé is teszi a megértését. Ennek ellenére az evangéliumos könyv mintegy száz éven át használatos volt. Helyét csak napjainkban kezdik átvenni azok a kiadások, amelyeknek a szövegét a Szentszék 2017-ben hagyta jóvá *ad experimentum*, és amelyek a helyi hagyománnyal ellentétben nem a *tetraevangelion* formáját követik. (D. A.)

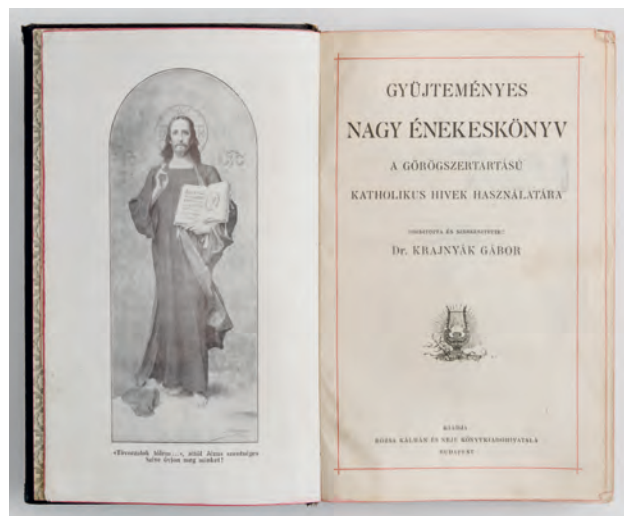
Irodalom

Véghseő–Katkó, 2014.

Ivancsó István: *A magyar görög katolikus egyház Evangéliumos könyve* (Athanasiana Füzetek, 6), Nyíregyháza, 2002.

Krajnyák-féle énekeskönyv

Kat. IV.45.

Gyűjteményes nagy énekeskönyv a görögszertartású katolikus hivek használatára
Fordította és szerkesztette: dr. Krajnyák Gábor /
Kiadja Rózsa Kálmán és neje könyvkiadóhivatal /
Budapest, 1929
667 oldal, [7] tábla
22,9 × 14,4 × 3,2 cm
Nyíregyháza, SZAGKHF Könyvtára, ltsz. 1956.

A könyv megjelenését az égető szükség hozta. Hiába nyomtatták újra a Danilovics János neve alatt megjelent énekeskönyvet több mint egy tucatszor, mégis lehetetlen volt beszerezni. Krajnyák Gábor, a Központi Papnevelő Intézet rítustanárnak vállalkozása eleinte csupán egy újabb, átdolgozott kiadást célt meg. A végeredmény azonban egy tartalmában jelentősen bővült, szövegét tekintve revideált, formátumában is új énekeskönyv lett.

Krajnyák fontos szempontokat határozott meg, amelyek az immár saját egyházmegyében élő görögkatolikus magyarság liturgikus útkereséséről árulkodtak. Danilovics János énekeskönyve – legalábbis Krajnyák állítása szerint – „kizárólag az ószláv szöveg szerint lett eszközölve”. A szövegrevízió során ezért ő maga a szláv és a görög szövegeket egyaránt szem előtt tartotta, mert „fordításból – értve ez alatt az ószlávot – újabb jó fordítást csinálni képtelenség”. Ugyanakkor a tipikális előírások tekintetében – vagyis a szertartások menetére vonatkozó előírásokat illetően – az ószláv könyvek előírásaihoz ragaszkodott, mert ezekből épül föl az a közös hagyománykincs, amelyen a Hajdúdorogi Egyházmegye osztozik a Munkácsi és Eperjesi anyaegyházmegyékkel.

A kiadás és az előmunkálatai meglehetősen széles körű vitákat váltottak ki. Ez jele annak, hogy

a magyar görögkatolikus liturgia új korszakba lépett. Elsőként jelentkezett a probléma, amely minden liturgikus nyelv esetében újra és újra fölmerül. A Danilovics-fordítás számos helyen már teljesen átment a köztudatba, és rögzült az emlékezetben. Joggal fogalmazódott meg az aggály: szabad-e, kell-e megváltoztatni kívülről ismert énekszövegeket, állandósult nyelvi fordulatokat? A magyar kapcsán, noha még nem is kanonizált nyelv, hamar ugyanaz a dilemma jelentkezett, mint az ősi liturgikus nyelvek esetében: fejlődhet-e a liturgikus nyelv a köznyelvvvel együtt, vagy – „szakralitása” érdekében – éppen, hogy el kell szakadnia a beszélt nyelvtől? Megnyilvánult olyan vélemény is, amely szerint Krajnyák szövege jó kiindulási alapot képez, de templomi használatra nem kész, s ezért hasznosabb volna a régi, Danilovics-kötetet újrayomtatni, semmint egy új, félkész terméket kibocsátani, amelyet aztán hamar újabb, javított kiadások követnének. Nem volt egyetértés a hivatalosan felkért bírálók között sem. Tanúi lehetünk annak is, hogy egy technikai jellegű kérdés első ízben vetődött föl a magyar görögkatolikus körében: bármilyen léptékű liturgikus reform esetében kívánatosabb-e a fokozatosság, vagy inkább az egyszeri, de esetlegesen drasztikus beavatkozás vezet célra.

A kiadvány egyik elvitathatatlan újdonsága, hogy a közös éneket segítő, bevezeti a szövegben a szünetjeleket, a függelékben pedig közli a leggyakrabban visszatérő mintadallamok kottáit. Kritika ezzel kapcsolatban is elhangzott, és voltaképpen máig tartó vitát nyitott meg az éneklés egyöntetűsége és a helyes prozódia kapcsán.

Az énekeskönyv a Hajdúdorogi Egyházmegye parókiáin sokáig örvendett népszerűségnek. A kárpátaljai magyar ajkú egyházközösségekben még tovább szolgálta a közös éneklést, mint itthon, időközben ugyanis terjedt az először 1954-ben kiadott új énekeskönyv, de a Krajnyák-féle könyvnek a rendszerváltozást követően új, faksimile kiadása is (Nyíregyháza, Örökségünk, képes táblák és jelzés nélkül) eljutott a határokon túli közösségekhez. (D. A.)

Irodalom

Ivancsó, 2006, 467–518.

Ivancsó István: Görög katolikus egyházunk négy legfontosabb imádságos- és énekeskönyve, in: *A „Homo liturgicus” ünnepi szimpozion előadásának anyaga, 2017. szeptember 29–30.* (Liturgikus örökségünk, XXI), Nyíregyháza, 2017, 459–486.

Az ún. zsolozsmáskönyv

Kat. IV.46.

Dicsérvétek az Úr nevét! Görögszertartású katolikus ima- és énekeskönyv. Tartalmazza a mindennapi egyházi zsolozsma állandó részeinek magyar fordítását az Apostoli Szentszék által kiadott hiteles egyházi szövegek nyomán, az egyházi év nevezetesebb alkalmaira szóló változó részekkel, – különös tekintettel a magyar nyelvterületen érvényes liturgikus gyakorlatra és közhasználatú szövegekre Miskolc, 1934. Chrysostomos-Társulat kiadása, ljj. Ludvig István könyvnyomdája. 1119 oldal Nyíregyháza, SZAGKHF

A „zsolozsmáskönyv” néven ismert kiadvány a magyar görögkatolikusok körében a mai napig használatban van. Első ízben 1934-ben Miskolcon jelent meg Papp Antal, a Miskolci Apostoli Exarchátus kormányzója (1924–1945) jóváhagyásával.

Magának a zsolozsmáskönyvnek, azaz a breviáriumnak a műfaját a római egyházból kölcsönözték az unióra lépett egyházak. A középkor derekáiig a zsolozsmát, vagyis a nap egyes szakaszait megszentelő imaórákat általában mind nyugaton, mind keleten közösségben végezték, a szerzetesek és a káptalani testületek tagjai együtt, a lelkipásztorok pedig a néppel; ilyen nyilvános zsolozsmázás esetén pedig több könyv szükségeltetik. A szolgálattevő papnak, a felolvasónak és az énekeseknek megvannak a maguk könyvei. A 11. században, amikor egyre gyakrabban fordult elő, hogy a klérus tagjai nem vehettek részt a kórusimán, a római rítusban megjelentek azok a kötetek, amelyek segítségével bárki egyedül is elvégezhetette a zsolozsmát. Ezeket a több különálló liturgikus kötetből kivonatolt könyveket nevezték breviáriumnak. Az elnevezés őrzi a *brevis* latin szót, amelynek jelentése „rövid”. Ez esetben éppen azért, mivel egy gyűjteményes kötetről van szó, amely a zsolozsma egyéni elimádkozását teszi lehetővé, rövidített formában. Az új koldulórendeknek, elsősorban a ferenceseknek köszönhetően a breviárium a 13. századtól kezdve gyorsan elterjedt mindenfelé. Népszerűségének oka abban keresendő, hogy ha a laikusok idővel elmaradtak is a zsolozsmáról, az a klérus számára kötelező magánimaként tovább élt (vö. Radó Polikárp: *A megújuló istentisztelet*, Budapest, 1975, 38–40).

Keleten a zsolozsma kötelező jellegét eltérően értelmezték, de az bizonyos, hogy nem szűkült le egészen a klérusra. A bizánci rítusú templomokban – nyilván a monostori szokásokhoz képest – redukáltan, de folyton végzik a zsolozsmát,

IV.2.3.

melybe a hívek is bekapcsolódnak. Éppen ezért a breviáriumhoz hasonló kiadványra való igény sokáig föl sem merült.

A történeti Munkácsi Egyházmegyében a 18. század végétől hitéleti változások egész sora zajlik le, amelynek eredményeként a zsolozsma végzése sok helyen szinte kivész. Popovics Vazul munkácsi püspök (1837–1864) több ízben emlékeztette papságát arra, hogy a zsolozsmakötelezettség az ősi keleti egyházfegyelem része, még ha nem is lett kifejezetten törvénybe foglalva, mint a nyugati egyházban. Ugyanakkor Popovics körleveleiben a mindennapi Szent Liturgia végzésére is buzdít, ami már a latin egyház lelkeségi hatásának tudható be. A papság ez utóbbi ösztönzést komolyan vette, míg a zsolozsmakötelezettségre való figyelmeztetés kevésbé talált visszhangra. Ugyanakkor a sorra megjelenő énekeskönyvek segítségével számos egyházközségben új lendületet kaphatott a közös ima.

A két világháború közötti liturgikus megújulás éreztette hatását a görögkatolikus egyházakban is. Újra fölvetődött a zsolozsma kérdése, de ezúttal a magyar nyelvű görögkatolikus körében annak rendszeresebb végzése már egy fontos akadályba ütközött. Magyar nyelven nem állt rendelkezésre az összes könyv, amelyre szükség lett volna a zsolozsma imádkozásához. Az énekeskönyvek csak az énekesek számára készült sok kötet legszükségesebb elemeit tartalmazták. Ez volt az egyik szükség, amelyből egy magyar nyelvű zsolozsmáskönyv kiadásának a gondolata megszületett. A másik már a latin rítusra formálódó papi lelkiségből fakadt. Ha egy pap magányosan kívánta imádkozni a zsolozsma azon részeit is, amelyeket a hívek nem láto-gattak volna, egy ilyen kiadvány segítségével mellőzhetett három-négy másik kötetet. A zsolozsmáskönyv tehát hasznos eszköznek bizonyult mind a magánima végzésére, mind a zsolozsma nyilvános imádkozására, a papság, a kántor és a nép számára egyaránt.

A zsolozsmáskönyv sok szempontból nemzetközi viszonylatban is egyedi kiadvány. Tartalmát tekintve azért, mert a zsolozsma részein kívül magában foglalja Aranyszájú Szent János *Liturgiáját* és néhány más, nem az imaórákhoz kötődő szertartást. Ezeket túl a zsolozsma naptári részét, azaz a minden napra eső szentek és az állandó ünnepek szövegét tíz kis kötetben közli. Ez a sorozat, melynek darabjai egyenként a zsolozsmáskönyv végéhez illeszthetők, 1939-ben jelent meg, *Ménologion* címmel.

Még figyelemre méltóbb az a szerkesztői elv, miszerint a kötetnek tükröznie kell mindazokat a hagyományokat, amelyeket a többféle törőli sarjadt magyar nyelvű görögkatolikus körében ismertek. Így a zsolozsmáskönyv mindig közli a görög, az ószláv és a román liturgikus könyvek előírásait és szövegváltozatait, amennyiben ezek eltérnek egymástól. Erre már csak azért is szükség volt, mert a Miskolci Apostoli Exarchátus parókiáin – az Eperjesi Egyházmegye 1920 után Magyarországon maradt területén – az ószláv liturgikus nyelv maradt életben. A Hajdúdorogi Egyházmegye számára hivatalos szertartási nyelvként a Szentszék az ógörögöt állapította meg, de részben tovább élt a munkácsi anyaegyházmegye öröksége is, amelyben az ószláv elemek domináltak. Ráadásul az egyházközségek némelyikében bizonyos mértékben még használták a román liturgikus nyelvet is. A zsolozsmáskönyv minden meglévő tradíciót figyelembe véve adott magyar nyelvű szöveget a papság és a hívek kezébe. Ez utóbbiak számára 1937-ben *Énekeljetek a mi Istenünknek!* címmel a zsolozsmáskönyv kivonata is megjelent.

A zsolozsmáskönyv felhasználta a Danilovics-énekeskönyv és a hajdúdorogi fordítóbizottság kiadványainak azon, a nép által a szertartásokon énekelt vagy hallható szövegeit, amelyek már rögzültek a gyakorlatban. A magánimákat vagy a csöndesen mondandó papi részeket és a bővít-ményeket főként a görög szöveget felhasználva fordította a szerkesztő, Kozma János, és kisebb részben Szántay-Szémán István. Ők ketten annak a teológiai műhelynek a vezéregyéniségei, amely meghatározta a két világháború közti magyar görögkatolikus szellemi életét, elsősorban a Miskolcon 1934 és 1943 között megjelenő *Keleti Egyház* című havilap, valamint számos egyéb tudományos és ismeretterjesztő kiadvány révén. (D. A.)

Irodalom

Ivancsó, 2006, 547–570.

Ivancsó István (szerk.): *A Dicsérvétek az Úr nevét című zsolozsmáskönyvünk 80. évfordulója alkalmából 2014. november 20-án rendezett szimpozion anyaga* (Liturgikus örökségünk, XIV), Nyíregyháza, 2014.

Dobos, 2019, 552–555.

IV.3.1. Trianon-trauma: az egyházmegye veszteségei, küzdelem a fennmaradásért

Véghseő Tamás

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következményei alapjaiban rendítették meg a magyar görögkatolikusok közösségét is. A határmódosítások eredményeként a Hajdúdorogi Egyházmegye elvesztette parókiáinak felét: Romániához hetvenöt, Csehszlovákiához pedig négy egyházközség került. Magyarországon maradt a nyolcvankét hajdúdorogi mellett húsz eperjesi, illetve egy-egy parókia a Munkácsi, a Nagyváradai és a Lugosi Egyházmegyéből (1. kép). A súlyos területi veszteségeken túl a magyar görögkatolikusoknak viselniük kellett társadalmi súlyuk és megítélésük látványos csökkenésének következményeit is. Míg az első világháború előtt Magyarország lakosainak 9,8 százaléka volt görögkatolikus, ez az arány 1920-ban 2,2 százalékra csökkent.¹ Ez a tény, valamint az ország gazdasági problémái önmagukban is komoly akadályt jelentettek a kormány 1912-ben tett vállalásainak teljesítése, s következésképpen a Hajdúdorogi Egyházmegye fejlődése előtt.

A Hajdúdorogi Egyházmegye helyzetének alapvető változása 1922 tavaszán arra indította a Keleti Kongregáció tisztviselőit, hogy felvessék az alapító bulla („Christifideles graeci...”, 1912) lényegi módosításának lehetőségét.² Mivel az ógörög liturgikus nyelv bevezetése az egyházmegye első évtizedében nem valósult meg, Nicolò Marini bíboros, a Keleti Kongregáció titkára azt javasolta, hogy a pápa az ószláv nyelvet tegye kötelezővé a magyar görögkatolikusok számára. Marini bíboros javaslatában tetten érhető a tényleges magyarországi helyzet ismeretének hiánya,³ valamint a Hajdúdorogi Egyházmegyével szembeni bizalmatlanság.⁴ Lorenzo Schioppa budapesti nuncius kapta

azt a feladatot, hogy a titkár felvetéséről tájékoztassa Csernoch János hercegprímást, Miklósy István hajdúdorogi megyéspüspököt és a külügyminisztériumot. Az utóbbi álláspontját Csiszárík János választott püspök, a külügyminisztérium egyházi tanácsosa fogalmazta meg. Összhangban a két megkérdezett egyházi vezetővel, Csiszárík püspök a kormányzat nevében határozottan ellenezte a javaslatot, mely a magyar közvélemény előtt a Szentszék a Magyarország létre tőrő szláv politika eszközeként láttatná. A határozott ellenkezések megtették hatásukat, s az ószláv nyelv bevezetése a Hajdúdorogi Egyházmegye liturgikus életébe nem került ismét napirendre.⁵

Az első világháborút lezáró békeszerződések során, az új államhatárok kijelölésekor a döntéshozók elsősorban gazdasági és nemzetiségi szempontokat vettek figyelembe. Mivel az egyházkormányzati perspektíva nem volt elsődleges, az új határok számos esetben egyházközségeket szakítottak el az egyházmegyei központoktól. Az ennek következtében előállt problémákat az Apostoli Szentszék ideiglenes egyházkormányzati egységek felállításával igyekezett orvosolni.

A trianoni Magyarországon húsz eperjesi, illetve egy munkácsi egyházmegyes görögkatolikus egyházközség maradt, amelyek sorsáról 1924 nyarán az Apostoli Szentszék a fent említett szempont mellett az érintett püspökök személyét is figyelembe véve döntött.⁶ Az erősen katolikus-ellenes csehszlovák kormány nemcsak a „magyar világban” kinevezett (latin és görög szertartású) püspökök eltávolítására, hanem a skizmatikus mozgalom támogatásával a görögkatolikus egyház

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Pirigyi, 1990, 123.

² A tervezetről bővebben: Véghseő Tamás: Az Apostoli Szék és a magyar görögkatolikusok kapcsolata a két világháború között, in: Fejérdy András (szerk.): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai, 1920–2015*, Budapest–Róma, 2015, 152–154.

³ Tévesen abból indult ki, hogy a trianoni Magyarországon a Hajdúdorogi Egyházmegye kötelékében csak egykori munkácsi és eperjesi, vagyis a múltban ószláv liturgikus nyelvű parókiák maradtak.

⁴ Az 1917-ben alapított Keleti Kongregáció tisztviselői abból a Propaganda Fide Kongregációból kerültek ki, mely dikasztérium 1912-ben hevesen ellenezte a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapítását. Ezért a magyar görögkatolikus egyházmegye sokáig a szentszéki Államtitkársággal szemben elszenvedett presztízsvesztésre emlékeztette a tisztségviselőket.

⁵ A közvélemény csak 1933-ban szerezhetett tudomást erről a kezdeményezésről, amikor Gróh István a *Görög Katolikus Szemle* hasábjain köszöntötte Miklósy püspököt szentelésének huszadik évfordulóján. Gróh a hajdúdorogi püspök érdemének tartja a kezdeményezés (melyet ő Szeptickij lemergi ukrán érseknek tulajdonított) megakadályozását. Lásd *Görög Katolikus Szemle*, 20(1933), 1. Idézi: Janka György: Miklósy István püspök (1913–1937) a korabeli görög katolikus sajtó tükrében, in: Véghseő Tamás (ed.): *Symbolae: Ways of Greek Catholic Heritage Research*, Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles, Nyíregyháza, 2010, 341.

⁶ A Miskolci Apostoli Kormányzóság megalapításáról bővebben: Véghseő, 2015, 154–156. A Miskolci Apostoli Exarchátus történetéhez: Szántay-Szémán István: A Miskolci Apostoli Kormányzóság első tizenöt éve (1925–1940), in: *A Miskolci Görög Szertartású Katolikus Apostoli Kormányzóság története, területi és személyi adatai fennállásának 15. éves évfordulóján*, Miskolc, 1940, 3–21; valamint: Szántay-Szémán István: Tizenöt éves a Miskolci Görögkatolikus Apostoli Kormányzóság, *Keleti Egyház*, 11(1940), 235–238.

meggyengítésére is törekedett. Novák István eperjesi püspök még az új államhatárok kijelölése előtt elhagyta püspöki székhelyét, és egyházmegyéjét a helynöke kormányzatára bízta. A pápa 1920-ban felmentette a Budapesten letelepedett püspököt, aki – az Apostoli Szentszék felajánlott segítségét visszautasítva – fiatal kora ellenére a visszavonulás mellett döntött.⁷ Ezzel szemben Papp Antal munkácsi püspök Ungváron maradt. Személyét (legtöbb püspöktársához hasonlóan) a csehszlovák kormány politikai okokból nem fogadta el, ami kormányzati és lelkipásztori tevékenységének eredményességét veszélyeztette. Ezen túlmenően az Apostoli Szentszék

a skizmatikus mozgalom sikerei is aggasztották. A Szentszék úgy ítélte meg, hogy Papp Antal püspök, aki az 1924 elején lezajlott római látogatása során személyesen is beszámolt egyházmegyéje állapotáról, már nem tud úrrá lenni a kialakult helyzeten.⁸

1923-ban Csehszlovákia és az Apostoli Szentszék diplomáciai kapcsolatokat létesítettek, aminek eredményeként Prágában pápai követ kezdte meg tevékenységét. Ezért XI. Piusz pápának a Munkácsi Egyházmegyét és főpásztorát érintő rendelkezését Francesco Marmaggi prágai nuncius hozta az érintettek tudomására. Az Államtitkárság utasítására Marmaggi nuncius

⁷ Novák István püspök ügyének iratai a Vatikáni Apostoli Levéltárban (Archivio Apostolico Vaticano): AAV, Arch. Nunz., Budapest, busta 5, fasc. 7/7, Eperjes fol. 591–605; valamint: AAV, Arch. Nunz., Budapest, busta 11, fasc. 11/6 (8), Eperjes fol. 440–466.

⁸ Papp Antal ügyének iratai a Vatikáni Apostoli Levéltárban: AAV, Arch. Nunz., Budapest, busta 11, fasc. 11/6 (9), Munkács fol. 467–497.

(2)

1924. június 4-én adta ki azt a dekrétumot, amelyben XI. Piusz pápa Papp Antalt küzikei címzetes érsekké nevezi ki, a Magyarországon maradt eperjesi és munkácsi egyházmegyes parókiák számára Apostoli Kormányzóságot létesít, ennek élére 1924. július 1-jei hatállyal kormányzóként az újonnan kinevezett címzetes érseket állítja, illetve ugyanezen hatállyal a munkácsi püspökséget megüresedettnek nyilvánítja (2. kép).

A dekrétum budapesti kormánykörökben megdöbbenést váltott ki, mivel a magyarországi parókiákat érintő intézkedéseit – a korábbi gyakorlattól eltérően – a magyar kormány megkérdezése nélkül hozták meg. Budapest értékelése szerint, amit a sajtó bőszes terjedelemben ismertetett, a Szentszék ezzel a lépéssel a Magyarországgal szemben ellenséges Csehszlovákia pártjára állt. A magyar hatóságok azzal próbálták meg akadályozni a dekrétum végrehajtását, hogy Papp Antal érsek többszöri kérésére sem kapott útlevelet, s politikai megfontolásból arra bátorították, hogy várja meg, míg a csehszlovák hatóságok kitoloncolják.

Az apostoli adminisztratúra felállítása az érintett parókiák papságát is meglepte, mivel azok Mocsár Endre homrogdi esperes-parókus vezetésével a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez való

csatlakozást, vagy annak kebelében külhelynökség létrehozását támogatták. Ezt a törekvést a húsz eperjesi parókiát általános helynökként kormányzó Vaskovics Antal múcsonyi parókus is magáévá tette. Ezzel szemben az Eperjesi Egyházmegye korábbi főtanfelügyelője, a Magyarországra áttelepült Szémán István (1934-től Szántay-Szémán) a Csernoch János hercegprímáshoz benyújtott emlékiratában a különállás mellett érvelt, mely jobban szolgálta a kialakult állapot ideiglenes jellegének megőrzését – összhangban a Szentszék álláspontjával.

A létrehozott Apostoli Kormányzóság megszervezése mindaddig késedelmet szenvedett, míg a kinevezett kormányzó személye körül kialakult helyzet meg nem oldódott. A beutazási engedély kiadásával a magyar kormány nem kívánta elismerni a Szentszék és a csehszlovák állam eljárását, és minden szempontból a kiutasítás megvárását tartotta célszerűnek. Ezzel ugyanis a világ közvéleménye felé is bizonyíthatta Csehszlovákia elnyomó politikáját, illetve a főpásztorról való gondoskodás terhét nemzetközi fórumokon a kiutasítóra háríthatta. Mindeközben Papp Antal érsek Ungváron utódja, Gebé Péter püspök vendégszeretetét élvezve tisztában volt azzal, hogy a helyzet visszafordíthatatlan, és a magyar kormány ellenkezése ellenére hamarosan el kell hagynia Csehszlovákia területét. Ugyanakkor tudta azt is, hogy nem hagyhatja figyelmen kívül a magyar kormány politikai érdekeit, hiszen magyarországi működése, illetve az Apostoli Kormányzóság elismerése a magyar államtól függött. Az érsek 1925. szeptember 1-jén tíznapos ultimátumot kapott a csehszlovák hatóságoktól az ország elhagyására. A magyar kormány a budapesti nunciuson keresztül – a hivatalos diplomáciai csatornák mellőzésével – azt üzenté neki, hogy kiutasításakor a magyar határrendészeti szervek hivatalos tiltakozást fognak benyújtani, de az országba való belépését nem akadályozzák meg. Ilyen előzmények után került sor 1925. szeptember 11-én jelentős rendőri erők felsorakoztatása és nagy sajtónyilvánosság mellett Papp Antal érsek kiutasítására és áttoloncolására.

Az érsek először Budapestre ment, majd Miskolcra költözött, és 1925. október 27-én átvette a kormányzóság irányítását. Létrehozta a káptalant helyettesítő konzultori testületet. A magyar kormány – némi habozás után – hozzájárult ahhoz, hogy a tapolcai apátság javadalmát, melyet munkácsi püspökként személyhez kötött javadalomként élvezett, megtarthassa.

IV.3.1.

Az Apostoli Kormányzóság megszervezése során az első megoldandó kérdés a székhely kiválasztása volt. Miskolc városa ugyan minden szempontból megfelelőnek bizonyult, de a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez tartozott. Ezért a konzultori testület 1925. november 9-én – Papp Antal érsek támogatásával – levélben kérte a Szentszéktől a miskolci parókia átsorolását az Apostoli Kormányzóságba, és a Búza téri templom székesegyházi rangra emelését.⁹ Az a szempont, mely az Apostoli Kormányzóság létrejöttéhez vezetett, ebben az esetben az új egyházkormányzati egység fejlődésének gátjává lett. A Szentszék ugyanis azzal utasította el a konzultorok kérését, hogy az Apostoli Kormányzóság ideiglenes jellege nem indokolja területének bővítését. A Szentszék Papp Antal kormányzó későbbi (1929 és 1938) próbálkozásai során is ragaszkodott ehhez az állásponthez.

A későbbi történelmi események az Apostoli Szentszéket igazolták. A Kormányzóság parókiáinak száma nemcsak a természetes fejlődés eredményeként nőtt (1945-ig öt új parókia létesült), hanem az államhatárok módosításának következtében is. Az első bécsi döntést követően (1938) a Magyarországhoz visszatért területeken az Eperjesi Egyházmegye kassai esperesi kerületének hat parókiája, majd pedig Kárpátalja visszafoglalása után (1939) újabb öt parókia került a Kormányzósághoz. Ezzel egyidejűleg az eredetileg munkácsi egyházmegyes Rudabányácska és Beregdaróc (a Kormányzóság megalapításakor még leányegyház) visszatértek anyaegyházmegyéikhez. Papp Antal érsek már nem érte meg (1945. december 24-én halt meg), hogy a második világháború utáni határrendezések eredményeként ezek a parókiák visszatértek az Eperjesi Egyházmegyéhez, illetve az ismét Magyarországon maradt Rudabányácska és Beregdaróc immár a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez nyert besorolást.

A trianoni sokk hatása alatt álló magyar társadalomban felerősödött a görögkatolikusokkal szembeni gyanakvás, és újjáéledt

az a gondolkodás, mely szerint „megbízható” magyar nem lehet bizánci szertartású.¹⁰ Mivel ennek a hétköznapi életben is komoly megnyilvánulásai voltak (az államigazgatásban például az alkalmazás vagy a munkahelyi előmenetel is függött tőle), az egyéni életstratégiák kialakítása során nagyon sok görögkatolikus jutott arra a döntésre, hogy elhagyja rítusát. A rítusváltást megkönnyítette az, hogy 1929-től kezdődően a Keleti Kongregáció a nunciások jogkörébe utalta az ügyet, ami jelentős változás volt a korábbi gyakorlathoz képest.¹¹ A budapesti nunciátúra iratai között az 1930-as évekből vaskos dossziékat találunk rítusváltoztatási kérelmekkel, melyek jelentős része házasságkötéshez fűződik.¹² Ezekben az esetekben a görögkatolikus fél jellemzően azzal indokolja rítusváltoztatási kérelmét, hogy anélkül jövődöbelijének családja egész egyszerűen nem fogadja be. A rítusváltoztatások megtizedelték a görögkatolikus értelmiséget, hiszen jellemzően a városi környezetben élők jutottak erre a döntésre. De találunk egész parókiákat érintő (részben sikeres) rítusváltoztatási kísérleteket vidéken is.¹³ Miklósy püspök igyekezett megfékezni a rítusváltoztatási hullámot azzal, hogy megtagadta az elbocsátót („episcopus a quo”), ám próbálkozásaival valójában csak a latin főpásztorok ellenszenvét tudta kiváltani, akik többnyire természetes következménynek tartották a „magasabb rendű” latin rítusra való áttérést. Miklósy püspök ellenállásának komoly következménye az lett, hogy a püspöki karon belül teljesen elszigetelődött. Ezen túlmenően királypárti politikai nézetei a Horthy-rendszer konszolidációjának előrehaladtával sem változtak, ami az egyházakat egyébként bőkezűen támogató kormányzattal állította szembe. Ennek káros következményeire jó példa az egyházmegyei papnevelő intézet és egy görögkatolikus teológiai kar felállításának meghiúsulása, mely a Klebelsberg Kunó fémjelzte kultúrpolitika nagyvonalú felajánlása volt. Miklósy püspök ezt a gesztust arra hivatkozva utasította el, hogy a kormányzat által javasolt szegedi

⁹ Az ügy iratai: AAV, Arch. Nunz., Budapest, busta 14, fasc. 8/5, fol. 300–316.

¹⁰ 1937-ben Matolcsy Mátyás kiscsárdapárti képviselő parlamenti felszólalásában nehezményezte, hogy a szatmári Károlyi-birtokok betelepítése során görögkatolikus vallású cselédek is földhöz jutottak. Véleménye szerint az lett volna kívánatos, hogy a román határ közelében csak „tisztá magyar fajú, egészen biztos, rendíthetetlen magyar fajiságú emberek jussanak magyar földhöz”. Idézi: Pirigy, 1990, 129.

¹¹ Addig Rómába kellett felterjeszteni a kérelmeket. A rendelkezést 1940-ben vonták vissza. Szlávik Antal: *Sajátjogú egyháztagság: Normafejlődés és aktuális kérdések*, Budapest, 2006, 171–172.

¹² Pl. AAV, Arch. Nunz., Budapest, busta 54, 1937, fasc. 2/1–5, fol. 235–533.

¹³ Homrogd, Sajóvamos és Tarcal parókiák ügye a Vatikáni Apostoli Levéltárban: AAV, Arch. Nunz., Budapest, busta 19, 36, 45 és 48.

helyszínt – ahol egy új egyetemi központ létesült az áttelepített kolozsvári egyetemre alapozva – nem tartja alkalmasnak. „...majd jön más idő, más emberek; jogainkat nem szabad feladnunk” – mondta az egyházmegyei szentszék ülésén.¹⁴

Miklós püspöknek azonban nem csak a latin szertartású püspökökkel és a kormányzattal romlott meg a viszonya. A Miskolci Apostoli Kormányzóság alapításától kezdve számos konfliktusa volt Papp Antal érsekkel is. Nézeteltéréseik egyik oka a miskolci parókia hovatartozása volt. Mint fentebb említettük, a Kormányzóság konzultori testülete az érsek egyetértésével arra törekedett, hogy Miskolcot a Hajdúdorogi Egyházmegyétől a Kormányzóságba sorolják át. Mivel ezt Miklós püspök sikeresen megakadályozta, Papp Antal érsek a miskolci parokiális templomban vendégként végezhetett szertartásokat. Konfliktusaik másik forrása a liturgikus nyelvhasználat volt. A világháború után a Hajdúdorogi Egyházmegye parókiáin egyre jobban terjedt a magyar nyelv használata. Az egyházmegye vezetői törekedtek arra, hogy a közbeszédben és a hivatalos nyelvezetben a Hajdúdorogi Egyházmegyét „magyar” egyházmegyeként említsék. Az 1930-as években indult rádiós liturgiaközvetítések segítették ezeket a törekvéseket. Papp Antal érsek azonban – jöllehet magyarságát és a magyar állam iránti lojalitását soha senki meg nem kérdőjelezte – az ószláv liturgia híve volt. Rosszallással vette tudomásul, hogy a magyar nyelvhasználat igénye a Kormányzóság egyes parókiáin is megjelent, sőt egyes hívei már Horthy Miklós kormányzónál is sürgették az ószláv nyelv elhagyását és a magyar nyelv bevezetését. Korábbi tapasztalataira támaszkodva az a meggyőződés alakult ki benne, hogy a csehszlovák kormányzat a skizmatikus mozgalom támogatásával fel fogja számolni az Eperjesi és a Munkácsi egyházmegyéket, így a térség egyetlen ószláv nyelvű egyházkormányzati egysége a Miskolci Apostoli Kormányzóság lesz. Az ószláv nyelvű liturgikus hagyomány megőrzése iránt érzett felelőssége is közrejátszott abban, hogy amíg lehetett, próbálta

megakadályozni az ószláv nyelv teljes kiszorulását a kormányzóság templomaiból.¹⁵

A görögkatolikusok érdekeinek képviseletére 1921-től kezdődően egy új szervezet vállalkozott.¹⁶ A hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság Miklós püspök felszentelése után kimondta feloszlását. Az első világháború végén a budapesti székhelyű Országos Bizottság is gyakorlatilag megszűnt. Az 1902-ben alakult Magyar Görögkatolikusok Egyesülete, mely *Görögkatolikus Hírlap* néven újságot is kiadott, már korábban megszüntette működését. Mindenképpen szükségesnek mutatkozott egy új, országos hatáskörű szervezet létrehozása. Ennek megszervezése érdekében Maxim Atanáz, a máriapócsi rendház elöljárója, Fedák Miklós leveleki, Kozma János nyírcsászári és Végheő Dániel nyírbaktai parókusok tették meg az első lépéseket. Az új szervezet, a Magyar Görögkatolikusok Országos Szövetsége (MAGOSZ) 1921. október 1-jén alakult meg Máriapócon. A Miklós püspök elnöklete alatt lezajlott alakuló nagygyűlésen hetven egyházköztség háromszázhetven képviselője, s mintegy tizenötezer hívő vett részt. A MAGOSZ védnöke a főpásztor, világi elnöke pedig Illés József (1871–1944) egyetemi tanár és országgyűlési képviselő lett. A MAGOSZ négy szakosztályt működtetett: hitbuzgalmi, kulturális, gazdasági és sajtószakosztályt. Ez utóbbi hozta létre a MAGOSZ-sajtóvállalatot, melynek gondozásában jelent meg a Máriapócsi Naptár és a *Görögkatholikus Tudósító* Kozma János irányítása alatt, majd pedig 1929-től – Gróh István, az Iparművészeti Főiskola rektorának szerkesztésében – a *Görög Katolikus Szemle*, mely összekötő kapocsként kívánt szolgálni az országban élő görögkatolikusok között. A Szövetség kísérletet tett egy görögkatolikus jellegű pénzintézet létrehozására is, de a Felső Tiszavidéki Bank a gazdasági válság miatt nem tudott kibontakozni. Az 1920-as évek végétől a MAGOSZ a budapesti katolikus napok keretében minden évben nagygyűlést rendezett, melyek egyik célja

¹⁴ Idézi Pirigyí, 2001, 95.

¹⁵ Bővebben: Végheő Tamás: A „Rakaca-affér”: Adalék az Apostoli Szék és a magyar görögkatolikusok kapcsolataihoz a két világháború között, in: Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék, II: Vatikáni magyar kutatások a 21. században*, Budapest–Róma, 2017, 377–394.

¹⁶ Bővebben: Pirigyí, 1990, 152–161.

IV.3.1.

a görögkatolikusok és a magyar katolikus társadalom kapcsolatainak erősítése volt.¹⁷

A görögkatolikus ifjúság összefogására az eredetileg 1904-ben alakult, de 1921-ben teljesen újjászervezett Vasvári Pál Kör vállalkozott. Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc görögkatolikus hőisének példáját – elkötelezettségét és fiatalos lendületét – a Kör tagjai a magyar görögkatolikus ügy szolgálatában és az egyházhűségben kívánták követni. 1923-ban megalakult a Magyar Görögkatholikus Tanítók Egyesülete, 1926-ban pedig a miskolci székhelyű Magyar Görögkatolikus Nők Országos Szövetsége.

Az 1920-as években az egyházmegye liturgikus életének fejlesztése érdekében több fontos kiadvány látott napvilágot. A püspöki iroda megjelentette az új *Liturgikont*, melyben az anaforát nemcsak magyarul, hanem görögül is kinyomtatták. Miklósy püspök ezzel akarta a Szentszék felé jelezni, hogy legalább törekszik az alapító bulla rendelkezései szerint eljárni.

Elsősorban a hívek liturgiába való bekapcsolódása miatt volt jelentős a Danilovics-féle *Énekeskönyv* újabb kiadása, amelyet 1920-ban a bizánci liturgia kiváló kutatója, Krajnyák Gábor budapesti segédlelkész dolgozott át. Az évtized végén ugyanő publikálta a *Gyűjteményes nagy énekeskönyvet*, mely az egyházközségi használatban igen elterjedt és hosszú időn át meghatározó szerepet játszott. 1925-ben jelent meg a templomi szolgálatokra szánt új *Evangéliumoskönyv*, 1927-ben pedig a *Szerkönyv (Euchologion)*.

A Miskolci Apostoli Kormányzóság kezdeményezései közül kiemelkedik a *Keleti Egyház* című tudományos folyóirat, melyet 1934 januárjában Papp Antal érsek támogatásával Szántay-Szémán István alapított és jegyzett főszerkesztőként. A második világháború végéig havi rendszerességgel kiadott periodikum szerkesztésében rendkívül nagy munkát végzett Kozma János miskolci hittanár, „a görögkatolikus magyarság szellemi életének mindenese”.¹⁸ Igen értékes teológiai, egyháztörténeti, patrológiai, egyházzségi, egyházművészeti és egyházzenei tanulmányok jelentek meg benne. Ezek szerzői az egyházmegye

és a kormányzóság legfelkészültebb görögkatolikus papjai, Papp Antal, Dudás Miklós, Rohály Ferenc, Papp György, Krajnyák Gábor, Legeza József, Bubnó Andor, Liki János, Zapotoczky Igor Konstantin, Petrasovszky Emmanuel festőművész és sokan mások voltak. A folyóirat fordításban közölte a keleti kereszténységről írt, idegen nyelven megjelent tanulmányok ismertetését, beszámolt a hazai és a külföldi görögkatolikusok életének minden nevezetesebb eseményéről. A szerzők – különösen az egyházjogász és -történész Papp György, valamint Szántay-Szémán István és Krajnyák Gábor – tudatosan törekedtek arra, hogy a keleti egyház magyarországi jelenlétét, a görögkatolikusok történetét és egyházzségi fejlődését más tudományos folyóiratokban és önálló publikációkban is ismertessék.

A *Keleti Egyház* szerkesztősége a liturgikus kiadványok terén is maradandót alkotott. 1934-ben Miskolcon kiadta a *Dicsérvételek az Úr nevét* című ima- és énekeskönyvet. Ez tartalmazza az egyházi zsolozsma állandó részeit, az ünnepek és szentek énekeit. A Ménologionnal együtt több mint kétezer oldalas, hatalmas kiadvány átvette a régebbi liturgikus fordításokat, illetve a hiányzó részeket Kozma János és Szántay-Szémán István fordították le. A lektorálás feladatát Zapotoczky Igor Konstantin és Rohály Ferenc végezték. A következő évben *Énekeljétek a mi Istenünknek!* címmel megjelent a zsolozsmáskönyv kivonata is a hívek számára.¹⁹

A *Keleti Egyház* szerkesztőségéhez kötődik a Szent Miklós Magyarországi Unió Szövetség megalakulása is. A SZEMISZ tagjai 1939-ben Szántay-Szémán István elnökletével intenzív imaapostolkodásra, tudományos és ismeretterjesztő munkálkodásra vállalkoztak a keresztény egyházak egységének előmozdítása érdekében.²⁰

A Szentszék 1929-ben elhatározta, hogy a keleti katolikus egyházak számára saját egyházi törvénykönyvet alkot. A mintegy hatvan esztendeig tartó folyamatban a magyar görögkatolikus kánonjogászok kezdettől fogva részt vettek. Már 1929-ben megalakult az egyházmegyei kodifikációs bizottság, melynek tagjai Bányay Jenő,

¹⁷ Az 1931-es nagygyűlés elmaradása újabb viszályhoz vezetett Miklósy püspök és Papp Antal érsek között, amit végül Serédi hercegprímás simított el: Klestenitz Tibor: A görögkatolikusok Serédi Jusztinián és Mindszenty József egyházkormányzatában, *Athanasiana*, 33–34(2012), 109–110.

¹⁸ Pirigy István: *Görög katolikus papi sorsok*, Debrecen, 1999, 76.

¹⁹ A liturgikus kiadványokról bővebben: Ivancsó, 2006; és ebben a kötetben: Kat. IV.44.

²⁰ Pirigy, 1990, 161–162.

Sereghy László, Melles Nicefor, Bihon István és Papp György voltak. A legújabb kutatások szerint a bizottság Szentszékhez eljuttatott javaslatai jelentős hozzájárulásként értékelhetők a kodifikációs folyamat egészét tekintve.²¹

A trianoni határok kijelölésével új korszak kezdődött a bazilita rend életében is.²² A Hajdúdorogi Egyházmegye területén mindössze egy kolostor, a máriapócsi maradt, míg a szerzetesek nevelését végző munkácsi kolostor Csehszlovákiához került. A szintén jelentős bikszádi kolostor Románia területére esett. A határváltoztatások ellenére mindhárom kolostor a galíciai provincia része maradt egészen 1932-ig, amikor a Szentszék a három ország bazilitái számára létrehozta a Szent Miklós Provinciát magyar, román és ruszin ággal. A magyar régió vezetője Dudás Miklós lett, aki már 1933-ban bővítette a rendi kereteket a hajdúdorogi rendház építésének megkezdésével. Az első és második bécsi döntés eredményeként a provincia kolostorai néhány évre ismét Magyarország határain belülre kerültek. A második világháború után a rend Makón (később Kiszpesten) hozott létre rendházat, így a három magyarországi kolostor számára 1947-ben létrejöhett a Szent István Provincia.

Miklós István püspök 1937. október 29-én bekövetkezett halála után a hajdúdorogi püspöki szék mintegy másfél évig betöltetlen maradt. Míg a Szentszék és a magyar kormány megtalálták a megfelelő utódot, az egyházmegyét Bányay Jenő helynök irányította.

A széküresedés idejére esett a 34. Eucharisztikus Kongresszus, melyet 1938. május 24–28. között Budapesten rendeztek.²³ A korszak kiemelkedő, nemzetközi viszonylatban is jelentős katolikus eseményére készülve a görögkatolikusok – elsősorban Szántay-Szémán István prelátnak szervezőmunkájának köszönhetően – mindent megtettek azért, hogy „e kongresszus keretében keleti egyházunk olyan reprezentatív

szerephez jusson, mely a keleti és a nyugati szertartások egyenjogúságát az egész világ színe előtt, bizonyító erővel demonstrálja”.²⁴ A Miskolci Apostoli Kormányzóság tudós helynöke elérte, hogy a Kongresszus programjába egy görögkatolikus Szent Liturgia és egy görögkatolikus ünnepi ülés is bekerüljön. A görög nyelvű Szent Liturgiára május 27-én a Szent István-bazilikában került sor: a szertartást Geórgiosz Kalavasszi c. érsek, athéni püspök, Dionisziosz Varoukhász görög és Cyrill Kurtyff bolgár püspök, valamint Szántay-Szémán István végezték (3. kép). Jelen volt a pápai legátus, Eugenio Pacelli, a későbbi XII. Piusz, aki aktívan vett részt a liturgián.

Miklós püspök halála után a Szentszék azonnal megkezdte a tárgyalásokat a magyar kormánnyal, illetve véleményeket és ajánlásokat kért befolyásos magyar egyházi személyiségektől.²⁵ Luttor Ferenc, a szentszéki magyar követség tanácsosa Papp Antal kinevezését támogatta, de a Keleti Kongregáció az érsek életkorára hivatkozva ezt hamar elvetette. Jellemző Szántay-Szémán István elismertségére, hogy a Keleti Kongregáció róla is kért információkat. A vele kapcsolatban Rómába érkezett vélemények szükségszerűen rövidek voltak: mivel családos pap volt, jelöltségét nem lehetett figyelembe venni. A baziliták közül Liki Imre és Dudás Miklós neve merült fel, azzal a megjegyzéssel, hogy utóbbit az egyházmegyes papság jól ismeri és szívesen elfogadná. Liki Imre erényeit és tudását mindenki elismerte, de ő kevésbé volt ismert, hiszen ezekben az években rendje megbízásából elsősorban Csehszlovákiában tevékenykedett. A Szentszék jelöltje Takách Bazil püspök volt, az Egyesült Államokban élő görögkatolikusok főpásztora. A kialakult diplomáciai gyakorlat szerint a püspökök kiválasztása oly módon történt, hogy a kormány képviselője eljuttatott egy listát a budapesti nunciaturára a számára elfogadható jelöltek névsorával. A Szentszék ezt a névjegyzéket megvizsgálva tette meg a maga javaslatát.

²¹ Szabó Péter: A hajdúdorogi kodifikációs bizottság létrejöttje (1929) a levéltári adatok tükrében, *Athanasiana*, 48(2019), 227–244.

²² A bazilita rendről bővebben: Pirigy István: A magyarországi bazilita kolostorok egyházzogi helyzetének alakulása a XX. században, *Posztbizánci Közlemények*, 2(1995), 1–9.

²³ Bővebben: Véghseő Tamás: Az 1938-as Eucharisztikus Világkongresszus és a magyar görögkatolikusok, in: Ivancsó István (szerk.): *Az 1938-as Budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus 75. évfordulója alkalmából 2013. november 28-án rendezett szimpozion anyaga*, Nyíregyháza, 2013, 9–15.

²⁴ *Keleti Egyház*, 36(1938), 143.

²⁵ Az utódlás kérdéséről részletesebben: Véghseő Tamás: Miklós István hajdúdorogi püspök utódlása: Új adatok a budapesti nunciatura levéltárából, in: Tusor Péter (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék – Források és távlatok: Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*, Budapest–Róma, 2012, 325–341.

(3)

1937. december 17-én külügyminiszter eljuttatta Angelo Rotta nunciushoz azt a jegyzéket, melyen Takách Bazil és Dudás Miklós neve szerepelt. Másnap azonban Csáky István, a külügyminiszter kabinetfőnöke felkereste a nunciust, és jelezte, hogy a listán tévedésből rossz sorrendet adtak meg, s a kormány első számú jelöltje Dudás Miklós. Takách Bazil jelölésével kapcsolatban több ellenérv is felmerült, melyek közül a kormányt leginkább az aggasztotta, hogy az Ungvárról az Egyesült Államokba kikerült püspök csehszlovák állampolgár volt. Az újabb egyeztetések még több mint egy évet vettek igénybe. Mivel 1939 januárjában a budapesti nunciátúra olyan információk birtokába jutott, amelyek Takách Bazil püspökre nézve kompromittáltak voltak, XII. Piusz végül 1939. március 25-én Dudás Miklós kinevezése mellett döntött.

A választott püspök 1902-ben Máriapócson született, 1920-ban lépett be a bazilita rendbe.

Teológiai tanulmányait Rómában végezte. Miklósy István püspök szentelte pappá 1927-ben. Előbb a rend csehszlovákiai tanulmányi házában tanított, majd a máriapócsi monostor előljárója lett. 1933-tól a Szent Miklós Provincia magyar ágának vezetője volt. Megalapította a rend hajdúdorogi rendházát, s letelepítette Magyarországon a bazilita nővéreket. 1937–1938-ban nagy hatású missziós körutat tartott az Egyesült Államokban. Dudás Miklóst 1939. május 14-én Papp Antal érsek szentelte püspökké a máriapócsi kegytemplomban Kriston Endre egri és a később vértanúságot szenvedett Meszlényi Zoltán esztergomi segédpüspökök részvételével.

A kinevezésekor mindössze harminchét éves új főpásztor fiatalos lendülettel látott munkához. „Főpásztori küldetésem és célkitűzésem, hogy egyházmegyénkben a hitéletet elmélyítve s azt öntudatosra téve, tökéletes népet készítsék az Úrnak” (Lk 1,17) – írta az egyházmegye papságának.²⁶ Nem

²⁶ A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei, 1939/VI, NYEL, I–1–b.

sejthette, hogy harminchárom évig tartó püspöki szolgálata során milyen hatalmas erők fogják gátolni küldetése teljesítésében. A legfontosabb feladat – huszonhét évvel az egyházmegye alapítása után – még mindig a legalapvetőbb intézmények felállítása volt. Dudás püspök már 1939 őszén tárgyalásokat kezdett a magyar kormánnyal az intézményfejlesztés ügyében. Az volt az elképzelése, hogy a püspöki székházban létesítene papnevelő intézetet, s a város egy másik pontján építené fel a püspöki székházat. Ezt az elgondolást a minisztérium elfogadta, Szohor Pál nyíregyházi polgármester pedig jelezte, hogy kész teljesíteni a város korábbi, a püspöki székház építésére vonatkozó felajánlását. A minisztérium sürgette egy egyházmegyei internátus létesítését, illetve azt, hogy az állami tanítóképzőben ténylegesen is valósuljon meg a görögkatolikus kántortanítók képzésére évtizedekkel korábban tett ígéret.²⁷

A nagyszabású tervek kivitelezését a második világháború kitörése hiúsította meg. A nyíregyházi építkezések közül mindössze a püspöki székház felépítése indult meg a Sóstói úton. Az épület hatalmas áldozatok árán a háború végére készült el, de a politikai változások miatt a püspök már nem vehette használatba. A líceum és a tanítóképző 1942-ben szerény körülmények között végül Hajdúdorogon kezdte meg a működését. Egy évvel korábban a főpásztor kezdeményezésére ugyanott népfőiskola alakult. A városban a baziliták elkészült rendházában diákotthon létesült, míg a nők saját épületükben diáklányok elhelyezését biztosították. Kovács Gyula hittanár kezdeményezésére Nyíregyházán 1943-ban bérelt helyiségekben – szintén szerény körülmények között és kis létszámmal – indult el a Szent Jozafát Diákotthon. A főpásztor támogatta a KALOT és a KALÁSZ egyházmegyei szintű szervezetének kiépítését is.

Észak-Erdély visszacsatolása után Dudás püspök éveken át próbálta elérni a Szentszéknél, hogy a korábban a Hajdúdorogi Egyházmegyébe besorolt parókiák fölött joghatóságot gyakorolhasson. A Szentszék 1919-ben, tehát még az új államhatárok kijelölése előtt, a román hadsereg tényleges uralmára hivatkozva heteken belül

elrendelte az érintett parókiák visszasorolását a román egyházmegyékbe. Ugyanez a gyorsaság nem volt jellemző a Szentszékre a második világháború éveiben, ezért Dudás püspök minden próbálkozása kudarcba fulladt.²⁸ Ez lett volna az utolsó lehetőség arra, hogy az erdélyi görögkatolikus magyarság megmeneküljön a teljes asszimilációtól és a római katolikus vagy református egyházba való beolvadástól.²⁹

Az egyházmegye papnövédekének képzésére Kárpátalja visszacsatolása után ismét az ungvári szemináriumban került sor, ahol a későbbi vértanú Romzsa Tódor püspök volt a lelki vezetőjük. A Munkácsi Egyházmegyével való intenzívebb kapcsolattartást is szolgáló lehetőség azonban csak 1944 őszéig állt fenn, a kispapok ekkor visszakerültek a Központi Szemináriumba. 1944 januárjától Dudás Miklós püspök – Sztójka Sándor megyéspüspök halála után – apostoli kormányzóként a Munkácsi Egyházmegyét is vezette. Az év szeptemberében ő szentelte püspökké Romzsa Tódort, akinek az egyházmegye tényleges kormányzását átadta.

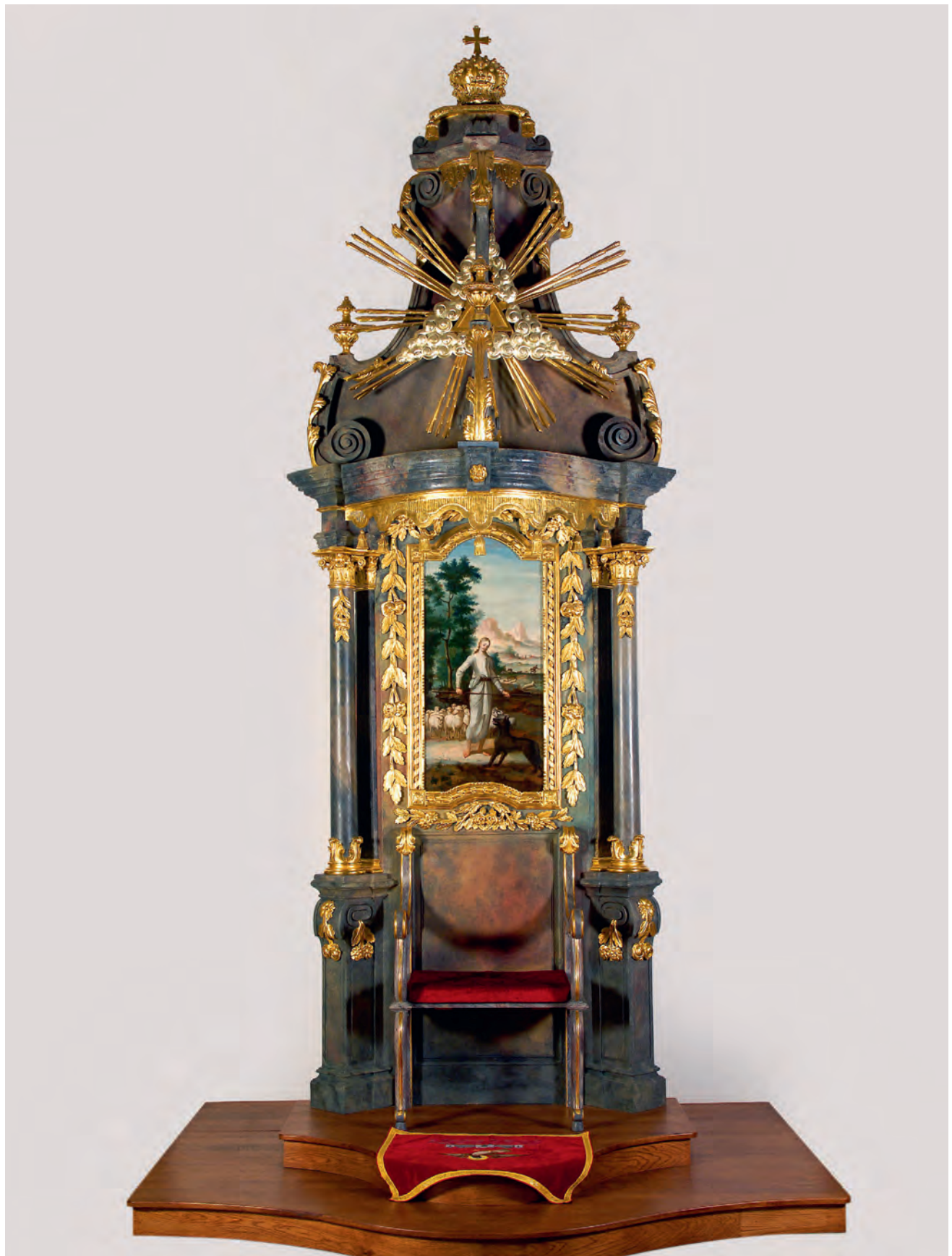
Képgjegyzék

1. A Hajdúdorogi Egyházmegye parókiái 1920 után. Térkép
2. Papp Antal érsek portréja
3. Görögkatolikus Szent Liturgia az Eucharisztikus Kongresszuson. Budapest, 1938. május 27.
4. Püspöki trón a hajdúdorogi első székesegyházban

²⁷ Pirigy, 2001, 96–97.

²⁸ Dudás püspök tárgyalásairól bővebben: Sárándi Tamás: Adalékok a hajdúdorogi püspökség 1940 utáni észak-erdélyi jogkiterjesztéséről folytatott közvetlen tárgyalások történetéhez, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Hajdúdorog, 1868–2018: Tanulmányok és források a magyar görögkatolikusok történetéhez*, Nyíregyháza, 2019, 109–125.

²⁹ A riasztó helyzetről Papp György számolt be 1942-ben: Papp György: *A görögkatolikus magyarság helyzete Erdélyben*, Nyíregyháza, 1942.

IV.3.2. A nyíregyházi püspöki székház

Majchricsné Ujteleki Zsuzsanna

„...a püspökség Nyíregyháza városában vesse meg székhelyét...”¹

A nyíregyházi görögkatolikus bérpalota (1905–1914)

A nyíregyházi görögkatolikus egyházközség tulajdonában lévő belvárosi telek hasznosítását Sztankaninecz Gyula, az egyházközség adminisztrátora kezdeményezte 1905-ben. Felterjesztésében azt javasolta az egyházmegyei főhatóságnak, hogy a város központjában lévő egyházközségi telekre építsenek bérpalotát, s a helyiségek bérbeadásából befolyt összegből törlesszék a hitelt, mintegy harminc évig.² Az egyházközségi ingatlanban a bérlakásokon kívül a főesperes, a többi pap és a kántor számára is helyet kívántak biztosítani.

A bérpalota terveit egy helyi építész-mérnök, Führer Miklós készítette, a kivitelezést a budapesti László Testvérek cég végezte³ (1–2. kép). Az alap teherbírásának vizsgálata után,⁴ 1908. augusztus 5-én került sor az alapkőletételre.⁵ Az építkezés kb. 300 ezer koronába került, a finanszírozáshoz három pénzügyintézetrel kötöttek szerződést.⁶

1908-ban a *Nyírvidék* című hetilap beszámolt az építkezésről, valamint arról, hogy a földszinti helyiségeket már bérbe adták.⁷ A bérlők sörözőt és kávéházat is szándékoztak működtetni, de egy hatályos kereskedelmi miniszteri rendelet tiltotta vendéglők és kávéházak üzemeltetését a templomok 100 méteres körzetén belül. A problémát bonyolult engedélyeztetési eljárással sikerült megoldani.⁸

A kész épületet 1909. május 1-jén adták át,⁹ május 16-án a Pannónia kávéház is megnyílt

a földszinten,¹⁰ ez azonban csupán 1914 augusztusáig működött. Megszűnésének oka az volt, hogy ez év szeptemberétől Nyíregyházára tette át székhelyét a hajdúdorogi megyéspüspök, s az épület új, püspökirezidencia-funkciójával összeegyeztethetetlenek tűnt a szórakozóhely közelsége.

A bérpalota szecessziós stílusát a mozgalmas tetőmegoldás, az oromkiképzés, valamint a gipszreliefek és a mára már elenyészett *sgraffito* díszek stilizált motívumai mutatják/mutatták. Koroknay Gyula így jellemzi a házat: „Kapui mellett egy-egy dekoratív gipszdombormű, s fent oromzat zárja le. A falakon finom ritmusban játszanak a függélyesek, s a tető sarkán lévő kis torony egy jó szecessziós ötletet képvisel.”¹¹

A bérpalotának két kapubejárója volt: az egyik a Bethlen Gábor utca felől (1909-ben Szent Mihály utca) a kocsik, a másik a Bercsényi utcáról (akkor Vármegyeháza utca) a gyalogosforgalom számára. A mai Bethlen Gábor utcai szárnyban alakították ki a főesperesi lakást.¹²

Bérpalotából püspöki rezidencia – Miklósy István püspök második székhelye (1914–1937)

Miklósy István hajdúdorogi megyéspüspök 1914. szeptember 23-án költözött debreceni székhelyéről Nyíregyházára, a Pannónia épületnek nevezett bérpalotába.¹³ A Nyíregyházi Görögkatolikus Egyházközség 1914-ben Kéry József építési vállalkozóval kötött szerződést a bérpalota átépítésére, amelyben a kivitelező vállalta: „az emeleti részen elhelyezendő püspöki lakosztály és mellékhelyiségek, ugyancsak

¹ A mottó forrása: NYEL, I–1–b, 3371:1914, 61.

² GKPL, IV–3, 51/1905.

³ NYEL, II–20–a (1. doboz, 7. csomó). Führer Miklós tervei a megyei levéltárban maradtak fenn: Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, V. 83, III, 1d, Görögkatolikus bérpalota tervei, 1908.

⁴ NYEL, II–20–a (1. doboz, 7. csomó).

⁵ A nyíregyházi görög-katolikus egyház bérpalotája, *Magyar Építőművészet*, 7(1909), 5. szám, 12.

⁶ Miklósy püspök rezidenciája: A kultuszminiszter kiküldöttei Nyíregyházán, *Nyírvidék*, 38(1917), 113. szám, 2.

⁷ Új bérpalota, *Nyírvidék*, 29(1908), 31. szám, 5.

⁸ Az egyház a város képviselő-testületéhez fordult, ám a minisztérium nem támogatta az országos rendelet felülvizsgálását, és a helyi iparhatóság hatáskörébe utalta az ügyet: NYEL, II–20–a (1. doboz, 7. csomó); A Pannónia kávéház és a vendéglőről, kávéházakról stb. szóló szabályrendelet, *Nyírvidék*, 30(1909), 25. szám, 5–6. Bővebben: Endrédi Csaba: *Nehézségek és konfliktusok a Hajdúdorogi Egyházmegye alapításának időszakában*, Doktori értekezés, Debreceni Egyetem, 2015, 91–92.

⁹ A nyíregyházi görög-katolikus egyház bérpalotája, *Magyar Építőművészet*, 7(1909), 5. szám, 12.

¹⁰ Kávéház megnyitás!, *Nyírvidék*, 30(1909), 20. szám, 9.

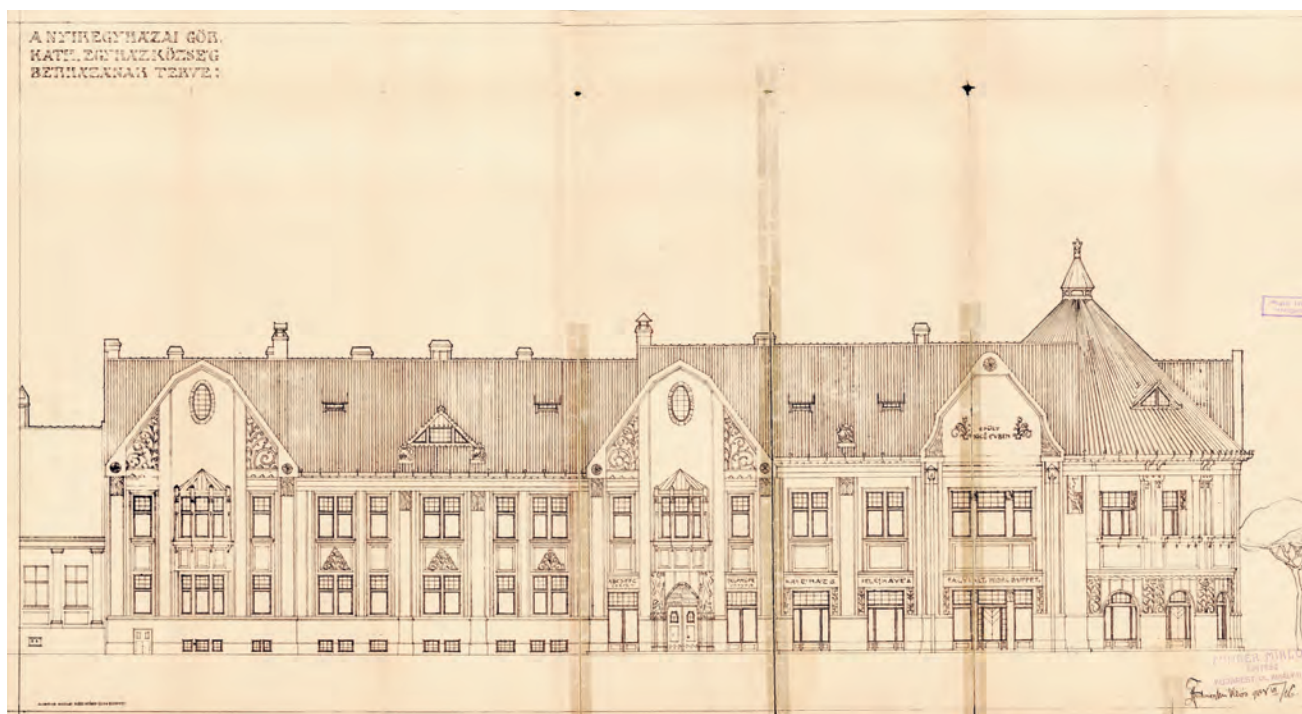
¹¹ Koroknay Gyula: *Nyíregyháza művészettörténeti emlékei* (Nyíregyházi Kiskönyvtár, 6), Nyíregyháza, 1971, 35. Az épület korabeli fotó- és rajzdokumentációjáról, a mára elpusztult díszítésről is: A nyíregyházi görög-katolikus egyház bérpalotája, *Magyar Építőművészet*, 7(1909), 5. szám, 11–24.

¹² A nyíregyházi görög-katolikus egyház bérpalotája, *Magyar Építőművészet*, 7(1909), 5. szám, 11.

¹³ NYEL, I–1–b, 3371:1914, 61.

IV.3.2.

(1)

(2)

az emeleten elhelyezendő Egyházmegyei Hivatal és mellékhelyiségek létesítését, valamint a jelenleg emeleten lévő és püspöki lakosztállyá alakítandó bankhelyiségek részére a földszinten lévő kávéháznak bankhelyiségekké való átalakítását és azzal kapcsolatos helyiség létesítését, részben Pisszér János építész által készített tervek szerint". Az átalakítási tervben a felsoroltak mellett többek között egy istálló terve is szerepelt.¹⁴

A püspök szándéka szerint a bérpalota csak ideiglenes rezidenciaként szolgált volna, de közbejött a háború, így hosszabb távra kellett berendezkednie, és a püspökség irodahelyiségei is itt kaptak helyet. Az ott tartózkodó ideiglenes bérlőknek felmondtak, ezáltal teljesen a püspöki lakás és az irodahelyiségek foglalták el az épületet.¹⁵

Nyíregyháza városa még az első, debreceni székhely kialakítása előtt ajánlkozott püspöki székhelynek, felsorolva a település adottságaiban rejlő lehetőségeket. Ekkor 250 ezer koronát és egy 500 négyszögöles telket ajánlott fel, de olyan feltételekkel, hogy a püspöki székhellyel együtt a telken papnevelő intézet, valamint tanítóképző intézet is létesüljön a városban.¹⁶

A felsoroltak közül a papnevelő intézet és az új püspöki rezidencia nem valósult meg. A kultuszminiszter Mikecz Dezső alispánhoz címzett, 1917. júniusi dátummal kelt leiratában kérte, hogy a felajánlott összeget tehermentesítés jogcímén utalják ki a püspökség részére. Kitért arra a tényre is, hogy tanítóképzője már van Nyíregyházának, a megígért papnevelő intézet felállítása pedig a háború után válik esedékessé. A város azonban

¹⁴ GKPL, I-1-a, 77/1916.

¹⁵ Miklósy püspök rezidenciája, *Nyírvidék*, 38(1917), 113. szám, 2.

¹⁶ GKPL, I-1-a, 1674/1914.

csak a háború után kívánt eleget tenni a felajánlott összeg kifizetésének,¹⁷ 1919-ben még – arra hivatkozva, hogy a szeminárium felállítása elmaradt – nem teljesítette a negyedmilliós kifizetést az egyházmegye részére.¹⁸

Változások Dudás Miklós püspöksége idején (1939–1972)

Miklósy István halála után a város Dudás Miklós püspökkel folytatta a tárgyalásokat a püspöki székhely kérdéséről, ami azért volt különösen fontos, mert Hajdúdorog ismételten jelentkezett, hogy a püspöki székhely oda kerülhessen.¹⁹ 1939 októberében – Dudás Miklós és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyeztetése alapján – négy pontban rögzítették a püspöki palotával kapcsolatos elvárásokat:

1. A palota még mindig bérházjelleggel működik, ami nem egyeztethető össze a püspöki hivatal méltóságával. A püspökség számára túl nagy, tehát megfelelő átalakítás után a szemináriumot helyezték itt el, valamint a szeminárium épületében a rektor és négy tanár is kapjon lakást. A rektori állás járjon együtt a kanonoki állással, így csökkentve a tanári fizetések állami terheit. Az évi 24 ezer pengő állami támogatást 30 ezer pengőre kell emelni.

2. A szeminárium megvalósítása esetén a püspöki székház kerüljön új helyre. Az 1912-ben felajánlott 250 ezer korona kifizetését Szohor Pál polgármester biztosítja.

3. Szükséges egy internátus létesítése a papnevelés utánpótlására.

4. Az állam támogatásával jött létre a nyíregyházi állami tanítóképző intézet, azzal a céllal, hogy a görögkatolikus kántortanító-képzés is megvalósuljon. Görögkatolikus hittanári állást kell szervezni, és új épület biztosításával külön görögkatolikus tagozatot kell létesíteni.²⁰

1941-ben Nyíregyháza közgyűlése örömmel fogadta Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök

bejelentését, hogy a városban kíván véglegesen letelepedni. A *Nyírvidék* című lap február 1-jei száma felidézte a rendhagyó közgyűlést: „Dr. Dudás Miklós püspök felé a város ezt kiáltotta ma: Isten hozta.” A város döntése alapján a megszavazott 250 ezer pengőt megadják, valamint 1500 négyszögöl telket adnak a Sóstói úton, és további 220 négyszögöl telket ingyen átengednek a Városmajorban, 1770 négyszögöl területet pedig ugyanitt 17 ezer pengő vételárért engednek át. A Sóstói úti görögkatolikus építkezésekben a város újabb munkalehetőséget látott és ezektől jelentős fejlesztést remélt.²¹ A magyar kormány 1941-től 1943-ig az állami költségvetésből 150 ezer pengőt előlegezett meg az egyházmegyei intézmények kiépítésére.²² A főpásztor a Sóstói úton a püspöki palota mellett diákotthon és hat kanonoki lakás létesítését tervezte. A püspöki palota felépült, a többi fejlesztést a háború megakadályozta.²³ A püspöki központ továbbra is a Bethlen Gábor utcai szecessziós épület maradt.

A papnevelő intézet létesítéséhez Dudás Miklós hajdúdorogi püspök 1950. szeptember 6-án kelt levele révén Darvas József vallás- és közoktatásügyi miniszter hozzájárult. „Boldog örömmel közlöm mindnyájukkal, hogy szeptember végén Nyíregyházán püspöki széklakomban Isten segítségével megnyitjuk az egyházmegyei papnevelő intézetet és hittudományi főiskolát”²⁴ – írta a püspök az 1950. szeptember 15-i dátummal megjelent körlevélben. A szeminárium helyiségeit Dudás püspök a saját lakosztályából bocsátotta a kispapok rendelkezésére. A tanuláshoz szükséges berendezés a papok és a hívek nagylelkű adományainak volt köszönhető, valamint a megszűntetett Szent Jozafát Diákotthon tárgyai kerültek át az intézménybe.²⁵

Építkezések Timkó Imre püspöksége idején (1972–1988)

Timkó Imre, a Hajdúdorogi Egyházmegye harmadik főpásztora elsődleges feladatának

¹⁷ A hajdúdorogi püspökség negyedmilliója: Súrgeti a pénzt a várostól a kultuszminiszter, *Nyírvidék*, 38(1917), 143. szám, 2.

¹⁸ A püspökség negyedmilliója, *Nyírvidék*, 40(1919), 71. szám, 2.

¹⁹ GKPL, I–1–a, 200/1941.

²⁰ Pirigy, 1987, 31.

²¹ Bertalan Kálmán képviselő méltatta a városi közgyűlésen a hajdúdorogi püspökség végleges letelepedésére vonatkozó határozatot: „Isten hozott-at mondunk a püspök urnak és hálás köszönetet a polgármesternek előrelátó és sikerre vezető pénzügyi politikájáért...”, *Nyírvidék*, 9(1941), 26. szám, 4.

²² Pirigy, 1990, 184–185; Intézményeink, *Görögkatolikus Szemle*, 13(1941), 3. szám, 2–3.

²³ Lásd ebben a kötetben, Kat. IV.36.

²⁴ NYEL, I–1–b, 1950:2784.

²⁵ Janka György: *A Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola története*, online elérés: <http://byzantinohungarica.com/index.php/janka-gyorgy-a-szent-atanaz-gorog-katolikus-hittudomanyi-foiskola-tortenete> (letöltve: 2020. március 1.).

IV.3.2.

tekintette a szeminárium, valamint a püspöki lakosztály, a díszterem és a hivatali helyiségek korszerűsítését. A püspökség udvarán nyolc lakás épült, amelyek a tanárok, az előjárók és családjuk elhelyezését szolgálták. A lakásokat Dávid László építésmérnök tervezte. A munkálatok anyagi alapját a Hajdúdorogi Egyházmegye és a Nyíregyházi Városi Tanács között 1976-ban létrejött megállapodás biztosította. Ennek értelmében a püspökség lemondott a Sóstói úti ingatlanról, és a kártalanításként kapott összeget a korszerűsítésre fordíthatta. A Városi Tanács 3 millió forintot utalt át a Hajdúdorogi Egyházmegyének.²⁶ Ez az összeg csak a berendezési és felszerelési tárgyakra volt elegendő, maga az építkezés 18 millió forintos beruházást jelentett.²⁷ A káptalan ekkor számolta fel az épületben kiadott üzlethelyiséget is,²⁸ így a papi lakások építését 1977 őszén megkezdhatték, és a következő év közepére el is készültek.²⁹

1977-ben már olyan rossz állapotban volt a régi épület homlokzata, hogy anyagi lehetőségek hiányában a díszítőelemeket eltávolították róla,³⁰ a „dekoratív” domborművek eltűntek.³¹ A rekonstrukció során a szemináriumi részben a felsőbb évesek részére egy- és kétszemélyes szobákat alakítottak ki, az alsóbb évesek közös hálóteremben kaptak helyet. Utóbbiak közös tanulószobában tanulhattak, míg a felsőbb évesek a saját szobájukban készültek az órákra. Több fürdőszobával és mellékhelyiséggel is kiegészítették a kispapi részt, a földszinten társalgót alakítottak ki. Tanári szobákkal, spirituális és prefektusi szobával bővült a szeminárium. A konyha is új helyre került.³² 1980. szeptember 14-én került sor a megáldására annak az újonnan kialakított résznek, amely

a papnevelő intézet és hittudományi főiskola 1980/1981-es tanévkezdéséhez szükséges volt.³³

A püspöki székház udvarán 1980. augusztus közepétől egy év alatt új, bizánci stílusú kápolna épült. A terveket a főpásztor elképzelései szerint Dávid László készítette: a négyzet alaprajzú, tetején kupolával fedett kápolnát a kispapok liturgikus „gyakorlóterének” szánták. A belsejében felhajtható ülőpadokat (sztaszidionok) helyeztek el.³⁴ A kápolna ikonosztáziójának tervei ekkor már elkészültek, és folyamatban volt a kivitelezése is.³⁵

1981. augusztus 17-én Timkó Imre nagy ünnepélyességgel szentelte fel a központi épületet és a papnevelő intézet többi részét. Az ünnepi alkalmon a Magyar Katolikus Püspöki Kar tagjai, más görögkatolikus püspökök, a testvéregyházak, állami hivatalok képviselői is megjelentek, de az Apostoli Szentszék is képviseltette magát³⁶ (3. kép).

Az építkezés utáni átalakítási folyamatban a püspöki palota déli részében helyezték el a püspökség irodáit, a püspöki levéltárat és a könyvtárat. A földszinti részben kapott helyet a nyíregyházi egyházközség lelkesi irodája és a parókus lakása.³⁷ Szintén a püspöki palota földszintje lett az otthona az 1983-ban alapított Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjteménynek,³⁸ a vezetői feladatokat Nagymihályi Géza pap, művészettörténész látta el.³⁹ A muzeológiai szempontból feldolgozott műtárgyak látogathatóvá tételére eleinte az ún. tanulmányiraktár-jelleg kínálkozott,⁴⁰ 2000. május 7-től pedig a Jankáné Puskás Bernadett által rendezett állandó kiállítás várja az érdeklődőket.⁴¹

1987-ben ünnepelték a Hajdúdorogi Egyházmegye hetvenöt éves fennállásának

²⁶ GKPL, I–1–a (28), 2236/1976.

²⁷ Pirigyi, 1990, 185. Ivancsó, 1987, 126.

²⁸ GKPL, I–1–a (28), 2236/1976.

²⁹ Pirigyi, 1987, 41.

³⁰ GKPL, I–1–g (9. doboz).

³¹ Margócsy József: *Utcák, terek, emléktáblák*, II, *Újabb fejezetek a régi Nyíregyháza életéből*, Nyíregyháza, 1986, 132.

³² Ivancsó, 1987, 126.

³³ Pirigyi, 1987, 42.

³⁴ Ivancsó, 1987, 127.

³⁵ Ivancsó, 1987, 127.

³⁶ Pirigyi, 1987, 43.

³⁷ Pirigyi, 1987, 42.

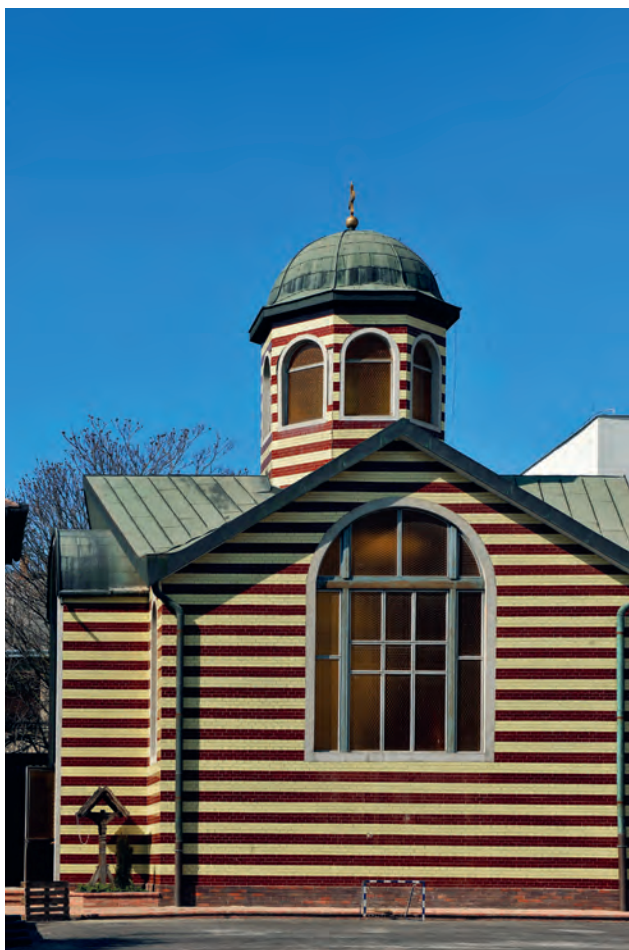
³⁸ A Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény (1/14. nyilvántartási számú) működési engedélye, Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény irattára.

³⁹ NYEL, I–1–b, IV, 1983, 8.

⁴⁰ Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény irattára.

⁴¹ A Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény állandó kiállításának megnyitása, *Görögkatolikus Szemle*, 11(2000), 6. szám, 4.

(3)

jubileumát. Az ünnepségsorozat részeként a szemináriumi kápolna ikonosztázionjának a felszentelésére is sor került,⁴² amelyet Kárpáti László tervezett és festett, a faragott állványzatot Juhász Mihály készítette Máriapócscon.⁴³

Keresztes Szilárd püspöksége (1988–2008)

Amikor 1991-ben II. János Pál pápa lelkipásztori látogatásra érkezett hazánkba, két görögkatolikus állomást is beillesztett az útitervébe: Máriapócsot és Nyíregyházát. Az azóta szentté avatott pápát Nyíregyházán a püspökség látta vendégül, ami

kimagasló eseménye volt az egyházmegye életének éppúgy, mint a városénak.

1990–1991-ben a nagy eseményre készülve a püspöki palota felújítására is sor került: a homlokzat és a tetőszerkezet újult meg.⁴⁴ Az eredeti domborművek még megmaradt részei ekkor kerültek le az épületről, de motívumukat tekintve azonos díszítőelemekkel helyettesítették azokat. A felújítás során az épület külső sarokrésze két nyílászárójának íve is megváltozott.⁴⁵

2003-ban a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola és a könyvtár új épületbe költözött (Nyíregyháza, Bethlen Gábor u. 10–19.), a püspöki épület földszinti részében felszabadult helyre pedig a főiskola fenntartásában lévő Szent Atanáz Könyv- és Kegytárgybolt került. A könyvtár raktári részét az 1913-ban alapított Görögkatolikus Püspöki Levéltár vette át. 2019. augusztus 5-től a Nyíregyházi Egyházmegye önálló levéltárat tart fenn ugyanitt.⁴⁶

A 2004–2005. évben kisebb felújításra került sor a szemináriumi szárnyban: a nyílászárókat részben kicserélték, de ez az összkép szempontjából alig jelentett változást, hiszen az új – mégis az eredeti formavilágot tükröző – ajtók, ablakok biztosítják a korhű megjelenést.⁴⁷

Kocsis Fülöp mint hajdúdorogi megyéspüspök Nyíregyházán (2008–2015)

2010. március 11-én a Konzultori Testület egyhangúlag döntött a püspökség udvarán lévő nyolclakásos társasház lebontásáról.⁴⁸ Az így felszabadult területre mélygarázst építettek, valamint megkezdődött a terület hasznosításának, a püspöki palota bővítésének a tervezése. Ugyanebben az évben Biro Petro kárpátaljai ukrán festőművész a szeminárium ebédlőjét falképekkel díszítette.

A püspöki palota mint a Nyíregyházi Egyházmegye székhelye (2015–)

2015. március 20-án Ferenc pápa megalapította a Magyarországi Sajtójogú Metropolitai Egyházat, s ennek részeként a – Hajdúdorogi

⁴² NYEL, I–1–b, II, 1987, 8.

⁴³ NYEL, I–1–c (19. henger, 1–4). Vázlattevek a képállványról, 1986. Az ikonosztázion Nyírpazonyba, az Istenszüllő oltalma templomba került 2017-ben.

⁴⁴ GKPL, I–1–a (28), 35, 1996.

⁴⁵ GKPL, I–1–a (28), 1646/1990.

⁴⁶ Nyilvános magánlevéltárként bejegyzett neve: Nyíregyházi Egyházmegye Levéltára.

⁴⁷ Gánicz Tamás és Kepics Mihály szóbeli közlése.

⁴⁸ NYEL, I–1–b, 712:2010.

(4)

Egyházmegyéből leválasztva a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye közigazgatási területével azonos – Nyíregyházi Egyházmegyét, nyíregyházi székhellyel. Az új alapítású Metropolitai Hivatal átköltözött Debrecenbe, a nyíregyházi püspöki palota Szocska Ábel megyéspüspökké szentelésével – 2018. május 10-től – újra püspöki székház-szerepet tölt be, illetve a Nyíregyházi Egyházmegye Püspöki Hivatalának ad otthont.

2016. augusztus 18-án Szent II. János Pál pápa látogatásának huszonöt éves évfordulójára a püspöki palota falán emléktáblát helyeztek el. 2016 és 2018 között a Nyíregyházi Egyházmegye Püspöki Hivatala megújult, irodákkal bővült, ahogyan a Papnevelő Intézet is korszerű intézménnyé vált a rekonstrukció során. A felújítás a magyar kormány, valamint az Európai Unió környezeti és energiahatékonysági programja

támogatásának köszönhetően valósult meg. Az ünnepélyes átadása, megáldása 2018. február 10-én volt.⁴⁹ A székház udvarán álló szemináriumi kápolna is teljesen megújult: a bizánci hagyományokat követő falfestését Maklár Zsolt és Maklár Teréz készítik, az új ikonosztázió Seres Tamás festő-restaurátor művész tervei szerint valósult meg, aki a hozzá tartozó ikonokat meg is festette. A kápolna ünnepélyes felszentelése 2020 októberében várható (4. kép).

A görögkatolikus püspöki palota szecessziós stílusa harmonikusan illeszkedik a belvárosi környezetbe. Az építészeti örökségen kívül a megye hitéleti centruma is, valamint a gyűjtemény és a levéltár révén szervesen kapcsolódik Nyíregyháza kulturális vérkeringéséhez. A görögkatolikus szellemi-művészeti kincseinek gyűjtésével, feltárással és átörökítésével szolgálja az értékmegőrzést mind helyi, mind nemzeti szinten.

Képgjegyzék

1. Führer Miklós: A görögkatolikus bérpalota homlokzati terve
2. A püspöki székház és szeminárium napjainkban (2020)
3. A szemináriumi kápolna 2011-ben
4. A megújult kápolna (2020)

⁴⁹ Lásd a Nyíregyházi Egyházmegye honlapját: „Ha az Úr nem építi a házat, hiába fáradoznak annak építői”, online elérés: <https://www.nyirgorkat.hu/?q=hir&id=1736> (letöltés: 2020. március 1.).

IV.4.1. A görögkatolikusok helyzete a szocializmustól a Görögkatolikus Metropólia megalapításáig

Véghseő Tamás

Az 1944 őszén Magyarországra zúduló Vörös Hadsereggel együtt megérkezett az ország új, kommunista politikai elitje is. Az 1919-es Tanácsköztársaság bukása után a Szovjetunióba menekült – és a sztálini tisztogatásokat túlélő – keményvonalas kommunistákat világos és egyértelmű utasításokkal látták el: a Vörös Hadsereg fegyvereinek segítségével megteremteni Magyarországon a szovjet típusú politikai berendezkedést. Az események ennek megfelelően alakultak. Ugyan az 1945 őszén megtartott első parlamenti választásokon a Rákosi Mátyás vezette kommunista párt csúfos vereséget szenvedett, a szovjet katonai vezetés nagykoalíciós kormány megalakítására kényszerítette az 57 százalékos eredményt elérő kiscgazdákat. A már 1944 telén elkezdett deportálások – a munkaképes lakosság Szovjetunióba, „málenkij robotra” való elhurcolása – ehhez kellőképpen nyomasztó és megfélemlítő háttérteremtettek. Apor Vilmos győri püspök meggyilkolása, majd Angelo Rotta nuncius kiutasítása 1945 áprilisában az egyházak felé fogalmazott megfenyegető üzeneteket.¹

Az ország keleti területein élő görögkatolikus lakosság elsőként ismerte meg a „felszabadítással” járó szenvedéseket. A Hajdúdorogi Egyházmegyében a harci cselekményekben elpusztult négy templom, további nyolc pedig súlyos károkat szenvedett. A front átvonulása után Dudás Miklós megyéspüspök azonnal körútra indult, hogy sokat szenvedett híveinek vigasztalást nyújtson.² Papp Antal érsek, miskolci apostoli kormányzó 1945 karácsonyán bekövetkezett halála után XII. Piusz pápa 1946. október 14-én Dudás Miklós püspököt nevezte ki apostoli kormányzónak, ezzel egyetlen főpásztorként az ország összes görögkatolikus vezetőjének a felelőssége az ő vállaira került. Általános helynökévé Dudás püspök is Szántay-Szémán Istvánt nevezte ki.³

„A megpróbáltatások nehéz napjaiban” hirdette meg a főpásztor a magyar görögkatolikusok jubileumának ünnepségeit:

az ungvári unió háromszázadik és az első máriapócsi könnyezés kétszázötvenedik évfordulóját.⁴ A központi ünnepségek szeptember 7-én és 8-án Máriapócon, a Kisasszony-napi búcsún zajlottak. A katolikus egyház és iskolái, illetve a hitoktatás elleni egyre erősödő támadások miatt az ünnepségek nemcsak a hálás emlékezést szolgálták, hanem a tanúságtétel, az egyház-hűség és az összetartozás megnyilvánulásává is váltak. Az évfordulóra a bazilita atyák éveken át tartó felújítással készültek, így a hatalmas, majd negyedmilliószarárdokereget a kegykép már az új kegyoltárra elhelyezve fogadta. A búcsú ünnepi szónoka Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek volt, aki az év májusában pástorlevélben volt kénytelen védelmébe venni a katolikus iskolákat és hitoktatást. A bíboros ünnepi beszédében felidézte a könnyezés eseményeit, és kiemelte a kegyképhez való ragaszkodás értékét. A hatalmas tömeg előtt megjegyezte: sokkal többen lennének az ünneplők a kétszázötven éves jubileumon, ha külső hatalmak nem kényszerítenék őket távolmaradásra. Megemlékezett a határokon kívülre került magyarokról, és kijelentette: a „párizsi bírák” ítéletével szemben a katolikusok az Istenszülő Szent Szűzhez fellebbeznek. A szorongatások közepette rámutatott a reménység jeleire: a templomokra, a katolikus iskolákra, a keresztény családokra és a szülőföldre való ragaszkodás jelképeivé váló temetőkre. Későbbi személyes életsorsát illetően is szinte próféciaként hatottak intelmei: „Magyar ne juttasson magyart lakat alá! Magyar ne árulkozzék magyarra!”⁵

A koalíciós kormány kommunista belügyminisztere, Rajk László ekkor már megfélemlítő akciókat szervezett a katolikus egyház ellen. Feloszlatták a vallásos egyesületeket, a sajtóban pedig egyházellenes hecckampány kezdődött. Áprilisban „szovjetellenes szervezkedés” vádjával letartóztatták Kiss Szaléz ferences atyát, akit decemberben halálra ítélték, és kivégeztek.⁶

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Balogh Margit: Szentszéki magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben, in: Tusor Péter (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék – Források és távlatok: Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*, Budapest–Róma, 2012, 367–368.

² Török, 2005, 10.

³ Janka, 2013, 28.

⁴ *A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei*, III(1946), 1701/1946, NYEL, I–1–b.

⁵ *Máriapócsi Naptár*, 1947, 37–44.

⁶ Bővebben: Kálmán Peregrin: Hét magyar ferences vértanú tanúságtétele a totalitárius rendszerek üldöztetései közepette, *Acta Pintériana*, 4(2018), 51–53.

IV.4.1.

Az 1946-ban létrehozott Államvédelmi Osztály kiemelt feladata volt a „klerikális reakció” elleni küzdelem és az egyházi személyek megfélemlítése.⁷

Az 1947-es választásokon csalással hatalomra jutott kommunisták jövőbeni elképzeléseivel kapcsolatban – a Rajk-féle belügyminisztérium intézkedéseiből kiindulva – az egyházaknak nem lehettek kétségeik. A magyar görögkatolikusokat különös aggodalommal töltötték el azok a megrázó hírek, amelyek a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátaljáról, a Munkácsi Egyházmegyéből érkeztek. Romzsa Tódor munkácsi püspök brutális meggyilkolása (1947. november 1.)⁸ és azt követően a görögkatolikus egyház működésének betiltása⁹ azt vetítette előre, hogy Sztálin magyarországi követői is hasonló lépésekre készülnek.

Az egyházi iskolák tervezett államosítása miatt országszerte tiltakozásokra került sor. Pócsperiben a tiltakozó nagygyűlésen kialakult tumultusban egy véletlenül elsült fegyvertől az egyik rendőr halálos sebet kapott. Az incidenst a kommunista párt arra kívánta felhasználni, hogy a helyi plébános meggyanúsításával és elítélésével megfélemlítse a katolikus egyházat: püspökeit, papjait és híveit egyaránt. Az ellenségnek tartott „klerikális reakció” elleni totális háború menetrendjét felvázolva jelölte ki Rákosi a Mindszenty bíboros irányvonalát támogató Dudás püspök helyét a Minisztertanács 1948. június 4-én tartott ülésén, melyen Rajk László belügyminiszter a pócsperai eseményeket ismertette: „A demokrácia egyik fő ellensége Dudás görögkatolikus püspök is.”¹⁰ A kommunista miniszterek a megtorlás forgatókönyvét tárgyalták, amikor elhangzottak Rákosi vészjósló szavai.

Ugyanezekben a napokban egy külügyminisztériumi irat világosan megfogalmazta a görögkatolikus kérdés kommunista olvasatát: „A vatikáni hatás politikai síkon nemcsak a római katolikus, hanem természetesen a görögkatolikus egyházon keresztül is megnyilatkozik. Amennyiben Magyarországon egy életképes

magyar görögkeleti egyház létesülne, ez a faltörő kos szerepet töltheti be a görögkatolikus egyházzal szemben, és lehetővé tenné annak felvetését, hogy a gör. kat. egyház visszatérjen az óhitű egyház kebelébe, illetve az Unió felbontassék. (Ez történt Nyugat-Ukrajnában, és folyamatban van Lengyelországban, valamint Kárpát-Ukrajnában.) Mindenképpen támogatni kell a népi demokráciának azokat az egyházakat, melyeknek egyházi főhatóságai nem az országon kívül, vagy legalábbis nem az ellenséges külföldön vannak.”¹¹

A görögkatolikus egyház felszámolása tehát elsősorban az ideológiai főellenségnek tartott Vatikán hívekre gyakorolt hatásának a mérséklését szolgálta. A „nem ellenséges külföldön” működő és szovjet részről totális ellenőrzés alatt tartott moszkvai patriarkátusba való besorolás ezért fogalmazódott meg célként. A kivitelezés érdekében Rákosi a szovjet elvtársak segítségét kérve azt indítványozva, hogy küldjenek Magyarországra egy magyarul is beszélő orosz papot, aki először egyesíti a különböző joghatóság alatt élő, összeségében néhány tízezer főt számláló hazai ortodox közösségeket, majd pedig segítséget nyújt a görögkatolikus egyház felszámolásában.¹² A magyar pártvezér kérésének eleget téve Moszkva 1949 októberében Budapestre küldte Ivan Kopolovics protoierejt, aki azonban hamar szembesült a rábízott feladat kivitelezésének nehézségeivel. A magyar állam hathatós segítsége ellenére sem tudta megvalósítani a magyarországi ortodox közösségek egy joghatóság alá terelését, ami minimális előfeltétele lett volna a kétszázötvenezres hívőszámmal rendelkező görögkatolikus egyház beolvasztásának. Bár Jelevferij prágai metropolita 1950-ben lezajlott budapesti látogatásán még annak a reményének adott hangot, hogy Kopolovics sikeresen felszámolja a magyar görögkatolikus egyházat, ahogyan ő megtette azt Csehszlovákiában, a kivitelezésre egyre kevesebb esély mutatkozott.

⁷ Bővebben: Müller Rolf: A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának szervezettörténete (1946. október – 1948. szeptember), *Betekintő*, 3(2013), 1–27.

⁸ Romzsa Tódor püspök életrajza: Puskás László: *Romzsa Tódor püspök élete és halála*, Budapest, 1998.

⁹ Bővebben: Bendász István: *Helytállás és tanúságtétel: A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*, Budapest, 2014.

¹⁰ MNL OL, XIX–A–83–a–239/5, 10.

¹¹ Idézi: *Balogh Margit*: Elvetélt fordulatok az egyházpolitikában: Kísérletek a nemzeti katolikus egyház megteremtésére, in: Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Magyarország a jelenkorban, Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete évkönyve*, 7(1999), Budapest, 237.

¹² A kísérlet dokumentumai: Волокитина, Т. В. (ed. et al.): *Власть и церковь в Восточной Европе, 1944–1953, документы российских архивов*, I–II, Москва, 2009.

A görögkatolikusokról írva maga Kopolovics így fogalmazott: „kemény dió lesznek”. Megjegyezte, hogy a görögkatolikus papság körében nem tapasztalható érdeklődés az ortodoxia iránt, és utalt arra is, hogy a felosztatás esetén a görögkatolikusok nagy része inkább a latin egyházat vagy egyenesen valamelyik protestáns egyházat fogja választani. Kopolovics tapasztalatszerzésével egy időben (vagy talán már azt megelőzően is) Rákosi is felismerte, hogy a tényleges felosztatásnál sokkal hatásosabb fegyver a felosztatással való állandó fenyegetőzés. A felosztatás egyszeri csapás, amelynek a végeredménye rendkívül kétséges, sőt – az államhatalom szempontjából – legrosszabb esetben még azzal a következménnyel is járhat, hogy létrejön egy földalatti egyház, melynek ellenőrzése és üldözése jelentős állambiztonsági erőforrásokat igényel majd. Ezzel szemben a görögkatolikus egyház betiltásával való fenyegetőzés minden egyes vitás esetben alkalmazható volt a hajdúdorogi püspök megszarolására. Az is valószínűnek tűnik, hogy az ukrán görögkatolikus egyház betiltásának tapasztalatait összegző szovjetek sem erőltették idővel a magyar görögkatolikusok felszámolását. Az ukrán görögkatolikus egyház ugyanis folytatta földalatti működését, melynek ellenőrzése komoly feladatot jelentett a KGB-nek. Különösen a Szentszéktől érkező utasítások, illetve a Római Kúria elképzelései és a kérdésben érintett vezető bíborosok által képviselt álláspontok érdekelték a szovjet titkosszolgálatot. Az információszerzésben kifejezetten előnynek bizonyult, hogy van Magyarországon egy görögkatolikus püspök, aki kapcsolatot tart a Szentszékkal, és akinek a környezetébe ügynököket lehet telepíteni.

A magyar görögkatolikus egyház tehát elkerülte a felosztatást, és sorsa összekapcsolódott a római katolikus egyház sorsával. Törvényes működését az államhatalom elvben biztosította, de lehetőségeit rendkívüli mértékben korlátozta, s a püspöki hivatalt totális ellenőrzés alá vonta.

1948 végén, Mindszenty püspök letartóztatása után, valóra váltak Rákosi fenyegető szavai. December 30-án este Dudás püspököt is kihallgatásra vitték Budapestre, egyenesen Kádár János belügyminiszter hivatalába. Kádár egy hatalmas iratcsomót mutatott neki. Állítása szerint ez olyan bizonyítékokat tartalmazott, amelyek

alapján a püspököt könnyedén elítélhetik. Azt is megjegyezte, hogy Mindszenty bíboros terhelő vallomást tett rá. Felszólította, hogy mondjon le, és akkor ejtik a vádat. A kihallgatás célja a megfélemlítés volt, s a püspököt a január 4-én kezdődő püspökkari konferenciára akarták „felkészíteni”. A püspökök tanácskozásáról készült jegyzőkönyvből és egy beépített ügynök jelentéséből világosan kiolvasható, hogy a megfélemlítés sátáni taktikája valóban működött. A meggyötört püspök végig hallgatag volt. Czapik Gyula egri érseknek az volt a véleménye, hogy Dudás püspök Varjú János ortodox pap – aki Kopolovics érkezése előtt annak ténykedését készítette elő – kezdeményezésére került a vádlottak közé. Dudás püspök a tanácskozás szünetében félelmeit egy, a püspöki karhoz közel álló világi személlyel osztotta meg. Nem tudta, hogy az illető ekkor már beszervezett ügynökként ténykedett a püspökök körül, és azonnal jelentést is tett a bizalmas beszélgetéséről... A püspök elmondta neki, hogy a Kádárral való találkozás óta nem bír aludni. Tudta, hogy görögkatolikusként keményebb bánásmódra számíthat a kommunisták részéről, hiszen közismert volt a szovjetek brutalitása, amellyel az ukrainai és a kárpátaljai egyházat üldözték. Attól is félt, hogy a magyar kommunisták átadják őt az oroszoknak. Az ügynök azt tanácsolta neki, hogy „ne exponálja magát túlságosan a primási vonal mellett, és akkor bizonyára nem lesz semmi baja”. Dudás püspök örült, hogy valakivel megoszthatta a félelmeit, s némileg megnyugtatta a beszélgetés. Ez a megkönnyebbülés azonban csak néhány óráig tartott. A püspökök még aznap este találkoztak Rákosival és Kádárral, akik rendkívül agresszívan léptek fel. Kádár célpontja ismét Dudás püspök volt: egy levelet lobogtatott (ennek a tartalma nem ismert), mely a belügyminiszter értelmezése szerint a görögkatolikus püspök bűnösségét bizonyította. A másnapi püspökkari tanácskozásról jelentő ügynök így fogalmazott: „Dudás, aki tegnap aránylag megnyugodott, az esti leleplezés után, amelyet Kádár belügyminisztertől kapott, ismét teljesen megrémült.”¹³

A december 30-án és a január 4-én lezajlott események előrevetítették mindazt, ami Dudás püspökre az elkövetkező mintegy másfél évtizedben várt: megfélemlítés, zsarolás és ügynökök árulása.

¹³ A püspökkari ülés jegyzőkönyve és az ügynök jelentése: Balogh Margit: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között: Dokumentumok*, I–II, Budapest, 2008; itt: I, 37–48.

IV.4.1.

Az egyházi iskolák államosítása után, majd az állam és a katolikus egyház között kieroszakolt egyezmény folyamatában 1950-ben megszületett a szerzetesrendek működési engedélyét megszüntető törvény, mely kimondta, hogy az év december 5-ig minden szerzetesnek és szerzetesnőnek el kell hagynia a rendházakat.¹⁴ Megkezdődött a szerzetesek kitelepítése és szét-szórása. A törvény értelmében harmincnégy bazilita szerzetesnek (köztük tizenhat felszentelt papnak, tizennégy növendéknek és négy testvérnek), valamint huszonnyolc nővérnek (köztük négy novíciának) kellett elhagynia rendházát. Kolostoraikat, illetve az általuk fenntartott intézményeket államosították. A bazilita atyák kénytelenek voltak elhagyni a hajdúdorogi házukat és az 1948-ban létesített kispesti otthonukat is. Az 1947-ben alapított és Dudás Bertalan atya vezetése alatt álló Szent István Provincia megszűnt.¹⁵

Az új kálváriaút kezdetén, amikor a külső körülmények talán minden korábbi időszaknál kedvezőtlenebbek voltak, a magyar görögkatolikusokat régi vágyuk beteljesülése vigasztalta. Dudás Miklós püspök Nyíregyházán – a püspöki székház egy részét átengedve – papnevelő intézetet és hittudományi főiskolát létesített.¹⁶ Az alapítást 1950. szeptember 6-án kelt levelében bejelentette a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak, amit a minisztérium egy rövid válaszlévelel tudomásul vett. Dudás püspök váratlan döntését – melynek anyagi alapjai ugyanúgy hiányoztak, mint korábban – az is motiválta, hogy ezáltal lehetőség nyílt a feloszlott bazilita rend növendékeinek elhelyezésére. Az államhatalom engedékeny álláspontja első pillantásra meglepőnek tűnhet, hiszen ekkor a katolikus intézmények elsorvasztása és bezárása volt a jellemző. Ugyanakkor Dudás püspök lépése bizonyos értelemben a kommunisták tervei szempontjából is előnyökkel járt. 1950-ben hivatalos célként még az volt érvényben, hogy a görögkatolikusokat el kell szakítani a katolikus egyháztól. Ebből a szempontból kifejezetten támogatandó törekvésnek

tűnhetett, hogy a görögkatolikus papnövendékek kerüljenek ki a Központi Szemináriumából, és ezáltal a latin egyház befolyása alól. Másrészt a görögkatolikus egyház totális ellenőrzését is megkönnyítette az, hogy a papnövendékeket egy helyen, ráadásul a püspöki hivatallal egy épületben helyezték el. Nyilvánvaló volt, hogy az intézmény csak az államhatalomnak való teljes kiszolgáltatottságban működhet, ami lehetőséget biztosított ügynöki feladatokat vállaló tanárok beépítésére is. A fennmaradt és eddig napvilágra került ügynöki jelentések azt bizonyítják, hogy az államhatalom az ellenőrzésnek ezt a formáját is meg tudta valósítani.¹⁷ A kommunisták tisztában voltak a papnevelő intézet jelentőségével is. Tudták, hogy a papi utánpótlás biztosításában, s lényegében a görögkatolikus egyház működésében az milyen fontos szerepet tölt be. Ez a tény növelte az államhatalom zsarolási potenciálját az egyébként is megfélemlített püspökökkel szemben.

A papnevelő intézet 1950 szeptemberének utolsó napjaiban öt elsőéves és tíz másodéves papnövendékkel, rendkívül szerény körülmények között kezdte meg a működését. Első rektora a bazilita Liki János Imre lett, aki 1958-ig tölthette be hivatalát.¹⁸ A vicerektori feladatokat Rojkovich István helynök végezte. A prefektusi tisztséget 1951-től Hollós János kánonjogász töltötte be. A spirituális szintén egy bazilita, Orosz Ágoston volt, akit az államhatalom mindössze tizenegy hónapig tűrt meg. Az őt követő Kovács Gyula is csupán egy évig vezethette a papnövendékeket. Eltávolítása után Palatitz Jenő, majd a nagy műveltségű liturgikus, Rohály Ferenc már hosszabb ideig tölthették be ezt a fontos szemináriumi hivatalt. Az első évekre jellemző volt állami nyomásra a tanárok váltogatása is. 1952-ben az egykori bazilita növendékeknek is el kellett hagyniuk a szemináriumot. Az intézmény működtetéséhez szükség volt a rendházaikból kiűzött bazilita nővérek áldozatos munkájára is.¹⁹

„...most, amikor az egyházmegye központjában szerény keretek között – az I. és a II. évfolyammal

¹⁴ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950/34. törvényerejű rendelete.

¹⁵ Bővebben: Véghseő Tamás: Magyar baziliták a kommunista rendszerben, in: Vojtech Boháč (red.): *Reflexia jednoty v diele a posobení blahoslaveného biskupa Vasil'a Hopka (1904–1976) v kontexte eurointegracneho procesu*, Prešov, 2009, 128–137.

¹⁶ Janka, 2001, 227–228.

¹⁷ Vonatkozó dokumentumok: Kahler Frigyes: *Az „Ibolya” dosszié: Hiányzó lapok „A magyarországi görögkatolikusok történeté”-ből*, Budapest, 2005.

¹⁸ Liki Jánosról bővebben: Török István Izsák: *„Bátraké a föld és az ég”: Dr. Liki Imre János bazilita szerzetes emlékére*, Máriapócs, 2008.

¹⁹ Janka, 2001, 229–230.

megnyitjuk saját szemináriumunkat, alázattal imádkozom az Úrhoz, s ehhez kérem a ti buzgó imáitokat is: intézetünk megnyitása valóban legyen fáklagyújtás egyházmegyénk számára. Legyen ez a papnevelő intézet magyar földön a görög szertartásnak tűzhelye. És legyen kohó, mely még bensőségesebben egybeolvasztja a püspök atyának és papjainak, kispapjainak és híveinek lelkét a hitben, a szeretetben és az egyházhűségben” – írta a főpásztor papjainak 1950. szeptember 15-i körlevelében.²⁰ Különösen az utolsó idézett mondatnak volt jelentősége az előző hónapban lezajlott események fényében. A papság és a püspökök közötti egység megbontása, illetve az utóbbiak ellenállásának megtörése érdekében ugyanis a kommunista államhatalom képviselői 1950 augusztusában létrehozták a Katolikus Papok Országos Békebizottságát, melynek vezetésére püspökeikkel is szembefordulni kész papokat nyertek meg.²¹ A mozgalom fedőtevékenysége a béke előmozdítása volt, de valójában az egyházon belüli párhuzamos hatalmi tényezőként működött. Az államhatalom – az 1951-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatalon keresztül – biztosította, hogy a mozgalomhoz csatlakozó és abban vezető szerepet vállaló papok különböző előnyökben részesüljenek. A „széles út” és a „keskeny ösvény” dilemmája a görögkatolikus papokat is döntés elé állította. Mindazok, akik a békemozgalomban való aktív szerepvállalás mellett döntve a „széles utat” választották, az Állami Egyházügyi Hivatal nyomására már a következő évben megkapták jutalmukat: új általános helynököt, irodaigazgatót, illetve főespereseket és espereseket neveztek ki köreiből. Hamarosan a jelentősebb parókiákra is békepapok kerültek. A békemozgalomtól távol maradókra pedig áthelyezés és mellőzés várt.²² A megfélemlítés eszköze volt egy-egy pap elhurcolása is: az ÁVO Regős Dénes bazilitát,²³ 1950-ben Békés Géza vértesi lelkészt,²⁴ 1952-ben pedig Véghseő Miklós hajdúböszörményi segédlelkészt hurcolta el és tartotta fogságban hónapokig úgy,

hogy a hozzátartozók a fogva tartás helyét sem tudták kideríteni.²⁵

Az államhatalom nemcsak az Állami Egyházügyi Hivatal és a békepapi mozgalom révén, hanem ügynökhálózat kiépítésével is ellenőrizte a görögkatolikus egyházat. Az állambiztonsági szolgálatok beszerzési kísérletei több esetben is sikerrel jártak a papság körében. Az ügynöki feladatok elvállalása és teljesítése (információszerzés és jelentéskészítés) mögött esetenként eltérő motivációk húzódtak. Némelyeket megfélemlítéssel vagy zsarolással vettek rá az együttműködésre, de voltak, akik egyéni ambícióik teljesülését és karrierjük előmozdítását várták a feladatok végrehajtásától. Olyan pap is akadt, aki azzal a meggyőződéssel végzett ügynöki munkát, hogy ezzel egyháza fennmaradását szolgálja. A beszerzést elfogadó papok annyira erősnek és megingathatatlanak érezték a kommunista rendszert, hogy nem számoltak a bukása lehetőségével. Az 1956-os forradalom leverése, az azt követő megtorlás, majd pedig a kádári konszolidáció korszaka tovább erősítette ezt a meggyőződésüket, mely tévutakra és zsákutcába vezette őket.

A sorozatos megpróbáltatások miatt Dudás Miklós püspök egészsége megrendült. Az 1956-os forradalom kitörése is kórházi kezelés közben érte. Budapestről utazott le Nyíregyházára, hogy az átmeneti szabadság adta lehetőséggel élve eltávolítsa a súlyosan kompromittálódott békepapokat a legfontosabb hivatalokból. A következő év tavaszán komolyabb orvosi kezelése halaszthatatlanná vált, melyre a Keleti Kongregáció segítségével a svájci Arosában került sor 1957 áprilisa és 1958 márciusa között.²⁶ Az ehhez megadott állami engedély mögött valószínűleg az állambiztonsági szervek információéhsége állt. Ha engedik Dudás püspöknek, hogy külföldi kapcsolatokat építsen ki, akkor nagyobb a valószínűsége, hogy a köré telepített informátorok révén az egész szocialista tábor számára értékes információkat gyűjthetnek a Szentszékéről.

²⁰ A *Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei*, 1950/VIII, 2784/1950, NYEL, I–1–b.

²¹ A békepapi mozgalom történetéhez: Orbán Gyula József: *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon, 1950–1956*, Budapest, 2001.

²² A *Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei*, 1951/XIII–XIV. és XIX. sz., NYEL, I–1–b.

²³ Regős Dénesről bővebben: Török István Izsák: *„Maradjunk meg mindnyájan a szeretetben”: P. Regős Dénes bazilita atya emlékére*, Móriapócs, 2005.

²⁴ Békés Géza: *Jobb jövőnkért!: Emlékirataim*, Nagykáta, 132–146.

²⁵ Apja, Véghseő Dániel (1883–1971) kiadatlan emlékiratai a szerző tulajdonában.

²⁶ Török, 2005, 47–48.

IV.4.1.

1959 áprilisában a főpásztornak súlyos válsághelyzettel kellett szembesülnie. Beresztóczy Miklós, az országos papi békemozgalom elnöke előadást kívánt tartani a szeminárium kispapjai számára. Mivel Beresztóczyt a Szentszék társaival együtt kiközösítette, Dudás püspök nem engedélyezte az előadás megtartását. Tisztában volt azzal, hogy tette a legsúlyosabb következményekkel járhat. Egy hónappal korábban a Központi Szemináriumban hasonló ellenállás miatt előljárókat és papnövendékeket távolítottak el. Felkészülve minden eshetőségre, április 17-én a szeminárium kápolnájába hívta a nyíregyházi papságot és a papnövendékeket, s felolvasta nekik állásfoglalását. Ebben kijelentette: nem tehet eleget annak a felszólításnak, hogy nyilvános cselekedettel (ti. a felfüggesztett Beresztóczy előadásának engedélyezésével) semmibe vegye a Szentszék intézkedését. Ha ennek a szeminárium fennmaradása lenne az ára, akkor azt ő maga oszlatja fel. A kispapokat arra kérte, hogy ebben az esetben legyenek jó civilek. Olyan súlyos következményekkel számolt, hogy ezekben a napokban végrendeletet is készített. Végül Beresztóczy nem jött el, s a retorzió is enyhébb volt. A püspök egy ideig nem hagyhatta el Nyíregyháza területét, öccsétől megvonták a működési engedélyt, a főpásztor környezetében működő tíz paptól pedig a kongruát.²⁷

Dudás püspök ugyanezen év májusában ünnepelte püspökké szentelésének huszadik évfordulóját. Az előzmények miatt csendes hálaadást kívánt. Ünnepi beszédében visszatekintve a múltra, értékelve jelenét és előretekintve így fogalmazott: „Ma húsz év után nagy akarások, szent tervek romjain mondogatom Jóbbal: »Az Úr adta, az Úr elvette, legyen áldott az Úr neve.« Azért talán mégis maradt meg valami húsz év után letarolt lelkemben. Először is a hitem, legalábbis Istenben – de nem! Hiszek én az egyházmegyémben is. A sok megalkuvás és ingadozás közepette látok azért olyan jeleket is, amelyek arra vallanak, hogy vannak és az Isten kegyelméből lesznek is olyanok, akiknek a katolikus hit és Anyaszentegyház drágább mindennél.” Saját útjával és reményeivel kapcsolatban ezt mondta: „Valamikor körülöttem

is tömegek álltak. Sokszor tíz- és tízezrek vettek körül engem is, mikor Isten országát hirdettem Máriapócscon, Budapesten, Hajdúdorogon és sok más helyen. S most, amikor a kálvária lejtőjére értem, úgy látszik, mintha magam maradtam volna. Van, amikor egészen rám szakad az elhagyatottság, mintha egyedül kapaszkodnék fölfelé az oromra, a befejezéshez. Pedig mégsem így van. Tudom, hogy ez a látszat csal. Biztos vagyok abban, hogy a görögkatolikus magyarságnak ezen szakadatlan kálváriaútján jó szándékú papjaink és híveink nem tántorodnak meg a lejtőn. Hiszen mi már tudjuk, hogy csak fenn az ormon vár a megváltás, az üdvösség. Hiszen ott áll a keresz, s csak abban van üdvösségünk. *In cruce salus.*”²⁸

Az ötvenes évek megpróbáltatásaiban kifáradt, „letarolt lelkű” főpásztor püspökségének harmadik évtizede némi enyhülést, s két fontos eredményt hozott. A Szentszék keleti politikája 1964-ben a magyar állammal való részleges megegyezés megkötéséhez vezetett, mely alapvetően ugyan nem változtatott a katolikus egyház helyzetén, és nem enyhített a szigorú ellenőrzésen, de hozott bizonyos engedményeket.²⁹ Az állam által adott engedmények közül a görögkatolikusok számára a legfontosabb az volt, hogy Dudás püspök engedélyt kapott a második vatikáni zsinat utolsó ülészakán való részvételre. A magyar katolikus egyház képviselőjében már az első ülészakon (1962) is részt vett egy delegáció, melynek tagja volt Timkó Imre kanonok, a budapesti Hittudományi Akadémia professzora. A keleti tudományok kiváló tudósa elutazása előtt felkereste főpásztorát, hogy útjára áldását, illetve instrukcióit kérje. Dudás püspök, aki ekkor még nem kapott kiutazási engedélyt, nem adott neki felhatalmazást a magyar görögkatolikus egyház képviselőjére, és közölte vele: a professzor bölcs belátására bízta, magánemberként kivel tárgyal és mit mond. Timkó professzor már korábban is megtapasztalta a főpásztor bizalmának hiányát. Elképzelhető, hogy Dudás püspöknek tudomása vagy legalábbis sejtése volt arról, hogy 1955-től kezdődően a tudós professzor az állambiztonság számára ügynöki munkát végzett.³⁰ Mivel a Keleti Kongregáció hosszú ideje nem tudott információkat

²⁷ Janka, 2001, 230.

²⁸ Török, 2005, 67–71.

²⁹ A megegyezéshez bővebben: Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, Budapest, 2005.

³⁰ Jelentései: ÁBTL, 3.1.2, M–30613/1.

(1)

szerezni a magyar görögkatolikusokról, a Rómába érkező Timkó Imrét előbb szóbeli, majd pedig írásbeli beszámoló készítésére kérték. A professor részletes beszámolójában felhívta a Keleti Kongregáció figyelmét a magyar görögkatolikus egyház egyik legégetőbb problémájára, a szórvány rendezetlen helyzetére. Mivel Budapesten ő maga is végzett lelkipásztori munkát, saját tapasztalataira hivatkozva és konkrét példákat felsorolva tudott beszámolni a gyakorlati nehézségekről, különösen a váci püspök szinte ellenséges hozzáállásáról, illetve a latin szertartású klérus ellenszenvének megnyilvánulásairól. Bár a szórvány helyzete csak évekkel később oldódott meg, Timkó Imre beszámolója hozzájárult ahhoz, hogy a Keleti Kongregáció felfigyelt a problémára.³¹

Dudás püspök a zsinat utolsó ülészakára utazhatott ki, mely 1965. szeptember 14. és december 8. között zajlott le. Megérkezése után kérvényt nyújtott be a zsinati titkárságon, hogy a Szent Péter-bazilikában a zsinati atyák jelenlétében Szent Liturgiát mutathasson be.³² Kérése nem volt rendkívüli, hiszen minden ülésnap egy zsinati atya által bemutatott szentmisével kezdődött. A zsinati titkárság november 19-ét, Árpád-házi Szent Erzsébet napját jelölte ki a magyar görögkatolikus püspök liturgiájára. Dudás püspök a Szent Liturgiát teljesen magyar nyelven mutatta be. Ez a tény a zsinati résztvevők számára talán nem bírt különösebb jelentőséggel, de a magyar görögkatolikusok számára egy évszázados küzdelem lezárását jelképezte. A magyar liturgiáért folytatott harc számtalan csalódása és az ismétlődő szentszéki tiltások okozta keserűség a Szent Péter-bazilikában bemutatott liturgiával vált végérvényesen a múlt részévé. Hazaérkezése után a főpásztor ezekkel a szavakkal fejezte ki örömét: „Most teljesült be az, amire őseink évszázadok óta vágyakoztak, most érlelődött be az ő és a mi reményeink legszebb gyümölcse.”³³ (1. kép)

1968-ban egy másik régi vágy, a görögkatolikus szórvány egyházjogi helyzetének rendezésére is sor kerülhetett. A második vatikáni zsinat keleti egyházakról szóló határozata arra szólít fel, hogy mindenki őrizze, becsülje és tartsa meg a saját rítusát. A szórványban élő görögkatolikusokat ebben joghatósági korlátok akadályozták. Ezek elhárítása érdekében Dudás Miklós püspök 1968-as római útja alkalmából kérvényezte joghatóságának kiterjesztését a Magyarországon élő valamennyi görögkatolikus hívőre. VI. Pál pápa ezt először – kísérleti jelleggel – három évre rendelte el,³⁴ majd annak lejártakor újabb három évvel meghosszabbította. A joghatóság kiterjesztését követően a főpásztor Timkó Imre kanonokot a görögkatolikus szórványok területére püspöki helynökké nevezte ki.³⁵ A Magyar Katolikus Püspöki Kar külön körlevelet adott ki, mely mind

³¹ A beszámoló egy korabeli másolata az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport gyűjteményében.

³² A zsinati magyar liturgiához: Végheő Tamás: Magyar nyelvű bizánci szertartású Szent Liturgia a Szent Péter-bazilikában 1965. november 19-én: A történelmi háttér, in: Ivancsó István (szerk.): *A vatikáni magyar nyelvű Szent Liturgia 40. évfordulója alkalmából 2005. november 17-én rendezett szimpozium anyaga* (Liturgikus örökségünk, V), Nyíregyháza, 2005, 13–19; és Janka György: A zsinati magyar görögkatolikus liturgia titkos háttere, *Athanasiana*, 37(2013), 155–163.

³³ *A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei*, 1965/VII, NYEL, I–1–b.

³⁴ *A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei*, 1968/VI, NYEL, I–1–b.

³⁵ *A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei*, 1969/III, 1098/1969, NYEL, I–1–b.

a latin, mind pedig a görög szertartású papság számára gyakorlati útmutatást tartalmaz.

A szórványhelynökség felállítása Dudás Miklós püspöki szolgálatának utolsó jelentős eseménye volt. Az egyre súlyosabb betegségekkel küzdő főpásztor felajánlotta lemondását a pápának, de azt VI. Pál nem fogadta el. Kilátásba helyezte egy segédpüspök kinevezését számára, és nagyra-becsülése jeleként a súlyos beteg püspököt kinevezte a Keleti Kongregáció, majd pedig a Keleti Kánonjog Kódexének Pápai Revíziós Bizottsága tagjává. A főpásztor 1972. június 21-én kiadott utolsó körlevelében erről tájékoztatta papjait és a híveket, s a Szent Liturgia szavaival búcsúzott tőlük: „A mi Urunk, Jézus Krisztus kegyelme, az Atyaisten szeretete és a Szentlélek közössége legyen mindnyájatokkal.”³⁶ Július 15-én a harmadik szívroham oltotta ki életét. A püspöki szolgálatáról megemlékező nekrológ tartalmazza működésének számokkal kifejezhető eredményeit. A harminchárom év alatt százhatvanhat papot szentelt. Tehát halála évében az aktív papság nagy része már általa részesült a papság szentségében. Sokan közülük a papi szolgálatban példaképüknek tekintették és tekintik ma is. Harmincegy új egyházközséget alapított és negyvennégy templomot, kápolnát, misézőhelyet épített, illetve alakított ki meglévő épületekben. Számokkal nem lehet kifejezni azt az áldozatot, amelyet egyháza érdekében hozott.³⁷

Dudás püspök temetését július 21-én a nyíregyházi templomban Timkó Imre kanonok végezte, akit mind az egyházmegyei káptalan, mind pedig az exarchátus konzultori testülete kormányzó helynökké választott. A temetésen a püspöki kar szinte teljes létszámban jelen volt. Dudás Miklós püspököt a máriapócsi kegytemplom kriptájában helyezték örök nyugalomra.

Dudás Miklós püspök utódjának kinevezésére két és fél évig tartó tárgyalások után került sor. A folyamat elhúzódása nem okozott meglepetést, hiszen a kommunista érában első alkalommal kellett betölteni görögkatolikus püspöki széket. Az állam és az egyház szétválasztását elvben hirdető, sőt azt az alkotmányban rögzítő

kommunista rendszer a gyakorlatban ennek éppen az ellenkezőjét tette, és ragaszkodott a régebben főkegyúri jognak nevezett jogosítványhoz is.³⁸ Nyilvánvaló volt, hogy a kormány csak olyan pap megyéspüspöki kinevezéséhez fog hozzájárulni, aki megfelelő lojalitást mutatott a népköztársaság kormánya és társadalmi rendje felé. Hosszas egyeztetések után VI. Pál pápa 1975. január 10-én Timkó Imre káptalani helynököt a Hajdúdorogi Egyházmegye megyéspüspökévé és a Miskolci Apostoli Exarchátus kormányzójává, Keresztes Szilárd kanonokot pedig kunáviai püspöki címmel a megyésfőpásztor segédpüspökévé nevezte ki. A kettős kinevezést a kortársak a Szentszék és a magyar állam közötti kompromisszum eredményeként értelmezték, s a megyéspüspököt az állam, a segédpüspököt pedig a Szentszék jelöltjének tekintették. Kétségtelen, hogy Keresztes Szilárd segédpüspököt a Szentszék jobban ismerhette, hiszen a Pápai Magyar Intézet növendékeként és a Pápai Keleti Intézet hallgatójaként 1966 és 1969 között Rómában folytatott teológiai tanulmányokat. Ez idő alatt kapcsolatot tartott a Keleti Kongregációval. Sőt, az is elterjedt, hogy Dudás Miklós püspök 1968-as római látogatásán lehetséges segédpüspökeként és utódjaként mutatta be őt a Keleti Kongregációnak. Ugyanakkor ma már az is ismert tény, hogy Keresztes Szilárd római tanulmányainak és későbbi előmenetelének súlyos ára volt. Az állambiztonság szervezési kísérletének „ingadozva, hosszas meggyőzés után” engedett, s 1966-tól kezdve ügynöki feladatokat vállalt és teljesített.³⁹ A hetvenes évek Magyarországra jellemző a görögkatolikus egyházban elterjedt, de ma már egészen naivnak tűnő elképzelés: a megyéspüspök az állam, a segédpüspök a Szentszék „embere”. A valóság ezzel szemben az volt, hogy az államhatalom továbbra is totális ellenőrzés alatt tartott mindent, és vasmarokkal szorította mindazokat, akiket az egyházban vezető szerep betöltésére kiszemelt, illetve a Szentszéknek kiszemelni engedett. A kiszemelték magatartását és gondolkodását jelentősen befolyásolta a Szentszék keleti politikájának alakulása. Az 1964-es részleges megegyezés

³⁶ A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei, 1972/IV, 1332/1972, NYEL, I–1–b.

³⁷ A Hajdúdorogi Egyházmegye Körlevelei, 1972/IV, NYEL, I–1–b.

³⁸ Az 1957/22. sz. törvényerejű rendelet részletesen szabályozta az egyházi állások betöltését és az állami jóváhagyás menetét.

³⁹ Szabó Csaba: „Nyíri” és „Keleti” – Keresztes: Adalékok a görög katolikusok 20. századi történetéhez, *Egyháztörténeti Szemle*, VIII/1(2007), 189–205. Online elérés: <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szabocsaba-nyiri.htm> (letöltve: 2020. május 11.).

aláírása, az esztergomi szék üressé nyilvánítása és Mindszenty bíboros félreállítása, majd pedig Lékai László kinevezése (1974) s a „kis lépések” politikájának szentszéki elfogadása azt jelentette, hogy Róma sem várja el a kommunista rendszerrel szembeni harcosságot.

Az új püspökök felszentelésére 1975. február 8-án Nyíregyházán került sor. A délelőtti Szent Liturgián Timkó Imrét Szegedi Joachim kőrösi segédpüspök szentelte fel Ijjas József kalocsai és Bánk József egri érsek közreműködésével. Délután már az új megyéspüspök végezte Keresztes Szilárd püspökké szentelését Szegedi Joachim és Cserháti József pécsi megyéspüspök részvételével. Az új megyésfőpásztor trónbeszédében a liturgikus megújulás programját hirdette meg, melyben a keleti hagyományoknak, a magyar sajátosságoknak és a kor kívánalmainak összhangba kell kerülniük. Legfontosabb tervei között kiemelte a papképzés színvonalának emelését és az ehhez szükséges infrastrukturális fejlesztések végrehajtását.⁴⁰

Timkó Imre megyéspüspök programjának egyik fontos eleme a papnevelés külső feltételeinek fejlesztése volt. Az államhatalom által biztosított engedelmények kereteibe nem fért be egy új szeminárium épület felépítése; csak a püspöki székház rekonstrukciója és az udvar szabad területeinek kihasználása jöhetett szóba. A munkálatok anyagi alapjait a Sóstói úton Dudás püspök által felépített és az állam által elvett ingatlan – áron aluli – megváltása teremtette meg. A püspök és a Városi Tanács közötti tárgyalások „Isten kegyelméből és kormányzatunk jóindulatából” – ahogyan a főpásztor az eseményről beszámolva fogalmazott – már 1975 decemberében lezárultak.⁴¹ A tervek kivitelezéséhez az állam által biztosított összeg nem bizonyult elegendőnek, ezért a megyéspüspök engedélyt kapott arra, hogy az Egyesült Államokba utazva az ottani görögkatolikusok segítségét kérje. Az 1977 őszen megkezdődött munkálatok első szakasza a püspöki székház udvarában felépített nyolclakásos épület-együttes elkészültét célozta a szeminárium elöljárók és az egyházmegyei központban szolgáló papok részére. Ennek az átadása 1978 közepén történt meg. Ezután következett a Papnevelő Intézet és

a Hittudományi Főiskola által használt épületrész átalakítása, melynek megáldására 1980-ban kerülhetett sor. A következő év augusztusában valósult meg a bizánci stílusú, akkor egyedülállóan számító szeminárium kápolna felszentelése. Jellemző, hogy utóbbi mint „liturgikus gyakorlótér” kapott építési engedélyt.⁴² A rendkívül szűk helyre beszorított új épületek jól szimbolizálták egyházunk helyzetét a Kádár-rendszerben: kicsit lehet fejlődni és előre lépni, de csak magas falak között, a társadalomtól, a város lakóitól elzárva.

A papnevelés külső feltételeinek javítása mellett Timkó Imre püspök különös gondot fordított az oktatás színvonalának emelésére is. Ebben a törekvésében elsősorban a második vatikáni zsinat két fontos dokumentumára, a keleti katolikus egyházakról és a papnevelésről szóló határozatokra épített. A papképzésben is feltűntek a keleti hagyományokhoz való visszatérést erősítő jelek (pl. keleti szabású reverenda), illetve a tananyag korszerűsítése jegyében bevezették az 1972 óta – Keresztes Szilárd segédpüspök szerkesztésében – megjelenő központi teológiai jegyzetek használatát. Némi könnyebbséget jelentett a katonai szolgálat idejének másfél évre való csökkentése 1982-ben. Az állam 1965-től kezdve ugyanis a papnövendékeket is az akkor kétéves katonaidő letöltésére kötelezte, melynek színtereként hírhedt, úgynevezett „első lépcsős” laktanyákat – Lenti, Nagyatád, Marcali – jelöltek ki. A katonaidő a honvédelmi képzésen túlmenően az ideológiai átformálás céljait, illetve lehetséges egyházi ügynökök feltérképezését is szolgálta. A laktanyákban tevékenykedő politikai tisztek több papnövendéket sikeresen térítettek el a papi hivatástól, ketten pedig – Legeza György és ifjabb Járasi János – a katonai szolgálat alatt őket ért atrocitások eredményeként szenvedtek olyan maradandó egészségkárosodást, mely megakadályozta őket teológiai tanulmányaik folytatásában.⁴³ A katonaidő 1982-ben elrendelt csökkentése lehetővé tette egy féléves előképző kurzus bevezetését a papnövendékek számára.

A széles műveltségű megyéspüspök gondot fordított arra, hogy sor kerüljön az egyház-
községekben található, sok esetben veszélyeztetett

⁴⁰ A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus Körlevelei, 1975/I, NYEL, I–1–b.

⁴¹ A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus Körlevelei, 1976/I, NYEL, I–1–b.

⁴² Janka, 2013, 38.

⁴³ Janka, 2013, 35.

művészeti értékek és könyvek feltérképezésére és begyűjtésére.⁴⁴ 1983-ban felállította az Egyházművészeti Gyűjteményt,⁴⁵ és támogatta a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem szakembereinek a régi egyházi könyvek kutatására irányuló törekvéseit.⁴⁶ Emellett gondoskodott az egyházmegyei könyvtár és levéltár korszerű elhelyezéséről is.

A lelkipásztorkodás területén – a szűkre szabott mozgástérben – törekedett javítani a hívek ellátásának feltételeit. A szórványhelynökség területén újabb négy parókiát létesített (Csepel, Rákoskeresztúr, Újpest és Pécs). A szórványban – a belső migráció következtében egyre növekvő létszámban – élő görögkatolikusok lelkipásztori ellátásának újabb lendületet adott a hajdúdorogi püspök joghatóságának végleges kiterjesztése az egész ország területére (1980),⁴⁷ illetve a Budapesti Püspöki Helynökség és a Budapesti Esperesi Kerület felállítása.⁴⁸

A főpásztor az ökumenikus párbeszéd elkötelezett híve volt. Ezt a kinevezésekor választott püspöki jelmondatában („Katholiké – Oikumené”) is kifejezésre juttatta. A magyarországi ökumenikus mozgalom szép eredménye, a katolikus egyház és a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa közötti első hivatalos tanácskozás, mely 1987 decemberében a Ráday Kollégiumban zajlott le, az ő munkásságának is gyümölcse.⁴⁹

Timkó Imre püspök 1988. március 30-án, nagyszerdán halt meg. Halála váratlanul érte az egyházmegye papságát és híveit. Temetésére a püspöki kar számos tagjának jelenlétében Máriapócsra kerül sor április 8-án, húsvét fényes hetében.

Az egyházmegye kormányzását segédpüspöke, Keresztes Szilárd vette át. A széküresedés és az utód kiválasztása nyilvánvaló okokból ezúttal nem igényelt éveket. A gyakorlatilag mindenki által egyedüli lehetséges utódnak tekintett Keresztes Szilárd püspöki kinevezése 1988. július 6-án történt meg. Az új főpásztor beiktatására 1988. július 30-án került sor.⁵⁰

Keresztes Szilárd püspök beiktatási beszédének alapgondolatát a napi evangéliumból merítette: „Ha meg nem változtok, és olyanok nem lesztek, mint a gyermekek, nem mentek be a Mennyek Országába” (Mt 18,3).⁵¹ Az országban tapasztalható folyamatok változásokat ígértek és igényeltek. Keresztes Szilárd püspök beiktatása után néhány nappal jelentették be, hogy a magyar állam hivatalos látogatásra hívta meg II. János Pál pápát. Az elkövetkező hónapokban viharos gyorsasággal és kártyavárként omlott össze az a rendszer, mely a megingathatatlanság látszatát keltve annyi emberben ébresztett félelmet. Magyarországon elindult a demokratikus átalakulás folyamata, mely számtalan buktatóval és csalódással járt ugyan, mégis új korszakot nyitott mind a társadalom, mind pedig az egyház életében.

Egyházi szempontból a demokratikus átalakulás egyik legfontosabb pillanata az Állami Egyházügyi Hivatal jogutód nélküli feloszlata volt (1989. június 30-án). A következő év januárjában elfogadott 1990/IV. törvény *A lelkiismereti- és vallás-szabadságról, valamint az egyházakról* teljessé tette az egyházak felszabadulását, és biztosította szabad működésüket.

Keresztes Szilárd püspöki szolgálatának kezdete szinte egybeesett az egyház szabadságának helyreállításával. Olyan új utak nyíltak meg a görögkatolikus egyház előtt is, amelyek évtizedeken át elképzelhetetlen, tiltott ösvények voltak. Az oktatás, a szociális szféra, az ifjúságnevelés, a kultúra, a média világa, az egészségügy, a büntetés-végrehajtás, a honvédség korábban az egyházaktól elzárt területek voltak. A rendszer-váltással azonban eltűntek a sorompók és úttorlaszok, és ezek a területek mind a lelkipásztorkodás új színtereivé váltak. Jelentős változásnak mondható az is, hogy a magyar társadalomból szinte teljesen eltűntek azok a súlyos előítéletek, amelyek a második világháború előtti évtizedekben a görögkatolikusokkal szembeni hátrányos megkülönböztetés megnyilvánulásaihoz vezettek. Sőt, a bizánci rítus szépsége és sajátossága miatt, mely

⁴⁴ *A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus Körlevelei*, 1980/II, 666/1980, NYEL, I–1–b.

⁴⁵ Bővebben: Puskás, 2012.

⁴⁶ Bővebben: Ojtozi, 1985.

⁴⁷ *A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus Körlevelei*, 1980/III, NYEL, I–1–b.

⁴⁸ Janka, 2013, 38.

⁴⁹ A tanácskozáson kiadott közös nyilatkozat: *Theológiai Szemle*, 1(1988), 11.

⁵⁰ *A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus Körlevelei*, 1988/III, NYEL, I–1–b.

⁵¹ Uott.

(2)

nagyon sok útkereső honfitársunkat megragad, ma már sokkal inkább a görögkatolikusok iránti általános társadalmi szimpátiáról beszélhetünk.

A viharos sebességű társadalmi változások gyors reagálását és kezdeményező egyházi vezetőket kívántak. Hamar világossá vált, hogy a demokratikus átalakulás új kihívásokkal teli világa éppen az a közeg, amelyben Keresztes Szilárd püspök a legjobban tudja kibontakoztatni a képességeit. Intézményalapítások és építkezések egész sora vette kezdetét, melyek püspöki szolgálatának legjellemzőbb vonásaivá váltak. A főpásztor kezdeményezésére Hajdúdorogon már 1990 szeptemberében – elsőként az országban – egyházi általános iskola kezdte meg a működését.⁵² Egy évvel később ugyanott a görögkatolikus gimnázium is megnyitotta kapuit. A hajdúdorogi oktatási intézmények infrastrukturális fejlesztése a következő évek egyik kiemelt feladatává vált. A ma már Szent Bazil Oktatási Központ néven működő intézményben az általános iskola, a gimnázium, a szakközépiskola és a diákothon mellett óvoda is működik. A püspöki székvárosban 1996-ban kezdte meg

működését a Szent Miklós Görögkatolikus Óvoda, mely 2004-ben kapott új épületet. 1998 szeptemberében nyitotta meg kapuit az általános iskola egy kárpótlásból származó, korszerűtlen épületben. Több évig tartó, komoly anyagi áldozatokat követelő építkezés után 2003-ban megáldották a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola új épületét (2. kép). Keresztes Szilárd püspök az exarchátusban Miskolcon és Rakacaszenden alapított általános iskolát és óvodát. A közép- és felsőfokú tanulmányokat végző fiatalok lelkipásztori ellátása érdekében Debrecenben egyetemi és középiskolai lelkészség, Miskolcon egyetemi és középiskolai lelkészség, illetve egyetemi és főiskolai kollégium, Nyíregyházán főiskolai és középiskolai lelkészség, valamint főiskolai lánykollégium, Sáropatakon főiskolai kollégium, Szegeden pedig egyetemi kollégium létesült. A szórványban új egyházközségek létesültek: Győr, Esztergom, Veszprém, Dunaújváros, Gödöllő, Vác, Pesterzsébet, Szigetszentmiklós, Szolnok.

A máriapócsi kegyhely fejlesztése Keresztes Szilárd főpásztori programjának hangsúlyos

⁵² A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus Körlevelei, 1990/II, 1985/1990, NYEL, I–1–b.

IV.4.1.

eleme volt. Az első lépések – a kegytemplom felújítása – II. János Pál pápa történelmi jelentőségű látogatásához kötődtek, amely új lendületet adott a magyar görögkatolikus egyház, s benne a máriapócsi kegyhely fejlődésének (3. kép). Az Istenszülő könnyező kegyképéhez érkező zarándokok ellátása érdekében 1999-ben zarándokház nyitotta meg kapuit, mely rendszeresen otthont ad lelkigyakorlatoknak és képzéseknek. Keresztes Szilárd püspök egy, az Európai Unió által meghirdetett pályázathoz kapcsolódva többéves munkával előkészítette a kegytemplom belső felújítását, illetve környezetének rekonstrukcióját, melynek kivitelezése már az utódja feladata lett.

A lelkipásztorkodás új területei az egészségügyben, a honvédségnél és a büntetés-végrehajtás intézeteiben szükségessé tették a megfelelő intézmények létrehozását. Debrecenben, Miskolcon és Nyíregyházán kórházlelkészségek alakultak, a Katolikus Tábori Püspökségben görögkatolikus papok is szolgálnak, Nyíregyházán és Miskolcon börtönlelkész működik. Több görögkatolikus egyházközségben létesültek idős emberek ellátására vagy krízishelyzetbe került anyák megsegítésére szakosodott intézmények.

Az 1950-ben feloszlott szerzetesrendek a vallásszabadságról szóló törvény értelmében újra megkezdhették működésüket. Máriapócsra visszatértek a bazilita atyák és a nővérek. A teljes kolostorépület a benne működő szociális intézmény és az azt fenntartó Fővárosi Önkormányzat halogató politikája miatt csak jelentős késéssel került vissza az atyákhoz. Ma már szinte teljesen felújítva ad otthont a szerzeteseknek. A bazilita nővérek pócsi és sátoraljaújhelyi házaikban idős-gondozót működtetnek. Mindkét hagyományos, a görögkatolikus egyház életében jelentős szerepet játszó szerzetesi közösség szembesülni kénytelen azzal az egész egyházban általánosan jelentkező problémával, mely a szerzetesi hivatások csökkenésében mutatkozik meg. A keleti szerzetesség új magyarországi útjait kívánja járni a megyésfőpásztori alapítású, a feltámadásról elnevezett dámóci közösség, melynek tagjai a belgiumi chevetogne-i monostorban készültek szerzetesi életükre. 1996-ban Orosz Atanáz, 1998-ban pedig Kocsis Fülöp tett szerzetesi fogadalmat.

A fiatalok körében végzett lelkipásztorkodás fontos színtereivé váltak a máriapócsi ifjúsági búcsúk, a KÖZ (Keresztény Összejövetel Zemplénben), az Ifjúsági Gyalogos Zarándoklat és a Görögtűz-tábor, melyek rendszeresen több száz, különböző korosztályhoz tartozó fiatalt szólítanak

(3)

meg. A görögkatolikusok sokak által várt eseményévé fejlődött a farsangi bál. Az imádságban elmélyülni szándékozók a nyári zsolozsmás tábor, míg a fogyatékkal élő gyermekek nyaraltatásában segíteni akarókat a Szent Damján tábor várja.

A magyar görögkatolikus egyház felsőfokú oktatási intézménye, a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola nemcsak infrastrukturális fejlődésen ment keresztül a rendszerváltás utáni években, hanem fontos, az oktatási szerkezetet alapvetően érintő változások is történtek. Fokozatosan bevezették a papnevelés alapelveiről rendelkező szentszéki dokumentum, a *Sapientiana christiana* (1992) előírásait. A papképzés időtartama hat évre növekedett, a papnevelő intézet és a hittudományi főiskola pedig szervezetileg is elkülönültek egymástól. A rendszerváltás utáni korszakban a főiskola elsődleges feladata továbbra is a papképzés maradt, de annak minőségi fejlesztése mellett immáron lehetőség nyílt világi hallgatók felvételére és új képzési szakok elindítására. Már 1990-ben meghirdették a levelező tagozatos hittanárképzést, majd egy évvel később a Bessenyei György Tanárképző Főiskolával együttműködésben elindult ugyanezen képzés nappali tagozatos formája. 1994-ben tárgyalások kezdődtek a Pápai Keleti Intézettel, melyek eredményeként a főiskola 1995. május 26-án annak affiliált intézménye lett. A 2006/2007-es tanévtől a főiskola – egy újabb lépcsőfokot feljebb lépve – a Pápai Keleti Intézet aggregált intézménye lett. Ez lehetővé teszi az úgynevezett licenciakurzus szervezését, mely a keleti egyházi tudományok területén az egyetemi diplománál magasabb szintű végzettséget ad. A licenciakurzus a magyar oktatási szerkezetben a doktori iskolák rendszerébe illeszthető. Az egyházi előírásoknak való megfelelés mellett a hittudományi főiskola működése

teljes összhangban van az állami szabályozással is. Ezt az ötévente ismétlődő akkreditációs látogatások eredményei, a bolognai rendszer átvétele, illetve az újabb képzési szakok állami elismertetései igazolják. A határon túli egyházmegyékből érkező hallgatók fogadása mellett a főiskola tudományos konferenciák szervezésével és idegen nyelvű publikációk rendszeres megjelentetésével is építi nemzetközi kapcsolatrendszerét.

A rendszerváltással új lehetőségek nyíltak meg a görögkatolikus egyházban több évtizedes hagyománnyal rendelkező cigánypasztoráció előtt is. A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Hodász községben Sója Miklós parókus már az 1940-es évek elejétől kezdve folytatott lelkipásztori tevékenységet a nyomorúságos körülmények között élő falubeli cigányok között. Nemcsak a hitre vezette el őket, hanem megtanította őket mindarra, ami a felemelkedésüket szolgálhatta. Kezdetben az árokparton beszélgetve tanította őket, majd a romák által vályogból épített kápolnában. Megtanulta a nyelvüket, és Aranyaszájú Szent János liturgiáját is azon végezte. Negyven évig tartó kitaró szolgálata gyümölcsként életképes cigány görögkatolikus közösséget adott át az utódainak.⁵³ A rendszerváltás utáni évek a cigányok számára új templom, óvoda, idősek otthona és krízisotthon felépítését tették lehetővé. Hodászon, majd pedig Kántorjánosiban külön cigány görögkatolikus egyházközségek alakultak. Keresztes Szilárd püspöknek és munkatársainak a cigánypasztoráció területén elért eredményeit mind a szentszéki illetékes hivatalok, mind pedig a hazai roma civil szervezetek elismerték.

A kommunista rendszerre jellemző cenzúra megszűntével az írott és elektronikus sajtóban való megjelenés koordinálására egyházmegyei sajtóközpont létesült. 1990-ben újraindult a *Görögkatolikus Szemle*, mely az ország minden egyházközségébe eljutva ismét valódi összekötő kapocsként szolgál a görögkatolikusok között. A görögkatolikus írott sajtó kínálata 2014-ben a *Görögkatolikus Szemlélet* negyedéves magazinnal bővült. Az országos közszolgálati televízióban és a rádióban, valamint a helyi médiaszolgáltatók csatornáin rendszeresek a görögkatolikus egyházi műsorok és liturgiaközvetítések.

Keresztes Szilárd megyéspüspöki szolgálatának húsz esztendeje alatt a magyar görögkatolikus egyház számos jelentős eseménynek és rendezvénynek adott otthont.

Nem kíséerte ugyan nagy nyilvánosság, mégis a legfontosabbak közé tartozik Szemedi János munkácsi püspök és papjai máriapócsi zárándoklata 1989 novemberében. Az évtizedeken át illegálisan működő püspök és papok első alkalommal járulhattak papi mivoltukat felfedve a könnyező kegyképhez. A sokat szenvedett kárpátaljai görögkatolikusok egyházuk újjászervezéséhez hathatós segítséget kaptak a magyar görögkatolikusoktól. Az 1990/1991-es tanévtől kezdődően papnövendékeik egy része a nyíregyházi szemináriumban és főiskolán készülhetett a papi hivatásra. Ugyanezzel a lehetőséggel a romániai és a szlovákiai görögkatolikus egyházmegyék is éltek.

Az újrakezdés éveinek kiemelkedő eseménye volt II. János Pál pápa első magyarországi látogatása. A kelet-európai elnyomó rendszerek összeomlásában fontos szerepet játszó pápa 1991 nyarán tett lelkipásztori látogatást Magyarországon. Ennek során augusztus 18-án Máriapócson végzett bizánci szertartás szerint Szent Liturgiát, melyen a magyar hívek mellett nagy számban vettek részt az üldözés alól nem sokkal korábban felszabadult kárpátaljai és romániai görögkatolikusok püspökeikkel és papjaikkal együtt. Attól kezdve Máriapócs visszanyerte nemzetközi jellegét. A görög és latin szertartású magyarok, ruszinok, románok, cigányok, szlovákok és németek évszázadokon át közös lelki otthonuknak tekintették az Istenszülő máriapócsi kegyhelyét: négy évtizednyi korlátozás után ismét megindulhattak a zárándokcsoportok minden égtáj felől.⁵⁴

Ahogy az 1946-os évben a magyar görögkatolikus egyház kettős jubileumot ünnepelt, úgy az 1996. év is a máriapócsi első könnyezés és az ungvári unió háromszázadik, illetve háromszázötvenedik évfordulóját jelentette. Mindezekhez a magyarság fontos ünnepe, a honfoglalás millenáriuma is társult. A jubileumi évben a magyar görögkatolikusok rangos eseménysorral ünnepeltek. Áprilisban a nyíregyházi Jósza András Múzeumban nagy sikerű görögkatolikus egyházművészeti kiállítást (kurátora: Puskás Bernadett) nyitott meg

⁵³ Sója Miklós munkásságához: Szabó Irén – Juhász Éva – Nyíró András (szerk.): *Útkeresők: Sója Miklós*, Nyíregyháza, 2010.

⁵⁴ A pápalátogatást megörökítő album: Bacsóka Pál – Puskás László: *II. János Pál pápa máriapócsi zárándoklata, 1991. augusztus 18.*, Nyíregyháza, 1991.

IV.4.1.

Francesco Marchisano érsek, az egyházművészeti és történelmi örökség megóvását irányító szentszéki hivatal titkára.⁵⁵ A központi ünnepségen, a máriapócsi nagybúcsún Roger Etcheheray bíboros képviselte a Szentatyát. Ugyanekkor zajlott Máriapócsra a görögkatolikus egyházi énekkarok nemzetközi találkozója, míg Hajdúdorogon a magyar nyelvű görögkatolikus egyházközségek képviselői jöttek össze. Szeptemberben került sor Máriapócsra a Kegyhelyek Igazgatóinak és a Zarándoklatok Vezetőinek I. Európai Kongresszusára.⁵⁶ Októberben egyházmegyei zarándoklat indult Rómába az ungvári unió megünneplésére, míg novemberben Bécsbe, a Szent István-dómban őrzött első pócsi kegyképhez siettek a Szűzanya tisztelői.⁵⁷ A Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola tudományos konferenciát szervezett az első könnyezés eseményeinek bemutatására.⁵⁸

1997 és 1998 nyarán a magyar görögkatolikus egyház két fontos nemzetközi találkozó lebonyolítását vállalta. Először az európai keleti katolikus egyházak püspökei tanácskoztak Nyíregyházán, majd egy évvel később ugyanott a kontinensen működő keleti katolikus papnevelő intézetek vezetőinek szerveztek továbbképzést.⁵⁹

A 2000. évi szentévből egyházmegyei római zarándoklatra került sor. A Santa Maria Maggiore-bazilikában a keleti katolikus egyházak közös szentévi római zarándoklata keretében végzett akathisztoszon Keresztes Szilárd és a hajdúdorogi gimnázium énekkara magyarul énekelte az egyik ikoszt.⁶⁰

A máriapócsi harmadik könnyezés centenáriumi évében sor került a kegykép restaurálására. A centenáriumi év zárásaként 2005. december 3-án az Erdő Péter bíboros vezetésével tartott ünnepi Szent Liturgia keretében a kegykép új aranykoronát kapott, melyet XVI. Benedek pápa a római Szent Péter-bazilika előtti téren áldott meg. Ezt követően a kegykép kéthetes „körútra” indult, melynek során a nagyobb egyházközségek templomaiban a hívek imádságaikkal fogadhatták. Ugyanebben az évben

a máriapócsi kegyhelyet a Magyar Katolikus Püspöki Kar „nemzeti szentélyé” nyilvánította.⁶¹

2007 júliusában Keresztes Szilárd püspök betöltötte hetvenötödik életévét. Az egyházbizottság elöljárásoknak megfelelően benyújtotta lemondását, melyet XVI. Benedek pápa november 10-én elfogadott, s a leköszönő főpásztort az utód kinevezéséig apostoli kormányzóvá nevezte ki. A magyar görögkatolikus egyházat mintegy két évtizeden át megyéspüspökként vezető főpásztor olyan időszakban tevékenykedhetett, melyhez hasonlót egyházunk történetében nem lehet találni. Ezt a két évtizedet maga a leköszönő püspök is „kiváltságosan szép” korszaknak nevezte. A hetvenedik születésnapjára kiadott emlékkönyv címe, *Ecclesiam aedificans* – „Az egyházat építő” – jól adja vissza a főpásztor tevékenységének lényegét. Magabiztosan, hatalmas munkabírással és erős kézzel vezette a görögkatolikus egyházat az új utakon a megnyíló lehetőségek kiaknázása felé. Megyéspüspöki működése alatt huszonnyolc új egyházközség és szervezőlelkészség létesült, s huszont két templom és kápolna épült.

Keresztes Szilárd megyéspüspök és apostoli kormányzó utódját XVI. Benedek pápa 2008. május 2-án nevezte ki. A Szentszék első alkalommal választhatott a jelöltek közül kizárólag lelkipásztori szempontok alapján, az államhatalommal való egyezkedés kényszere nélkül. A választás Kocsis Fülöp dámóci szerzetesre esett, akit 2008. június 30-án szentelt püspökké Hajdúdorogon Keresztes Szilárd püspök, Ján Babjak eperjesi görögkatolikus érsek és Milan Šašik munkácsi görögkatolikus püspök. Jelmondata: „Erőm a gyöngeségben.”

Kocsis Fülöp püspök folytatta az elődje által előkészített beruházásokat, és újabb fejlesztéseket kezdeményezett. Befejezte a máriapócsi kegytemplom rekonstrukcióját, melyhez kapcsolódóan két, többezres tömegeket megmozgató gyalogos zarándoklatot hirdetett. 2009 februárjában a kegykép Hajdúdorogra való átvitelét, szeptemberben pedig a visszavitelét kísérte zarándoksereg. A kegytemplom felújítása 2010

⁵⁵ A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus Körlevelei, 1996/II, NYEL, I–1–b.

⁵⁶ A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus Körlevelei, 1996/III, 1583/1996, NYEL, I–1–b.

⁵⁷ A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus Körlevelei, 1996/III, 1588/1996, NYEL, I–1–b.

⁵⁸ A konferenciakötet: [Török József (szerk.)]: *Máriapócs, 1696 – Nyíregyháza, 1996: Történelmi konferencia a Máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára*, Nyíregyháza, 1996.

⁵⁹ A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus Körlevelei, 1997/IV és 1998/II, 1302/1998, NYEL, I–1–b.

⁶⁰ A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus Körlevelei, 2000/III, NYEL, I–1–b.

⁶¹ A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus Körlevelei, 2005/V, 1661, NYEL, I–1–b.

(4)

nyarán fejeződött be. Az ünnepélyes újraszentelést Cyril Vasil' érsek, a Keleti Kongregáció titkára végezte szeptember 11-én. 2009 szeptemberében megnyitotta kapuit az újfehértói Istenszülő Oltalmáról Elnevezett Görögkatolikus Óvoda és Általános Iskola. 2010 szeptemberében sor került a nyíregyházi görögkatolikus általános iskola új épületének alapkövetételére is. A főpásztor 2010. szeptember 1-jén megalapította Szolnokon a Szent Tamás Görögkatolikus Általános Iskolát. A budapesti egyetemeken tanuló görögkatolikus fiatalok részére egyetemi lelkeszség és kollégium létesült. Egyetemi lelkeszség szerveződött Pécsen és Szegeden is. Az egyházmegye növekvő szociális feladatainak koordinálására a főpásztor

létrehozta a Szent Lukács Szeretetszolgálatot, majd kiépítette a görögkatolikus gyermekvédelmi hálózatot. A szórványban új egyházközségek létesültek: Kecskemét, Érd, Budaörs, Pomáz.

Kocsis Fülöp megyéspüspök 2009-ben a Zempléni Területi Helynökség létrehozásával kijelölte a Miskolci Apostoli Kormányzóság jövőbeni fejlődésének lehetséges útját. Kezdeményezésére a Szentszék 2011. március 5-én az exarchátus területét kiterjesztette Borsod-Abaúj-Zemplén megye területére, amivel huszonkilenc hajdúdorogi egyházmegyes egyházközség a Kormányzósághoz került. XVI. Benedek pápa ugyanezen a napon Orosz Atanáz, a budapesti Központi Szeminárium elöljáróját,

IV.4.1.

dámóci szerzetest panidoszi püspöki címmel a Miskolci Apostoli Exarchátus püspök-exarchájává nevezte ki. Az új püspök szentelésére Miskolcon, a székesegyházi rangra emelt Búza téri templomban került sor 2011. május 21-én. A szentelést Cyril Vasil' érsek, a Keleti Kongregáció titkára, Ján Babjak eperjesi érsek-metropolita, valamint Kocsis Fülöp hajdúdorogi megyéspüspök végezte. A püspök-exarcha jelmondata: „Szeretlek téged, Uram.”

2012-ben a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításának centenáriumát kétévnyi előkészület után egész éven át tartó programokkal ünepezték: római zarándoklat, emlékülés a magyar Országházban és az Európai Parlamentben, különböző konferenciák és kiállítások.⁶²

Ferenc pápa 2015. március 19-én – a magyar görögkatolikusok szempontjából – történelmi jelentőségű döntést hozott, ami öt apostoli konstitúcióban, illetve bullában nyert konkrét jogi formát. Az „In hac suprema...” kezdetű apostoli konstitúcióval a Szentatya új egyházi kereteket hozott létre a Magyarországi Görögkatolikus Sajatjogú Metropolitai Egyház (Görögkatolikus Metropólia) megalapításával. A „De spiritali itinere...” kezdetű apostoli konstitúcióval az 1912-ben alapított Hajdúdorogi Egyházmegye főegyházmegyei rangra emelkedett (4. kép). A *Qui successimus* apostoli konstitúció az 1924-ben létrehozott Miskolci Apostoli Exarchátust egyházmegyei rangra emelte. Az „Ad aptius consulendum...” apostoli konstitúció megalapította a Nyíregyházi Egyházmegyét. Ugyanezen a napon Ferenc pápa Kocsis Fülöp hajdúdorogi püspököt érsek-metropolitává nevezte ki. Az újonnan alapított Nyíregyházi Egyházmegye apostoli kormányzója Orosz Atanáz miskolci megyéspüspök lett, akit 2015 októberében Szocska Ábel bazilita szerzetes-pap követett. Őt Ferenc pápa 2018. április 7-én nevezte ki a Nyíregyházi Egyházmegye megyéspüspökévé. Beiktatására 2018. május 10-én került sor a nyíregyházi Szent Miklós görögkatolikus székesegyházban. Jelmondata: „Segítséggeddel.”

A 2010 és 2020 közötti évtizedben látványosan bővült a görögkatolikus fenntartásban lévő közoktatási, szociális, egészségügyi és gyermekvédelmi intézmények száma. A Görögkatolikus Metropólia három egyházmegyéjében 2020-ban

huszonhat óvoda, húsz általános iskola és kilenc középiskola működik. Hat tanoda a hátrányos helyzetű gyerekek felzárkóztatását segíti. A szociális ellátások területén huszonöt intézmény és ötvennégy – többnyire parokiális fenntartásban működő – szeretetszolgálat gondoskodik a rászorulókról. Öt gyermekvédelmi központ koordinálja a lakásotthonok működését és az azokban élő gyermekek nevelését.⁶³

Az egyházszervezetet alapjaiban megváltoztató, 2011-ben indult intézkedéssorozat olyan kereteket teremtett a magyar görögkatolikusok számára, amelyek nemcsak következnek az elmúlt harminc év egyenletes fejlődéséből, hanem egyúttal lehetővé is teszik a további előrelépést a lelkipásztorkodás szerteágazó területein.

Képjegyzék

1. Prokop Péter: *Dudás Miklós püspök portréja*. Róma, 1967.
2. Balázs Mihály: *A Hittudományi Főiskola épülete*, Nyíregyháza
3. II. János Pál pápa Máriapócson
4. A debreceni főszékesegyház

⁶² Az emlékév eseményeiről: Zadubenszki–Szabó, 2013.

⁶³ *Görögkatolikus név- és címtár*, 2020.

IV.4.1. Szűz Mária megkoronázása

Kat. IV.47.

1953, Petrasovszky Manó
vászon, olaj
Hajdúdorog, Az Istenszülő templomba vezetése
első székesegyház

Az ívesen záródó nagyszabású festmény közép-pontjában kis angyalok által emelt felhőn a Szent Szűz térdel, gazdagon redőzött vörös ruhában, amely fölött zöld bélésű kék köntöst visel, fején fehér kendő. Tekintetét a Szentháromság második személyeként megjelenő Fiára, a feltámadott, bal vállával keresztyét támasztó Üdvözítőre emeli, aki jobbjával az anyja felé nyúl, baljával barokkos zárt koronát emel föléje. A korona mögött, a Szentlélekre utaló fehér galamb körül kétszárnyú kerubfejek tömege olvad eggyé arany hatású ragyogásban, míg a kép jobb felső részén sűrű felhőn ülve az Atya is feltűnik, aki jogart tartó baljával glóbuszra támaszkodik, jobbját a korona fölé terjeszti. A Szűz sírjának csupán egyik sarka látható a kép alsó részén erős rövidülésben, a szarkofágból virágzó vadrózsabokor burjánzik. Mária két oldalán lendületesen megfestett, dalmatikát és órát viselő diakónus angyalok fújják harsonáikat.

A festmény sok eleme az érett barokk festészet hagyományaira nyúlik vissza, Petrasovszky talán itáliai útjának élményeit dolgozta fel ebben a műben. A kép megrendelési körülményeiről nem sokat tudunk. A művész 1953. május 9-én kelt, Bodnár Sándor máriapócsi parókusnak írt levelében említi, hogy a pócsi megbízásokkal azért nem tudott foglalkozni, mert „a megrendelő számára sürgős munkát” kellett elvállalnia, majd megemlíti, hogy a „dorogi főoltár képéről van szó, a megrendelő: magán-személy”. (A levél szövege: Majchricsné Ujteleki – Nyirán, 2019, 278.) Sajnos ennél több nem is derül ki a megbízás körülményeiről. A festmény 2005-ig állt a főoltáron, majd restaurálás után a hajó nyugati bejáratának bal oldalán helyezték el a szintén nagy méretű és Petrasovszky által állítólag 1958-ban festett Szent József-kép pandanjaként. (T. Sz.)

IV.4.1. Szűz a Jellel

Kat. IV.48.

1981, Kárpáti László
rétegelt lemez, tempera
127,5 × 99,5 cm

A jobb alsó sarokban: 1981 / ΑΥΓΑ / Γ
Tornabarakony, Az Istenszülő születése görög-
katolikus templom

Körirata: Velünk az Isten, értsétek meg ó nemzetek,
és / térjete meg, mert Velünk az Isten! / Ezért
az Úr maga ad néked jelet: Íme a szűz fogan, fiat
szül, és Immánuelnek nevezi el. Iz 7,14.

Frontális beállításban, háromnegyedes alakban megjelenő Istenszülő, kitárt karral, a keble előtt egy kék háttérű *imago clipeata*-ban Krisztus Emmánuel háromnegyedes ábrázolása tűnik fel. Az ikon háttére okker, az Istenszülő ruházata bíbor és kék, köntösének belső oldala stilizált virágokkal van díszítve. Mind az Istenszülő, mind Emmánuel válla fölött a megszokott görög rövidítések olvashatók, előbbi nimbuszának két oldalán vörös színű, hatszárnyú szeráf és kerub szemléli azt, aki náluk „tiszteltebb” és „hasonlíthatatlanul dicsőbb” (vö. „Valóban méltó...” kezdetű liturgikus ének). Az ikon az Ige megtestesülésének egyik kitüntetett ábrázolása, amelyet a keretsávban futó izajási idézetek is értelmeznek, hiszen ennek az ikonográfiai típusnak az egyik elnevezése (*Szűz a Jellel*) is ebből származik. A bizánci ikonográfiában *platytera* vagy *blakherniotissa* névvel is illetett képi forma már a képrombolást (726–843) megelőző időben létezett, s egyik ősi változata feltételezhetően annak a konstantinápolyi ún. *blakherné* (forrás) templomnak volt a főikonja, amelyben az Istenszülő köntösereklýjét őrizték. A képrombolást követően a bizánci templomok képi programjában a szentélyapsziszban szereplő egyik igen kedvelt ábrázolássá vált mint a megtestesülés titkának ikonja. Ezen megfontolásból készült az itt bemutatott ikon is a 19. század második felében épült tornabarakonyi templom apszisába, az oltár mögé. A templom egy-két évvel korábban megfestett ikonosztázionját szintén Kárpáti László ikonjai díszítik, s az állványzat is az ő tervei alapján készült. (T. Sz.)

Irodalom

Krisztus közöttünk: A keresztény Kelet liturgikus közössége átéli az üdvtörténetet, fordította: Baán István, Budapest, 1984 (fotó, leírás nélkül).
Terdik, 2012, 6, 22, kat. 5.

IV.4.1. Kidolgozott színvázlat I–III. a hajdúdorogi falképciklushoz

Kat. IV.49.

(1)

Puskás László, 1989
tempera, toll, papír, karton
egyenként 100 × 70 cm
Magántulajdon.

A hajdúdorogi görögkatolikus székesegyház mintegy 280 négyzetméteres csehboltozata három szakaszból áll. Ahogy a vázlat sorozat is mutatja, Puskás László mindhárom szakaszra három-három kompozíciót tervezett. A jelentős nagyságú ívelt felülettel számolva a központi jelenetek a hajó hosszanti tengelyéhez igazodnak, az oldaljelenetek keresztirányban a mellékhajók felé vannak tájolva. Ennek ellenére a fő- és oldaljelenetek mind vizuálisan, mind ikonográfiai szempontból összekapcsolódnak.

A képciklus a székesegyház első, nyugati szakaszában, a karzat fölött az Istenszülő ünnepeivel indul. Sorrendjük a főbejárat felé fordulva követhető végig. A déli boltív felett a székesegyház címünnep, Mária templomba bevezetésének

jelenete látható. A középső, nagyobb jelenet az Istenszülő elszenderedését és mennybevitelét, Nagyboldogasszony ünnepét ábrázolja. Ehhez kapcsolódik az északkeleti posztbizánci hagyományban népszerű ünnep, az Istenszülő oltalma kompozíciója, az északi boltív fölött. Az egyes kompozíciókon belül az összehangolt formahatárok és harmonizáló színfoltok nyomán további három-három alárendelt egység figyelhető meg. A cselekmény balról jobbra, illetve a függőleges tengely mentén bontakozik ki. A sokszereplős jelenetek alakjait építészeti formák is összekapcsolják.

A székesegyház második boltozati szakaszán a középpontban a Szentlélek eljövetele, a pünkösdi kompozíciója tárul fel. Ehhez társul balról az *Angyali üdvözlet* és jobbról Krisztus születésének ábrázolása. Sajátos formai kapcsolat figyelhető meg köztük: a mennyei szférából kiáradó fénysugár fúzi egybe őket, amelyben a Szentlélek, illetve – Aranyszájú Szent János

szavai nyomán – a betlehemi csillagban „az isteni és angyali erő” jelenik meg. A megoldás a formai kapcsolódáson túl teológiai jelentést is hordoz: Isten mindent, időt és teret átfogó jelenlétére utal. Az ikonográfia tipológiai előképei a grúz Ubiszi 14. századi falképei.

Közvetlenül az ikonosztázion előtti bolt-szakasz középső részét – a középkori bizánci tradíciónak megfelelően – a többi jelenet léptékét többszörösen túllépő, monumentális Pantokrátor-féalak tölti ki. Mellette balra és jobbra két további jelentős Krisztus-ünneppel, *Urunk színeváltozása* és a *Feltámadás (Alászállás a poklokra)* jelenetei láthatók. Az oldaljelenetek középpontjában a krisztusi fényt megjelenítő szférák formai és jelentésbeli szempontból is illeszkednek a központi hármassághoz (1. kép).

A hajdúdorogi falképek alapszíne világos, csontszínű. Ezen a felületen, tagolt bonyolult körvonalon belül bontakoznak ki a kompozíciók. A színvilág okkerekből, olajzöldekből, vörösek-ből, barnákból áll, csontszínű hangsúlyokkal. Az egyes színfoltok a festőművészre jellemző módon többszörösen összerendezve jelennek meg. A megfestett eseményeket szokásosan fordított perspektívában ábrázolt, stilizált táji és építészeti elemek elé helyezi a festő. A hagyományos ikonográfiai típusokat ugyanakkor úgy fogalmazza át, hogy minden vonal a kompozíció egészének gondosan felépített nagyobb struktúrájába illeszkedjen.

A hajdúdorogi görögkatolikus székes-egyház kifestésének kérdése 1987-ben merült fel a korábbi belső festés kötőanyagának lebomlása miatt. A műemlék épületben való munkára más pályamunka megtekintése után az egyházmegyei főhatóságtól Puskás László kapott megbízást. A tervek hosszas egyeztetés után 1989-re készültek el. A két verzióban is benyújtott vázlatokból a végleges változatot az Országos Műemlékfelügyelőség zsűrije választotta a színekre, tónusokra és kisebb formai részletekre kiterjedő észrevételekkel, Mendele Ferenc igazgató megjegyzésével: „A bemutatott színes kartonokat megismerve, az OMF nevében rögzíteni szeretném, hogy egy kiváló minőségű munka.” (Mendele Ferenc 1989. június 1-jén kelt 7223. számú levele, GKPL I–1–a, 942/1989.) A terveket dr. Keresztes Szilárd hajdúdorogi megyéspüspök jóváhagyta és engedélyezte. (P. B.)

Irodalom

Puskás, 2020, kat. 265.

Oltárkereszt szentségházzal

Kat. IV.50.

Puskás László, 1990

kazeines olajtempera, farostlemez

148 × 100 cm

Halásztelek, Szent László görögkatolikus templom

A két kompozíciót egyesítő mű felső része az itáliai *croce dipinta* típusát követi: a megsírt Krisztust ábrázolja, a szomorkodó Mária és János féalakjaival. Alsó része szentségházat foglal magában, amelynek ajtaján – a tárgy funkciójára emlékeztetve – az áldó Krisztus látható az Eucharisziával. Kétoldalt boltozott terem nyílik, ahol a tizenkét tanítvány imádságos gesztusokkal fordul a Megváltóhoz. Közülük kitűnik a kifelé igyekvő Júdás, a jelenet így sajátosan ötvözi az *Apostolok áldozása* eucharisztikus kompozíciót és *Az utolsó vacsora* eseményét. Az ábrázolást hagyományos névbetűs rövidítések kísérik, a kereszten héber, latin és görög nyelvű táblafelirat látható. Jobbra lent szerepel a 90-es évszám és a festő monogramja.

Boldog Gojdics Pál ikonja az életéből vett jelenetekkel

Kat. IV.51.

A mű belső kompozíciós rendje, az alapvetően meleg színekből – vörösekből, okkerből, égetett szienából – álló redukált színpaletta és a hagyományos ikonográfia kortárs megfogalmazása jól azonosíthatóan tükrözi a festő stílusát és látásmódját a kortárs egyházművészet vonatkozásában.

Az oltárkeresztet egy összetartozó együttes részeként Király Ernő rendelte meg halászteleki parókusként, a parókián kialakított imaterembe, két ikonosztázion-alapképpel együtt. Az oltárkereszt onnan került át az új helyi templomba. Az ekkor elajándékozott ikonok új helyükön megsemmisültek. (P. B.)

Irodalom

Terdik Szilveszter: „Én vagyok az életet adó kenyér, amely a mennyből szállt le (Jn 6,51), *Görögkatolikus Szemlélet*, 6(2019), 3–4. szám, 137, 10. kép.
Puskás, 2020, kat. 233.

2003, Puskás László
kazeines olajtempera, farostlemez
149 × 60 cm
Budapest, Központi Szeminárium kápolnája

Az erősen nyújtott formájú képtábla felső részén Boldog Gojdics Péter Pál (1888–1960) félalakos ábrázolása látható. A reverendában megfestett ifjú

felemelt bal tenyerében a vörös kereszt a későbbi vértanúság elfogadására utal. A hitvalló jobb kezével nyitott könyvet tart maga előtt, amelynek evangéliumi idézete a próbatételek vállalására biztatja a seminaristák következő nemzedékét (1Pt 4,12–13). A szegmensívesen záruló ikon bal felső részén, körmezőben a vértanú névadó szentjei jelennek meg – „*virī misericordiae*” felirattal –, akik a püspöki jelvényeket nyújtják felé. Jobbra fent a mennyek szférájából Krisztus a vértanúságot jelképező palmaágot mutat fel, és áldást oszt. A tábla alsó részén a hitvalló életét három jelenet eleveníti fel: 1. Gojdics Péter Pál Hanauer Árpád spirituálissal; 2. Az újszentelt püspök magánkihallgatása XI. Piusz pápánál; 3. Gojdics püspök a börtöncellában, rabosítási számmal. Az ábrázolást a szokásosnál részletesebb feliratozás kíséri: a vértanú névfelirata, amely megemlíti azt is, hogy a Központi Szeminárium növendéke volt; életeseeményeinek felsorolása évszámokkal; neki szóló személyes mondások és idézetek.

1950-ben a csehszlovák állam szovjet mintára megvonta a görögkatolikus egyház működési engedélyét. Mivel a bazilita szerzetesből püspökké választott Gojdicsot sem szép szóval, sem kínzással nem tudták rábírní, hogy csatlakozzon a pravoszláv egyházhoz, ezért életfogytiglani börtönre ítélték, ahol 1960-ban vértanúhalált halt. Boldoggá avatására 2001. november 4-én került sor. Az ábrázolás nem püspökként mutatja, a megrendelő kérésére Gojdics Péter Pál seminarista idejéből maradt fényképe az alapja. A kép funkciója így kettős, egyszerre ikon és emlékkép, amely arra is emlékezteti a szeminárium-ban tanulókat, hogy a későbbi vértanú olyan, mint bármelyikük, hétköznapi fiatalember, kispap.

Az ábrázolás megfogalmazása Puskás László ikon- és táblaképfestő stílusát ötvözi. Alapvetően síkszerű, néhány színre redukált, nagy foltokból építkezik. Az általánosító formanyelvet pár konkrét részlet ellenpontozza.

Az ikonkép Kránitz Mihály szemináriumi rektor megrendelésére készült, s a budapesti Központi Szeminárium kápolnájának előterében helyezték el, ahol annak idején Gojdics Péter Pál tanulmányait végezve gyakran megfordult. Jobb szélén a festő monogramja és az évszám olvasható: PL 2003. (P. B.)

Irodalom

Puskás Bernadett: Görög katolikus vértanúk ábrázolásának ikonográfiája, in: Barna Gábor – Povedák Kinga (szerk.): *Vallás, közösség, identitás*, Szeged, 2012, 139–140, 315 [repr.]. Puskás, 2020, kat. 242.

Krisztus, a nagy főpap

Kat. IV.52.

2006, Maklár Zsolt

fa, tempera, aranyozás

110,5 × 68 cm

Nyíregyháza-Kertváros, Szent Kereszt felmagasztalása görögkatolikus templom

Krisztus püspöki ruházatban magas, egyenes háttámlájú trónon, két vánkoston ül. Jobbjával áld, baljában nyitott könyvet tart, benne felirat: „Vegyétek, egyétek, ez az én testem” (vö. Mt 26,26). Kereszttel díszített nimbuszában és válla fölött a Krisztus-ábrázolásokon megszokott görög betűk szerepelnek. Ez az ikon a templom ikonostázának apostolsorában, annak középtengelyében van elhelyezve, az apostolok kettesével, két oldalán állnak, és az Üdvözítő irányába fordulnak. A 18. századtól kezdve általánosnak mondható, hogy az ikonostázoknak ezen a pontján Krisztus nagy főpapként jelenik meg, könyvében azonban nem ez a szentírási hely szokott szerepelni. Az itt

olvasható idézet Krisztus liturgikus ruházatával együtt az ábrázolás eucharisztikus értelmezését mélyíti el, hiszen egyszerre ő a főpap, de az áldozati Bárány is (vö. Zsid 4,14–10,18), aki a kenyér és a bor színében eledelül adja magát a benne hívőknek: „Te vagy a feláldozó és a feláldozott, az elfogadó és aki kiosztatol, Krisztus Istenünk”, ahogyan a Szent Liturgia kerubének előtti imája fogalmaz. Ez a kompozíció az ikonosztáz királyi ajtaja felett, az ünnepsor középpontjába helyezett *Apostolok áldozása* ikonnal egységet alkotva az egész képfal szimbolikus értelmét is megvilágítja: mintegy kivetíti azt a liturgikus cselekvéssort, amely a szentélyben folyik, és amelynek a hajóban tartózkodó hívek számára igazi csúcspontját az Eucharisziában való részesülés jelenti.

Több más ritka művészi megoldás is megfigyelhető ezen az ikonosztázon: alapképei monumentálisak, életnagyságnál nagyobbak, a két középsőn a főalakok trónon ülnek, az Istenszülő pedig a máriapócsi kegykép újra-fogalmazása. (T. Sz.)

Irodalom

Terdik, 2012, 8, 31, kat. 35.

2011, Maklár Zsolt
vörösfenyő, festett, aranyozott
74 × 33,5 cm
Sárospatak-Kispatak, Szent Apostolok görög-
katolikus kápolna

A Boldog Romzsa Tódor püspököt ábrázoló mellkép az ikonfestés klasszikus technikájával készült, krétaalagra festett, aranyozott ereklyetartó ikon. Az ábrázolás mintája egy Romzsa Tódorról készült, közismert fotó volt, ez magyarázza a portrészzerű arcformálást. A kép kompozíciójának középpontjában az áldó jobb kéz látható. A jobb alsó negyedben, a püspök szívének magasságában selyemmel bélelt, üveggel fedett, rombusz alakú, réz ereklyetartó fülkében a jobb kezéből egy apró csontereklje van elhelyezve. A püspöki ornátus visszafogott, szinte monokróm barna, drapp színvilágából expresszív erővel világlik ki az emberi arc és a kéz. A kifejezőerőt a szentséget megjelenítő aranyozott dicsfény teszi teljessé. A vértanúságra utalnak az omofor aranyozással kiemelt keresztjei, valamint az aranyozott sugárnyalábokkal övezett ereklyenyílás. A kép síkjából kidomborodó aranyozott keretre ráfutó dicsfény az egyébként statikus kompozíciót szinte kimozdítja a keretből. Az aranyozott részeket poncolt kontúr díszíti. A dicsfény teljes felületét keresztet formáló, ugyancsak poncolt díszítés fedi. A fej két oldalán felirat olvasható: „Tódor püspök fölszentelt vértanú”.

A kép 2011-ben Romzsa Tódor születésének századik évfordulója alkalmából készült ifj. Telenkó Miklós családjának felajánlásából. Romzsa Tódor dédapja Sárospatakon volt görögkatolikus lelkész. A kép a helyi Romzsa Tódor-kultusz egyik fontos tárgya, a szent emléknapján (október 31.) tartott ünnepi szertartások részeként processzióval viszik át a kispataki görögkatolikus kápolnából a sárospataki parokiális templomba. (Sz. I.)

Az Istenszülő a megtestesült Igével és az ősszülőkkel

Kat. IV.54.

2014, Seres Tamás
vásznon, tojástempera, aranyozott
178 × 138 cm
Miskolc, görögkatolikus püspöki székház nagyterme

Az ikonon az Istenszülő trónon ül, ölében a megtettesült Fiú, aki kezével kiragadja az ősszülőket, Ádámot és Évát a sírjukból, a háttérben két angyal áll. Az ábrázolás ikonográfiai előképe a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzött középkori szerb zsolttároskönyv egyik miniatúrája (Cod.slav. 4, fol. 229v). Az ikonográfia tartalmi foglalata a hajnali szolgálat (utrenye) Krisztus feltámadását magasztaló énekének utolsó szakasza: „Életadót szülvén, ó Szűz! Ádámot a bűntől megtisztítottad, s Évának gyötrelem helyett örömet ajándékoztál; az élettől elesetteket pedig arra ismét méltókká tette a tőled megtettesült igaz Istenember.” A kompozíció első monumentális változata az eichstätti Collegium Orientale számára készült, fatáblára festve. A görögkatolikus szemnárrium egyik folyosóján elhelyezett ikonhoz 2019-re prófétaikonok, és egy akathisztosorozat is társult, amelyet szintén Seres Tamás festett. (T. Sz.)

Irodalom

Terdik Szilveszter: Szavakban leírhatatlan: Válogatás Magyarország élő bizánci művészetéből, *Görögkatolikus Szemlélet*, 3(2016), 1. szám, 50–52. [Sz. n.]: Magyar ikonfestő képei díszítik az eichstätti intézményt, *Görögkatolikus Szemle*, 30(2019), 8. szám, 19.

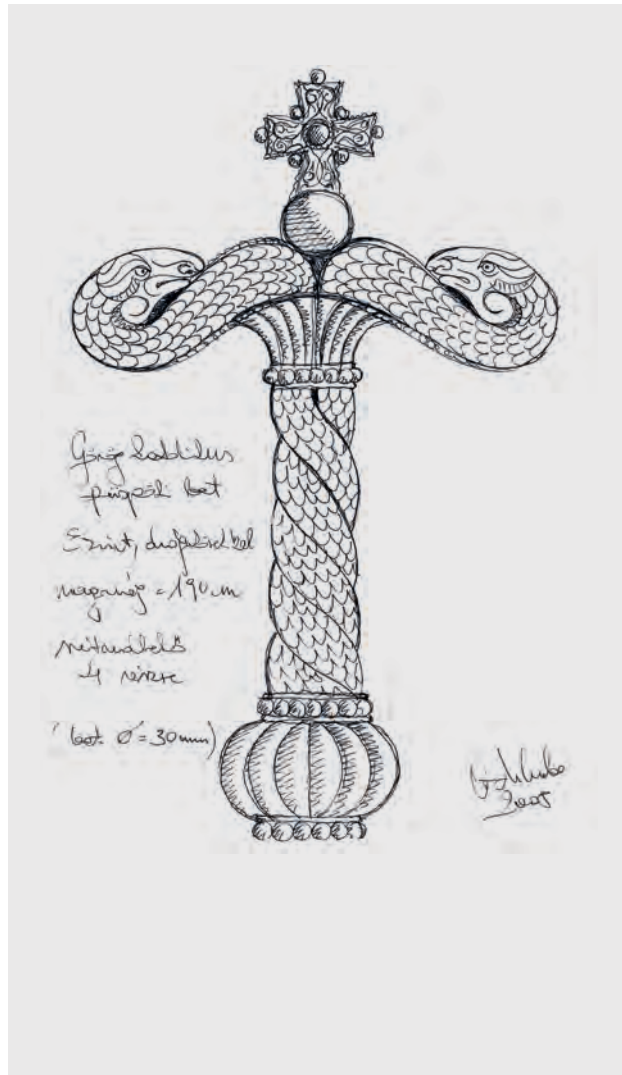
IV.4.1. Pásztorbot

Kat. IV.55.

2008, Ozsvári Csaba
ezüst; domborított, cizellált, vésett,
drágakővel díszítve
186 × 21 × 3 cm, a keresztszár átmérője: 5,5 cm

A náduszokkal csatlakozó négy különálló részből kialakított pásztorbot felső negyede két összefonódó kígyó testét formálja, melynek végződése a két, ívesen egymás felé forduló kígyó- vagy inkább sárkányfej. Közülük emelkedik magasba a kígyók testét lezorító, gömbön álló, drágakövekkel díszített kereszt. A művész a domborítás és cizellálás több ezer éves technikáját alkalmazta. Speciális szurokágyra helyezve a fémlemezt, a figurát, motívumot a hátoldaláról, a fonákjáról domborította ki, majd a pozitív oldalára fordítva már csak igazítani kellett rajta. Ez az eljárás hosszadalmas, kitarató munkát igényel. A bizánci előképek alaposabb

megismerésében a megrendelő és a művész Baán Istvánnal konzultált. A sárkányfejek megformálása szkíta motívumokat is idéz.

A pásztorbot 2008-ban, Kocsis Fülöp püspökké szentelése alkalmából készült. Formailag a hagyományos püspöki pásztorbot, a két kígyó vagy sárkány fölött győzedelmesen felemelkedő kereszt motívuma és az egyszerűbb, szerzetesi előjárói bot formáját egyesíti. A megformálás kifejezi a bot viselőjének szerzetesi hivatását és püspöki rangját. Ezt erősíti meg a pásztorbot két felső nádusza közötti szárrészre vésett püspöki címer, amelynek motívumai között egy stilizált püspöki és egy szerzetesi pásztorbot egyaránt feltűnik.

A bot a hajdúdorogi és dámóci hívek szentelési ajándéka. Az ajándékozók névre szóló, áldással ellátott szentképet kaptak a püspöktől viszontajándékként. Az érsek-metropolita csak nagy ünnepeken és a Szent Liturgián használja. (Sz.I., O. I.)

IV.4.1. Kereszt

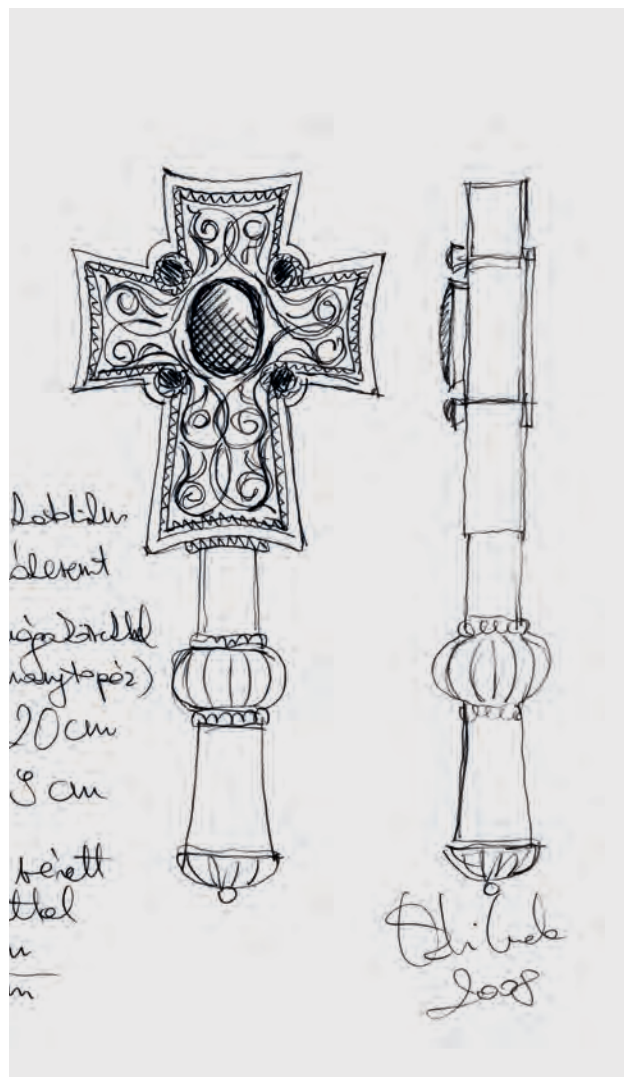
Kat. IV.56.

2008, Ozsvári Csaba
ezüst, drágakő; domborított, cizellált, vésett
22,5 × 10 × 4 cm

A kereszt szárainak peremén végigfutó vésett kontúrdíszítés levél nélküli, egymásba fonódó indákat fog közre. A kereszt szárainak találkozásánál négy kisebb, a metszéspontban egy nagyobb kör alakú aranytopáz drágakő van vésett foglatba helyezve. A hátoldal fényes, sima felületén a kereszt szárai közti terület kitöltő körbe foglalva a püspöki címer látható a jelmonddal: „Erőm a gyöngeségben.”

A kereszt függőleges szárával egyező hosszúságú hengeres szárat egy közepre helyezett nádusz tagolja. A nádusz esztétikai szerepén túl segíti a súlyban és formailag is domináns kereszt tartását, és biztosítja könnyebb használatát az áldások során.

A kézi kereszt egy magánszemély adománya Kocsis Fülöp püspökszentelése (2008) alkalmából. Az adományozó monogramja, S. P. és az ötvösjegye a kereszt hátoldalán olvasható. Kocsis Fülöp érsek-metropolita a kézi keresztet csaknem minden szertartáson használja. Metropolitai áldókeresztként ismert. (Sz. I., O. I.)

IV.4.1. Evangéliumos könyv borítója

Kat. IV.57.

2006, Mátyássy László
ezüst, bőr; öntött, cizellált
teljes fedéltábla: 28 × 22 cm, gerinc: 5,5 cm;
középső ikonok mérete: 23 × 18 cm
Magántulajdon.

A fedlapot díszítő dombormű mandula formájú közepmezejében Jézus Krisztus ül egy magas háttámlájú trónon, jobbjával áld, baljával a térdén nyugtatott nyitott könyvet tartja, amelyben a következő szentírási idézet olvasható: „Én vagyok az út, az igazság és az élet” (vö. Jn 14,6). Krisztus keresztes nimbuszában és válla fölött a megszokott görög betűk szerepelnek. A mandorla alsó és felső csúcspontjához, valamint oldalának középpontjához négy, az evangélisták szimbólumait ábrázoló medalion csatlakozik. A kötéstábla négy sarkában fonatos díszítésű görögkeresztek kaptak helyet. A hátlap domborműve hasonló formájú: a mandorlában Krisztus poklokra szállását látjuk, amint az ősszülőket kiragadja a halál fogságából, a háttérben az istenő Szent Dávid király, illetve az előhírnök Keresztelő Szent János jelenik meg. A központi mandorlához négy rombusz csatlakozik, amelyekben hatszárnyú szeráfok és kerubok medalionba írt ábrázolása tűnik fel.

A sarkokra cikkelyezett könyvtartó gombokat, a gerincre fonatos görögkereszttel díszített mandorlát tervezett az alkotó. A kötet stabilitását két csat is segíti.

Az evangéliumos könyv borítójára szánt domborműveket először a bakonybéli Szent Maurícius-monostor számára készítette el ezüstből a művész 2006-ban, majd ezt követően több közösség is rendelt az ezüstözött bronzváltozatból. A 2016. július 2-án felszentelt dunakeszi Szent Péter és Pál görögkatolikus templom oltárára helyezett evangéliumot is ezeknek a domborműveknek egy változata díszíti. (T. Sz.)

Irodalom

Terdik, 2012, 7, kat. 24 (bronzváltozat).

IV.4.1. Szentségtartó (artophorion)

Kat. IV.58.

2015, Korényi Kinga
vörösréz, ezüstözött, csiszolt üveggő;
trébelt, vésett, fűrészelt, cizellált
mag.: 18,5 cm, hossz.: 13,3 cm, szél.: 8,2 cm
Budapest, Teológus Szent Gergely-kápolna

A négy gömb formájú lábon álló, hasáb alakú ládika teteje csonkolt gúla, melynek vízszintes középlemezére a korai bizánci művészetből jól ismert *crux gemmatá*t idéző keresztet helyeztet az alkotó. A kereszt középpontjába foglalatba helyeztet, vörös, csiszolt üveggövet illesztett, a kereszt alsó szárából kinőve a paradicsomi élet fájára utaló stilizált ciprusok hajladoznak. A szentségtartó oldalán árkádívek alatt egy palmettákból formált görögkereszt-motívumot, illetve két, ellentétes irányba induló pávát véstek, amelyek az ókeresztény kortól kezdve a feltámadás szimbólumainak számítottak, s ez utóbbiak a rövidebb oldalakon is megjelennek. A szentségtartó fedelének keskeny függőleges peremét vésett palmettasor díszíti. A ládika belsejében van egy kiemelhető ezüstözött hasábforma elem is.

A bizánci hagyományban többféle formájú szentségtartó létezik. Ez leginkább a *kivotnak* nevezett (*κιβωτός*, *kibotos* – láda, bárka) ereklyetartók esetében elterjedt formát követi. (T. Sz.)

Panagia

Kat. IV.59.

2015, Mátyássy László
ezüst, rózsakvarc; öntött, cizellált
83 × 55 mm (függő nélkül),
a függő: 25 mm

A bizánci püspökök nem mellkeresztet, hanem rendszerint az Istenszülőt ábrázoló, láncon függő, különböző technikával készült medaliont viselnek, amely az ábrázolatot illető jelző (*panagia* – legszentebb) után kapta ezt a nevet. Az itt bemutatott panagia a máriapócsi kegykép alapján készült dombormű, amelyet szobrászművész alkotója mintázott meg, s a funkciójához igazítva ovális formába komponált. A medalion végén egy csepp alakú rózsakvarc emlékeztetett az Istenszülő Pócson hullatott könnyeire.

Ez a panagia 2015-ben, a második pócsi könnyezés tricentenáriuma alkalmából készült. Mivel Ferenc pápa az év tavaszán alapította meg a Hajdúdorogi Metropóliát, az első érsek-metropolita, Kocsis Fülöp kapta ajándéku, amire a két adományozó személy monogramja (T. S., T. Sz.) mellé vésett felirat is emlékeztet a hátoldalán. Az utóbbi években több görögkatolikus püspök számára is készült belőle újabb öntvény, amelyek csupán a rajta függő kövek formájában, fajtájában különböznek egymástól. (T. Sz.)

IV.4.1. Kehely, diszkosz, csillag

Kat. IV.60.

2019, Mózessy Egon
ezüst; húzott, trébelt
kehely mag.: 21,5 cm,
talpátm.: 15,6 cm, szájátm.: 13,5 cm
diszkosz mag.: 11,2 cm,
talpátm.: 15,5 cm, tányér átm.: 19,6 cm
csillag mag.: 8,2 cm, szél.: 16,2 cm
Budapest, Teológus Szent Gergely-kápolna

Az ezüsből készült szent edények formáit, arányait, méreteit az I. évezredből fennmaradt liturgikus tárgyak ihlették. Csupsán a kehely és a diszkosz talpának köpenyét borítja trébelt díszítés, amely az Eucharisztia színére utaló szőlőmotívumokból és annak szerzőjét, Jézust megidézı krisztogramból áll. (T. Sz.)

IV.4.1. Damaszkuszi Szent János-kút

Kat. IV.61.

Damaszkuszi Szent János mint a bizánci kereszténység egyik legfontosabb himnuszköltője félalakosan, a megszokott ikonográfia szerint szerzetesi öltözékben, fején kendővel jelenik meg, a kezében tartott tekercsen olvasható idézet pedig legismertebb költeményéből, a húsvéti feltámadási kánonból származik: „Jertek, igyunk új italt, nem a kemény sziklából csodásan fakasztottat, de a Krisztus sírjából csörgedező halhatatlanság forrását, melyben megerősödünk!” Az idézet kiválasztását az ikon „funkciója” is befolyásolta: a templom mellett elhelyezkedő urnatemető kútját díszíti, amely a vízmerítés gyakorlati lehetőségén túlmutatva vigasztalást is szeretne nyújtani, és a feltámadásba vetett hitet erősíteni az olvasóban. A kút bal oldalában egy Damaszkuszból való kövecskét is elhelyeztek, amelyet Kocsis Fülöp érsek atya hozott egyik szíriai útjáról, mintegy emlékeztetve az ottani keresztény testvéreinket ért és érő üldöztetésekre. (T. Sz.)

2019, Monostory Viktória
muranói aranyozások, fuzionált és festett, kemencében beégetett Spectrum és Bullseye üveg- és vracakő keret; mozaik, vegyes technika
mozaik: 102 × 71 cm, kőkeret: 140 × 112 cm
Nyíregyháza-Örökösöld, Szentháromság görög-katolikus templom

IV.4.1. Betegellátó készlet

Kat. IV.62.

2020, Gelley Kristóf, Mátyás Zoltán
nikkelezett réz, ezüst, üveg; öntött, gravírozott
7,55 × 11,82 × 3,85 cm

A betegellátó készlet hordozószelencéje templomot formáz. Gravírozott díszítésű ajtaja oldalt záródik. Berendezése: alul egy, a szelence oromzatával egyező rajzolatú fogantyúval ellátott szentségtartó fiók, felül a betegek kenetének feladásához használt ovális olajtároló pikszis. A középső részben kap helyet egy kis kehely és a bor tárolására egy üveg. Az ajtó belső oldalához rögzítve helyezkedik el az ezüstfejtű áldoztatókanál.

A betegellátó készlet a 2020-as Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus alkalmából, a magyar Görögkatolikus Metropólia megrendelésére készült. A tervezést és a kivitelezést Gelley Kristóf és Mátyás Zoltán ötvösök végezték. Mintának és előképnek a megrendelő kérésére a Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjteményben található 19. századi, ismeretlen helyről származó orosz betegellátó készletet tekintették (Itsz. 2015.235 [B 79], vö. Rákossy–Kontsek, 2019, 217). A betegellátó ajtajára gravírozott ábrázolást Seres Tamás ikonfestő–restaurátorművész tervezte: a kétlépcsős emelvényből kinövő hármaskereszt, két oldalán stilizált ciprussal és a kínszenvedés eszközeivel – a lándzsával és szivaccsal –, a Golgota hegyét idézi meg; a kereszt szárai között Krisztus nevének rövidítése, a talapzatán a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus mozaikszava és annak dátuma olvasható. (Sz. I.)

Felon, epitrachelion,

öv, kézelők

Kat. IV.63.

2020, tervező: Harmati Hedvig DLA
pamut, viszkóz, szövött paszomány, hímzett
hátkereszt és kiskeresztek

A 2020-as Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusra készülve a magyar Görögkatolikus Metropólia egyedi tervezésű textilből készítette el a kongresszuson részt vevő görögkatolikus papok liturgikus ruháját.

A textilt Harmati Hedvig DLA, Ferenczy Noémi-díjas textiltervező, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Design Intézet Textiltervezés Tanszékének vezetője tervezte. Megrendelői szempont volt, hogy a minta kapcsolódjon a kongresszus jelmondatához: „Minden forrásom belőled fakad.” A minta legfontosabb karaktere, hogy rétegekből épül fel. Az alapmotívum a víz hullámjainak ritmikusan ismétlődő, felületté áradó rétege. Ez utal a forrásra. A második réteg formai alapeleme a görögkereszt. A keresztformát rajzoló szalagok egymás alatt-fölött átfutó csomópontokat alkotnak a kereszt négy száránál. A kereszt zárt, ismétlődő geometriája statikus, állandóságot képviselő felület, oppozícióban a hullámzó víz motívumával. A minta hatását erősíti a színhasználat. Az ezüst alap csillogással hangsúlyozza a hullámzást, amit ural a kereszt aransárga árnyalata. A textil eleganciáját kiemeli a pamutlánc

és viszkóvetülék együttes használata az alapanyagban. Megrendelői kérésre a szövethez csak természetes alapanyagot használtak. A textil típusa: ipari jacquardszövet. A kiválasztott minta egy tizenkét darabból álló kollekciónak egyik darabja. A textil Magyarországon a Csárda-Text Plus Kft. üzemében készült, a ruhát a Kézmű Kft. varrta.

A papi liturgikus viselet jellegzetes darabja a felon, amely a latin kazulának felel meg. A felon szabásának két típusa ismert; a görögnek nevezett változat vállra simul, miközben az orosz felon megerősített álló gallérrésszel a tarkót is

takarja. A bizánci görög típus azokban az egyházakban terjedt el, amelyek történetileg szorosabb kapcsolatban álltak a konstantinápolyi pártiárkával, valamint nyugatukrán területeken, illetve a munkácsi püspökségben is. A 16. században a felon harang alakú formája úgy változott meg, hogy hátul a hossza megmaradt, elől megrövidült. A felon az ünnepeknek megfelelően különféle színű brokátanyagból készült, széleit paszomány-szalag díszítette. A felonnal azonos anyagból készültek a kézelők, az öv és az epitrachelion. Minden viseleti darabnak saját szimbolikus jelentése van.

A Munkácsi Egyházmegyében és ma Magyarországon a felon díszítésének az archaikus formája maradt fenn, melynek jellegzetes eleme a vállnál lefutó paszománykeret. Ennek eredete a középkori (14–15. század) eredetű figurális hímzési hagyományra nyúlik vissza. A hímzett figurális kompozíciókkal díszített vállrész az egész kelet-európai régióra jellemző volt. Leggyakrabban a *Deésziszt* jelenítették meg ebben a mezőben, de más egyházi ünnepek ábrázolásai is szerepelhettek itt. A képmező közepén a jelenet önálló sugaras dicsfény körmezőbe is kerülhetett. A hímzéstechnika hanyatlásával a figurális díszítés elmaradt, és helyét a díszes hátkereszt vette át. Ez is készülhetett hímzett vagy festett kerek képmezővel. Benne leggyakrabban a korábbi *Deészisz*-ábrázolásból kiemelt Pantokrátor, vagy az Istenszülő, vagy akár szentek ábrázolásai is bekerülhettek, Magyarországon például Szent István király. Később az alakos ábrázolásokat ornamentális hátkeresztek váltották fel. A vállrész jelölő paszománykeret Galíciában korábban elmaradt, mint a Munkácsi Egyházmegyében. A magyarországi görögkatolikus egyház ez utóbbi gyakorlatot őrzi napjainkig. (H. H., P. B., Sz. I.)

Irodalom

Кара-Васильєва, Тетяна: *Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика*, Львів, 1996, 56–57, 65, 78–81.
 Кара-Васильєва, Тетяна: *Історія української вишивки*, Київ, 2008, 44–45.
 Puskás Bernadett: A keleti liturgiában használt textíliák, in: *OKGYK tanulmányi napok: Szakrális műtárgyak katalógizálásáról és leltározásáról* (Nem muzeális gyűjteményekben tárolt szakrális műtárgyak felmérése, III), Országos Katolikus Gyűjteményi Központ, Budapest, 2013, 93 [Digitális oktatási anyag].

V. FEJEZET

KÉPEK

A JELENBŐL

V.1. Seszták István:
A Görögkatolikus Metropólia születése –
az Istenszülő csodája?

V.1. A Görögkatolikus Metropólia születése – az Istenszülő csodája?

Seszták István

(1)

A Kárpát-medencei görögkatolikusok számára Máriapócs tagadhatatlanul egészen különleges jelentéssel bír. Szavak nincsenek, melyekkel ki lehetne fejezni azt az érzést, amikor a hívő ember az Istenszülő pócsi kegyképe előtt megáll és imádkozik. 2015-ben ez a kegykép, „ünnepelve” az 1715-ös „első” könnyezésének háromszázadik évfordulóját, országjáró körútra indult, hogy találkozzon a hívek ezreivel, s ezzel ki tudja, hány élet örömét, nehézségét, köszöneteit és kéréseit egyaránt meghallgathassa. Útja során, amikor is az ország szinte minden pontjára eljutott, az év március 19. napján, Szegeden egészen különös bejelentésnek lehettünk tanúi. Ferenc pápa a magyarországi görögkatolikusok számára sajátjogú és metropolitai rangú egyházat alapított. Az a bátor küzdelem, mely az önálló magyar ajkú egyházmegye 1912-es felállításához vezetett, egy bő évszázad folyamatos helytállásának eredményeképp, újabb rendkívüli lépéssel ajándékozott meg.

Az Istenszülő csodája? – tehettük fel bátran a kérdést. Öt év minden bizonnyal kevés idő arra, hogy pontos választ kapjunk, de ha végigkövetjük az elmúlt fél évtized történéseit, megerősödhetünk abban az érzésben, hogy mennyire

végtelen a teremtő Istenünk emberszeretete és irgalma, Fiának az egyházban jelen lévő áldása s a Szentlélek végtelen ereje és leleményessége.

Így vált a máriapócsi kegyhely létrejöttének háromszázadik évfordulója a Magyarországi Sajátjogú Metropolitai Egyház születésének is a kovászává (1. kép).

Öt év – A Szentlélek folyamatos fuvallata

Ferenc pápa 2015. március 19-i döntése öt apostoli konstitúcióban, illetve bullában nyert konkrét jogi formát: 1. Az „In hac suprema...” kezdetű apostoli konstitúcióval a Szentatya új, Magyarországon eddig ismeretlen egyházi kereteket hozott létre a Magyarországi Görögkatolikus Sajátjogú Metropolitai Egyház, rövidített nevén a Görögkatolikus Metropólia megalapításával. 2. A „De spirituali itinere...” kezdetű apostoli konstitúcióval az 1912-ben alapított Hajdúdorogi Egyházmegye főegyházmegyei rangra emelkedett, hivatalos elnevezése pedig Hajdúdorogi Metropolitai Egyház (Hajdúdorogi Főegyházmegye) lett. 3. A „Qui successimus...” apostoli konstitúció az 1924-ben létrehozott Miskolci Apostoli Exarchátust egyházmegyei rangra emelte, ezzel megerősítve a „régí” Eperjesi

(2)

Egyházmegye magyarországi híveinek kitartását. 4. Az „Ad aptius consulendum...” apostoli konstitúció megalapította a Nyíregyházi Egyházmegyét, mely bár nevében új, mégis ősi, a Munkácsi Egyházmegyéből kiforró hagyományokkal bír. 5. Ugyanezen a napon Ferenc pápa Kocsis Fülöp hajdúdorogi püspököt érsek-metropolitává nevezte ki. Az újonnan alapított Nyíregyházi Egyházmegye megszervezését apostoli kormányzóként dr. Orosz Atanáz miskolci megyéspüspök kezdte meg. 2015 októberében őt váltotta – szintén apostoli kormányzóként – Szocska Ábel bazilita szerzetes, aki 2018. április 7-i kinevezésétől kezdve megyéspüspökként irányítja a Nyíregyházi Egyházmegyét. A három egyházi vezető Keresztes Szilárd emeritus hajdúdorogi püspökkel kiegészülve alkotja a Hierarchák Tanácsát, amely a Görögkatolikus Metropólia legfőbb vezető szerve (2. kép).

A Görögkatolikus Metropólia a három egyházmegyéjében kétszázhatvannégy pap (ebből harminckilenc nyugdíjas), kilenc diakónus és hatvankét papnövendék elkötelezett szolgálataival kezdte meg működését, mindvégig keresve Isten dicsőségét és az emberek szolgálatát, ezzel is építve az Isten országát. Napjainkban, 2020 tavaszán, a metropólia egyházmegyéiben kétszázhatvenkét pap – köztük harmincegy nyugdíjas, tizennégy diakónus és negyvenöt papnövendék – szolgál.

Ferenc pápa 2016. január 30-án az ország területén belül a Görögkatolikus Metropólia egyházmegyéinek új határokat jelölt ki, ezzel a Miskolci Egyházmegye Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megye egész területére, a Nyíregyházi Egyházmegye Szabolcs-Szatmár-Bereg megye teljes területére terjed ki. A Hajdúdorogi Főegyházmegye területe pedig az előbbieken említett keleti és északi megyék kivételével a többi tizenhat megyét és Budapestet foglalja magában.

(3)

Sokak számára meglepetésként hatott, hogy a Szentatya döntése értelmében a metropólia és ezzel az érsek-metropolita székhelye Debrecen városa lett. Nem felejthetjük el ugyanakkor, hogy az első hajdúdorogi püspök, Miklósy István bő száz évvel korábban szintén a civis városban képzelte el az új egyházmegye központját. 2015-ben tehát a református és római katolikus püspökség mellett Debrecen immár háromszoros püspöki székhely lett. A Gondviselés még azt is elrendezte, hogy ebben az esztendőben három, korban szinte egyidős, nyitott és ökumenikus gondolkodású egyházi vezető kerüljön a debreceni központú egyházak élére. Havonkénti, rendszeres találkozásuk és az ebből fakadó jó, baráti kapcsolatuk messze földön híres és példaértékű a magyar egyházak számára.

Emellett azonban a debreceni görögkatolikus-ság az ország legnagyobb közösségeként is „csak egy nagy parókiára” volt berendezkedve, épületei bizony kevésnek bizonyultak egy püspöki, pláne metropolitai hivatal számára. De a teremtő és gondoskodó Isten mindvégig odafigyel(t), s már a kezdetektől, a magyar kormány segítségével, részben betöltve az egy évszázaddal korábban meg nem valósíthatott ígéretét, megeremtette annak a lehetőségét, hogy a hajdúdorogi metropolita Debrecenben méltó módon, elegáns és korszerű hivatalban dolgozhasson és lakhasson. Mindmáig emlékezetes az a 2017. évi április 29-i nap, amikor is magas rangú egyházi és állami vezetők jelenlétében felszentelték a Görögkatolikus Metropólia és a Hajdúdorogi Főegyházmegye hivatalainak reprezentatív épületét (3. kép). Jelenleg a hivatal kápolnájának festése zajlik (4. kép).

Ezzel egy időben, pontosabban az elmúlt öt év ajándékeként, megszépült a Miskolci Egyházmegye székesegyháza, kiépült és megerősödött az önálló megyéspüspök által vezetett hivatal. A fiatal és

(4)

életerős, elnevezésében új, de „nagy hagyományokkal rendelkező” Nyíregyházi Egyházmegye püspöki hivatala, és ezzel együtt természetesen a belső szerveződése, napról napra erősödött. Ennek látható jelenként a püspöki székház épülete is új arculatot kapott ezekben az években.

Az öt esztendő talán legnagyobb feladatának és kihívásának a metropolíának mint a magyar görögkatolikus egységének és erejének, életképességének a megtalálását és folyamatos erősítését tekinthettük. Gyakran tettük fel a kérdést, mit jelent a „metropolitai egyház”, a metropoliai rangra emelkedett egyház. Hol van ennek az értelme? Van-e egyáltalán? Olykor azt is megkérdeztük magunktól, mi a jó ebben. Amikor a válaszadásban csak magunkra hagyatkoztunk és hagyatkozunk, sokszor elbizonytalanodtunk, sokszor el is szomorodtunk. Amikor azonban a teremtő Istentől, az egyházat folyamatosan megszentelő Titoktól vártuk a választ, sokkal magabiztosabbak lettünk: a Szentlélek ott fúj, ahol akar (vö. Jn 3,8). A megújulás zálogaként feladatnak tartottuk, hogy a Szentlélek fuvallatát mindig észreveggyük, különösen akkor, ha nem akarjuk magunkat „földhözragadtnak” érezni. A kérdéseink megválaszolása során mindenekelőtt és kizárólag Istenre és az Ő Szentlelkére szabad hagyatkoznunk.

Egy magyar (ajkú) görögkatolikus az isteni kegyelmet és emberszeretetet elsődlegesen Máriapócson tapasztalja meg. Máriapócs, nemzeti kegyhelyünk az elmúlt öt esztendőben, gyakran a felújítások és munkálatok közepette, megpróbálta az istenit és az emberit összekapcsolni, mindenekelőtt az Istenszülő közbenjárásában bízva. Így épültek fel új zarándokházak, alakultak ki az ideérkező híveket befogadó új szolgáltatások, mára a kegytemplom közvetlen környezetét is csodálatos térkő díszíti, de mindennél fontosabb az a belső szándék, hogy a zarándok otthon érezhesse magát. A Görögkatolikus Metrópólia lelki központja, minden görögkatolikus otthona ez a titokzatos hely (5. kép).

Egyházunk egységéhez lelkiileg, szellemileg felkészült papokra van szükség. A metrópólia mindhárom egyházmegyéjének papi „utánpótlása” 1950 óta elsődlegesen a nyíregyházi szemináriumban, a vele elválaszthatatlanul szoros kapcsolatban lévő főiskolán, egyetemi képzés keretében formálódik. Az elmúlt években mindkét hely igen jelentős beruházásokon ment keresztül, melynek eredményeképpen a papnövendékek és a teológia iránt érdeklődő fiatalok, jövőbeli katekéták a legkorszerűbb körülmények között

sajátíthatják el az isteni tudományt, s készülhetnek fel arra a hivatásra, ami a Lélek ajándéka. Hittudományi Főiskolánk hosszú évek óta a Pápai Keleti Intézet aggregált intézményeként a teológia tudományában az ún. licenciátusi fokozat megadására jogosult, képzési kínálatában ugyanakkor ott találjuk a civil hittanári képzés mellett az egyházunk számára oly fontos kántorképzést is. Az oktatói munkát jól egészíti ki az a tudományos aktivitás (munkacsoportok, konferenciák, kutatási programok), amely jellemzi a főiskola épületében zajló életet. Jelenleg a szemináriumi kápolna felújítása, belső festése folyik, hiszen érezzük, hogy az elsajátított „tudomány” üres szó az imádságos háttér, szó szerint az isteni világot tükröző keret-kapaszkodó nélkül (6. kép). A felfoghatatlan Isten világához, tudásához ezek a titokzatosan konkrét vagy konkrétan titokzatos „eszközök” képesek egyedül eljuttatni – vagy sokkal inkább felemelni.

A főiskola intézményének szervezettségében fejlődött ki a Görögkatolikus Médiaközpont és a görögkatolikus sajtótermékek (*Görögkatolikus*

Szemle, Görögkatolikus Szemlélet) pótolhatatlan világa, melyek képesek a bizánci görögkatolikus hagyomány értékeit a világ minden pontjára eljuttatni, s természetesen egyházunkat a maga módján reklámozni is. S talán ebben a missziós, ugyanakkor görögkatolikus önazonosságunkat is megerősítő szerepben „látjuk lelki szemeink előtt azt a múzeumot”, amelynek az alapjait szinte ezekben a napokban tesszük le, s amely a jövő nemzedékének igazi iránytűként próbál majd meg utat mutatni úgy, hogy a Jézus Krisztus által jelképezett biztos alapra (vö. Mt 21,42) épít (7. kép).

A Szentlélek sajátos fuvallata minden bizonnyal abban is megmutatkozik, hogy a keleti szerzetesség magyarországi férfiágának tagjaiból „püspököket adott”, akiknek új feladataival a dómóci szerzetesház átmenetileg megüresedett, ugyanakkor a Lélek gyümölcseként érezhetjük a női szerzetesség megjelenését s a számukra méltó szerzetesház kialakítását Sajópálfalán (8. kép).

Fülöp metropolita atya a Szent Lukács Görögkatolikus Szeretetszolgálat 2010. decemberi

(8)

alapításakor az „evangéliumi szeretet testet öltéséről” beszélt. Ez az intézmény 2019 januárja óta mint metropóliai szolgálat próbálja ezt a gyakran nem könnyű krisztusi követelményt tettekre váltani. Számos idősothtonban és a gyermekvédelem területén látnak el – az egyházmegyékhöz hasonlóan – fenntartói szerepet. Az ő munkájukat egészítik ki a parókiák fenntartásában működő ún. házi segítségnyújtó szolgálatok, így a mindennapokban is érezzük: „habár szegények és elesettek mindig lesznek veletek” (vö. Mt 26,11), az Isten ereje mégis határtalan. Talán ebben a perspektívában fejlődött és erősödik egyházunkban az ún. cigánypasztorációs tevékenység, melynek fontos része a miskolci és debreceni roma szakkollégiumok és a nyíregyháza-huszártelepi iskolánk, nem is beszélve arról a számtalan lelkipásztori tevékenységről, amelyek a társadalom talán leghátrányosabb rétegéhez próbálják meg elvinni Krisztus evangéliumát.

Görögkatolikus egyházunk az elmúlt öt évben még erőteljesebb intézményfenntartói szerepet vállalt, egyrészt az egyházmegye irányítása alatt lévő köznevelési intézmények által (intézményeinkben ma már több mint tízezer gyermek és fiatal növekedéséről gondoskodunk), másrészt az egyre bővülő szociális és gyermekvédelmi feladatok vállalásával. Ezek által is érezzük, hogy az Istenhez vezető „nevelő-oktató” út, a maga titokzatos erejével, mekkora csodákra képes.

A magyarországi görögkatolikusok elmúlt évszázadait igen változatos élet jellemzi: egyrészt megtartani őseink hitét és hagyományait, gyakran az ország legszegényebb falvaiban, másrészt ugyanezt a sokszínűséget felmutatni azokban a „szórványokban”, ahol a többi keresztény felekezet mellett a mi hagyományunk talán kevésbé ismert. Ebben a kettős feladatban

újultak meg és épültek fel mindhárom egyházmegye régi és új közösségeiben templomaink és közösségi házaink, melyeket pusztán felsorolni is szinte lehetetlen vállalkozás.

A Szentlélek ajándékát abban is felfedezhetjük, hogy a nemritkán kevésnek érzett erőnket az isteni kegyelem olykor megsokszorozza, s a szinte lehetetlen célok elérésének örömeivel is megajándékoz minket. Ez az a remény, amely a jelent mindig dinamizmussal tölti meg, és ugyanakkor lehetővé teszi, hogy tervezzünk, és Isten országát bizonyos értelemben már itt a földön építhessük. Ennek fényében tervezzük a fővárosban a görögkatolikus kulturális központ kialakítását.

A metropólia öt évének minden bizonnyal legcsodálatosabb pillanatai azok a konkrét találkozások voltak – és reményeink szerint lesznek is –, amelyekben az ott részt vevő és bekapcsolódó több ezer ember egymás szemében és alakjában fedezhette fel az „értünk, emberekért emberré lett Isten”, Krisztus tekintetét, s ezzel találhatták meg életük értelmét és irányát. A máriapócsi búcsúk, a lelkigyakorlatok és a papi továbbképzések, a különböző szellemi megmérettetések, mint a hittan- és liturgikusénekes-versenyek, a tudás-olimpia alkalmai mind-mind az emberszerető Istennel való találkozásnak voltak az állomásai. Ezzel együtt az elmúlt öt évben megteremtődött egy olyan, a görögkatolikuságot „összefogó és lelkesítő” programháló, amelynek a segítségével minden korosztály megtalálhatta önzóránságának mérföldköveit, s végeredményben válaszokat kaphatott. Pedagógusok találkozója, futózarándoklat, görögültzátóbor, családtátóbor, ifjúszági zarándoklat, érettségizók zarándoklata, görögkatolikus bál – a Szentlélek folyamatos és változatos fuvallata ez!

Mindezek háttérében kialakult a metropólia hivatala, és létrejötték a bizottságai, amelyek a magyarországi és részben az anyaországon kívül rekedt, de magyar nyelven imádkozó görögkatolikusok összetartozását, egységét segítik.

Megvalósultak tehát az eredeti célkitűzések? Egyértelmű „igen”-t természetesen nem mondhatunk. Isten országának építése a Szentlélek ajándéka, melyet mindvégig és folyamatosan keresnünk kell. Ez az egyetlen út! Alapokat próbálunk letenni, ami – tudjuk jól – nem lehet máshoz hasonló, mint ahhoz a „sziklához”, amelyre érdemes építkezni (vö. Mt 7,24–27).

Az elmúlt öt év út- és önazonosság-kereső időszakában, mikor bizonyos értelemben lelki életünk is – talán túlságosan – „felpezsdült”,

a teremtő és gondviselő Isten az egész világ számára sajátos üzenetet mondott ki: Vigyázz! Állj meg! Figyelj jobban magadra, mert egyedül én vagyok a te Istened.

Így a Görögkatolikus Metropólia ötödik születésnapja előtt, talán az első nagy „lelkiismeret-vizsgálat elvégzése” előtt néhány nappal, a világméretű koronavírus-járvány okozta vészhelyzetben még mélyebben keressük Isten felfoghatatlan titkát, s szívünk mélyén hálát érzünk az elmúlt öt esztendőért. Ugyanezzel az Isten felé fordulással kérjük az élet és a történelem Urát, hogy segítse a metropólia, s benne minden ember életét (9. kép).

Képjegyzék

1. A kegykép hazatért országjáró körútjáról. Máriapócs, 2015 tavaszán
2. Kocsis Fülöp metropolita beiktatása Hajdúdorogon, 2015. március 23-án
3. A Görögkatolikus Metropólia központjának átadása Debrecenben, 2017. április 29.
4. A kápolna mennyezeti falképei. Debrecen, Petőfi tér 8. Josif Droboniku műve
5. A Békesség harangjának megszentelése Máriapócs, 2015. augusztus 16.
6. Krisztus Pantokrátor a nyíregyházi szeminárium kápolnájának kupolájában
7. Balázs Mihály – Török Dávid: A tervezett Görögkatolikus Múzeum makettje
8. A kenethozó asszonyokról nevezett női monostor, Sajópálfala
9. Kocsis Fülöp metropolita a pócsi kegykép másolatát ajándékozta Ferenc pápának 2015-ben
10. A fejezet nyitóképe: A nyíregyházi székesegyház királyi ajtaja (Seres Tamás)

„Orcád világossága” – Egy kiállítás képei?

Szabó Irén

Az 52. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusra készülve a Görögkatolikus Metropólia püspökei és szakmai bizottságai úgy döntöttek, hogy ebből az alkalomból – számos más esemény, egyházi, közéleti és kulturális aktivitás mellett – a magyar görögkatolikus egyházat egy átfogó egyházművészeti és történelmi kiállítás keretében mutatják be. A görögkatolikus egyház a sokszínű katolikus egyházon belül is olyan sajátosságokkal bíró *sui juris* egyház, amelynek történelme és a katolikus egyház keretein belül megtett egyedi fejlődési útjának tapasztalatai, tanulságai a jövő egyháza szempontjából fontos építőkövekké válhatnak.

A kiállítás koncepciójának kialakítása számos szakmai, teológiai és identitáskérdést felvetett. Azt a közel négyszáz éves történelmi utat szerettük volna bemutatni, amelyet a keleti egyház közösségei a Rómával kötött egység kinyilvánítása után végigjártak. A keleti és nyugati egyház találkozásának határterületén, Galáciától Szíriáig kialakult keleti szertartású katolikus közösségekre számos egymástól is eltérő etnikai, nyelvi, liturgikus sajátosság jellemző. A magyar Görögkatolikus Metropólia történelmi gyökerei az egykori Munkácsi Egyházmegyéig nyúlnak vissza. A Magyar Királyság területén, a 17. század közepén az unió jelentette azt a keretet, amely az önálló egyházi entitás fennmaradását, a liturgikus élet gyakorlásának szabadságát biztosíthatta úgy, hogy egyben a társadalmi felemelkedést és a társadalmi integrációt is szolgálta. Az elmúlt évszázadok világi és egyházi hatalmi viszonyainak változása, az együttélés más etnikumokkal és felekezetekkel, a természetes vagy olykor elvárt kulturális befolyás egyaránt alakította a magyar görögkatolikus egyházat.

A katalógusban szereplő egyházművészeti alkotásokon, liturgikus tárgyakon, levéltári és könyvészeti dokumentumokon keresztül jól kitapintható, megsemmíthető a változás folyamata és annak egyedisége. A keleti és nyugati egyházi és kulturális centrumoktól távol, a mai Közép-Kelet Európában működő görögkatolikus egyházak, köztük a magyar görögkatolikusok, a 17–19. században egy sajátos, ún. „Kárpát-vidéki” egyházi művészetet, kultúrát hoznak létre.¹ A bizánci rítus liturgikus keretei által meghatározott művészeti tradíció helyi változata alakult ki az évszázadok alatt. A magyar görögkatolikus közösségekben végbemenő társadalmi, etnikai, nyelvi változásfolyamatok, a sokféle kulturális hatás lenyomataiként állnak előttünk az itt bemutatott tárgyak.

(1)

A kiállítás és a katalógus címe – „Orcád világossága” – arra a forrásra kíván utalni, amely kelet és nyugat találkozási pontjain máig megőrizte és fenntartotta a görögkatolikus egyházat. A kötet tanulmányaiból és a közel kétszázötven tárgyleírásból együtt bontakozik ki a keleti identitás, valamint a kelettől és nyugattól eltérő, a kettő között megélhető, lehetőségessé váló másfajta történelmi út. Ezeknek az alkotásoknak a szerepét és jelentőségüket teljességükben nem érthetjük meg, ha csupán a történelmi idő lenyomataiként vagy múzeumi tárgyként szemléljük őket. E tárgyak még töredékességükben is a hit élő tanúi. Az előttünk járó és a jelen generációk folytonosan megújuló törekvését fejezik ki, hogy kapcsolatba lépjenek, kapcsolatban maradjanak az Isten világával. „Legyen ránk jegyezve orcád világossága, hogy meglássuk benne

1 Puskás, 2008, 13–16.

a megközelíthetetlen fényt!² A görögkatolikus egyház liturgikus életéből kinövő egyházművészet alkotásait mint fénymorzsákat gyűjtöttük össze ebben a kötetben.

2018-ban kezdődtek el a kiállítás előkészületi munkái. A dr. Szabó Irén néprajzkutató vezetésével megalakult kurátori csoport tagjai: dr. Terdik Szilveszter művészettörténész, dr. Véghseő Tamás egyháztörténész, és a restaurátori munkák felelőse, Seres Tamás ikonfestő, a Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény vezető restaurátora. Dr. Jankáné dr. Puskás Bernadett szakmai tanácsadóként segítette a kurátorok munkáját.

A kiállítás koncepciójának kiérlelésével és forgatókönyvnek kialakításával párhuzamosan konkretizálódott azoknak a tárgyaknak a köre, amelyeket a bemutatás előtt restaurálni kellett. Az előkészületi fázis legjelentősebb értékteremtő munkája az a 2018 októberétől 2020 májusáig tartó restaurálási folyamat volt, amelynek köszönhetően számos egyedi tárgy mellett több jelentős tárgye gyűttes, egyedi egyházművészeti alkotás megújult – nem túlzás azt állítani, hogy megmenekültek a pusztulástól. A görögkatolikus egyházközségek tulajdonában lévő tárgyak közül ilyen az abaújszolnoki oltár, valamint a nyírderzsi oltárkép. A Görögkatolikus Metropólia és a Néprajzi Múzeum között 2018-ban létrejött keretmegállapodás részeként a múzeum állományában lévő, Magyarokmjáról származó ikonosztáz kilencvenegy darabból álló együttesét festő- és farestaurátorok keltették életre, közel másfél éven át tartó színvonalas szakmai munkával. Itt szeretném megköszönni azon kölcsönző intézmények munkáját, amelyek vállalták a kölcsönzésre kért tárgyak tisztítását, restaurálását, kiállításra történő előkészítését.

Az „*Orcád világossága*” kiállítás tervezett helyszíne Budapesten a Műcsarnok volt. A három teremben, több mint 300 négyzetméter területre tervezett tárlat látványtervét a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem projektcége, a Stalker Stúdió készítette el. A grafikai és látványelemek kimunkálásának szakmai vezetője Vargha Balázs volt. A belsőépítészeti kialakítás, az újrahasznosítható installációk tervei Lakos Dániel építész nevéhez fűződnek.

A közel egy éven át tartó közös alkotómunka eredménye kiállításaként abban a formában, ahogyan terveztük, nem tudott megvalósulni. 2020-ban a világunk eddigi rendjét megváltoztató Covid-19-vírusjárvány miatt az 52. Nemzetközi Eucharisztikus

(2)

Kongresszust is el kellett halasztani. A programok között a kiállítási tervek is átalakultak.

Az eddig elvégzett szakmai előkészítő munka gyümölcse ez a katalógus, amely rendhagyó módon egy kiállítás nélküli kiállításkatalógus. Sok kiállítást rendeznek meg, amelyeknek végül nem készül el a katalógusuk, jelen kötet ennek a fordítottjára példa. Szerkesztője, szerzői és a kiállítás kurátorai bíznak abban, hogy a 2021-re halasztott világkongresszus kísérőrendezvényei között – megváltozott formában és tartalommal, de – bemutatathatják a magyar görögkatolikus egyház különleges kulturális világát.

Képjegyzék

1. *Istenszülő a Gyermekkel*. Debrecen, főszékes-egyház, Maklár Zsolt
2. *Tanító Krisztus*, uyanott

2 Az I. imaóra papi imája, *Imaórák*, Debrecen, 2020, 17.

Térkép

Magyarország görögkatolikus egyházkormányzati egységei 1912-ben

▲ Püspöki székhely

⚡ Metropolitai székhely

Közép-Kelet Európa görögkatolikus egyházkormányzati egységei 2019-ben

- Románia, Román Görögkatolikus Egyház
- Szlovákia, Szlovák Görögkatolikus Egyház
- Magyarország, Görögkatolikus Metropólia
- Horvátország, Kőrösi Egyházmegye
- Szerbia, Apostoli Exarchátus

- Ukrajna, Ukrán Görögkatolikus Egyház
- Ukrajna, Munkácsi Egyházmegye

- ✙ Apostoli exarchátus székhelye
- ✙ Püspöki székhely
- ✙✙ Metropolitai, érseki székhely
- ✙✙✙ Nagyérsek székhelye

A térképek forrása: Farrugia, Edward – Rigotti, Gianpaolo – Van Parys, Michel (eds.): *The Catholic East: Congregation for the Eastern Churches*, Roma, 2019, 359 (Ukrajna), 431 (Románia), 489 (Szlovákia), 501 (Magyarország), 543 (Horvátország), 557 (Munkácsi Egyházmegye), 573 (Szerbia); <https://www.orientecattolico.com>.

Szómagyarázatok

Összeállította: Dobos András

Antidor – Görögül: *ἀντίδωρον*. Jelentése: „az adományok helyett”. A Szent Liturgia végén kiosztott, magán az eucharisztikus felajánlásra fel nem használt kenyér. Eredetét illetően többféle nézet is ismert. A történelmi alapokat nélkülöző, de elterjedt magyarázat szerint az ókeresztény *agapék*, azaz a szeretetlakomák maradványa.

Valójában a 8. századnál korábbi korszakból nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy a Szent Liturgián kiosztották volna a *proszforának*, vagyis a kenyérnek azokat a darabjait, amelyek megmaradtak, miután kivágták a felajánláshoz (áldozáshoz) szükséges részt. Valószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy szerzetesi szokásból került az általános gyakorlatba. A szerzetesek ennek a kenyérnek az elfogyasztásáig gyakorlatilag mindennap böjtöltek. Idővel népszerűvé vált a nem szerzetesi, *parokiális templomokban* is, mert a szigorú böjthöz kötött – és éppen ezért ritkán vállalt – áldozást némileg helyettesítette a hívek számára. A mai előírások szerint elvileg minden Szent Liturgia végén kiosztják a hívek között.

Csillag – Görögül: *ἀστερίσκος*. Liturgikus kellék. Féméből készült, kereszt alakban összeillesztett két fémív, amelyet a Szent Liturgián a *diszkoszra* állítanak. Célja, hogy a diszkoszon az előírások szerint elhelyezett kenyérrészekké rendjét megóvja, a diszkoszt ugyanis egy kisebb takaróval fedik le, amely a rendet összezavarhatná. Fontos szimbolikus jelentése is van: a Krisztus születését jelző betlehemi csillagot jelképezi.

Diszkosz – Féméből készült, tányér alakú liturgikus eszköz, amelyre a Szent Liturgián a felajánlott kenyeret helyezik. A szláv egyházakban talpon áll, míg a görög gyakorlatban a talp nélküli változat az elterjedtebb.

Ekténia – A szó a görög *ektenész* (*ἐκτενής*) kifejezésből ered. Jelentése: „állhatatos”, és hozzáértendő az „imádság” vagy „fohász” szó, amely névvel eredetileg a Szent Liturgia egy konkrét, az evangéliumi olvasmányt követő könyörgéssorozatát illették. Az „állhatatos” jelző itt arra utal, hogy a választ („Uram, irgalmazz!”) a nép háromszor is megismételte.

Az ószláv könyvek az *ekténia* megjelölést már nemcsak az imént említett, hanem az összes hasonló formulára alkalmazták, amely minden nagyobb istentisztelet állandó részét alkotja. Rendszerint különböző szándékokra vonatkozó, könyörgésre való felhívásokból és az azokra adott

válaszokból áll. A felszólításokat a diakónus vagy az ő hiányában a pap adja elő, míg a tulajdonképpen ima, azaz maga a könyörgő fohász a nép (vagy helyette a kórus) részéről hangzik el, általában az „Uram, irgalmazz!” vagy „Add meg, Uram!” formákkal.

A magyar liturgikus könyvek az ószlávhoz hasonló értelemben használják. A görög szövegek továbbra is csak az evangéliumi szakaszt követő könyörgéseket említik ezen a néven, a többi jelölésére a *szűnapté* (*συναπτή*) kifejezést alkalmazzák.

Előszenteltek liturgiája – A bizánci egyház az év bizonyos, böjti jellegű napjain tiltja az eucharisztikus Liturgia ünneplését. Arra ugyanakkor lehetőséget biztosít, hogy az úgynevezett *előszenteltek liturgiájának* keretében a hívek megáldozzanak, vagyis magukhoz vegyék Krisztus testét a már korábbi Szent Liturgián felajánlott és megszentelt kenyérben. Innen a szertartás neve: előszenteltek, vagyis „előre megszentelt” – tehát már korábban megszentelt – áldozat liturgiája. Liturgiának csak átvitt értelemben nevezhető. Szerkezetét tekintve alkonyati zsolozsma áldoztatással.

Euchologion – Görögül: *Εὐχολόγιον*, magyarul: *szerkönyv*. A latin rítusban a *sacramentarium* a megfelelője. Eredetileg azt a liturgikus könyvet jelentette, amely magában foglalta a pap és a diakónus szolgálatát illető összes istentiszteleti szöveget, beleértve a Szent Liturgiát, a zsolozsmát és a többi szentséget, áldást. Jelentése az idők során leszűkült. A Szent Liturgia szövegeit egybefoglaló kötetet ma *liturgikonnak* nevezik, az *euchologionon* pedig a szentségek és áldások gyűjteményét értik. Ez utóbbi értelemben használják a szláv egyházak a *trebnyik* vagy *potrebnyik* kifejezést, amelynek a latin rítusban a *rituale* a megfelelője.

Filioque – A latin kifejezés azt jelenti: „és Fiútól”. A teológiában szakkifejezéssé vált, és azt a betoldást értik rajta, amelyet a nyugati egyházban a nikaiai és konstantinápolyi zsinaton megfogalmazott hitvallásba iktattak be a Szentlélekre vonatkozó tételnél, mely így hangzik: „aki az Atyától származik”. Nyugat-Európában a Jézus Krisztus istenségét tagadó ariánus eretnokség elleni küzdelem egyik eszközeként illesztették be a *Hiszekegybe*, hogy ezáltal is kiemeljék a Fiú szerepét.

Az ortodox teológusok egy részének szemében ma is a katolikus és az ortodox egyházak közötti egység egyik akadálya, jóllehet értelmezése

kapcsán már enyhültek az ellentétek. A keresztény keleten sérelmezik a *Filioque* formula használatát, mert önkényes interpoláció eredménye, mégpedig egy, a zsinatok által jóváhagyott szövegben. Teológiai szempontból is helytelenítik, és további, a nyugati egyházban fennálló hittani visszásságok okát látják benne.

Ikonosztáz – A bizánci és néhány más keleti rítusú templomban a szentély és hajó határán, rendszerint a diadalívben elhelyezkedő képállvány. A nyugati és keleti templomokra egyaránt jellemző, a szentélyt elhatároló, alacsonyabb korlátból fejlődött ki, amelyre idővel képeket függesztettek. A 11–15. század között végbement változásoknak köszönhetően kialakult az ikonosztázion szerkezetének és ikonográfiájának rendje.

A magyarországi görögkatolikus templomokban jobbra a szláv típusú, több ikonsoros, mennyezetig érő ikonosztázionokkal találkozni. A fából készült állvány alsó sorában négy kép található, melyeket három ajtó választ el egymástól. A középső, dupla szárnyú bejáratot királyi ajtóknak nevezik. Ezen keresztül még a papság is csak a szertartások meghatározott idején haladhat át. A két szélső ajtót diakónusi ajtóknak nevezik. Szemből nézve a királyi ajtótól balra az Üdvözítő, jobbra az Istenszülő képe található, a két szélen pedig a templom címünnepének és Csodatévő Szent Miklósnak az ikonja foglal helyet. Az állvány második sorában a legnagyobb ünnepek, a harmadikban középen Krisztus mint főpap és a tizenkét apostol, a negyedikben pedig a próféták láthatók. Az ikonosztázion csúcsát a kereszt ékesíti, két oldalán rendszerint a szomorúkodók, Mária és János alakjával.

A hazai írott forrásokban a 18. század folyamán szlávul *ikonosztáznak*, latinul *ara majornak* – amely a latin rítusban használt főoltárt idézi –, a század végén inkább *bemának*, vagy *bemmatának* nevezik, a magyar szövegekben ritkán a „nagy oltár” kifejezés is előfordul. A 19. században az *ikonosztáz* megnevezés terjedt el, a század közepétől a magyar forrásokban *képcsarnoknak*, később gyakran *képállványnak* hívják, de a 20. század közepétől legtöbbször *ikonosztázionnak* nevezik. (D. A. – T. Sz.)

Kézeltő – Görögül *ἐπιμανίκια*. A bizánci rítusú papi öltözetben a csuklóra erősített, henger alakban szabott szövetszövetdarab. Liturgikus alkalmazásáról az első említés a 11. századból való. Kezdetben csak a püspöki ruházathoz tartozott, később a papok is hordani kezdték, a 14. századtól pedig a diakónusok is.

Külhelynökség – Latin elnevezése: *vicariatus foraneus*, amely a kánonjogban különböző jogi szerveződések takar. Egyházi közigazgatási egység, amely az egyházmegye vezetése, vagyis a püspök és a lelkipásztorkodó papság, a parókusok között hivatott közvetítő szerepet betölteni.

A magyar görögkatolikusban a parókiáknak az esperesi kerületnél tágabb csoportja, amely fölött a különleges jogokkal felruházott *püspöki helynök*, a *külhelynök* áll. Püspöki központoktól távolabb eső régiókban szokás felállítani. A Hajdúdorogi Egyházmegye magját a munkácsi püspökség 1873-ban Hajdúdorog székhellyel felállított külhelynöksége képezte. A Munkácsi Egyházmegyében más külhelynökségeket is alapítottak, így a kassait és a máramarosit. Miklósy István hajdúdorogi püspök 1915-ben Marosvásárhely központtal Székelyföldi Külhelynökséget állított föl.

Lítia – Feltehetően a görög *lité* (*λίτη* = „könnyörgés, kérés”) szóból ered, és szláv közvetítéssel került a magyarba. A bizánci zsolozsma nagy ünnepeinek előestéjén végzett virrasztás része, amely tulajdonképpen a *vecsernye* és az *utrenye* közé ékelődik be. *Sztichirák* énekléséből, hosszabb *ekténiából* és egy főhajtási imából áll, valamint részét képezi az erre a célra készített *litiáskészletre* kihelyezett kenyerek, bor és olaj megáldása is, amelyeket régen kiosztottak a virrasztók között.

Liturgia – Görögül *λειτουργία*. A görög szó eredeti jelentése: „közszolgálat”, vagyis „közös ügy érdekében végzett munka”.

A kereszténységben tágabb értelemben az istentisztelet szinonimája. Szorosabb értelemben és a bizánci rítusú egyházakban elsődlegesen az eucharisztikus ünneplést jelenti, ami a római rítusban a szentmisének felel meg. Szokásosan a „szent” vagy az „isteni” jelzővel áll. A bizánci rítusban két formája használatos: az ősi, de ritkábban végzett Nagy Szent Bazil nevéhez fűződő *Liturgia*, és a rövidebb, Aranyszájú Szent János neve alatt fennmaradt *Liturgia*. A jeruzsálemi egyházból ismert *Szent Jakab liturgiáját* csak néhány helyi egyház használta, s csupán a legújabb időkben terjedt el egyes ortodox és görögkatolikus egyházakban.

Liturgikon: A pap és a diakónus részére készült liturgikus könyv, amely tartalmazza mindenekelőtt a Szent Liturgia két változatának, illetve az *előszentelték liturgiájának* a szövegét, valamint a napi

zsolozsma egyes, papi szolgálattelvéket érintő részeit. Magában foglalhat még egyéb gyakran használt áldásokat és liturgikus formulákat is. Szláv megfelelője a *szluzsebnjik*. A latin rítusban megfeleltethető a misekönyvnek.

Omofofor – Görögül: *ὠμοφόριον*. A bizánci rítusban a püspök elsődleges és legősibb megkülönböztető ruhadarabja. Hosszú, keresztekkel díszített széles szalag, amely körülfogja a nyakat, és az egyik vége elől, a másik hátul, a háton ereszkedik le. Sokáig kizárólag gyapjából készítették, mivel szimbolikája szerint az elveszett bárányt megtaláló és nyakába vevő jó pásztorra utal. Ma általában a püspök többi liturgikus ruhájának anyagából készül. A római rítusban a *pallium*ot lehet hasonlítani hozzá, jóllehet míg ez csak az érsek-metropoliták jelvénye, az *omofort* minden fölszentelt püspök viseli.

Orárium – A bizánci rítusban a diakónus megkülönböztető, hosszú, szalagszerű ruhadarabja, amelyet vagy csak a bal vállán hord, s ekkor elől és hátul is leereszkedik, vagy a jobb hónalja alatt átvezetve és a bal vállára visszavetve viseli.

Perikópa – Liturgikus felolvasás céljából kijelölt szentírási szakasz.

Prolog – vö. *szinaxárium*.

Proszfora – A Szent Liturgián használt kenyér, amelyből kivágják az oltárra helyezett és felajánlott, majd az áldozás során elfogyasztott részecskéket. Összetevői kizárólag liszt, víz, kovász (élesztő) és só. Sajátos rendeltetését azzal is jelzik, hogy sütés előtt pecsétet nyomnak bele. Ez a jelen gyakorlatban az IC-XC-NI-KA monogram, egy egyenlő szárú kereszt által négy részre osztott mezőben. A görög betűk jelentése: „Jézus Krisztus győz”. A legrégebbi időkben a kenyér, amelyet erre a célra használtak, semmiben sem különbözött a szokványos, egyéb alkalmakkor fogyasztott kenyértől, és a hívek felajánlásából került az oltárra. A bizánci rítusban mindig kovászos tésztát használtak az elkészítéséhez.

Proszkomidia – Görög kifejezés: *Προσκομιδή*, a jelentése „felajánlás”, „áldozati adomány”. Eredetileg az *anaforára*, vagyis az eucharisztikus imára használták. Később az anaforát közvetlenül megelőző ima viselte ezt az elnevezést. Ma általában a bizánci és az örmény rítus *offertorium*át értik rajta, vagyis a Szent

Liturgia első, nem nyilvánosan végzett részét, melyben a szolgálattelvők – pap(ok) és diakónus(ok) – előkészítik az áldozati adományokat, a kenyeret és a bort. Helye ma a szentély északi oldalán található előkészületi asztal. Régi bizánci templomokban külön helyiség, a *szkeuofülakion* (*σκευοφυλάκιον*) szolgált erre a célra, amely betöltötte a sekrestye szerepét is. A proszkomidia mellett használatos a *protheszisz* (*πρόθεσις* = „felajánlás”) kifejezés is.

Protheszisz – vö. *proszkomidia*.

Pszaltérion – Zsoltároskönyv. A bizánci egyházakban a százötven zsoltárt magában foglaló kötet, amely húsz, többé-kevésbé egyforma hosszúságú részre, *kathizmára* van felosztva. Rendszerint a zsolozsmán használják. Egy hét alatt az egész könyv felolvasása elő van írva.

Szakkosz – Görögül: *σάκκος*, jelentése: „zsák”. Kezdetben a bizánci uralkodók díszes felsőruhája; hosszú, bő, bokáig érő ruhadarab, rövid és bő ujjakkal, illetve a nyakrésznél kör alakú kivágással. Oldalt általában nincs összevarrva, hanem csak szalagokkal vagy gombokkal rögzítik. Brokátból, esetleg más gazdagon díszített vagy hímzett anyagból készítik. Viselésével a császárok a 10–11. századtól tüntették ki a konstantinápolyi pátriárkákat. Ennek terjedt át más ortodox egyházakba is, amelyekben sokáig az első főpapot illetve viselésének joga, s csupán a 18. századtól vált minden püspök rendes liturgikus öltözékének részévé.

Szinaxárium – Görögül: *συναξάριον*. Magyarul: *gyűjtemény*. Jelenti a *tipikon*nak, vagyis a szertartások végzésének a rendjét magában foglaló könyvnek azt a részét, amely az év egyes napjaira vonatkozó utasításokat tartalmazza. Átvitt, ma inkább használatos értelemben az adott nap szentjének életét vagy az ünnepek tartalmát leíró szöveg, amely többféle liturgikus könyvben lelhető föl, így például a *triódion*ban, azaz a nagyböjti énektárban, vagy a *méneá*ban. Jelölheti azt az önálló kötetet is, amelybe ezeket a szakaszokat kigyűjtötték. Ezt a könyvet a szláv egyházak általában *prolog* néven ismerik.

Szluzsebnjik – vö. *liturgikon*.

Sztichárium – A bizánci rítusban az egyházi szolgálattelvők közös ruhadarabja, amelyet

a felolvasótól kezdve a püspökig minden klerikus visel az istentiszteleteken betöltött szolgálat során. Hosszú ujjú, bokáig érő ruhadarab. A kisebb rendekben lévők és a diakónusok felsőruhaként hordják, ezért általában díszesebb anyagból, damasztból vagy brokátból szabják, míg a papok és a püspökök ráöltenek más ruhadarabokat, ezért az övük egyszerűbb, fehér vászonból vagy színes selyemből készül.

Sztichira – Görögül: *στιχηρόν*, magyarul: *verssorok*. A bizánci költészet strofikus formája, ugyanazon verstani szabályok alapján szerkesztett himnusz-fűzér, amelyet alapvetően bibliai versekre énekelnek a bizánci rítusban, elsősorban a zsolozsma meghatározott helyein.

Tetraevangelion – Olyan liturgikus célra készült evangéliumos könyv, amely a négy evangélium szövegét folytatólagosan, egymás után közli, az egyes szakaszok olvasására vonatkozó liturgikus utasításokat pedig rendszerint lábjegyzetben vagy széljegyzetben ismerteti.

Tipikon – A görög *τυπικόν* szó jelentése: „norma, szabály” (a görög *τύπος* – „modell” szóból). A bizánci rítusban a szertartások végzésére vonatkozó utasítások összességét magában foglaló könyv. Az elnevezés kezdetben egy, a szerzetesi közösség életét szabályozó gyűjteményre utalt. Minthogy a könyv legrészletesebben az istentiszteletek végzésére tér ki, idővel a csak liturgikus előírásokat tartalmazó könyvre is ezt a szót használták.

Trebnyik – A szentségek és egyéb áldások rendjét magában foglaló könyv szláv elnevezése. Vö. *euchologion*.

Triódion – A bizánci egyházak nagyböjti énektára. Nevét a reggeli istentiszteleteken énekelt kánon ódáinak számáról kapta, amely nagyböjtben háromra redukálódik a szokásos nyolcból.

Tropár – A görög *troparion* – *τροπάριον* – szóból származik. Etimológiáját tekintve bizonyos nem mondható, de az egyik valószínű nézet szerint a jelentése: „refrén”. Bizánci költészeti alkotás, amelyet zsoltárversek közé ékelve énekelnek mintegy refrénként, vagy pedig szentírási versek nélkül, önálló strófaaként alkalmazzák a szertartások meghatározott helyén.

Utrenye – A reggeli istentisztelet – görögül *orthrosz* (*ὄρθρος*) – szláv eredetű elnevezése. A bizánci rítusú egyházak mindennapi istentiszteletének, vagyis zsolozsmájának napkeltekor elvégzendő része. A latin rítusban helyén a *laudes* áll.

Vecsernye – Az alkonyati istentisztelet – görögül *έσπερινός* – szláv eredetű elnevezése. A bizánci rítusú egyházak mindennapi istentiszteletének, vagyis zsolozsmájának napnyugtakor végzendő része.

Zeon – Szó szerint: „forróság”. A Szent Liturgián az áldozás előtt a kehelybe, tehát az átlényegített borhoz öntött forró víz. Szimbolizálja a keresztre feszített Krisztus lándzsával átdöfött oldalából kiömlő vért és vizet, továbbá hogy az áldozók az Eucharishtiában nem holt testet, hanem Krisztus Szentlélekkel átelevenített testét és vérért veszik magukhoz. Eredete feltehetően funkcionális. Bizáncban szokás volt a bort meleg vízzel elegyítve fogyasztani.

Rövidítések

AGKA	Archív gréckokatolického arcibiskupstva, Prešov
BFL	Budapest Főváros Levéltára, Budapest
DAZO	Derzhahsky Arkhiv Zakarpatskoi Oblasty, Berehovo
GKEMGY	Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény, Nyíregyháza
GKPL	Görögkatolikus Püspöki Levéltár, Debrecen
HOM	Herman Ottó Múzeum, Miskolc
IMM	Iparművészeti Múzeum, Budapest
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
MNM TK	Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, Budapest
NM	Néprajzi Múzeum, Budapest
NYEL	Nyíregyházi Egyházmegye Levéltára, Nyíregyháza
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
PMKL	Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Budapest
SZAGKHF	Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza

Rövidítve hivatkozott művek jegyzéke

Abgetrocknete Thränen, 1698 = *Abgetrocknete Thränen, Das ist: Von der Wunderthätigen Zähertriffenden Bildnus der Gnaden-reichen Gottes-Gebährerin [...] zu Pötsch in Ober-Hungarn [...] Lob-Preiß-Danck- und Lehr-Discursen [...]*, Nürnberg–Franckfurt, 1698.

Abraham a Sancta Clara, 1698 = Abraham a Sancta Clara: *Aller Freud und Fried, Fried und Freud [...] gedruckt im Jahr Christi*, 1698.

Aggházy, 1959 = Aggházy Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon, I–III*, Budapest, 1959.

Александрович, 2000 = Александрович, Володимир: *Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища* (Студії з історії українського мистецтва, 3), Львів, 2000.

Александрович, 2013 = Александрович, Володимир: *Майстри „малих” осередків українського малярства історичного перемишльсько-львівського регіону першої половини XVII ст.*, in: Смолій, В. (ред.): *Соціум: Альманах соціальної історії*, Київ, 10(2013), 9–30.

Aurenhammer, 1956 = Aurenhammer Hans: *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit*, Wien, 1956.

Baán, 1996 = Baán István: *A görömbölyi görögkatolikus egyházközség a XVIII. században*, *Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok*, 8(1996), 3–4. szám, 51–60.

Baán, 2013 = Baán István: *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai – Fontes byzantini et postbyzantini ad res Regni Hungariae in saeculis XIV–XVI gestas pertinentes*, Budapest, 2013.

Baán–Damjanovics, 2018 = Baán István – Damjanovics Judit: *A munkácsi görögkatolikus egyházmegye zenei élete a 18. században*, in: Baán István: *Bizáncon innen és túl: Tanulmányok*, szerkesztette Görföl Tibor, Nyíregyháza, 2018, 561–581.

Baboş, 2004 = Baboş, Alexandru: *Tracing a Sacred Building Tradition: Wooden Churches, Carpenters and Founders in Maramureş until the turn of the 18th Century*, Lund, 2004.

Bachleitner, 1961 = Bachleitner, Rudolf: *Das Bild der ungarischen Madonna im Stephansdom zu Wien*, in: *Wiener Geschichtsblätter*, 16(1961), 353–357.

Bálint–Barna, 1994 = Bálint Sándor – Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok*, Budapest, 1994.

Bârlea, 1990 = Bârlea, Octavian: *Unirea Românilor (1697–1701): Die Union der Rumänen (1697–1701)*, *Îndreptar*, XIII(1990), 49–50.

- Bartha, 1982** = Bartha Elek: Adalékok a görög katolikusok eucharisztikus szentelményeinek néprajzához, in: Balassa Iván – Újváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*, Debrecen, 1982, 801–809.
- Basilovits, 1799** = Basilovits, Joannicius: *Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits, III, Kassa, 1799.*
- Belme, 1997** = Belme László : *Az Istenszülő pócsi kegyképének csodatevő könnyezése, 1696. november 4. – december 8.: A 300 éves máriapócsi kegykép története a levéltári források tükrében*, Budapest, 1997.
- Bendász–Koi, 1994** = Bendász István – Koi István: *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkeszegeinek 1792. évi katalógusa*, Nyíregyháza, 1994.
- Beszkid, 1914** = Beszkid Miklós: Mankovics Mihály, *Művészet*, 13(1914), 422–427.
- Bonkáló, 1996** = Bonkáló Sándor: *A rutének (ruszinok)*, Basel–Budapest, 1996.
- Borovszky, 1904** = Borovszky Samu (szerk.): *Abaúj-Torna vármegye és Kassa*, Budapest, 1904.
- Borza–Gradoš, 2018** = Borza, Peter – Gradoš, Juraj (red.): *Historický schematismus farností Prešovskej metropolie: Prešovska archieparchia* (Gréckokatolícka cirkev na Slovensku, 8), Prešov, [2018].
- Bratu, 2015** = Bratu, Anca: *Pictura murală maramureșeană*, București, 2015.2
- Brățulescu, 1941** = Brățulescu, Victor: Biserici din Maramureș, *Buletinul Comisiunii Monumentele Istorice*, XXXIV(1941), fasc. 107–110.
- Buzási, 2016** = Buzási Enikő: *Források a magyarországi, erdélyi, valamint magyar megrendelésre dolgozó külföldi művészek bécsi akadémiai tanulmányaihoz (1726–1810): Kivonatok az Akedemie der bildenden Künste Wien beiratkozási protokollumaiból és névjegyzékeiből*, Budapest, 2016.
- Cleminson, 2006** = Cleminson, Robert: *Catalogue of the Slavonic Cyrillic Manuscripts in the National Széchényi Library* (CEU Medievalia, 9), Budapest, 2006.
- Cser-Palkovits, 1984** = Cser-Palkovits István: *A bécsi Szent István-dóm és magyar emlékei*, Bécs, 1984.
- Давидов, 1973** = Давидов, Динко: *Иконе српских цркава у Мађарској*, Нови Сад, 1973.
- Давыдов, 2010** = Давыдов, Н. И.: *Духовный мир православной литой иконы: Медная пластика с образом Иисуса Христа*, Москва, 2010.
- Decsy, 1792** = Decsy Sámuel: *A Magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak historiája*, Béts, 1792. [Reprint kiadás: Kossuth Kiadó, 2008.]
- Dobos, 2019** = Dobos, András: *Prassi e teologia circa l'eucaristia nella storica Eparchia di Mukačevo dall'unione di Užgorod (1646) fino alla metà del XX secolo* [Dissertazione di dottorato], Roma, 2019.
- Donin, 1884** = Donin, Ludwig: *Die Marianische Austria oder das durch die gnadenreiche Jungfrau Maria verehrlichte Oestreich*, Wien, 1884.
- Драган, 1970** = Драган, М.: *Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст.*, Київ, 1970.
- Dudáš–Jiroušek, 2013** = Dudáš, Miloš – Jiroušek, Alexander: *Drevené Kostoly chrámy zvonice na Slovensku, Wooden Churches and Bell-Towers in Slovakia, Hölzerne Kirchen und Glockentürme in der Slowakei*, Košice, 2013.
- Dumitran, 2011** = Dumitran, Ana: Icoana ca intermediar al miracolului și expresie a identității confesionale: Studiu de caz: Beatissima Virgo Claudiopolitana, in: Dumitran, Daniel – Gutor, Botond (eds.): *Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII–XXI, Annales Universitatis Apulensis* (Series Historica, 15/II), Alba Iulia, 2011, 67–88.
- Dumitran, 2014** = Dumitran, Ana: Între logos și eikon: Un eseu despre icoană, români și protestantism în Transilvania secolului al XVII-lea, in: Dumitran, Daniel – Burnichioiu, Ileana (eds.): *Sacred Space in Central and Eastern Europe from Middle Ages to the late Modernity: Birth, Function, and Changes, Annales Universitatis Apulensis* (Series Historica, 18/I), Alba Iulia, 2014, 115–152.
- Džudžar, 1986** = Džudžar, Giorgio: *La Chiesa cattolica di rito Bizantino-slavo in Jugoslavia*, Romae, 1986.
- Emlékkönyv, 1901** = *Emlékkönyv a görög szert. katolikus magyarok római zarándoklatáról*, [Budapest], 1901.
- Entz, 1987** = Entz Géza (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*, II, Budapest, 1987.
- Ertl, 1735** = Ertl, Thomas: *Austria Mariana*, Viennae, 1735.
- Farkas, 1896** = Farkas Lajos: *Egy nemzeti küzdelem története*, Budapest, 1896.
- Fejős–Lackner–Wilhelm, 2001** = Fejős Zoltán – Lackner Mónika – Wilhelm Gábor (szerk.): *Időképek: Milleniumi kiállítás a Néprajzi Múzeumban*, Budapest, 2001.
- Fenzl, 2014** = Fenzl, Annemarie: Spuren der Habsburger im Dom, *Unser Stephansdom*, Nr. 103, März 2014.
- Fenzl–Weißensteiner–Guber, 1997** = Anton M. Fenzl, Annemarie – Weißensteiner, Johann – Guber, Anton M. (Hrsg.): *850 Jahre St. Stephan, Symbol und Mitte in Wien: Sonderausstellung historische Museum*

der Stadt Wien Dom- und Metropolitantkapitel, Wien, 24. April bis 31. August 1997, *St Stephan Historisches Museum des Stadt Wien*, Wien, 1997.

Földvári, 2013 = Földvári Katalin: Az eredeti máriapócsi könnyező ikon fogadalmi tárgyai, in: Gér András László – Jenei Péter (szerk.): „*Hiszek, hogy megértsem!*” [Konferenciakötet, Doktoranduszok Országos Szövetsége Hittudományi Osztály, Fiatal Kutatók és Doktoranduszok IV. Nemzetközi Teológuskonferenciája, Budapest, 2013. november 30.], Budapest, 2014, 296–302.

Földvári, 2015 = Földvári, Katalin: Aller Sieg in Ungarn kommt durch Mariam: Die Ikone „Maria Pocs” im Marienkult der Habsburger, *Folia Athanasiana*, 17(2015), 93–117.

Földvári, 2017a = Földvári Katalin: Az eredeti pócsi ikon liturgikus tisztelete Bécsben a 18. században, in: Ivancsó István (szerk.): „*Homo liturgicus*”: A XX. liturgikus szimpozion előadásainak anyaga, 2017. szeptember 29–30., Nyíregyháza, 2017, 407–423.

Földvári, 2017b = Földvári Katalin: A mindennapi élet szükséghelyezetei a 18. században, in: Kiss Gábor (szerk.): *Fiatal Kutatók és Doktoranduszok VII. Nemzetközi Teológuskonferenciájának tanulmánykötete*, Pécs, 2017, 122–132.

Funftzig-Jähriges Jubel-Fest, 1747 = Funftzig-Jähriges Jubel-Fest Des Wunderthätigen Gnaden-Bilds Mariae von Pötsch, *Welches In der Hohen Metropolitan-Kirchen bey St. Stephan [...] mit abgelegten 15. Sinn- und Lehr-reichen Trost-Predigten, Samt Hoch-Aemtern und Litaneyen [...] auf das feyerlichste gehalten wurde...*, Wien, 1747.

Garas, 1955 = Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*, Budapest, 1955.

Gatrall–Greenfield, 2010 = Gatrall, Jefferson J. A. – Greenfield, Douglas M. (eds.): *Alter icons: the Russians icon and modernity*, University Park, Pennsylvania, 2010.

Gebet und Gesang am Tage, 1796 = *Gebet und Gesang am Tage der Erinnerung der von dem Gnadenbilde Maria Pötsch vor hundert Jahren vergossenen Thränen nebst einer Beschreibung von dem Ursprunge dieses Gnadenbildes*, Wien, 1796.

Gелитович, 2017 = Гелитович, Марія: *Иконостас церкви Покрову пресвятої Богородиці середини XVI століття із с. Поляна Львівської області: спроба реконструкції: Студії мистецтвознавчі: Архітектура. Образотворче та вжиткове мистецтво*, Київ, 2017, 31–44.

Ghitta, 2008 = Ghitta, Ovidiu: De Camillis püspök első látogatása Szatmárnémetiben, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába: A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300.*

évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai (Collectanea Athanasiana, I/1), Nyíregyháza, 2008, 239–249.

Giemza, 2017 = Giemza, Jarosław: *Cerkwie i Ikony Łemkowszczyzny*, Rzeszów, 2017.

Gnutova–Ruzsa–Zotova, 2005 = Gnutova, Svetlana – Ruzsa, György – Zotova, Elena: *Prayers Locke din Bronze – Russian Metal Icons: Museum of Applied Arts 26 April – 10 July 2005*, Budapest, 2005.

Gorun, 2008 = Gorun, Gheorghe: De Camillis püspök és a Bihar vármegyei görög katolikus egyház létrejötte, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába: A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (Collectanea Athanasiana, I/1), Nyíregyháza, 2008, 251–256.

Gradoš, 2016 = Gradoš, Juraj: The Union of Uzhorod and the Document from April 24, 1646, *Eastern Theological Journal*, 2(2016), no. 2, 303–314.

Grešlík, 1994 = Grešlík, Vladislav: *Ikony Šarišského múzea v Bardejove: Icons of the Šariš Museum at Bardejov*, Bratislava, 1994.

Grešlík, 2002 = Grešlík, Vladislav: *Ikony 17. storočia na východnom Slovensku*, Prešov, 2002.

Gruber, 2011 = Gruber, Reinhard: *Der Wiener Stephansdom: Porträt eines Wahrzeichens*, Innsbruck–Wien, 2011.

Gruber, 2013 = Gruber, Reinhard: „Die beliebteste Wienerin” St. Stephan – ein Mariendom, *Pfarrblatt*, Dompfarre St. Stephan, 68(2013), Nr. 1, 40–41.

Gugitz, 1952 = Gugitz, Gustav: *Die Sagen und Legenden der Stadt Wien*, Wien, 1952.

Gugitz, 1955 = Gugitz, Gustav: *Österreichs Gnadenstätten in Kult und Brauch*, I–II, Wien, 1955–1956.

Гусева–Каменева, 1976 = Гусева, А. А. – Каменева, Т. Н.: *Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в ГПБ. – Вып. I. 1574 г.-I пол. XVII в.*, Москва, 1976.

Гусева–Полонская, 1990 = Гусева, А. А. – Полонская, И. М.: *Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в ГПБ. Львовские, новгород-северские, черногорские, уневские издания 2-й половины XVII в.*, Москва, 1990.

Györffy, 1953 = Györffy György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása, *MTA II. Oszt. Közleményei*, 1953.

Györffy, 1977 = Györffy György: *István király és műve*, Budapest, 1977.

Heylsamer Gnaden-Brunn, 1703 = *Heylsamer Gnaden-Brunn In den Wunderthätigen Bild der*

weinenden Mutter Gottes von Pötsch In St. Stephans Dom-Kirchen zu Wienn..., Wien, 1703.

Himka, 2009 = Himka, John-Paul: *Last Judgement Iconography in the Carpathians*, Toronto–Buffalo–London, 2009

Hochradner–Vörösmarty, 2000 = Hochradner, Thomas – Vörösmarty, Géza Michael: Zur Musikpflege am Altar Mária Pócs (Maria Pötsch) in St. Stephan in Wien, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 41(2000), 133–176.

Hodinka, 1909 = Hodinka Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Budapest, 1909.

Hodinka, 1911 = Hodinka Antal: *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára*, Ungvár, 1911.

Hodinka, 1923 = Hodinka Antal: *A kárpát-aljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk*, Budapest, 1923.

Hofman, 1906 = Hofman, Emil: *Legeden und Sagen vom Stephansdom*, Wien, 1906.

Horányi, 1936 = Horányi Lukács: *A márcsai püspökség kialakulása*, Budapest, 1936.

Horváth, 2004 = Horváth Jenő: *A Milleniumtől Trianonig: Huszonöt év Magyarország történetéből, 1896–1920*, Budapest, 2004.

Ikić, 1989 = Ikić, Niko: *Der Begriff „Union“ im Entstehungsprozess der unierten Diözese von Marča (Križevci): Eine ekklesiologisch-juridische Untersuchung auf Grund einer geschichtlichen Darlegung*, St. Ottilien, 1989.

Ivancsó, 1987 = Ivancsó István: A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola és Papnevelő Intézet, in: Timkó Imre (szerk.): *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve, 1912–1987*, Nyíregyháza, 1987, 116–136.

Ivancsó, 1998 = Ivancsó István: *A magyar görögkatolikus körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye*, Nyíregyháza, 1998.

Ivancsó, 2003 = Ivancsó István (szerk.): *Lithurgia az az Isteni Sz. Szolgálat vagy Mise, mely Arany Szájú Sz. János munkáiból magyar nyelvre által tetetett és e könyvetskébe Ftdő Lupess István Timári Parochus Urtól le irattatott*, Nyíregyháza, 2003.

Ivancsó, 2006 = Ivancsó István: *Görög katolikus liturgikus kiadványaink dokumentációja, I, Nyomtatásban megjelent művek*, Nyíregyháza, 2006.

Ivancsó–Betz–Imfeld, 1997 = Ivancsó, István – Betz, Jutta – Imfeld, Karl: *Das Gnadenbild von Máriapócs*, Passau, 1997.

Janka, 1996 = Janka György: A máriapócsi könnyezés jegyzőkönyve a Hevenesi-gyűjteményben, in: [Janka György (szerk.): *Máriapócs,*

1696 – Nyíregyháza, 1996: Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulóján, 1996. november 4–6., Nyíregyháza, 1996, 138–147.

Janka, 2001 = Janka György: A Szent Atanáz Hittudományi Főiskola története, in: Janka György (szerk.): *Örökség és küldetés: A Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga*, Nyíregyháza, 2001, 227–236.

Janka, 2013 = Janka György: *A 100 éves Hajdúdorogi Egyházmegye története*, Nyíregyháza, 2013.

Janka, 2014 = Janka György: Bacsinszky András hajdúdorogi évei, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Bacsinszky András munkácsi püspök: A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2009. november 12–14. (Collectanea Athanasiana, I/6), Nyíregyháza, 2014, 39–47.

Jordánszky, 1836 = Jordánszky Elek: *Magyarországban, 's az ahoz tartozó Részekben lévő bődögságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása*, Posony, 1836. [Faksimile kiadás: Budapest, 1988.]

Kárpáti, 1985 = Kárpáti László: Egy borsodi ruszin énekeskönyv a 18. századból, in: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon: Az 1984 októberében megrendezett konferencia anyaga*, szerkesztette: Kunt Ernő, Szabadfalvi József, Viga Gyula (A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai, 15), Miskolc, 1985, 171–177.

Kárpáti, 1986 = Kárpáti László: A sajpópálfalai Irmológion, in: Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta...”: Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, Budapest, 1986, 328–347.

Kárpáti, 1999 = Kárpáti László: Az egykori abaújszolnoki görög katolikus fatemplom Myskovszky Viktor rajzain és az egyházlátogatási jegyzőkönyv alapján (1876, 1877), *A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 37(1999), 677–695.

Ковачовичова-Пушкарьова-Пушкар, 1971 = Ковачовичова-Пушкарьова, Бланка – Пушкар, Імріх: *Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччин – Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*, 5, Пряшів, 1971.

Каратаев, 1883 = Каратаев, И.: *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*, I, Санктпетербург, 1883.

Kecskés, 1982 = Kecskés Péter: *Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum*, II (Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára, 119), [Budapest], 1982.

- Kłosińska–Zinovieff, 1987** = Kłosińska, Janina – Zinovieff, Maurice: *Icônes de Pologne*, Paris, 1987.
- Knapp, 1996** = Knapp Éva: „Abgetrocknete Thränen”: A pócsi Mária-ikon bécsi kultuszának elemei 1698-ban, in: [Janka György (szerk.)]: *Máriapócs, 1696 – Nyíregyháza, 1996: Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára, 1996. november 4–6.*, Nyíregyháza, 1996, 61–79.
- Kocsis, 2014** = Kocsis Mihály: Két, ruszinok számára nyomtatásban megjelent mű (az ún. Bacsinszky-biblia és a Kutka-féle katekizmus) és a legújabb kutatások, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Bacsinszky András munkácsi püspök: A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai, Nyíregyháza, 2009. november 12–14.* (Collectanea Athanasiana, I/6), Nyíregyháza, 2014, 131–136.
- Kós, 1994** = Kós Károly: A népi ikonkészítés műhelyei a Mezőségen, *A Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve*, Kolozsvár, 1994, 198–210.
- Kociv, 2018a** = Kociv, Роксолана: Господи нехай буде благословення Твоє на цьому місці»: іконографія та причини популярності св. Антонія і Теодосія Печерських на творах риботицьких майстрів 1670–1750-х рр., *Вісник – Львівської національної академії мистецтв*, 36(2018), 93–107.
- Kociv, 2018b** = Kociv, Роксолана: Еволюція стилістики декоративного обрамлення ікон риботицьких майстрів у 1670–1760-х рр., *Вісник – Харківської державної академії дизайну і мистецтв*, 2018, №4, 52–59.
- Kociv, 2018c** = Kociv, Роксолана: Процесійні хрести авторства риботицьких майстрів 1680–1740-х років: тип і тематика зображення, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Серія: Мистецтвознавство*, 38(2018), № 1, 224–230.
- Kociv, 2018d** = Kociv, Роксолана: Дарохранильніці риботицьких майстрів (1690–1750-х рр.): Іконографія та художнє вирішення, *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, 35(2018), 72–87.
- Kociv, 2018e** = Kociv, Роксолана: Двобічні ікони риботицьких майстрів 1690–1730-х років: призначення, іконографія та художні особливості, *Вісник – Харківської державної академії дизайну і мистецтв*, 2018, №2, 53–60.
- Krasny, 2003** = Krasny, Piotr: *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej, 1596–1914* (Ars Vetus et Nova, XI), Kraków, 2003.
- Kułakowska-Lis, 2008** = Kułakowska-Lis, Joanna (ed.): *Ikony: Najpiękniejsze ikony w zbiorach polskich – Icons: The most beautiful icons in the Polish collections*, Olszanica, 2008.
- Kovács, 1974** = Kovács Éva: *Árpád-kori ötvösség*, Budapest, 1974.
- Köhler, 1846** = Köhler, Anton (Hrsg.): *Curiositäten- und Memorabilien-Lexicon von Wien*, II, Wien, 1846.
- Lacko, 1959** = Lacko, Michael: Documenta spec-tantia regimen episcopi Mukačevensis Michaelis Manuelis Olšavsky (1743–1767), *Orientalia Christiana Periodica*, 25(1959), 53–90.
- Lacko, 1965** = Lacko, Michael: *Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum ecclesia catholica*, Roma, 1965.
- Lacko, 1975** = Lacko, Michael: *Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a. 1773 celebrata* (Orientalia Christiana Analecta, 199), Roma, 1975.
- Legeza, 2011** = Legeza László: *A budai Szent Flórián-templom*, Budapest, 2011.
- Lengyel, 1900** = Lengyel Endre: A gör. kath. egyház Szabolcs vármegyében, in: Borovszky Samu (szerk.): *Szabolcs vármegye*, [Budapest], [1900], 342–352.
- Liška–Gojdič, 2015** = Liška, Anton – Gojdič, Ivan: *História a architektúra gréckokatolíckych murovaných chrámov tereziánskeho typu na Slovensku*, Prešov, 2015.
- Magyar, 1996** = Magyar András: Az eredeti könnyező máriapócsi ikon története, in: [Janka György (szerk.)]: *Máriapócs, 1696 – Nyíregyháza, 1996: Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára, 1996. november 4–6.*, Nyíregyháza, 1996, 85–97.
- Majchricsné Ujteleki, 2014** = Majchricsné Ujteleki Zsuzsanna (szerk.): *Dudás Miklós canonica visitatio a Hegyaljai Esperesi Kerületben, 1940–1950: Egyházlátogatási jegyzőkönyvek a Görögkatolikus Püspöki Levéltárban*, 1 (A Görögkatolikus Püspöki Levéltár Kiadványai, V/1), [Forráskiadvány], Nyíregyháza, 2014.
- Majchricsné Ujteleki – Nyirán, 2019** = Majchricsné Ujteleki Zsuzsanna – Nyirán János (szerk.): „Mindnyájunk közös kincse”: *Források a máriapócsi kegytemplom és a bazilita rend történetéhez a 20. század első feléből* (Görögkatolikus Püspöki Levéltár Kiadványai, VIII), Debrecen, 2019.
- Mayer, 1977** = Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések, 1860–1910*, Budapest, 1977.
- Megmentett múkincsek, 2006** = *Megmentett múkincsek, 2006* [Diplomamunka-kiállítás, Magyar

- Képzőművészeti Egyetem – Magyar Nemzeti Múzeum] – *Preserved Art Treasures, 2006* [Exhibition of Diploma Works, Hungarian University of Fine Arts – Hungarian National Museum], Budapest, 2006.
- Megmentett műkincsek, 2009** = *Megmentett műkincsek, 2009* [Diplomamunka-kiállítás, Magyar Képzőművészeti Egyetem – Magyar Nemzeti Múzeum] – *Preserved Art Treasures, 2006* [Exhibition of Diploma Works, Hungarian University of Fine Arts – Hungarian National Museum], Budapest, 2009.
- Megmentett műkincsek, 2015** = *Megmentett műkincsek, 2015* [Diplomamunka-kiállítás, Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Képzőművészeti Egyetem] – *Preserved Art Treasures, 2015* [Exhibition of Diploma Works, Hungarian National Museum – Hungarian University of Fine Arts], Budapest, 2015.
- Megmentett műkincsek, 2016** = *Megmentett műkincsek, 2016* [Diplomamunka-kiállítás, Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Képzőművészeti Egyetem] – *Preserved Art Treasures, 2016* [Exhibition of Diploma Works, Hungarian National Museum Hungarian University of Fine Arts], Budapest, 2016.
- Mikó–Takács, 1999** = Mikó Árpád – Takács Imre (szerk.): *Pannonia Regia: Művészet a Dunántúlon, 1000–1541* [Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria], Budapest, 1999.
- Милановић, 2008** = Милановић, Душан: *Ризнице Манастира Хиландара* (Студијска Колекција, I) – *Treasures of Chilandar Monastery* (Study Collections, I), Београд, 2008.
- Милеуснић, 2001** = Милеуснић, Слободан: *Музеј Српске православне цркве*, Београд, 2001.
- Мохай, 2008** = Mohay Tamás: Zenta és Máriapócs: adalékok a képkultusz és a történeti emlékezet kapcsolatához, in: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink: Történelmi tudat – kulturális emlékezet*, Zenta, 2008, 535–568.
- Molnár, 2008** = Molnár Antal: A szerb ortodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába: A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (Collectanea Athanasiana, I/1), Nyíregyháza, 2008, 43–54.
- Moravcsik, 1953** = Moravcsik Gyula: *Bizánc és magyarság*, Budapest, 1953.
- Moravcsik, 1984** = Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest, 1984.
- Nagy, 2000** = Nagy Márta: *Ikonfestészet Magyarországon – Icon Painting in Hungary*, Debrecen, 2000.
- Nagymihályi, 1984** = Nagymihályi Géza: Ikonosztázion-töredékek Északkelet-Magyarországon, *Művészettörténeti Értesítő*, 33(1984), 241–247.
- Nagymihályi, 2006** = Nagymihályi Géza: *A Pantokrátor magyar földön*, Budapest, 2006.
- Недзельский, 1932** = Недзельский, Евгений: *Очеркь карпаторусской литературы*, Ужгородъ, 1932.
- Nilles, 1885** = Nilles, Nikolaus: *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, Oeniponte, 1885.
- Nyirán, 2011** = Nyirán János: *Az első magyar nyelvű liturgiafordítás Lupess István 1814-es kéziratában*, Nyíregyháza, 2011.
- Nyirán, 2012** = Nyirán János: *19. századi kéziratok görögkatolikus szerkönyvek Nyírgyulajból és Fábíánházáról* (Collectanea Athanasiana, II/2), Nyíregyháza, 2012.
- Nyirán, 2014** = Nyirán János: Magyar nyelvű liturgiafordítás Bacsinszky püspök korában, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Bacsinszky András munkácsi püspök: A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2009. november 12–14. (Collectanea Athanasiana, I/6), Nyíregyháza, 2014, 151–172.
- Nyirán – Majchricsné Ujteleki, 2017** = Nyirán János – Majchricsné Ujteleki Zsuzsanna (szerk.): *Görögkatolikus kánoni látogatások Szabolcs vármegyében, 1816–1824* (Görögkatolikus Püspöki Levéltár Kiadványai, VII), Debrecen, 2017.
- Ogesser, 1779** = Ogesser, Joseph: *Beschreibung der Metropolitankirche zu St. Stephan in Wien*, Wien, 1779.
- Ojtozi, 1982** = Ojtozi Eszter: *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*, Debrecen, 1982.
- Ojtozi, 1985** = Ojtozi Eszter: *A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei*, Debrecen, 1985.
- Olajos, 2014** = Olajos Terézia: *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez – Fontes byzantini ad historiam hungaricam aevo ducum et regum e stirpe Arpadiana pertinentes*, Szeged, 2014.
- Olbert, 2010** = Olbert Mariann: Petrasovszky Manó (Emmanuel) élete és munkássága, *Athanasiana*, 32(2010), 55–70.
- Ошуркевич, 2013** = Ошуркевич, Леся: До питання вивчення й каталогізації збірки антимінсів українських ієрархів із колекції Національного музею у Львові ім. А. Шептицького, in: Біла, Оксана (ред.): *Збереження й дослідження історико-культурної спадщини в музейних зібраннях: історичні, мистецтвознавчі та*

музеологічні аспекти діяльності: міжнародна наукова конференція, 25–27 вересня 2013 р., Львів, 2013, 359–373.

Pamer, 1986 = Pamer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*, Budapest, 1986.

Papp, 1939 = Papp György: *Szabolcsi görög katolikus paróchiák*, [Budapest], [1939].

Pavlovský, 2007a = Pavlovský, František: *Drevené gréckokatolícke chrámy na východnom Slovensku: Bardejov a okolie*, Prešov, 2007.

Pavlovský, 2007b = Pavlovský, František: *Drevené gréckokatolícke chrámy na východnom Slovensku: Svidník a okolie*, Prešov, 2007.

Pavlovský, 2008 = Pavlovský, František: *Drevené gréckokatolícke chrámy na východnom Slovensku: Humenné, okolie a iné*, Prešov, 2008.

Pekar, 1992 = Pekar, B. Athanasius: *The History of the Church in Carpathian Rus'* (Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship, 4), Fairview, 1992.

Petrus, 1897 = Petrus Jenő: *A magyarság önvédelme a keleti ritusu egyház idegen nyelveinek beolvasztó hatása ellen*, Debrecen, 1897.

Pirigyi, 1987 = Pirigyi István: *A Hajdúdorogi Egyházmegye története*, in: Timkó Imre (szerk.): *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve, 1912–1987*, Nyíregyháza, 1987, 17–46.

Pirigyi, 1990 = Pirigyi István: *A magyarországi görögkatolikusok története*, II, Nyíregyháza, 1990.

Pirigyi, 1995 = Pirigyi István: *A magyarországi bazilita kolostorok egyházi helyzetének alakulása a XX. században*, *Posztbizánci Közlemények*, 2(1995), 1–9.

Pirigyi, 1999 = Pirigyi István: *Görög katolikus papi sorsok*, Debrecen, 1999.

Pirigyi, 2001 = Pirigyi István: *Papnevelésünk 1912–1950 között*, in: Janka György (szerk.): *Örökség és küldetés: A Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga*, Nyíregyháza, 2001, 83–98.

Porumb, 1975 = Porumb, Marius: *Icoane din Maramureș*, Cluj-Napoca, 1975.

Porumb, 1998 = Porumb, Marius: *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania, sec. XIII–XVIII*, București, 1998.

Porumb, 2003 = Porumb, Marius: *Un veac de pictură românească din Transilvania secolul XVIII*, București, 2003.

Приймич, 2007 = Приймич, Михайло: *Перед лицем твоїм: Закарпатський Іконостас*, Ужгород, 2007.

Приймич, 2014 = Приймич, Михайло: *Іконостаси Закарпаття*, Ужгород, 2014.

Приймич, 2017 = Приймич, Михайло: *Церковне професійне малярство Закарпаття другої половини XVIII–першої половини XX ст.: Народна традиція, візантійська канонічність та впливи західно європейського мистецтва*, Ужгород, 2017.

Puskás, 1991 = Puskás Bernadett: *Kelet és nyugat között: Ikonok a Kárpát-vidéken a 15–18. században – Between East and West: Icons in the Carpathian region in the 15th–18th centuries*, Budapest, 1991.

Puskás, 1994 = Puskás Bernadett: *Barokk antimenzionok a Nagy Szent Bazil Rend máriapócsi gyűjteményében*, *Posztbizánci Közlemények*, 1(1994), 45–56.

Puskás, 1995a = Puskás Bernadett: *A máriapócsi kegytemplom és bazilita kolostor*, *Művészettörténeti Értesítő*, 44(1995), 169–191.

Puskás, 1995b = Puskás Bernadett: *Két Lengyelországból származó festő a munkácsi görög katolikus püspökség szolgálatában: Spalinszky Tádé és Mihály, XVIII. század második fele* (*Posztbizánci Közlemények*, II), Debrecen, 1995, 120–133.

Puskás, 1996a = Puskás Bernadett: *A Pócsi Mária és a Kárpát-vidéki Istenszülő kegyképek*, in: [Janka György (szerk.): *Máriapócs, 1696 – Nyíregyháza, 1996: Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulóján*, 1996. november 4–6., Nyíregyháza, 1996, 97–117.

Puskás, 1996b = Puskás Bernadett: *A görög katolikus egyház művészeti emlékei, 17–19. század: A Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény kiállítása a Jósza András Múzeumban*, Nyíregyháza, 1996.

Puskás, 2002a = Puskás Bernadett: *A történelmi munkácsi egyházmegye ikonfestészet a 18. században: Újabb adatok a vezető mesterek tevékenységével kapcsolatban*, *Athanasiana*, 14(2002), 153–162.

Puskás, 2002b = Puskás Bernadett: *Taraszovics Bazil munkácsi püspök két antimenzionja: Adalékok a 17. századi ereklyekendők kutatásához*, *Annales de la Galerie Nationale Hongroise*, 1997/2001, Budapest, 2002, 59–68.

Puskás, 2005 = Puskás Bernadett: *Az Istenszülő oltalma-ikonok az Északkelet-Kárpátok vidékén*, *Athanasiana*, 21(2005), 57–68.

Puskás, 2008 = Puskás Bernadett: *A görög katolikus egyház művészete a történelmi Magyarországon: Hagyomány és megújulás*, Nyíregyháza, 2008.

- Puskás, 2009** = Puskás Bernadett: A munkácsi görög katolikus püspökök arcképcsarnoka, *Művészettörténeti Értesítő*, 58(2009), 95–109.
- Puskás, 2010a** = Puskás Bernadett: *Bizánci művészet*, Nyíregyháza, 2010.
- Puskás, 2010b** = Puskás Bernadett: Egy munkácsi főpap reprezentációs lehetőségei a 18. század végén, in: Bubryák Orsolya (szerk.): *„Ez világ, mint egy kert...”: Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, Budapest, 2010, 685–694.
- Puskás, 2011** = Puskás Bernadett: *Krisztus szenvedései* ikontörredék Hajasdról: Az ikonográfia rekonstrukciójának kísérlete, *Művészettörténeti Értesítő*, 60(2011), 327–335.
- Puskás, 2012** = Puskás Bernadett: *A Görögkatolikus Egyházművészeti Gyűjtemény*, Nyíregyháza, 2012.
- Puskás, 2014** = Puskás Bernadett: Bacsinzky András püspöki reprezentációjának emlékei, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Bacsinzky András munkácsi püspök: A Bacsinzky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2009. november 12–14. (Collectanea Athanasiana, I/6), Nyíregyháza, 2014, 173–195.
- Puskás, 2015** = Puskás Bernadett: Kérdések Spalinszky Mihály és Tádé festészetével kapcsolatban, in: Bojtos Anita (szerk.): *Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl: A 2012. november 9-én rendezett jubileumi konferencia tanulmányai* (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 9), Piliscsaba–Budapest, 2015, 120–139.
- Puskás, 2020** = Puskás Bernadett: *Puskás László: A szent vonzásában*, Nyíregyháza, 2020.
- Puskás–Tóth, 2004** = Puskás Bernadett – Tóth Ferenc: *A makói görög katolikus templom*, Makó, 2004.
- Rákossy–Kontsek, 2019** = Rákossy Anna – Kontsek Ildikó (szerk.): *Agnus Dei: Az oltáriszentség tisztelete Magyarországon*, Esztergom, 2019.
- Rettenbeck, 1963** = Rettenbeck, Lenz-Kriss: *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens*, München, 1963.
- Rév, 1987** = Rév Ilona: *Templomépítészetünk ma*, Budapest, 1987.
- RMK, II** = Szabó Károly: *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve* (Régi Magyar Könyvtár, II), Budapest, 1885.
- RMK, III** = Szabó Károly – Hellebrant Árpád: *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, 1, 1480–1670 (Régi Magyar Könyvtár, III), Budapest, 1896.
- RMNy, III** = Heltai János – Holl Béla: *Régi magyarországi nyomtatványok, 1636–1655*, III, Budapest, 2000.
- Rózsa, 2006** = Rózsa György: Elias Wideman rézmetszet-sorozata és a weszfáliai béke: Adatok a 17. századi magyar portréfestészet történetéhez, *Művészettörténeti Értesítő*, 55(2006), 2. szám, 259–274.
- S. Benedek, 2003** = S. Benedek András: *A gens fidelissima: a ruszinok*, Budapest, 2003.
- Simić, 2019** = Simić, Vladimir: Arsenije Teodorović festészete és a tabáni szerb székesegyház belső felújítása a 19. század elején, in: Csáki Tamás – Golub Xénia (szerk.): *Szerb székesegyház a Tabánban: Az eltűnt Rácváros emlékezete*, Budapest, 2019, 129–178.
- Šimrak, 1931** = Šimrak, Ioannes: *Graeco-catholica Ecclesia in Jugoslavia (Diocesis Crisiensis, olim Marčensis): Historiae et hodiernus status*, Zagreb, 1931.
- Sipos, 2000** = Sipos Ferenc: Újfehértó története 1600-tól 1711-ig, in: Buczkó József (szerk.): *Újfehértó története*, Újfehértó, 2000.
- Šoltés, 2010** = Šoltés, Peter: A papság reformja a Munkácsi Egyházmegyében a 18. században, in: Véghseő Tamás (szerk.): *A görög katolikus örökség-kutatás útjai: A Nikolaus Nilles SJ halálának 100. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (Collectanea Athanasiana, I/3), Nyíregyháza, 2010, 231–245.
- Štrempel, 2012** = Štrempel, Gabriel et al.: *Manuscrite slavone și românești di Biblioteca Universității Naționale din Ujgorod: Слов'янські та румунські рукописи, які зберігаються в бібліотеці Ужгородського національного університету* [Каталог], Satu Mare, 2012.
- Suttner, 2005** = Suttner, Ernst Chr.: Das Unionsverständnis bei Förderern und Gegnern der Union der Siebenbürgener Rumänen mit der Kirche von Rom, *Annales Universitatis Apulensis* (Series Historica, II), Alba Iulia, 9(2005), 7–20.
- Suttner, 2008** = Suttner, Ernst Chr.: Die Siebenbürger Kirchenunion an der Wende zum 18. Jahrhundert, *Annales Universitatis Apulensis* (Series Historica, I), Alba Iulia, 12(2008), 7–41.
- Szabó, 2012** = Szabó Péter: *A keleti egyházak szentségi joga: Összehasonlító bemutatás* (Collectanea Athanasiana, III/1), Nyíregyháza, 2012.
- Szabó–Sztripszky, 1913** = Szabó Jenő – Sztripszky Hiador: *A görög-katholikus magyarság utolsó kálváriája, 1896–1912*, Budapest, 1913.

- Szacsvay, 2000** = Szacsvay Éva: Egyházi gyűjtemény, in: Árva Judit – Gyarmati János – Szűcs Alexandra (szerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*, Budapest, 2000, 402–426.
- Szacsvay, 2011** = Szacsvay Éva: *Szobrok – Statues* (Catalogi Musei Ethnographiae – A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 18), Budapest, 2011.
- Szalai–Szántai, 2006** = Szalai Béla – Szántai Lajos: *Magyar várak, városok, falvak metszeteken, 1515–1800*, II, Budapest, 2006.
- Szilárdfy, 1984** = Szilárdfy Zoltán: *Barokk szentképek Magyarországon*, Budapest, 1984.
- Szilárdfy, 1996** = Szilárdfy Zoltán: *Adatok a máriapócsi kegykép kultuszához és ikonográfiájához*, in: [Janka György (szerk.): *Máriapócs, 1696 – Nyíregyháza, 1996: Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára*, Nyíregyháza, 1996, 155–174.
- Szilárdfy, 2003** = Szilárdfy Zoltán: *A máriapócsi kegykép ikonográfiájához*, in: *Uő: Ikonográfia – Kultusztörténet: Képes tanulmányok*, Budapest, 2003, 124–128.
- Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987** = Szilárdfy Zoltán – Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*, Budapest, 1987.
- Сирохман/Syrokhman, 2000** = Михайло Сирохман / Mykhailo Syrokhman: *Церкви України Закарпаття – Churches of Ukraine Zakarpathia*, Львів/L'viv, 2000.
- Стасенко, 2003** = Стасенко, Володимир: *Христос і Богородиця у дереворізах кириличних книг Галичини XVII століття: особливості розробки та інтерпретації образи*, Київ, 2003.
- Takács, 2001** = Takács Imre (szerk.): *Paradisum plantavit: Bencés monostorok a középkori Magyarországon* [Kiállítási katalógus, Pannonhalmi Bencés Főapátság], Pannonhalma, 2001.
- Takács, 2018** = Takács, Miklós: *Byzantinische und byzantinisierende Raumgestaltungen kirchlicher Architektur im früharpádenzeitlichen Ungarn*, Mainz, 2018.
- Тарас, 2007** = Тарас, Ярослав: *Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат*, Львів, 2007.
- Тарас, 2019** = Тарас, Ярослав: *Споруди для дзвонів у сакральній архітектурі України*, *Архітектура*, 1(2019), № 1, 20–60.
- Terdik, 1999** = Terdik Szilveszter: „Madonna delle vittorie”: A pócsi Mária tiszteletéről Venetóban, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 11(1999), 1–2. szám, 156–157.
- Terdik, 2001** = Terdik Szilveszter: *Madonna delle Vittorie: A pócsi Mária-ikon kultuszának hatásai Venetóban*, in: Keller Márkus – Terdik Szilveszter (szerk.): *Korok, világképek, egyházak* (Studia Ignatiana, I), Budapest, 2001, 123–144.
- Terdik, 2006** = Terdik Szilveszter: „Elsőrendű ipari termékek”: A Néprajzi Múzeum két ikonosztáziójáról, *Néprajzi Értesítő*, 58(2006), 143–155.
- Terdik, 2009** = Terdik Szilveszter: Újabb eredmények a Munkácsi Egyházmegye művészetének föltérképezésében, *Athanasiana*, 30(2009), 119–150.
- Terdik, 2011a** = Terdik Szilveszter: „...a mostani világnak ízlésse, és a rítusnak módja szerint”: *Adatok a magyarországi görög katolikusok művészetéhez* (Collectanea Athanasiana, I/5), Nyíregyháza, 2011.
- Terdik, 2011b** = Terdik Szilveszter: *Ikonosztáziók a néhai Felső-Magyarországról budapesti múzeumok gyűjteményeiben, Gömörország: az északi magyar peremvidék fóruma*, XII(2011), 2. szám, 10–19.
- Terdik, 2013a** = Terdik Szilveszter: *Görögkatolikus templomtervek a 18. század második feléből*, *Ars Hungarica, Supplementum, Tanulmányok Kelényi György tiszteletére*, XXXIX(2013), 89–95.
- Terdik, 2013b** = Terdik Szilveszter: *Szent István király tisztelete a görögkatolikus egyházban*, in: Kerny Terézia – Smohay András (szerk.): *István, a szent király: Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján*, Székesfehérvár, 188–204.
- Terdik, 2014a** = Terdik Szilveszter: *Görögkatolikus püspöki központok Magyarországon a 18. században: Művészet és reprezentáció* (Collectanea Athanasiana, VI/1), Nyíregyháza, 2014.
- Terdik, 2014b** = Terdik Szilveszter: *A szatmárnémeti magyar görögkatolikus templom*, in: Terdik Szilveszter – Bara Júlia: „...kincseiből újat és régít hoz elő”: *Válogatás a történeti Szabolcs és Szatmár vármegye görög- és római katolikus szakrális emlékeiből – „...scoate din vistieria sa lucruri vechi și lucruri noi”: Din patrimoniul eclesiastic greco- și romano-catolic al fostelor comitate Szabolcs și Sătmar*, Nyíregyháza, 2014, 111–138.
- Terdik, 2014c** = Terdik Szilveszter: *A nagypeleskei görögkatolikus templom*, in: Terdik Szilveszter – Bara Júlia: „...kincseiből újat és régít hoz elő”: *Válogatás a történeti Szabolcs és Szatmár vármegye görög- és római katolikus szakrális emlékeiből – „...scoate din vistieria sa lucruri vechi și lucruri noi”: Din patrimoniul eclesiastic greco- și romano-catolic al fostelor comitate Szabolcs și Sătmar*, Nyíregyháza, 2014, 159–180.
- Terdik, 2014d** = Terdik Szilveszter: *Fábiánháza, görögkatolikus templom*, in: Terdik Szilveszter – Bara Júlia: „...kincseiből újat és régít hoz elő”: *Válogatás a történeti Szabolcs és Szatmár vármegye görög- és*

római katolikus szakrális emlékeiből – „...scoate din vistieria sa lucruri vechi și lucruri noi”: *Din patrimoniul eclesiastic greco- și romano-catolic al fostelor comitate Szabolcs și Sătmar*, Nyíregyháza, 2014, 181–208.

Terdik, 2014e = Terdik Szilveszter: Máriapócs, Szent Mihály főangyal kegytemplom, in: Terdik Szilveszter – Bara Júlia: „...kincseiből újat és régít hoz elő”: *Válogatás a történeti Szabolcs és Szatmár vármegye görög- és római katolikus szakrális emlékeiből – „...scoate din vistieria sa lucruri vechi și lucruri noi”: Din patrimoniul eclesiastic greco- și romano-catolic al fostelor comitate Szabolcs și Sătmar*, Nyíregyháza, 2014, 8–47.

Terdik, 2014f = Terdik Szilveszter: Nyírparasznya, görögkatolikus templom: Csodatévő Szent Miklós püspök, in: Terdik Szilveszter – Bara Júlia: „...kincseiből újat és régít hoz elő”: *Válogatás a történeti Szabolcs és Szatmár vármegye görög- és római katolikus szakrális emlékeiből – „...scoate din vistieria sa lucruri vechi și lucruri noi”: Din patrimoniul eclesiastic greco- și romano-catolic al fostelor comitate Szabolcs și Sătmar*, Nyíregyháza, 2014, 221–236.

Terdik, 2014g = Terdik Szilveszter: A nagykárolyi magyar görögkatolikus templom, in: Terdik Szilveszter – Bara Júlia: „...kincseiből újat és régít hoz elő”: *Válogatás a történeti Szabolcs és Szatmár vármegye görög- és római katolikus szakrális emlékeiből – „...scoate din vistieria sa lucruri vechi și lucruri noi”: Din patrimoniul eclesiastic greco- și romano-catolic al fostelor comitate Szabolcs și Sătmar*, Nyíregyháza, 2014, 67–90.

Terdik, 2014h = Terdik Szilveszter: Középkori templomok görögkatolikus használatban Északkelet-Magyarországon, in: Kollár Tibor (szerk.): *Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken*, Nyíregyháza, 2014, 178–188.

Terdik, 2016 = Terdik Szilveszter: Máramaros román ikonok egy csoportja a Néprajzi Múzeumban, *Néprajzi Értesítő*, 98(2016), 55–66.

Terdik, 2018 = Terdik, Szilveszter: Some Aspects of the History of the 18th-Century Greek-catholic Stone Churches in the Area around Baia Mare (Nagybánya), *Museikon*, 2(2018), 117–146.

Terdik, 2020 = Terdik Szilveszter: A Munkácsi Egyházmegye festészete a XIX. században, Nyíregyháza, 2020.

Tilmez, 1722 = Tilmez, Friedrich: *Ausserlesen Denkwürdigkeiten von der [...] St. Stephans Dom Kirche und Thürmen zu Wienn*, 1722.

Ткачук, 2018 = Ткачук, Віталій: *Українські православні антимінси XVII–XVIII ст.: Система*

функціонування та смисловенавантаження [Дисертація наздоб. наук. ст. канд. іст. наук], Київ, 2018.

Tóth, 1974 = Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet* (Művészettörténeti Füzetek, 9), Budapest, 1974.

Tóth, 2016 = Tóth Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban* (16–18. század), Budapest, 2016.

Török, 2005 = Török István Izsák: *„Egyházmért kész vagyok meghalni”: P. Dr. Dudás Miklós szerzetes-püspök emlékére*, Máriapócs, 2005.

Tusor, 2002 = Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce), *Levéltári Közlemények*, 73(2002), 200–242.

Tüskés, 2010 = Tüskés Anna: A pócsi Mária-kegykép kisgrafikai ábrázolásai, in: Tüskés Anna (szerk.): *Ars perennis: Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája, 2009*, Budapest, 2010, 267–284.

Tüskés, 2014 = Tüskés, Anna: Representations of the Mary-Icon of Máriapócs in Engravings, in: Dumitran, Daniel – Burnichioiu, Ileana (eds.): *Sacred Space in Central and Eastern Europe from Middle Ages to the late Modernity: Birth, Function, and Changes*, *Annales Universitatis Apulensis* (Series Historica, I), Alba Iulia, 18(2014), 153–182.

Udvari, 1990 = Udvari István: *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészségeinek 1806. évi összeírása*, Nyíregyháza, 1990.

Udvari, 1992 = Udvari István: *Ruszinok a XVIII. században*, Nyíregyháza, 1992.

Udvari, 1994 = Udvari István: Hajdani tuszin szórványok, in: Uő: *Ruszinok a XVIII. században: Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Nyíregyháza, 1994, 95–122.

Udvari, 1997 = Udvari István: Bacsinszky András munkácsi és Tarkovics Gergely eperjesi megyéspüspökök kapcsolata Szabolcs vármegyével és a Hajdúsággal, *Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv*, 12(1997), 137–160.

Udvari, 2001 = Udvari István: A munkácsi egyházmegye oktatásügye a XVIII. században, in: Janka György (szerk.): *Örökség és küldetés: A Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga*, Nyíregyháza, 2001, 71–81.

Uriel, 1907 = Uriel Áldozár (Szilvay Iván): *Kincseink, vagyis az első mária-pócsi, mikolai, második mária-pócsi, pálfalvai és klokocsói csodatevő szent képek leírása*, Ungvár, 1907.

Varga, 1970 = Varga Zsuzsa: *A magyar népművészet évszázadai*, II, *Képek és szobrok – Jahrhunderterte der Ungarischen Volkunst*, II, *Bilder und Bildwerke* (Az István Király Múzeum Közleményei, 74), Székesfehérvár, 1970.

Vasil', 2014 = Vasil', Cyril: Bacsinszky András püspök személye – püspöksége alatt kiadott – kánoni rendelkezéseinek fényében, in: Véghseő Tamás (szerk.): *Bacsinszky András munkácsi püspök, A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2009. november 12–14. (Collectanea Athanasiana, I/6), Nyíregyháza, 85–95.

Vavroušek, 1929 = Vavroušek, Bohumil: *Církevní památky na Podkarpatské Rusi*, Praha, 1929.

Véghseő, 2003 = Véghseő Tamás: Benkovich Ágoston váradi püspök működésének görög katolikus vonatkozásai, *Athanasiana*, 16(2003), 99–122.

Véghseő, 2011 = Véghseő Tamás: „...mint igaz egyházi ember...”: A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése, Nyíregyháza, 2011.

Véghseő, 2012 = Véghseő Tamás: Útjaink: Történeti visszatekintés, in: Véghseő Tamás – Terdik Szilveszter: „...minden utamat már előre láttad”: *Görögkatolikusok Magyarországon*, Strasbourg, 2012.

Véghseő, 2013 = Véghseő Tamás: Eszterházy Károly és a görögkatolikusok, in: *Agriam adveni: Konferencia Eszterházy Károly Egerbe érkezésének 250. évfordulója emlékezetére*, Eger, 2013, 44–54.

Véghseő, 2014 = Véghseő Tamás: Bacsinszky András püspök tanulmányai Ungváron és Nagyszombatban, in: Uő: *Bacsinszky András munkácsi püspök: A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2009. november 12–14. (Collectanea Athanasiana, I/6), Nyíregyháza, 2014, 29–37.

Véghseő, 2016 = Véghseő Tamás: Bacsinszky András munkácsi püspök könyveinek jegyzéke 1790-ből, in: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, Budapest, 2016, 726–744.

Véghseő–Katkó, 2014 = Véghseő Tamás – Katkó Áron (szerk.): *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez*, 1, 1778–1905 (Collectanea Athanasiana II/4/1), Nyíregyháza, 2014.

Véghseő–Katkó, 2019a = Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez*, 2, 1906–1912 (Collectanea Athanasiana, II/4/2), Nyíregyháza, 2019.

Véghseő–Katkó, 2019b = Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez*, 3, 1906–1912 (Collectanea Athanasiana, II/4/3), Nyíregyháza, 2019.

Véghseő–Terdik, 2015 = Véghseő Tamás – Terdik Szilveszter: *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez: Az 1747. évi javadalom-összeírás* (Collectanea Athanasiana, II/6), Nyíregyháza, 2015.

Véghseő–Terdik–Majchrics–Földvári–Varga–Lágler, 2016a = Véghseő Tamás – Terdik Szilveszter – Majchrics Tiborné – Földvári Katalin – Varga Anett – Lágler Éva: *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez: Munkácsi és nagyváradi egyházmegyes parókiák összeírása 1774–1782 között*, 1, Szabolcs, Bereg, Szatmár, Ugocsa vármegyék és a hajdúvárosok (Collectanea Athanasiana, II/8/1), Nyíregyháza, 2016.

Véghseő–Terdik–Majchrics–Földvári–Varga–Lágler, 2016b = Véghseő Tamás – Terdik Szilveszter – Majchrics Tiborné – Földvári Katalin – Varga Anett – Lágler Éva: *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez: Munkácsi és nagyváradi egyházmegyes parókiák összeírása 1774–1782 között*, 2, Szepes, Abaúj, Zemplén és Máramaros vármegyék (Collectanea Athanasiana, II/8/2), Nyíregyháza, 2016.

Véghseő–Terdik–Majchrics–Földvári–Varga–Lágler, 2017 = Véghseő Tamás – Terdik Szilveszter – Majchrics Tiborné – Földvári Katalin – Varga Anett – Lágler Éva: *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez: A munkácsi egyházmegye parókiarendezési iratai, 1782–1787*, 2, Abaúj, Torna, Borsod és Gömör vármegyék (Collectanea Athanasiana, II/9/2), Nyíregyháza, 2017.

Véghseő–Terdik–Simon, 2014 = Véghseő Tamás – Terdik Szilveszter – Simon Katalin: *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez: Az 1741. évi javadalom-összeírás* (Collectanea Athanasiana, II/5), Nyíregyháza, 2014.

Véghseő–Terdik–Simon–Majchrics–Földvári–Lágler, 2015 = Véghseő Tamás – Terdik Szilveszter – Simon Katalin – Majchrics Tiborné – Földvári Katalin – Lágler Éva: *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez: Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök, 1750–1752. évi egyházlátogatásának iratai* (Collectanea Athanasiana, II/7), Nyíregyháza, 2015.

Yurchyshyn-Smith, 2001 = Yurchyshyn-Smith, Oksana: Dated Ukrainian Prints of the Seventeenth Century, *Print Quarterly*, 18(2001), 190–200.

Задорожний, 2002 = Задорожний, Ігор: *Єпископ Андрій Бачинський в епістолярній спадщині: До 270-річчя від дня народження*, Мукачево, 2002.

Zadubenzki–Szabó, 2013 = Zadubenzki Norbert – Szabó Sándor (szerk.): *Emlékkönyv a Hajdúdorogi Egyházmegye centenáriumi ünnepségsorozatáról*, [h. n.], [2013].

Запаско–Ісаєвич, 1981 = Запаско, Я. П. – Ісаєвич, Я. Д.: *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 1, Львів, 1981.

Запаско–Ісаєвич, 1984 = Запаско, Я. П. – Ісаєвич, Я. Д.: *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 2/1, Львів, 1984.

Zeinar, 2003 = Zeinar, Hubert: *Wallfahrtsort Wien: Die Wiener Wallfahrtskirchen*, Wien, 2003.

Zennegg, 1739 = Zennegg, Christoph: *Erneuert- und vermehrter Gnaden-Brunn In dem Wunderthätigen Bild der weinenden Mutter Gottes von Pötsch, welches In original in der Wienerischen Metropolitan-Kirchen verehret wird...*, Wien, 1739.

Zhelto, 2010 = Zhelto, Mihail: A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis of Philotheos Kokkinos from a Lost Manuscript (Athos Agiou Paulou, 149), in: Galadzam, Daniel (szerk.): *Τοξότης: Studies for Stefano Parenti (Ανάλεκτα Κρυπτοφέρρης, 9)*, Grottaferrata, 2010.

Zykan, 1971 = Zykan, Joseph: Maria Pötsch, Der Dom: Mitteilungsblatt des Wiener Domerhaltungvereins, *Folge*, 1(1971), 3–5.

Zsámbéki, 2018 = Zsámbéki Anna (szerk.): *Barokk. Római. Pop-Art: Megmentett műkincsek – Preserved Art Treasures* [Diplomakiállítás, Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Képzőművészeti Egyetem], Budapest, 2018.

A képek forrásai

- Áment Gellért: 9, 65, 72–75, 92, 95, 103, 107, 109, 110, 112, 116–119, 130–133, 137–139, 156, 163, 169, 172, 175, 178 (4.), 182, 193–195, 198, 199, 200, 201 (2.), 204–206, 210, 212, 214, 219, 226, 230–240, 247, 251 (10.), 263–264, 268–269, 271, 291, 293, 298, 300, 330–331, 341, 354–355, 359, 362–363, 365, 370–372, 375, 377, 382–383, 392, 395–396, 399, 401, 415 (2.), 419, 426, 434, 450–451, 453, 460–461
- Bakonyi Tímea – Imrik Zsófia – Erdős Alexandra – Kránitz Edina: 218, 248–250, 251 (11.), 256–261
- Bakos Zoltán: 98, 102, 104–106, 108, 113, 180, 183, 185, 187, 196–197, 199, 202–203, 220, 222–225, 243, 245, 253, 339, 353 (4.), 356–358, 360, 373, 379–381, 413, 418, 436, 441
- Boldizsár Dóra: 93, 94
- Boksay József Kárpátalja Megyei Szépművészeti Múzeum, Ungvár: 166, 351–352
- Budapest Főváros Levéltára: 353 (3.)
- Csanda Fruzsina: 242
- Dobó István Vármúzeum, Eger: – Szinok Gábor: 241
- Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtári Szolgálat, Budapest: 309
- Erdős Alexandra: 366
- Fehér Csongor: 400
- Fekete András: 308, 322 (2.)
- Fekete Dóra: 231, 232, 275
- Fortepan (képszám: 3036.): 155
- Főegyházmegyei Könyvtár, Eger: 211
- Főegyházmegyei Levéltár, Eger: – Horváth István: 326
- Földvári Katalin: 306
- Gaylhofer-Kovács Gábor: 207 (2.)
- Gebri Lucia: 305
- Herman Ottó Múzeum, Miskolc: – Mészáros Viktória: 66–68, 114
- Horváth Mátyás: 322 (1.)
- Iparművészeti Múzeum, Budapest: – Nagy Tibor: 70 – Olajos Ilka: 135–136 – Regős Benedek: 69 – Soltészné Haranghy Ágnes: 121, 134–135, 137, 159, 167, 190–192, 254
- Jaksity Iván: 447, 448
- Kenéz Ilona: 430
- Koppány András: 13
- Kovács Péter: 170
- Kovács Zsófia: 195
- Láda Bertalan: 384
- Legeza László: 299, 323
- Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest: 217
- Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest: 123, 178 (3.), 368, 369
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest: – Czikkelyné Nagy Erika: 176, 184
- Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza: 415 (2.)
- Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, ©NMN: 22, 23, 28, 29, 41, 46–53, 128, 171, 311, 314, 328, 330, 406 – Dabasi András: 26
- Makói Juhász István: 296, 318
- Maklár Teréz: 270
- Marosi István: 188
- Mátyássy Jónás: 446, 447
- Medvigy, Makarij: 181, 252, 272
- MTI: 431
- Mudrák Attila: 161, 439–440
- Néprajzi Múzeum, Budapest: 88, 147, 148 – Sarnyai Krisztina: 96, 97, 100, 120, 121, 145, 150–154, 156–158, 228, 287–289, 324 (1.)
- Országgyűlés Hivatala: – Áment Gellért: 11, 21 – Szelényi Károly: 27
- OSZK EPA: *Vasárnapi Ujság*, 6. évf., 3. sz. (1859. január 16.), 5. o.; <https://hajdusagimuzeum.hu/2017/05/10/hajdudorogi-erodfal-regeszeti-kutatasa/vasarnapi-ujsg-1859-6-evf-3-sz-janu-16-httppepa-osz/336>
- OSZK Régi Nyomtatványok Tára gyűjteményből: 61, 63, 64, 313, 324 (2.), 327, 393
- Piarista Rend Magyar Tartománya, Piarista Múzeum, Budapest: – Borbás Péter: 320–321 – Vihart Anna: 319
- Polyák Zsófia: 227, 230
- Prodán Gábor: 376
- Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, Sárospatak: – Gombos Levente: 317
- Sallai Géza: 290, 365.
- Sántha Nelli: 208
- Seres Tamás: 115, 201 (1.), 207 (1.), 215, 274, 276, 437, 443
- Sivadó János: 277
- Štátny archív v Prešove: 47
- Stephansdom kincstára, Bécs: – Tyrybon, Piotr: 325
- Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre: 37, 124–126
- Szabó Sándor: 444–445, 454–458
- Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum: – Lakata Pál: 312, 315, 316, 342 (4.)
- Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest: 173
- Terdik Szilveszter: 19, 290
- Thaler Tamás: 80, 81, 85
- Tóth Zsuzsa: 155
- Zadubenszki Norbert: 284, 286, 361
- Vatikáni Apostoli Levéltár, Róma: 342 (5.)
- Varga Ferenc: 209, 273
- Wiki Commons: 34, 77–79

A hely- és személynevek mutatója

- Aba Sámuel 25
Abaújszántó 138, 177, 179, 183, 186, 189, 241, 242, 243
Abaújszolnok (Szolnok) 67, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 227, 229, 230, 231, 362, 461
Abod 186
Abraham a Sancta Clara 304, 305
Ádám 29, 70, 98, 113, 135, 203, 206, 219, 230, 242, 243, 251, 298, 443
Adelhaid, királyné 25
Ajtony 13, 14, 15, 30
Albrecht, királyi herceg 143, 146
Alekszej, metropolita, Szent 146
Alexiosz Sztuditéz pátriárka 14
Almaszeg 17
Álmosd 281
Alsóborsa 123
Alsógyertyán (Alsó-Hrabóc / Nižný Hrabovec) 89, 110
Alsókálinfalva (Калини) 143, 144
Alsókalocsa (Колочава) 86, 143, 144, 149
Alsószopor (Supuru de Jos) 183
Amszterdam 312
Anasztázia, királyné 26
András, apostol, Szent 28
András, I., király 26, 30, 33
Andrássy Dénes, gróf 375
Anna, Szent 61, 204, 229, 296
Antal, Barlanglakó, Szent 83, 88, 89, 111, 112
Anthimosz 18
Antiókhia 103
Antóniosz, IV. pátriárka (IV. Antal) 17, 18, 128
Antóniosz, metropolita 14
Antwerpen 99, 369
Ányos, Szent 31
Apor Vilmos 420
Aradványpuszta 127
Aranyosapáti 208
Atanáz, Áthoszi, Szent 61
Athén 50, 190, 191, 410
Áthosz, Áthosz-hegy 14, 56, 61, 175, 193, 194, 195, 196, 205, 206, 237, 364, 387
Attila 25
Augsburg 314
Aurenhammer, Hans 308

Baán István 444
Babjak, Ján 433, 435
Bács (Бач/Bač) 16
Bacsinszky András 58, 155, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 176, 179, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 197, 241, 242, 246, 248, 268, 300, 302, 333, 350, 367, 387, 388, 392, 395, 400
Bácskeresztúr (Руски Крстур) 60
Bacsó (Чабанівка) 247, 251, 252
Bacsóka Pál 281, 360
Baja 186, 367
Bajzik Anna 369
Bakonybél 276, 446
Baktakék 66, 67, 68, 88, 102, 106, 111
Balaban, Gedeon 70
Balázs Gyula 155
Balázs Mihály 364, 435, 459
Balázsfalva (Blaj) 179, 183, 299
Balica 17
Balk, fejedelem 18
Balsa 74, 181
Bálványos 17
Banica 122
Bánk József 428
Bányay Jenő 409, 410
Barcza József 320
Bárdfalva (Brebești) 94
Barkóczy Ferenc 162, 163, 164, 165
Bârlea, Ioan 123
Bártfa (Bardejov) 68, 81, 82, 83, 85, 89
Bartne 122
Baskó 282
Baszileiosz, II., császár 14
Báthory Zsófia 43, 44, 52, 317
Bátky Zsigmond 159
Batthyány Boldizsár 313
Bavona, Alessandro 343
Bazil, Nagy, Szent 61, 72, 144, 149, 235, 236, 251, 301, 397, 467
B. Bélaváry Alice 360, 366
Beckensloer János, érsek 25
Bécs 12, 17, 20, 24, 38, 43, 44, 49, 50, 53, 165, 166, 167, 168, 171, 177, 181, 184, 186, 187, 188, 189, 210, 244, 268, 292, 296, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 314, 315, 317, 319, 323, 324, 326, 328, 340, 343, 345, 346, 347, 350, 370, 407, 410, 433
Bedő 281
Beham, Hans Sebald 69
Bekecs 362
Békés 232
Békés Géza 424
Béla, III., király 16, 30, 35
Béla, IV., király 25, 34
Belgrád 18, 191, 205, 291
Benedek, XVI., pápa 271, 303, 433, 434
Bercsényi Miklós, gróf 45
Bereg vármegye 46, 62, 147, 174, 272, 297, 350, 386
Beregdaróc 353, 407
Beresztóczy Miklós 425
Berettyóújfalva-Andaháza 31
Berinda, Pamva 69, 70, 73
Bernini, Giovanni Lorenzo 51
Bertalan, apostol, Szent 234, 235, 237, 252
Beszterec 23, 24, 33, 35
Betlehem 206
Bezdéd ► Tiszabezdéd
Bielanka 122
Bihon István 409
Bihon Miklós 348, 409
Bikszád (Bixad) 175, 410
Bilke (Білки) 272, 350
Binder János Fülöp 327, 329
Biri 210
Biri Imre 215
Biro, Petro 418
Bisztra (Bistra/Petrovabisztra) 141, 143, 154
Bizánci Birodalom 13, 20, 28
Bizánczy György Gennadius 44, 45, 125, 264, 265, 296, 326
Blazsovszky Gábor György 162, 266, 267, 268, 297
Bobrinszkij, Vlagyimir gróf 348
Bobula János, ifj. 354
Bobulszkij, Anton 269
Bodnár Péter 124, 125
Bodnár Sándor 331, 436
Bodnovics, Damján 130
Bodonyi Csaba 364
Bodrogkeresztúr 184
Bodrogolaszi 210
Bodrogszerdahely (Streda nad Bodrogom) 350
Boér Artúr 346, 380
Boksay József 301
Boldizsár Dóra 93, 318
Bóna István, ifj. 113
Boromissza Péter 373

- Borosjenő (Ineu) 18
 Borovszky Samu 194
 Borromeo, Federico 323
 Borsa (Borşa) 93, 123, 128, 142
 Borzsva 17
 Botelka 87, 101
 Bouttats, Frederik 52
 Bradács János 101, 165, 169, 186, 268
 Bradács Mihály 187
 Brankovics György 18
 Brassó (Braşov) 196
 Breszt 40, 42, 76, 394
 Brodlakowycz-Wiszeński, Ilia (Ilia/Ioan Brodlakovics) 87, 90, 98
 Brueghel, Jan 323
 Bubnó Andor 409
 Buda 20, 168, 183, 184, 186, 296, 323, 329, 352, 357
 Budaörs 365, 434
 Budeşti Josani 92
 Budfalva (Budeşti) 92, 93, 143, 144
 Buj 282, 285, 350
 Bukarest 380
 Bukóc (Bukovce) 168, 175
 Bulcsú, fejedelem 13
 Bűd, Büdszentmihály (Tiszavasvári) 198, 352
- Candia 99
 Caprara, Aeneas Sylvius von 53
 Caraffa, Antonio 53
 Cătărău, Ilie 348
 Cerbanus 31
 Černeckyj, Ioan 102
 Chevetogne 285, 431
 Chłopice 100
 Chortoryis'k (Чорторийськ) 70
 Chyrzynka 103
 Cigla (Cigla) 231
 Cirill (Kürillosz), Szent 12, 21, 54, 351, 352, 366
 Collaert, Adriaen 95, 143
 Corbelli, Johann Andreas von 294, 309, 310, 330
 Coronelli, Vincenzo 311
 Corvin János 46
 Czapik Gyula 422
- Csáky István 411
 Csanád, ispán 14
 Csanádi Gábor 364
 Csanádpalota 215
 Csanda Fruzsina 242
 Csarnató (Черна) 63
 Csarnatóújfalú (Sósfalu/Новоселиця) 81, 82, 84, 90, 91
- Csatth Sándor, dr. 348
 Csegöld 368
 Cseke Róbert 233, 368
 Csengerújfalú 210
 Csépany Éva 235, 237, 238
 Csepel 364, 429
 Csepel-sziget 18
 Csernek-hegy, Munkács-Csernekhegy, 41, 163
 Csernoch János 342, 404, 406
 Csernovic (Чернівці) 348
 Csethe József 294, 309, 310
 Csicsó 17
 Csigri László 294, 309, 310
 Csilléry Klára 145
 Csirszky Simon 201
 Csizsárik János 404
 Csongrádi Péter 179, 300
 Csontos (Kosztolina/Кострино) 90, 142
 Csuszka (Tyuska/Тюшка) 87, 101
- Damján (Damián) András 294, 309, 310
 Dámóc 431, 433, 435, 444, 457
 Dániel, próféta, Szent 69
 Danilovics János 336, 389, 396, 399, 401, 402, 403, 409
 Darva (Колодне) 78, 80, 84
 Darvas József 416
 Dávid József 348
 Dávid László 363, 417
 Dávid, pannonhalmi apát 31
 Debrecen 183, 207, 232, 347, 348, 349, 354, 355, 358, 362, 366, 369, 374, 378, 380, 384, 385, 387, 388, 414, 415, 419, 429, 430, 431, 435, 455, 458, 459, 461
 De Camillis János József 44, 91, 387
 Decsy Sámuel 20, 35
 Demeter, Szent 16, 35, 89, 291, 396
 Demsus (Densuş) 18, 30
 Derdák Éva 240
 Dévaványa 242
 Dionisije, püspök 18
 Dionüsziosz Areopagitész 157
 Dionüsziosz, Furnai 237
 Dobromil 101
 Dobroszló (Dobroszlava) 112
 Domafalva (Domasina/Домашин) 87
 Dombó (Раковац) 33, 90
 Dorothei, Ieromonah 73
 Dragos (Drág) vajda 17, 18, 128
 Drágossy Mózes 232
 Draskovich György 49
 Drohobeczky Gyula 338, 346, 380
 Drohobics 88
- Ducreux, Joseph 171
 Dudás Bertalan 302, 423
 Dudás Miklós 124, 301, 302, 331, 359, 360, 384, 391, 409, 410, 411, 412, 416, 420, 423, 424, 426, 427, 435
 Dudinszky, esperes 216
 Dunapentele 30
 Dunaújváros 430
 Dürer, Albrecht 209
 Dvorniczky Antal (Dwornitzki, Anton) 121
- Edelény 363, 364
 Efrém, Szent 97
 Eger 17, 42, 44, 47, 48, 49, 50, 58, 162, 163, 164, 165, 167, 186, 221, 242, 294, 296, 297, 302, 309, 317, 326, 327, 328, 334, 398, 411, 422, 428
 Eichstätt 443
 Eleonóra császárné 304, 306, 315, 323
 Encs 364
 Eöry Mihály 294, 309, 330
 Eötvös József 334
 Érd 434
 Erdei József 331
 Erdély 13, 17, 18, 19, 34, 38, 49, 50, 52, 93, 99, 128, 145, 155, 163, 192, 195, 196, 299, 332, 334, 373, 376, 412
 Erdélyi Fejedelemség 38, 39, 40, 41, 44, 316
 Erdő Péter 303
 Erdődy Gábor Antal 44, 297, 326
 Erdős Alexandra 274, 366
 Erdőtelek ► Felek
 Érendréd (Andrid) 178
 Érkenéz (Voivozi) 280
 Érpatak 282
 Ertl, Thomas 307
 Ertt/Ertl/Ertd, Gaspar 181, 182, 189
 Erzsébet, cárnő 226
 Esztergom 12, 14, 25, 29, 35, 38, 43, 48, 49, 131, 164, 303, 309, 334, 335, 337, 341, 344, 345, 367, 378, 411, 420, 428, 430
 Eszterházy Károly 163, 164, 165
 Etchegeray, Roger 433
- Farkas Lajos 333, 335, 336
 Feck (Feeg), Franz 181, 244
 Feck (Feeg), Johann 245, 244, 246, 248
 Fedák Miklós 408
 Fedorov, Iván 86
 Fehér István 136

- Fehérgyarmat 364
Fehérvár ► Székesfehérvár
Fehrentheil Henriette 75
Fejérdy Péter 364
Fekete Dóra 231, 275
Feldebrő 32, 33
Felek, Erdőtelek (Feleacu) 19
Felsőborsa 127
Felsőkálinalva (Călinești-Căieni) 94
Felsőszeliste (Săliște de Sus) 152
Felsőzsolca 275, 361
Fenesty György 294, 309
Fenyvesvölgy (Ставне) 87, 142
Ferdinánd, II., király 49, 50
Ferdinánd, III., király 50
Ferenc Ferdinánd 343, 346, 348
Ferenc József 341, 342, 343, 346, 349, 379, 383
Filimon Aurél 142
Filotheosz Kokkinosz, pátriárka 56, 61
Finazzi, Gian. Battista 310
Firczák Gyula 269, 337, 338, 354, 372, 400
Firenze 17, 40, 278
Fischer-Colbrie Ágoston 346, 380
Fjodorov, Ivan 65
Forgách István 124
Forgách Pál 301
Forgách Simon 124
Forrai Kornélia 233
Francz Mátyás 327
Frankfurt 50
Führer Miklós 414, 419
Füzesmikola (Mikola/Nicula) 90, 145
- Gách István 375
Gács 124
Gadna 75, 212
Gagyvendégi 88, 107, 108, 109
Galántai Zsófia 122
Galícia 17, 19, 69, 74, 76, 77, 79, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 96, 103, 104, 105, 106, 111, 112, 114, 143, 179, 236, 264, 265, 267, 268, 348, 410, 451, 460
Galter János, ifj. 356
Garadna 350, 361
Gáva 362
Gavora József 371
Gávris Kelemen 297
Gebé Péter 406
Gedeon Péter 108, 119
Gellért, püspök, Szent 14, 15
Gelley Kristóf 450
Georgij, ierodiakon 69, 73, 75
Geörgiosz, Kalavasszi, érsek 410
Gerény (Горяни) 32
- Gerevich Tibor 35
Gergely, Dialógus, Szent 72
Gersei Petheő Rozália 301
Géza fejedelem 22
Géza, I., király 25, 28
Gojdcics Péter Pál, Boldog 303, 440, 441
Goražde 61
Gödöllő 123, 277, 365, 430
Gölnichánya (Gelnica) 375
Görbeszeg (Ulics-Kriva / Uličské Krivé) 72
Görgényüvegcsűr (Glăjărie) 155
Görömbei Péter 134
Görömböly 197, 201, 280, 283, 285
Graz 49, 313
Grek, Maksim 226
Gróh István 408
Grúzia 17
Gugitz, Gustav 307
Gunda Béla 152
Guraszáda (Gurasada) 18, 19
- Gyöngyöspata 31
Győr 296, 393, 420, 430
Györffy István 159
György, Krizsafán fia 16
György, Szent 14, 32, 34, 71, 144, 184, 291, 318
Györgyi Erzsébet 289
Gyula, fejedelem 13, 21, 30
Gyulafehérvár (Alba Iulia) 19, 30, 32, 38, 334, 343, 344, 345, 348, 349
Gyulai Ernő 369
- Hajasd (Voloszánka/Волосянка) 95, 96, 97, 98, 143, 144, 148, 149
Hajdúböszörmény 134, 207, 334, 351, 354, 358, 362, 395, 424
Hajdúdorog 55, 124, 134, 165, 166, 168, 172, 176, 186, 189, 200, 209, 234, 249, 269, 270, 271, 277, 279, 280, 301, 302, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 353, 357, 358, 359, 361, 362, 363, 367, 370, 371, 373, 374, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 386, 387, 388, 390, 393, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 414, 416, 417, 418, 420, 422, 423, 425, 427, 429, 430, 433, 334, 435, 438, 439, 444, 447, 454, 455, 459, 467
Hajdúhadház-Demeter 31
Halásztelek 440
Halics 17, 18, 34, 265
Haluskay Sándor 384, 385
- Hanauer Árpád 441
Harmati Hedvig 450
Hartmann, Josef 301
Hartvik, püspök 26
Hátszeg 34
Havasalföld 18, 19, 66, 191, 193, 194
Havasmező (Ruszpolyána / Poienile de sub Munte) 142
Haynald Lajos 336
Héderváry János 49
Hejőkeresztúr 75, 201, 291
Henrik, III., császár 28
Hernády Szilvia 303
Heródes 96, 227
Heródiás 227
Hesdát (Szamoshesdát/Hășdate) 143, 144
Hierotheosz, püspök 13, 21, 22, 23, 24, 30, 31, 35, 340, 351
Hilandar 205, 206
Himka, John-Paul 92
Hittner Mátyás 186, 350, 367
Hodász 88, 116, 117, 118, 119, 120, 178, 212, 364, 432
Hodermárszky János József 297
Hodinka Antal 46, 56, 61, 63, 340
Hofmann, Emil 307
Homonna (Humenné) 47
Homonnai Drugeth György 42
Homonnai Drugeth János 43, 47, 48
Homrogd 286, 406
Horváth Mátyás 97
Horvay János 375
Hosdó (Hășdău) 148
Hossu, Vasile 338, 343
Hosszúmező (Câmpulung la Tisa) 142
Hubán Gyula 348
Hugyaj (Érpatak) 282
Hurta Lőrinc 295, 310
Huszka József 356
Huszna (Гусний) 77
Huszt (Хуст) 226
Husztbaranya (Бороняво) 90
Hutóczki Vivien 118, 233
- Ijjas József 428
Ilykó György 274
Imre, herceg, Szent 14, 25, 313
Imrik Zsófia 110
Ince, III., pápa 31
Ince, X., pápa 50, 51
Ióannész (János), pátriárka 14
Ióannész Kinnamosz 16
István, I., király, Szent 13, 14, 20, 25, 26, 28, 31, 32, 33, 34, 171, 296, 301, 315, 340, 351, 352, 357, 370, 375, 410, 423, 433, 451
István, V., király 25

Izajás, próféta 69, 437
 Izajás, szerzetes 387
 Izsaszacsal (Săcel) 142
 Izbéghy Veres István 301
 Izidor, kijevi metropolita 40
 Izidóra, Szent 146

Jackó 87
 Jacobs Ottó 375
 Jaczkovics Mihály 346, 348, 380
 Ják 34
 Jakabvölgye (Jakusóc/Jakušovce) 122
 Jakusics Anna 43, 47, 48
 Jakusics György 47, 48, 50
 Jankó János 147
 Jankovich Béla 347, 348, 379
 Jankovics Miklós 186
 János Pál, II., pápa, Szent 303, 418, 419, 429, 431, 432, 435
 János, apostol, Teológus, Szent 69, 70, 73, 75, 115, 150, 151, 206, 213
 János, Aranyszájú, Szent 61, 72, 144, 333, 389, 392, 397, 403, 432, 438, 467
 János, Damaszkuszi, Szent 449
 János, Szucsávai, Szent 89, 110
 Járási János 428
 Jaroszláv, Bölcs, nagyfejedelem 26
 Jászberény 30
 Jászvásár (Iași) 265
 Jelevferij, metropolita 421
 Jenkovszky Ágoston 66
 Jeruzsálem 32, 70, 87, 96, 98, 173, 205, 206, 227, 230, 252, 271, 467
 Jeszeniczky Ildikó 107
 Jilg Enikő 228
 Joakim 61, 84, 229
 Jónás, próféta 69
 Jozsif, püspök, metropolita 18
 József, II., király 20, 173, 302
 József, Kalazanci, Szent 319, 320
 Juhász Mihály 418
 Juhaszevics János (Ioann/Ivan
 Jugaszevics-Szkljarszkij) 213, 214
 Juhos Ferenc 212

Kádár János 422, 428
 Kállósemjén 280
 Kálmán, király 34
 Kalocsa 336, 342, 428
 Kántorjánosi 74, 116, 118, 120
 Kaporna (Koprivna) 34
 Kaposszentjakab 32, 33
 Karapács Demeter 393, 394
 Karcsa 32
 Karlóca (Сремски
 Карловци) 165, 186, 310
 Károly, III., király 45, 162, 313

Károly, Nagy 25, 26, 32
 Károlyi Ferenc, gróf 170, 301, 302
 Kárpáti László 67, 211, 212, 216, 219, 220, 361, 362, 418, 437
 Kassa (Košice) 167, 175, 180, 181, 186, 216, 221, 244, 245, 246, 249, 294, 296, 297, 299, 301, 309, 317, 318, 326, 327, 346, 375, 380, 388, 394, 407, 467
 Kaunitz, kancellár 173
 Kazincbarcika 364
 Kecskemét 320, 434
 Kecskés Péter 125
 Kelemen, VI., pápa 15, 16
 Kelemen, IX., pápa 51
 Kelemen, XIV., pápa 58, 171
 Kenézli 179, 180, 245, 246, 250, 251, 252
 Kerekes Elek 169
 Kereknye (Коритняни) 177
 Keresztelő Szent János 14, 69, 87, 91, 92, 97, 113, 114, 132, 135, 136, 216, 219, 222, 227, 250, 446
 Keresztes Szilárd 363, 418, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 439, 455
 Keresztury Dezső 376
 Kéry József 414
 Késmárk (Kežmarok) 244
 Keve 18
 Khuen-Héderváry Károly 341, 342
 Kijev 26, 30, 33, 40, 57, 70, 71, 76, 81, 84, 89, 90, 99, 111, 112, 156, 219, 226, 237, 250, 265, 266, 303, 397
 Kijevi Rusz (Kijevi
 Nagyfejedelemség) 30
 Kiprián, metropolita 81
 Király Ernő 440
 Királyháza (Королеве)
 55, 62, 247, 251
 Királyhelmec (Kráľovský
 Chlmec) 317, 361
 Királytelek 134
 Kirilov, Timotei 348
 Kisberezna (Малий Березний) 175
 Kisdý Benedek 49
 Kiskálló 130, 131, 208
 Kisléghi Nagy Ádám 298
 Kisléta 74
 Kisonka (Lunca la Tisa) 141, 154
 Kismajtény (Moftinu Mic) 242
 Kispatak 362, 443
 Kiss Domonkos 276
 Kiss János 296, 326
 Kiss János Antal 296, 326
 Kiss Szaléz 420
 Kistopolya (Торопа) 79
 Kiszka, Leo 265

Kiszombor 32
 Klokocsó (Klokočov) 90
 Kocsis Fülöp 270, 271, 277, 285, 303, 365, 418, 430, 433, 434, 435, 444, 445, 447, 449, 455, 459
 Kollonich Lipót 44, 162, 309, 310
 Kolomija (Коломия) 92
 Kolozsvár (Cluj-Napoca) 90, 123, 143, 145, 146, 221, 316, 318, 407
 Komlóska 286
 Komnénosz János, II., császár 35
 Konstantin, VII.,
 Bíborbanszületett 23
 Konstantin, IX., császár 28
 Konstantin, Nagy 20, 26
 Konstantinápoly 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 25, 28, 32, 33, 40, 56, 61, 128, 191, 299, 451, 466, 468
 Kónya Péter 332
 Kopcsay János 279, 280, 281
 Kopolovics, Ivan 421, 422
 Koprivna ► Kaporna
 Korényi János 362
 Korényi Kinga 447
 Korjátovics Tódor 19, 41, 46
 Kornilovics, Zacharia 266
 Koroknay Gyula 414
 Kós Károly 144
 Kossovics Gábor 43
 Kosziv, Roksolana 104
 Kovács Gyula 412, 423
 Kovács Péter 71, 170, 212, 213, 372, 377
 Kozák Bazil 242
 Kozma János 403, 408, 409
 Kozsány (Kožany) 85, 231
 Kökényes (Терново) 144, 149
 Kőrös (Križevci) 171, 181, 338, 346, 380, 428
 Kőrösmező (Ясіня) 79, 141, 144, 147, 154, 156
 Kőrösy György 318
 Körtvélyes (Szentmihálykörtvélyes/
 Грушеве) 17, 18, 19, 52, 54, 76, 128
 Kószeghy Elemér 137, 138, 159, 168, 184, 194, 197, 198
 Kőtelep ► Kruzló
 Kövesfalva (Kamjonka/
 Kamienka) 183, 184
 Közérapsa (Середнє Водяне) 78, 91
 Középvíró (Vișeu de Mijloc) 142
 Krajnyák Gábor 353, 389, 401, 402, 409
 Krakkó 34, 35, 93, 228, 361
 Kránitz Mihály 441
 Krasznokvajda 221
 Krechov 99, 100

Kresz Márta 375, 376
 Kresz Paula 376
 Kréta 99, 100, 239
 Kricsfalu (Kricsfalva/Кричово) 90
 Kriegsman János Jakab 309, 310
 Kriskó Elek 348
 Kritsfalusi György
 333, 387, 392, 393
 Krokowski, Joasaf 266
 Krucsay Mihály 387, 392
 Krulickij, Iván 104
 Krupeckij Atanáz 42
 Kruzló (Kőtelep/Kružlov) 82
 Kuchlmeister, Anton 186
 Kunczevics Jozafát, püspök,
 Szent 90, 109
 Kuró (Kurova/Kurov) 83
 Kurtyff, Cyrill 410
 Kurzböck, Joseph 210
 Kutas Eszter 120
 Kutka János 168

Laborcrév (Krasznibrod /
 Krasznibrod / Krásny Brod)
 85, 90, 168, 175, 235
 Lácacséke 286
 Lademérvágása (Ladomirova) 91
 Lajos, XVI., király 171
 Lakos Dániel 461
 Lander, Lorenz 177
 Lányi József 346, 380
 Laodikea 62
 Laszkarisz Mária 34
 László János 192
 László, I., király, Szent 25, 30, 313
 Lavantal 25
 Lavra, kijevi 84, 111, 112, 226, 237
 Lawrów (Лаврів) 85
 Laxenburg 49, 50
 Lazarevics István 18
 Lechner Ödön 355, 356
 Ledóchowski, Mieczysław-
 Halka, bíboros 337
 Legeza György 428
 Legeza József 409
 Lehóczky Jenő 143, 144
 Léka (Lockenhaus) 34
 Lékai László 428
 Lemberg ► Lviv
 Lengyel János 120
 Lengyelország 39, 40, 42, 43,
 71, 76, 86, 90, 99, 108, 127,
 137, 140, 228, 303, 421
 Lenkei Tibor, dr. 287, 288
 Lenti 428
 Leó, VI., Bölcs, császár 20
 Leó, XIII., pápa 338,
 339, 372, 373, 374

Lepantó 311
 Leszkovszky György 123
 Liczky Nikodémus 175, 297, 302
 Lidda 99
 Liki János Imre 409, 410, 421
 Linz 50
 Lipót, I., király 44, 45,
 46, 53, 297, 304
 Lipovniczky István 336, 337
 Lippay Bertalan 342
 Lippay György 42, 48, 49, 50
 Litinye (L'utina) 122
 Litvánia 46, 76
 Lockenhaus ► Léka
 Longinosz 70
 Łopienka 100
 Lotaringiai Ferenc 171
 Lőrinczfy György 327
 Lövépetri 362
 Lucaciu, Vasile 338
 Luck 90, 265, 270
 Lugos (Lugoj) 332, 334, 338, 343
 Lukács, evangélista, Szent
 62, 63, 66, 71, 190, 238, 252,
 264, 266, 269, 271, 295
 Lukács, presbiter 19
 Lupes(s) István 198, 392
 Lupu Sándor 128
 Luttor Ferenc 410
 Lviv (Львів) (Lwów/Lemberg)
 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76,
 82, 83, 84, 86, 87, 90, 91, 98,
 99, 101, 102, 111, 112, 167, 210,
 214, 236, 265, 266, 361, 397
 Lyon 278

Mád 327
 Magyar Királyság 12,13, 16,
 19, 20, 25, 38, 39, 41, 57,
 58, 181, 213, 332, 460
 Magyar Lászlóné 61, 63
 Magyararkáson 346, 380
 Magyararkomját (Nagykomját /
 Великі Ком'яти) 140, 142, 146,
 147, 149, 180, 181, 244, 245,
 246, 247, 248, 252, 461
 Magyararmajdán ► Oroszlámos
 Magyarvista (Viștea) 34
 Makfalvy János 124
 Makkoshotyka 103, 179
 Maklár Teréz 270, 361, 366, 419
 Maklár Zsolt 361, 366,
 419, 441, 442, 461
 Makó 72, 210, 215, 232, 335, 410
 Makói Juhász István 318
 Makovica 46, 67, 68, 265
 Maksymowycz, Ioann 266
 Malmos (Стройне) 62

Mamonyics fivérek 65
 Mándok 74, 79, 80, 121,
 124, 127, 280, 303
 Mankovits Mihály 187, 350, 366
 Mansfeld, Johann Ernst
 268, 269, 318
 Máramaros 17, 18, 43, 46, 52, 72,
 78, 91, 92, 94, 123, 127, 128, 140,
 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147,
 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154,
 155, 156, 157, 159, 165, 174, 182,
 265, 266, 267, 279, 348, 385, 467
 Máramarossziget (Sighetu Marmatiei)
 140, 145, 154, 155, 156, 279
 Marcali 428
 Marchiş, Romulus 349
 Marchisano, Francesco 433
 Marco d'Aviano 304, 310
 Márcsa 41, 332
 Margit, Szent 34
 Mária Magdolna, Szent 70,
 195, 205, 206, 218, 242, 243,
 266, 267, 268, 269, 369
 Mária Terézia, királynő 45, 58, 67,
 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168,
 171, 173, 188, 221, 302, 325
 Máriabesnyő 145
 Máriapócs 75, 90, 143, 145, 162,
 168, 169, 170, 172, 175, 179, 188,
 211, 213, 233, 234, 235, 236, 237,
 238, 245, 250, 266, 267, 280, 281,
 294, 296, 297, 300, 302, 303,
 311, 313, 323, 326, 329, 330,
 331, 336, 357, 371, 380, 408,
 410, 411, 418, 420, 425, 427, 429,
 430, 431, 432, 433, 435, 436,
 442, 447, 454, 456, 458, 459
 Mariazell 147
 Marie Antoinette 171
 Marinics Radivoj 176
 Marini, Nicolò, bíboros 404
 Márk Zsófia 274
 Márk, Szent 62, 63, 66, 69,
 71, 73, 75, 119, 190, 237,
 238, 264, 266, 269, 271
 Marosvár 14, 15
 Marosvásárhely (Târgu Mureș)
 348, 467
 Matawan 331
 Máté ► Matisova
 Máthé Miklós 367
 Mathei, Gasparre 50
 Matisova (Máté/Matysová) 83
 Mátrai Lajos György 375
 Mátyás király 18, 35, 46
 Mátyás, II., király 102
 Mátyás Zoltán 450
 Mátyássy László 446, 447

Medveczky Jenő 323, 357
 Megyesalja 17
 Melczer István 368
 Melles Emil 341, 374, 375, 398
 Melles Nicefor 409
 Mendele Ferenc 439
 Méreyne Bán Beatrix 239
 Mérgesvágása (Mérgeške / Nova Polianka) 122
 Merian család 50
 Merry del Val, Rafael 346, 347
 Mészáros Erika 114
 Mészáros Mátyás 297
 Metód (Methodiosz), püspök, Szent 12, 13, 21, 54, 351, 352, 366
 Meysens, Joannes 52
 Mezőterem (Tiream) 182, 242
 Mezőzombor 361
 Micu-Klein, Inochentie 192
 Mihálka (Крайниково) 78, 84
 Mihály, Szent 17, 30, 52, 63, 78, 79, 86, 87, 89, 109, 110, 115, 116, 123, 128, 143, 145, 146, 147, 158, 263, 298, 322, 369, 414
 Mihályi István 123
 Mihályi, Victor 343
 Mikecz Dezső 415
 Mikita Elek 142, 144
 Miklós, plébános 131
 Miklós, Szent 19, 46, 74, 77, 78, 81, 88, 89, 92, 93, 94, 108, 109, 110, 111, 116, 117, 118, 120, 127, 142, 144, 179, 186, 188, 189, 195, 196, 199, 209, 240, 252, 274, 308, 320, 358, 362, 368, 380, 381, 409, 410, 411, 430, 435, 467
 Miklósy István 269, 282, 346, 347, 348, 349, 359, 367, 374, 379, 380, 381, 383, 400, 401, 404, 407, 408, 409, 410, 411, 414, 416, 455, 467
 Milica 190, 191, 192
 Milutin, király 34
 Mindszenty József 303, 420, 421, 422, 428
 Mircea Antal 279
 Miskolc 114, 186, 298, 356, 358, 362, 365, 390, 402, 403, 406, 407, 408, 409, 410, 420, 427, 430, 431, 434, 435, 454, 455, 458
 Miskolc-Görömböly ► Görömböly
 Misztice (Імстичово) 55, 175
 Mocsár Endre 406
 Mogila Péter (Petr Mohila) 69, 71, 76, 90, 264, 270, 397
 Mogyoróska 98, 99, 220, 221, 361
 Mogyoróssy Fanni 274
 Mohács 12, 38
 Mohl Adolf 319
 Moldva 17, 19, 56, 66, 76, 79, 86, 128, 175, 191, 193, 194
 Molnár János 296, 327
 Monaj 221
 Monomakhosz 12, 26, 35
 Monostorpályi 31
 Monostory Viktória 362
 Montecassino 33
 Morávia 12, 21
 Morone-Mola, Gaspere 51
 Mosolygó János 208
 Mosolygó Tót György 226
 Mosolygó Tót István 226
 Moszkva 65, 71, 156, 203, 226, 239, 266, 392, 393, 421
 Mózes, próféta 69, 98, 143, 189, 232, 252, 352, 394
 Mózessy Egon 448
 M. Pandur Julianna 65
 Msztyiszlavec, Pjotr Tyimofejev (Petr Mstislavec) 65, 69
 Munkács (Мукачеве) 12, 18, 19, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 68, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 98, 106, 108, 111, 114, 116, 117, 130, 134, 138, 155, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 181, 184, 186, 187, 188, 197, 199, 200, 201, 212, 235, 236, 241, 245, 249, 265, 266, 267, 268, 269, 272, 274, 279, 291, 297, 298, 300, 302, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 344, 346, 349, 350, 352, 353, 370, 372, 378, 379, 386, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 399, 400, 401, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 412, 421, 432, 433, 451, 455, 457, 460, 467
 Muszyna 86
 Muszyna, Paweł 86
 Muszynka 113
 Müller Adolf 145
 München 350, 351, 370, 443
 Myskovszky Viktor 216, 221
 Nagy Lajos, király 46, 128
 Nagy Péter, cár 226
 Nagyatád 428
 Nagybánya (Baia Mare) 87, 90, 269
 Nagyberezna (Velyki Berezny) 375
 Nagydobos 116, 117, 156
 Nagykálló 130, 131, 133, 134, 175, 280, 285, 294, 296, 301, 309, 326, 336
 Nagykároly (Carei) 168, 175, 182, 189, 210, 241, 242, 320, 347, 349
 Nagykirva (Крива) 72
 Nagymihályi Géza 109, 117, 417
 Nagypeleske (Peleş) 116, 117, 118, 120
 Nagyszombat 45, 162, 164, 167, 168, 197, 272, 320
 Nagyszőlős (Виноградів) 246, 247
 Nagytárkány (Veľké Trakany) 361
 Nagyturajszőg (Nagyturica/Туриця) 116
 Nagyvárad (Oradea) 171, 179, 181, 183, 194, 232, 281, 299, 301, 332, 334, 335, 343, 344, 346, 349, 380, 390, 394
 Napkor 130, 131
 Nátán, próféta 219, 224, 226
 Neagoe mester 194
 Necpál (Necpaly) 131
 Nemessányi Klára 109, 221, 234
 Németh Kálmán 319
 New Jersey 331
 Nikodim, havasalföldi, Szent 18
 Nilles, Nikolaus 338, 340, 383
 Novák István 349, 404
 Novgorod 71, 360
 Nyevice (Невицьке) 213, 214
 Nyíracsad 183, 189
 Nyíradony 127, 369
 Nyírbakta (Baktalórántháza) 408
 Nyírbátor 162, 302, 363
 Nyírbéltek 282, 336
 Nyírcsászári 212, 408
 Nyírdersz 71, 72, 74, 90, 105, 217
 Nyíregyháza 149, 210, 239, 240, 272, 282, 291, 298, 347, 348, 349, 353, 358, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 371, 378, 380, 384, 412, 414, 415, 416, 418, 419, 423, 424, 425, 428, 430, 431, 433, 435, 458
 Nyíregyháza-Jósvaváros 362, 364
 Nyíregyháza-Örökösöld 361, 365, 366, 449
 Nyírgelse 75
 Nyírgyulaj 226
 Nyírkáta 353, 211
 Nyírlövő 361
 Nyírlugos 139, 187, 282
 Nyírmártonfalva 353
 Nyírpasznya 83, 209
 Nyírpazony 72, 178, 189, 282, 346, 367, 380
 Nyitra (Nitra) 16, 320
 Óbuda 32, 48
 Ófehértó 301
 Ohrid (Охрид) 18, 19, 62, 63
 Oláhlapád (Lopadea Veche) 289

- Olsavszky István Simon 162, 297
Olsavszky Mihály Mánuel 45, 55, 68, 82, 106, 114, 162, 164, 168, 169, 170, 174, 179, 201, 267, 268, 297, 298, 299, 302
Onúfriosz (Onofer), Szent 88
Opris, Nikita 92
Orbán Kata 100
Orbán, VIII., pápa 51
Oros 282
Orosz Ágoston 423
Orosz Atanáz 431, 435, 432
Oroszkő (Repedea) 142, 144
Oroszlámos (Банатско Аранђелово) 14, 15, 30
Oroszsebes (Orosz-Bisztra / Ruská Bystrá) 231
Oroszvég 87
Ósándorfalva (Олександрівка) 84
Ószambor (Stary Sambor, Старий Самбір) 85
Oszmán Birodalom 18, 19, 192, 205
Ottó, III., császár 23, 25
Ózd 361, 364
Ozsvári Csaba 444, 445
- Ökörmező (Міжгір'я) 87
Őraljaboldogfalva (Sântămăria-Orlea) 34
Őrmező (Strážske) 399
- Pacsika Mária Lilla 230
Pádits Péter 186
Pakhómiosz 17, 18
Pál, apostol, Szent 29
Pál, VI., pápa 426, 427
Palamasz Gergely, Szent 396
Palatitz Jenő 423
Palka József 302, 331
Pálmai Nóra 230
Pálos Sándor, dr. 377
Pankovics István 336, 399
Pannonhalma 15, 30
Pantaszics, Arsenij ►
Teodorovics Arsza
Pap (Papp) István 294, 309, 310
Papp Antal 346, 348, 349, 379, 380, 387, 402, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 420
Papp Dániel 294
Papp György 409
Papp Mihály 296, 327
Papp-Szilágyi (Pop Silaghi), Iosif 335
Paraszkeva, Szent 67, 68, 70, 89, 92, 204
Paroria 16
Parthén Péter 43
Paschberger Ferenc 320
- Passau 323
Pastor, Ludwig von 343
Pásztelyi János püspök 336, 337
Paszternák Károly 143
Pásztó 30, 31
Pásztory Árkád 349, 371
Pataki (Potoky) 122
Patakófalva (Ósztuzsica / Стара Стужиця) 87, 100, 101, 145
Paulosz Tagarisz 17
Pázmány Péter 25, 38, 48, 49
Pecze Éva 228
Pécs 301, 428, 429, 434
Pécsvárad 33, 34
Penészlek 280, 363
Perger Gyula 319
Perlasz (Перлез) 184
Pest 167, 186, 296, 320, 335, 368
Pesterzsébet 430
Péter, apostol, Szent 28, 32, 51, 73, 119, 143, 190, 205, 236, 237, 259, 358, 366, 377, 426, 433, 446
Petes (Pethes) András 294, 309
Pethes Zsófia Mária 116
Petneháza 177
Petrachich Péter 49
Petrasovszky Manó (Emmanuel) 301, 302, 303, 308, 330, 331, 357, 358, 360, 366, 370, 409, 436
Petrus Antal 334
Peyer, Franz 83
Pfeffel, Andreas 313
Pichler, Josef 324
Pilátus 96, 202, 242
Piricse 65, 66
Piroska (Irén), császárné, Szent 35
Pismány 385
Pisszér János 415
Pittsburgh 60
Piusz, VI., pápa 171
Piusz, IX., pápa 343
Piusz, X., pápa 343, 349
Piusz, XI., pápa 405, 441
Piusz, XII., pápa (Eugenio Pacelli) 303, 410, 411, 420
Plavie (Плав'є) 98
Pócs ► Máriapócs
Pocsajev (Почаїв) 210, 397
Pócsi Elek 279, 350, 366
Pócspetri 421
Podólia (Поділля) 19, 41, 46
Policska (Politschka/Polička) 245
Polock 90
Poltavskij, Stefan 74
Polyák Zsófia 227, 230
Pomáz 434
Ponehalszki, Alexander 92, 93, 94
Pop, Victor 279
- Popovics Bazil (Vazul) 59, 334, 350, 351, 400, 402, 403
Popovics, Mihail 92, 93
Porumb, Marius 92
Posada Rybotycka 77
Pozzo, Andrea 301
Prądnik Czerwony 228
Priszlop (Prislop) 18
Privigye (Prievidza) 320
Prixner, Gottfried 328
Prodán Demeter 376
Prodán János 372, 375, 376
Prokhor, Szent 70
Prokop, Szent 31
Przemysł 42, 76, 77, 85, 87, 106
Pulszky Ferenc 192
Puskás Bernadett 143, 149, 179, 233, 417, 432, 461
Puskás László 275, 276, 361, 438, 439, 441
- Rácefejértó (Újfehértó) 207, 280, 281
Ráckeve 18
Rác Demeter 176, 302
Rác Zsigmond 209
Radisics Jenő 192
Radu, Demetriu, 343, 346, 349
Radvánc 141
Rahó (Paxiv) 141, 144, 145, 146, 153, 154
Rajk László 420, 421
Rakaca 114, 115, 364
Rakacaszend 430
Rákóczi Ferenc, II., fejedelem 53, 309
Rákóczi György, I., fejedelem, 43, 52
Rákóczi Julianna 53
Rákóczi Zsigmond 102
Rákosi Mátyás 420, 421, 422
Rákoskeresztúr 429
Ravenna 32
Regős Dénes 424
Rétay és Benedek Műipari Intézet 128, 208, 275, 291, 354, 356, 381, 382
Rév, Révkolostor (Vad) 18
Révay Péter 20
Révész György 350, 351, 370
Révkolostor ► Rév
Rigler, Christina 308
Ritzos, Andreas 99
Rohály Ferenc 283, 409, 423
Róma 38, 39, 40, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 58, 70, 99, 162, 167, 295, 303, 320, 357, 358, 359, 340, 341, 343, 346, 360, 364, 365, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 390, 391, 410, 411, 422

- 426, 427, 428, 433, 435, 460
Romzsa Tódor, Boldog 303,
361, 412, 421, 442, 443
Róna (Rovné) 81, 85
Roskovics Ignác, id. 334, 340, 351,
388, 392, 394, 395, 396, 399
Roskovics Ignác, ifj. 340, 352, 353,
358, 366, 372, 373, 374, 381
Rossi, Giovanni Giacomo 53
Rossi-Stockalper, Francesco 343
Rotta, Angelo 410, 420
Rózsadomb (Bodruzsál, Bodružal)
77, 78, 91, 231
Rozsnyó (Rožňava) 375
Rubens, Peter Paul 369
Rudabányácska 109, 407
Ruttkay Gyula 380
Rybotycze 83, 84, 87, 88, 89,
90, 91, 102, 103, 104, 106, 107,
108, 109, 110, 111, 112, 113
- Sadeler, Raphael 99
Sajó (Šieu) 92
Sajópálfala 186, 211,
212, 362, 457, 459
Sajópetri 201
Sajószöged 275
Salánk (Шаланки) 242
Sallai Géza 290, 362, 366
Salomea, Boldog 34
Salzburg 25
Sanok 99, 111, 112, 113, 273
Sántha Nelli 207
Santuskij, Partenij 66
Sarkadi Tódor 189
Sáros vármegye 46, 67, 121, 122,
127, 141, 149, 214, 216, 231, 247
Sáropatak 175, 179, 217, 273,
317, 318, 358, 361, 366, 430, 443
Šašik, Milan 433
Sátoraljaújhely 175, 179, 189, 235,
239, 320, 346, 379, 392, 431
Savoyai Jenő 304, 310
Scapinelli di Leguigno, Raffaele 345
Schenk, Peter 312
Schioppa, Lorenzo 404
Schirilla Szólón 356
Schönborn, Christoph 303
Schramkó Péter 73
Schwarz, Gottfried 20, 351
Scitovszky János 334
Sczyrski, Ivan 266
Selyeb 221
Semayer Vilibald 140, 141, 158
Semetkóc (Šemetkovce) 83
Sereghy László 409
Seremetyeff-Papp János 197
Seres Tamás 115, 138, 204, 206, 274,
362, 366, 419, 443, 450, 459, 461
Sevastian 226
Sevcsuk, Szvjatoszlav 303
Siess, Paul 296
Simeon 173
Simeon, Oszlopos, Szent
89, 103, 179
Simeon, Petrasko 52
Simeon, püspök 17, 18
Simeon, szerb, Szent 61, 62
Sína (Sínai-félsziget) 16, 206, 291
Sirmium (Száva-szentdemeter /
Sremska Mitrovica / Сремска
Митровица) 13, 15, 16, 21, 30, 34
Skinta István 331
Skinta László 331
Slepkovszky János 346, 348, 380
Sliozka, Mihail 69, 71, 72
Sobieski János 89
Sója Miklós 432
Somogyi Árpád 65
Sopron 50, 131, 319
Sósfalva ► Csarnatdűzfalu
Sósfüred (Scsávnik / Šarišský
Štiavnik) 82, 102, 231
Spalinszky András 180
Spalinszky Mihály 89, 169, 173,
179, 180, 182, 228, 233, 235,
236, 237, 238, 239, 240, 245,
249, 250, 251, 272, 300
Spalinszky Tádé 89, 180,
235, 236, 237, 238
Spas (Спас) 85
Spisák Gyula 173, 300, 301
Spisák Imre 173, 300
Springer Ferenc 110
Stavnickij, Vasilij 75
Stéfány József 368
Striatin 70
Suciu, Vasile 349
Susani 92
Suszyca Wielka (Велика
Сушиця) 102
- Szabó Irén 461
Szabó János 319
Szabó Jenő 338, 341, 349,
372, 373, 375, 377, 378, 381
Szabó Sándor 244
Szabó Sándorné Gebri Margit 281
Szabó Tamás 274, 366
Szabolcs 29
Szabolcs vármegye 134, 166,
167, 174, 177, 200, 245, 279, 285,
294, 309, 327, 328, 332, 333,
336, 350, 367, 380, 385, 386
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye
419, 432, 455
- Szabóné Szilágyi Mária
115, 132, 195, 204, 206
Szaczlauer Mátyás 197
Szacsavay Éva 143, 149,
150, 287, 288
Szák-Kocsis Réka 116
Szakmáry Pál (Paulus
Szakmáry) 198
Szalács 33
Szalai Veronika 274
Szalonika (Thesszaloniki) 20
Szambor (Sambor/Самбор) 86
Szamoshesdát (Hășdate) ► Hesdát
Szamosújvár (Gerla) 332,
334, 338, 343, 344, 390
Szamovolszky Ödön 375, 376
Szandec ► Újszandec
Szántay-Szémán István
403, 406, 409, 410, 420
Szárzpaták (Сухий) 116
Szárhegy (Łysa Góra) 25
Szászszentiván (Sântioana) 128
Szatmárnémeti (Satu Mare)
176, 196, 244, 274, 348, 362
Száva-szentdemeter ► Sirmium
Százava (Sázava) 31
Szczyrecki, Joan (Iván Scsireckij) 87
Szebaszte 91, 265
Széchényi György 49
Szécsényi (Széchény) József
182, 183, 220, 241, 242
Szeged 29, 407, 430, 434, 454
Szekeres Atanáz 393
Szekeres Erzsébet 277
Székesfehérvár 30, 32, 33, 148
Szekfű Gyula 385
Szeklence (Сокирница)
141, 144, 154
Szekszárd 32
Szelepcsényi György 49
Szemedi János 432
Szentendre 79, 121, 124, 127,
233, 244, 322, 323, 385
Szentés 232
Szentés Lajosné Risztics
Emília 124, 127
Szentimrey József 221
Szent-Iványi János 297
Szentjobb (Sîniob) 53
Szentmártonmacskás
(Sânărtin) 148
Szepesdaróc (Dravce) 34
Szepesjakabfalva
(Jakubany) 354, 355
Szeptycki, Atanazy 266
Szeptyczki, Warlaam 265
Szerém vármegye 48
Szerencs 186, 317

Szerfalva (Sârbi Susani) 92
 Szigetszentmiklós 430
 Szikszó 216, 364, 365
 Szilády Zoltán, dr. 289
 Szilágyi János 360, 366
 Szilágyi Veronika 129, 131, 133, 195, 204, 318, 371
 Szilágyság (Sălaj) 17
 Szilárdfy Zoltán 312, 313, 314, 315, 316, 324
 Szilveszter, I., pápa 20
 Szilveszter, II., pápa 20, 26
 Szinna (Snina) 88
 Szíria 103, 449, 460
 Szirmabesenyő 362
 Szkole 88
 Szlávsko 88
 Szmik Antal 127, 142, 157
 Szocska Ábel 419, 435, 455
 Szohor Pál 412, 416
 Szojka Tivadar 377
 Szolnok 362, 364, 430, 434
 Szolyva (Свалява) 88, 143, 144
 Sztankaninecz Gyula 414
 Sztaskóc (Staškovce) 231
 Sztebnik (Esztebnek/Stebník) 67, 68
 Szehlo Ottó 121
 Sztilianosz Zaoutzesz 20
 Sztójka Sándor 412
 Sztripszky Hiador 91, 95, 97, 100, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 377, 378, 392, 393, 394
 Szudova Visnya (Sądowa Wisznia / Судова Вишня) 87, 88, 96, 98, 100, 101
 Szuha 87
 Szuha-Bronyka (Szuhabaranka/ Бронька) 376
 Szumlański, Anatazy 265
 Szumlański, Józef (Joszif Sumljanszkij) 99, 265
 Szunai Miklós 303
 Szűcs János 350
 Szűts János 186

Takách Bazil 410, 411
 Taliani, Emidio 340
 Tállya 327
 Tamm, Franz Werner 323
 Tánya Mihály, id. 196
 Tapolca 167, 197, 406
 Tarackraszna (Красна) 352
 Taracújfalu (Felsőneresznică/ Новоселиця) 158
 Taraszovics Bazil 42, 43, 47, 49, 50, 91
 Târgoviște 61
 Tárkányi Béla 398

Tarkovics Gergely 168
 Tata 319, 320
 Telekessy István 296, 328
 Telenkó Miklós, ifj. 443
 Temesvár (Timișoara) 311
 Tenecki, Stefan 232
 Teodor, újfehértói pap 207
 Teodorovics Arsz (Arsenije Teodorović) 183, 184, 186, 189
 Teodóz, Barlanglakó, Szent 83, 88, 89, 111, 112
 Terdik Szilveszter 141, 461
 Terebelszkij, Sztefán 84
 Thaliodorosz, Konsztantinosz 179, 299
 Theofilaktosz, érsek 62, 63, 65
 Thietmar, püspök 22
 Thököly Imre 53
 Tihany 15, 30, 31, 276
 Tímár 198, 336, 392
 Timkó Imre 363, 416, 417, 425, 426, 427, 428, 429
 Tinnin 346, 380
 Tirново 19, 61, 63
 Tisza István 347, 348
 Tiszabездéd 23, 24, 35
 Tiszabogdány (Богдан) 141, 142, 144, 145
 Tizaszentmárton 124
 Tiszaújváros 362, 366
 Tiszavasvári ► Búd
 Tiszta Pál 221
 Titel (Тител) 16
 Tokaj 177, 180, 181, 186, 189, 201, 208, 209, 210, 239, 240, 245, 250, 291, 294, 309, 362
 Tolcsva 75, 83, 88, 109, 110, 111, 112, 113, 317
 Tordainé Bucsi Ágnes 111
 Torna (Turňa nad Bodvou) 249
 Torna vármegye 386
 Tornabarakony 177, 437
 Tornahorváti (Chorvát) 115, 127, 141, 146, 148, 149, 220, 221, 228, 229
 Tornyospálca 282, 284
 Tóth Hajnalka 195
 Tóth Miklós 60, 114, 203, 285, 336, 337
 Tóth Sándor 298
 Tóth Zsuzsa 155
 Török Dávid 364, 459
 Török Ferenc 363, 364
 Trautson, Ernst von 304
 Trefort Ágoston 337
 Turka (Турка) 87, 101
 Turkia (= Magyarország) 14, 16, 28
 Tyuska ► Csuszka

Ubisi 439
 Ugocsa 17, 63, 78, 81, 140, 142, 174, 244, 246, 247, 376
 Újbárd (Новобарово) 385
 Újfehértó 134, 207, 208, 280, 434
 Újpest 429
 Újszandec (Nowy Sącz) 86, 99
 Újvidék (Нови Сад) 186
 Ulics-Kriva ► Görbeszeg
 Ung vármegye 47, 141, 142, 143, 177
 Ungbükös (Bukivcova/ Буківцьово) 84, 88, 90, 116, 118
 Ungrovlachia 18
 Ungvár 38, 41, 42, 43, 44, 47, 48, 50, 51, 55, 56, 57, 59, 79, 86, 137, 138, 155, 156, 159, 162, 167, 168, 169, 172, 177, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 188, 194, 200, 212, 214, 228, 232, 233, 235, 236, 238, 239, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 267, 272, 300, 301, 302, 332, 333, 335, 349, 350, 366, 375, 376, 377, 378, 387, 392, 393, 395, 399, 405, 406, 411, 412, 420, 433
 Uriás 219
 Ustrzycki, Hieronim 265
 Utcás (Ulics/Ulič) 291
 Uzsok (Ужок) 79, 91

Vác 320, 426, 430
 Vajdahunyad (Hunedoara) 18
 Vályi János 337, 338, 339, 372, 373, 374, 381
 Varannó (Vranov nad Toplu) 297
 Varannó-Csemernye (Čemerné) 355
 Varga Ferenc 104, 209, 273, 370
 Varga Noémi 134
 Varga Zsuzsa 92, 146, 148, 150, 153
 Vargha Balázs 461
 Varjú János 422
 Varoukhász, Dionisziosz 410
 Vasvári Pál 375, 409
 Vasyl, Cyril (Cyril Vasil') 303, 434, 435
 Vaszary Kolos 337, 340, 374, 378
 Vaszkó Elek 158
 Vattamány Albert 275
 Vazul (Bazileosz), II., császár 25
 Vécsey Miklós, báró 368
 Véghseő Dániel 408
 Véghseő Miklós 424
 Véghseő Tamás 461
 Velence 31, 61, 65, 99, 310, 311
 Veszprém 32, 33, 34, 48, 49, 350, 430
 Veszprémvölgy 14, 19, 30, 31, 35, 357
 Vésztő 33
 Vicina 18

Vidra Ferdinánd 350
 Vihart Anna 207, 319
 Viller Vencel (Venceslaus Willer) 180, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251
 Vilnius 65, 69, 394
 Vilnó ► Vilnius
 Vinda (Beszterce) 128
 Visegrád 15, 30, 31, 33, 35
 Viskó (Viskóc/Viškovce) 121, 122, 127, 141, 148, 149
 Viszló 280
 Vizsoly 361
 Volhínia 70, 76
 Volóc (Воловецъ) 88, 141
 Vornbach am Inn 323
 Vos, Marten de 95
 Vörös Antal 183
 Vuković, Božidar 65
 Vyšší Brod (Hohenfurth) 25
 Vytautas, Nagy 41
 Washington 14

Wellerovszky (Villerovszky)
 Vencel 245
 Werchrata 90, 99, 100
 Widemann, Elias 48, 49
 Wolfgang Kilian 49
 Wyszyński, Stefan 87, 91, 101

Zágráb 24, 49
 Zakariás 227
 Zala György 375
 Zalatna (Zlatna) 192, 288
 Zalavár 33
 Zambach József 371
 Zamość 57, 60, 76, 84, 90, 99
 Zapotoczky Igor Konstantin 409
 Zára 32
 Zavadovski, Evstathij 75
 Zebegény 30, 31
 Zekácsa (Székács?) Matej 72
 Želiborskij, Arsenij 71
 Zemplén (Zemplín) 178
 Zennegg, Christoph 306

Zenta 304, 310, 311, 313
 Zetz Mihály 183
 Zichy János 341
 Zoé, császárnő 28
 Žohatyn 111
 Zongor Zsigmond 49
 Zrínyi Ilona 53
 Zubrickij, Nikodim (Nikodym Zubrzycki) 75, 90
 Zúgó (Hukliva/Гукливи́й) 83, 141

Zsáka 281
 Zsámbék 34
 Zsigmond, császár, király 17, 41, 46, 49, 102, 159, 209
 Zsíros Ágnes 103
 Zsolkva (Zsovkvá/Жовквa) 82, 84, 89, 236
 Zsugrovics (Zuhrovics/Zsuhrovics) Gregorij (Gergely) 67, 216, 219
 Zsugrovics (Zuhrovics/Zsuhrovics) János 67, 216